

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
PRISPEVKI **A**
1974

930(497.4)

019740321, 1/2

COBISS •

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1974
1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

**PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA**

LETNIK XIV

LJUBLJANA 1974

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Izdaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

Uredniški odbor

Dr. Marijan Britovšek, dr. Tone Ferenc (odgovorni urednik), mag. Jasna
Fischer, Stane Granda (urednik), dr. milica Kacin-Wohinz,
dr. France Kresal (glavni urednik), Ivan Križnar, dr. Janko Pleterski, mag. Franc Rozman,
dr. Miroslav Stiplovšek, dr. France Škerl

Prevajalca in lektorja: za nemščino Doris Debenjak, za angleščino
Marija Peklenik

Zamenjava (обмен, Exchanges, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61 000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije

1991

№ 30. VII. 1976 / 521

LENIN IN KRIZE V RKP(b) V LETIH OD 1918 DO 1921

Marijan Britovšek*

UDC 329.15(47)„1918/1921“: 92 Lenin

Marijan BRITOVŠEK, Associate Professor, The Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: LENIN AND THE CRISES IN RUSSIAN COMMUNIST PARTY IN THE YEARS 1918 – 1921.

The author discusses Lenin's role in dealing with two critical situations. The first arose when the peace treaty of Brest Litovsk was signed, as the concepts of Lenin, Trotsky and some others differed considerably. The second was due to the difficult economic situation, when the viewpoints and demands of Trotsky were met with a sharp reaction of the trade unions.

I. Brest – Litovski mir in kriza v boljševiški partiji

Pred mlado sovjetsko državo je stala izredno težka naloga, da čimprej dokonča vojno. Na zgodovinski nočni seji drugega vseruskega kongresa sovjetov so 8. novembra 1917 soglasno sprejeli „odlok o miru“. V njem je revolucionarna vlada ponudila vsem vojskujočim se državam, naj sklenejo splošen demokratičen mir, brez aneksij in kontribucij. Za mnoge je mirovni odlok boljševikov pomenil zgolj politično demonstracijo. Menjševiki in desni socialni revolucionarji so povsod razglašali, da od oktobrskega preobrata ni pričakovati praktičnih rezultatov. Bili so prepričani, da nemški imperialisti ne bodo priznali boljševikov in se ne bodo hoteli pogajati z njimi, antanta pa jim bo napovedala vojno, če bodo začeli voditi ločena pogajanja. Že od začetka februarske revolucije sta britanski in francoski poslanik oblegala Lvova, Miljukova in Kerenskega z zahtevo, naj zatrejo aktivnost Leninove partije.¹ Dva dni pred oktobrsko revolucijo je britanski veleposlanik zahteval, naj vlada takoj aretira Trockega.² Ko so boljševiki osvojili oblast, so njihovi revolucionarni pozivi bolj malo upoštevali ustaljene diplomatske oblike. Njihove grožnje, da bodo objavili tajne pogodbe, jih razveljavili in prenehali z vojskovanjem, so poslanike antante spravljale v bes.

Trocki je nastopil funkcijo komisarja za zunanje zadeve šele po enem tednu, ker so ga dotlej zaposlovali boji proti četam Kerenskega. Na ministrstvu za zunanje zadeve sprva

* dr. Marijan Britovšek, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Aškerčeva 12

1 Paleologue M., *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre*. III. Paris 1922, stran 265, 280; Buchanan G., *Meine Mission in Russland*. Berlin 1926 (dalje navajam: Buchanan, *Meine Mission*), stran XXX. ☛

2 Buchanan, *Meine Mission*, stran 205

ni srečal nikogar. Po daljšem iskanju je mornarju Markinsu uspelo najti upravnika pisarne grofa Tatiščeva. Trocki je od njega zahteval, naj mu izroči tajne pogodbe in diplomatsko korespondenco, kar pa je ta odklonil. Trocki je nato dal aretirati njega in vodje oddelkov. Dva dni kasneje ga je grof Tatiščev spremljal v komisariat za zunanje zadeve in mu predal zahtevane dokumente in diplomatsko korespondenco. V zaprepaščenje veleposlaništev antante je vlada 23. novembra začela objavljati tajne pogodbe carske vlade z drugimi deželami. Dokumenti so jasno pokazali, kako so vlade varale in zavajale množice. Iz njih je bilo jasno razvidno, kako resnične so bile obtožbe boljševikov, da se Rusija bori v vojni zato, da bi osvojila Galicijo in Carigrad ter si zagotovila gospostvo na Balkanu.³

Za nemške imperialistične kroge je bila zmaga oktobrske revolucije krona njihovih vojaških in političnih naporov v Rusiji. Oktober so hoteli izkoristiti za uresničevanje svojih imperialističnih načrtov.

Svet ljudskih komisarjev je 20. novembra ukazal vrhovnemu poveljniku generalu Duhoninu, naj ustavi vojne operacije in prične pogajanja s centralnimi silami o premirju. Lenin je 22. novembra z radiotelegramom pozval vojake, naj nadzirajo aktivnost generalov ter varujejo revolucionarni in vojaški red. Pozval je vojake v strelskih jarkih, naj izvolijo svoje pooblaščenca in navežejo stike z nasprotniki glede sklenitve premirja. „Informirajte nas o poteku vaših pogajanj. Za podpis dokončnega premirja pa je pristojen samo svet ljudskih komisarjev. Vojaki! Stvar miru je v vaših rokah! Budnost, vztrajnost, energija in stvar miru bodo zmagali!“ Naslednjega dne je sovjetska vlada deklaracijo o miru izročila poslanikom antantnih držav s prošnjo, naj zavzamejo do nje svoje stališče. Veleposlaniki antante so sklenili na posebni konferenci, da bodo ignorirali poslanico sovjetske vlade, svojim vladam pa so svetovali, naj na poslanico ne odgovorijo, ker sovjetska vlada ni zakonita. Vlade antante so ta nasvet upoštevale in sklenile, da bodo vzdrževale zveze le z glavnim poveljstvom ruske armade, to je z generalom Duhoninom, ki je imel svoj štab v Mogilevu. Duhoninu so zagrozili, da bodo Japonci napadli Sibirijo, če se bo pogajal z Nemci za ustavitev ognja, oziroma če bo Rusija izstopila iz vojne.⁴ Trocki je kot komisar za zunanje zadeve proti tem grožnjam vložil protest in zagrozil, da bo dal aretirati vse antantne diplomate, ki bi skušali zapustiti Petrograd in se priključiti protiboljševskim enotam. Ker je Duhonin sabotiral ukaz sveta ljudskih komisarjev, so ga odstavili in na njegovo mesto imenovali Krilenka, bivšega poročnika v caristični armadi in vodjo vojaškega oddelka boljševikov. Duhonina so kasneje ubili vojaki, ki so izvedeli, da je bil za nadaljevanje vojne. Odnosi med revolucionarno Rusijo in antanto so se vse bolj zaostrovali. Poslanica sovjetske vlade je naletela pri veleposlanikih antante na gluha ušesa. Komisarja za zunanje zadeve so ignorirali. Obiskal ga je samo belgijski poslanik v Smolnem in se pozanimal za mirovne pogoje. Svoji vladi pa je sporočil, da je zunanji minister revolucije ideolog in fantazist.⁵

Ko se je antanta uprla priznanju sovjetske vlade in odklonila pogajanja, je Trocki kot ljudski komisar za zunanje zadeve 27. novembra 1917 ponudil prek radiotelegrafske zveze Nemčiji, naj sklene ločeno premirje z namenom, da bi kasneje sklenili demokratičen mir brez aneksij in kontribucij. Istega dne se je general Ludendorff po nasvetu generala Hoffmanna, ki mu je posredoval sporčilo Trockega, odločil, da bo začel pogajanja.

3 Trocki, *Sočinenija* III/2, stran 97–99.

4 Noules J., *Mon Ambassade en Russie Sovietique* I. Paris 1932, stran 145; Wheeler-Bennet W., *The forgotten Peace*. London 1938, stran 71.

5 Sadoul J., *Notes sur la Revolution Bolchevique*. Paris 1919, stran 77.

Nemška vlada je tako prva sprejela vabilo boljševikov, naj prične pogajanja za mir. Kuehlmann je na osnovi poročil iz Stockholma sicer dvomil, da se bo nova oblast obdržala več kot dva tedna.⁶ Nemški imperialistični krogi so mislili, da so dosegli prvi taktični cilj in da bodo lahko slabost Rusije izkoristili v svoje imperialistične namene.

Leninu je bil položaj povsem jasen. V svojem govoru je 23. novembra na zasedanju centralnega izvršnega komiteja dejal: „Miru ni mogoče skleniti od zgoraj. Mir je treba izbojevati od spodaj. Nemški generaliteti ne zaupamo, verujemo pa nemškemu ljudstvu. Mir, sklenjen z glavnim poveljstvom brez aktivnega sodelovanja vojakov, ne more biti trajen.“⁷

Položaj boljševikov je bil nedvomno težak. Potreben jim je bil takojšen mir, vendar pa niso mogli sprejeti miru pod kakršnimikoli pogoji, ker bi s tem prepustili pobudo desnim socialnim revolucionarjem in menjševikom ali pa bi ogrozila sovjetsko oblast meščansko-monarhistična reakcija. Na svojih mejah so bili brez moči, ker je vse več vojakov zapuščalo fronto, da ne bi izgubili deleža pri delitvi zemlje. Na politiko sovjetov v Brestu–Litovskem lahko gledamo kot na poskus, da se prebijejo med Scilo ekstremnih in ponižujočih nemških imperialističnih pogojev ter Karibdo cepitve stranke in kontrarevolucije.

Nemška imperialistična vlada se je zavedala, kako nevzdržen je položaj boljševikov. Bila je odločena, da ta položaj brezobzirno izkoristi, ne le da doseže rešitev vzhodnega vprašanja v imperialističnem smislu, ampak da po separatnem miru z Rusijo izvaja ofenzivo odločitev tudi na zahodu. Mir z Rusijo bi Nemčiji omogočil, da bi lahko sprostita ogromne sile, ki so bile dotlej vezane na vzhodu. Zato je Ludendorff težil k sklenitvi miru na vzhodu, ne da bi pri tem opustil nemške imperialistične interese.

Pogajanja za ustavitev ognja so se pričela v Brestu Litovskem 3. decembra 1917. Dva dni zatem (5. decembra) je bilo podpisano premirje za teden dni. 7. decembra je ljudski komisariat za zunanje zadeve ponovno zahteval od poslanikov antante, naj se izrečejo glede pogajanj. Odgovora ni bilo. 11. decembra se je ruska delegacija vrnila v Brest Litovsk in 14. decembra so se sporazumeli za ustavitev ognja do 14. januarja 1918.

Sovjetska vlada je odobrila znatno vsoto za revolucionarno propagando v inozemstvu. Trocki je s pomočjo Rađeka, ki se je takrat vrnil iz Nemčije, začel izdajati časopis Bakla, ki so ga delili po nemških strelskih jarkih. 19. decembra so začeli demobilizirati rusko armado. Sovjetska vlada je osvobodila nemške in avstrijske vojne ujetnike prisilnega dela, jim dovolila, da so zapustili taborišča in se organizirali kot svobodni državljani. Anulirala je tudi nekaj pogodb, ki jih je sklenila carska vlada. Trocki je zahteval od Joffeja, šefa ruske mirovne delegacije, naj pri Nemcih posreduje, da prestavijo pogajanja v Stockholm ali v kako nevtralno državo.⁸

6 Zeman, Germany and the Russian Revolution, London 1958, str. 74. Kuehlmannovo pismo Lesnerju z dne 9. novembra 1917.

7 Lenin, Sočinenija V/35, str. 88.

8 Protokole brest–litovskih mirovnih pogovorov so leta 1918 objavili: Mirnye peregovory v Brest–Litovske s 22/9 dekabnja do 3 marta (18 februarja 1918). Glej tudi govore Trockega: Trockij, Sočinenija XVII (stran 15–106; Protokoly Centralnogo komiteta RSDRP (b) avgust 1917 – februar 1918. Moskva 1958. V zadnjih letih so izdali v SZ več del, ki se nanašajo na brest–litovski mir. Dela imajo bolj informativen značaj in ne posegajo v ostrino frakcijskih bojev, ki so se razvneli v stranki v zvezi z mirovnimi pogajanjmi. Primerjaj: Konopel'ko G. M., Bor'ba Kommunističeskoj partii i Sovetskogo gosudarstva za mir v pervyj period Sovetskoy vlasti (nojabr' 1917–mart 1918 gg. Moskva 1958, Temkina Ja. G., Bol'seviki v bor'be za demokratičeskij mir 1914–1918 (Moskva 1957, Neelov M. M., Bor'ba bol'sevikov za mir) nojabr' 1917–mart 1918 gg. Omsk 1958.

Mirovna pogajanja so se pričela 9. (20.) decembra. Sovjetska delegacija je izročila 6 programskih točk, katerih izhodišče je bila deklaracija o miru z dne 8. novembra.⁹

Centralne sile so izdelale svojo spomenico, ki jo je sestavila nemška delegacija, s premišljeno propagandno vsebino. Pogajanja so dobivala vse bolj agitacijski značaj. Avstrijski zunanji minister Czernin je v vsako točko sovjetskega programa vnesel takšne modifikacije, da se je njihov smisel povsem spremenil. Na željo sovjetov so bila pogajanja javna in jih je svetovna javnost lahko zasledovala prek tiska. Navidezno akceptiranje sovjetskih predlogov je izzvalo v nemški javnosti presenečenje. Sovjetska delegacija je sprva menila, da so se centralne sile odpovedale principu aneksije. Joffe je v tem duhu telegrafiral v Petrograd. Hoffmann je sporazumno s Kuehlmannom takoj po izjavi Czernina pojasnil, da sovjeti razumejo „opustitev nasilnih aneksij“ drugače kot centralne sile, ki pod tem razumejo prostovoljno odcepitev določenih področij od Rusije.¹⁰ Nemški imperialistični politiki je šlo za teritorialno razširitev na račun obrobni dežel Rusije: Poljske, Litve in Kurlandije. Med pogajanja pa so postavili tudi zahtevo po Letoniji, Estoniji, Finski in Ukrajini.¹¹ Do Ukrajine je nemška imperialistična vlada vodila posebno politiko.¹²

Po izjavah generala Hoffmanna je bil vodja sovjetske delegacije Joffe, ko so ga seznanili z nemškimi imperialističnimi cilji, povsem deprimiran, Kamenev se je togotil, Pokrovski pa je potrto izjavil: „Kako morete govoriti o sporazumnem miru, če hočete odcepiti od Rusije 18 gubernij?“

Imperialistična Nemčija se je pripravljala na mirovna pogajanja s sovjeti na raznih internih konferencah. Osnovni problem nemško-sovjetskih razprav v Brestu Litovskem je bilo vprašanje, ali bo nemškim imperialističnim krogom uspelo realizirati stare imperialistične cilje v Litvi, Kurlandiji in na Poljskem kljub temu, da so se javno izrekli za priznanje miru brez aneksij in za samoodločbo narodov. Nemško imperialistično vodstvo je s svojo politiko „avtonomij“ sofistično manipuliralo z gesli o samoodločbi Litve, Kurlandije in Poljske v interesu nemških vojaških ciljev.

Pogajanja so začasno prekinili. Dogovorili so se, da se bo sovjetska delegacija vrnila v Brest Litovsk v desetih dneh. Nemci in antanta so vzeli Joffejeve grožnje o prekinitvi pogajanj tako resno, da so bili prepričani, da se sovjetska delegacija po desetih dneh ne bo vrnila v Brest Litovsk. Avstro-Ogrski pa je bilo zaradi notranjega položaja mnogo do tega, da bi sklenili premirje.¹³

9 Leninski sbornik XI, stran 15–16.

10 Na seji kronskega vseta v Kreuzenachu so 18. decembra precizirali osnove za nemška pogajanja v Brestu Litovskem. Zase so zahtevali poleg Litve, Kurlandije in Poljske še interesne sfere v Letoniji in Estoniji. Za nemške imperialiste ni bilo važno, ali razpravljajo s carjem ali Kerenskim, z Leninom ali s kontrarevolucionarno vlado. Važno je bilo le, da mladi sovjetski republikli vsilijo mir po svojih zamislih.

11 Helfferich, minister in šef specialnega biroja, ki je bil neposredno podrejen državnemu kanclerju, je prevzel nalogo, da koordinira zahteve, ki so jih postavljali predstavniki gospodarstva in da ustvari osnove za pogajanja z Rusijo.

12 V prvih dneh brestlitovskih pogajanj so nemški krogi skušali skleniti z ukrajinsko Rado separatni mir. Centralne sile so 26. decembra povabile ukrajinsko meščansko vlado na pogajanja v Brest-Litovsk. Prek ukrajinske Rade so skušali priti nemški imperialistični krogi na oblast v Ukrajini.

13 Černin je zagrozil nemški delegaciji, da bo Avstro-Ogrska sklenila separaten mir z Rusijo. General Hoffmann je te grožnje zavrnil z lakonsko opazko, da se mu zdi ta ideja sijajna, saj bo lahko umaknil 25 divizij z avstrijske fronte in jih porabil kot sredstvo pritiska proti sovjetom.

Desetdnevni premor sta oba tabora izkoristila za pojasnjevanje in preciziranje svojih stališč. Lenin je imenoval namesto Joffeja za vodjo delegacije Trockega, komisarja za zunanje zadeve.

Dva meseca po vstaji se je Trocki 24. ali 25. decembra podal v Brest–Litovsk. Z njim je potoval Karel Radek s polnim kovčkom revolucionarnih brošur in letakov, ki jih je delil na postaji v Brest–Litovskem pred očmi nemških diplomatov in oficirjev nemškim vojakom.

Nastop Radeka kot delegata ruske delegacije je razjaril nemške diplomate. Trocki ga je prosil, naj ga spremlja na pogajanja, da bi ugodno vplival na Joffeja, Kameneva in druge ruske delegate, za katere je Trocki menil, da so premalo odločni. Prizorišče pogajanj je nudilo žalostno sliko. Mesto so ruske čete na umiku požgale. Nedotaknjena je ostala samo trdnjava, kjer se je nahajal glavni stan nemške vzhodne armade. Delegate so namestili po barakah in stavbah trdnjavskega kompleksa. Za konferenčni prostor je služila oficirska kapela. Ruski delegati so se neugodno počutili v tem vojaškem okolju, obdanem z žico. Nemci so vztrajali naj bodo pogajanja v Brestu Litovskem deloma zaradi njihovega lastnega udobja, deloma pa so s tem hoteli Ruse ponižati. Pred prihodom Trockega so obedovale delegacije skupaj, Nemci in Avstrijci so se pretvarjali s prisiljeno gostoljubnostjo. Na prvi stopnji pogajanj je konferenco povsem obvladoval nemški zunanji minister Kuehlmann.

Trocki je bil s takšnim stanjem nezadovoljen, Lenin je vztrajal, da mora konferenca imeti povsem drugačen značaj. „Čim se je pojavil Trocki, je bilo konec z neprisiljenim družbenim obnašanjem,“ je zabeležil general Hoffmann. „Trocki je zahteval, naj servirajo delegatom obed v njihovih sobah in je prepovedal vse privatne kontakte ter sleherno družabno zabavo.“¹⁴

Avstrijski zunanji minister Czernin je zapisal v svoj dnevnik: „Izgleda, da veter sedaj piha v drugo smer kot doslej.“¹⁵ Trocki se je prvič sestal z nemško delegacijo 27. decembra. Kuehlmann je začel zasedanje z izjavo, da bi imelo načelo o miru brez aneksij in odškodnine lahko veljavo le v primeru, če bi bil sklenjen splošen mir. Ker pa je antanta pogajanja odklonila in je na dnevnem redu le separaten mir, Nemčija in njeni zavezniki niso več vezani na te pričipec. Zavrnil je zahtevo sovjetov po pogajanjih v kaki nevtralni državi. Napadel je sovjetsko propagando proti nemškemu imperializmu, češ da nemško delegacijo navdaja z dvomom, da želijo sovjeti zares mir.¹⁶ Tudi general Hoffmann je v imenu nemške vrhovne komande protestiral zaradi sovjetske propagande. Na njegovi mizi je bil kup sovjetskih proklamacij nemškim vojakom. V istem tonu so govorili tudi avstrijski, turški in bolgarski diplomati. Trocki si je svoje sobesednike ogledoval z ironičnim nasmeškom, nato pa je zaprosil, naj prekinejo pogajanja za en dan.

Med najbolj aktivnimi nemškimi delegati je bil Kuehlmann, bavarski katolik in konservavec, eden najspretnjših diplomatov cesarske Nemčije, ki je prej kot drugi služabniki cesarja zaslutil, da bo vojna na dveh frontah Nemčiji zanesljivo prinesla poraz. Prizadeval si je, da bi bil sklenjen na vzhodu mir, ki bi bil koristen za cesarsko vlado, pa ne bi smel biti preveč težak za Rusijo, ker bi sicer okrepil odpor zatiranih narodov Rusije. Kuehlmann je bil nemara edini v vladi Nemčije, ki je dojel, da bi pomenil diktiran mir poraz za Nemčijo. Vrhovna komanda je ostro nasprotovala nazorom, ki jih je

14 Hoffmann M., Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. Berlin 1929/II, stran 206–207.

15 Czernin O., In the World war, London 1919, stran 232.

16 Mirne peregovory v Brest–Litovske s 22/9 dekabreja do 3 marta (18 fevralja 1918).

zastopal Kuehlmann. V očeh Hindenburga in Ludendorffa je bil Kuehlmann izdajalec in oba poveljnika sta storila vse, da bi ga diskreditirala. Kuehlmannu je bil po nazorih blizu avstrijski zunanji minister grof Czernin. Jasno mu je bilo, kakšna katastrofa grozi centralnim silam. Iz tajnih pogodb, ki so jih objavili v Rusiji, je izvedel za načrte antante, da razdeli Avstro-Ogrsko. Nerešeno nacionalno vprašanje in lakota v velikih industrijskih mestih so razkrajali gnilo monarhijo na Donavi. Pod pritiskom nemške vrhovne komande je bil njegov manevrski prostor zelo ozek. Baje je v prostih urah čital spomine na francosko revolucijo, da bi lažje obvladal svojega nevarnega sobesednika. Njegovi diplomatski kolegi pa so gledali na Trockega in rusko delegacijo kot na majhne pustolovce, katerih politična vloga je le epizodnega značaja. Na konferenci so skušali ponižati sovjetsko delegacijo s tem, da so jo konfrontirali z zahtevami ukrajinske Rade, kontrarevolucionarne vlade, ki jo je rdeča armada pregnala iz Ukrajine.

Prvi nastop Trockega na pogajanjih 28. decembra 1917 vsekakor ni potrjeval takih domnev. S Trockim kot nasprotnikom je bilo treba resno računati.¹⁷ Sovjetska delegacija je pod vodstvom Trockega pokazala močan odpor proti nemškim zahtevam. Trocki se je boril zelo trdovratno. Hotel je pridobiti čas v upanju na svetovno revolucijo in na pomoč antante, zlasti ZDA. Čeprav so boljševiki želeli skleniti mir čimprej, niso bili pripravljeni sprejeti „mir po diktatu“. Trocki si je prizadeval mimo imperialističnih vlad s propagandnimi sredstvi okrepiti težnjo narodov po miru in jih vzpodbuditi k svetovni revoluciji. V svojih dolgih govorih je pozival tudi nemško ljudstvo, naj izvaja pritisk na nemško vlado in izsili zmernejše mirovne pogoje. Samoodločba narodov je v Leninovi interpretaciji pomenila za imperialistično Nemčijo izgubo Litve in baltskih provinc. Nemci pa so kot zmagovalci vztrajali pri svojih imperialističnih zahtevah. General Hoffmann je v soglasju s Kuehlmannom 18. januarja kategorično zahteval, naj sovjeti sprejmejo nemške pogoje. Predložil jim je zemljevid, na katerem so že bile označene linije razmejitenvenih področij, ki naj bi jih sovjeti odstopili, če nočejo tvegati obnovitve vojne z Nemčijo. Hoffmannove ultimativne zahteve „udarec s pestjo,“ kot so jih imenovali, niso presenetile ruske delegacije. Trocki je Leninu iz Brest Litovska pismeno predlagal, naj sovjeti miru ne podpišejo, vendar pa naj z vojno končajo in armado demobilizirajo. 2. (15.) januarja je Lenin po telefonu govoril s Trockim in njegov načrt označil kot problematičen. O njem mora razpravljati in ga odobriti ali zavrniti zasedanje CK. 5. (18.) januarja je Lenin po telefonu predlagal Trockemu, naj pregovore začasno prekine in pride v Petrograd, kjer bodo sprejeli sklep glede odgovora Nemčiji v zvezi z njenimi mirovnimi pogoji. Na osnovi tega razgovora je Trocki prekinil pogajanja in odpotoval na posvetovanje. Zaradi nepopustljivih zahtev Nemčije, ki je terjala iz vojaških ciljev zasedbo Estonije, so pogajanja prekinili za dvanajst dni.

Kriza v Brestu Litovskem je sledila tako kriza sovjetov kot kriza pri centralnih silah. Za mlado sovjetsko državo je bila odločilna, usodna ura. Lenin je ponovno prvi spoznal, da čas za revolucijo v Srednji Evropi še ni zrel. Njegovo stališče je bilo jasno: treba je bilo ubraniti oktobrsko revolucijo z vsemi sredstvi in sprejeti pogoje diktiranega miru. Ni se predajal iluzijam. Na brest-litovski problem je gledal povsem konkretno: „Aneksionistični mir je sicer težka stvar, toda ali smo sposobni voditi vojno?“

7. (20.) januarja je Lenin napisal svoje Teze o takojšnji sklenitvi separatnega in aneksionističnega miru. Menil je, da je vojno treba končati za vsako ceno. V svojih tezah je dokazoval, da je armada do skrajnosti izčrpana, njena preskrba je v razsulu in nikakor

17 Prim. govore Trockega v Brest-Litovskem: Trockij, Sočinenija XVII, str. 15–106.

ni sposobna, da bi se uspešno uprla nemškemu prodiranju. Nadaljevati vojno proti volji večine vojakov bi bila avantura. Za osnovanje socialistične delavsko kmečke armade bi bilo potrebnih najmanj nekaj mesecev.

Povratak Trockega s pogojem 7. januarja se je časovno ujemal s konfliktom med sovjetsko vlado in ustavodajno skupščino.

Proti koncu novembra 1917 so izvedli volitve v konstituanto, ki jih je razpisala še začasna vlada. Volitve so bile v času, ko velik del ljudstva še ni dojel pomena oktobrske revolucije.¹⁸ Na zasedanju vseruskega centralnega izvršnega komiteja 14. decembra 1917 je Lenin takole govoril o ustavodajni skupščini: „Predlagajo nam, naj skličemo tako ustavodajno skupščino, kot je bilo prvotno mišljeno. To ne pride v poštev! Skupščina je bila zamišljena proti interesom ljudstva. Oktobrski preobrat je jamstvo, da ustavodajne skupščine ne bo mogoče izkoristiti proti ljudstvu . . . Ljudstvo naj ve, da se ne bo sestala taka ustavodajna skupščina, kot je to želel Kerenski. Uvedli smo pravico do odpoklica poslancev in ustavodajna skupščina ne bo takšna, kot si jo je zamislila buržoazija. Sedaj, neposredno pred sklicem ustavodajne skupščine, poskuša buržoazija zanetiti državljansko vojno in izvaja sabotaje, da bi spodkopala premirje. Ne bomo dopustili, da bi nas prevarali s formalnimi gesli. Hočejo sedeže v ustavodajni skupščini, obenem pa netijo državljansko vojno . . . Ljudstvu bomo povedali resnico. Povedali mu bomo, da so njegovi interesi nad interesi tako imenovane demokratične ureditve. Ne smemo se vrniti k starim napakam, da bi podrejali interese ljudstva formalni demokraciji. Kadeti vpijejo: ‚Vso oblast ustavodajni skupščini!‘ V resnici pa to pomeni: ‚Vso oblast Kaledinu!‘ To je ljudstvu treba povedati in ljudstvo bo na naši strani.“¹⁹ Boljševiki so v decembru 1917 in v januarju 1918 mnogo razpravljali o svojih stališčih do ustavodajne skupščine. V boljševiški frakciji ustavodajne skupščine je bilo opaziti omahovanje in desne tendence.²⁰ Del voditeljev, vključno s Stalinom, se je ogreval za sporazum z eseri in menjševiki. Buharin je v imenu moskovskega pokrajinskega biroja predlagal, naj se ustavodajna skupščina konstituira kot „revolucionarni konvent“.²¹ Moskovski biro je dva dni zatem izjavil, da je sklicanje konstituante nepotrebno in škodljivo.²² Posebna komisija CK (Uricki, Sokolnikov in Stalin) je sestavila listo boljševiških delegatov za konstituanto.²³ CK je o vprašanju ustavodajne skupščine razpravljal na seji 24. decembra. Lenin je prevzel

18 Začasna vlada je že v avgustu 1917 postavila posebno volilno komisijo, ki so jo sestavljali kadeti in desni socialni revolucionarji z nalogo, da pripravi volitve v ustavodajno skupščino. 10. novembra je svet ljudskih komisarjev sklenil razpisati volitve v ustavodajno skupščino. Volilna komisija je zavlačevala pripravljalna dela in ni hotela poročati svetu o poteku priprav. 6. decembra je bil za predsednika volilne komisije imenovan Uricki. Komisija je odklonila, da bi delala pod njegovim vodstvom. Vseruski centralni izvršni komite sovjetov je nato sklenil, naj skupščina začne z delom takoj, brž ko bo prišlo v Petrograd 400 delegatov. 11. decembra so kadeti in desni socialni revolucionarji organizirali demonstracije, nakar so 13. decembra razpustili volilno komisijo. Boljševiki so začeli razvijati široko agitacijo in pojasnjevati množicam vprašanja, povezana s sklicanjem ustavodajne skupščine.

19 Lenin, Sočinenija V/35, str. 135–137.

20 Krupska, *Erinnerungen*; an Lenin. II. Berlin 1959 (dalje izjavani: Krupska, *Erinnerungen*), str. 484.

21 Shapiro L., *The origin of the Communist Autocracy*. London 1955 (dalje navajam Shapiro, *The Origin*), str. 82.

22 Ibidem.

23 Trotzki, Stalin, str. 358. Lenin je listo po izjavah Trockega ostro kritiziral, češ da je na njej preveč dvomljivih intelektualcev in premalo zanesljivih delavcev. Zahteval je, da jo je treba redigirati. Opozoril je v tej zvezi, da je Trocki v julijskih dneh dokazal, da je kos postavljenim nalogam, česar ni mogoče reči o mnogih, katerih imena so na listi.

nalogo, da bo na seji boljševiške frakcije ustavodajne skupščine obrazložil stališče CK in izdelal teze za ustavodajno skupščino. Dan zatem je poročal članom boljševiške frakcije v Smolnem ter predložil deklaracijo, ki so jo soglasno sprejeli in objavili v Pravdi.²⁴ V njej je Lenin jasno formuliral zahteve ustavodajni skupščini: priznanje sovjetske oblasti in potrditev njene revolucionarne usmeritve v vprašanih miru, zemlje, delavske kontrole in boja proti kontrarevoluciji. Tik pred otvoritvijo ustavodajne skupščine je Lenin sestavil „Deklaracijo pravic delovnega in izkoriščenega ljudstva“, ki jo je odobril vseruski centralni izvršni komite sovetov.²⁵ Deklaracija je zahtevala: 1. razglasitev Rusije za republiko sovetov delavskih, vojaških in kmečkih odposlancev. Sovjetom naj pripada vsa centralna in krajevna oblast. 2. Ustanovitev sovjetske republike Rusije kot svobodne zveze svobodnih narodov v obliki federacije sovjetskih nacionalnih republik.²⁶

Ustavodajna skupščina je pričela z delom 18. (5.) januarja 1918.²⁷ Večino v njej so imeli desni socialni revolucionarji.

Za deklaracijo vseruskega centralnega izvršnega komiteja sovetov je glasovalo 146 poslancev, glasov proti pa je bilo 237. Boljševiki in levi socialni revolucionarji so nato predlagali prekinitev zasedanja. Boljševiška frakcija je sklenila, da se na zasedanje ne bo vrnila. Edina možna rešitev, edini izhod iz protislovja, bi bila razpustitev ustavodajne skupščine. Razkolnikov in Lobov sta v imenu boljševiške frakcije prebrala izjavo, v kateri so boljševiki utemeljili svoj odhod iz ustavodajne skupščine.²⁸

Trocki se je zavzemal v svojih člankih in govorih za razpust ustavodajne skupščine, češ da je to nujen kirurški poseg. Dan pred njegovim povratkom iz Bresta so 6. januarja konstituanto razpustili.

8. (21.) januarja je nato centralni komite razpravljaval o vprašanju vojne ali miru. Na posvetovanju članov CK in boljševiških delegatov tretjega kongresa sovetov je Lenin 8. (21.) januarja 1918 prebral teze o nujnosti takojšnje sklenitve separatnega miru. Ocenil je, da objektivni socialnoekonomski in politični položaj v deželi ter okoliščine, da sovjetska republika ne razpolaga z armado, sposobno za boj, zahtevajo takojšnjo sklenitev miru.²⁹ Iz razprave je razvidno, da večina delegatov ni podprla Leninovega stališča. Trocki je podal poročilo o svojem poslanstvu. Izrazil je prepričanje, da se nasprotnik ne bo upal nastopiti proti revoluciji. Menil je, da je verjetnost 25 %, da Nemci ne bodo začeli z ofenzivo. Svoj govor je zaključil z geslom: Končajmo vojno, toda ne podpišimo mirovne pogodbe! Lenin je ocenil geslo Trockega kot prazno besedičenje.

Buharin se je izrekel za revolucionarno vojno proti Hohenzollernom. Osinski je zagovarjal mnenje, da nemški vojak ne bo šel v ofenzivo, Preobraženski je dokazoval, da nemška armada ne more nastopiti iz tehničnih razlogov: zima je na pragu in cest ni.³⁰ Od šestdesetih navzočih delegatov jih je za Leninov predlog, da je treba sprejeti nemške

24 Lenin, Teze o ustavodajni skupščini, Izbrana dela III, str. 316–320; glej tudi stališče levega esera Steinberga v delu: Steinberg J., Als ich Volkskommissar war. Muenchen 1929 (dalje navajam Steinberg, Als ich Volkskommissar war) str. 66–67.

25 Ibidem, str. 338–341.

26 Ibidem, str. 338.

27 Krupska, Erinnerungen, str. 484.

28 Levi socialni revolucionarji so si prizadevali za sporazum med boljševiki in desnimi socialnimi revolucionarji. Nasprotovali so aretaciji Zerttelija in Černova, ker bi ustvarili iz njih „mučenike“. Po njihovem mnenju bi se moral parlament sam onemogočiti. Boljševiki so se nato odločili, da Černova in Ceretelija ne bodo aretirali.

29 Protokoly Centralnovo komiteta, str. 200.

30 Leninskij sbornik XI, stran 41–44.

mirovne pogoje, glasovalo le 15. Trocki je dobil 16 glasov. 32 delegatov pa se je izreklo za nadaljevanje vojne. Opozicija si je našla voditelja v Buharinu. Oporo je imel v moskovskem pokrajinskem biroju, ki je postal pomladi 1918 organizacijski center „levih komunistov“.³¹ V posebni spomenici je moskovski biro 10. januarja 1918 zahteval prekinitev mirovnih pogajanj z nemškimi imperialisti. Tudi petrograjski partijski komite se je izrekel proti sklenitvi imperialističnega miru z Nemčijo.³² Pozicijo levih komunistov so branili tudi v komitejih v Jekaterinburgu, Permu, Saratovu, Vologdi in Vjatsku. Mnoge partijske funkcionarje so zapeljale lepe revolucionarno zveneče besede in so zahtevali, da je treba Nemčiji napovedati vojno. Buharin in njegovi privrženci so trdili, da nemške čete niso več sposobne za ofenzivo in da bo v Nemčiji v najkrajšem času prišlo do revolucije. Položaj v stranki se je spet zaostрил. Lenin je moral z velikim potrpljenjem dokazovati partijskim kadrom, da je težke mirovne pogoje treba sprejeti.

Takšna lahkomišelna stališča mnogih partijskih komitejev in partijskih delavcev bi lahko resno ogrozila obstoj mlade sovjetske države. Sovjetska oblast se je hitro utrjevala in dosegala zmage v boju z buržoazno-fevdalno kontrarevolucijo. Te lahke in hitre zmage so zavedle mnoge vodilne delavce. Uveljavljati se je začelo stališče: To bomo zlahka opravili.³³ V vrstah levih komunistov se je krepilo prepričanje, da boj delavcev za oblast, ne bo izzval težav v mednarodnih odnosih. Izrekli so se proti miru z imperialisti in zavračali vsako dogovarjanje z njimi. Roparski mirovni pogoji so izzivali nezadovoljstvo in ogorčenost nad nemškimi imperialisti. Mnoge partijske in delavske organizacije so zahtevale prekinitev pogajanj. Razpravljanje o vprašanju miru je potekalo v zelo težkih in dramatičnih okoliščinah. Na posvetu centralnega komiteja s partijskimi delavci 8. (21.) januarja niso sprejeli obveznega sklepa o sklenitvi separatnega miru z Nemčijo. Na naslednjem zasedanju CK 11. (24.) januarja so morali sprejeti navodila za delo sovjetske delegacije, ki se je vračala v Brest–Litovsk. Kot prvi je na tem zasedanju spregovoril Lenin. Ponovil je svoja stališča proti vojni, ki jih je pojasnil že v tezah. Opozoril je, da je treba iti zaradi rešitve socialistične republike skozi gnusni brest–litovski hlev. Ta mir je sramoten, toda omogoča nujno potreben predah. „Če bodo Nemci začeli napad, bomo prisiljeni podpisati kakršenkoli mir, ki bo tedaj še težji“, je opozarjal Lenin.³⁴ Zahtevo po razglasitvi revolucionarne vojne so preglasovali.³⁵ Zanjjo sta glasovala le Krestinski in Lomov. Zinovjev in Stalin sta opozorila, da ne morejo računati na revolucionarno podporo z zahoda. Stalin, ki je običajno podcenjeval tujino, je izjavil: „Na zahodu ni nobenih revolucionarnih gibanj ... obstajajo le možnosti. Toda samo na možnosti se v praksi ne moremo zanesti.“³⁶ Dzeržinski je bil še ostrejši. Očital je Leninu, da se iz strahu odpoveduje celotnemu programu revolucije in je pripravljen na kapitulacijo tako kot sta storila Zinovjev in Kamenev v oktobru. Sprejem cesarskega diktata bi po mnenju Buharina pomenil udarec v hrbet avstrijskemu in nemškemu proletariatu. Na Dunaju je

31 To področje je obsegalo moskovsko, jaroslavsko, tversko, kostromsko, vladimirsko, voroneško, smolensko, rjazansko, nižegorodsko, tulsko, kursko, tambovsko, kaluško in orlovsko gubernijo.

32 Glej Lenin, Saemtliche Werke (XXII, stran 764, op. 88; primerjaj skrajšano besedilo opombe v ruščini: Lenin, Sočinenija V/35, str. 478, op. 101.

33 Lenin, Sočinenija IV/27 stran 41.

34 Protokoly Centralnogo komiteta RSDRP (b) avgust 1917 – februar 1918/Moskva 1958, stran 168–169.

35 Ibidem, stran 204–206.

36 Stalin, Sočinenija/IV, str. 27.

prav tedaj izbruhnila generalna stavka. V imenu petrograjske organizacije je Kossior obsojal Leninovo stališče. Odločno so se zavzemali za mir Zinovjev, Stalin in Sokolnikov.³⁷

Lenin je bil glede rezultatov generalne stavke v Avstriji zelo skeptičen, medtem ko so ji Trocki in zagovorniki revolucionarne vojne pripisovali zelo velik pomen. Lenin je bil prepričan, da bo njegova vlada strmoglavljena, če bo zavrnila mir in nadaljevala vojno. Lenin ni zanikal revolucionarnih možnosti na zahodu. Menil je, da bo mir pospešil njihove izgleda. Zahod šele nosi v sebi revolucijo, medtem ko je ruska revolucija že zdrav in glasno jokajoč otrok, katerega življenje je treba zaščititi, so bile Leninove besede.

Formula Trockega: Končajmo vojno, toda ne podpisimo mirovne pogodbe! je postala osnovno izhodišče v medsebojnem boju frakcij, ki so sprejemale samo tisti del formule, ki je odgovarjal njihovim namenom. Privrženci revolucionarne vojne so jo sprejeli, ker je izključevala mir, medtem ko so Lenin in njegova skupina videli v njej sredstvo, ki je lahko držalo na uzdi pristaše revolucionarne vojne. Nasprotniki miru so skušali prikazati Leninovo politiko kot „nesramno kapitulacijo in izdajo načel internacionalizma“. Pri glasovanju je Lenin dobil le 7 od 16 glasov. Levi komunisti so se združili s trockisti. Resolucija Trockega je dobila devet glasov in tako formalno večino. Partija je Trockega s tem pooblastila, naj v Brestu zastopa svojo politiko. Lenin se je bil prisiljen podrediti temu očitno nepravilnemu in pogubnemu sklepu. Naslednjega dne 12. (25.) januarja so obravnavali vprašanje mirovne pogodbe na skupnem zasedanju CK boljševikov in CK levih eserov. Tudi tam je dobila večino formula Trockega.³⁸

Medtem je Trocki podal svoje poročilo tudi na tretjem kongresu sovjetov. Kongres se je izrekel za revolucionarno vojno. Soglasno je sprejel poročilo Trockega, sprejel pa ni nobenega sklepa. Prepustil je vladi, naj svobodno odloča. Boj v stranki je postajal iz dneva v dan ostrejši. Kardinalno vprašanje spora je bilo: Ali so boljševiki sposobni voditi revolucionarno vojno? Ali revolucionarna sila sploh sme sklepati pogodbo z imperialisti? Sprte frakcije so iskale oporo za svoja stališča v krajevnih partijskih organizacijah. Buharin in njegovi privrženci so za svoja stališča pridobili moskovski pokrajinski biro stranke in ga praktično izpremenili v centralni komite svoje frakcije. Levica mirovnih pogajanj ni mogla združiti s svojimi nadami, da se bo revolucionarno gibanje hitro razširilo po zahodni Evropi. Zavzemali so se za partizansko vojskovanje proti Nemcem in za okrepitev propagandnih naporov, da bi izzvali revolucijo v srednji in zahodni Evropi. Konferenca moskovske pokrajinske organizacije je 13. januarja 1918 sprejela resolucijo takšne vsebine: „Demokratski mir bo mogoče doseči le z revolucionarnim množičnim bojem narodov proti imperialistom obeh vojskujočih se taborov... Mirovni pogoji, ki jih diktirajo nemški imperialisti, za našo politiko revolucionarnega socializma niso sprejemljivi. Če bi jih sprejeli, bi to pomenilo, da smo opustili pravilno linijo mednarodnega socializma v notranji in zunanji politiki...“. Levica se je celo bala, da bo v primeru kompromisnega miru prišlo do notranjega poraza revolucije. Bili so celo pripravljene žrtvovati sovjetsko oblast v Rusiji za interes svetovne revolucije. „Soglasno obsojamo vsako možnost, da bi odstopili od naših zahtev... Bolje je, da častno opademo za stvar socializma, kot da upognemo svoje tilnike pred cesarjem

37 V mnogih zgodovinskih razpravah, ki so izšle v Sovjetski zvezi za časa Stalinove ere, so pisci poudarjali, da je bil takrat samo Stalin Leninov najzvestejši privrženec, medtem ko Zinovjeva in Sokolnikova sploh ne omenjajo.

38 Social-demokrat št. 9, 27. (14) januarja 1918 g.

Viljemom.³⁹ Lenin je takšno stališče primerjal z donkihotskim ponosom starega poljskega šlahtnika, „ki z mečem v roki v lepi pozi umirajoč kliče: „Mir je sramota, vojna je čast!“⁴⁰

Na razširjeni partijski konferenci strankinih funkcionarjev 8. (21.) januarja v Petrogradu je prišlo do ostrih razprav. Zavzeti so morali stališče do Hoffmannovega ultimativnega predloga. Lenin se je še naprej zavzemal za sklenitev miru. Svoj predlog je takole utemeljil: „... Za zmago socializma je potreben Rusiji določen čas, vsaj nekaj mesecev, v katerem mora imeti socialistična vlada povsem proste roke . . . , da bo dosegla zmago nad buržoazijo najprej v „lastni deželi in za izvajanje široko zasnovanega in temeljitega organizacijskega dela med množicami . . . Ne dvomimo, da mora priti do socialistične revolucije v Evropi . . . Bilo pa bi napačno, če bi na tem gradili taktiko socialistične vlade Rusije, če bi poskušali ugotoviti, ali bo ali ne bo prišlo do evropske, posebej do nemške socialistične revolucije, v naslednjega pol leta . . .“⁴¹

Samo Lenin se je jasno zavedal nevarnosti. Če bodo Nemci šli v napad, bo mlada, šibka sovjetska republika podlegla udarcem nemškega imperializma. Edini izhod je videl v možnosti, da se obrne neposredno na množice. Vendar Lenin ni mogel javno razkriti težkega položaja v partiji, saj bi to pomenilo razkriti Nemcem šibke točke sovjetske države. Moral je počakati v upanju, da bo življenje samo razkrilo šibkost pozicij nasprotnikov miru.

Mirovna pogajanja v Brestu so obnovili 17. (30.) januarja 1918. Pred odhodom delegacije v Brest se je Lenin še enkrat sestal s Trockim in skušal omiliti posledice pogubnega sklepa, ki ga je sprejela večina CK. Trockemu je skušal dokazati vso globino in škodo napačnega sklepa centralnega komiteja. Leninu je uspelo pregovoriti Trockega, da bo mirovne pregovore v Brestu zavlačeval do ultimata Nemcev. Po ultimatu bo delegacija podpisala diktirani mir.⁴² Lenin pa se je zaskrbljeno vpraševal, kaj se bo zgodilo, če bodo Nemci obnovili sovražnosti. Trocki je to nevarnost neodgovorno podcenjeval. Njegovi kritiki v Sovjetski zvezi mu še danes očitajo, da je bil njegov načrt avanturističen, kapitulantski in izdajalski. Lenin pa je na to frakcijsko krizo gledal povsem z drugimi očmi in v Trockem ni videl izdajalca.

Sredi januarja so se 17. (30.) pogajanja v Brestu obnovila. Medtem so stavke in mirovne demonstracije v Avstriji in Nemčiji zadušili. Nemški sobesedniki na pogajanjih so nastopili z novim elanom. Brez diplomatskih formalnosti je Trocki zahteval, naj povabijo v Brest tudi avstrijske in nemške socialiste. Zaman je prosil, da bi lahko odšel na Dunaj in navezal stike z Viktorjem Adlerjem, ki je v avstrijskem parlamentu protestiral proti nastopu generala Hoffmanna. Dovolili so mu le, da je obiskal Varšavo.

Na tej stopnji pogajanj sta stopili v ospredje Ukrajina in Poljska. Za kulisami sta Kuehlmann in Czernin sklenila separaten mir z ukrajinsko Rado. Medtem je bila ukrajinska vlada premagana. Lenin je 21. januarja sporočil Trockemu, da je ukrajinska kontrarevolucionarna vlada strmoglavljena in oklicana sovjetska republika. Trocki Radi ni priznaval pravic, da sodeluje na konferenci. To so bili zadnji dnevi Trockega v Brestu. Zadnji dan pred prekinitvijo pogajanj so centralne sile postavile rusko delegacijo pred izvršeno dejstvo: podpisale so separaten mir z ukrajinsko Rado, kljub opozorilu Trockega,

39 Sorin V., Rabočaja Gruppy, Mjasnikovščina Moskva 1924
dalje navajam: Sorin, Rabočaja Gruppy/, str. 17.

40 Sedmój sjezd RKP, Stenografitčeski otčet, Moskva 1923, str. 29.

41 Lenin, Sočinenija V/35, str. 244–245.

42 Lenin, Sočinenija IV/27, stran 90.

da je Rada kapitulirala. General Hoffmann je zapisal v svoj dnevnik besede Trockega: „Sklenili ste mir z vlado, katere ozemlje ni večje kot njihova soba v Brestu—Litovskem.“ Separatni mir z Ukrajino je služil centralnim silam le kot pretveza, da razširijo svoje gospostvo nad Ukrajino. Trocki je menil, da ne more več nadaljevati pogajanj.

Naslednjega dne 28. januarja (10. februarja) je prišlo na zasedanju podkomisije do neprijetne scene, ko je general Hoffmann razgrnil velik zemljevid in na njem pokazal obseg ozemlja, ki ga namerava anektirati Nemčija. Trocki je izjavil, da general očitno verjame, da bo neprikrit prikaz nemških zahtev najhitreje vodil do sklenitve miru.

28. januarja (10. februarja) je Lenin na vprašanje sovjetske delegacije, „kaj storiti“, odgovoril s telegramom: „Naše stališče vam je jasno; v zadnjem času se je le okrepilo . . .“⁴³

Kljub Leninovemu telegramu in dogovoru z Leninom je Trocki pod vtisom Hoffmannovega ultimata imel usoden govor, katerega posledica je bila prekinitev mirovnih pogajanj.

Trocki je dejal: „Umikamo se iz vojne in to objavljamo vsem narodom in vladam. Odrejamo popolno demobilizacijo naše armade . . . Hkrati izjavljamo, da so predloženi mirovni pogoji s strani vlad Nemčije in Avstro—Ogrske v osnovi nasprotni interesom vseh narodov, vključno avstro—ogrskih in nemškega naroda . . . Upiramo se podpisati pogoje, ki jih piše nemški in avstroogrski imperializem z mečem v živo telo naroda. Ne moremo dati podpisa ruske revolucije pod mirovno pogodbo, ki prinaša milijonom ljudi zatiranje, bolečine in nesrečo.“⁴⁴

Na sklepni govor Trockega ni nihče odgovoril, kot je zapisal kronist brestlitovskih razgovorov. Udeleženci konference so onemeli, presenečeni od njegove smelosti in teatralike. Hoffmann je reagiral z razjarjeno gesto, Kuehlmann pa je jadikoval, da je treba sklicati plenarno zasedanje konference, Trocki ga je zavnil, da se nimajo več o čem pogovarjati. Boljševiki so molče zapustili sejno dvorano.

Preden so delegati odptovali, jih je Kuehlmann posvaril, da bodo Nemci obnovili sovražnosti. Zgodilo se je tisto, pred čemer je Lenin brezuspešno svaril. Položaj za mlado sovjetsko državo je postal katastrofalen. 16. februarja ob 19.30 uri je nemško vojno poveljstvo uradno sporočilo, da je premirje prekinjeno in da bodo obnovili vojne operacije 18. februarja ob 12. uri. Vprašanje, kakšno stališče naj zavzame CK do ofenzive Nemcev, so obravnavali na zasedanju CK zvečer 17. februarja. Predlog Lenina, da takoj obnovijo prégovore z Nemci, so zavrnili s šestimi glasovi proti petim. Za revolucionarno vojno ni glasoval nihče. Večina je zagovarjala sklep, da je treba počakati z obnovo razgovorov o miru, dokler se ne bo jasno pokazala moč nemške ofenzive in njen vpliv na delavsko gibanje.⁴⁵ Trocki in levi komunisti so še naprej branili svoja stališča. Poudarjali so, da Nemci ne bodo upali napasti.⁴⁶

18. februarja je nemška vojska ob napovedani uri začela z napadom na vsej fronti.

Po dogovoru o premirju, ki sta ga sklenili sovjetska vlada in nemška koalicija 2. (15.) januarja 1917, bi bilo treba začetek vojaških operacij napovedati sedem dni prej. Ta dogovor je Nemčija prekršila s tem, da je začela ofenzivo že po dveh dneh. Nemci so zasegli nove vojne zaloge in zasedli več mest. Usoda mlade sovjetske države je visela na nitki.

43 Glej Lenin, Sočinenija, IV/27, stran 90.

44 Trocki, Sočinenija, XVII, stran 102.

45 Protokoly Centralnogo Komiteta, stran 194–195.

46 Iz protokola o glasovanju razberemo, da so glasovali o osmih predlogih.

18. februarja je zasedal CK ves dan od jutra do večera s krajšimi odmori. Razpravljali so o možnostih, da rešijo mlado sovjetsko republiko pred propadom. Na prvi jutranji seji je Lenin kategorično zahteval, naj pošljejo Nemcem telegram z mirovnimi predlogi. „Postavljeni smo pred dejstvo, ko moramo nujno nekaj ukreniti“, je uporno zagovarjal svoj predlog Lenin. „Niti trenutka ne smemo izgubiti“. ⁴⁷ Trocki in Buharin sta mu nasprotovala. Še naprej sta dvomila, da bodo Nemci krenili v ofenzivo. Menila sta, da računajo predvsem na psihološki učinek. Po mnenju Trockega bi bilo treba počakati, kakšen vpliv bodo imele akcije Nemčije na nemško ljudstvo. Ko so glasovali o Leninovi resoluciji, da je treba Nemcem takoj predlagati obnovitev mirnih pregovorov, so resolucijo zavrnili.

Za njo je bilo šest glasov, sedem pa jih je bilo proti.

18. januarja zvečer, ko je bilo očitno, da je nemška ofenziva v razmahu so ponovno sklicali zasedanje CK. Boj mnenj je dosegel izredno napetost in ostrino.

Levi komunisti so še naprej ostro napadali Leninovo linijo. Buharin se je izrekel za svetovno revolucijo delavskih in kmečkih množic proti svetovnemu imperializmu: „Prepričani smo: ali se bo ruska revolucija razmahnila, ali pa bo podlegla pod pritiskom imperializma . . . Podcenjujemo socialne sile revolucije prav tako kot pred uporom . . . Nikake možnosti ni odlašati boj . . . Združeni imperializem koraka proti revoluciji. Celo če bi zasedli Petrograd, bodo delavci ravnali tako kot v Rigi, ko so jo Nemci zasedli. Pri nas še niso izčrpane vse socialne možnosti. Mi lahko nahujskamo tudi delavce proti Nemcem. Imamo svojo staro taktiko, taktiko svetovne revolucije.“ Buharin je menil, da je ruski kmet pripravljen boriti se za svojo zemljo, ki jo je v revoluciji dobil. Lenin pa je videl pred seboj v vojaške uniforme preoblečene kmete – vojake, ki so siti vojne v skupinah zapuščali fronto in je odgovoril Buharinu: „Kmet si ne želi nobene vojne in je ne bo vodil. Mar lahko rečemo sedaj kmetom, naj se podajo v revolucionarno vojno? Toda če to želimo, tedaj ne smemo demobilizirati armade. Permanentna kmečka vojna je utopijska.“ Lenin in njegovi privrženci so uporno in kategorično zahtevali sklenitev miru. Trocki je predlagal, naj najprej vprašajo nemško vlado, kakšne so njene zahteve. Lenin je temperamentno napadel sredinsko pozicijo Trockega, da je treba čakati. Poudarjal je, da bi čakanje v odločilnem trenutku pomenilo propast ruske revolucije. Za čakanje in izmenjavanje poslanic ni časa. Lenin je upravičeno pripomnil: „Med vojno ne bi smeli demobilizirati. To pomeni igrati se z vojno, kar lahko vodi v uničenje revolucije. Pišemo znanstvene razprave, medtem pa Nemci osvajajo naš vojni park. Zgodovina nam bo očitala, da smo revolucijo izročili sovražniku. Lahko bi podpisali mir, ki ne bi ogrožal revolucije.“ Sverdlov in Stalin sta govorila v istem duhu. Stalin je izjavil: „Pod nemškim zapornim ognjem, pa tudi če bo trajal pet minut, ne bo ostal noben naš vojak na fronti.“ Zinovjev, sicer najbolj vnet zagovornik miru, je tokrat omahoval. Lenin je bil za mir po diktatu, tudi če bi z njim izgubil Ukrajino, toda Zinovjev ni bil pripravljen popuščati tako daleč. Trocki je trikrat nastopil proti Leninovemu predlogu, da bi prosili za mir. Po ostrem in dolgem boju v CK–ju je Leninu končno uspelo dobiti večino v korist miru. ⁴⁸ Iste noči sta se sestala CK obeh vodilnih partij. Na zasedanju je ponovno prevladala vojna frakcija. Toda v vladi so boljševiki preglasovali svoje nasprotnike.

Naslednjega dne 19. februarja je vlada formalno zaprosila za mir. Ponoči med 18. in 19. februarjem so na hitro odposlali radiogram, v katerem so izrazili pripravljenost, da

47 Protokoly Centralnogo Komiteta, stran 198.

48 Protokoly Centralnogo komiteta, stran 198.

podpišejo mir. Osnutek zanj je napisal Lenin. Nemška vlada je namenoma štiri dni zavračevala z odgovorom in medtem nadaljevala ofenzivo. V enem samem tednu (od 18. do 24. februarja) so nemške čete zasedle Dvinsk, Minsk, Luck, Rovno, Polock, Oršo, Režici, Volmar, Venden, Gapsal' in neposredno ogrozile sam Petrograd. V mestu so osnovali revolucionarni obrambni komite s Trockim na čelu.

Medtem so buržoazija in zemljiški gospodarji baltških dežel, Bele Rusije in Ukrajine pristrčno pozdravljali nemško vojsko kot osvoboditeljico izpod jarma boljševikov. Buržoazno-kadetski, desno-eserski in menjševiški časopisi (Reč, Delo naroda, Novyj Luč) so se veselili padca sovjetske oblasti. „Politični bankrot Lenineve vlade mužikov in vojakov je povsem očiten“, so zmagoslavno pisali menjševiki 22. februarja 1918 v svojem časopisu Novyj Luč. Nemška ofenziva je pokazala, kako so se strmoglavljeni razredi pripravljali, da se povežejo s sovražniki. Leninov strah je bil upravičen. Republika je bila v katastrofalnem položaju.

Dotlej so boj o vprašanju miru vodili le v partiji. 21. februarja, dva dni zatem, ko je Lenin dobil v CK—ju večino v korist podpisa miru, je prvič javno nastopil v tisku proti trockistom in buharinovcem. V Pravdi je začel javno agitacijo za podpis miru z Nemčijo. Hkrati pa je ukazal, da je treba storiti vse za organizacijo obrambe sovjetske države. V kritičnih trenutkih revolucije se je Lenin vselej obrnil k širokim slojem proletariata. 21. februarja je pozval ljudstvo v obrambo domovine. V članku Socialistična domovina je v nevarnosti, je pozval delavce in kmete, naj zaščitijo republiko pred vojaškimi kdeli buržoazno-imperialistične Nemčije.

V teh težkih trenutkih se je Trocki kot komisar za zunanje zadeve obrnil na veleposlanike antante in na njihove vojaške misije s prošnjo, da bi priskočili na pomoč. Zvečer 21. februarja so obravnavali na zasedanju vlade vprašanje, ali naj sprejmejo predloge antante o pomoči Sovjetski Rusiji ali ne. Levi komunisti in levi eseri so zavračali vsako sodelovanje z antanto kot sramotno in načelno nedopustno. Razpravo o tem vprašanju so končno odložili, da bi o njem prej razpravljali centralni komite. Naslednjega dne (22. februarja) je Lenin v članku „O garjah“ neusmiljeno napadel teorijo levih. Označil jo je za gnusno ‚garjevo frazo‘. V članku je dopustil možnost vojaško—tehničnega sodelovanja proletarske diktature s kapitalizmom. Jasno je opozoril na razliko med sporazumi Kerenskega z imperialisti o delitvi plena in sporazumom sovjetske vlade, ki si prizadeva, da dobi od njih materialno pomoč v prehrani in orožju, da bi okrepila odpor proti trenutno najbolj nevarnemu imperialističnemu roparju.

Istega dne so obravnavali predlog antante o pomoči za obrambo države pred Nemci na zasedanju CK. Levi komunisti so bili načelno proti kakršnekoli sporazumu z imperialisti. Lenin se zasedanja ni udeležil, poslal pa je sporočilo naslednje vsebine:

„Prosim upoštevajte tudi moj glas za to, da sprejmemo krompir in orožje od razbojnikov anglo-francoskega imperializma.

Lenin“

Diskusija na zasedanju je bila zelo ostra. Nekateri so menili, da bi sprejem pomoči od antante okrepil izglede za separaten mir, drugi pa so zavračali takšen sporazum z vidika revolucionarne morale. Trocki je celo zagrozil, da bo odstopil s položaja komisarja za zunanje zadeve, ker ne more opravljati svojega posla, če nasprotniki ne priznajo, da ima socialistična vlada pravico zahtevati pomoč buržoaznih vlad pod pogojem, da v celoti ohrani svojo neodvisnost. Končno mu je uspelo pridobiti CK s šestimi glasovi proti

petim za resolucijo, v kateri so poudarili nujnost oborožitve in preskrbe armade z vsemi sredstvi, upoštevajoč tudi možnosti, da dobijo pomoč pri vladah kapitalističnih držav.⁴⁸ Ta sklep je 22. februarja potrdil tudi svet ljudskih komisarjev.

23. februarja ob 10.30 je sovjetska vlada prejela odgovor nemškega poveljnika. Nemški mirovni pogoji so bili še težji in še bolj poniževalni kot tisti, ki jih je zavrnil Trocki v Brestu. Nemci so si lastili ne le Poljsko, Litvo in del Bele Rusije, ampak so zahtevali tudi umik rdeče armade iz Estonije, Latvije in Finske, kjer je tedaj zmagala delavska revolucija. V Ukrajini so vzpostavili oblast kontrarevolucionarne Rade in jo spremenili v nemško kolonijo. Razen tega so zahtevali, da sovjetska vlada preda Turčiji Kars, Batum in Ardagan. Zahtevali so tudi popolno demobilizacijo armade. Za odgovor so postavili sovjetski vladi rok 48 ur.

Že dopoldne je prišlo do odločilnega zasedanja CK. Lenin je vedel, da je bil CK ogorčen nad nemškim diktatom. Prišel je zasedanje, o katerem so na razpolago le pomanjkljivi zapisi. V svojem govoru je izjavil, da je konec politike revolucionarne fraze. V teh kritičnih trenutkih je posvaril CK, da bo izstopil iz CK, če ga bo ta ponovno preglasoval in tudi iz vlade, partijsko članstvo pa bo pozval proti njim. Člani CK so bili šokirani. Sprva Lenina ni nihče podprl. Lenin pa je opozarjal CK: „Mirovne pogoje moramo podpisati. Če tega ne bomo storili, bo to v treh tednih smrtna obsodba za sovjetsko oblast.“ Lenin je predlagal tri alternative za glasovanje: Ali naj takoj sprejmemo nemške predloge? Ali naj vodimo revolucionarno vojno? Ali naj vprašamo za mnenje o tem volilce petrograjskega in moskovskega sovjeta?⁴⁹

Trocki je ponovno odigral dvolično vlogo. Strinjal se je z Leninom glede ponovne ponudbe miru, ni pa bil pripravljen sprejeti nove, še težje mirovne pogoje, za kar je nosil glavno krivdo. Še vedno je upal, da se sovjeti lahko branijo. Leninovi argumenti ga niso prepričali. „Če bomo danes podpisali ta nemški ultimatum, nam bodo jutri postavili drugega . . . Mir lahko sklenemo, toda izgubili bomo podporo naprednih sil proletariata.“ Še vedno je bil prepričan v možnost bližnje evropske revolucije. Po Leninovem mnenju pa je bil za zmago socializma v Rusiji potreben predah vsaj nekaj mesecev. V tem času mora imeti socialistična vlada proste roke, da bo dosegla zmago nad buržoazijo v lastni deželi in začela izvajati široko zasnovano organizacijsko delo med množicami. Lenin je izjavil: „Ne dvomimo, da mora priti do socialistične revolucije v Evropi. Bilo pa bi napačno, če bi na njej gradili taktiko socialistične vlade Rusije, če bi poskušali ugotoviti, ali bo ali ne bo prišlo do evropske, posebej do nemške socialistične revolucije v naslednjega pol leta . . .“ Za Lenina sramotni brestlitovski mir ni bil dokončen. Večkrat je opozarjal na tilzitski mir, ki ga je Napoleon leta 1907 diktiral Prusom. Argumenti opozicije so bili za Lenina nesprejemljivi.

Leninovi oponenti so trdili, da centralne sile ne bodo dovolile, da bi izkoristili predah za utrjevanje sovjetske oblasti. Odrezali bodo Rusijo od žitnice in surovin v Ukrajini in od petrolejskih vrelcev na Kavkazu. Več kot polovico ruskega prebivalstva bodo podjarmili ter podžigali in podpirali kontrarevolucionarna gibanja. Dvomili so, da bodo sovjeti uspeli osnovati med predahom novo armado.

Buharin je na zasedanju CK—ja povsem izgubil živce in podal pismeno izjavo, v kateri se je odpovedal položaju urednika Pravde in izstopil iz CK.⁵⁰

48a Protokoly Centralnogo Komiteta, stran 206–208.

49 Ibidem, stran 247–248.

50 Primerjaj tudi Trocki, Mein Leben, Berlin 1930, stran 359.

Sedem let kasneje je Buharin takole opisal to dramatično zasedanje: „... Lenin je privihral na odločilno zasedanje CK. Podoben je bil velikemu levu, ki so ga majhni otroci zaprli v kletko. Razjarjen je z divjo odločnostjo tekal po sobi gor in dol... Tega ne bom trpel niti sekundo več. Dovolj je bilo igranja. Niti ene sekunde več!“ Iljič je postavil svoj ultimatum, rešil je revolucijo pred revolucionarnimi frazami in pred revolucionarno pozo, ki bi lahko izročila republiko nemških krvnikom.⁵¹

Trocki se je v zadnji konsekvenci zavedal usodnosti svojih korakov, ki bi bili lahko pogubni za revolucijo. Obema frakcijama je bilo jasno, da je položaj zelo resen. Krizo je bilo mogoče premostiti na miren način samo s pomočjo Leninove genialnosti, da je znal tolerirati tudi stališče opozicije. Ko je Lenin zagrozil z odstopom, je Trocki izjavil: „Mi ne moremo voditi revolucionarne vojne, če je partija razcepljena. Naša partija v takih pogojih sploh ne more voditi vojno, zlasti ne, ker tisti, ki se zanjo zavzemajo, ne želijo sprejeti materialne pomoči antante.“⁵² Trocki je izjavil, da ne prevzema odgovornosti, da bi glasoval za vojno in dodal: „V Leninovem stališču je veliko subjektivnega. Ne vem, če ima prav, toda ne želim storiti ničesar, kar bi lahko omajalo enotnost partije. Nasprotno, želim pomagati, kolikor morem. Toda ne morem ostati na položaju komisarja za zunanje zadeve in nositi osebno odgovornost za vodenje zunanjih zadev.“⁵³

Levi komunisti so bili prepričani, da je partija tako močna, da bi prenesla tudi razcep in Leninov odstop. Takšno stališče je zastopal celo Dzeržinski, ki je postal kasneje predsednik ČEKE. Lomov—Opokov, voditelj boljševikov v Moskvi, je pozival Trockega, naj ga Leninov ultimatum ne zavede, ker lahko obdržijo oblast v rokah tudi brez Lenina.⁵⁴ V razpravi je Trocki prepričal Dzeržinskega in Joffeja, da sta spremenila svoje stališče. Lenin je dobil sedem glasov. Ker so se Krestinski, Dzeržinski in Joffe vzdržali glasovanja, so bili le štirje glasovi proti Leninu, ki je tako dobil v CK—ju večino glasov. Trije voditelji vojne frakcije, ki so se vzdržali glasovanja, so podali svečano izjavo, v kateri so izjavili, da si ne morejo zamisliti vojno, ki bi jo istočasno vodili proti nemškemu imperializmu, ruski buržoaziji in delu proletariata, ki ga vodi Lenin. Razcep bi po njihovem mnenju povzročil tako katastrofo, da je treba sprejeti celo najslabši mir.⁵⁵ Nespravljivi pristaši vojne Buharin, Uricki, Lomov, Bubnov, Pjatakov in Smirnov so označili glasovanje o mirovnih pogojih kot odločitev, ki jo je odobrila samo manjšina in so iz protesta odstopili z vseh pomembnih položajev v partiji in vladi.

Lenin se je zaman prizadeval, da bi jih pregovoril. Na istem zasedanju je prišlo do svojevrstne scene. Lenin je zagotovil premaganim oponentom, da imajo pravico voditi agitacijo proti miru. Stalin pa je zagovarjal stališče, da so se voditelji vojne frakcije s svojo nediscipliniranostjo in s tem, da so zapustili svoje položaje avtomatično izključili iz partije. Lenin in Trocki sta ostro protestirala proti Stalinovi izjavi, ki jo je Stalin moral umakniti.⁵⁶

Lenin je moral istega dne pridobiti še centralni izvršni komite, da je sprejel nemške mirovne pogoje. Krupska je takole opisala Leninovo razpoloženje v teh kritičnih trenutkih: „Hodila sva ob Nevi. Bil je večer. Iljič je nenehno ponavljal svoje argumente,

51 Inprekorr 29/1925, str. 435/6 Buharin N., Lenins Persönlichkeit.

52 Protokoly Centralnogo Komiteta, stran 248.

53 Ibidem, stran 251.

54 Ibidem, stran 230.

55 Ibidem, stran 253.

56 Ibidem, str. 254.

zakaj je geslo ‚niti vojna niti mir‘ napačno. Ko sva se bližala Smolnemu, je nenadoma obstal. Dvignil je glavo in dejal: In kaj bi bilo, če bi kljub vsemu izbruhnila revolucija v Nemčiji? ⁵⁷

Zasedanje centralnega izvršnega komiteja je trajalo vso noč. V zgodnjih jutranjih urah je Leninov predlog dobil 116 glasov, proti jih je glasovalo 84, glasovanja pa se je vzdržalo 26 članov. Boljševiki, ki so nasprotovali mirovni pogodbi, se večinoma niso udeležili glasovanja. Samo Buharin in trije njegovi privrženci so kršili partijsko disciplino in javno glasovali proti Leninu. Buharin in njegovi pristaši (Lomov, Bubnov, Smirnov, Stukov, Jakovljevič, Uricki, Pokrovski in Pjatakovi) so nekaj ur kasneje podpisali izjavo o svojih stališčih. V njej je bilo med drugim rečeno: „Stvari mednarodnega proletariata je bil zadan udarec, ki je v trenutku revolucionarne krize posebno težak za zahodno Evropo. Istočasno je rusko gibanje izolirano od mednarodnega . . . Opuščanje zunanjepolitičnih pozicij proletariata neizogibno vodi tudi v kapitulacijo na notranji fronti. Mnenja smo, da osvojitve oblasti postavlja pred proletariata nujno nalogo, da razvija državljansko vojno v mednarodnem obsegu. Opustitev te naloge vodi k notranjemu razkroju. Mi smatramo, da je naša glavna naloga, da razvijemo široko agitacijo v partijskih krogih proti partijski centrali in pripravimo partijski kongres, ne da bi prizadeli organizacijsko enotnost partije.“

O izjavi je še istega dne razpravljala CK. Na zasedanju CK je Lenin pozval opozicijo, naj počaka z demisijo in objavo deklaracije do povratka delegacije iz Bresta Litovska in obljubil, da bodo v Pravdi v celoti objavili stališča manjšine. Buharin je nato izjavil, da je pripravljen anulirati svojo odstavko na članstvo CK, če se bo CK prizadeval voditi politiko obrambe. ⁵⁸

Komaj so 23. februarja sklenili, da sprejmejo nemške pogoje, so nastale težkoče glede sestave delegacije, ki bi podpisala mir v Brestu-Litovskem. Leninu je komaj uspelo pripraviti delegacijo za to nevhvaležno nalogo. ⁵⁹ Prošnji Trockega, naj ga razrešijo položaja komisarja za zunanje zadeve, ki se je nahajal dejansko še v rokah Čičerina, je CK ugodil. Pozval pa je Trockega, naj ostane na položaju do podpisa pogodbe, kar je ta tudi sprejel.

Trockemu so upravičeno očitali napake, ki jih je storil zavestno ali podzavestno in tako privedel deželo v katastrofalen položaj. Prek noči je postal iz idola glavni krivec za vse gorje, ki je doletelo mlado sovjetsko državo. Sklenitvi miru so najbolj nasprotovali v tistih predelih, ki si niso okusili nemške okupacije in jih nemška ofenziva ni neposredno ogrožala. Težak je bil položaj ukrajinskih boljševikov, ki so pregnali iz Kijeva nekaj dni pred ponovnim nemškim prodorom ukrajinsko provizorno vlado. Kratkotrajna ukrajinska sovjetska republika je postala prva žrtev nemškega prodiranja.

Posebno močno oporišče so levi komunisti imeli v Moskvi. 24. februarja je poslal moskovski pokrajinski biro Leninu resolucijo, v kateri so izrekli nezaupnico CK in zavrnili priznanje mirovne pogodbe. Zagovarjali so revolucionarno vojno. Ta struja levih komunistov je zajela velik del jedra boljševiške partije.

Krupska je situacijo takole opisala: „Člani CK in tovariši, ki so se zbrali okoli Lenina in s katerimi je bila izvedena oktobrska revolucija, so nasprotovali Leninu in

57 Krupska, Erinnerungen, str. 503.

58 Po podpisu mirovne pogodbe 4. marca je postala Buharinova ostavka na članstvo v CK dokončna.

59 Protokoly Centralnogo komiteta, stran 258–259.

zavračali njegovo linijo. V ta boj so pritegnili tudi posamezne partijske komiteje. Moskovski in petrograjski pokrajinski komite sta nastopila proti Leninu. Levim komunistom so se priključili številni tovariši, s katerimi je bil Lenin več let povezan v skupnem delu in so ga podpirali v najtežjih trenutkih. Okoli Lenina je nastala praznina.⁶⁰

K skupini, ki je Leninu nasprotovala, so spadali tudi nekateri ožji prijatelji Leninove družine: Ines Armandova, Olga Ravič, Kollontajeva. Med nasprotniki je bila tudi mlajša generacija boljševikov kot na primer Buharin, Pjatakov, Lomov, Preobraženski, Smirnov, Bubnov, Rjazanov, Dzeržinski, Radek, Joffe. V vrstah opozicije so bili Uricki, zgodovinar Pokrovski, pisatelj Skvorcov-Stjepanov. Mnogi med njimi so bili sijajni govorniki in pisci, nihče od njih pa ni imel neomajne volje, moralne avtoritete, političnega in strateškega talenta, taktične gibkosti in administrativne sposobnosti, ki jo mora imeti voditelj v revolucionarni vojni.

Dan po podpisu pogodbe v Brestu-Litovskem in na večer pred sklicanjem sedmega kongresa RKP(b) je v Petrogradu začel izhajati dnevnik levece Komunist. Do 19. marca je izšlo 11 števil. Redaktorji so bili Buharin, Uricki in Radek. V prvi številki je Buharin očital Leninu centristične pozicije in ga primerjal celo s Kautskim. V četrti številki so objavili teze levih komunistov za sedmi strankim kongres, ki predstavljajo v glavnem razširitev izjave z dne 24. februarja. Pisec tez je bil Buharin. Osnovna misel je bila: „Podpis mirovne pogodbe razkrajja revolucionarno voljo proletariata v boju in zavlačuje izbruh svetovne revolucije.“ Skupina je predlagala nadaljevanje boja v obliki partizanske vojne, ki bo pritegnila v boj tako mestni proletariat, kot tudi revne kmete. Buharin se je bal degeneracije partije „iz povsem proletarske v navadno ljudsko stranko“: „Vojaške množice, ki zahtevajo mir za vsako ceno, so vtisnile gibanju svoj pečat in partija je, namesto, da bi dvignila kmečke množice, zdrknila na njihov nivo.“ Buharin je menil, da se prav kmečke množice najbolj navdušujejo za obrambni boj proti nemški invaziji: „Če bo nadaljeval boj proti mednarodnemu imperializmu, bodo prav kmetje nujno pritegnjeni v ta boj, kajti njim grozi neposredna nevarnost, da izgubijo zemljo.“ Buharin se je bal, da se bo zaradi brestlitovskega miru močna kmečka stranka levih revolucionarjev odcepila od boljševikov. Hotel je ohraniti zvezo s kmeti, ker je bil prepričan, da bi prenehanje zveze med delavci in kmeti pred izbruhom revolucije na zahodu povzročilo propad ruske revolucije. V tem se je Buharin razlikoval od večine ostalih levih komunistov, ki so računali s svetovno revolucijo.

Na sedmem kongresu RKP(b), ki so ga sklicali na hitro, je Lenin podal analizo položaja. Optimistična upanja v svetovno revolucijo so splahnela. Leninu je bilo že dolgo jasno, da se mora ruska revolucija postaviti na lastne noge: „Revolucije ne bo tako hitro, kot smo pričakovali . . . S tem se moramo sprijazniti kot z dejstvom. Računati moramo s tem, da se socialistična svetovna revolucija ne more tako lahko začeti v naprednih deželah, kot se je začela revolucija v Rusiji . . . Ne vemo, nihče tega ne ve, morda — to je povsem mogoče — bo zmagala v nekaj tednih, ali celo v nekaj dneh, toda graditi na tem upanju ne moremo . . .“⁶¹

Buharin je v koreferatu napadel podpis mirovne pogodbe. Leninova resolucija je na kongresu dobila večino. Razpoloženje na kongresu je bilo zelo zaostreno. Buharin, Uricki

60 Krupska, Erinnerunggen, str. 500.

61 Lenin, Sočinenija IV/27, str. 76.

in Lomov so se upirali, da bi sprejeli mesta v CK vse do maja 1918. V teh dneh napetosti in nervoze ni nihče vedel, ali bodo Nemci pristali na mirovne pogoje ali pa bodo nadaljevali s prodiranjem.

Nekaj dni zatem se je preselila sovjetska vlada v Moskvo, kjer je kongres sovjetov 15. marca ratificiral brestlitovski mir. Levi komunisti se zasedanja niso udeležili. Prišlo je do razcepa med boljševiki in levimi socialnimi revolucionarji, ki se ga je bal Buharin. Lenin je na tretjem kongresu sovjetov še računal, da je zveza z levimi socialnimi revolucionarji trdnejša.

Gibanje levih komunistov je po podpisu mirovne pogodbe ter po nemški zasedbi Ukrajine in Finske doseglo svoj višek. Ko so levi komunisti 4. septembra 1918 objavili svoje teze, so izgubili večino v petrograjskem pokrajinskem biroju in v moskovskem mestnem komiteju. Ukrajinski komunisti so prešli v ilegalo na ozemlju, ki so ga zasedli Nemci.

Partijska kriza zaradi brestlitovskega miru je dobila kasneje svoj epilog. V januarju 1924, ko je bil Lenin na smrtni postelji in se je pričel boj za njegovo dediščino, so se pojavile v tisku obtožbe, da so levi komunisti poskušali aretirati Lenina. Na procesu proti Buharinu v letu 1938 so dobile te obtožbe že ostrejšje formulacije. Buharina so obtožili, da je skušal umoriti Lenina, Stalina in Sverdlova. Osnova za te obtožbe so bili stiki med vodilnimi levimi komunisti in levimi socialnimi revolucionarji v Petrogradu v februarju 1918 pred sedmim partijskim kongresom. Ob tej priložnosti naj bi se dogovarjali o koalicijski vladi v primeru, če bi levim komunistom uspelo uveljaviti njihovo stališče na sedmem kongresu. Ker je Lenin v tem primeru zagrozil s svojim izstopom iz vlade, so levi komunisti tedaj baje razmišljali o kandidaturi Pjatakova na mesto predsednika sveta ljudskih komisarjev.⁶²

Trocki je prvi objavil domnevo, da je hotel Buharin Lenina aretirati. V svojem spisu Novi kurz je napisal: „Ne vem, če ima anekdota, ki se je pred kratkim pojavila, da je bil tovariš Buharin blizu temu, da aretira vlado tovariša Lenina, trdno osnovo. Komisija za zgodovino partije bo to že ugotovila.“⁶³ Rezultati te raziskave niso bili nikdar objavljeni. Buharin je na procesu ostro zavnil, da bi bil sodeloval v kakem komplotu proti Leninu. „Zavračam obtožbo, da sem snoval zaroto proti življenju Vladimirja Iljiča . . .“ Dodal pa je verjetno pod pritiskom: „Toda moji kontrarevolucionarni zavezniki in jaz kot njihov vodja smo si prizadevali, da uničimo stvar Lenina, ki jo s takim uspehom uresničuje Stalin.“⁶⁴

62 Glej Pravda z dne 15. in 16. decembra 1923 in 3. januarja 1924.

63 Inprekor št. 13/1924 str. 122.

64 Proceedings, Case of the Bloc of Rights and Trotskyites (dalje navajam Proceedings) Moscow, 1938, str. 778. Tik pred svojo smrtjo je Trocki, ki so mu bili verjetno poznani rezultati raziskave komisije za partijsko zgodovino iz leta 1924, zapisal o odnosu med Buharinom in Leninom v letu 1918 sledeče: „V procesu 1938 je Stalin obtožil Buharina med drugim, da je planiral leta 1918 atentat na Lenina. Naivni in goreči Buharin je občudoval Lenina, ljubil ga je kot otrok ljubi in čuva svojo mater. Če je polemiziral proti njemu, se je vedel do njega vselej kot ponižen učenec. Buharin „mehak kot vosek“, da rabim Leninov izraz ni imel in ni mogel imeti nikakih osebnih ambicij. Če bi kdo pred Stalinovo ero predvideval, da bo prišel dan, ko bodo Buharina obdožili poskusa umora Lenina, bi se vsi smejali, in Lenin sam bolj kot kdorkoli drugi.“ Glej Trozcki, Stalin, str. 484.

Resnica je, da je Buharin privedel partijo na rob razcepa. To je leta 1927 tudi sam priznal: „V letu 1918 je moral Lenin premostiti celo vrsto predsodkov v naši partiji (za del teh predsodkov sem bil med drugimi kriv tudi jaz).“⁶⁵

Neposredno po epizodni vlogi voditelja levega komunizma je Buharin potoval v diplomatski-trgovski misiji v Nemčijo. Lenin je v začetku junija 1918 pisal Joffeju: „Buharin je predan, pustil pa se je zavesti v svoji levi norosti do absurdnih ekstremov.“

Težave, ki so se pojavile po podpisu pogodbe – izolacije boljševikov s strani levih eserov, pomanjkljiva preskrba industrijskih področij z živilskimi potrebščinami in surovinami, začetek državljanske vojne – so zmanjšale razlike v boljševiški partiji, gibanje levih komunistov pa je v nekaj tednih razpadlo.

⁶⁵ Buharin N., Zehn Jahre siegreiche proletarische Revolution. Inprekorr št. 105/1927, str. 2272/3. Na procesu je Buharin opisal v duhu obtožnice položaj takole: „Logika tega boja nas je vodila korak za korakom v gnusno močvarjo. Postajalo je vse bolj jasno, da pomeni odstopanje od pozicij boljševizma preusmeritev v kontrarevolucionarno banditstvo. Kontrarevolucionarno banditstvo je sedaj uničeno, mi sami smo ga uničili in obžalujemo naše pošastne zločine.“ Proceedings str. 778.

II. Diskusija o sindikatih v ruski komunistični partiji boljševikov v letu 1921

Proti koncu državljanske vojne je Trocki osredotočil svojo pozornost na gospodarsko problematiko. Reševanja teh problemov se je lotil pod vtisom uspehov, ki jih je dosegel v armadi, z neverjetno samozavestjo in dokajšnjo mero avanturizma. 16. decembra 1920 je predložil centralnemu komiteju svoje teze o prehodu gospodarstva iz vojne v mirnodobno izgradnjo. Poudarjal je potrebo po militarizaciji dela. Buharin je teze objavil v Pravdi, kar je dalo povod za ostro diskusijo, ki je trajala vse do leta 1921.⁶⁶

Leta vojne, revolucije, državljanske vojne in tuje vojaške intervencije so opustošila in razmajala rusko gospodarstvo. Boljševiška partija se je morala spopasti z neverjetnimi gospodarskimi težavami. Proti koncu leta 1920 je bila proizvodnja v rudnikih za eno desetino, v železarnah in jeklarnah pa za dve desetini manjša od predvojne. Proizvodnja konsumnega blaga je krila le eno četrtno potreb. Zaradi uničenja transportnih sredstev pa je bil položaj še težji. Transport je bil skoraj omrtvičen. Po mnenju nekaterih izvedencev je bil to eden glavnih vzrokov za poraz rdeče armade na Poljskem. Kmetijska proizvodnja je bila zaradi vojne zelo prizadeta. Boljševiki so si prizadevali, da bi zagotovili najstrožje nadzorstvo nad pičlimi viri surovin in hrane. Iz tega izredno težkega položaja je zrasel vojni komunizem. Potrebni so bili rigorozni ukrepi, da bi zaščitili deželo pred razsulum. Podržavili so industrijo, prepovedali privatno trgovino, pošiljali delavske oddelke na deželo, da so rekvirirali živež za potrebe vojske in mestnega prebivalstva. Vlada ni mogla pobirati davkov, ker ni imela ustreznega upravnega aparata. Za kritje vladnih potreb po finančnih sredstvih so tiskali denarne obveznice. Denar je bil tako razvrednoten, da so plačevali mezde in plače v naturalijah. S takimi ukrepi pa ni bilo mogoče za trajno premagati težav. Kmet je delal samo toliko, kot je bilo nujno, da preskrbi svojo družino. Upiral se je, da bi prideloval presežke. Ljudje so zapuščali mesta, da bi se rešili lakote. Normalne trgovine ni bilo, vse bolj pa se je širila črna trgovina. V tem težkem gospodarskem položaju se je postavljalo pred partijo in državo vprašanje, kako obnoviti gospodarstvo in dvigniti proizvodnjo. Trocki je v svojih tezah, ki so bile objavljene 17. decembra 1919 v Pravdi predlagal, naj izkoristijo aparat za vojaško mobilizacijo za mobilizacijo dela. Mislil je, da bo mogoče s preizkušenimi vojaškimi metodami centralnega poveljevanja in discipline premostiti gospodarski kaos v deželi. 27. decembra 1919 so objavili, da je vlada ustanovila komisijo za delovno obveznost, katere predsednik je postal Trocki. Začel je uvajati takoimenovano militarizacijo dela. Ukazal je, naj uporabijo čete delavske armade za izvajanje gospodarskih nalog, namesto, da bi jih demobilizirali. V militarizaciji dela je Trocki videl učinkovit sistem, da pritegne množice k reševanju gospodarskih problemov. Delovne kompanije naj bodo organizirane po načelu proizvodnih enot, civilno delo pa naj bo podvrženo vojaški disciplini.

Komaj so teze objavili, že so izzvale val protestov.⁶⁷ Protesti proti militarizaciji dela v boljševiškem tisku so postajali vse glasnejši. Proti njemu so nastopili Rjazanov, Larin, Rikov, Miljutin, Nogin in mnogi drugi vidni boljševiki. Lenin je sprva podpiral politiko Trockega glede militarizacije dela. Ni pa odobral metod, ki jih je Trocki uporabljal. Na največji odpor je Trocki naletel pri sindikatih. Ko sta Lenin in Trocki 12. januarja 1920

⁶⁶ Trocki, Sočinenija XV, stran 10–14.

⁶⁷ Na partijskih in sindikalnih konferencah so Trockega imenovali novega Arakčejeva, ki je ustanovil pod Aleksandrom I. in Nikolajem I. znane kmetijske vojaške kolonije, ki jim je poveljeval z barbarsko ostrino.

nastopila pred sindikalnimi voditelji in jih skušala pridobiti, sta od 60 voditeljev glasovala za teze Trockega samo dva. Nasprotniki Trockega niso verjeli, da bi bilo mogoče kolesa gospodarstva pognati v tek z vojaškimi povelji. Prepričani so bili, da ni pravilno v delavski državi s silo priganjati delavski razred k delu. Vse leto 1920 so polnile stolpce časopisov (Pravda in Ekonomičeskaja žizn) razprave o teh vprašanih. Medtem je nastala prva delovna armada, ne na osnovi militarizacije civilnega dela, temveč na temelju preosnove regularne armade v delovno. Pobudo je dal revolucionarni vojni svet tretje armade, ki je bila na Uralu. Lenin in Trocki sta pozdravila to pobudo. Kmalu zatem so osnovali takšne delovne armade tudi na Kavkazu in v Ukrajini. Delovne armade so zaposlili v rudnikih, gozdovih, na poljih itd. Stalin je postal glavni komisar ukrajinske delovne armade. Trocki je prvi vnesel vojaške izraze in simbole v gospodarsko terminologijo. Mnenja o produktivnosti teh delovnih armad so bila različna.

Gospodarsko razsulo dežele je zahtevalo hitre ukrepe zlasti na področju transporta. Politbiro je Trockega zadolžil, da uredi transportni sistem. Poleg položaja komisarja za vojsko je prevzel še ljudski komisariat za transport.⁶⁸

Trocki se je najprej lotil reorganizacije železnic in ustanovil politično glavno upravo za transport (Glavpolitput). Na IX. kongresu RKP(b) je opozoril, da bo prisilno delo v obdobju prehoda iz kapitalizma v socializem doseglo najvišjo stopnjo intenzivnosti. Kongresu je predlagal, naj potrdi posebne disciplinske ukrepe, ki so nujni v položaju, v kakršnem se nahaja sovjetsko gospodarstvo. Saboterje v delovnih armadah naj uvrstijo v kazenske bataljone, ali zaprejo v koncentracijska taborišča.⁶⁹ Trocki je priznaval, da militarizacija dela vodi za seboj birokratizacijo ter vrsto prisilnih ukrepov in oblik državnega pritiska, brez katerih bo ostala zamenjava kapitalističnega gospodarstva s socialističnim le prazna beseda. Iz teh razlogov se je zavzemal za centralizacijo gospodarskega planiranja. Trocki je bil v prvem desetletju sovjetske oblasti eden najbolj zagnanih centralistov. Na IX. partijskem kongresu se je pritoževal: „Doselej nimamo še nikakega gospodarskega načrta, ki bi nadomestil spontano delovanje zakonov konkurence. Odtod izvirajo težave vrhovnega sovjeta za gospodarstvo.“⁷⁰ Na čelu te institucije je bil vselej previdni Rikov, ki je zavračal zamisli Trockega o načrtnosti kot nepraktične abstrakcije.⁷¹ Kongres se je moral ukloniti. Delavski in kmečki obrambni svet so preimenovali v svet za delo in obrambo, ki je postal najvišja gospodarska avtoriteta. Trocki je bil nepopustljiv, če je bilo treba nastopiti proti komunistom, ki so se upirali njegovim drastičnim ukrepom. O militarizaciji dela je dejal: „Ta beseda vzbuja pri opoziciji najrazličnejše praznoverne predstave in povzroča ogorčen vik.“ Po mnenju Trockega se je opirala opozicija predvsem na meščanske in sindikalne predsodke tistih ljudi, ki niso bili sposobni dojeti bistva in nalog socialistične družbe.

Na ekonomskem področju je bil Trocki nekaj začetnik stalinizma. Sindikati so bili odgovorni za storilnost dela in disciplino. Odobral je uradno nasilje in pritisk v gospodarskem življenju, se zavzemal za totalitarno gospodarsko politiko in centralizacijo

68 Glej Leninovo korespondenco s Trockim od 1. februarja do marca 1920 v zbirki dokumentov The Trotsky Papers II/, stran 22–82.

69 Devjatyj sjezd RKP (b), Moskva 1960, stran 93.

70 Devjatyj sjezd RKP (b), stran 104.

71 Ibidem, stran 130.

gospodarstva itd. IX. kongres partije je v marsičem podprl nazore Trockega. V resoluciji so poudarili, da je treba uresničiti Leninov načrt elektrifikacije in centralizacijo gospodarstva.⁷² Manjšina na kongresu je politiko Trockega ostro kritizirala.

Kmalu zatem je Trocki svojo politiko izčrpno obrazložil tudi na sindikalnem kongresu. Zahteval je, naj sindikati vzpodbujajo delavce k disciplini in jih poučijo, da je proizvodnja nad njihovimi težavami in zahtevami. Centralni svet sindikatov je bil razcepljen na dve skupini. Prva je Trockega podpirala, druga, tkim. sindikalna opozicija, ki jo je vodil Tolski, pa je bila mnenja, da morajo sindikati ščititi konzumne potrošniške interese delavcev. Posebno glasni kritiki prisilnega dela so bili na kongresu menjševiki. Po mnenju Abramoviča takšne metode dela niso bile sprejemljive in niso krepile planskega gospodarstva. Vojna s Poljsko je nekoliko ublažila ostrino razprave. Ko je bila vojna na višku, je Trocki s skupino tehnikov organiziral sistematično in hitro obnovo voznega parka. Ko so se voditelji sindikata železničarjev pritoževali, jih je enostavno odstavil in na njihovo mesto postavil druge, ki so sledili njegovim ukazom.

V začetku septembra je bil osnovan centralni komite za transport (Cektran), katerega predsednik je postal Trocki. Trocki je v delo vnesel načrtnost. Lenin je menil, da vzorno vodi to institucijo.⁷³ Rezultati dela so presegli vsa pričakovanja. Železnice so stekle pred določenim rokom.

Ko se je vojna na Poljskem končala, so se pritožbe sindikalistov nad nedemokratičnimi metodami Trockega vse bolj množile. S svojimi postopki v sindikalnem vprašanju pa je Trocki izzval tudi Leninovo nenaklonjenost in ogorčenje.⁷⁴ Trocki je predlagal, naj sindikate podredijo vladi in jih do neke mere poddržavijo (osojuzit' gosudarstvo). V delavski državi ni naloga sindikata, da zastopa zahteve delavcev proti državi, ki je država delavcev, je poudarjal Trocki. V svojem spisu Vloga in naloge sindikatov, ki je izšel decembra 1920, je zapisal: „Sindikalni funkcionar ne sme biti advokat, ki skrbi za zadovoljitev potreb delavcev, temveč organizator delavcev, ki dviga proizvodnjo na vedno višjo stopnjo.“⁷⁵ Trocki se je zavzemal za povsem birokratsko metodo izbire sindikalnih voditeljev in za njihovo nastavitvev od zgoraj, brez volilnega postopka. To metodo je prakticiral pri Cektranu.

Najmočnejši odpor sindikatov proti metodam Trockega je izšel iz vrst skrajne levice, ki je iz ideoloških razlogov zavračala avtoritativnost in centralizem Trockega. Vladimir Smirnov je svaril pred preveč oblastnim ravnanjem z razredno zavednim družbenim slojem. „Ne moremo govoriti o militarizaciji celotnega nacionalnega gospodarstva. Če bomo uvedli militarizacijo v vseh industrijskih panogah, se bo radikalno spremenila fiziognomija naše partije in razbilo se bo tisto medsebojno sodelovanje, ki sedaj, četudi v nezadostni meri, obstaja med zgornjimi in spodnjimi sloji. V tem primeru bo partija podobna človeku, ki se hoče za svoje lastne lase dvigniti v višino.“⁷⁶

Nad metodami militarizacije se je pritoževalo tudi desno krilo v partiji: Rikov, Miljutin in Nogin. Lenin je sprva podpiral Trockega. Nujno je bilo treba braniti

72 Ob očerednyh zadačah hozajstvennogo stroitel'stva. KPSS v rezolucijah i rešenijah 1/, stran 477–489.

73 Lenin, Sočinenija IV, XXXI, stran 479.

74 Kanev S. N., Partinye masy v bor'be za edinstvo RKP (b) v period profsojuznoj diskusii 1920/1, Voprosy istorii 1956 št. 2, stran 17–27.

75 Leninskij sbornik VI, stran 331. Lenin je spis dvakrat skrbno prebral in opremil s svojimi značilnimi pripombami ob robu kot na primer „Zmešnjava, nesmisel, Ha, ha, itd. Ibidem, stran 320–348. Spis z Leninovimi pripombami so leta 1927 v času ostrih frakcijskih bojev ponatisnili.

76 Smirnov V., Trudovaja povinnost i militarizacija. Pravda z dne 27. marca 1920.

revolucionarno državo in obnoviti gospodarstvo in včasih so bili nujni tudi rigorozni ukrepi. Nesoglasja glede sindikatov med privrženci Trockega in Lenina so se pojavila na subtilnem področju teorije.

Na IX. partijskem kongresu je Buharin uporabil izraz „podržavljenje“ za vključitev sindikatov v upravljanje industrije. Molotov se je temu upravičeno uprl. „Delati moramo ne na birokratski, temveč na demokratičen način, tako da delovne množice sami organiziramo. Mislim, da je to glavni pridržek proti formalnemu podržavljanju sindikatov. Prek sindikatov je treba dvigniti iniciativo delovnih množic, da bi povečali delovno produktivnost.“⁷⁷ To je bila „teorija o transmisijskih jermenih“. Lenin je priporočal, naj sindikati, ki jih vodi komunistična partija, politično šolajo množice in jih vzpodbujajo k čim višji delovni učinkovitosti. To Leninovo misel o vlogi sindikatov so v resoluciji IX. partijskega kongresa takole izrazili: „Sindikati morajo prevzeti nalogo, da pojasnijo delavskemu razredu, kako je nujno potrebno preosnovati industrijsko upravo tako, da bo čimbolj elastična in bo dosežena večja delovna storilnost, kar lahko dosežemo samo tako, da preidemo s kolegijskega upravljanja k postopnemu uvajanju individualnega vodenja tistih obratov, ki so neposredno povezani s proizvodnjo.“ V resoluciji so točno opredelili položaj sindikatov v obdobju diktature proletariata, njihov odnos do sovjetske države in komunistične partije ter oblike sodelovanja sindikatov v gospodarskem aparatu.⁷⁸

Shema Cektrana po zamisli Trockega, je bila neke vrste fuzija ljudskega komisariata, sindikatov in političnega aparata. V njegov resor je spadal ves prevozni park. Ustanova je delovala po strogo vojaških in birokratskih načelih. Tak sistem je na tej razvojni stopnji moral izzvati ostre proteste. Ideje o militarizaciji in drastične metode Trockega v Cektranu so izkoristili njegovi nasprotniki.

Najostreje je protestirala proti načrtu militarizacije skrajna leвица, ki se je zavzemala za samostojnost sindikatov in pridobila za svoja stališča tudi centralni svet sindikatov. Vse leto 1920 so se borili levi sindikalni voditelji tudi proti stališčem Lenina. Spor se je tako zaostрил, da so sindikalni ekstremisti osnovali posebno frakcijsko organizacijo, tkim. delavsko opozicijo, ki je vodila boj za neodvisnost sindikatov.

Na IX. partijskem kongresu je sindikalna opozicija skušala uveljaviti svoja stališča. Pred otvoritvijo kongresa je Tomski zapisal tole: „Sindikati so najbolj kompetentni in najbolj zainteresirani za to, da se obnovi proizvodnja v deželi in da ta pravilno funkcionira.“⁷⁹ Takšno stališče je podpiralo načrte Trockega. Spor med sindikalno opozicijo na eni ter Trockim ali Buharinom na drugi strani se je sukal okoli vprašanja, ali naj sindikati vodijo gospodarstvo samostojno ali po navodilih vlade. Buharin je menil, da so sindikati osnova za izgradnjo komunističnega reda. Zato je ostro nasprotoval vsakemu poskusu, da bi oslabili njihovo vlogo. „Sindikati ne delujejo kot neodvisen aparat, na katerega plečih počiva ta ali ona funkcija, ampak kot aparat, ki povezuje svoje organe s splošnimi sovjetskimi organi.“⁸⁰

Delavska opozicija je nasprotovala podreditvi sindikatov sovjetski državi. Njeno geslo je bilo „Vse pravice sindikatom!“ Šljapnikov je v svojih tezah postavil zahtevo, da morajo sindikati prevzeti upravo gospodarstva. Zahteval je trojno delitev oblasti med

77 Devjatyj sjezd, stran 238.

78 Po voprosu o professional'nyh sojuzah i ih organizacii, KPSS v rezolucijah i rešenijah 1/, stran 490–494.

79 Tomski, Zadači profsojuzov. Devjatyj sjezd, stran 562–565.

80 Glej govor Buharina Devjaty sjezd RKP (b). Protokoly, Moskva 1960, stran 211–228.

partijo, sovjete in sindikate, pri čemer naj bi vsaka organizacija na svojem področju nosila svoj delež odgovornosti.⁸¹ Koncept Šljapnikova je bil izrazito anarhosindikalističen. Osinjski je govoril v imenu demokratičnih centralistov (decistov). Zavrnil je militarizacijo dela in branil načelo kolegijskega upravljanja industrije, češ da edino omogoča pritegnitev množic k upravljanju. Zavračal je mehanično prenašanje vojaških metod v upravljanje gospodarstva. „Ne strinjamo se z mehanično militarizacijo partije in sovjetov... Nasprotujemo podrejanju državnih institucij vojaškim organom. Militarizacija nam ni potrebna... Prosim, ne vlečite nas s silo tja, kamor ni treba. Prosim, ne uničujte našega kompliciranega sistema upravljanja.“ V uvodu svojega govora je poudaril, da se je na kongresu spopadlo več kultur: vojaška sovjetska kultura, civilna sovjetska kultura in sindikalno gibanje, ki je ustvarilo svojo lastno kulturno sfero. Trocki je bil zanj človek, ki je zastopal sfero vojaške kulture.⁸² Lutovinov, voditelj kovinarskih delavcev, je ostro napadel Rjazanova in Molotova ter izjavil: „Pod sodelovanjem v proizvodnji razumemo aktivno in zavestno udeležbo celotne zveze proizvajalcev neke industrijske panoge, ki se podrejajo najstrožji sindikalni disciplini... Po našem mnenju lahko samo industrijski sindikat vodi industrijsko panogo, vse industrijske panoge skupaj pa vseruski centralni svet sindikatov.“⁸³

Lenin je ostro nastopil proti anarhosindikalističnim konceptom delavske opozicije. V zvezi z dnevnim redom IX. kongresa RKP(b) je zapisal: „Med nekaterimi delavci sindikalnega gibanja so se v zvezi z ustanavljanjem delovnih armad pojavila stališča, ki jih CK partije ne odobrava, ker načelno nasprotujejo militarizaciji dela, sklicujoč se na načelo „svobode dela“... Komunistična partija Rusije se nikakor ne more strinjati s tem, naj partiji pripada le politično vodstvo, sindikatom pa ekonomsko. To je dediščina nazorov bankrotirane druge internacionale. Komunisti se v nobenem primeru ne morejo strinjati s tem, naj se „partija“ ukvarja samo s politiko, sindikati pa samo z ekonomiko. Komunistična partija je avantgarda delavskega razreda, ki vodi njegov boj na vseh področjih. Ločevati politiko od ekonomike je bilo nemogoče tudi tedaj, ko je bil delavski razred zaslužjen. Toliko bolj je to nemogoče sedaj.“⁸⁴

Osamosvojitve sindikatov bi pomenila latentno nevarnost, da bi se v njih okrepil vpliv eserov in menjševikov. Tudi Krestinski je ostro napadel program delavske opozicije. Napovedal je odločilen boj sekretariata partije proti cehovskim in tradeunionističnim tendencam. „Naši sindikati so postali zaradi vojaških, partijskih in drugih mobilizacij slabokrvni. V njih so se začele pojavljati cehovske in tradeunionistične tendence; sindikati so se postavili proti sovjetom in partiji... Proti takim tendencam je treba voditi oster boj.“⁸⁵

Nekateri sindikalisti so hoteli osnovati avtonomen sindikalni center. Takšne tendence so postale očitne posebno pri levo usmerjeni partijski skupini v vseruskem centralnem svetu sindikatov.⁸⁶ Tik pred začetkom IX. kongresa RKP(b) je komunistična frakcija v vseruskem centralnem svetu sindikatov sprejela sklep, s katerim je vse partijske frakcije v sindikatih osvobodila kontrole pokrajinskih partijskih organizacij in jih

81 Šljapnikov A., K voprusu o vzaimoodnošenijah RKP, Sovetov i proizvodstvenih sojuzov. Devjatyj sjezd, stran 592.

82 Ibidem, stran 115–117.

83 Ibidem, stran 239–242.

84 K organizacijam RKP po voprosy o porjadke dnja partinogo sjezda. Devjatyj sjezd, stran 494.

85 Ibidem, stran 81–82.

86 Glej Devjatyj kongres, stran 591–592.

direktno podredila partijski frakciji v vsruskem centralnem svetu sindikatov. To je dejansko pomenilo ustvaritev partije v partiji, ustvaritev napol avtomnega telesa, kar bi lahko v zadnji konsekvenci privedlo do ustanovitve nove partije. Celo demokratični centralisti so videli v načrtu sindikalne opozicije kršitev partijskih principov.⁸⁷

Anarhosindikalistična zahteva sindikalistov po avtonomiji je naletela na ostro obsodbo politburoja. Sekretar partije Krestinski je očital opoziciji kontrarevolucionarne tendence.⁸⁸ Lenin in Trocki sta bila v ocenah zmernejša. Prepričevala sta Krestinskega in Kameneva, da sindikalisti nimajo takih teženj, njihovemu načrtu avtonomije pa sta odločno nasprotovala.

IX. kongres partije je sprejel sindikalno resolucijo, ki je podrobno opredelila vlogo in pomen sindikatov v obdobju diktature proletariata, njihov odnos do sovjetske države in partije ter precizirala oblike sodelovanja sindikatov v gospodarskem aparatu in njihove tekoče naloge.⁸⁹ Poudarili so, da mora biti težišče dela sindikatov na gospodarskem in vzgojnem področju. „Te naloge morajo sindikati izpolnjevati ne kot neodvisna, organizacijsko izolirana sila, temveč kot eden glavnih aparatov sovjetske države pod vodstvom komunistične partije.“

Nadalje je rečeno v resoluciji: „Sovjetska država je vzvod ekonomskega prevrata. Zato ne more biti govora o tem, da bi se sindikati postavljali proti organom sovjetske oblasti.“

„... Svoj vpliv na široke nepartijske sloje delovnih ljudi izvaja partija prek komunističnih frakcij in celic v vseh drugih delavskih organizacijah, predvsem pa v sindikatih... Vsaka partijska frakcija sindikata je del lokalne partijske organizacije in je podrejena partijskemu komiteju. Komunistična frakcija vsruskega centralnega sveta sindikatov je podrejena CK KPR.“

V vsruski centralni svet sindikatov so delegirali Buharina in Radeka, da bi zaviralno vplivala na avtonomistične tendence sindikatov.⁹⁰ Delavska opozicija je lahko po IX. kongresu RKP(b) vzdrževala le direktne stike s svojimi privrženci v odkritem nasprotju z vodstvom partije.⁹¹ Delavska opozicija je v svojih tezah za X. kongres RKP(b) zastopala idejo, naj pripada organizacija uprave gospodarstva vsruskemu kongresu proizvajalcev, ki se združujejo v proizvodnih sindikatih in volijo osrednje organe za upravo celotnega gospodarstva republike.⁹²

87 Glej Tezisy moskovskega gubernskega komiteta RKP k IX partijnemu sjezdu. Devjatyj sjezd, stran 567–571.

88 Krestinski, Devjatyj sjezd, stran 40, 591–592; Lutovinov, stran 54–55.

89 Po voprosy o profesional'nih sojuzah i ih organizacii. KPSS v rezoljucijah i rešenijah I, stran 490–494.

90 Lenin, Devjatyj sjezd, stran 88.

91 Privrženci delavske opozicije so bili prepričani, da bo njihova stvar zmagala. Danes je težko ugotoviti, koliko privržencev so imeli med delavci. Vsekakor so v partiji imeli določen vpliv, kar je vodstvo resno vznemirjalo. Najpomembnejši voditelji te smeri so bili: Šljapnikov prvi komisar za delo ter voditelj kovinarskih delavcev Lutovinov in Medvedev. Glavna oporišča so imeli na jugovzhodu evropske Rusije na področju Dona, Kubana in v samarski guberniji (glej Selavin K., Rabotčaja opozicija. Moskva 1930, stran 26). V Samari so dejansko vodili partijsko organizacijo. Svoja oporišča pa so imeli tudi v Ukrajini in v moskovski guberniji. Privrženost k opoziciji v sindikatu kovinarjev je zavzela take oblike, da je Tomski v začetku leta 1921, ko se je spor zaostрил, zapustil opozicionalne sindikaliste in prešel v Leninov tabor. Opoziciji je očital industrializem in sindikalizem. (Tomski, Desjatyj sjezd RKP (b) Protokoly, Moskva 1963, stran 367–370; 819–823; 685–691)

92 Desjatyj sjezd, stran 819–823. Organizacija narodnega hozajstva i zadači sojuzov.

Naloge, ideologijo in duh delavske opozicije je pojasnila Kollontajeva neposredno pred X. kongresom partije v svoji brošuri z naslovom Delavska opozicija. S frazami leve opozicije je kritizirala birokratizem, neenakost in zapostavljanje proletariata.

„Čim višje stopamo po lestvici sovjetske in partijske hierarhije, toliko manj najdemo privržencev opozicije. Čim nižje se spuščamo v množico, toliko večja je naklonjenost delavski opoziciji. Če se množice oddaljujejo od vodilnih sil, če se pogloblja prelom, razpoka med vodilnim centrom in „nižjimi“ elementi, to pomeni, da nekaj pri „zgornjih“ elementih ni v redu.“⁹³

Zastavila je vprašanje: „Koga bomo pozvali, naj osnuje nove gospodarske oblike, tehnike, poslovne ljudi, ki so po svoji psihologiji povezani s preteklostjo, sovjetske uradnike, med katerimi je nekaj komunistov, ali sindikate, ki predstavljajo kolektive delavskega razreda?“

Kollontajeva je zagovarjala teorijo spontanosti. Svoje nazore je takole argumentirala: „Naloga partije v sedanji krizi je, da se neustrašno sooči s svojimi napakami in prisluhne zdravemu klicu delovnih množic. Z ustvarjalno silo razreda, ki se prebujata, bomo s pomočjo industrijskih sindikatov zmogli obnovo in razvili ustvarjalne sile dežele ter očistili partijo elementov, ki so ji tuji. Obnovili bomo aktivnost partije tako, da bomo obnovili disciplino v partiji, svobodo mišljenja in kritiko.“ Kollontajeva je s svojo teorijo spontanosti nastopila proti osnovnemu organizacijskemu načelu, ki ga je zastopala Leninova partija. Z anarhosindikalističnih pozicij je svarila pred nevarnimi vplivi kmetov—kulakov in preostankov buržoazije v državi in gospodarstvu. Zapisala je: „To so elementi, ki vnašajo razkroj v naše sovjetske institucije in ustvarjajo vzdušje, ki odbija delavski razred.“

Privrženci delavske opozicije so menili, da je ogrožen proletarski duh revolucije. V tem smislu je na X. kongresu RKP govoril Medvedev. Kongresu je predložil resolucijo kot dodatek k platformi delavske opozicije, v kateri je obtožil CK za vrsto odklonov. CK-ju je očital, da si premalo prizadeva, da bi očistil partijo tujih elementov, ki so se okrepili zlasti po zadušitvi vstaje levih eserov in po razsulu maloburžoaznih strank. Menil je, da centralni komite v praksi ne upošteva dovolj načel delavske demokracije in premalo zaupa v ustvarjalne sile delavskega razreda itd.⁹⁴ Delavska opozicija je tudi predlagala, naj vsak član partije letno preživi tri mesece na fizičnem delu v tovarni ali na vasi.⁹⁵

Spomladi leta 1920 se je diskusija o vlogi sindikatov razvnela z vso ostrino. Razpravljali niso samo o vlogi sindikatov, temveč tudi o bistvenih vprašanih razvoja sovjetske države. Sindikalno vprašanje je izzvalo tako viharne razprave, da so bile po svoji dramatičnosti podobne razpravam okoli vprašanja brestlitovske mirovne pogodbe.

Prepad med leninisti in skrajno levico je zopet razvnel ostre frakcijske boje.

Jeseni leta 1920 se je povsod krepila opozicija proti načinu, kako je Trocki poskušal z administrativnimi sredstvi utišati sindikate. V dneh od 2. do 6. novembra 1920 je zasedala 5. konferenca sindikatov. Trocki je pozdravil konferenco in postavil zahtevo, naj se povežejo sindikati in državna uprava industrije. V svojih tezah se je zavzel za združitev sindikatov in gospodarskih organov. „Administrativno-ekonomski aparat ni nič drugega kot proizvodni organ sindikatov; to je njihov najvažnejši organ.“ Po njegovem mnenju bi bilo treba spremeniti sindikate v proizvodne organizacije.⁹⁶

93 Kollontaj A. M., Die Arbeiter—Opposition in Russland, Berlin 1921, stran 4—5.

94 Medvedev, Desjatyj sjezd RKP (b), stran 135—137; glej tudi: Zadači professionalnih sojuzov k X. sjezdu partii (tezisy rabočej opoziciji).

95 Rezolucija po partijnomu stroitel'stvu, predlagaemaja gruppoj rabočej opoziciji, stran 651—656.

96 Glej Professional'nye sojuzy i ih dal'nejšaja rol', stran 815—819.

Protagonista v tem boju sta bila Trocki in Tomski. Trocki je zagovarjal svoje znano geslo o „preverjanju“ sindikatov, Tomski pa mu je ostro nasprotoval. Večina članov CK je, kot navaja Lenin, mirno opazovala njun dvoboj. „Njihova glavna napaka (pa tudi moja) je bila, da smo spregledali teze Rudzutaka o proizvodnih nalogah sindikatov, ki jih je sprejela 5. konferenca. To je najpomembnejši dokument v celotnem sporu.“⁹⁷

Rudzutak, sindikalist iz Letonije, sekretar centralnega sveta sindikatov, član predsedija Cektrana, je predložil konferenci smeje teze z naslovom: Proizvodne naloge sindikatov. V njih je zahteval za sindikate aktivno vlogo v upravi industrije.⁹⁸ Njegove teze je Lenin odobral in podprl, kar je opogumilo nasprotnike Trockega v CK.

8. in 9. novembra je zasedal plenum CK, da bi ublažil nesoglasja in določil končne smernice za sindikalno konferenco, ki je še trajala.

Trocki je plenumu predložil osnutek svojih tez „Sindikati in njihova nadaljnja vloga“, v katerih je razvijal svojo zamisel preverjanja sindikatov. Tomski, ki je kot edini član CK v avgustu 1920 nasprotoval osnovanju Cektrana, je napadel njegovo delo. Vprašanje „preverjanja“ sindikatov je povezal z nepravilnostmi in birokratskimi pretiravanji v Cektranu. Lenin je Tomskega podprl in poudaril tudi svojo krivdo, da je prišlo v polemiki do očitno pretiranih in napačnih „izpadov“, kar je povzročilo formiranje posebne vmesne skupine, katere glavni cilj je bil, da spor čimprej utišajo.⁹⁹ V centralnem komiteju, ki je štel 19 članov, so Lenina odločno podpirali Kalinin, Rudzutak in Stalin, Trockega pa Rakovski, Ivan Smirnov, Andrejev in Preobraženski. Vmesna skupina je na predlog Zinovjeva sklenila, naj nesoglasij ne iznašajo izven CK. Vse člane CK so opozorili, naj nesoglasij ne obravnavajo pred javnostjo. Za referenta na sindikalni konferenci so določili Zinovjeva z napotki, naj bo njegov referat stvaren in nepolemičen.¹⁰⁰

Teze Trockega je plenum zavrnil s šibko večino osmihih glasov proti sedmim. Sprejeli so Leninove teze z desetimi glasovi proti štirim (Trocki, Krestinski, Andrejev in Rikov), Preobraženski pa se je glasovanja vzdržal. Lenin je v svoji resoluciji branil „zdrave oblike militarizacije dela“, obsojal pa „ekscese v Cektranu in militarizirane oblike dela, ki so vodile v birokratizem, svojeglavost, formalizem“ itd. Cektran so opozorili, naj bolj aktivno sodeluje v splošni dejavnosti vsruskega centralnega sveta sindikatov, kateremu naj pripadajo enake pravice kot drugim sindikalnim združenjem. Leninov osnutek je plenum sprejel in ga sklenil predložiti sindikalni konferenci. Po ostri diskusiji je večina delegatov konference resolucijo sprejela.

Na plenumu CK so izvolili posebno podkomisijo, ki naj bi izdelala podrobna navodila za sindikate glede naslednjih nalog: 1. Okrepitev vsruskega centralnega sindikalnega sveta z delavci, finančnimi sredstvi, časopisi itd., da bi izboljšali in razširili njegovo delo. 2. Razvoj in demokratizacija sindikatov. 3. Okrepitev vloge sindikatov pri

97 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 24. Lenin je kasneje zapisal, da je med konferenco prišel Tomski zelo razburjen v politbiro in skupaj z Rudzutakom sta poročala o govoru Trockega na konferenci. Lenin je poudaril, da je bistvo spora v politiki partije do sindikatov in da Trocki s svojo politiko „preverjanja“ nima prav. Čeprav bi bila taka politika s stališča gospodarskih koristi opravičljiva, je v trenutnem položaju povsem nedopustna, ker izziva nevarnost razcepa.

98 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 18–21.

99 Tej skupini so se pridružili Leninovi somišljeniki, ki so svojčas predstavljali deano opozicijo, Zinovjev, Kamenev, Rikov in Sergejev. Levico so predstavljali Buharin, Radek, Dzeržinski in oba sekretarja Krestinski in Sereberjakov. Pridružil se jim je tudi Tomski, nista pa se pridružila tej skupini niti Trocki niti Lenin.

100 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 24.

upravljanju proizvodnje. 4. Pritegnitev in sistematično izkoriščanje znanja in izkušenj specialistov. 5. Sprememba metod dela sindikalnih centrov v zvezi z novimi nalogami sindikatov.¹⁰¹ Sestav podkomisije je bil za leniniste ugoden: Zinovjev, Rudzutak, Rikov in Tomski so bili nasprotniki Trockega. Trocki je izjavil, da bo bojkotiral delo podkomisije. Lenin je opozoril, da je Trocki prav s tem korakom potenciral storjeno napako. „Če tega ne bi storil, bi bila napaka tov. Trockega (predložitev napačnih tez) relativno majhna, take vrste, kot se je pač pripetila že vsem članom CK, brez izjeme.“¹⁰² Trocki je izjavil, da se ne strinja s sklepom plenuma CK in s prepovedjo prenosa boja izven okvira CK. Izjavil je: „Dokler mi, podobno kot drugim tovarišem, ne bo dovoljeno obravnavati teh vprašanj v partijskem tisku, ne pričakujem nobene koristi od njihove obravnave v zaprtih zborih in s tem tudi ne od dela komisije.“ Iz komisije sta izstopila tudi Šljapnikov in Lutovinov.

Trocki je vztrajal pri birokratskih metodah, ki jih je opravičeval z izgovorom, da jih zahteva obstoj dežele. Nezadovoljstvo sindikalnih funkcionarjev nad vojaškimi metodami, s katerimi je hotel Trocki obnoviti promet, je izzvalo jeseni 1920 sindikalno diskusijo. Buharin, ki so ga že med brestlitovsko diskusijo ožigosali kot frakcionaša, si je prizadeval s kompromisno resolucijo preprečiti razcep v partijskih vrhovih. Velik del partijskega članstva je zajelo nezadovoljstvo. Še zlasti so bili ogorčeni nad birokratizmom.

Leva opozicija se je delila v več različnih skupin. Najštevilnejša je bila delavska opozicija, ki je imela močno oporo med kovinskimi delavci. Na moskovski gubernijski konferenci, ki je bila od 20. do 26. novembra 1920, je dobila ogromno večino glasov. Zahtevala je „tretjo revolucijo“ in takojšnje uresničevanje brezrazredne družbe. Buharin se je bal razkrojvalnega delovanja delavske opozicije. Ob otvoritvi konference je zapisal v Pravdi: „Samo če bodo vrste naše partije povsem strnjene, bomo lahko prestali to kritično obdobje ... Glavna nevarnost nam preti od naše notranje slabosti. Sindikalna diskusija je opozorila na to slabost.“ Lenin se je bal, da bodo zahteve Trockega po „preverjanju“ sindikatov in njihovi preosnovi v „aparat delavske države“ ter uvedba „načela militarizacije dela in sistem gospodarskih udarnih čet“, povzročile izolacijo partijskega in državnega aparata.¹⁰⁴ Lenin je hotel zagotoviti partijskemu aparatu potrebno manevrsko sposobnost. Sindikatom je bil sicer pripravljen priznati določeno samostojnost, da nastopajo kot nadzorni organi kot korektiv državnega gospodarskega aparata, na drugi strani pa je hotel ohraniti absolutno hegemonijo partije v vseh osnovnih vprašanih gospodarske politike. Sindikatom je priznaval vzgojne in socialne funkcije, njihovo odgovornost v gospodarskih vprašanih pa je omejil na organizacijo dela za proizvodne naloge.

Stališča Lenina in Trockega do sindikalnega vprašanja niso bila združljiva. Buharin je skušal formirati nekako vmesno skupino med Leninom in Trockim. Svojo pozicijo je

101 V komisijo so bili izvoljeni: G. E. Zinovjev kot predsednik; M. P. Tomski, Ja. E. Rudzutak, A. I. Rykov in L. D. Trocki. Poleg njih so bili na predlog 5. vsruske konference sindikatov vključeni v komisijo še sindikalni delavci A. G. Šljapnikov, Ju. X. Lutovinov, S. A. Lozovski in A. A. Andrejev.

102 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 24–25.

103 Komisija je izdelala osnutek tez za deseti kongres RKP (b) o vlogi in nalogah sindikatov, ki ga je podpisalo devet članov CK: V. I. Lenin, G. E. Zinovjev, M. P. Tomski, Ja. E. Rudzutak, M. I. Kalinin, L. B. Kamenev, C. I. Petrovki, F. A. Sergejev (Artem), I. V. Stalin in član sindikalne komisije S. A. Lozovski. To je bila platforma desetih.

104 Trozki, Rolle und Aufgaben der Gewerkschaften. Russische Korrespondenz, 3/4 1921, stran 158–159.

takole utemeljil: „Če se hoče vlak iztiriti, odbijači niso slaba stvar.“¹⁰⁵ Buharinovo prizadevanje, da premosti konflikt, je Lenin sprva ovrednotil pozitivno.

Boj se je začel, ko je Trocki objavil svojo platformo, kmalu nato pa tudi Lenin in tri skupine levih opozicionalcev.

Trocki je v govoru na razširjenem plenumu Cektrana 2. decembra 1920 dejal: „Vprašanje delavske demokracije smo postavljali že prej, sedaj ga postavljamo znova. Borimo se za razširitev možnosti kritike, diskusije, notranje polemike itd... Militarizacija sindikatov in militarizacija transporta, je hkrati notranja ideološka militarizacija, ki jo pogojuje strah, naravni in zdravi strah pred razsulom dežele.“¹⁰⁶

V začetku decembra je prišlo do razcepa v Cektranu. Ta dogodek je osvetlil politično bistvo spora. Zaman sta Trocki in Buharin upala, da bo mogoče nesoglasja premostiti z molkom. Sindikalni spor je dobil nove razsežnosti. Cektran je prišel v konflikt z delavci v ladjedelnicah. Zinovjev je kot predsednik sindikalne komisije preučil spor. Na plenumu CK, ki je bil 7. decembra, je predlagal, naj nemudoma spremenijo sestav Cektrana. CK predloga ni sprejel. Zinovjev je dobil samo sedem glasov, osem pa jih je bilo proti. Rikov je podprl Zinovjeva. Lenin in njegovi privrženci, med njimi Stalin in Tomski, so podprli predlog Zinovjeva. Vmesna skupina, ki so jo sestavljali pripadniki zmerne leve in Buharin, je uveljavila bolj spravljivo resolucijo, ki je manj odločno grajala Trockega. Izrekli so se proti reorganizaciji sindikatov „od zgoraj“, poudarili nujnost, da sindikati pritegnejo množice k samoupravljanju in uresničijo delavsko demokracijo v proizvodnji. Buharin se je v svoji resoluciji zavzemal za proizvodno demokracijo in zavrnil „preosnovno sindikatov od zgoraj“.¹⁰⁷ Ponovno je skušal z vmesno platformo skupaj z Larinom, Preobraženskim, Serebrjakovim, Sokolnikovim in Jakovljevo premostiti protislovja. V svojih tezah se je opiral na peti člen partijskega programa, ki ga je po svoje interpretiral: „Sindikati morajo koncentrirati vso upravo gospodarstva kot celoto v svojih rokah.“ V tej zvezi je razvil tezo o „podržavljenju sindikatov“ in o „posindikatenju države“. Buharinova resolucija naj bi predstavljala nekak kompromis med Leninom in Trockim, tako da bi ohranili delitev na sindikate in gospodarski aparat, najpomembnejša mesta v gospodarskem aparatu pa naj bi zasedli kandidati, ki bi jih imenovali sindikati.¹⁰⁸

Trocki je čez en teden umaknil svojo platformo in se pridružil Buharinovi platformi, ki so jo na novo formulirali. V njej so zahtevali, naj v bližnji bodočnosti prenesejo organizacijo uprave industrijskih panog na najbolj primerna sindikalna združenja. Buharin se je tako znašel na čelu opozicije proti Leninu.

Javne diskusije o sindikatih ni bilo več mogoče preprečiti. Centralni komite je 24. decembra razglasil svobodo diskusije. Glavni forum, na katerem so razpravljali o spornih vprašanjih, je postal osmi kongres sovjetov, ki se je sestal proti koncu decembra. Trocki je 24. decembra nastopil v gledališču Zimina na zborovanju aktivnih delavcev sindikalnega gibanja in delegatov osmega vsruskega kongresa sovjetov, ki ga je organiziral biro frakcije

105 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 50.

106 Trockij, Sočinenija, XV/, stran 422–423.

107 Lenin je zapisal: „Naša skupina v CK je ostala v manjšini, ko je glasovala proti Buharinovi resoluciji predvsem zato, ker meni, da je vmesna skupina papirnata, neudeležba Trockega v sindikalni komisiji pa dejansko pomeni nadaljevanje boja in njegovo prenašanje izven okvirov CK.“ Lenin, Sočinenija IV/32, stran 25. Vprašanje samega Cektrana so s predlogom, da razpišejo nove volitve za člane te institucije in s splošnim pozivom k demokratičnosti potisnili v ozadje.

108 Buharin, Aufgaben und Struktur der Gewerkschaften. Russische Korrespondenz, 3/4 1921, stran 175.

RKP(b) Cektrana z referatom O nalogah sindikatov v proizvodnji, 23. decembra pa je objavil brošuro Vloga in naloge sindikatov. Z vidika formalne demokracije je imel Trocki nesporno pravico, da razvije svojo platformo, ker je CK razglasil svobodo diskusije, z vidika revolucionarne smotrnosti pa je bilo to že nevarno pretiravanje, ki bi po Leninovem mnenju lahko vodilo do formiranja frakcije na napačni platformi.¹⁰⁹

Programsko brošuro Trockega Vloga in naloge sindikatov je Lenin ostro kritiziral. Trocki je v uvodu brošure napisal, da je sad kolektivnega dela skupine odgovornih funkcionarjev, zlasti sindikalistov. Lenin je hkrati ožigosal tudi Buharina in njegovo vmesno skupino, ki se je vse bolj razgaljala kot frakcionaška skupina, ki je prešla na stran Trockega. Lenin se je čudil, kako da privrženci Trockega ne vidijo njegove frakcionaške dejavnosti. Kritiziral je metodološki pristop Trockega k sindikalnemu vprašanju. Lenin se je povsem zavedal nevarnosti razcepa v partiji: „Vsaka, celo nepomembna razlika, lahko postane politično nevarna, če obstaja možnost, da povzroči razcep, ki lahko omaja in uniči vso politično stavbo... Jasno je, da v deželi, ki preživlja diktaturo proletariata, neenotnost med proletariatom ali proletarsko partijo in proletarskimi množicami ni samo nevarna, temveč skrajno nevarna, posebno še, če je proletariat v tej deželi v manjšini.“ Razcep v sindikalnem gibanju je po Leninovem mnenju pomenil razcep v proletarskih množicah.

Lenin je napadel Buharinovo formulacijo o proizvodni demokraciji, ki jo je Buharin vnesel v resolucijo CK z dne 7. decembra. „Izraz je teoretično napačen, vsaka demokracija, kot tudi vsaka politična nadgradnja (ki je neizogibna, dokler obstajajo razredi, dokler ni osnovana brezrazredna družba) služi v zadnji instanci proizvodnji in jo določajo proizvodni odnosi vsakokratne družbe. Zato izločitev proizvodne demokracije iz širšega pojma demokracije ne pove ničesar. To je konfuznost in prazno besedičenje.“ Lenin je v svoji nadaljnji analizi opozoril, da se Buharin v svojih tezah teoretično spogleduje z eklektiko, ko propagira povezanost politične in gospodarske obravnave vprašanja. Politika je pomenila Leninu koncentriran izraz ekonomije: „Politika mora imeti primat nad ekonomijo. Če se stvari ne bomo pravilno lotili, delavski razred ne bo mogel uveljaviti svojega gospodarstva, torej tudi ne svojih proizvodnih nalog.“¹¹⁰

V brošuri je Trocki povzel iz resolucije CK z dne 7. decembra samo tisto, kar se je nanašalo na „proizvodno demokracijo“, izpustil pa je vse, kar je bilo rečenega proti preosnovi sindikatov od zgoraj

30. decembra 1920 se je ponovno razvnela diskusija na skupnem zasedanju delegatov osmega kongresa sovjetov, članov vsruskega centralnega sveta sindikatov ter moskovskega gubernijskega sindikalnega sveta, ki je bilo v moskovskem Bolšoj teatru. Navzoči so bili vsi glavni akterji v sindikalni debati. Lenin je v svojem referatu ponovno kritiziral stališča Trockega in Buharina. Takole je dejal: „Ko primerjam brošuro Trockega (O vlogi in nalogah sindikatov – op. pis.) s tezami, ki jih je predložil centralnemu komiteju in se poglobim vanje, me preseneča množina teoretičnih napak in v nebo kričečih netočnosti.“ Lenin je napake podrobno razčlenil ter jasno definiral vlogo in pomen sindikatov v obdobju diktature proletariata. Poudaril je, da so sindikati, ki vključujejo pretežno večino industrijskih delavcev, za uresničenje diktature proletariata izredno pomembni. Niso državna organizacija, organizacija pritiska, temveč vzgojna organizacija, šola upravljanja, gospodarjenja, komunizma. Sindikati so nekako na sredini

109 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 25.

110 Ibidem, stran 63–64.

med partijo in državno oblastjo ter povezujejo avantgardo z množicami. Diktaturo lahko izvaja samo avantgarda, ki je vsrkala vase revolucionarno energijo delavskega razreda. Lenin se je nato dotaknil teorije o transmisijah. Opozoril je, da je Trocki povsem prezrl vlogo sindikatov v obdobju prehoda iz kapitalizma v socializem. „Diktature ni mogoče uresničiti brez nekih transmisij od avantgarde do množice naprednega razreda in od tega do množice delovnih ljudi. V Rusiji so ta množica kmetje...“ Lenin je poudaril, da obstajajo nesoglasja med njim in Trockim predvsem glede metode, kako pristopiti k množicam, jih pridobiti in povezati. Poudaril je pomembno vlogo sindikatov v kapitalizmu, pa tudi v obdobju prehoda iz kapitalizma v komunizem. Kakšna pa bo njihova vloga v komunizmu, bo pokazala bodočnost.

Po mnenju Trockega obramba materialnih in idejnih interesov delavskega razreda v delavski državi ni bila stvar sindikatov. Lenin je to stališče označil kot napačno. „Tovariš Trocki govori o delavski državi. Dovolite, to je abstrakcija. Ko smo leta 1917 pisali o delavski državi, je bilo to razumljivo, če pa sedaj govorimo: Zakaj, proti komu moramo zaščititi delavski razred, ko ne obstaja več buržoazija, obstaja pa delavska država, delamo očitno napako. Prav v tem je bistvo stvari. Prav tu je jedro napake tov. Trockega... Mi v resnici nimamo delavske države, temveč delavsko in kmečko državo.“

Buharin se je vmešal: „Kakšno državo? Delavsko in kmečko državo?“ Lenin je nato ta del svojega govora takole korigiral: „Reči bi moral: Delavska država je abstrakcija. V resnici imamo delavsko državo, v kateri prvič ne prevladujejo delavci, ampak kmečko prebivalstvo in drugič, imamo delavsko državo z birokratskimi deformacijami... Mar mislite, da v takšni državi nimajo sindikati kaj ščititi, mar je mogoče izhajati brez sindikatov...? Sovjetska država je taka, da je treba organizirati proletariata zaščititi pred državo in za to moramo izkoristiti te delavske organizacije za zaščito delavcev.“ Lenin je zavrnil tudi napade Trockega na Tomskega in Lozovskega, češ da sta sindikalna birokrata.

Lenin je nato razčlenil Buharinovo koncepcijo „proizvodne demokracije“, ki jo je razvil na plenumu CK 7. decembra. „Kolikor bolj se poglobljam v to proizvodno demokracijo, toliko jasneje vidim, kako je teoretično napačna, kako slabo premišljena.“ Na kratko je orisal nastanek sindikalnega spora in vrednotil posamezna stališča. Zahteval je, naj tovariši iz Cektrana izpolnijo sklepe plenuma CK z dne 9. novembra. „Tovariši iz Cektrana! Izvajajte ne samo formalno, temveč dejansko sklepe partijskega kongresa in CK. S svojim delom pomagajte vsem sindikatom, da ne bo ostala niti sled birokratizma, privilegijev in prevzetnosti...“ Lenin je kritiziral Trockega, ker je izstopil iz komisije.¹¹¹

Zelo pohvalil pa je Lenin Rudzutakove teze, ki jih je v svojem govoru v celoti prebral. O teh tezah je izjavil Lenin, da predstavljajo stokrat boljše platformo kot tisto, kar sta napisala tov. Trocki po večkratnem premisleku in tov. Buharin brez vsakega premisleka. Svoj govor je Lenin takole zaključil: „Teze tov. Trockega so politično škodljive. Njegova politika pomeni v zadnji konsekvenci birokratsko maličenje sindikatov. Naš kongres bo, v to sem prepričan, obsodil in odklonil tako politiko.“¹¹²

111 Zapisal je: „Lutovinov se včasih igra opozicijo. Vsekakor tudi Osinski. To je iskreno rečeno neprijetna igra. Treba je z njima sodelovati, ne glede na njuno opozicijsko kampanjo. Toda takšen korak, kot je razbijanje komisije, je birokratičen, nesovjetski, nesocialističen, napačen in politično škodljiv. V trenutku, ko si prizadevamo ločiti zdravo od nezdravega v opoziciji, je tak postopek trikrat napačen in škodljiv. Napaka Cektrana je v tem, ker ni razumel splošnih nalog vseh sindikatov, ker ni hitreje uvajal bolj pravih metod tovariških disciplinskih razsodišč in pomagal sindikatom pri tem prehodu.“

112 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 22.

Lenin je podal jasno definicijo vloge sindikatov kot množične organizacije delavskega razreda v sistemu diktature proletariata: „Podržavljanje in preverjanje sindikatov pomeni negiranje demokracije v sindikatih in volilnosti njihovih organov, pomeni vnašanje metod administratorstva, neprikrite prisile in poveljevanja v sindikate. Politika Trockega je nedopustna, ker izziva razcep. Uresničenje tez Trockega bi vodilo do odstranitve sindikatov kot šole komunizma in slabitve diktature proletariata.“ Lenin je poudaril, da je dolžnost sindikatov nenehna skrb za dvig materialnega blagostanja in za izboljšanje življenja delovnih slojev, kakor tudi obramba duhovnih interesov delavskega razreda.

Ko je pohvalil Rudzutakove teze je izjavil: „Če je treba koga primerno ozmerjati in „preveriti“, tedaj to ni centralni svet sindikatov, ampak prej CK RKP(b) in to zato, ker je spregledal teze Rudzutaka in dopustil, da se je razrasla najbolj nesmiselna diskusija.

Delavska opozicija je v diskusiji 30. decembra zavzela ekstremno protileninsko stališče. Prevzela je nazore zahodnoevropskih anarhosindikalistov. Šljapnikov je v svojih tezah razvil program o avtonomiji sindikatov pri vodstvu industrije. Vse upravne organe naj volijo organizirani delavci, katerim naj bodo tudi odgovorni. Sindikati naj se spremenijo, podobno kot je načrtoval Trocki, v „proizvodne sindikate“, ki bodo vodili upravo celotnega narodnega gospodarstva. Šljapnikov je predlagal ustanovitev vseruskega kongresa proizvajalcev, ki naj bi predstavljal enotnost volje, nujno potrebne za organizacijo gospodarstva in hkrati realno možnost za široke delovne množice, da vplivajo na organizacijo in razvoj gospodarstva.¹¹³ Privrženci delavske opozicije so postavili sindikate proti partiji in sovjetski državi in jih razglašali za edino obliko združenja delavcev. Predlagali so podružbitev države, kateri bi podredili sindikate. Delavska opozicija je tako zanikala vodilno vlogo partije v delavskem gibanju in neizogibnost proletarske države v prehodnem obdobju.

Sindikalna komisija je končala svoje delo in objavila 14. januarja 1921 platformo desetih, ki so jo podpisali Lenin, Zinovjev, Kamenev, Stalin, Tomski, Kalinin, Rudzutak, Lozovski, Petrovski in Artjom Sergejev.¹¹⁴ Šljapnikov in Lutovinov sta prešla v tabor delavske opozicije, ki je 18. januarja 1921 v Pravdi objavila svoje teze o sindikatih.¹¹⁵ Podpisali so jih Šljapnikov, Lutovinov, Šmid, Zyperovič in Miljutin. 16. januarja pa je Pravda objavila platformo, ki so jo podpisali Buharin, Larin, Preobraženski, Serebrjakov, Sokolnikov in Jakovljeva.¹¹⁶ Svojo platformo so sestavili tudi demokratični centralisti. Podpisali so jo: Bubnov, Boguslavski, Kamenski, Maksimovski, Osinski, Rafail in Saprinov.¹¹⁷ Na razširjenem zasedanju moskovskega partijskega komiteja dne 17. januarja so nastopili privrženci te platforme in pristaši Ignjatova, ki so prav tako objavili svoje teze v Pravdi 19. januarja. Podpisali so jih Ignjatov, Orehov, Korsinov, Kuranova, Burovcev in Maslov. Boj frakcijskih skupin o sindikalnem vprašanju je dobil nove razsežnosti.

Platforma desetih je bila v skladu s sklepi V. vseruske sindikalne konference. Lenin je v teh tezah poudaril, da podržavljenje sindikatov ogroža njihovo funkcijo, ker izolira sindikalno vodstvo od množic. V tezah so podrobno obravnavali naloge sindikatov v

113 Šljapnikov, Organizacija narodnega hojajstva i zadači sojuzov. Desjatyj s'ezd RKP (b), stran 819–823.

114 O roli i zadačah profsojuzov KPSS v rezoljucijah i rešenijah I, stran 534–549.

115 Ibidem, stran 530–533.

116 O zadačah i strukture profsojuzov. Desjatyj s'ezd, stran 826–830.

117 Ibidem, stran 823–825.

industriji: sodelovanje pri gospodarskem planiranju in upravi, nadzorstvo proizvodnje, določanje mezd in obramba delavcev pred delodajalcem – državo. Teze so določale sindikatom naslednje konkretne naloge: proizvodna propaganda in vzdrževanje delavske discipline.¹¹⁸

Lenin je ostro napadel teze Buharina in drugih ter jih označil kot „vrh ideološkega razkroja“.¹¹⁹ „To je popoln prelom s komunizmom in prehod na pozicije sindikalizma. To je v bistvu ponovitev gesla Šljapnikova o podružbljenju države; to pomeni postopno predajo aparata vrhovnega gospodarskega sveta v roke odgovarjajočih sindikatov...“ Sindikalizem prenaša upravo industrijskih panog na množice nepartijcev, na delavce različnih proizvodnih vej. S tem negira nujnost partije.

Trockiste so v debati podprli buharinci, ki so branili frakcionaštvo Trockega. Buharinovo skupino so označevali kot vmesno zato, ker je skušala pomiriti leninizem s trockizmom. V bistvu pa je bila tudi pozicija „vmesne skupine“ antileninistična in se je kaj malo razlikovala od platforme Trockega.

Kamenev se je vpraševal: „Kako je mogel tov. Buharin tako prelomiti s komunizmom? Poznamo mehko bo tov. Buharina, eno od lastnosti zaradi katere ga imamo tako radi in ga moramo imeti radi. Vemo, da so o njem več kot enkrat rekli v šali, da je mehak kot vosek. Kot se je pokazalo, pa lahko po tem mehkem vosku piše karkoli katerikoli nenačelni človek, katerikoli demagog.“^{119a} Lenin je stališča Buharina takole kritiziral: „Med številne zelo dragocene lastnosti tov. Buharina sodi njegova teoretična sposobnost in zanimanje, da skuša pri vsakem vprašanju poiskati teoretične korenine. To je zelo dragocena lastnost, zakaj nobene napake, tudi politične ne, si ne moremo popolnoma pojasniti, če ne poiščemo teoretičnih korenin napake pri tistem, ki napako dela, izhajajoč iz postavk, ki jih zavestno uporablja...“

Teoretično bistvo napake, ki jo tu dela tov. Buharin, je v tem, da zamenjuje dialektični odnos med politiko in ekonomiko (katerega nas uči marksizem) z eklekticizmom. „Prvo kakor drugo“, „po tej strani, po drugi strani“ – to je teoretično Buharinovo stališče, in prav to je eklekticizem. Dialektika zahteva, da medsebojne odnose vsestransko upoštevaš v njihovem konkretnem razvoju, ne pa da iztrgaš tu košček tega, tam košček onega...“

Tov. Zinovjev je govoril, da so sindikati šola komunizma. Trocki pa je dejal, da so administrativno-tehnični aparat za upravljanje proizvodnje. Ne vidim nobenih logičnih razlogov, ki bi dokazovali, da prvo ali drugo ni pravilno: pravilni sta obe trditvi in združitev obeh.“

Isto misel zasledimo v 6. tezi Buharina in njegove „skupine“ ali „frakcije“.

„... Z ene strani so (sindikati) šola komunizma... z druge strani – in to v čedalje večji meri – so sestavni del gospodarskega aparata in aparata državne oblasti sploh...“ (Pravda, 16. januarja.)

„Saj prav v tem je osnovna teoretična napaka tov. Buharina, namreč nadomestitev marksistične dialektike z eklektiko (ki je zlasti razširjena med avtorji raznih „modnih“ in reakcionarnih filozofskih sistemov).“

Tov. Buharin je govoril o „logičnih“ razlogih. Vse to razglabljanje kaže, da je, ne da bi se morda tega zavedal, na stališču formalne in sholastične logike, ne pa na stališču

118 O roli i zadačah profsojuzov. KPSS v rezoljucijah i rešenijah I, stran 534–541.

119 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 29; Desjatyj s'ezd, stran 829.

119a Ibidem, stran 30

dialektične ali marksistične logike. Da bi to pojasnil, bom začel z najpreprostejšim primerom, ki ga je tov. Buharin uporabil. V diskusiji 30. decembra je rekel:

Tovariši, spori, ki se tu razvnamajo, bodo nemara napravili na mnoge izmed vas približno tale vtis: Prideta dva človeka in sprašujeta drug drugega, kakšna reč je kozarec, ki stoji na mizi. Prvi pravi: „To je steklen valj in preklet naj bo tisti, ki pravi, da ni tako.“ Drugi pravi: „Kozarec, to je priprava za pitje in preklet naj bo tisti, ki pravi, da ni tako.“ S tem primerom mi je hotel tov. Buharin – kakor lahko bralec presodi – poljudno razložiti, kako škodljiva je enostranost. To razlago hvaležno sprejemam in da bi z dejanjem dokazal hvaležnost, hočem odgovoriti s poljudno razlago, kaj je eklekticizem za razliko od dialektike.

Kozarec je nedvomno hkrati steklen valj in hkrati priprava za pitje. Toda kozarec nima samo teh dveh lastnosti, ali kakovosti ali strani, temveč še brez števila drugih lastnosti, kakovosti, strani, medsebojnih odnosov in „zvez“ z vsem ostalim svetom. Kozarec je težak predmet, ki je uporabljiv za metanje. Kozarec lahko služi kot obtežilnik, kot prostor za ujetega metulja, kozarec ima lahko vrednost kot predmet, če je v takem primeru pripraven za pitje ali ne, če je narejen iz stekla, če je njegova oblika valjasta ali ne itd. in temu podobno.

Dalje. Če mi je v pričujočem trenutku potreben kozarec kot priprava za pitje, mi ni potrebno nič vedeti, ali je njegova oblika popolnoma valjasta, ali je zares narejen iz stekla, pač pa je važno, da nima prebitega dna, da mi ne more raniti ustnic, kadar pijem iz njega itd. Če kozarca ne potrebujem za pitje, temveč za tako rabo, za kakršno je dober vsak steklen valj, tedaj mi bo prišel prav tudi kozarec s prebitim dnom ali celo popolnoma brez dna itd.

Formalna logika, na katero se omejujejo v šolah (in se v nižjih razredih – z nekaterimi popravki – tudi morajo omejevati) se oklepa formalnih opredelitev, ravna se po tem, kar je najnavadnejše in kar najpogostejše bode v oči, in se na to omeji. Če pri tem vzameš dvoje ali več različnih opredelitev ter jih popolnoma slučajno povežeš med seboj (hkrati steklen valj in priprava za pitje), tedaj dobimo eklektično opredelitev, ki opozarja na različne strani predmeta, in nič drugega.

Dialektična logika zahteva, da gremo dalje. Če hočemo resnično spoznati predmet, je potrebno zajeti in proučiti vse njegove strani, vse zveze in „odvisnosti“. Tega ne bomo nikdar popolnoma dosegli, toda zahteva po vsestranosti nas bo obvarovala napak in okorelosti. To je prvič. Drugič, dialektična logika zahteva, da jemlješ predmet v njegovem razvoju, „samogibanju“ (kakor pravi včasih Hegel), spreminjanju. V primeru s kozarcem to ni takoj jasno, a tudi kozarec ne ostane neizpremenjen, temveč se zlasti spreminja namen kozarca, njegova uporaba, zveze z obdajajočim ga svetom. Tretjič, v popolno „opredelitev“ predmeta mora priti vsa človeška praksa kot merilo resnice in kot praktično določilo za zvezo predmeta s tem, kar je človeku potrebno. Četrtrič, dialektična logika nas uči, da „abstraktne resnice ni, da je resnica vselej konkretna“, kakor je rad ponavljal za Heglom pokojni Plehanov. (Zdi se mi primerno, v oklepaju opozoriti mlade člane partije, da ne moreš postati zaveden, resničen komunist, ne da bi preštudiral – zares preštudiral vse, kar je napisal Plehanov o filozofiji, zakaj to je najboljše v vsej mednarodni literaturi marksizma).

Razumljivo je, da s tem nisem izčrpal pojma dialektične logike. Toda za zdaj tudi to zadostuje. Lahko preidemo od kozarca k sindikatom in platformi Trockega.

„Z ene strani šola, z druge aparat“ – govori Buharin in piše v svojih tezah. Pri Trockem je napaka v tem, da „premalo brani pomen šole . . .“, pri Zinovjevu pa, da premalo upošteva „pomen“ aparata.

Zakaj je to Buharinovo razglabljanje neživljenjski in brez vsebinski eklekticizem? Zato, ker pri Buharinu ni niti sledu o tem, da bi poskušal samostojno s svojega stališča natanko razčleniti tako vso zgodovino tega spora (marksizem, to je dialektična logika to brezpogojno zahteva) kakor tudi vse pristopanje k vprašanju, ves način, kako je bilo vprašanje postavljeno – ali če hočete vso smer postavljanja tega vprašanja – v temle času, v tehle konkretnih okoliščinah. Pri Buharinu še sledu ni o tem, da je poskušal kaj podobnega! Loti se vprašanja brez najmanjše stvarne proučitve, loti se ga z golimi abstrakcijami ter si izposodi košček pri Zinovjevu, košček pri Trockem. To je pravi eklekticizem.

Da bi to še bolj očitno ponazoril, bom navedel primer. O upomikih in revolucionarnjih južne Kitajske ne vem (razen dveh, treh člankov Sun Yat Sena ter nekaj knjig in časopisnih člankov, ki sem jih bral pred davnimi leti) skoraj nič. Če so tam upori, je tam po vsej priliki tudi spor med Kitajcem št. 1, ki pravi, da je vstaja proizvod silno zaostrenega razrednega boja, ki je zajel ves narod, in Kitajcem št. 2, ki pravi, da je vstaja umetnost. Teze, podobne Buharinovim, lahko napišem, ne da bi o tem vedel kaj več: „Z ene strani . . . z druge strani“ . . . Prvi je premalo upošteval „pomen“ umetnosti, drugi – „pomen zaostritve“ itd. To bi bil neživljenjski in nevsebinski eklekticizem, ker ni konkretnega proučevanja danega spora, danega vprašanja, danega obravnavanja tega vprašanja itd.

Sindikati so z ene strani šola, z druge – aparat, s tretje – organizacija delovnega ljudstva, s četrte – organizacija skoraj samo industrijskih delavcev, s pete – organizacija po panogah proizvodnje itd. itd. O kakšni utemeljitvi, o kakšni samostojni analizi, ki bi z njo dokazal, zakaj je potrebno vzeti prvi dve „strani“ vprašanja ali predmeta, ne pa tretjo, četrto, peto itd. –, o tem ni pri Buharinu niti sledu. In zato so teze Buharinove skupine zgolj eklektične, prazen nič. Buharin zastavlja vse vprašanje odnosa med „šolo“ in „aparatom“ v osnovi napačno, eklektično.¹²⁰

Lenin se je kritično dotaknil tudi resolucije demokratičnih centralistov in opozoril, kako ocenjuje platforma desetih boj proti birokratizmu. Prepričan je bil, da bo boj proti birokratizmu trajal desetletja. „To je vsekakor nadvse težak boj in vsakdo, ki govori, da ga bomo opravili z enim zamahom, če bomo sprejeli antibirokratske platforme, je navaden šarlatan, ki ljubi lepe besede.“¹²¹ Lenin je opozoril tudi na nevarnosti, ki grozijo partiji, če se odcepi od sindikatov. „Če partijo ločijo od sindikatov, bo tega kriva partija. To bi pomenilo gotov propad sovjetske oblasti. Nimamo druge opore kot v milijonih delavcev, ki so neprosvetljeni, pogosto brez znanja, analfabeti, ki pa kot proletarci sledijo svoji partiji . . . Dospeli smo do najpomembnejšega trenutka v naši revoluciji, spravili smo v gibanje delavske množice, množice vaške revščine pa smo pridobili, da podpirajo našo politiko. Niti ena revolucija ni tega storila. Ni razreda, ki bi nas lahko strmoglavil: večina proletarcev in vaške revščine je na naši strani. Nihče nas ne more uničiti, to store lahko le naše lastne napake.“ Lenin je ostro zavnil prazno besedičenje Trockega v njegovih tezah „o proizvodni demokraciji“. „Ne odpovedujemo se diktaturi in osebnemu vodstvu. Ostanemo. Podpiral jih bom, toda neumnosti in

120 Komunist, Posebna izdaja januar–februar 1974, stran 26–27; glej tudi Lenin, Sočinenija IV/32, stran 69–78.

121 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 35–36.

ekstremov ne bom ščitil.“ Lenin je zavrnil tudi teorijo sindikalizma. „Prepustiti se sindikalizmu, govoriti o obveznih kandidaturah za vseruski kongres proizvajalcev, je za proletariat nesmiselno. To je nevarno, ker spodkopava vodilno vlogo proletariata . . .“ Lenin je ponovno opozoril tudi na demagoško gesto Šljapnikova, da je treba z birokratskimi upravnimi metodami na mah obračunati.

V diskusiji o sindikatih je nastopila tudi skupina pod imenom decisti. To je bila skupina demokratičnih centralistov, ki jo je vodil Saprionov. Lenin je deciste označil kot frakcijo kričačev, njihove nazore pa kot „najslabši menjševizem in socialno revolucionarstvo“. Ironiziral je protislovnost njihovih tez. Na eni strani razglabljajo o globoki krizi in birokratski okorelosti sindikatov, na drugi strani pa istočasno poudarjajo absolutno nujnost razširitve pravic sindikatov v proizvodnji.“

Grupa demokratičnih centralistov je vneto branila popolno svobodo frakcij in grupaštva v partiji. Tudi privrženci Ignjatova so krmarili v vode Saprionova.¹²²

Sporna vprašanja o sindikatih so živo in viharno obravnavali na partijskih in sindikalnih zborovanjih ter konferencah. Komunistična frakcija na II. vseruskem kongresu sindikata rudarjev (januar–februar 1921) je potrdila leninsko politiko partije v sindikalnem gibanju. Za platformo desetih je glasovalo 137 delegatov, za Šljapnikova 62, za Trockega pa 8. Na ločenem zasedanju komunistične frakcije kongresa je imel Lenin referat O vlogi in nalogah sindikatov.¹²³

Tretja konferenca sindikata kovinarjev, ki je bila ob koncu februarja, je v resoluciji O trenutnem položaju in nalogah sindikatov zavrnila vse platforme opozicije in podprla Leninovo platformo desetih. Istega meseca so na zasedanju komunistične frakcije gubernijskega komiteja sindikata kovinarjev na predlog predsednika Lepseja sprejeli sklep, da bodo poslušali najprej referat, ki brani Leninovo platformo in šele nato koreferat zagovornikov platforme delavske opozicije. Komunisti so soglasno podprli Leninovo platformo. Platformo delavske opozicije so obsodili.

V enem mesecu je partija tako v Petrogradu kot v Moskvi in številnih provincialnih mestih z ogromno večino zavrnila napačno linijo Trockega. „Če so v „vrhovih“ in na „periferiji“ v komitejih in institucijah nedvomno omahovali, se je izrekla množica navadnih članov, proletarske partijske množice v večini in to v ogromni večini proti napačni liniji.“¹²⁴

Pod geslom boja proti nevarnosti razcepa v partiji so leninisti v krajevnih partijskih organizacijah med pripravami na X. kongres RKP (b) dosegli popolno zmago.

Ko je bila v januarju diskusija v polnem teku, so v moskovskem komiteju glasovali o tezah raznih frakcij. Rezultat glasovanja kaže približno sliko moči posameznih frakcijskih skupin: Lenin je dobil 19 glasov, Trocki 7, Buharin 4, Saprionov 4 in Ignjatov 3 glasove. Sočasno glasovanje zastopnikov krajevnih organizacij, ki so bile podrejene moskovskemu komiteju, je dalo take rezultate: Lenin je dobil 57 glasov, Trocki 20, Ignjatov 22, Saprionov 7, Šljapnikov 4 in Buharin – 1 glas.¹²⁵

Tudi v petrograjski organizaciji so bili leninisti pod vodstvom Zinovjeva v veliki večini. Petrograjska organizacija je v začetku januarja razvila ostro kampanjo proti Trockemu in ga kritizirala, ker je ogrozil partijsko enotnost ter spodkopal zvezo med

122 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 31.

123 Ibidem, stran 33–47.

124 Lenin, Sočinenija IV/32, stran 85.

125 Pravda z dne 19. januarja 1921.

sindikati in partijo.¹²⁶ Poudarili so ogromno nevarnost, ki preti partiji in proletarski revoluciji zaradi napak Trockega in njegove skupine v vprašanju sindikatov. Te napake lahko privedejo do razkola med RKP na eni in vsruskim sindikalnim gibanjem na drugi strani, kar bi imelo pogubne posledice za usodo revolucije.¹²⁷

Trocki je v odgovoru petrograjskim tovarišem še naprej branil svoj sindikalni načrt. Pisal je: „V reševanju pomembnih, osnovnih nalog svoje dejavnosti v gospodarstvu, sindikati, oz. bolj pravilno njihovo vodstvo, niso naredili koraka naprej, temveč nazaj. S splošnimi frazami o „šoli komunizma“ se zamolčuje dejstvo, da teče osnovno delo komunistične izgradnje vse bolj brez sindikatov, oziroma mimo njih... Radikalna sprememba prijemov in metod dela sindikatov, ki jo priporoča IX. kongres, je sedaj še bolj potrebna, kot poprej...“¹²⁸ Petrograjska organizacija RKP je zavrnila njegove trditve.¹²⁹

Sočasno je sklenil moskovski komite s 14 glasovi proti trinajstim, da javno nastopi proti petrograjski organizaciji zaradi napada na Trockega. Moskovski komite je zahteval, naj CK sam vodi priprave za kongres. Če CK v spornem sindikalnem vprašanju ni enoten, je njegova dolžnost, da pravočasno predloži vsem partijskim organizacijam gradivo in pošlje referente, ki bodo osvetlili stališča tako glede vprašanja sindikatov kot glede drugih vprašanj dnevnega reda.¹³⁰

Ob podpori partijskih proletarskih množic je uspelo leninistom obvladati položaj v „vrhovih“.

V novembru 1920 so odstranili Preobraženskega iz kontrolne komisije, na njegovo mesto pa so imenovali Solca. Dzeržinski, ki je bil tedaj privrženec Trockega, je med sindikalnim sporom izstopil iz kontrolne komisije. Solc je prevzel vodstvo Centralne kontrolne komisije in grajal razcepljenost v partijskem vodstvu, ki ni bilo sposobno, da bi brzdalo skrajno levico. Frakcijski boj se je nadaljeval z nezmanjšano silo. Kot je razvidno iz volilnih rezultatov partijskih konferenc, ki so jih objavili v Pravdi, je Lenin povsod dobil večino.

Ko se je 8. marca sestal X. kongres RKP (b) je ogromna večina delegatov podpirala Leninovo platformo.

V diskusiji se je izkristaliziralo troje stališč. Trockisti in kasneje platforma Trockega in Buharina so hoteli oropati sindikate njihove avtonomije in jih vgraditi v državni aparat. Sindikalni voditelji bi tako postali uslužbenci države. Skrbeli naj bi za dvig proizvodnje in delovno disciplino ter vzgajali delavce, da bi bili sposobni voditi industrijo in sodelovati pri vodenju celotnega gospodarstva.

Drugi pol je predstavljala delavska opozicija, ki je nastopila proti „preverjanju“ sindikatov „od zgoraj“, to je s strani vlade in partije. Lenina in Trockega so obtoževali, da militarizirata delo (in krepita neenakost). S svojih anarhosindikalističnih stališč so zahtevali, naj tovamiški komiteji in vsruski kongres proizvajalcev prevzamejo nadzorstvo nad celotnim gospodarstvom. Medtem ko je Trocki trdil, da sindikati ne morejo braniti delavcev pred delavsko državo, sta Kollontajeva in Šijapnikov sovjetsko državo razglašala za trdnjavo nove privilegirane birokracije.

126 Obrašenje k partii, Desjatyj s'ezd, stran 832–833.

127 Poziv partiji so sprejeli 3. januarja 1921 po temeljitih diskusijah v mestnih partijskih organizacijah ter po referatih Zinovjeva in Buharina. Trocki je referat najavil, vendar ni prišel.

128 Otvjet petrogradskim tovarišam. Desjatyj s'ezd, str. 834–835.

129 Otvjet petrogradskoj organizaciji t. Trockemu, stran 835–838.

130 Ibidem, stran 834.

Med tema ekstremoma so zavzeli svoje pozicije Lenin, Zinovjev in Kamenev. Tudi leninisti so poudarjali, da je dolžnost sindikatov brzdati delavce in jim vcepiti občutek odgovornosti do države in podržavljenega gospodarstva. Poudarili so pravico partije, da kot avantgarda delavskega razreda nadzira sindikate. Sindikati kot avtonomne množične organizacije naj bi bili sposobni izvajati pritisk na vlado in vodstvo industrije.

Izhodišče teh stališč je bila različna koncepcija glede države in družbe. Delavska opozicija in decisti so branili „proletarsko demokracijo“ proti avantgardistični vlogi partije. X. kongres RKP (b) je ugotovil, da je samo politična partija delavskega razreda, to je komunistična partija sposobna, da poveže avantgardo proletariata in vse delovne množice, da premaga malomeščansko naklonjenost tradiciji in prepreči vračanje proletariata v tradeunionistične okvire in k tradeunionističnim predsodkom. Če tega ne doseže, diktatura proletariata nima smisla.¹³¹

Proletariat se sam po sebi ni sposoben dvigniti nad nivo sindikalne zavesti. Delavska opozicija je še vedno govorila v žargonu oktobrskih dni, ko se pred proletariati še niso zastavljale neposredne naloge izgradnje socializma. Bili so utopistični sanjači. Partija v zagonu obnove gospodarstva ni mogla graditi svojega programa na utopičnih in demagoških geslih ter donkihotskih gospodarskih zahtevah delavske opozicije. Opozicija je zahtevala, da je takoj treba zadovoljiti potrebe delavcev, uvesti enake mezde in nadomestila za vse, preskrbeti delavce z živili, obleko in stanovanji, jim zagotoviti brezplačno zdravniško nego in vzgojo. Hoteli so takoj uresničiti komunizem, ne da bi se vprašali ali bo vlada lahko uresničila te želje. Pozivali so partijo, naj podredi industrijo nadzorstvu tistih tovarniških komitejev, ki so zrasi za časa oktobrske revolucije. Na X. kongresu RKP (b) je Trocki izjavil: „Delavska opozicija je nastopila z nevarnimi gesli. Iz demokratičnih načel je naredila fetiš. Pravico delavcev, da volijo svoje zastopnike, je postavila takorekoč nad partijo, kot da partija nima nobenih pravic, da uveljavi svojo diktaturo. Partija je dolžna uveljaviti svojo diktaturo, ne glede na prehodno omahovanje spontano razporeženih množic... Diktatura se ne opira vedno na formalno načelo delavske demokracije, čeprav delavska demokracija predstavlja naravno edino metodo, s pomočjo katere lahko vse bolj vključuje množice v politično življenje.“

Trocki se je zelo oddaljil od svojih nekdanjih stališč, ko je priznaval volilcem pravico, da odpokličejo svoje zastopnike. Po mnenju Trockega naj bi sindikati postali administrator in pozabili na svoje sindikalne pravice. Lenin pa ni hotel, da bi postali sindikati privesek države. Priznaval jim je določeno avtonomijo in celo pravico, da branijo delavca pred državo. Država je bila za Lenina abstrakcija. V njej mora biti prostora za raznolike interese in vplive. Država v zamisli Trockega pa bi morala biti monolitna.

Deseti kongres je glasoval z ogromno večino za platformo Lenina. Za resolucijo desetih je glasovalo 336 delegatov, za resolucijo Trockega 50 delegatov, za resolucijo delavske opozicije 18, dva delegata sta se vzdržala.¹³²

Medtem ko je zasedal kongres, so se pod vodstvom anarhistov uprli mornarji v Kronstadtu. Na svojih zborovanjih so sprejemali resolucije, v katerih so zahtevali svobodo za delavce in svobodne volitve v sovjete. Grozili so s tretjo revolucijo, ki naj bi strmoglavila boljševike in hoteli ustvariti novo sovjetsko demokracijo. Kalinin, predsednik sovjetske republike, je mornarje pozval k disciplini in grajal njihove neloyalne in neodgovorne akcije. Delegacijo mornarjev, ki so jo poslali v Petrograd, so aretirali. Anti-

131 KPSS v resolucijah i rešenijah I, stran 531.

132 Desjatyj s'ezd, stran 399.

boljševiška gesla „Dol z boljševiki“ so postajala vse glasnejša. Boljševiške komisarje so mornarji odstavili in zaprli. Poveljstvo je prevzel anarhistični komite. Pozivali so k svobodi in pobratenju narodov. Na novo izvoljeni sovjeti naj ne bi bili neodvisni od nobene politične stranke; izražali naj bi svobodno voljo in interese ljudstva.

Uradni komuniké vlade je obdolžil upornike komplota s kontrarevolucionarji in z antanto. Politburo se je sprva ogreval za pogajanja, ko pa je videl, v kakšno anarhistično vstajo se razvema upor, se je odločil, da jo je treba zadušiti. Politični položaj v deželi je bil zelo vznemirljiv. Na podeželju je prišlo do številnih manjših uporov, razpuščene čete poraženih belogardističnih armad so ropale in pobijale sovjetske predstavnike oblasti. Anarhistična gesla nezadovoljstva so podžigala tudi kmete k vstajam.¹³³ Položaj v deželi ni dopuščal popustljivosti do upornikov, ker bi popustljivost smatrali za znak slabosti.

5. marca je Trocki prišel v Petrograd in pozval upornike k brezpogojni predaji. „Samo kdor se preda, lahko računa na milost sovjetske republike.“ Sočasno s tem svarilom je ukazal vojaškim enotam, naj zadušijo vstajo. Uporniki so računali, da se bo led proti koncu marca začel taliti in trdnjave ne bo mogoče zasesti.

Ko so delegati X. kongresa izvedeli za upor, jih je prevzelo takšno ogorčenje, da so pohiteli direktno iz kongresne dvorane na bojišče. Celó voditelji delavske opozicije in decistov so pohiteli v boj. Mnogi so našli smrt v ledenih valovih. 17. marca je uspelo boljševikom prodreti v trdnjavo.

15. marca je Lenin predložil kongresu novo ekonomsko politiko (NEP). X. kongres je brez diskusije sprejel zgodovinske sklepe o zamenjavi obvezne oddaje presežkov z davkom v naravi. NEP je ustvarila pri kmetih gospodarsko zainteresiranost in utrdila zvezo delavskega razreda s kmeti. Razprava o sindikatih je stopila v ozadje. Kronstadtski upor in upori po deželi so dokazali, da ideje Trockega niso uresničljive. Liberalni ukrepi, na katerih je bilo zasnovano gospodarsko življenje v naslednjih letih, so bili daleč od militarizacije dela. Deset let kasneje pa je Stalin sprejel nevarne zamisli Trockega. Vendar Stalin ni bil pripravljen priznati, da je zapustil Leninovo stališče in predsedal na stališča Trockega. Sam Trocki je prestrašen odstopil od svojih idej, ko je videl, kako jih njegov oponent Stalin brez usmiljenja izvaja. V tridesetih letih je Stalin izvajal program leveice iz let 1920/21. Uvajal je metode, ki spominjajo na militarizacijo dela, od sindikatov je zahteval „proizvodno politiko“ in jih vgradil v državo. V začetku leta 1929 je nekaj tednov po izgonu Trockega iz Rusije proklamiral na 16. partijski konferenci „socialistično tekmovalstvo“, ki ga je utemeljil z argumenti Trockega iz njegove resolucije leta 1920 (ne da bi ga navedel!). Tako je Stalin po svoje uresničil verzijo „sovjetskega taylorizma“, katerega pobudnik je bil Trocki.

Kronstadtska vstaja je prisilila vodstvo partije, da je strnilo svoje vrste in z drastičnimi ukrepi utišalo skrajno levo opozicijo. V tem kritičnem obdobju v letu 1921 je vlada prepovedala vsako organizirano opozicijo. Proti menjševikom in eserom so uporabili represivne ukrepe, ki so jih diktirale okoliščine državljanske vojne. Boljševiki so si prizadevali, da v sovjetih omejijo njihov vpliv. Lenin je vodil boj proti kontrarevoluciji s pomočjo sovjetov in ni želel, da bi v njih sedeli sovražni ali nevtralni elementi. Boljševiki so gledali v vsaki opoziciji nevarnost kontrarevolucije. Bali so se tudi, da se ne bi nova

133 Provizorni revolucionarni komite upornikov je pisal v svojem časopisu Izvestija: „Valovi uporov delavcev in kmetov dokazujejo, da je njihovega potrpljenja konec. Vstaja delavcev se približuje. . . Kronstadt je prvi dvignil zastavo vstaje za tretjo revolucijo. . . Avtokracija je strmoglavljena. . . Borimo se za pravo oblast delovnega ljudstva medtem ko se Trocki in Zinovjev borita za oblast komunistične partije. . .“ Pravda o Kronštadte. Praha 1921.

nepovska mestna buržoazija in bogati kmetje povezali v protisovjetsko grupacijo. Tudi v delavski opoziciji je Lenin videl kontrarevolucionaren faktor, ki ovira prizadevanje partije, da eliminiira maloburžoazne vplive in vzbuja delavcem upanje, ki jih ni mogoče izpolniti. X. kongres je na predlog Lenina sprejel resolucijo o prepovedi frakcij.

„Partijski kongres opozarja vse člane partije na dejstvo, da je enotnost in strnjenost njihovih vrst v sedanjem trenutku zlasti potrebna, ker je vrsta okoliščin okrepila omahovanje med maloburžoaznimi silami v deželi . . .“

Nujno je, da vsi zavedni delavci spoznajo škodljivost in nedopustnost vsakega frakcionaštva, ki v praksi nujno slabi složno delo in vodi k ponovnim poskusom sovražnikov, da napadejo vladajočo stranko, ki se ji hlinijo, da bi poglobili razcep in ga izkoristili v cilju kontrarevolucije.“

V resoluciji so pripisali upor kronstadtskih mornarjev belogardistični kontrarevoluciji, menševikom in eserom in pozvali člane partije na boj proti frakcionaštvu. Napovedali so čiščenje partije neproletarskih in nezaželenih elementov ter boj proti birokratizmu. Sklenili so, da bodo vsakega, ki bo kršil sklepe kongresa, takoj izključili iz partije. S tajnim določilom so pooblastili CK, da ukrepa proti kršiteljem discipline z vsemi polnomočji.

V resoluciji kongresa so poudarili ideale delavske demokracije: „Pod notranjepartijsko demokracijo razumemo takšno organizacijsko obliko, ki jamči vsem članom partije, tudi najbolj zaostalim, aktivno udeležbo v partijskem življenju, pri obravnavanju vseh vprašanj in pri odločanju o vprašanih . . .“ Ostro so nastopili proti kršitvam volilnega načela pri izbiri partijskih funkcionarjev: „Delavska demokracija izključuje vsako imenovanje kot sistem in se odraža v široki volilnosti vseh ustanov od spodaj navzgor . . .“ Zagotavljali so svobodo kritike in diskusije v mejah demokratičnega centralizma. Opustili so sistem vojaških povelj vodilnih partijskih organov, značilen za metode iz obdobja militarizacije partijskih organizacij. Partijski kongres je sklenil, da lahko višji organi razpustijo, oz. odstavijo nižje samo tedaj, če obstajajo jasni dokazi o kršitvi partijskih sklepov. V vseh drugih primerih mora sklicati višji organ konferenco ali zbor delegatov, ki naj rešuje nastalo vprašanje ali spor.¹³⁴ Število članov CK so zvišali od 19 na 25; pet naj bi se jih posvetilo izključno partijskemu delu. Udeleževali naj bi se sestankov gubernijskih komitejev in partijskih konferenc. Čeprav je Lenin delavsko opozicijo ostro napadal, jo je pozval k sodelovanju v boju proti birokratizmu. Na Leninovo pobudo so sprejeli v kongresno resolucijo O enotnosti partije nekatere zahteve iz programa delavske opozicije.¹³⁵ Celo prepovedi frakcijske dejavnosti Lenin ni vzel dobesedno. „Ne moremo oropati partije in članov CK pravic, da se obračajo k partiji, če nastajajo vprašanja, ki izzivajo bistvena nesoglasja . . . Ne predstavljam si, kako bi lahko to storili! . . . Toda če se bo pojavilo vprašanje kot je bilo n.pr. vprašanje brestlitovskega miru, ali jamčite, da takih vprašanj ne more biti? Morda bo tedaj treba glasovati na osnovi platform. Toda v naši resoluciji je zapisano: nobenih volitev po platformah. Mislim, da tega ne moremo preprečiti . . .“¹³⁶ Lenin je predlagal, naj v CK izvolijo Šljapnikova in sindikalnega voditelja Kutuzova.

Temeljite spremembe v organizacijski politiki so prizadele tudi partijski sekretariat. Na svojem prvem zasedanju po partijskem kongresu je CK odstavil sekretarje Krestinskega, Preobraženskega in Serebrjakova, ki so v sindikalni debati podpirali

134 KPSS v resolucijah i rešenijah I, stran 522–523

135 Desjatyj s'ezd, stran 535–538; KPSS v resolucijah i rešenijah I, stran 529.

136 Ibidem, stran 540.

Trockega. Na njihova mesta so prišli Molotov, Jaroslavski in Mihajlov. Te kadrovske spremembe so pomenile dokončen poraz trockistične platforme v sindikalni debati. Preobraženski in Serebrjakov sta bila premeščena na delo v državnem aparatu, Krestinski pa je kmalu odšel kot sovjetski predstavnik v Nemčijo. Zinovjev je zasedel mesto Krestinskega v politbiroju. Tako so trockisti izgubili svoja oporišča v sekretariatu in v organizacijskem biroju, v CK pa so bili decimirani. V novi CK niso izvolili štirih trockistov: Krestinski je dobil samo 161 glasov, Serebrjakov 111, Preobraženski in Andrejev pa še manj.¹³⁷

Kljub prepovedi frakcij oziroma notranjepartijske opozicije je Lenin vzpodbujal ljudi, ki so bili drugačnega mišljenja, naj svoje nazore izražajo v tisku. Kazenska klavzula je pomenila Leninu le izhod v sili.¹³⁸

Leto 1921 je boljševiški Rusiji končno prineslo mir. Belogardistične armade so se razkrojile in ruski emigranti so se razbežali po svetu.

Rusija je bila po končani državljanski vojni na robu gospodarskega propada. Narodni dohodek Rusije je znašal le eno tretjino dohodka iz leta 1913. Industrija je proizvajala manj kot eno petino predvojne proizvodnje, proizvodnja premoga je dosegla le desetino, železa pa četrtno normalne proizvodnje. Železniški vozni park je bil uničen. Rezerve, brez katerih se gospodarstvo ne more razvijati, so bile izčrpane, trgovska menjava med mestom in vasjo je usahnila. Meščani so zapuščali mesta. Moskva je leta 1921 štela le polovico, Petrograd pa eno tretjino nekdanjega prebivalstva. Racionalizirana preskrba ni zadoščala. Primanjkovalo je kruha in goriva.¹³⁹ Začenja se obdobje koncesij privatnemu kmetijstvu in privatni trgovini, začetek „vsiljenega umika“.

Medtem ko so partijske celice razpravljale o šestih sindikalnih platformah, se je Lenin ukvarjal z vprašanjem položaja kmečkih množic v Rusiji. 8. februarja 1921 je presenetil politbiro s spomenico, v kateri je napovedal novo ekonomsko politiko: odpravo obvezne oddaje in namesto nje pobiranje vnaprej predpisanega naturalnega davka od kmečkih posestev ter možnost proste prodaje presežnih pridelkov.

Že proti koncu leta 1920 je Lenin priznal tujim podjetjem koncesije za izkoriščanje gozdov, nafte in drugih surovin. Že v oktobru 1920 je na konferenci zastopnikov vaških sovjetov moskovskega gubernija obljubil, da bo proučil vse predloge za olajšanje visokih davčnih bremen.

Buharin ni predvideval nove ekonomske politike. Na prehodu iz leta 1920 v leto 1921 je bil še povsem prežet z idejami vojnega komunizma. V svojih spisih je poudarjal nujnost izboljšanja upravnih institucij in podržavljenje sindikatov. Leninovo novo

137 Z ogromno večino glasov so bili izvoljeni v novi CK: Lenin (479), Radek (475), Tomski (472), Kalinin (470), Rudzutak (467), Stalin (458), Rikov (458), Komarov (457), Molotov (453), Trocki (452), Mihajlov (449), Buharin (447), Jaroslavski (444), Dzeržinski (438), Ordžonikidze (438), Petrovski (436), Rakovski (430), Zinovjev (423), Frunze (407), Kamenev (406), Vorošilov (383), Kutuzov (380), Šijapnikov (354), Tuntul (351), Artem (283). Za kandidate v CK so bili izvoljeni: Čubar (462), Kirov (446), Šmit (443), Zelenski (440), Uglanov (436), Pjatakov (436), Safarov (435), Zalucki (434), Miljutin (433), Kujbičev (414), Gusev (409), Osinski (409), Smirnov/I. H. (381), Kiselev (340), Sulimov (327). V kontrolno komisijo so bili izvoljeni: Smidorovič (460), Kučmenko (457), Celyšev (453), Sol'c (446), Krivov (443), Švarc (437), Sedoj (320) in za kandidate: Batyšev (284), Dogadov (272), Ozol (287). Desjatyj s'ezd, stran 402.

138 Desjatyj s'ezd, stran 535–538.

139 III. s'ezd profsojuzov, Moskva 1920, stran 79–86; Poročilo Miljutina za IV. s'ezd profsojuzov, Moskva 1921, stran 72–77; Kritsman L., Geroidčeski Period Velikoj Ruskoj Revolucii, Moskva 1924, stran 150.

ekonomsko politiko je CK sprejel brez debate. Položaj boljševikov je bil tako težak in njihova izolacija tako očitna, da je večina članov CK sprejela novo ekonomsko politiko brez odpora. Nemiri po vaseh, kulaški upor, kronstadtški upor so nakazovali nujnost preusmeritve gospodarstva. Buharin je položaj kasneje takole ocenil: „V tem uporu so sodelovali ‚skrajno levi‘ revolucionarji, deloma celo nekateri komunisti, levi in desni socialni revolucionarji kot tudi belogardisti. Ali so imeli skupen cilj? Nikakor. Cilji so bili različni, toda zgodovinska vloga enaka. Vsi so usmerili tokove proti nam.“¹⁴⁰

Trocki, ki si je prizadeval zmanjšati frakcijske razlike v sindikalni debati, je zapisal, da so z uvedbo nove ekonomske politike nenadoma izginile vse razlike. „Glede prehoda na novo ekonomsko politiko ni bilo različnih stališč. Obstajale so razlike v sindikalnem vprašanju pred uvedbo NEP-a, ko je partija iskala izhod iz slepe ulice v gospodarstvu. In ko je bila na osnovi NEP-a nekaj mesecev po X. partijskem kongresu predložena nova sindikalna resolucija, smo v CK soglasno glasovali za resolucijo.“¹⁴¹

Buharin in drugi so videli v novi ekonomski politiki možnost, da gradijo skupaj s kmeti v bistvu socialistično gospodarstvo. Nove ekonomske politike ruski komunisti niso sprejeli z navdušenjem. Mnogi navadni člani so jo ocenjevali kot izdajo revolucije. Oživiljanje kapitalizma je okrepilo ideološko diverzijo na področju družbenega življenja. Učitelji in študentje so prirejali antikomunistične demonstracije in stavke. Delavska opozicija je postajala vse glasnejša. Napadla je Lenina, da preveč popušča kapitalistom, kulakom itd. Mnogi so celo vračali članske izkaznice.

V mesecih po uvedbi nove ekonomske politike se je porajal sloj nepovskih trgovcev, tovarnarjev, prekupčevalcev, katerih življenjskega standarda ni bilo mogoče primerjati z vegetiranjem večine delavcev na robu eksistenčnega minimuma. To razporeženje je predstavljalo razredno osnovo različnih skupin. Prepričani so bili v vrnitev k integralnemu komunizmu, čim se bodo razmere izboljšale bodisi z revolucijo na zahodu ali z notranjo okrepitvijo Rusije. To stališče so v naslednjih letih zastopali Trocki, Zinovjev, Kamenev in tudi Stalin, pri čemer so računali na svetovno revolucijo, Stalin pa vsekakor bolj na gospodarske možnosti v sami sovjetski zvezi – graditev socializma v eni deželi.

Že v letu 1921 so se začele formirati fronte za kasnejše notranjeboljševiške razprave, ki so dosegle višek v letu 1927. Razlike so se osredotočile okrog dveh vprašanj: ali je bil NEP nesrečen primer, pogojen z izostankom svetovne revolucije, ali pa gre za pojav, ki spremnja vsako socialistično izgradnjo, tudi v kaki industrijsko razviti deželi, tudi v ugodnih pogojih daljšega obdobja tržnega gospodarstva. Iz tega so izvirali naslednji sklepi: če je NEP začasen umik, ga bo treba nekega dne spet odpraviti, če pa je pravilna pot v socializem, ga je treba ohranjati vse dotlej, dokler ne bo tržno gospodarstvo odmrlo, dokler se ne bo iz meščanskega gospodarstva razvila brezrazredna družba.

Obe smeri sta imeli enakovredna zagovornika: Buharina in Preobraženskega. Preobraženski je formuliral svoje stališče že v marcu 1921, neposredno po uvedbi NEP, ki ga je povezoval z izostankom svetovne revolucije.¹⁴² „Metoda delitve v vojnem komunizmu ni bila socialistična metoda . . . pač pa bi se iz nje lahko razvila socialistična delitev med proletariatom in kmeti, če bi država razpolagala z ustreznimi materialnimi

140 Buharin, Die Opposition in der KPSU und die Komintern. Poročilo na 9. plenumu EKKI. Inprekorr 18/1928, stran 372.

141 Inprekorr 139/1926, stran 2424.

142. Preobraženski, Resultate der neuen oekonomischen Politik Sowjetrusslands. Kommunistische Internationale 3/21, stran 110.

pogoji. Teh pogojev država ni imela zaradi zavlačevanja svetovne proletarske revolucije, ki bi lahko položaj v temeljih izpremenila . . .“

Na šestem vseruskem kongresu sindikalnih združenj je Buharin nastopil kot delegat CK in ocenil NEP kot „koncesijo mali posesti, ki vodi h komunizmu po poti komunistične gospodarske izgradnje“. ¹⁴³

Nekaj tednov kasneje je v članku Nova preusmeritev v ekonomski politiki izjavil: „Naša ekonomska politika iz obdobja takoimenovanega vojnega komunizma ni bila politika, ki bi pospeševala razvoj proizvodjalnih sil . . . Njen cilj ni bil proizvajati, temveč jemati . . . To in samo to nas je zanimalo. Naša gospodarska politika je bila objektivno v protislovju z razvojem celotnega gospodarstva . . . In ker je kmetijstvo osnova naše industrije, je taka politika morala zaostri krizo celotnega narodnega gospodarstva.“

Buharin je bil prepričan, da se bo iz NEP—a razvil socializem. Državna velika industrija bo v gospodarstvu vse bolj prevladujoči činitelj. Od države dovoljeni „kapitalizem“, koncesije in zakupi podjetij bodo prav tako okrepi socialistično državo, ker kapitalistom ostaja samo del presežne vrednosti, ostanek pa na osnovi zakupnin in davkov dobi država. Ko bo socialistična država gospodarsko dovolj močna, si bo velika industrija podredila male proizvajalce in jih brez „zunanjega ekonomskega pritiska“ postopoma spremenila s pomočjo traktorjev, električne luči, kmetijskih strojev v zadružnike. „Naš državni kapitalizem“ se bo povsem mirno preživel.

Nekaj tednov kasneje je Preobraženski razvil nasprotno tezo — teorijo, da NEP nujno zaostrojuje razredni boj. ¹⁴⁴ V okviru nove ekonomske politike se bodo hkrati razvijali kapitalistični odnosi in „socialistični proces“. Na podeželju bo vodil gospodarski vzpon k razslojevanju. Del kmetov se bo razvil v kulake, drugi pa bodo obubožali in prišli v odvisnost od kulakov. V mestu bo nastala nova trgovska in industrijska buržoazija, povezana v trgovini s premožnimi kmeti. Tuji kapital, ki ga bodo s koncesijami pritegnili v deželo, se bo povezal z novo buržoazijo. Sredi rastočega kapitalizma se nahaja otok socializma. Ta otok se bo prav tako krepil, deloma z lastnimi sredstvi, deloma z izkoriščanjem rastočih meščanskih profitov. Dodatna sredstva za njegovo rast bodo ustvarjali dobički iz zunanjetrgovinskega monopola, iz emisij vrednostnih papirjev in iz državne trgovine. Ta otok bo poleg velike industrije na podeželju krepila izgradnja državnih velikih obratov in krčenje novih zemljišč ter deloma pritegnitev tuje delovne sile.

Nekaj let se bosta lahko mirno vzporedno razvijala drug ob drugem kapitalistični in socialistični proces. Sprva bo za ekspanzijo obeh sistemov dovolj prostora. Toda prej ali slej bo spopad neizogiben in eden se bo moral umakniti drugemu. Prišlo bo do odločilnega boja, ki ga bo odločilo mednarodno razmerje sil.

„Ta boj se bo začel najprej na vasi. Diferenciacija vasi na veleposestnike in vaško revščino bo razvnela razredni boj na vasi. Država bo posredovala in s pomočjo vaške revščine razvila kolektivno gospodarstvo. Premožni kmetje — kulaki se bodo povezali z buržoaznimi elementi v mestih, katerih rast je pospešila nova ekonomska politika. Prišlo bo do eksplozije buržoazno-kulaške protirevolucije. Ta protirevolucija bo uničena . . . Po uničenju te kontrarevolucije se bo začelo, če se lahko tako izrazimo, obdobje

143 Buharin, Schlusswort auf dem 6. Allrussischen Kongress der Gewerkschaftverbaende. Russische Korrespondenz, št. 7/9 1921, julij-oktober 1921.

144 Preobraženski, Die Perspektiven der neuen Wirtschaftspolitik. Russische Korrespondenz, št. 10/11. november 1921, stran 1921, glej tudi Inprekorr št. 37/1921, stran 330.

socialistične reakcije. Nova ekonomska politika bo likvidirana. Obdobju delne denacionalizacije bo spet sledila okrepljena nacionalizacija. Kritično obdobje bo obvladano. Socializem bo zmagal na vsej črti.¹⁴⁵

Buharin si je bil na jasnem o konsekvencah razvoja, ki ga je skiciral Preobraženski. Zavedal se je kam lahko vodi skrajna centralizacija državnega aparata. Predvideval je nevarnosti birokratizacije tega aparata.¹⁴⁶

Sedem let vojne: svetovna vojna, revolucija, državljanska vojna, intervencija in vojni komunizem so povsem spremenili družbo. Stara družbena struktura Rusije je bila razbita. Fevdalni gospodarje so izgubili svoja življenja v gorečih graščinah ali na bojnih poljih državljanske vojne. Preživeli so zbežali skupaj z belogardističnimi armadami v inozemstvo. Tudi buržoazija, ki sicer ni bila številna, je bila v ognju državljanske vojne večinoma uničena ali pa je emigrirala. Tisti, ki so ostali v Rusiji in se skušali prilagoditi novemu režimu, so bili le preostanki svojega razreda. Staro inteligenco in carsko birokracijo je doletela ista usoda kot buržoazijo. Nekateri so jedli emigrantski kruh na zahodu, drugi pa so služili kot specialisti novi sovjetski državi. Z oživitvijo privatne trgovine je zrasla nova nepovska buržoazija, katere socialna eksistenca je bila povezana s suharevko, ilegalno trgovino.

Industrijski proletariat je bil v bojih zdecimiran. Najpogumnejši in politično najbolj zavedni so ali izgubili svoja življenja v državljanski vojni ali pa prevzeli odgovorna mesta v novi upravi, armadi, policiji, gospodarstvu, v novih institucijah in predstavniških telesih. V obdobju lakote so delavci zapuščali mesta in se vračali na deželo. Ruska industrija v najboljših časih ni zaposlovala več kot 3 milijone delavcev. Po državljanski vojni pa jih je lahko našlo zaposlitev le polovica.

Kmetje so kot razred ostali dokaj neokrnjeni. Socialistična revolucija se je na vasi začela šele v letih 1918/1919. Kmetje so v glavnem ohranili svoj položaj v družbi. Njihova pozicija se je izboljšala z uničenjem fevdalizma.

Število članstva RKP (b) je naglo raslo. V začetku leta 1917 je štela komunistična partija Rusije 23.000 članov, med revolucijo pa se je število članstva početrilo. Ko je bila državljanska vojna leta 1919 na višku se je število članov dvignilo na četrto milijono, v letih 1919 do 1922 pa že na 700.000. V partijo so se vključili tudi mnogi karieristi. Čiščenje partije je postalo nujno. To zahtevo je zlasti odločno postavljala delavska opozicija. Kontrolne komisije so javno preverjale preteklost in moralne kvalitete članov. V kratkem so izključili okoli 200.000 članov. Centralna kontrolna komisija je klasificirala izključene člane partije v več kategorij: na običajne karieriste, na nekdanje člane antiboljševiških strank, ki so se priključili partiji po državljanski vojni in na politično nezrele, ki jim je primanjkovala osnovna marksistična izobrazba.¹⁴⁷ Boljševiško politiko so običajno določali v ozkem krogu partije. Lenin je v pismu Molotovu, tedanjemu sekretarja CK, takole zapisal: „Če ne zapremo svojih oči pred resničnostjo, moramo priznati, da proletarskega značaja politike, ki jo sedaj vodi partija, ne opredeljuje razredni sestav članstva, ampak ogromna in nedeljiva avtoriteta tiste zelo tanke plasti članov, ki jo je mogoče označiti kot staro gardo.“¹⁴⁸ To gardo je tvorilo nekaj tisoč veteranov

145 Inprekorr 37/1921, stran 331.

146 Buharin, Das Programm der KI und ihrer einzelnen Parteien. Referat na 14. plenarnem zasedanju 4. kongresa KI dne 18. novembra 1922. Inprekorr 229/1922, stran 1673.

147 Izvestija CK z dne 15. novembra 1921.

148 Lenin, Sočinenija IV/33, stran 228–230.

revolucije. Lenin je opozarjal: „Že majhno nesoglasje v tej plasti lahko zadošča, da bo njihova avtoriteta tako oslabela, da ne bodo več mogli sprejemati odločitev in obvladati položaja. Zato je nujno, da za vsako ceno ohranimo solidarnost stare garde in zavest o njeni zgodovinski misiji.“

Periodična čiščenja partije niso zadoščala. Sprejemanje novih članov je bilo treba močno omejiti. Novi člani partije so morali skozi naporno šolo preden so postali „resnični boljševiki“

LENIN UND DIE KRISEN IN DER KPdSU/B IN DEN JAHREN 1918 BIS 1921

Zusammenfassung

Der Verfasser schildert die Krisen in der KPdSU(B) in den Jahren von 1918 bis 1921 mit besonderer Berücksichtigung von Lenins Rolle bei der Überwindung dieser Krisen.

Im ersten Kapitel wird anhand von Originalquellenmaterial der Frieden von Brest-Litowsk erörtert und die Krise der Partei der Bolschewiken, die die Friedensunterzeichnung ausgelöst hat. Die Bolschewiken waren in einer sehr schweren Lage. Sie hatten einen sofortigen Frieden bitter nötig, doch konnten sie nicht auf alle Friedensbedingungen eingehen, weil sie damit die Führung der rechten Sozialrevolutionäre und den Menschewiken überlassen hätten, auch hätte die Sowjetmacht durch die bürgerlich-monarchistische Kontrarevolution gefährdet sein können. Die Sowjetpolitik in Brest-Litowsk kann als Versuch gewertet werden, zwischen der Scylla der extremen und herabwürdigenden deutschen Bedingungen und der Charybdis des Parteierfalls und der Konterrevolution zu durchbrechen. Die deutsche Regierung war sich der unhaltbaren Lage der Bolschewiken bewusst, sie war entschlossen, diese Tatsache rücksichtslos auszunutzen um die Ostfrage im imperialistischen Sinn zu lösen und um nach einem separaten Frieden mit Russland mit einer Offensive im Westen die Kriegsentcheidung herbeiführen zu können.

Eingehend schildert der Verfasser den Verlauf der Friedensverhandlungen, die Krisen zu denen es während dieser Verhandlungen gekommen ist und analysiert die Rolle von Trotzki und das Formieren der linken Kommunisten unter der Führung von Buharin. Buharin hatte sich für die Weltrevolution der Arbeiter- und Bauernmassen gegen den Weltimperialismus erklärt. Lenin und seine Anhänger forderten hartnäckig und kategorisch den Frieden. Lenin hat die Mittellinie von Trotzki und sein Beharren auf der verhängnisvollen Lösung: Den Krieg beenden ohne Frieden zu schließen! scharf angegriffen.

Im zweiten Kapitel „Diskussion über die Sindikate in der Russischen Kommunistischen Partei der Bolschewiken im Jahre 1921“ wird diese gesichtet. Krieg, Revolution, Bürgerkrieg und fremde militärische Interventionen hatten die russische Wirtschaft untergraben. Die Partei der Bolschewiken stand vor nahezu unüberwindbaren wirtschaftlichen Schwierigkeiten. Aus dieser ausserordentlich schwierigen Lage erwuchs der Kriegskommunismus. Energisches Durchgreifen war erforderlich um die allgemeine Auflösung im Land zu verhindern. Trotzki wollte den Militäerapparat für die Arbeitsmobilisierung zu nutzen. Er war der Meinung, dass es mit bewährten militärischen Methoden – der zentralen Befehlsgebung und der militärischen Disziplin, möglich sein würde das wirtschaftliche Chaos im Lande zu überwinden. In der Militarisierung der Arbeit meinte Trotzki ein funktionierendes System des Heranziehens der Arbeitermassen zur Lösung von wirtschaftlichen Problemen gefunden zu haben. Er gab den Befehl, die Truppen der Arbeiterarmee für die Durchführung von wirtschaftlichen Aufgaben zu verwenden, um damit die Massen für die Lösung der wirtschaftlichen Probleme zu gewinnen. Die Arbeitskompagnien organisierte er nach dem Muster von Produktionseinheiten, die zivile Arbeit stand im Zeichen strengster Disziplin. Lenin hatte Trotzki's Politik der Militarisierung der Arbeit anfangs unterstützt, doch hatte er die von Trotzki verwendeten Methoden nicht gebilligt. Den stärksten Widerstand hatten Trotzki die Sindikate geboten, seine Gegner konnten nicht glauben, dass es möglich sein könnte, dass Getriebe der Wirtschaft mit militärischen Befehlen in Gang zu setzen. Sie waren überzeugt, dass man in einem Arbeiterstaat die Arbeiterklasse nicht mit Gewalt zur Arbeit treiben dürfe. Das ganze Jahr 1920 hindurch waren die Zeitungen voll von dieser Problematik.

Auf wirtschaftlichem Gebiet bahnte Trotzki den Stalinismus an. Er billigte die amtliche Gewalt, den amtlichen Druck im wirtschaftlichen Leben, er trat ein fuer eine totalitaere Wirtschaftspolitik und fuer die Zentralisierung der Wirtschaft. Den staerksten Widerstand gegen seine Methoden boten innerhalb der Sindikaten die ganz Linken, die aus ideologischen Gruenden Trotzki's Zentralismus und Autoritaet zuerueckwiesen. Lenin meinte, dass die Sindikate unter der Leitung der kommunistischen Partei die Massen politisch bilden und sie zu moeglichst hoher Arbeitsproduktivaet anhalten sollten. Der anarchosindikalistischen Auffassung der Arbeiteropposition trat er scharf entgegen. Die Verselbstaendigung der Sindikate wuerde eine latente Gefahr eines zunehmenden Einflusses der Sozialrevolutionaere und der Menschewiken bedeuten.

Im Fruehjahr 1920 flammte die Diskussion ueber die Rolle des Sindikats mit aller Schaefer wieder auf. Es war nicht nur von der Rolle der Sindikate die Rede, sondern auch von wesentlichen Entwicklungsfragen des Sowjetstaates. Das Problem der Sindikate loeste derart stuermische Auseinandersetzungen aus, dass sie in ihrer Dramatik den Auseinandersetzungen um die Frage der Friedensschliessung von Brest-Litowsk nicht nachstanden. Deshalb werden in der vorliegenden Abhandlung die Protagonisten der verschiedenen Plattformen dieser Auseinandersetzung eingehend behandelt. Die standpunkte von Lenin und von Trotzki zu diesem Problem waren unvereinbar. Buharin versuchte zwischen diesen beiden extremen Einstellungen eine Mittelgruppe zu bilden. Der Kampf begann als Trotzki als erster seinen Standpunkt veroeffentlichte, nach ihm Lenin und drei linke Opositionsgruppen. Die Abhandlung schildert die Auseinandersetzung und die Bildung von Fraktionen. Der Verfasser wendet sich mit besonderer Aufmerksamkeit Lenins Kritik von Trotzki, Buharin und der anarchosindikalistischen Opposition zu. Die strittigen Fragen wurden auf Parteizusammenkuenften, Tagungen und Konferenzen des Sindikats stuermisch umkaempft. Innerhalb eines Monats gelang es der Kommunistischen Partei in Petersburg und Moskau und in verschiedenen Provinzstaedten die falsche Linie von Trotzki mit ueberwaeltigender Mehrheit zuerueckzuweisen. Mit der Parole des Kampfe gegen die Spaltungsfahr in der Partei gelang es den Leninisten in oertlichen Parteiorganisationen waehrend der Vorbereitungen fuer den X. Kongress der KPdSU (Bolschewiken) die Gegenstroemungen zu besiegen. Am Kongress siegte Lenins Konzept mit grosser Stimmehrheit. Der Aufstand von Kronstatt hat die Parteifuehrung genoetigt, die Partei zu konsolidieren und die linke Opposition mit drastischen Massnahmen zum Schweigen zu bringen. In dieser kritischen Zeit in 1921 wurde von der Regierung jede Opposition verboten.

USTANOVITEV „VZAJEMNOSTI“ 1909

Janko Liška*

UDC 374.73:331(497.12) „1909“

Janko LIŠKA, senior research associate, retired, 61000 Ljubljana, Yu. THE FOUNDATION OF THE SOCIETY „VZAJEMNOST“ (SOLIDARITY) IN LJUBLJANA IN 1909.

The workers' educational society „Vzajemnost“ was founded in Ljubljana on September 5, 1909, on the initiative of the writer Ivan Cankar. When founded it numbered 59 members. The society became the organizer of the ideological and political education as well as social activities of the workers of Ljubljana. With the help of the Ljubljana society branches were founded in other parts of Carniola. „Vzajemnost“ was founded also for Styria and Carinthia. Because of Cankar's speech „Slovenes and Yugoslavs“ the society was disbanded on April 18, 1913.

Pobuda Ivana Cankarja

Pobudo za ustanovitev delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani po zgledu tržaškega „Ljudskega odra“ je dal Ivan Cankar z željo, da se razvije „obsežno izobraževalno delo med slovenskim delavstvom“ sploh.¹

Cankar ni cenil ljubljanskih „vodilnih sodrugov“. Zdeli so se mu, kot je zapisal Kocmur; „do malih izjem vsi od kraja skaze“ (gl. op. 6). Etbina Kristana je v pismu njegovi ženi Adi 9. novembra 1907 zaupno opozoril, naj se pazi pred ljubljanskimi „Gewerkschaftlerji“ (funkcionarji strokovnih organizacij, op. J. L.), „naj jim ne zaupa“, ker mu le Čobal „ni direktno sovražen“, a zlasti „naj se varuje idrijskega Toneta“ (Kristana, op. J. L.).² Etbina Kristana je Cankar cenil kot književnika ter kulturnega in političnega delavca, ki je opravljal „delo treh ljudi“ in bil „že suženj, ne delavec“.³ Ostro pa je odklonil na njegovo pobudo sprejeto „tivolsko resolucijo“ (1909), ki je razglasila za končni smoter narodnopolitičnega stremljenja avstroogrskih Jugoslovanov njihovo „popolno narodno združitev“, neglede „na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov“; skratka njihovo konstituiranje „kot enoten narod, neglede na vse umetno napravljene državnopravne in politične pregraje“, da tako zaživijo „skupno nacionalno avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov“.⁴

Pomladi 1907, ko se je Cankar kot kandidat JSDS za državni zbor mudil približno tri mesece v Ljubljani, se ni zblizal le z Etbinom Kristanom in njegovo ženo Ado, ampak

* Janko Liška, višji strokovni sodelavec v pokoju, Ljubljana, Pod topoli 29.

1 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 10. maja 1935.

2 Pisma Ivana Cankarja III, Ljubljana 1948, str. 151.

3 Adi Kristan 24. febr. 1908. Pisma Ivana Cankarja III, str. 169.

4 Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Beograd 1951, str. 201–203 (v nadaljnjem besedilu: Tom V).

tudi z Janezom Kocmurjem. Pri Kristanovih je stanoval, Kocmur pa ga je spremljal po shodih v litijskem okraju, kjer je kandidiral. Kocmur se spominja Cankarjeve jeze zavoljo strankinih prostorov v Šelenburgovi ul. 6/II,⁵ kjer se je zglasil ob prihodu v Ljubljano o veliki noči. Ni ga razdražila skromnost, ampak zanikrnost teh prostorov. Menil je tudi, da bi ljubljanski in okoliški delavci lahko imeli „kaj boljšega in svojega“.⁶

Kocmurja je Cankar takrat tudi kritično opomnil, da Ljubljana nima delavske knjižnice, ki „bi bila vredna tega imena“, vtem ko so si zagorski rudarji „v veliko težjih razmerah“ ustvarili „vsaj nekaj“. Pa tudi Hrastnik in Trbovlje „sta pred Ljubljano“.⁷

Takrat (pomladi 1907) je Cankar začel vnemati Kocmurja, naj se loti dela v Ljubljani. Seve rajši z mladimi kot s starimi. „Poglej Trst! Tam se dela, da je veselje.“ ga je spodbujal. „Ob mnogo neugodnejših pogojih. Golouh in Regent sta fanta, da je kaj! Delata. Kakšno knjižnico sta ustvarila! V Trstu, prosim! Pa še drugi: Jernejčič, Kermolj, Milost – sami fantje, ki se da z njimi govoriti. Delavci samouki.“ Seveda se nikamor ne pride z lenobo, nadutostjo in domišljavostjo, kar je Cankar grajal pri ljubljanskih delavskih „voditeljih“.⁸

5 Hiša poleg pošte (zdaj na Titovi). Tu je bil tudi sedež nekaterih strokovnih organizacij in pozneje tudi „Vzajemnosti“.

6 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 28. septembra 1934.

7 Hrastniška godba se je ustanovila že l. 1853 („Ljudska prosveta“ 1953, št. 16), „premogarska godba“ v Zagorju ob Savi 8 let kasneje („110 obletnica Delavske godbe na pihala“, Zagorje ob Savi 1971). Kapelnik te godbe, nadučitelj Julius Plhak (Čeh), je že l. 1870 začel poučevati v zagorski „ljudski šoli“ instrumente, naslednje š. l. pa je ustanovil mladinski pevski zbor, ki ga je vodil vse do 1897, ko ga je prevzel učitelj in skladatelj Emil Adamič („50. obletnica ustanovitve izobraževalnega društva za Slovenijo „Vesna“ – „100 let mladinskega zborovskega petja v Zagorju ob Savi“, Zagorje ob Savi 1971, v eni brošuri). – Organizirano socialistično gibanje v zasavskih revirjih se je začelo l. 1892 z ustanovitvijo podružnice Občnega delavskega izobraževalnega društva, pravnovarstvenega in podpornega društva za štajersko v Trbovljah in Hrastniku (gl. Članovo knjižico s pravili, odobrenimi po c. kr. namestništvu v Gradcu 20. aprila 1892, shranjeno na IZDG v Regentovi zbirki, fasc. 1/4, 1. ovoj), in isto leto v Zagorju ob Savi z ustanovitvijo podružnice enakega društva za Kranjsko (Dušan Kermavner: Začetki slovenske socialne demokracije, Ljubljana 1963, str. 319–327, 356–363). Decembra 1895 je v Zagorju že obstajala po zaslugi Melhiorja Čobala tudi podružnica rudarskega društva za alpske dežele s sedežem v Koefflachu, prva na Slovenskem. L. 1903 se je pridružila takrat ustanovljeni „Uniji rudarjev“ za vse avstrijske dežele. Po uspehi splošni stavki oktobra 1903 je število članov „Unije rudarjev“ naraslo do julija 1905 v Trbovljah od 96 na 1211, v Zagorju pa od 123 na 214 (Dušan Kermavner: O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, „Novi svet“ 1950, str. 240). – Tiste čase so celo gostilničarji odklanjali delavske shode. M. Čobal se spominja, da so se delavci zasavskih revirjev shajali v okoliških hostah, v Zagorju največ „pod hruško“. V Trbovlje sta hodila rudarjem poročat navadno Brozovič in Anton Grablovic iz Ljubljane (očitno zavoljo bližine in tudi jezika), čeprav so spadale pod Gradec. – Omenjena društva so opravljala predvsem pravnovarstvene oz. strokovne naloge, toda s tem se je dejansko povezovalo tudi politično izobraževanje in razredno osveščanje delavcev: na shodih ob poročilih strokovnih voditeljev, ob stavkah, s širjenjem delavskega tiska, s skromnimi knjižnicami, s predavanji in s krepitvijo delavske morale ob raznih priložnostih: od stavk do pogrebov ob igranju delavskih godb (prim. M. Čobal: „Spomini“, „Pogled v preteklost rudarske organizacije na Slovenskem“; Jakob Škerbic: „Strokovna organizacija pekovskih pomočnikov na Slovenskem“. Družinski koledar „Vzajemnosti“ za Kranjsko za l. 1913, str. 113–128). – Po ustni izjavi zagorskega rojaka, revolucionarja Franceta Klopčiča podpisane mu je storil za politično izobrazbo in vzajemnost zasavskih (ne le zagorskih) rudarjev v času do 1. svetovne vojne največ Melhior Čobal. Nanj je očitno mislil Ivan Cankar, ko je Kocmurju dejal, da je vse, kar je pri zagorskem delavstvu napravilo nanj dober vtis, delo enega samega, za stvar zavzetega človeka.

8 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 28. sept. 1934.

Kocmur se spominja, kako je Cankar poudarjal, da brez izobrazbe ni „uspešne politike“. Delavci, po delu izmučeni, mu je pravil, se zatekajo v beznice. Alkohol je njihov največji sovražnik. Zato naj bodo društveni prostori mikavni, delavec naj se počuti v njih domače; dajejo naj mu, kar „misli, da mu daje gostilna . . .“.

Delavci se morajo mladi navaditi branja. „Vidiš,“ je vnel Kocmurja, „tu je nova naloga: poljudna predavanja, poučni izleti, gledališke predstave, primerne zabave, ki pa morajo imeti vedno vzgojen pomen. Delavec začena razmišljati, vzame knjigo v roke, vzbudi se mu želja po izobrazbi. Tak delavec postane sam agitator, njegov dom se spremeni v prijetno ognjišče, kamor rad vabi svoje prijatelje . . . Prepričan človek ne odpade tako hitro . . . vi pa imate polno renegatov; brž ko se pri vas delavec osamosvoji, že misli, da zanj ni več prostora v stranki . . . Tudi več izobražencev bi stranka „krvavo potrebovala“. Skratka Cankar je videl v delavstvu „neprecenljive zaklade“, ki jih je treba „samo izkopati in očistiti“. To pa se da doseči „z več izobraževalnega dela“ in „z malo manj visoke politike“.⁹

Takrat, ko sta agitirala v litijskem okraju, je Cankar povabil Kocmurja na Dunaj: da se prepriča, kaj si je ustvarilo dunajsko delavstvo. Kocmur se je vabilu odzval ob prvi priložnosti, zadnje dni oktobra, ko se je udeležil kot urednik „Tobačnega delavca“ V. izrednega kongresa avstrijskih strokovnih organizacij, ki se je sestal predvsem zaradi spora med češkimi organizacijami in dunajsko centralo.¹⁰ Toda bolj sta ga zanimala, kot omenja v spominih, ustroj in delovanje dunajskih socialno demokratičnih organizacij.¹¹

„Upravo organizacije“ mu je razložil „glavni zaupnik“ iz tajništva stranke v delavskem domu v Ottakringu, kjer je zboroval tudi omenjeni kongres.¹² Isti zaupnik mu je razkazoval dom. Že glede organizacije „iznenaden“, je Kocmur zdaj „strmel na vsakem koraku: dvorana za dvorano, predavalnice, knjižnice, čitalnice, vse smotrno opremljeno“. Občudoval je „sijajne pripomočke in zbirke za nazorni pouk v vseh mogočih strokah“. „Tu izobraževalna organizacija,“ se spominja dalje, „tam mladinska, zraven organizacija delavk, dalje delavski telovadci, športniki, prijatelji prirode, prijatelji otrok, stenografi; potem strokovne organizacije, zadruge, pevci, godbeniki in še in še“. Krona vsega pa „velikanska glavna dvorana z obsežnimi galerijami . . .“ in z odrom, kjer „je imelo par dni pozneje prostora 120 filharmonikov . . . Tu seja, tam zborovanje, predavanje, shod. V pritličju eden celo češki“. Hvaležen Cankarju se je prepričal, „kako revni smo Slovenci, pa tudi, da smo mnogo sami krivi“. Odločil se je svoje vtise o izobraževanju delavcev „izkoristiti“.¹³

Delavsko izobraževalno društvo je Kocmur uspel ustanoviti šele dve leti po dunajskem srečanju s Cankarjem. Ustanovitev je oviral ožji izvrševalni odbor JSDS – z izgovorom, da bi društvo lahko škodilo strankini organizaciji. Dejansko pa „so

9 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 5. oktobra 1934.

10 Iz Cankarjevega pisma Adi Kristan 25. oktobra 1907 (Pisma Ivana Cankarja III, str. 147–149) se vidi, da je bil Kocmur s Cobalom in Tonetom Kristanom pri njem dan poprej, iz Kocmurjevih spominov pa, da je bil pri njem tudi sam (Nekaj spominov. „Slovenija“ 24. avgusta 1934). Napačno pa se Kocmur spominja, da je bilo to v „drugi polovici novembra 1907“.

11 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 24. avgusta 1934.

12 V XVI. dunajskem „okraju“ Ottakring, v dunajski „delavski trdnjavi“, je stanoval vse do vrnitve v domovino tudi Ivan Cankar. Tam je bil včlanjen v socialno demokratično stranko. – „Glavni zaupnik“, ki se je Kocmurju predstavil kot „Sever“, je bil pozneje socialno demokratični državni poslanec. Ko mu je februarja 1934 žena padla na barikadah v boju z Dolfusovimi klerofašisti, je bil že zaprt (J. Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 7. septembra 1934).

13 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 7. septembra 1934.

nasprotovale le nekatere vplivnejše osebe v stranki“, ki se, kot ugotavlja Kocmur 1. 1935, „v svoji biti niso v ničemer razlikovale od njene današnje birokracije . . . Ljubosumnost, zavist, bojazen za namišljeni ugled ter sploh vse, kar izvira iz prevelikega oboževanja samega sebe“.¹⁴

Ustanovitvi izobraževalnega društva je najbolj nasprotoval Anton Kristan. Čutil je, da se bo izmikalo njegovemu vplivu. Ker je postajal po preselitvi iz Idrije v Ljubljano (1908) s svojo podjetnostjo v stranki vse veljavnejši, zagovorniki izobraževalnega društva iz „ozirov“ do njega niso podprli dovolj odločno Kocmurjeve pobude: ne voditelj stranke Etbin Kristan, ne Fran Bartl, „izdajatelj in odgovorni urednik“ Rdečega prapora, ne Ivan Mlinar, glavni tajnik delavskih strokovnih organizacij. Šele ko ni zaživel Organizacijski pravilnik, sprejet na VII. rednem strankinem zboru v začetku februarja 1909¹⁵, „dohodki iz strankinega davka“ pa niso izpolnili pričakovanj, „se je zasukala stvar“, kot pravi Kocmur, za izobraževalno društvo na bolje. Avgusta 1909 se je sestal „oži izvrševalni odbor“ stranke „namenoma“ v času, ko Anton Kristan „ni mogel biti navzoč“. Na „krepak pritisk Bartla“ je pristal na ustanovitev društva, toda le za Ljubljano in okolico.¹⁶

Ustanovitev ljubljanske „Vzajemnosti“

Pravila za Splošno delavsko zvezo „Vzajemnost“ Ljubljana je sestavil Janez Kocmur.¹⁷ Ustanovitev društva sta prijavila deželni vladi za Kranjsko 11. avgusta 1909 Kocmur in Bartl.¹⁸ C. kr. deželno predsedstvo za Kranjsko je obvestilo z dopisom št. 2267/Pol. magistrat „deželnega stolnega mesta“ Ljubljana, da „ne zabranjuje“ ustanoviti „Vzajemnost“. O tem je 17. avgusta magistrat obvestil Frana Bartla – kot enega od podpisnikov prijave – s pripombo, da je društvo dolžno poročati o ustanovnem občnem zboru, o občnih zborih sploh ter javljati imena in bivališča vsakokratnih odbornikov.¹⁹

Ustanovni občni zbor „Vzajemnosti“ dne 5. septembra 1909 v gostilni International je trajal pol ure. Začel ga je v imenu ustanoviteljev Kocmur. Spregovoril je o pripravi in ugotovil, da se je vpisalo v društvo 59 članov. Pravila je sprejel občni zbor po branju brez pripomb. Vpisnino in mesečno članarino je določil – po 20 vinarjev. Sprejel je med drugim tudi Kocmurjev predlog, da se priredi „ustanovna veselica v večjem obsegu“.

V odbor so bili izvoljeni: Janez Kocmur za predsednika, Fran Bartl za predsednikovega namestnika, črkostavec Štefan Dražil za tajnika, črkostavec Štefan Lehpamer za računovodja in blagajnika; za odbornike pa: kolporter Valentin Michler, sprevodnik juž. železnice Gašpar Strmšek in trgovski inkasant Albin Škof; v nadzorstvo krojaški pomočnik Valentin Sajovic in železostrugar Jakob Vehovec.²⁰

14 Janez Kocmur: Malo popravka. „Slovenija“ 6. julija 1935.

15 Organizacijski pravilnik je sestavil Janez Kocmur, ki je poročal o njem na III. seji omenjenega strankinega zbora. Izšel je v knjižici Razprave VII. rednega zbora Jugoslovanske socialno demokratske stranke v Avstriji dne 31. prosinca ter 1. in 2. svečana v Ljubljani, sestavljene „po stenografičnem zapisniku“. Objavljen je na str. 97 – 105. Knjižico je založila Delavska tiskovna družba l. 1909.

16 Janez Kocmur: Malo popravka. Prispevek k slovenski politični zgodovini. „Slovenija“ 6. julija 1935, str. 1–2. Gl. tudi „Slovenija“ 21. julija 1935, zadnji odstavek na 3. strani.

17 Janez Kocmur: Malo popravka. „Slovenija“ 21. junija 1935, zadnji odstavek na 3. strani.

18 Koncept prijave in podpisana Pravila hrani ACK v Ljubljani v arhivu Splošne delavske zveze „Vzajemnost“. V nadaljnjem besedilu: Kocmurjeva zbirka v ACK.

19 Dopis ljubljanskega magistrata Francu Bartlu št. 24.837 z dne 17. avgusta 1909. Kocmurjeva zbirka v ACK.

20 Zapisnik ustanovnega občnega zbora. Kocmurjeva zbirka v ACK, mapa Zapisniki „Vzajemnosti“..

Rdeči prapor je objavil vest o ustanovnem občnem zboru šele 28. septembra, dva dni kasneje pa članek Splošna delavska zveza „Vzajemnost“. Članek očitno ni bil namenjen le članstvu, ampak zlasti „vodilnim krogom“ in „Gewerkschaftlerjem“, kot jih je označil Ivan Cankar, ki so zavirali ustanovitev delavskega izobraževalnega društva. Njim je veljalo naslednje:

„Vzajemnost“ naj skuša razširiti vpliv socialističnega gibanja na delavce in delavke, ki jih JSDS ni mogla pritegniti prek drugih organizacij, to je na ženske in mladino. Oboji namreč po konservativnem avstrijskem društvenem zakonu z dne 15. novembra 1867 niso mogli biti člani političnih društev: ženske sploh ne, moški pa šele z dopolnjenim 24. letom starosti. Pa tudi moški brez avstrijskega državljanstva se niso smeli včlaniti, čeprav so živeli že od otroških let v Avstriji.

Tudi strokovna društva niso uspela oziroma niso mogla zajeti vseh delavcev, saj niti ustanovljena niso bila za vse stroke.

Delavske gospodarske organizacije (konzumi in druge), ki so se ta leta ustanovljale, so sicer živo delovale, a izobraževanju se domala niso posvečale, so pa v nekaj primerih gmotno podpirale izobraževalna društva oz. izobraževalno dejavnost (Trst, Idrija).

Ker se po omenjenem zakonu organizacija JSDS ni mogla postaviti „na podlago političnih društev“, zato toliko večja potreba, poudarja nepodpisani pisec (verjetno Kocmur ali Bartl) po društvu, ki bi skrbelo za izobrazbo, za kulturno in športno življenje ter razvedrilo svojih članov in s tem pritegnilo tudi delavce, ki jih ostale strankine organizacije niso mogle oz. niso uspele pridobiti oziroma razgibati.

„Vzajemnost“ naj zbere, priporoča pisec, „vse sodruge v Ljubljani v eno organizacijo, da se omogoči enotno nastopanje za vsak slučaj“.

„Vzajemnost“ naj prevzame „vse tiste dolžnosti, ki se pojavljajo v življenju stranke, ki pa zanje ni poskrbljeno v politični in strokovni organizaciji“. Tako zlasti izobrazbo delavstva, saj „se je v stranki od nekdaj smatrala za jako važno stvar“ in „so bile prve organizacije, ki so jih osnovali socialistično misleči delavci, izobraževalna društva“. Vendar so se v boju za izboljšanje gmotnega položaja delavcev „jela umikati strokovnim organizacijam“. Te so storile sicer „marsikaj dobrega“ tudi za izobrazbo delavcev, zlasti močnejše (predvsem s posredovanjem dobrega čtiva prek svojih knjižnic), niso pa „mogle storiti nič popolnega, ker je vsakdanji gospodarski boj preveč obremenjeval njihove moči“. Zato se je „povsod“ čedalje bolj kazala potreba po posebnih izobraževalnih organizacijah, ki so v velikih industrijskih središčih „dosegle že visoko stopnjo“. Tako npr. delavska šola v Berlinu, potovalni kurzi v Nemčiji, strankina šola na Dunaju. Seveda na tekmovanje s temi ustanovami v majhnih in revnih razmerah na Slovenskem ni misliti, „toda“, poziva pisec, treba je „začeti, odnosno nadaljevati“ začeto.

„Delavci hrepene tudi po razvedrilo,“ se končuje članek, „nekateri bi se radi bavili z zdravim športom, a radi bi tudi to imeli pod svojo streho. Starejša želja je že, da bi delavstvo dobilo reden pevski zbor. Marsikateri sodrug bi rad telovadil, drugi bi poleti radi šli semtertja v hribe. Vsem tem namenom hoče služiti „Vzajemnost“; in če se ji naloga posreči, bo to gotovo v korist stranki, ki potrebuje duševno in telesno zdravih in krepkih članov.“

Z „Vzajemnostjo“ se ni sprijaznil Anton Kristan. Spustil se je z njo v tekmo in januarja 1910 ustanovil „Zvezo delavskih društev za Kranjsko, Primorsko in Štajersko“ s

sedežem v Ljubljani.²¹ Tako je hotel prerasti tudi vpliv in ugled Ivana Mlinarja, bivšega glavnega zaupnika delavskih strokovnih organizacij, in doseči večjo politično veljavo med delavstvom zunaj Kranjske. Kristanova „Zveza . . .“ naj bi opravljala posle po ljubljanskem potresu ustanovljene Strokovne komisije za Kranjsko, ki je po Kocmurjevem pričevanju (sestavljali so jo zastopniki posameznih strokovnih organizacij) malo delovala in „se je poznejša leta komaj vedelo za njen obstoj“. Namen „Zveze . . .“ kaže jasno 2. člen njenih pravil: 1. prireja shode s poučnimi predavanji; 2. neguje pevsko, muzikalična in deklamatorična predvajanja ter diletantske predstave, kakor tudi prireja izlete in slavja ter družabne zabavne večere; 3. ustanavlja knjižnice; 4. naroča knjige in časnike itd. Torej skoro isto kot „Vzajemnost“. Tudi točke socialno-političnega značaja so domala enake. Vendar „Zveza . . .“ ni zaživela, zlasti sta se Antonu Kristanu upirala Goriška in Primorska, kamor nikdar ni zares prodrli.²² Nasprotno pa v Idriji, kjer se je že v letih njegovega delovanja (1903–1908) razvilo živahno strokovno, združeno, kulturno in politično življenje, nikdar ni uspelo ustanoviti „Vzajemnosti“.

Razmere, v katerih se je ustanovila in delala „Vzajemnost“

Anton Kristan ni bil edini, ki ga je „Vzajemnost“ motila. Kocmur se spominja, da so jo spočetka ovirale „tudi druge vplivne osebe med delavstvom, zlasti Ivan Tokan, dokler niso prišle do boljšega prepričanja“, sodelovala pa sta od začetka Etbin Kristan in Ivan Cankar, ki „sta bila tudi njena uda“.²³

Gmotni in družbeni položaj „Vzajemnosti“ ni bil lahek. Na njeni strani mimo par izobražencev ni bil nihče.

Od meščanskih oblasti socialistična društva niso prejemale nič. Le protestirala so lahko. Kakor npr. Rdeči prapor 11. januarja 1910 zoper podporo deželnega zbora Pevskemu društvu „Ljubljana“ z 2400 kronami „deželnega denarja“, čeprav to društvo „nima za glasbeno umetnost nobene druge zasluge, kakor da prepeva na pijanih klerikalnih veselicah“. Nobenemu od vrste podobnih društev na Kranjskem ni prišlo na misel, da „bi moglo zahtevati deželno podporo“. Če jo „Ljubljana“ dobi, bo to „očitna nagrada za vstop društva v klerikalni tabor“.²⁴

S kako skromnimi sredstvi je razpolagala ljubljanska „Vzajemnost“, priča poročilo njenega blagajnika Štefana Lehpamerja na I. rednem občnem zboru. Od 15. avgusta 1909 do 2. marca 1910 je prejela 896,40, izdala pa 500,45 kron.^{24a} In podobno tudi druga leta. To je društvu narekovalo denarno nezahteven program, saj je lahko računalo le z nizko članarino in z dobičkom od veselic v najetih prostorih.²⁵

21 Ministrstvo za notranje zadeve št. 43.764 ex 1909 od 7. januarja 1910. Deželno predsedstvo za Kranjsko 87/Pol. od 11. januarja 1910. Mestni magistrat ljubljanski 1453 od 15. januarja 1910. Po Kocmurjevih spominih.

22 Janez Kocmur: Malo popravka. „Slovenija“ 21. junija in 6. julija 1935.

23 Janez Kocmur: Malo popravka. „Slovenija“ 21. junija 1935, str. 1.

24 Vstop v klerikalni tabor, to je v Slomškovo zvezo „križčansko mislečih učiteljev“, so dobili ta leta učitelji na Kranjskem poplačan s 25 % višjo plačo. (Prim. Janko Liška: O političnem, vzgojnem in književnem delu Jožeta Pahorja. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1971–1972, str. 303–304.)

24a Cenejši klavir je stal 400 kron. Ko je sodišče leta 1913 Kocmurju zaradi dolga Družinskega koledarja zarubilo del plače, so mu pustili letno 2000 kron.

25 Poročilo na občnem zboru „Vzajemnosti“ 20. marca 1910. Rdeči prapor 26. marca 1910, str. 3.

Vendar bi bila „Vzajemnost“, po sodbi njenega prvega predsednika, „kljub vsem nevspešnostim takoj dobila trdno podstavo, da ni že pred svojo ustanovitvijo prevzela na sebe dolžnosti, ki so jo dolgo ovirale v njenem svobodnem razmahu. Izvrševalni odbor (JSDS, op. J. L.) je namreč pristal na ustanovitev le z njeno obljubo, da bo poleg izobraževanja vršila tudi funkcijo strankine organizacije in plačevala od vsakega svojega uda strankin davek. Sredstva so se torej delila.“ „Izvrševalni odbor“ se je povrh znašel pred „Tivolsko konferenco“ (tj. pred jugoslovansko socialno demokratično konferenco 21. in 22. novembra 1909) docela brez sredstev, ker strankin davek večidel ni pritekal. Zato je morala „Vzajemnost“ prevzeti stroške in tehnično organizacijo konference. S tem se je hotela tudi, kot pravi Kocmur, utrditi pri nasprotnikih.²⁶

Tako je dva meseca poprej pogojno ustanovljena „Vzajemnost“ rešila iz zadrege stranko (JSDS, op. J.L.), ki ne poprej in ne kasneje ni bila kdovekaj organizirana. Še na IX. strankinem zboru (28. in 29. junija 1914) v Ljubljani je Kocmur, razpravljajoč „o organizaciji“, upravičeno videl vzroke njenih slabosti v pomanjkanju politične izobrazbe in razredne zavesti med delavstvom ter podrobnega dela med njim, ki ga je cenil za najpomembnejše.²⁷

Meščani in delavci si drug drugemu niso zaupali: gospoda je prezirala delavce, ti so mrzili gospodo. „Spoštovanje pred frakom je bilo le navidezno,“ se spominja Kocmur, „dejanjsko pa je frak vzbujal nezaupanje in previdnost. Prevzetna vzvišenost, domišljavo preziranje vsega zunaj svojega kroga, pokroviteljsko občevanje s preprostim človekom je delalo med frakarji in navadno „sodrgo“ globok prepad. Kar je nosilo pečat frakarstva: društvo, prireditelj, karkoli, pa najsi je bilo še tako debelo ometano z ljudskostjo, ni moglo zajeti globljih korenin v narodu. Izbrušeni čut preprostega človeka se v taki družbi ni mogel obraniti vtisa zapostavljenosti, ki ga ni mogla zabrisati še tako hlinjena domačnost. Značaj odbijajoče zaključenosti so imela celo mnoga združenja, ki bi že po svojem namenu morala biti vsenarodna.“²⁸

„Svilena bluza in čevlji na škrip,“ pripoveduje Kocmur, „so bili v mestu izključna pravica meščank iz boljših krogov; če jih je nosila še katera druga razen gospe mesarice ali milostljive gospe kontrolorke, je to veljalo za prevzetnost, ki je morala biti kaznovana vsaj z jezikom. Na plečih preporoste delavke se je spremenilo živopisno blago v kamen spotike, v nečimrno gizdavost, v strašno pohujšanje: „Čemu neki lišp, flenča? Tuje dedce lovi seveda. O, že poznamo take tice . . .“²⁹

Strah malomeščanov pred socializmom je bil včasih kar smešen. In to še v času priznane splošne in enake volilne pravice oziroma prav zato. „Velika večina kranjskega prebivalstva nasprotuje z vso odločnostjo končnim socialističnim ciljem,“ je zapisal Slovenski narod 1. 1907, na kar „pač ni treba še posebej opozarjati; zato naj volilci dobro premislijo, preden oddajo svoje glasove rdečemu socialistu v črni suknji.“ Se pravi – krščanskemu socialcu Janezu Ev. Kreku!! Katoliški cerkvi zvestemu duhovniku, ki je bil, po Kocmurju, dolgo pod tajnim policijskim nadzorstvom. „Po slogu in novinarski vsebini“ sodeč, meni Kocmur, da je to in podobne napade napisal sam dr. Ivan Tavčar, gotovo pa eden od Narodovih Tavčarju poslušnih časnikarjev.³⁰

26 Janez Kocmur: Malo popravka. „Slovenija“ 6. julija 1935, str. 2.

27 Tom V, str. 278.

28 Janez Kocmur: K Tumovim spominom. „Slovenija“ 24. junija 1938, str. 4.

29 Janez Kocmur: K Tumovim spominom. „Slovenija“ 13. maja 1938, str. 4.

30 Janez Kocmur: Nekaj spominov. „Slovenija“ 25. januarja 1935, str. 2.

Politične in kulturne razmere na Kranjskem v času prvih korakov „Vzajemnosti“ osvetljuje npr. tudi članek „Delavci ne zahajajo v gledališče“.³¹ Nepodpisani pisec poudarja, da je tožba „Treznega pozitivista“ v Slovenskem narodu,³² zakaj „naši delavci“ ne zahajajo v gledališče, prazna, dokler ti še za kruh ne zaslužijo dovolj; buržoazna politika pa „omejuje številce onih“, ki jim socialni položaj omogoča obiskovanje slovenskega gledališča, zanimanje za slovensko literaturo in kulturo sploh. Hkrati pa je slovenske buržoazije premalo za krepek razvoj narodne kulture.³³ Čimmanjši je narod, tem bolj bi se morala njegova kultura „naslanjati na celoto, če se hoče ohranjati in uspevati.“ Toda delavstvo bo ostajalo tako dolgo „pred durmi kulturnih hramov“, dokler ne bo izsililo za svoje delo plačila, ki mu gre: socialna demokracija hoče oboje: pravično plačilo delavcem in kulturno življenje tudi zanje. A zato jo proglašajo v narodnih krogih za „izdajalko naroda“!

Na strani socialne demokracije so bili nekateri izobraženci. Rdeči prapor, ki je natanko spremljal delo, težave in rast „Vzajemnosti“, je zapisal že 27. novembra 1909 (str. 3) „s posebnim zadovoljstvom“, da „prištevava društvo svojim članom tudi precej akademičnih naobrazencev, ki mu obetajo biti v vsakem oziru v vrlo pomoč“.

DIE GRUENDUNG VON „VZAJEMNOST“ IN LJUBLJANA 1909

Zusammenfassung

Die Gruendung des Arbeiterbildungsvereines in Ljubljana wurde vom Schriftsteller Ivan Cankar angeregt. Cankar war ueberzeugt, dass die Arbeiter ohne Bildung keine „erfolgreiche Politik“ fuehren koennen, deshalb hegte er den Wunsch nach einer „umfassenden Bildungstaetigkeit“ unter den Arbeitern nach dem Vorbild des Vereines „Volksbuehne“ (Ljudski oder) in Trst.

Schon im Fruehling 1907 waehrend einer Wahlagitation im Bezirk von Litija, wo er auf sozialdemokratischer Liste als Kandidat fuer den Reichstag aufgestellt wurde, versuchte Cankar den Fuktionaer der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei Janez Kocmur fuer die Gruendung eines solchen Vereins zu gewinnen. Als Kocmur im Herbst desselben Jahres als Redakteur des „Tabakarbeiters“ am 5. Ausserordentlichen Kongress der oesterreichischen Fachorganisationen teilnahm, studierte er Organisation, Bildungsarbeit und die Kulturtaetigkeit im Kulturhaus der „Arbeiterfestung“ Ottakring, wo auch Ivan Cankar Mitglied der sozialdemokratischen Partei war.

Nach der Rueckkehr aus Wien arbeitete Kocmur zwei Jahre lang ohne Erfolg auf die Gruendung eines Bildungsvereines hin. „Einflussreiche Personen“ in der Partei, vor allem Anton Kristan, in jenen Jahren ein „Leader“ mit wachsendem Einfluss, waren gegen die Gruendung eines solchen Vereines. Der allgemeine Arbeiterverband „Vzajemnost“ wurde erst bei der Versammlung am 5. September 1909 gegruendet. Bei der Gruendung hatte er 59 Mitglieder, Ausschussmitglieder wurden nur Arbeiter. Zum Vorsitzenden wurde Janez Kocmur gewaehlt, zum stellvertretenden Vorsitzenden Fran Bartel, der sich neben Kocmur fuer die Realisierung der Idee sehr verdient gemacht hat. Durch die Gruendung von „Vzajemnost“ konnte die sozialistische Bewegung auch Jugendliche und Frauen eingliedern, die nach dem konservativen oesterreichischen Gesetz aus dem Jahre 1867 nicht Mitglieder von politischen Vereinen sein durften.

31 Rdeči prapor 28. oktobra 1909.

32 „Trezni pozitivist“ hvali v svojem članku ljubljanske mestne očete, češ da so storili prav, ko so odklonili ustanovitev letnega gledališča.

33 Na tesne razmere, v katerih je rasla naša literatura (kultura sploh), kaže Kocmurjev podatek, da je imel ljubljanski založnik Schwentner za Cankarjeve knjige, ki se je o njih nemalo pisalo in so vzbujale razburjenja, okr. 300 stalnih odjemalcev: večinoma društvene knjižnice, med drugimi kupci pa največ dijakov in učiteljev. (Nekaj spominov. „Slovenija“ 14. septembra 1934, str. 1.)

Die Umstaende waren fuer Arbeitervereine nicht guenstig. Der Grossteil des Buergeriums hegte noch immer Vorurteile gegen die Arbeiter. In der bueigerlichen Gesellschaft, in der die gesellschaftliche Geltung und vor allem das Ansehen in erster Linie durch das Vermoeegen festgelegt wurden, bekamen die Arbeiter auf Schritt und Tritt zu fuehlen, dass sie als Buerger minderwertig waren, die organisierten kaempferischen Sozialisten galten darueber hinaus noch als gefaehrliche Umstuerzler. Die Arbeitervereine hatten von den bueigerlichen Obrigkeit selbstverstaendlich keine Hilfe zu erwarten, sie bekamen auch keine. Der Arbeiterverein „Vzajemnost“, der auch Turnstunden organisieren wollte, durfte nicht einmal einem Schulturnsaal zu diesem zweck verwenden. Aber auch die eigene Partei hatte in die Gruendung des Arbeitervereins erst eingewilligt, nachdem die Gruender zusicherten, dass neben den Bildungsaufgaben der neue Verein auch fuer die Organisation der Partei Sorge tragen und von jedem Mitglied eine Parteisteuer zahlen werde. So musste z.B. der Verein „Vzajemnost“ kurz nach seiner Gruendung nicht nur die technische Organisation aber auch die Kosten fuer die Jugoslawische sozialdemokratische Konferenz (in Ljubljana am 21. un 22. November 1909) uebernehmen.

Trotz aller Schwierigkeiten und Misshelligkeiten entwickelte sich der Verein „Vzajemnost“ dank der Aufopferungsbereitschaft eines Teils seiner Mitglieder, Ausschussmitglieder und fachlicher Mitarbeiter zu einem erfolgreichen Organisator von politischer Erziehung und Bildung von Arbeitern, von Theater – Gesang – und Musik liebhabertum und von sportlicher und gesellschaftlicher Teatigkeit. Mit Hilfe dieses Vereins wurden andere gleichnamige Vereine auch anderswo in Krain gegruendet und der Verband „Vzajemnost“ auch fuer die Steiermark und fuer Kaernten.

Cankars Vortrag „Die Slowenen und die Jugoslawen“ am 12. April 1913, bei dem er ausgerufen hatte: „Wir alle sind ueberzeugt davon, dass unser einziges Ziel die Errichtung der jugoslawischen Republik ist“, war der Grund fuer die Aufloesung des Vereins „Vzajemnost“ sechs Tage nach dem Vortrag. Doch die Idee von Bildungsvereinen, Sportvereinen, Ausflugsvereinen, Kulturvereinen der Arbeiterschaft lebte weiter, fand immer wieder in entsprechenden Organisationsformen Ausdruck; es wurde dadurch ein bedeutender Beitrag zur Bildung und Kultur der Arbeiter geleistet, zur Ausbildung von gesunden Erholungsformen unter den Arbeitern und zur Festigung und Vertiefung des Klassenbewusstseind der Arbeiter.

PROGRAMSKA IN ORGANIZACIJSKA PRIZADEVANJA SLOVENSКИH POLITIČNIH STRANK ZA PRIDOBITEV KMEČKIH MNOŽIC 1918 – 1920

Miroslav Stiplovšek*

UDC 329(497.12) "1928/1920": 323.325

Miroslav STIPLOVŠEK, lecturer, the Faculty of Art, the University of Ljubljana; 61000 Ljubljana, Yu: PROGRAMME AND ORGANISATION ACTIVITIES OF THE SLOVENE POLITICAL PARTIES TO WIN THE SUPPORT OF THE RURAL POPULATION.

All the political parties tried to canalize the dissatisfaction of the farmers with the measures taken by the new authorities and the policy of the bourgeois parties by founding special farmers' unions and even an independent Farmers' Party (SKS). The two labour parties, the Yugoslav Social Democratic Party (JSDS) and the Communist Party (KS), too, tried to take advantage of this situation. The author establishes that the success of these efforts was reflected in the elections for the constitution assembly in 1920 in the relative success of the Slovene Farmers' Party within the bourgeois parties, and of the Yugoslav Social Democratic Party within the labour parties.

Prva svetovna vojna in oktobrska revolucija nista prelomno vplivali le na revolucionarno usmeritev delavskega gibanja, temveč sta povzročili tudi bistvene spremembe v kmečkem gibanju in v razmerah na vasi, sovjetski odlok o zemlji pa je pokazal tudi kakovostno nov način reševanja izredno perečega agrarnega vprašanja. Tudi slovenski kmet ni bil več pripravljen živeti po starem in poslušno slediti starim političnim vodnikom, ki so ga rabili predvsem kot volilca za krepitev svoje moči, temveč je hotel postati aktiven družbenopolitični dejavnik pri razreševanju vseh do skrajnosti zaostrenih nacionalnih in socialnoekonomskih problemov. Iz bogate problematike kmečkega gibanja in vprašanja bomo prikazali, kako so si v obdobju od prevrata 29. oktobra 1918 do volitev v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920 stare in nove politične stranke prizadevale pridobiti slovenskega kmeta z vključitvijo njegovih najbolj perečih problemov v svoje programe in z novimi organizacijskimi oblikami ter kakšni so bili rezultati njihovega delovanja za vpliv na vasi.¹ Glede na številčno moč slovenskega kmečkega prebivalstva (okoli 65 %, ² kar je sicer manj od jugoslovanskega povprečja okoli 80 %

* Dr. Miroslav Stiplovšek, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Aškerčeva 12

1. Splošni podatki o programih in organizacijskem razvoju slovenskih političnih strank so zlasti v razpravi dr. Metoda Mikuža, Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji (Zgodovinski časopis IX – 1955, str. 107 – 137) in v njegovem delu Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917 – 1941, Ljubljana 1965 ter v razpravi dr. Melite Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev v zborniku Slovenci v desetletju 1918 – 1928, Ljubljana 1928, str. 357 – 373.
2. Podatki se malenkostno razhajajo: dr. Milivoje Erić npr. navaja v delu Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918 – 1941 god., Sarajevo 1958, da se je na Slovenskem preživljalo s kmetijstvom od 65 do 67 % prebivalstva, Fran Erjavec pa v delu Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana 1928, podatek 65,2 % za območje Kranske in slovenske Štajerske, po ljudskem štetju iz leta 1921 pa 63 % (str. 12).

prebivalstva, ki je živelo od agrarne proizvodnje) je bil ta boj tudi odločilen za politično prevlado na Slovenskem, do katere se nihče ni mogel dokopati, če ni uspel pridobiti tudi kmečkih množic. Poudarimo naj, da je bilo prav v obravnavanem obdobju delovanje političnih strank na podeželju izredno razgibano, v tako kratkem času pa je prišlo tudi do velikih sprememb v političnih opredelitvah slovenskega kmeta.

Prva svetovna vojna je prav med kmečkim prebivalstvom terjala največji krvni davek, gospodarsko so ga prizadele zlasti brezobzirne rekvizicije pridelkov in živine, trpelo pa je tudi zaradi splošnega pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin. Na njegov račun so bogateli verižniki, le delno pa so tudi sami kmetje uspeli višek pridelkov ugodno prodati in se tako rešiti dolgov.³ Vojna je tudi povsem zavrla nabavljanje novega orodja in opreme. Vse to je skupno z nacionalnim zatiranjem povzročalo na slovenskem podeželju „vse večje nezadovoljstvo in željo po miru“, ki jo je odločno in množično pokazalo zlasti v deklaracijskem gibanju.⁴ Stopnjevanje revolucionarnosti ljudskih množic sta z bojznijo za svoj vpliv spremljali obe slovenski meščanski stranki. Tako je klerikalni dnevnik Slovenec 15. junija 1918 poudarjal potrebo, da Vseslovenska ljudska stranka (VLS) še do jeseni povsod razprede mrežo svojih odborov, kajti „čas drvi kot vlak brez vlakovodje.“ Ugotovil je, da so svetovni in domači dogodki „globoko razburkali tudi duše. Zastarela načela padajo, vstajajo druga, nova. Vse je v kaotičnem stanju. Da ne izgubimo krmila v tej revoluciji duhov, je zopet treba zlasti notranjega dela, trdne organizacije enako mislečih...“⁵ Korak dalje je napravila liberalna stranka, ki je konec junija 1918 ob združitvi Narodnonapredne stranke in liberalne stranke za Štajersko v Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) poskušala novim razmeram prilagoditi tudi svoj program. Predstavniki mlade struje so na ustanovnem občnem zboru zahtevali celo socializacijo, v program pa je bilo vključenih več točk za izboljšanje položaja kmečkega prebivalstva: npr. osredotočenje in depolitizacija združništva, pospešitev ustanavljanja kmetijskih produkcijskih, trgovskih in drugih strokovnih organizacij in ustanov, upeljava novih kultur, zakonska omejitev parcelizacije in kopičenja zemlje v rokah veleposestnikov, kot začetek socialne zakonodaje v korist kmečkih delavcev in gospodarsko šibkih posestnikov pa uvedbo starostnega zavarovanja itd.⁶ Kmalu nato so liberalci v svojem listu za podeželje Domovini zahtevali tudi nacionalizacijo okrog 200.000 ha zemlje, ki so jo imeli na Slovenskem tuji veleposestniki ter ukinitve fidejkomisov, kar vse so smatrali za predpogoj za zdrav razvoj kmečkega stanu.⁷ Kasneje so v agitaciji na podeželju poudarjali, da je prav JDS prva zahtevala agrarno reformo. Eden liberalnih prvakov dr. Vladimir Ravnihar je ob radikalizaciji programa poudaril, da „je čisto jasno, da bo izginil s svetovno vojno s sveta stari družabni red... Začeti bo treba čisto novo življenje, ki se bo razlikovalo od prejšnjega kot dan od noči. Marsikaj se bo prevrnilo brez nas, veliko proti nam, a veliko tega, kar in kako se bo zgodilo, zavisí tudi od nas samih...“ To so vzroki za temeljit prelom JDS s preteklostjo in za začrtanje novega programa.⁸ Takšno pisanje in ukrepi jasno pričajo, da sta se obe meščanski stranki

3. Fran Erjavec je v omenjenem delu ugotovil, da je večina slovenskih kmetov med vojno plačala svoje dolgove in poudaril: „S tem je bilo pa naše kmetijstvo rešeno najhujšega bremena, in če pogledamo njegov položaj v času prevrata, moramo priznati, da je bil na splošno zadovoljiv (str. 11).

4. Franček Saje, Revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917 – 1919. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VII – 1967, št. 1 – 2, str. 141 (cit. Saje).

5. Slovenec št. 135, 15. 6. 1918.

6. Domovina št. 23, 5. 7. 1918.

7. Domovina št. 24, 16. 7. 1918.

zavedali resne ogroženosti, če se naglo ne prilagodita novim razmeram. Kot pglavitno taktiko za ohranitev svojega vpliva pa sta že tedaj začrtali predvsem temeljito radikalizacijo programa in okrepljeno organizacijsko delo.

Že v prevratnih dneh se je njihova bojazen v marsičem uresničila. Na veliki manifestaciji ob razglasitvi osvoboditve izpod avstroogrške oblasti 29. oktobra 1918 v Ljubljani so udeleženci nosili ne le transparente s pozdravi Zedinjeni Sloveniji, državi SHS in republiki, temveč tudi z gesli: *Le vkup uboga gmajna, Za staro pravdo, Slava Matiji Gubcu.*⁹ Tako je že ta manifestacija in nato še številni shodi pokazala, da so ljudske množice poleg narodne osvoboditve posebno odločno zahtevale rešitev svojih socialnih problemov. Poudariti moramo, da sta narodna vlada in Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) neposredno po prevratu uspeli zadržati delavstvo pred odločnimi nastopi in da je prišlo do prvih revolucionarnih akcij predvsem na kmečkem podeželju.

Toda ljudske množice niso ostale le pri postavljanju zahtev. Po prvih ukrepih narodne vlade SHS v Ljubljani, med katerimi je zlasti podaljšanje veljavnosti starih avstrijskih zakonov in njena naslonitev na stari osvoženi upravopolitični aparat pomenila hudo razočaranje, so ponekje kmetje in delavci pokazali, da drugače pojmujejo t.i. nacionalno revolucijo. Svojo predstavo o svobodi so pokazali z napadi na orožnike, uradnike, avstrofilske duhovnike in verižnike (Vinica, Krško polje, Brestanica, Semič, Loška dolina itd), kmetje pa so začeli pleniti na nekaterih veleposevstvih in sekati les v graščinskih gozdovih. Do največjega spontanega revolucionarnega gibanja za razdelitev veleposestniške zemlje je takoj po vojni prišlo v Prekmurju, ki pa ga je madžarska vojska že v nekaj dneh krvavo zadušila. Narodni svet in narodna vlada sta takoj po prevratu dobivala poročila, da na posameznih območjih vladajo „boljševiške razmere“, vendar ta oznaka ni bila vedno ustrezna. Več krajevnih narodnih svetov je sprejelo revolucionarne odločitve, ki jih višje oblasti niso hotele priznati, skratka v različnih oblikah se je takoj po prevratu kazal prepad med ukrepi in hotenji nove oblasti ter med zahtevami in akcijami „na terenu.“¹⁰

Edvard Kardelj je prav agrarno reformo označil kot „osrednje vprašanje naših prevratnih dni“.¹¹ Kmečko prebivalstvo jo je odločno zahtevalo in v nekaterih akcijah tudi izvajalo, kar je posledica socialne strukture ter posestnih razmer na Slovenskem. Po zemljiški odvezi so nekdanji fevdalci obdržali še velike komplekse zemlje, ki so postali veleposestvo v kapitalističnem smislu. Ta veleposestva so se v nadaljnjih desetletjih še povečevala, medtem ko so se srednja in mala posestva zaradi zadolženosti in načina dedovanja drobila. Po uradni statistiki je bilo leta 1902 na Kranjskem in slovenskem Štajerskem, to je približno na ozemlju jugoslovanske Slovenije, skoraj ena četrtnina manjših posestev od 1 ha, kar 56,65 % posestev pa do 5 ha. Tako je bila večina slovenskih kmetij pasivnih, kajti zgolj s posestvom manjšim od 5 ha se ni bilo mogoče preživljati in si je morala posestnikova družina poiskati dodaten zaslužek. Po oceni je bilo pred prvo svetovno vojno na Kranjskem in Štajerskem okrog 40.000 poljedelskih delavcev ter okrog

8. Glej opombo 6.

9. Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, str. 143.

10. Saje, str. 143–144; Miro Stiplovšek, O revolucionarnosti v obdobju 1918 – 1921. Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, str. 50–51; Dr. Julij Titi, Murska republika 1919. Murska Sobota 1970, str. 10–13.

11. Edvard Kardelj – Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1970, str. 412 (cit. Kardelj).

10.000 viničarskih družin. Ob tem naj poudarimo še, da je bila približno ena tretjina kmetij brez gozdov, ostale pa so ga imele tudi večina manj kot 5 ha. Glede na zemljiško strukturo na Slovenskem, kjer je bilo kar 42,65 % vse površine gozdov, od 51,63 % poljedelske površine pa je bilo več kot polovica travnikov in pašnikov, lahko ugotovimo, da sta bila za slovenskega kmeta gozdarstvo in živinoreja življenjskega pomena. Veleposestva so imela najboljšo obdelovalno zemljo, najbolj pa so bila razširjena v gozdarstvu. Dohodki od kmetijstva še zdaleč niso zadostovali za preživljanje vseh, ki so se z njim ukvarjali, industrija pa tudi ni mogla zaposliti odvečne delovne sile. Izseljevanje je bilo poglavitni izhod iz te stiske in do leta 1918 je bila v tujini okrog petina Slovencev.¹² Ti podatki nazorno ilustrirajo hud položaj slovenskega kmečkega prebivalstva in njegovo upravičeno „glad po zemlji“. Iz tega pa logično sledi tudi sklep: „Samo tista stranka je v tem trenutku (ob prevratu op. p.) zares mogla računati na aktivno in najširšo podporo kmečkih množic, ki se ne bi le jasno in nedvoumno izjavila za radikalno rešitev agrarnega vprašanja, ampak bi tudi organizirano povedla množice v aktivno borbo za te zahteve. Take organizirane politične sile tedaj pri Slovencih ni bilo. Socialna demokracija namreč ni znala najti poti do kmečkih množic . . .“ in kmetom ni preostalo drugo, kot da so ponekod s spontanimi in nepovezanimi revolucionarnimi akcijami lokalno poskušali rešiti svoje pereče probleme. S tem pa se je kmečko gibanje „razvijalo v smeri popolne ločitve od buržoaznih vrhov obeh vladajočih strank.“¹³

Kljub obljubam novih oblasti o pravični agrarni reformi in kljub pomirjevalnim prizadevanjem vseh strank, pa tudi po zedinjenju ni bilo takoj konec kmečkih nemirov. Zlasti na Dolenjskem (Šmihel – Stopiče, Dolenjske Toplice, Krško, Brežice, Sevnica) in v Beli Krajini (Vinica) so kmetje izražali nepokorščino do meščanskih oblasti in ponekod tudi upostavljali svoje oblastne organe. Na boljše vizacijo so vplivali tudi povrnenci iz ruskega ujetništva, na Štajerskem pa zmaga socialistične revolucije na Madžarskem in vzpostavitev sovjetske oblasti v Prekmurju. Spontane revolucionarne kmečke akcije „so se pojavljale zdaj tu zdaj tam“ do poletja 1919, osamljene uporniške nastope pa so oblasti uspele zadušiti. Poudariti moramo, da se je kmečko gibanje tedaj razvijalo v glavnem brez povezave z revolucionarnim delavskim gibanjem, in da ni doseglo na Slovenskem take razsežnosti kot na sosednjem Hrvaškem.¹⁴ Revolucionarno kmečko in delavsko gibanje po zlomu Avstroogrške pa je v obeh teh pokrajinah „zavzelo nevarnejše oblike kakor v vzhodnem delu države, kjer je zlasti kmet ostal precej trdna opora buržoaziji.“¹⁵

Revolucionarno kmečko gibanje na Slovenskem je plahnelo vzporedno z vedno močnejšim prizadevanjem zlasti meščanskih političnih strank, da kmeta vključijo v svoje vrste. Že sredi leta 1919 je umirjajoče se kmečko gibanje v precejšnji meri postalo plen meščanskih strank in začelja se novo obdobje v njegovem razvoju na Slovenskem.

Slovenska ljudska stranka je bila pred vojno popolni gospodar na slovenskem podeželju, ki ga je prepredla z mrežo svojih političnih, združnih in izobraževalnih

12. Podrobnejše podatke glej zlasti v delih: Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, cit. izd., str. 13–14; dr. Milivoje Erić, Agrarna reforma v Jugoslaviji 1918 – 1941 god., cit. izd., str. 19–31; Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis XVIII – 1964, str. 181–182. Erjavec navaja podatek, da je bilo malih kmetov do 10 ha 74,38 %, srednjih kmetov 10–20 ha 16,8 %, trdnih kmetov 20–50 ha 7,52 %, velikih posestev nad 50 ha pa 1,3 %. O veliki razširjenosti veleposestev v gozdarstvu pa priča podatek, da je imel knez Auersperg 22.551 ha, verski zaklad 18.208 ha, ljubljanska škofija 7421 ha gozdov itd.

13. Kardelj, str. 412.

14. Saje, str. 149.

15. Kardelj, str. 419.

organizacij. Toda vojna je moč klerikalne stranke hudo prizadela. Na odvracanje podeželskih pristašev od nje je vplivalo dejstvo, da so bili klerikalni veljaki na čelu deželne uprave na Kranjskem in v večini občin ter tako izvajalci vseh izjemnih vojnih ukrepov (preganjanje in aretacije zavednih Slovencev, rekvizicije, vojna posojila itd.), hud udarec pa je bil tudi notranji razkol konec 1917, ki se je končal z ustanovitvijo Šušteršičeve Slovenske kmečke stranke in tudi z razcepom v združništvu, ki je bilo že itak v krizi, SLS pa je zanemarjala tudi organizacijsko delo, kar vse je skupaj s prodorom revolucionarnosti tudi med kmečko prebivalstvo povzročilo, da se je morala takoj po prevratu lotiti odločnih programskih in organizacijskih ukrepov. Strankini zaupniki so že na posvetu 21. novembra 1918 sklenili, da bo VLS „tudi natančno proučila svoj gospodarski program in ga novim razmeram prilagodila,“ odločno pa so se izrekli tudi za republikansko ureditev jugoslovanske države.¹⁶ Pred sklicanjem najvišjega strankinega foruma, zbora zaupnikov, je Slovenec poudaril, da mora vsaka stranka budno spremljati zahteve svojih somišljenikov in ugotovil, da so med delavci in kmeti „nastala nova naziranja o socialnem redu, nove zahteve v gospodarskem življenju.“ Zbor zaupnikov bo moral najti prava sredstva za njihovo uresničitev.¹⁷

Dne 16. januarja 1919 so bila nato zborovanja zaupnikov v Ljubljani, v Celju in v Plibčrku. Na ljubljanskem zboru je dr. Anton Korošec poudaril predvsem zasluge VLS v dotedanjem delovanju za koristi kmečkega prebivalstva, ki je zanj storila več kot katerakoli druga slovenska stranka in nakazal takšno usmeritev stranke tudi za prihodnje: „V skrbi za kmetijski stan moramo prednjačiti vsem drugim strankam, v tem oziru hočemo in moramo biti nedosegljivi.“ Nastanek jugoslovanske države pa nudi VLS možnost za delo tudi zunaj slovenskih meja in povabila bo kmete v drugih jugoslovanskih pokrajinah na skupno delo ter v skupno organizacijo, stranka pa je pripravljena zastopati njihove interese in zahteve. Dr. Korošec je poudaril, da bo VLS posvetila vse napore velikemu cilju, „da postanemo iz sedanje majhne pokrajinske stranke, mogočna jugoslovanska stranka.“ Zaupniki VLS so odločno obsodili boljše vizem „v smislu upora, nasilja in boja proti vsem“, toda ne tudi kot novo teorijo o družbenem redu in socialno ideologijo. Razpravljali so tudi o smernicah novega programa stranke in njenem preosnovanju. S strukturo novega vodstva pa se je VLS hotela pokazati kot zastopnica kmetov, delavcev, obrtnikov in izobražencev. Na zboru zaupnikov so posebno pozornost posvetili vprašanju preosnovanja političnih društev na podeželju – kmetiskih zvez, kajti „kmet, kot steber države, bo moral imeti odločilno besedo . . .“¹⁸ Klerikalna stranka je torej sklenila začeti z odločno akcijo za svojo konsolidacijo v novih razmerah in za razširitev svoje dejavnosti tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah, pri čemer je sklenila poglobljevati pozornost posvetiti organiziranju kmetov. Želela ni le postati glavna zastopnica slovenskih kmetov, temveč si pridobiti med kmečkim prebivalstvom pristaše tudi drugod v novi državi.

Med perečimi problemi je SLS tedaj posvetila največ pozornosti agrarni reformi. Slovenec je pozdravil napoved agrarne reforme v proklamaciji regenta Aleksandra 6. 1. 1919 in pri tem poudaril, da v Jugoslaviji ne bodo trpeli, da bodo najlepši kosi slovenske zemlje v rokah nemških graščakov. Pripomnil pa je, da bi s socialnimi ukrepi lahko že zdavnaj začeli, „ko bi država ne bila ogrožena znotraj in zunaj od sovražnikov.“¹⁹

16. Domoljub št. 48, 28. 11. 1918.

17. Slovenec št. 11, 15. 1. 1919.

18. Slovenec št. 13, 17. 1. in št. 14, 18. 1. 1919; Domoljub št. 4, 23. 1. 1919.

19. Slovenec št. 7, 10. 1. 1919.

Klerikalci so posebej poudarjali, da je poleg Italije „morda zdaj naš največji sovražnik boljše vize“, ki pa se pojavlja pri nas „hvala Bogu, da le tuintam.“ Zato so pozivali na ohranitev reda in miru, da olajšajo delo novim oblastem.²⁰ Izražali so tudi upanje, da bo razdelitev veleposestev kmalu izvedena po načelu: „zemlja bodi last tistega, ki jo obdeluje.“²¹ Ob sklepanju v ministrskem svetu o izvedbi agrarne reforme je Slovenec tudi poudaril, da je bila pravična razdelitev zemlje „od nekdanj najtežavnejša, a tudi najbolj dalekosežna naloga za ureditev družabnih razmer.“ Ugotovil je tudi, da je mogoče smatrati za veleposestva le tista, ki obsegajo nad 100 ha obdelovalne zemlje in pripomnil, da bo agrarna reforma v glavnem prizadela le tuje državljane in veleposestva slovenskih vojnih dobičkarjev. Posebej pa je poudaril: „Naša V.L.S. je v prvi vrsti kmetška stranka in zato se veseli, da belgrajska vlada sporazumno z regentom Aleksandrom razglašala razdelitev veleposestev, kar bo predvsem v korist kmetiskim delavcem, vojnim pohabljenecem in poškodovancem ter majhnim posestnikom. Zato izjavljamo, da bo V.L.S. kot kmetška stranka krepko sodelovala pri napovedani zemljiški spremembi.“ Glede njene izvedbe pa je treba dobiti tudi mnenje kmečkih zastopnikov v državnem in predvidenem pokrajinskem zboru.²²

V oceni načrta predhodnih odredb za pripravo agrarne reforme je SLS poudarila, da kljub nekaterim hibam „pomeni ogromen napredek v socialnih in gospodarskih razmerah jugoslovanskega kmeta . . . , ki ga zahtevajo čas in potrebe našega ljudstva.“ Zahtevala je, da se odprava kolonatskega razmerja zaradi narodne in socialne pravičnosti razširi tudi na Goriško, več pripomb pa je imela tudi glede izvedbe agrarne reforme na gozdnih kompleksih. Ni se strinjala s podržavljenjem vseh gozdnih veleposestev in menila je, da bi bilo najbolje, če bi imel vsak kmet „svoj mal košček gozda za prvo silo in potrebo“, kar bi ne pomenilo bistveno zmanjšanje državnih gozdov. To vprašanje pa bi bilo treba reševati po lokalnih prilikah. Ob teh kritičnih pripombah pa je Slovenec ob sklepu poudaril: „Veleposestva je konec in pred nami je čas nacionalnega kmetškega gospodarstva na svobodni domači grudi. S to postavo se bodo kmečki delavci in bajtarji zblížali še bolj s kmetom in s to postavo se odpirajo vrata posploševanju in razdelitvi kapitala tudi drugih vrst. Veleposestvo, eden izmed stebrov kapitalizma, se podira. In to dejstvo pozdravljamo!“²³ SLS se je zavzela, da se tudi v Sloveniji takoj začne z razdelitvijo graščinske obdelovalne zemlje ki nesporno pride v poštev za agrarno reformo, kar „bo gotovo le dobro vplivalo“, dobili pa naj bi jo invalidi, vdove padlih vojakov, kmečki posli in delavci, na Štajerskem pa tudi viničarji. Ob tem je tudi poudarila velike naloge kmečkih strank pri agrarni reformi in „da se pobrigajo za ljudi, ki so jim najbližji.“²⁴ Predhodne odredbe za pripravo agrarne reforme z dne 25. 2. 1919 je Slovenec sicer pozdravil, toda tudi pripomnil, da bo moralo začasno narodno predstavništvo še marsikaj popraviti, znova pa je tudi poudaril, naj preko lokalnih in pokrajinskih odborov pri njihovi izvedbi „na vsak način pride do besede ljudska volja.“²⁵ Iz tega se vidi, da je SLS zelo pozorno in aktivno spremljala prve vladne ukrepe za agrarno reformo, v katerih je videla sredstvo zoper revolucionarne nemire in možnost za gmotno okrepitev svojega kmečkega članstva, ki so tvorili njeno jedro ter za okrepitev svojega združništva.

20. Domoljub št. 50, 12. 12. 1918.

21. Slovenec št. 8, 11. 2. 1919.

22. Slovenec št. 19, 24. 1. 1919.

23. Slovenec št. 26, 1. 2. 1919.

24. Slovenec št. 39, 16. 2. 1919.

25. Slovenec št. 53, 3. 3. 1919.

V prizadevanjih za preosnovanje VLS je prišlo do hudega zapleta, ki bi bil lahko usoden za nadaljnjo moč stranke. V Ljubljani so se 23. januarja 1919 zbrali kmečki zaupniki VLS. Na sestanku so ugotavljali potrebo, da morajo pri postavitvi temeljev jugoslovanske države, pri agrarni reformi in sprejemanju zakonodaje biti odločno zavarovani tudi kmečki interesi in da je zato potrebna samostojna kmečka organizacija. V resoluciji so zahtevali: „1. Slovenska Ljudska Stranka naj se preosnuje v kmetško stranko; 2. „Domoljub“ naj eventuelno z izpremenjenim imenom postane glasilo te stranke; 3. Pri volitvah, ki se bodo izvršile 26., 27. in 29. t.m. v pokrajinsko veče, naj se izvolijo samo kmetje.“ Izvolili so tudi poseben odbor, ki se bo z načelstvom stranke dogovarjal o izvedbi te resolucije. Slovenec je komentiral te sklepe z ugotovitvijo, da so dosedanja poskusi za ustanovitev samostojne kmetijske stranke na Slovenskem propadli in da so dali zaupniki VLS na sestanku „zdravi misli o kmetijski stranki tudi zdravo in stvarno podlago.“ Izrazil je upanje, da bo VLS te predloge sprejela in omenil, da so že pred tem sestankom razpravljali o preosnovanju VLS v kmečko in delavsko politično organizacijo. Omenjena resolucija je bila hud udarec dotedanji zasnovi SLS kot stranki vseh stanov in je torej zahtevala njeno razbitje, v nevarnosti pa je bil tudi vpliv duhovščine, saj so zaupniki zahtevali, naj se za pokrajinske poslance voli le kmete.²⁶

Položaj SLS pa je še poslabšala vključitev JDS v novo osnovano Demokratsko stranko (DS) sredi februarja 1919, ki je naznanjala „začetek resnih priprav liberalnih krogov za odkrit obračun s SLS in katoliškim gibanjam.“ Po ustanovnem kongresu DS je SLS izvedla v svojih vrstah „splošno mobilizacijo.“²⁷ Načelstvo SLS je v razgovorih s pripravljanim odborom za ustanovitev samostojne kmečke stranke uspelo preprečiti razcep klerikalne stranke.²⁸ Na zborovanju vodstva VLS 20. februarja 1919 so znova razpravljali o preosnovanju stranke, posebno pozornost pa so posvetili položaju in zahtevam kmetov ter njihovi bodoči politični organizaciji. Poglavitni sklep je bil organiziranje „glavnih produktivnih slojev“ kmetov, delavcev in obrtnikov v stanovskih političnih organizacijah, ki naj dobe svoja glasila, strokovna tajništva in pisarne, ostanejo pa združene v „močni rezultanti“ VLS. Sklepi posameznih stanovskih zvez „so v vseh stanovsko-političnih vprašanjih za V.L.S. obvezni.“ S tem preosnovanjem so potrdili dotedanje krščanskosolidaristične temelje stranke, ki so izključevali razredni boj. VLS je ostala enotna, hkrati pa so posamezne stanovske organizacije dobile pravico, da meritorno odločajo o svoji problematiki. Prof. Anton Sušnik je v svojem govoru na tem zborovanju opozoril, da je slovenski kmet z vstopom v novo državo dobil nevarne konkurente v nekaterih drugih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so pogoji za poljedelstvo in živinorejo bolj ugodni kot v Sloveniji. Zato bo treba slovensko kmetijsko gospodarstvo izboljšati s strojnimi obdelovanjem, s komasacijami razdrobljenih zemljišč in z ustanavljanjem strojnih, nakupovalnih in prodajalnih ter živinorejskih zadrug.²⁹ Pri

26. Slovenec št. 19, 24. 1. 1919 in komentar v Slovenskem Narodu št. 21, 25. 1. 1919.

27. Dr. Momčilo Žečevič, Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje. Beograd 1973, str. 292.

28. Eden glavnih organizatorjev akcije kmečkih zaupnikov Janez Brodar je kasneje poudaril, da bi ustanovili posebno kmečko stranko, če bi vodstvo SLS ne pristalo na ustanovitev stanovskih organizacij v svojem okviru: „In ker nam je to dala v polni meri, ni bilo povoda iti dalje, ker sem dosegel vse, kar je bilo potrebno, namreč da smo kmetje sami svojih organizacij gospodarji, sami sebe vodimo in komandiramo.“ (Domoljub št. 2, 15. 1. 1920).

29. O zapostavljanju ustanavljanja te vrste zadrug priča podatek, da je bilo ob občnem zboru Zadrugne zveze 30. aprila 1919 od 462 včlanjenih zadrug kar 286 denarnih zavodov in posojilnic (Slovenec št. 99, 1. 5. 1919).

razdelitvi okoli 400 000 oralov veleposestniške zemlje se bo treba ozirati na krajevne razmere in odločitev kmetov. Za položaj slovenskega kmeta bo zelo pomemben tudi način ureditve valutnega vprašanja in socialnega skrbstva. Ob sklepu je Sušnik poudaril, da bo treba kmeta še bolj strokovno izobraziti, čemur naj se prilagodijo ljudske šole na podeželju, poskrbeti pa bo treba tudi za kmetijsko šolstvo. V resolucijah so zaupniki zahtevali ureditev cen kmetijskih pridelkov, sklicanje deželnega zbora, takojšnje državno bolniško, starostno in nezgodno socialno zavarovanje tudi za kmetijske delavce, pri ureditvi valutnega vprašanja in vojnih posojil pa varstvo koristi združništva in „malega človeka sploh“. Vse te cilje pa bo kmet lahko uveljavil in dosegel preko svoje stanovske politične organizacije v okviru VLS. Zato je vodstvo VLS sklenilo: „Osnujejo ali ožive³⁰ naj se po vsem Slovenskem krajevne kmetijske zveze, ki se združijo v Jugoslovansko kmetijsko zvezo“ (JKZ).³¹ Slovenec je ob tem zborovanju vodstva VLS zapisal: „Imeli smo zopet dan, ki dela čast naši stranki“ in poudaril, da je ostala zvesta Krekovim načelom.³² Nevarnost razcepa v stranki je bila z novo organizacijo odstranjena in nadškof dr. A. B. Jeglič je po zborovanju z olajšanjem zapisal v svoj dnevnik, da se je ta „zadeva hvala Bogu vendarle srečno rešila.“³²

Po tem zborovanju je VLS začela veliko akcijo za ustanovitev krajevnih kmečkih zvez, ki je sovpadala z okrepljeno liberalno agitacijo za pridobitev podeželja v JDS. Klerikalci so že s samim nazivom kmečke politične organizacije od vsega začetka nakazovali cilj, da se razširijo povsod, „kjerkoli prebiva jugoslovanski seljak“, enotna in velika JKZ pa „bo branila obstoj jugoslovanskega seljaka od Soče do Vardarja in se bo bojevala za zmago ideje krščanskega solidarizma.“³³ JKZ naj bi bila torej tista organizacija SLS, ki bi ji utrla pot v druge jugoslovanske pokrajine.

Do ustanovnega zbora JKZ 5. maja 1919 so na Kranjskem ustanovili 28. okrajnih KZ in 50 podružnic, v katere naj bi zajeli okrog 15 000 kmetov, prav tako pa je tudi Slovenska kmetijska zveza na Štajerskem ustvarila pogoje za razmah svojih organizacij. Tudi v okolici Zagreba so nastale prve kmečke zveze, ki so bile združene v Seljački demokratiji, ta pa je bila sestavni del Hrvatske pučke stranke. Prelat Andrej Kalan je v govoru o nalogah JKZ posebej poudaril, da si mora prizadevati, da Slovenija ohrani „tisto gospodarsko samostojnost, da se lahko iz lastne moči razvije.“ Ob tem je ugotovil, da je slovenski kmet z davki bolj obremenjen, kot kmetje v drugih jugoslovanskih pokrajinah. V resolucijah je JKZ med drugim zahtevala uvedbo kmečke zbornice, ki bo imela odločilni vpliv na zakonodajo in upravo, upoštevanje potreb malih kmetov, kajzarjev in kmečkih delavcev pri izvedbi agrarne reforme, izenačenje davkov in zvišanje neobdavčene osnove za osebni dohodninski davek, uvedbo davka na vojne dobičke, ureditev valutnih razmer, ustanovitev zavarovalnice za živino, znižanje železniških tarif itd, mimo tega pa je postavila še več splošnih političnih zahtev kot npr. pravično ureditev vprašanja koroških in primorskih Slovencev, nov volilni red in sklicanje pokrajinskega zbora. Za načelnika

30. SLS je začela kmečke zveze kot posebna „interesna zastopstva kmetijskega ljudstva“ ustanovljati že leta 1906 in tega leta je ustanovila tudi Kmečko župansko zvezo. Leta 1908 so delovale kmečke zveze za 13. okrajev oziroma dekanij (Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 117 in 240).

31. Slovenec št. 43. 21. 2. in št. 45, 23. 2. 1919; Domoljub 27. 2. 1919; poleg JKZ so sklenili ustanoviti še Jugoslovansko obrtniško-trgovsko zvezo, medtem ko je delavska Jugoslovanska strokovna zveza že delovala kot strokovna organizacija – sindikat.

32. Navajam po navedenem delu dr. Zečeviča, str. 294, opomba 190.

33. Slovenec št. 75, 2. 4. 1919.

JKZ je ustanovni zbor izvolil posestnika Ivana Brodarja, za podpredsednika pa Franca Piška kot predsednika Štajerske kmetijske zveze.³⁴

Spomladi 1919 je krščanskosocialni ideolog dr. Andrej Gosar v več člankih razčlenil in pojasnil agrarni program SLS, zlasti njen odnos do agrarne reforme. Z nekaterimi stališči je izzval tudi polemiko z liberalnim prvakom dr. Ivanom Tavčarjem. Dr. Gosar je poudaril, da agrarna reforma ni sklenjena z razdelitvijo zemlje, temveč je to šele prvi korak k rešitvi kmečkega vprašanja. Sočasno bi bilo treba določiti največji obseg na novo nastajajočih posestev, ki ne bi smeli biti večji od takega, ki ga lahko obdela srednjevelika družina petih do šestih članov brez najemanja tuje delovne sile. Ta posestva bi morali zaščititi z uvedbo stalnih domov, t.j. minimuma zemljišča in pritiklin, ki je potreben za kmetovo existenco. Tega dela posestev ne bi smeli zarubiti ali prodati. Z narodnogospodarskega vidika pa je v rodovitnih krajih dopusten tudi večji obseg posestev, ker tudi najeto delovno silo lahko dobro plačujejo. Prav tako pa bi bilo treba izvesti komasacijo zemljišč in jih nato tako razdeliti, da bi lahko na njih racionalno gospodarili. Glede razdelitve gozdov je zastopal mnenje, da je mogočih več načinov. Razdelitev gozdov za najnujnejše potrebe kmetov ne sme preprečiti racionalnega gospodarstva, pravična pa bi bila tudi razdelitev v večje komplekse, ki naj jih uporabljajo prebivalci ene ali več vasi kot skupno last, za kar je pogoj zadržna zavest. Kjer tega ni mogoče izvesti in kjer je rentabilno, pa naj se gozdovi poddržavijo. V rokah posameznikov pa naj ostanejo tisti gozdovi, ki jih je mogoče dobro izrabljati le s privatno podjetnostjo. Ker socializacija ne bo izvedena na vseh podjetjih, imajo razlaščeni veleposestniki pravico do primerne odškodnine, ki bi jo mogel lastnik ob dobrem gospodarjenju v doglednem času plačati brez prevelikega truda. V nobenem primeru pa ne bi smela biti tako visoka kot kupnina, sicer bi agrarna reforma ne bila potrebna. Dr. Gosar je tudi poudaril, da je pomembna točka strankinega programa pospeševanje domače obrti in industrije, ki bi bila vir dodatnega zaslužka kmetov. Prav tako pa je treba posebno pozornost posvetiti strokovnemu izobraževanju kmetov.³⁵

Poslanec SLS Anton Sušnik je tudi 10. aprila 1919 postavil poslansko vprašanje v začasnem narodnem predstavništvu glede izvedbe agrarne reforme, ki v Sloveniji v primerjavi z nekaterimi drugimi pokrajinami zaostaja. Navedel je zanimiv podatek, da pride na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem v poštev za razdelitev 520 000 ha zemlje, če upoštevajo le vse fidejkomise ter veleposestva privatnikov, občin in drugih korporacij, ki obsegajo nad 100 ha. Več kot polovica je gozdov, ki bodo prešli v državno last. Zahteval je takojšnje ukrepe za izvedbo agrarne reforme tudi v Sloveniji, zlasti ustanovitev urada za agrarno reformo pri pokrajinski vladi in takojšnjo uvedbo nadzorstva nad gozdovi, ki pridejo v poštev za poddržavljenje.³⁶ Pri izvedbi teh dveh institucij pa je že prišlo do hudih trenj med klerikalci in liberalci, ki so videli v zasedbi pomembnih položajev pri izvajanju agrarne reforme tudi možnost, da posebej poskrbijo za svoje strankine pristaše.³⁷ Delegati in zaupniki SLS so se znova sestali 6. in 7. aprila 1920 ter potrdili dotedanja programska stališča in ugotovili uspešen organizacijski razvoj. SLS je tedaj štela okrog 600 organizacij, v pol leta pa organizirala nad 1500 shodov. Potrdila je

34. Slovenec št. 103, 6. 5. 1919 in Domoljub št. 19, 8. 5. 1919; Domoljub je bil od št. 13, 27. 3. 1919, glasilo JKZ.

35. Glej zlasti članke v Slovincu št. 76, 3. 4., št. 85, 13. 4., št. 102, 4. 5., št. 123, 29. 5. in št. 143, 25. 6. 1919.

36. Slovenec št. 90, 19. 4. 1919.

37. Slovenec št. 121, 27. 5. 1919.

dve temeljni izhodišči svojega programa: 1. Enotnost države s samoupravo posameznih enot, kot je Slovenija, z lastnimi ljudskimi zastopi in 2. popolna rešitev socialnega vprašanja je mogoča le na temelju krščanskih načel. V resoluciji socialnopolitičnega odseka so posvetili posebno pozornost agrarnemu vprašanju in postavili v glavnem zahteve, ki jih je obrazložil v svojih člankih dr. Gosar.

Na prvem rednem občnem zboru JKZ 7. aprila so ugotovili, da je Slovenija razpredena z mrežo njenih organizacij, ki so aktivne, medtem ko so bile stare kmečke zveze „le na papirju“. Seljačka demokratija je uspela ustanoviti svoje organizacije tudi med prečanskimi Srbi. JKZ je dala pobudo za okrepitev zadružništva z nabavnimi in prodajnimi zadrugami. Ob njeni ustanovitvi so namreč „z žalostjo opazili, da je prišlo naše zadružništvo v neko nevarno dremotno stanje.“ Ena poglavitnih nalog JKZ bo tudi v prihodnje krepitev zadružništva. Občni zbor je tudi posebej poudaril, da je postavitve kmetov Ivana Roškarja za kmetijskega ministra in Jakoba Jana za poverjenika za kmetijstvo deželne vlade „prvi sad intenzivnega dela J.K.Z.“ Oba funkcionarja sta tudi govorila na občnem zboru. Zanimivo je zlasti Roškarjevo oprežno razpravljanje o agrarni reformi, pri kateri da „bo treba dobro premisliti in previdno postopati“, da mora biti pri razdelitvi zemlje merodajno predvsem jamstvo, da se zemlja tudi zares solidno obdela in jo zato ne smejo dobiti ljudje, ki se doslej niso ukvarjali s kmetijstvom. Ta izjava pomembnega funkcionarja kaže, da glede hitre izvedbe agrarne reforme znotraj stranke le ni bilo popolne enotnosti, prav gotovo pa je na to stališče vplivalo dejstvo, da so bili klerikalci tedaj na vladi. Občni zbor JKZ je zahteval uvedbo take kmetijske zbornice, „v kateri ne bodo poslanci le sklepali, marveč sklepe tudi izpolnjevali.“³⁸

V volilnem proglasu za konstituanto se je SLS najprej obrnila na svoje kmečke volilce in poudarila, da je imel slovenski kmet desetletja in desetletja v njej „najodločnejšo in najzvestejšo zaščitnico svojih pravic.“ V volilni agitaciji je naštel kar 65 zakonov in nad 1000 gospodarskih ukrepov, ki jih je izbojevala za kmečko prebivalstvo, z zadrugami pa ga je rešila oderuštva. V ustavodanji skupščini se bo bojevala za uveljavitev načela: „Zemlja naj bo last tistega, ki jo obdeluje, in nihče drugi naj nima do nje pravice!“ SLS pa hoče prioriteti slovenskemu kmetu tudi „samovlado v slovenski deželi“, ki je najboljšo sredstvo zoper konkurenco iz bogatih jugoslovanskih pokrajin in najboljša oblika za varstvo njegovih koristi.³⁹ Posebej je poudarjala tudi, da je Krekova stranka in da je njena zmaga „zgodovinsko potrebna.“⁴⁰

Nasprotni stranke pa so ji upravičeno očitali, da tedaj, ko je SLS v vladi, na svoj program pozablja. Socialnodemokratski Ljudski glas je n. pr. ob protestih Domoljuba zoper visoke davke, za katere je glasovala tudi SLS, zapisal: „Takih ostudnih sleparij ne doprinaša nobena stranka, kajti kar preklinjajo ti ljudje pred ljudstvom, to blagoslavljajo v Belgradu.“⁴¹ Liberalci pa so zlasti poudarjali klerikalno nenačelnost pri agrarni reformi s sodelovanjem v vladah z radikali, ki so poglavitni nasprotniki njene izvedbe in s prizadevanji, da ne bi bila razlaščena tudi cerkvena zemlja, s tem pa bi „padli njihovi najmočnejši strankini stebri.“⁴² Ta dvoličnost ji je škodovala, še bolj pa jo je slabila kriza v zadružništvu. JKZ kljub prizadevanju v tem obdobju ni uspela poživiti delovanje

38. Slovenec št. 79, 8. 4. 1920 in Domoljub št. 15, 14. 4. 1920.

39. Slovenec št. 246, 26. 10. 1920; Domoljub št. 43, 27. 10. in št. 45a, 15. 11. 1920.

40. Slovenec št. 271, 26. 11. 1920.

41. Ljudski glas št. 38, 14. 9. 1920.

42. Domovina št. 36, 5. 9. 1919.

zadruge, ki sta jih prizadejala vojna in zlorabe za osebne spekulacije⁴³ ter tako ni uspela tudi gospodarsko svoje pristaše navezati nase kot pred vojno. SLS pa je po prevratu v boju za politično prevlado na podeželju imela dosti hujšo konkurenco kot pred vojno. Zato je morala hkrati z radikaliziranjem svojega programa, ki ga je prilagodila „levemu duhu časa z nadaljevanjem Krekovega demokratičnega in socialističnega izročila“⁴⁴ in s preosnovanjem stranke ter utrjevanjem organizacij voditi oster boj z liberalnim in delavskim taborom, ki sta si prav tako prizadevala slediti zahtevam slovenskega kmečkega prebivalstva in ga vključiti v svoje organizacije.

Najprej je začela s široko agitacijo za pridobitev slovenskih kmetov v svoje organizacije JDS. Liberalci so poskušali razširiti svoj vpliv spočetka zlasti s podpiranjem agrarne reforme, ki da je potrebna z gospodarskega stališča, „s socialnega stališča pa je pravično, da je gospodar zemlje oni, ki jo faktično obdeluje, ne pa veleposestnik, ki vleče le dobiček iz nje.“ Zato so bili za takojšnjo razlastitev vseh veleposestev, za njihovo narodno oziroma državno last, upravljanje pa naj bi prevzele občine ali okraji skupno z državnimi organi. Takšen upravni odbor naj nato „odda zemljo v obdelovanje domačim posestnikom in sicer boljše dele za večjo in slabše za manjšo odškodnino. Največji del posestev pa naj razdeli med revne poljedelce in sicer proti večletnemu odplačilu.“⁴⁵ Pri razdeljevanju zemlje pa je treba okrepiti tudi srednja posestva.⁴⁶ Na ustanovni konferenci Demokratske stranke 15. februarja 1919 so bili prav „prečanski“ demokrati pobudniki radikalne agrarne reforme, pri čemer so opozarjali, da če se ne izvede, da je tudi zasebna lastnina v nevarnosti zaradi boljše vize.⁴⁷ Dr. Gregor Žerjav je svaril, da se ne polaga vse upe za dvig položaja kmetov le na agrarno reformo in je poudarjal potrebo, da se okrepi zadružništvo. Pri izvedbi agrarne reforme je treba upoštevati krajevne razmere, o usodi vsakega veleposestva pa naj bi sklepali posebej.⁴⁸ Liberalci so tudi poudarjali, da je njihova zasluga ustanovitev posebnega ministrstva za agrarno reformo, ki naj bi pospešilo njeno izvedbo.⁴⁹ Prav tako so si prizadevali pridobiti kmete tudi z zahtevo po uvedbi bolniškega, nezgodnega in starostnega zavarovanja, zlasti za kmečke delavce in male kmete, zahtevali so uvedbo zavarovalnic za živino in protestirali zoper krivično odmero osebnodohodninskih davkov.⁵⁰ Zlasti po ustanovitvi DS so slovenski liberalci organizirali po vaseh številne shode in ustanavljali nove krajevne organizacije.

Ta razmah JDS pa je kmalu povsem zavrla akcija njenih podeželskih pristašev, ki niso bili zadovoljni s svojim položajem v njej, z zastopstvom v vodstvenih organih in pri imenovanju poslancev v začasno narodno predstavništvo. Na sestanku 6. aprila 1919 so sklenili ustanoviti svojo samostojno kmečko stranko.⁵¹ Vodstvo JDS je menda ponujalo „kmetiskim zastopnikom v stranki naravnost odločilen vpliv“ in poudarjalo, da se Demokratska stranka opira na kmečko prebivalstvo ter si s svojim odnosom do agrarne reforme prizadeva, „da bo ž njo postavljen mali in srednji kmet na zdrava gospodarska tla.“ Toda kljub temu je že 1. junija 1919 prišlo do ustanovitve Samostojne kmetijske stranke (SKS). Liberalna Domovina je poudarila, da njena ustanovitev ni prvi poskus ustanovitve

43. Domoljub št. 49, 7. 12. 1921.

44. Dušan Kermavner, Albin Prepeluh – Abditus, II. del knjige Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi., cit. izd., str. 506 (cit. Kermavner, Prepeluh).

45. Domovina št. 8, 21. 2. 1919; kasneje je bila za načelo, naj bi upravičenci dobili minimum zemlje brezplačno, če pa bi jo kdo hotel več, naj bi plačal progresivno kupnino (Domovina št. 32, 8. 8. 1919).

46. Domovina št. 9, 28. 2. 1919.

47. Domovina št. 11, 14. 3. 1919.

48. Domovina št. 14, 4. 4. 1919.

neodvisne organizacije s ciljem, da bi razbila „vsegamogočno SLS“.⁵² Izrazila je dvom v upravičenost akcije mož, „ki so povečini bili še pred enim tednom pristaši JDS“, da so kar „čez noč“ osnovali SKS. Njeni odborniki „bi vsi lahko sedeli v izvršnem odboru JDS . . .“ in preko nje reševali svoje zahteve. Nova stranka bo opravila hvalevredno delo, če bo razširila svoj vpliv na območja, „kjer sta doslej gospodovala Domoljub in Slovenski gospodar“, opozorila pa jo je, naj nikar ne razdira tega, kar je v zadnjem obdobju organizirala JDS. Svoje delovanje naj torej začne tam, „kamor doslej organizacija J.D.S. še ni segla.“ Pristaše JDS je pozvala, naj se drže dosedanjih „preizkušenih in upeljanih organizacij.“ Domovina je ob sklepu izrazila skepso, da se bo SKS uspela uveljaviti v političnem življenju.⁵³

JDS si je torej želela, da bi SKS okrnila moč SLS, hotela pa je obdržati svoje dotedanje pristaše na podeželju, čeprav je odkrito priznavala, da so novo stranko osnovali predvsem njeni člani. Toda takoj po ustanovitvi SKS so vstopile vanjo „cele krajevne organizacije JDS z načelstvi vred . . .“⁵⁴ JDS je poskušala ta proces naglo zajeziti in 6. julija 1919 je zbor zaupnikov obširno razpravljaj prav o kmečki problematiki. Zaupniki so na predlog vodstva JDS sklenili tako spremeniti statut, „da pride v stranki kmečki stan do večje veljave.“ Tako so „za posvetovanje in odločevanje v stanovskih in strokovnih kmečkih vprašanih“ ustanovili v okviru JDS v pomoč načelstvu agrarno strokovno organizacijo „kmečki svet“ ter kmečko tajništvo za posredovanje med kmečkim članstvom in vodstvom stranke. V kmečki svet naj bi volila vsaka okrajna organizacija JDS po enega posestnika, del članov pa bi imenoval iz vrst kmetijskih strokovnjakov izvrševalni odbor JDS. Adolf Ribnikar je v utemeljitvi tega predloga poudaril, da bo preko posebnega posvetovalnega organa stranka lažje zasledovala kmečke interese. Ugotovil je tudi, da so dosedANJI programi JDS premalo upoštevali kmečko vprašanje. Zato je za zaupniški zbor posebni agrarni odbor JDS pripravil resolucijo, ki vsebuje precej nadrobne zahteve in ukrepe za pospeševanje kmetijstva, dokončno izdelavo „velikopoteznega“ in „do zadnje točke“ popolnega kmečkega programa pa so prepustili kmečkemu svetu. Na zboru zaupnikov je bil posebni referat o agrarni reformi, o kateri je dr. Vekoslav Kukovec poudaril: „Kapitalisti naj udejstvujejo svoj kapital v industriji, z nakupom državnih papirjev itd, nikakor pa ne bodo več špekulirali z zemljo, ki mora pripasti edino le poljedelcem.“ JDS je odločno nasprotovala agrarnemu kapitalizmu in poudarila, da mora vsa veleposest „priti če ne z dobra pa z grda v posest malega človeka.“ Liberalci so tudi odločno nasprotovali plačevanju odškodnin agam in begom, za veleposestva, ki so nastala na zasebnopravni način pa bi bilo treba dati primerno odškodnino. Dr. Kukovec je še poudaril, da je JDS „v prvi vrsti stranka agrarne reforme.“⁵⁵ Liberalci so tudi radi poudarjali, da se bolj dosledno borijo za pravično in

49. Domovina št. 16, 18. 4. 1919.

50. Domovina št. 22, 30. 5. 1919.

51. Slovence št. 80, 8. 4. 1919.

52. Že v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno so namreč liberalci pripravljali ustanovitev samostojne kmečke stranke in na nekaterih območjih so bile posebne kmečke organizacije tudi ustanovljene. Liberalni kandidati na kmečkem podeželju tudi niso hoteli nastopiti na kandidatni listi Narodnonapredne stranke, temveč so nastopali samostojno pod geslom „kmet za kmeta“ (Vasilij Melik, Izid volitev v konstituanto leta 1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1–2, str. 52–53).

53. Domovina št. 23, 6. 6. 1919.

54. Kmetijski list št. 1, 17. 7. 1919.

55. Domovina št. 28, 11. 7. – št. 33, 15. 8. 1919.

dosledno izvedbo agrarne reforme kot klerikalci. Demokratska zajednica je celo poudarila, da „smatra izvršitev agrarne reforme in končno ureditev poljedelskih odnosov za bistveni del programa osvobojenja in ujedinjenja.“⁵⁶ Pripomnimo naj, da je bila JDS skupaj z drugimi prečanskimi demokrati glede agrarne reforme bolj radikalna kot Davidovičevi demokrati in je bil zato program Demokratske zajednice v nekaterih pogledih kompromis.⁵⁷

Kljub vsem programskim in organizacijskim ukrepom JDS večino svojih članov na kmetih ni uspela zadržati v svojih vrstah. Liberalci so kmalu uvideli, da preko SKS dosti uspešneje izpodjedajo vpliv in moč SLS, kot bi se lahko z njo bojevala s starimi grehi obremenjena JDS. Zato tudi kmalu ni več napadala nove stranke, o idejnem sorodstvu z njo pa je zelo odkrito spregovorila v volilnem boju za ustavodajno skupščino. Ob ugotovitvi, da ima SKS „v gospodarskem oziru glede kmeta isti program kakor JDS“, je poudarjala le to razliko, da SKS zastopa le ozke kmečke interese, JDS pa združuje interese vseh stanov.⁵⁸ Kljub temu pa so seveda liberalci pozvali svoje pristaše, naj glasujejo neposredno za JDS in so v svoj volilni program vključili tudi kmečke zahteve. Ob načelno centralističnem stališču glede ureditve države se je JDS zavzela zlasti za gospodarsko samoupravno manjših enot. Med pomembnimi točkami v korist kmetov pa naj omenimo vstrajanje na dosledni izvedbi agrarne reforme in zahtevo po zakonu zoper drobljene posestev, „ker smatra kmetško družino, ki dostojno izhaja na zaokroženem posestvu, za najboljše zmo naroda, s kojim država stoji in pade.“ Zahtevala je tudi kmetijsko zbornico, v kateri naj dobi kmet legalno zastopstvo, državno podporo za kmečke gospodarske organizacije, zavarovanje za starost in hčezen itd.⁵⁹

Funkcionarji JDS so precej jasno predvidevali, da bo v korist liberalnega tabora lahko uspešno posegla v boj z SLS le Samostojna kmetijska stranka za Slovenijo, ki je stopila 1. junija 1919 v politično življenje z geslom: „Kmet, pomagaj si sam!“ To načelo so ob ugotovitvi, da je doslej posvetna in duhovniška gospoda kmeta le gospodarsko izkoriščala ter ga politično upoštevala le kot najmnogičnejšega volilca, poudarili tudi v svojih pravilih z določbo, da smejo biti na vodilne položaje v SKS izvoljeni le kmetje in kmetijski strokovnjaki. V svoje vrste pa je stranka vabila vse kmete in njihove prijatelje ne glede na dotedanjo politično pripadnost, posebej pa je naštela obrtnike, trgovce in gostilničarje na podeželju. Za načelnika SKS je bil izvoljen kmet Jakob Kušar, za tajnika pa agronom Alojzij Jamnik.

SKS je v svojem programu uvodoma poudarila, da bo skrbela za vsestransko strokovno in politično izobrazbo kmeta ter za njegove koristi, podpirala pa bo tudi vse nujne in upravičene zahteve drugih stanov, zlasti obrtniškega. Nadaljevala bo boj za notranje ujedinjenje troimenega naroda, v narodnih in kulturnih zadevah pa bo nastopala složno s „poštenimi, jugoslovansko čutečimi strankami“. Posebej je tudi poudarjala, da bo varovala verski čut slovenskega ljudstva. Zahtevala je državno skrb za kmetijstvo in ukrepe zoper propadanje kmetij. Stranka si bo prizadevala za pospeševanje kmetijstva z gradnjo prometnih zvez, za ustrezne železniške tarife, za varovanje kmečkih koristi pri sklepanju trgovskih in carinskih pogodb, za ustanavljanje kmetijskih šol in za reformo osnovnega šolstva v smislu kmečkih potreb, za pravično obdavčenje, za ustanovitev

56. Domovina št. 32, 12. 5. 1920.

57. Milivoje Erić, n. d., str. 196–199.

58. Domovina št. 113, 13. 10. 1920.

59. Domovina št. 117, 22. 10. 1920 in Slovenski Narod št. 224, 24. 10. 1920.

zavarovalnice za zavarovanje kmetijskih pridelkov in živine, za ureditev starostnega in nezgodnega zavarovanja itd. Več praktičnih zahtev je torej prevzela iz programa JKZ, presenetljivo pa je, da v svojem programu ni posvetila posebne pozornosti agrarni reformi. Zahtevala je le, da se k njeni izvedbi „pritegnejo kmetijski zastopniki in kmetijski strokovnjaki“.

Kmetijski list je zapisal, da agrarna reforma ne pomeni, „da bi si vsakdo smel lastiti si tujo zemljo in tujo lastnino sploh...“⁶⁰ Tajnik SKS je nato kot „osebno“ mnenje zapisal v strankinem glasilu: „Bistvo agrarne reforme pa ne sme biti samo ‚omejevanja veleposesti‘, ampak ureditev kmetijsko-gospodarskih razmer za doseg ugodnejše pridelovalne možnosti, kmetijske stabilnosti in primerne rentabilite kmetijskega obrata.“ Za agrarno reformo, ki mora biti gospodarsko utemeljena in upravičena, se morajo predhodno vse razmere dobro preučiti in doseči „soglasje vseh interesiranih krogov“.⁶¹ Kmalu nato je nek dopisnik Koračevo konkretno izvajanje agrarne reforme označil kot boljševidem. Kritiziral je tudi odredbe o agrarni reformi, češ da so take, „kakor bi bili Boljševiki že neomejeni gospodarji nove države.“⁶² Vidni strankin funkcionar Ivan Mermolja se je prav tako zavzel, naj se z agrarno reformo ne prenegli. Podržavijo naj se le aristokratska, fidejkomisna, samostanska in škofijska veleposestva (ne pa tudi druga!), ki naj se do končne ureditve dajo v zakup.⁶³ Navedena in druga „privatna“ stališča strankinih vidnih funkcionarjev kažejo, da SKS ni bila za naglo agrarno reformo in da so ji bile celo vladne uredbe preradikalne, uradno pa stranka, verjetno iz taktičnih razlogov, zaradi heterogene strukture svojega članstva ni natančneje opredelila svojih stališč do tega poglobljenega kmečkega problema.

SKS je brez večjih težav dobila v svoje vrste večino dotodanjih pristašev JDS na podeželju, toda njen poglobljen cilj je bila pritegnitev nekdanjih volilcev SLS, ki so se v revolucionarnih razmerah ob prevratu od nje odvrnili in so jih klerikalci prav tedaj poskušali vključiti v kmečke zveze. Zato je SLS tudi posebno ostro reagirala na ustanovitev SKS. V prvem komentarju je Slovenec poudaril: „Ko gotova stranka uvidi, da z odprtim in odkritosrčnim nastopom ne more ničesar doseči, vrže svoj naslov, svoj program, vse svoje ideje in nazore stran in stoji – kakor bi si preoblekla suktnjo – nekega dne popolnoma nova, vsa prebarvana, nanovo okrtičena, drugače počesana pred javnostjo“ in da je tak način „znak slabosti in nezaupanja v lastne ideje.“ Ustanovili so jo veleposestniki, ki se boje, da jih bo prizadela agrarna reforma, ter nekaj „krčmarjev, mešetarjev in prekupcev.“⁶⁴ SLS je takoj označila SKS kakor tudi Narodnosocialistično stranko kot manever liberalcev, s katerim se poskušajo „po ovinkih“ dokopati do politične moči, do katere ne morejo priti preko JDS.

SLS je v boju zoper novo stranko poudarjala zlasti njen „nekrščanski“ značaj, ki ga je utemeljevala z njenim odnosom do vere in duhovščine ter krivičnim bojem zgolj za koristi enega stanu, ki ga je vodila SKS. Ta stranka se je v več uradnih izjavah odrekala svojim liberalnim „botrom“ in poudarjala popolno samostojnost. Pripomnila je, da „druge kmečke organizacije kot priveski drugih strank niso ustanovljene za njega (kmeta op.p.), nego za gospodo, ki kmeta vabi k sebi kot volilca, ki naj da gospodi moč za

60. Kmetijski list št. 1, 17. 7. 1919; o razvoju in dejavnosti SKS je veliko podatkov v delu Albin Prepeluh, Kmetijski pokret med Slovenci po prvi svetovni vojni. Ljubljana 1928 (cit. Prepeluh, Kmetijski pokret).

62. Kmetijski list št. 4, 7. 8. 1919.

63. Kmetijski list št. 5, 14. 8. 1919.

64. Slovenec št. 132, 11. 6. 1919.

nadoblast in nadvlado. "Odločno je zavračala očitek, da je zoper vero, toda ta ne spada v politiko."⁶⁵ Koristi meščanov, delavcev in kmetov so si po njenem mnenju „skoraj neprestano v nasprotju“ in zato „si more po poštenem potu pomagati le, če se bori sam zase...“ Zato jih tudi ni mogoče združiti v eno stranko kot to poskušata SLS in JDS.⁶⁶ To vodi do dvoiličnosti, ki se kaže npr. v Domoljubu in Večernem listu, ko pišeta o istem problemu (npr. o osemurnem delavniku) nasprotno.⁶⁷ V boju z SLS oziroma JKZ je poudarjala stare grehe te stranke, zlasti v vojnem času, in hkrati opozarjala, da je SKS „nova, čista stranka, brez avstrijskega parfuma, zidana na stebru našega kmetijstva“,⁶⁸ kar je bilo sploh eno njenih poglavitnih agitacijskih gesel. Člane si je prizadevala nase tudi gospodarsko navezati. Zato je konec 1919 ustanovila delniško podjetje (ne zadrugo!) Ekonom, ki naj bi jim dobavljal razne potrebščine in prodajal njihove pridelke.⁶⁹

SKS je šla v boj za razširitev mreže krajevnih organizacij zelo odločno in njeni pristaši so precej bolj uspešno razbijali shode klerikalcev kot obratno. Na njih so se med seboj hudo obrekovali, prišlo pa je tudi do fizičnih obračunavanj. V obrambo pozicij SLS je šla tudi duhovščina, ki je s prižnic napadala SKS in pisanje Kmetijskega lista. Toda klerikalci kljub velikim prizadevanjem niso uspeli zaježiti naglega širjenja SKS, ki je kmalu z velikimi javnimi nastopi svojih članov pokazala, da je postala nov pomemben dejavnik v političnem življenju na Slovenskem.

Tako je že sredi avgusta 1919 organizirala v Dobovi, Kapelah in Brezicah množične shode, ki se jih je udeležilo tudi nekaj hrvaških kmetov. Na njih so ugotavljali, da „naša stvar krasno napreduje“ in da se kmet povsod zaveda potrebe po vstopu v lastno stanovsko politično organizacijo.⁷⁰ SKS je 23. novembra 1919 organizirala velik tabor v Ljubljani, ki je zahteval, da v prihodnje vlada vse naredbe, ki zadevajo kmečke interese, izdaja le v sporazumu s kmetijsko zbornico, ki naj se ustanovi na tak način kot trgovska in obrtna zbornica. V resolucijah so zahtevali tudi več praktičnih ukrepov za izboljšanje kmečkega položaja (npr. znižanje oziroma odpravo carin za nekatere kmetijske pridelke in živino, odpravo vinskih doklad na Štajerskem, zvišanje davčnega minimuma, takojšnje uvedbo socialnega zavarovanja ne le za kmečke delavce, temveč tudi za male in srednje kmete, ureditev valute itd). Na taboru je prišla do izraza tudi protidelavska usmeritev SKS, ki „smatra za skrajno škodljivo in državo ogrožajoče te vedno se ponavljajoče štrajke in zahteve po manjšem delu in vedno licitiranje plač, kar je vzrok tej neznosni druginji in otežkočuje obstoj vsem stanovom.“ Resolucije so izražale tudi podporo tedanjemu predsedniku deželne vlade dr. Gregorju Žerjavu.⁷¹

Kmalu nato sta se JKZ in SKS hudo spopadli v boju za vodstvo Slovenske kmetijske družbe. Na občnem zboru 30. decembra 1919 so samostojni kmetijci začasno uspeli preprečiti izvolitev klerikalnega vodstva.⁷² Zaradi množične udeležbe so tabor SKS v Novem mestu 8. februarja 1920 imenovali „dolenjska kmečka vstaja“. Na njem so pristaši SKS protestirali zoper maksimiranje cen živini in poljskim pridelkom, ker da je za izdelke, ki jih potrebuje kmet, svobodna trgovina, prav tako zoper menjavo kron za

65. Kmetijski list št. 1, 17. 7. in št. 4, 7. 8. 1919.

66. Kmetijski list št. 5, 14. 8. 1919.

67. Kmetijski list št. 4, 22. 1. 1920.

68. Kmetijski list št. 5, 29. 1. 1920.

69. Kmetijski list št. 18–19, 20. 11. 1919.

70. Kmetijski list št. 7, 28. 8. 1919.

71. Kmetijski list št. 20–21, 11. 12. in št. 22, 18. 12. 1919.

72. Kmetijski list št. 2, 8. 1. 1920 in Slovenec št. 252, 31. 12. 1919.

dinarje v razmerju 4 : 1, zahtevali pa so tudi naj država v vsakem okrajnem glavarstvu ustanovi vsaj eno vzorno kmetijo za strokovno izobraževanje kmetov.⁷³ Do začetka aprila 1920 je bilo po statistiki v Kmetijskem listu ustanovljenih že okrog 300 krajevnih organizacij SKS.⁷⁴ 20. maja 1920 se je v SKS vključila tudi Samostojna gospodarska obrtniška stranka, ki je obdržala v njej posebno načelstvo, združevala pa je le del obrtnišva na Kranjskem.⁷⁵ Tedaj so delovala že ljubljansko, celjsko in mariborsko tajništvo SKS. Kmetijski list je imel ob obletnici izhajanja okrog 15.000 naročnikov.⁷⁶ Junija 1920 so bila celo neka pogajanja o zedinjenju JKZ in SKS, ki pa razumljivo niso uspela.⁷⁷

Vzporedno s krepitvijo je SKS navezovala tudi stike s kmečkimi strankami, ki so podobno kot ona nastale po prvi svetovni vojni tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah. „V tem pojavu moremo videti tako posledico revolucionarnega vrenja, ki je zajelo kmete, kakor tudi poskus buržoazije, da ustanovi zrevolucioniranemu kmetu, razočaranemu nad dotedanjimi buržoaznimi strankami, novo stranko, neomadeževano od preteklosti, z dokaj radikalnim programom, ki poudarja kmeta kot temelj in nosilca države in proglašča neko posebno pot razvoja, ki naj ne bi bila niti kapitalistična niti socialistična ali komunistična, ampak kmečka. Na ta način se je buržoazija branila usodne nevarnosti, ki bi ji pretila s povezavo kmečkega in delavskega gibanja.“⁷⁸ Po prvih stikih sredi septembra 1919 in potovanju nekaj članov vodstva SKS na Hrvaško in v Srbijo v začetku leta 1920, je končno prišlo do konkretnjših stikov na kongresu samostojnih kmetijskih strank Jugoslavije 1. in 2. avgusta 1920 v Beogradu. Predstavniki srbskega Saveza zemljoradnika, hrvaškega Seljačkega saveza, dalmatinskega Težačkega saveza in bosanskega Saveza težaka so se načelno sporazumeli o združitvi in izvolili tudi skupni odbor. Ugotovili pa so, da njihovi programi v nekaterih pogledih niso vsklajeni. Zlasti pri gledanju SKS na agrarno reformo se je pokazalo, da ta stranka ščiti interese veleposestnikov, druge stranke pa so bile za njeno radikalno izvedbo. Ker SKS svojih stališč ni spremenila, so sklepi o združitvi kmečkih strank ostali le na papirju.⁷⁹ Eden redkih vidnih znakov njihovega povezovanja je bil nastop predsednika Saveza zemljoradnika Mihaila Avramovića in zastopnika Seljačkega saveza na prvem kmečkem prazniku 8. septembra 1920 na Bledu, ki se ga je udeležilo nad 10000 pristašev SKS.⁸⁰

V predvolilni boj za ustavodajno skupščino je SKS stopila z zanimivim predlogom SLS in JDS, da jima prepusti le kvalificirane mandate, vse druge pa naj bi prepustili kmetom, to je listi SKS.⁸¹ Razumljivo, da za SLS predlog ni bil sprejemljiv, pa tudi pogajanja z JDS so bila brez uspeha.⁸² Ugotovili so, da bi volilni blok SKS in JDS zmanjšal možnosti za uspeh liberalcev v boju s klerikalci. Tako je šla SKS na volitve samostojno. V volilnem proglasu se je izrekla za monarhijo in tolikšno samoupravo pokrajin, da ne bo v škodo državnim celoti. Večjo pozornost, kot problemom državne

73. Kmetijski list št. 7, 12. 2. in št. 19. 2. 1920.

74. Kmetijski list št. 6, 5. 2. 1920 in dopolnila v št. 10, 4. 3. in št. 14, 1. 4. 1920.

75. Kmetijski list št. 22, 27. 5. 1920.

76. Kmetijski list št. 29, 15. 7. 1920.

77. Kmetijski list št. 31, 29. 7. 1920.

78. Vasilij Melik, navedena razprava, str. 15.

79. Kmetijski list št. 33, 12. 8. 1920. in št. 13, 31. 3. 1921; Domoljub št. 13, 30. 3. 1921; Prepeluh, Kmetijski pokret, str. 12.

80. Kmetijski list št. 38, 16. 8. 1920.

81. Kmetijski list št. 41, 7. 10. 1920.

82. Domovina št. 120, 29. 10. 1920.

ureditve, je posvetila kmečkim zahtevam. „Kmetiska ustava“ naj bi zagotovila kmetom samostojnost in uzakonila vse pravice ter uvedla stanovsko zastopstvo v obliki kmetijskih zbornic. „Ustava naj zagotovi pravično ureditev in izvedbo agrarne reforme, katera se ne omejuje samo na razdeljevanje zemlje, nego bodi prava agrarna reforma, ki naj ustvari pogoje za mogočen napredek kmetijstva. Pri delitvi zemlje naj se kot prosilce upošteva samo tiste, ki se s kmetijstvom dejansko pečajo, odnosno se želijo pečati, in ki so istočasno zemlje potrebni in vredni ter sposobni v smislu nauka in modernih pridobitev kmetijske tehnike čim najbolj gospodarsko porabljati zemljo v korist celokupnosti.“ Tako se je šele ob volitvah za konstituantno SKS prvič obširneje uradno opredelila do tega žgočega kmečkega problema. SKS je tudi ponovila staro zahtevo, da mora država kmetijstvu posvetiti posebno pozornost in terjala nekaj konkretnih ukrepov v njegovo korist.⁸³

SKS je posebej poudarjala svoje zasluge, da se kmet, razočaran nad meščanskimi strankami, v obdobju po prevratu ni pridružil delavcu: „V maščevanju bi se družilo (ljudstvo op.p.) z vsakomur, ki bi bil proti vladajoči gospodi. V tistem trenutku bi stranka socialnih demokratov pridobila gotovo polovico kmečkih glasov. Ta račun socialistov je prekrizala Samostojna kmetijska stranka.“⁸⁴ Kmetijski list si je prizadeval odvrniti kmete od delavstva tudi s pisanjem, da si delavci poskušajo izboljšati položaj na kmetov račun. Omenili smo že, da je delavske stavke in mezdna gibanja obsodila kot krivce za draginjo. SKS je nastopila tudi zoper uvedbo osemurnega delavnika, češ: „Država naj ljudi ne sili, da ne delajo . . .“⁸⁵ Posebno odločno pa je svarila kmeta pred boljševisko nevarnostjo, zlasti v aprilski stavki 1920. SKS si je torej zelo prizadevala, da bi bila kmečko in delavsko gibanje ostro ločena, toda takoj po prevratu nosi odgovornost za to, da do njune povezave ni prišlo, samo JSDS.

Predno prikazemo politiko te stranke do kmečkega podeželja in njegovih problemov naj omenimo še, da je v liberalnem taboru nastala konec 1919 še Narodnosocialistična stranka z nalogo, da pridobiva v svoje vrste delavstvo in drobno buržoazijo. Glede na to tudi ni v svojem programu posvetila kmečkemu vprašanju posebne pozornosti. Zahtevala pa je dosledno izvedbo agrarne reforme, takšno razdelitev zemlje, da jo bo vsak lahko sam obdelal, prepoved kopičenja zemlje v rokah posameznikov, ter varstvo „stalnega doma“ pred prodajo.⁸⁶

V Jugoslovanski socialnodemokratski stranki je pred vojno prevladovalo naziranje, naj stranka ne poskuša pridobiti tudi male kmete in obrtnike, „ki so glavna ovira proletarski stranki, ker nimajo razrednega smisla“ in da je zanjo pomembno „organizirati delavca in predvsem mestnega fabričnega delavca“, medtem ko je kmet obsojen na obubožanje in mu ni mogoče pomagati. Tako JSDS od leta 1902 dalje na svojih strankinih zborih ni več razpravljala o kmečkem vprašanju, tudi ne na VIII. zboru leta 1913, čeprav je bilo na dnevnem redu, referent pa naj bi bil dr. Henrik Tuma, ki je večkrat „odločno in vztrajno silil socialno demokracijo, naj bi se resno bavila s kmečkim vprašanjem in lotila dela med kmečkim ljudstvom.“ Daleč največ pozornosti pa je poglobljenemu preučevanju kmečkega vprašanja posvetil med socialisti Albin Prepeluh – Abditus. Toda njegova spoznanja so ostala brez kakršnega koli učinka na JSDS,

83. Kmetijski list št. 43, 21. 10. 1920.

84. Kmetijski list št. 11, 25. 9. 1919.

85. Kmetijski list št. 4, 22. 1. 1920.

86. Primerjaj zlasti strankine programe v Jugoslaviji št. 248, 9. 12. 1919, v Narodnem socijalistu št. 16, 6. 8. 1919 in v Novi pravdi št. 34, 23. 10. 1920.

Prepeluhova prizadevanja so ostala „glas vpijočega v puščavi“.⁸⁷ Od srede leta 1917 je Prepeluh v več člankih analiziral narodni in socialni položaj slovenskega naroda. Poudaril je, da so Slovenci „pretežno še kmetiško ljudstvo“, in da je mali kmet pasiven zaradi pomanjkanja zemlje in gozdov: „Kmetško vprašanje je torej v bistvu vprašanje o povečanju proizvodnje in o pridobitvi nove zemlje – na račun veleposestnikov.“ Kmetu je treba pomagati tudi z združništvom, s ceneniimi krediti, s cenejšo nabavo orodja in strojev in neposrednim razpečevanjem pridelkov potrošnikom itd. V tem pogledu je napravil velik razvoj, saj je še leta 1909 videl rešitev kmečkega vprašanja v radikalni družbeni reformi, sedaj pa zahteval „razlastitev tistih, ki so nas razlastili.“⁸⁸ Neposredno po prevratu pa je Prepeluh poudaril: „Kompleks socialnih vprašanj, ki ga bo rešiti se da poglavitno opredeliti v dva dela: na zemljiško reformo in delavsko vprašanje.“⁸⁹

Osamljenim mnenjem v JSDS o potrebi njenega dela na vasi in izoblikovanja kmečkega programa je moralo končno zaradi revolucionarnega razpoloženja kmečkega prebivalstva prisluhni tudi vodstvo slovenske socialne demokracije. „Vseslovenska“ konferenca JSDS 19. januarja 1919 se je zavzela za razlastitev veleposestev in poudarila: „Z ozirom na dejstvo, da je nastal v naši vasi velik socialni prepad med posestniki – kmeti ter med bajtarji in kmetškimi delavci, z ozirom na to, da mnogo kmečkih ljudi želi priti v socialnodemokratsko stranko, izreka konferenca potrebo, da izvrševalni odbor izdela program za kmetško ljudstvo, da ga pritegnemo v naše vrste.“⁹⁰ Tako je spontan pritisk revolucionarnih kmečkih množic, ki so jim bila tedaj socialnodemokratska gesla še najbližja, prisilil vodstvo JSDS, da je šele pristopilo k izdelavi svojega kmečkega programa. Poglavitni izvedenec za kmečko vprašanje je v JSDS ostal Albin Prepeluh, ki je smernice za program obrazložil na kmečkem shodu v Šmihelu pri Novem mestu 16. februarja 1919. V svojem govoru je poudaril, da kmečki in delavski stan hočeta pravo demokracijo in izročitev uprave naravnost ljudstvu. Delavec mora postati zastopnik industrijskega socializma, kmečki stan pa zastopnik agrarnega socializma. Cilj kmeta je osvoboditev zemlje. Zato „je treba izvesti do konca zemljiško odvezo po načelu, da bodi zemlja samo tistega, ki jo sam obdeluje.“ Kmečko delo bo dobilo pravo vrednost, če se bo kmet neposredno povezal s kupci svojih proizvodov. Kmečko ljudstvo pa potrebuje tudi socialno zavarovanje in dobro šolstvo.⁹¹

Pomemben napredek v prizadevanjih JSDS za razširitev njenega vpliva na podeželje je bil začetek izhajanja posebnega socialističnega tednika za kmečko ljudstvo Ljudskega glasa, ki je v uvodniku v prvi številki 4. aprila 1919 poudaril, da bo glasilo „malih“ ljudi – malih kmetov, bajtarjev, delavcev in malih obrtnikov, ki imajo predvsem tri cilje: mir, pravično razdelitev zemlje in oblast ljudstvu. Urednik Fran Erjavec pa je v njem začel objavljati serijo člankov o položaju slovenskega kmetijstva, v katerih je ugotovil, da je agrarno vprašanje „jedro vseh naših narodno-gospodarskih vprašanj.“⁹² Ljudski glas je nato razkrinkaval protikmečko politiko meščanskih strank, pojasnjeval odnos JSDS do vseh perečih kmečkih problemov, zlasti do agrarne reforme, ki jo je tesno povezoval z združništvom, do previsokih davčnih obremenitev, zavzel pa se je tudi za ustanovitev kmečke zbornice. Po vaseh naj bi se osnovala politične organizacije JSDS „kot

87. Kermavner, Prepeluh, str. 391 – 393.

88. Prav tam, str. 427, 433 in 439.

89. Prav tam, str. 478.

90. Naprej št. 16, 21. 1. 1919.

91. Naprej št. 41, 19. 2. 1919; Kermavner, Prepeluh, str. 503.

92. Ljudski glas št. 1, 4. 4. 1919.

poljedelski socialistični svet.⁹³ Šele ko so poleti 1919 klerikalci z JKZ in liberalci z SKS prešli na podeželju v ofenzivo, je tudi v JSDS zmagalo prepričanje, da lahko razredni boj revnega kmečkega prebivalstva za politično in gospodarsko osvoboditev vodi le s posebno organizacijo. Ljudski glas je 12. septembra 1919 zapisal, da je že skrajni čas za ustanovitev kmečke socialistične organizacije, ki naj bi se imenovala Gubčeva zveza.⁹⁴ O njej je nato razpravljala XI. zbor JSDS 1. in 2. novembra 1919, ki je končno v posebni resoluciji na Prepeluhov predlog opredelil tudi odnos socialne demokracije do kmečkega vprašanja. V prvem delu resolucije je zahtevala za preuredbo agrarne ustave po naslednjih načelih: mali obrat naj ostane, ker ga zahteva poljedelska produkcija, male kmete pa je treba združiti „v prisilne zadružne gospodarske enote, ki so edina garancija za ekonomski napredek kmečkega ljudstva v okviru kapitalistične družbe.“ Gozdovi pa naj ostanejo organizirani kot veleobrat, ker tako bolje uspevajo. Agrarna reforma mora ustvariti te predpogoje. Kot najidealnejše zemljiško pravo pa je večno najemno pravo, ki se naj mu obstoječe lastninske razmere postopoma prilagajajo.

V drugem delu resolucije je uvodoma poudarjeno, da je kmečko vprašanje na Slovenskem „predvsem delavsko vprašanje.“ Z radikalno agrarno reformo se morajo popraviti malim kmetom in bajtarjem vse krivice, ki so jih jim prizadejali ob zemljiški odvezi. Kmečki proletariat se bo lahko uspešno bojeval le, če bo imel poleg stanovske in politične organizacije tudi svojo zadružno organizacijo. Za dvig poljedelske produkcije naj država spremeni ustrezno zakonodajo, posebej še gozdni in lovski zakon. Zahtevala je tudi zakon o neprodajnosti malih in srednjih kmečkih posestev. Država naj obdavi le mrtvi kapital, ne pa delo. Kot svojo najpomembnejšo zahtevo pa je JSDS postavila obvezno uvedbo socialnega zavarovanja za starost in onemoglost vseh, tudi malega in srednjega kmeta, poleg delavcev in kajzarjev. Kmečki posli naj se glede vseh zavarovalnih ustanov izenačijo z mezdnimi delavci. Na koncu resolucije je še zahtevala najširšo samoupravo ljudstva.

Ljudski glas je v podrobnejši obrazložitvi te resolucije nekatere točke tolmačil nekoliko drugače, kot so v njej formulirane. Tako je glede malih kmečkih posestev zapisal, da je koristno, da ostanejo nedotaknjena „dokler se prostovoljno ne pridružijo velikim socialističnim zadrugam.“ Pri agrarni reformi naj bi vsakdo dobil toliko zemlje, da bo mogel živeti s svojo družino od njenih sadov, pri čemer naj se pripravi tudi umno zložitev razkosanih kmečkih posestev. Posvestva malih ljudi naj bi se tudi razdolžila z državno pomočjo. Pri socialnem zavarovanju pa je strankin program dopolnil s tem, naj bo zavarovan tudi kmetov dom.⁹⁵

Tako je JSDS šele na XI. zboru opredelila svoja stališča do kmečkega vprašanja in šele po njem je začela tudi intenzivneje pripravljati ustanovitev posebne organizacije, ki jo je namesto Gubčeva zveza začela imenovati Kmetško-delavska zveza (KDZ). Začasno osrednje tajništvo KDZ je dalo konec januarja 1920 v razpravo pravila, po katerih je KDZ ali Gubčeva zveza „politična, strokovna in gospodarska organizacija delavskega ljudstva na kmetih“, ki deluje v okviru JSDS in po njenem programu.⁹⁶ Priprave za ustanovitev

93. Ljudski glas št. 2, 11. 4. in št. 3, 18. 4. 1919.

94. Ljudski glas št. 24, 12. 9. 1919.

95. Naprej št. 236, 16. 11. in št. 237, 18. 11. 1919. Ljudski glas št. 29, 19. 12. in št. 30, 26. 12. 1919 ter št. 1, 2. 1. 1920; Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920. Beograd 1951, str. 402–403; Kermavner, Prepeluh, str. 503–504.

96. Ljudski glas št. 5, 29. 1. 1920.

KDZ je še pospešila tudi napoved občinskih volitev. 15. februarja 1920 so bili prvi okrožni sestanki zaupnikov KDZ v Kranju, v Novem mestu, v Brežicah in v Mariboru.⁹⁷ KDZ se je najbolj uspešno razvijala na Štajerskem. V Mariboru je začelo delovati okrožno tajništvo KDZ, ki je imelo veliko uspeha zlasti v pridobivanju novih članov med viničarji. 15. februarja je bil v Mariboru viničarski tabor, ki se ga je udeležilo okrog 1500 ljudi. Na njem so razpravljali zlasti o izboljšanju položaja viničarjev in o spremembi viničarskega reda.⁹⁸

Izvrševalni odbor JSDS je na svoji seji 22. februarja 1920 hkrati z napovedjo sankcij zoper komunistične organizacije pozdravil ustanovitev KDZ kot sestavnega dela stranke ter ji določil dva zastopnika v izvrševalnem odboru in enega v načelstvu stranke.⁹⁹ Končno je bil 29. februarja 1920 ustanovni zbor KDZ, ki je potrdil pravila in v resolucijah izoblikoval svoje najbolj aktualne zahteve. Zbor zaupnikov je pozval v razredno bojno organizacijo KDZ „vse naše kmetsko delavsko ljudstvo, to je zlasti male kmete, kajzarje, male obrtnike na kmetih, posle in kmetijske delavce.“ Med raznimi konkretnimi zahtevami naj posebej omenimo takojšnjo ustanovitev banke, ki bi izvedla anuliranje kmečkih dolgov in podprla kmete tudi pri bodočih agrarnih operacijah, reformo poselskega in viničarskega reda, socialnopolitično zaščito tudi za malega obrtnika na kmetih, ureditev razmer v narodnem gospodarstvu s poddržavljanjem izvoza in uvoza ter podporo združnim organizacijam. Ustanovni zbor je sklenil tudi ustanoviti v vseh krajevnih organizacijah KDZ gospodarske odbore, ki bi v sodelovanju s socialnodemokratskimi združenji preskrbovali člane z nujnimi življenjskimi in gospodarskimi potrebščinami.¹⁰⁰

KDZ je ob ustanovitvi Delavske socialistične stranke za Slovenijo poudarila, da se v spor ne bo vmešavala in da bo odločno vztrajala na socialnodemokratskem programu, svoje pristaše pa je pozvala, naj ostanejo zvesti JSDS.¹⁰¹ Po ustanovnem zboru je KDZ organizirala številne shode za ustanovitev svojih krajevnih organizacij. Poudarjala je, da morajo posebno pozornost posvetiti snovanju gospodarskih odborov kot predhodnikov bodočih konzumnih zadrug. Preko gospodarskih odborov naj bi kmetje organizirali tudi prodajo svojih pridelkov. KDZ je posebej za potrebe svojih članov ustanovila nakupovalno zadrugo Sloga.¹⁰² Osrednje vodstvo KDZ je na svoji seji 20. junija 1920 ugotovilo, da je bilo dotlej osnovanih 39 podružnic in da bo treba tesneje povezati s centralo okrožno tajništvo KDZ v Mariboru, ki je delovalo zelo samostojno. Sklenilo je utrditi novoosnovane organizacije in okrepiti v njih izobraževalno delo.¹⁰³

JSDS je v svojem volilnem programu postavila zahtevo po ljudski republiki, enotnosti države in lokalni samoupravi v gospodarskem pogledu, posebno pozornost pa je posvetila vprašanju izvedbe agrarne reforme v smislu dotedanjih strankinih načel.¹⁰⁴ Zanimivo pa je, da je Ljudski glas nato v volilnem boju poudarjal, da bodo morali slovenski socialnodemokratski poslanci glasovati ne le za demokratične reforme, za brezpogojno izvedbo agrarne reforme, za odvzem vojnih dobičkov, za pravične davke, za

97. Ljudski glas št. 8, 19. 2. 1920.

98. Ljudski glas št. 9, 26. 2. 1920.

99. Naprej št. 46, 26. 2. in Ljudski glas št. 9, 26. 2. 1920.

100. Ljudski glas št. 10, 3. 3. 1920.

101. Ljudski glas št. 12, 17. 3. in št. 13, 24. 3. 1920.

102. Ljudski glas št. 14, 31. 3. in št. 22, 26. 5. 1920.

103. Ljudski glas št. 26, 23. 6. 1920.

104. Ljudski glas št. 43, 19. 10. 1920.

socialno zavarovanje vsega revnega ljudstva, temveč tudi za avtonomijo Slovenije, kar je odraz posebnih Prepeluhovih stališč do ureditve države.¹⁰⁵ KDZ je v volilnem boju še podrobneje opredelila svoja stališča do izvedbe agrarne reforme, ki naj bi se izvedla v glavnem na zadružni osnovi, na prvem delegacijskem zborovanju KDZ 31. 10. 1920 pa je poudarila, da bo treba največ pozornosti posvetiti gospodarskim vprašanjem, razširitvi zadružništva, ter si prizadevati za ustanovitev lastne zavarovalnice in bolniške blagajne.¹⁰⁶

JSDS ni izkoristila po prevratu svojih izjemnih možnosti za okrepitev s kmečkimi množicami, delo na vasi pa je morala okrepiti zlasti zaradi ustanovitve komunistične stranke na Slovenskem, da nadomesti izgubo industrijskega delavstva.

Do končnega razcepa v JSDS in nastanka Delavske socialistične stranke za Slovenijo (DSSS) je prišlo že v času, ko je revolucionarnost na podeželju že splahnela in ko so zlasti SLS, SKS in tudi JSDS že uspele precejšen del kmetov vključiti v svoje organizacije, kar je zmanjševalo možnosti za uspeh komunistov. Že proglas levega krila JSDS 20. oktobra 1919 hkrati s socialističnim delavstvom omenja tudi kmečki proletariat, kar kaže, da se je zavedalo nujnosti enotnega nastopa industrijskega in kmečkega delavstva.¹⁰⁸ Na zboru zaupnikov DSSS 14. marca 1920 se je ing. Dragotin Gustinčič zavzel, da bi tudi na Slovenskem po zgledu italijanskih komunistov široko organizirali kmete.¹⁰⁹ V razpravah o organizaciji stranke so predvidevali, da bi v odbore DSSS tudi tam, kjer prevladuje industrijsko delavstvo, pritegnili zastopnike kmečkega proletariata, ustanavljali pa naj bi delavske in kmečke svete.¹¹⁰

Ustanovni kongres komunistične stranke na Slovenskem 11. aprila 1920 je nato med dokumenti sprejel resolucijo o agrarnem vprašanju z ustanovnega kongresa Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) v aprilu 1919 v Beogradu. V njej zahteva „korenito odpravo vseh še obstoječih fevdalnih ostankov“, odvzem zemlje veleposestnikom brez odškodnine, kmetje naj bi hkrati z agrarno reformo dobili brezplačno na račun kapitalistov tudi kmetijski inventar, sredstva za zidavo hiš in gospodarskih poslopij, „vse posle pri razporeditvi in organizaciji dela na veleposestvih prevzamejo kmečki sveti, ki jih oblikujejo vsi, ki na teh posestvih dejansko delajo.“ O nameri stranke, da posveti pozornost tudi kmečkemu vprašanju, priča tudi resolucija o strokovnem tisku, ki predvideva, da se bi glasilo Ujedinjenje kot tednik ukvarjalo predvsem s kmečkim vprašanjem in komunalno politiko.¹¹¹

Toda razprava pomembnega slovenskega komunističnega voditelja dr. Milana Lemeža na vukovarskem kongresu je pokazala, da so bili v njej odporni zoper široko vključevanje kmečkega prebivalstva v partijske organizacije. Dr. Lemež je nasprotoval predloženemu programu strankinega vodstva glede dejavnosti med kmeti in ga menda označil v tem pogledu celo kot protimarksističnega. Poudaril je, da se mora komunistično gibanje le naslanjati na industrijski proletariat, „ako noče v zvezi s podeželjskim pauperi razvoedeneti.“ Podprl je predlog programa Dragiše Lapčevića in zato ju je skupaj zavračal

105. Ljudski glas št. 48, 24. 11. 1920.

106. Ljudski glas št. 46, 19. 10. 1920.

107. npr. razprava Etbina Kristana, Naprej št. 256, 5. 11. 1920.

108. Zgodivinski arhiv KPJ, tom V, cit. izd., str. 396–398.

109. Zapisnik zbora zaupnikov DSSS 14. 3. 1920 v arhivu CK ZKS.

110. Ujedinjenje št. 3, 24. 3. 1920.

111. Ustanovitev. Dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji 11. aprila 1920. Ljubljana 1969, str. 37–42.

Sima Marković. Ob Lemeževi razpravi naj opozorimo na manifest kominterne proletariatu balkansko-podonavskih dežel, v katerem je tudi rečeno: „Vsak dogmatizem, ki odrija kmečke množice od komunistične stranke, čeprav bi se prikrival s komunističnimi gesli, je škodljiv za zmago delavsko-kmečke revolucije“ in da bo zmaga sovjetske oblasti v teh deželah „odvisna od sposobnosti komunistov, razširiti vpliv komunistične stranke na kmečke množice“. Sima Marković je zavrnil Lapčevičevo in Lemežovo napoved, da bodo po predloženem programu dela na vasi kmečke množice prevladale v KPJ: „Zadosti smo poudarili in tudi v statutu predvideli, da ni treba hiteti z vaškimi organizacijami. Ustanavljati jih moramo šele, ko bodo ustvarjeni idejni pogoji, da se lahko obdržijo.“ Rudolf Golouh pa je v razpravi odločno nasprotoval manifestu kominterne in maksimalnemu programu stranke in ni videl možnosti za revolucijo v Jugoslaviji v povezavi delavcev in kmetov, temveč v njeni razširitvi iz osrednje Evrope. Upravičeno pa je pripomnil: „Kar se tiče kmetov, tudi ne bodo zadovoljni z radikalnim programom; zahtevali bodo nekaj pozitivnega.“¹¹² Umestna je kritika KPJ, da ni izdelala na vukovarskem kongresu posebnega in podrobnejšega agrarnega programa, temveč je napovedala le akcijo za razkrinkavanje buržoaznih laži in zlorab pri reševanju agrarnega vprašanja in da bo z vso energijo delala za izročitev vseh veleposestev brez odškodnine in z inventarjem kmečkim svetom. Tako je bil ta program še manj konkreten od resolucije o agrarnem vprašanju na beograjskem ustanovnem kongresu.¹¹³ Rdeči prapor je v poročilih o vukovarskem kongresu poudaril, da je bilo na njem eno osrednjih vprašanj „do kje more stranka industrijskega proletariata v pretežno agrarni zemlji ojačiti svoje vrste s kmečkim proletariatom, ne da bi pri tem oslabila svoj razredno revolucionarni značaj.“¹¹⁴ Vladna komisarija sta med voditelji manjšine na vukovarskem kongresu, ki je zahtevala na vasi samo organizacijo dninarjev, omenila tudi Golouha in Lemeža.¹¹⁵

„Levičarstvo“ v pogledih nekaterih vodilnih slovenskih komunistov na delovanje na vasi je hkrati z nerealnim agrarnim programom vplivalo v Sloveniji na počasnejše širjenje komunističnega vpliva na kmečkem podeželju. Novo pokrajinsko vodstvo je julija in avgusta 1920 organiziralo številne shode tudi po manjših podeželskih krajih, Rdeči prapor pa je vabil v KPJ tudi kmečko prebivalstvo. Že 10. julija 1920 je objavil načelni članek o kmečkem ljudstvu in komunistični stranki, v katerem je poudaril, da niso le služinčad, bajtarji in poljedelski delavci, temveč tudi mali in celo srednji posestniki v marsikaterem pogledu bolj zatirani in živijo pod slabšimi pogoji kot industrijski proletariat. Rešitev kmečkega ljudstva je v tem, „da v zvezi z industrijskim delavstvom zgrabi politično oblast v svoje roke, da stre moč kapitalističnih in fevdalnih oblastnikov, da uniči sistem, ki je naperjen proti njemu, da prevzame vso oblast potom delavskih in kmečkih sovjetov.“ Objavil je še več podobnih člankov in tudi precej dopisov s kmetov, kar priča o postopnem širjenju vpliva KPJ na slovenskem podeželju.

Na seji pokrajinskega strankinega sveta 5. septembra 1920 so ugotovili, da se komunistično gibanje ne širi le med delavstvom v mestih, „ampak prešinja že široke množice delavnega ljudstva na deželi“ ter sklenili, da je treba v stranko organizirati tudi

112. France Klopčič, Velika razmejitve. Ljubljana 1969, str. 133–135, 141; Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov. Ljubljana 1966, str. 227–228. Golouh je v teh spominih kratko povzeli govor v Radniških novinah dopolnil: „Potrebno je pritegniti v naše vrste tudi paupere in male kmete, zavedati pa se moramo, da bodo ti sodelovali z nami le, ako jim bomo dali zemljo – mi pa težimo za razlastitvijo zasebne lastnine.“

113. Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1963, str. 51.

114. Rdeči prapor št. 10, 3. 7. 1920.

115. France Klopčič, Velika razmejitve, str. 153.

najbolj revolucionarne revne kmete.¹¹⁶ Komunistična stranka na Slovenskem je torej premagala napačne poglede v svojih vrstah glede delovanja med kmečkim prebivalstvom, ki ga je nato še okrepila zlasti v volilnem boju za konstituantno. V volilnem progasu je poudarila, da zastopa interese ročnih in duševnih delavcev ter malih kmetov, ter da se bo borila za delavsko kmečko sovjetsko republiko. Zahtevala je razlastitev veleposestev in cerkvenih posestev in poudarila: „Zemlja naj se da tistemu, ki jo obdeluje v potu svojega obraza brez vsake odškodnine. Revnim kmetom naj nabavi država živino in stroje.“¹¹⁷ V volilnih letakih je nato zahtevala socializacijo odvzetih veleposestev, visok eksistenčni minimum pri obdavčitvi in progresivne davke, odpravo indirektnih davkov ter starostno, bolniško in brezposelno zavarovanje tudi za poljedelske in gozdne delavce. Rdeči prapor je pisal o številnih shodih po vaseh, na katerih so komunisti razkrinkovali politiko meščanskih strank do kmetov, o prizadevanjih za upoštevanje kmečkih interesov v stranki pa pričajo tudi sestave kandidatnih list s splošnimi pogoji, na katerih je bilo na Štajerskem in Kranjskem 10 kmetov in kmečkih delavcev.¹¹⁸ Pozna ustanovitev komunistične stranke na Slovenskem, premagovanje „levičarskih“ pogledov na delo na vasi, programske slabosti in napake KPJ v kmečkem vprašanju pa so kljub vsem tem prizadevanjem ovirali njeno globljo in širšo utrditev na slovenski vasi.

Iz tega pregleda programskih in organizacijskih prizadevanj slovenskih političnih strank od prevrata do volitev v ustavodajno skupščino za pridobitev kmečkega prebivalstva se vidi, da je bilo v tem obdobju politično življenje na slovenskem podeželju izredno razgibano in da je bila konkurenca za vpliv znatno hujša kot pred prvo svetovno vojno. Kmečko prebivalstvo jih je po prevratu s svojimi revolucionarnimi akcijami in odločnimi zahtevami prisililo, da so posvetile v svojih programih kmečkemu vprašanju posebno pozornost, da so jih bolj ali manj vskladile z radikalnimi pogledi na njegovo rešitev, posebno pozornost pa so morale pokazati v odnosu do agrarne reforme, kjer se je tudi najbolj očitno pokazal značaj strank. Stare politične stranke, SLS, JDS in JSDS, so si prizadevale z ustanavljanjem posebnih kmečkih organizacij oziroma organov (JKZ, Kmečki svet, KDZ) pokazati, da si lahko njihovi člani s kmečkega podeželja samostojno oblikujejo svoje zahteve, dale pa so jim tudi ustrezno zastopstvo v vodstvenih organih. V tem obdobju pa je z SKS tudi prvič solidno uspel poskus ustanovitve posebne kmečke, formalno neodvisne, dejansko pa liberalne stranke. SLS, SKS in JSDS so poskušale svoje člane nase tudi gospodarsko navezati in jim nuditi konkretne koristi s svojimi združenimi organizacijami, ki pa te svoje naloge v tem obdobju niso dobro opravljale.

Izidi volitev v konstituantno so pokazali velike spremembe v politični opredelitvi slovenskega kmeta in delavca. Dobra četrtina vseh volilnih upravičencev je glasovala za SLS (27 %), druga najmočnejša stranka na Slovenskem je postala SKS (15 %), le malenkostno je za njo zaostajala JSDS (14 %), na četrtem mestu je bila KPJ (8 %), za njo Demokratska stranka (7 %), na zadnjem mestu pa NSS z le 3 % glasov vseh volilnih upravičencev. V primerjavi z zadnjimi predvojnimi volitvami so bile najpomembnejše spremembe oslabitev SLS, ki je bila na teh volitvah le relativno, ne pa tudi absolutno najmočnejša stranka na Slovenskem, približno štirikratno povečanje glasov za obe delavski stranki ter uspešnejši prodor liberalnega tabora med kmečko prebivalstvo preko SKS kot kdajkoli prej. Slovenija je bila tudi edina jugoslovanska pokrajina, kjer je bila na

116. Rdeči prapor št. 24, 21. 8. 1920.

117. Rdeči prapor št. 37, 16. 10. 1920.

118. Rdeči prapor št. 49, 17. 11. 1920.

teh volitvah socialnodemokratska stranka uspešnejša od komunistične.¹¹⁹ Primerjava njenih volilnih rezultatov v urbanih naseljih in na podeželju pa pokaže, da se ima JSDS za svoj uspeh zahvaliti zlasti kmečkim volilcem.

Kasnejši razvoj je pokazal, da je bil takšen izid volitev za konstituantno na Slovenskem „trenutni izraz revolucionarne dobe,“¹²⁰ na katerega so seveda vplivali tudi programi strank in to ne le odnos do agrarnega vprašanja, temveč tudi do nacionalnega problema in državne ureditve, organizacijski ukrepi strank, delovanje strank tedaj, ko so bile na vladi in se je razkrila velika razlika med programi in prakso ter dejstvo, da je bilo združništvo tedaj v krizi ter je zato „gospodarsko še neodvisen mali slovenski človek, predvsem kmet, mogel voliti tako kot se mu je zdelo prav in pametno.“¹²¹ Svojih napak se je najbolj zavedala SLS, ki je takoj po volitvah prešla v odločno in načelno opozicijo s poudarjanjem avtonomije Slovenije in začela naglo krepiti svoje združništvo, ki je bilo temelj njene politične in ekonomske moči ter s poglobljanjem agitacijskega in organizacijskega dela tudi v številnih strankinih društvih. Njen odločen boj za absolutno prevlado na Slovenskem pa je olajšala nenačelnost SKS, ki je takoj po volitvah poskušala priti v vlado in se nato za vsako ceno obdržati v njej, obnovitev starih slabosti do dela na vasi v JSDS, ki je po prevratu kmečko ljudstvo „le prijazno sprejela, ni se pa organsko v idejnem in organizatoričnem pogledu povezala z njim“,¹²² ter upad revolucionarnosti na podeželju, ki sta ga pospešili tudi obznana in zakon o zaščiti države. Ta dva ukrepa sta prizadejala tudi udarec komunističnemu vplivu na vasi. Na vseh občinskih in parlamentarnih volitvah do šestojanuarske diktature je SLS uspela izbojevati absolutno zmago, in to kljub poznejši pozitivni preusmeritvi SKS oziroma Slovenske kmetijske stranke v Kmečko demokratsko koalicijo, kljub nekaj poskusom osnovanja posebnih kmečkih in delavsko kmečkih strank oziroma blokov in kljub njenemu občasnemu odstopanju od temeljnih načel.¹²³ Svoj prevladujoč vpliv na Slovenskem pa je začela izgubljati po veliki gospodarski krizi v ljudskofrontnem gibanju v drugi polovici tridesetih let, v katerem se je pod vodstvom Komunistične stranke Slovenije povezanost med naprednimi kmeti in delavstvom nenehno utrjevala in krepila ter se končala z njihovo skupno množično vključitvijo v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Po intenzivnosti prizadevanj in aktivnosti slovenskega kmeta za pridobitev ustreznih vlog v družbenopolitičnem življenju pa obdobje po prvi svetovni vojni v marsičem lahko primerjamo z njegovo vključitvijo v ljudskofrontno gibanje.

119. V občinah, katerih glavno naselje je večje od 2000 prebivalcev, je KPJ dobila več glasov kot JSDS (7352 proti 5295), v manjših občinah na podeželju pa je JSDS dobila kar 24 246 glasov, KPJ pa le 8937 glasov. Podrobnejša analiza volilnih izidov je v razpravi Vasilija Melika, Izidi volitev v konstituenti leta 1920, cit. izd., str. 45–54.

120. Fran Erjavec, K volitvam v Sloveniji. Naši zapisniki 1921.

121. M. Mikuž, Razvoj slovenskih političnih strank, cit. izd., str. 115.

122. Kermavner, Prepeluh, str. 528.

123. M. Mikuž, Razvoj slovenskih političnih strank, str. 115–137; Albin Prepeluh, Kmetijski pokret, str. 14–44; Kermavner, Prepeluh, str. 527–562.

DIE PROGRAMM- UND ORGANISATIONSTAETIGKEIT SLOWENISCHER POLITISCHER PARTEIEN FUER DIE ANWERBUNG DER BAEUERLICHEN MASSES IN DEN JAHREN 1918 - 1920

Zusammenfassung

Nach dem Umsturz am 29. X. 1918 erhofften sich die slowenischen Bauernmassen die nationale und soziale Freiheit. Sie liessen deshalb sofort ihren Unmut ueber die Handlungsweise der neuen Obrigkeit und die Politik slowenischer Buergerparteien laut werden. Bis zur Jahresmitte von 1919 dauerten von Zeit zu Zeit aufflackernde lokale Unruhen, die die Abneigung gegen die slowenische Obrigkeit ausdruueckten, zugleich aber die wichtigste Forderung der Bauernmassen - die Agrarreform - mit Gewalt durchzusetzen versuchten. Diese revolutionaere Bauernbewegung war spontan und zerrissen, weil die jugoslawische sozialdemokratische Partei (JSDS) ihre revolutionaere Aufgabe nicht erfuellt hatte.

Wegen der sozialen Struktur der slowenischen Bevoelkerung (rund 65 % lebten von der Landwirtschaft) waren die Bauernmassen ein beachtliches Element im politischen Kraefteverhaeltnis. Die politischen Parteien waren sich dieser Tatsache wohl bewusst und versuchten deshalb ihre Programme den radikalen Forderungen der Bauern moeglichst anzupassen. Die slowenische Volkspartei (SLS) versuchte mit der Gruendung eines Jugoslawischen Bauernverbandes (Jugoslovanska kmečka zveza) und mit einem radikalen landwirtschaftlichen Programm den Rueckhalt auf dem Lande wiederzugewinnen. Die Unzufriedenheit der Bauernmassen mit der klerikalen Politik wussten proliberale Elemente zu nutzen, am 1. Juni 1919 wurde die Selbstaendige Bauernpartei (Samostojna kmetijska stranka, SKS) gegruendet, fuer sie wurde vor allem mit der Parole agitiert, dass sich die Bauern nur mit einer eigenen Partei werden helfen koennen. Auch die jugoslawische demokratische Partei selbst arbeitete in dieser Zeit zum ersten Mal ein detaillierteres Bauernprogramm aus und gruendete einen Bauernrat, doch konnte sie damit keinen Erfolg verbuchen. Die besten Aussichten fuer die Mehrung ihres Einflusses hatte nach dem Umsturz die Jugoslawische sozialdemokratische Partei, deren Agrarprogramm erst im November 1919 ausgearbeitet wurde, die den Bauern-Arbeiterverband erst im Februar 1920 gruendete, die aber erst nachdem durch die Gruendung der Kommunistischen Partei ihr Einfluss unter den Industriearbeitern zurueckgegangen war, auf dem Lande taetig wurde. Die spaetgegruendete Kommunistische Partei Sloweniens uebernahm als Grundlage ihrer Agrarpolitik die Agrarprogramme der Parteitagungen in Beograd und Vukovar. Eine staerkere Aktivitaet in laendlichen Gebieten fand vor allem im Herbst 1920 statt.

Bei den Wahlen fuer die Konstituante 1920 gab die slowenische laendliche Bevoelkerung ihrer Unzufriedenheit mit der Politik der Slowenischen Volkspartei erneut Ausdruck, diese hatte ihren absoluten Vorsprung vor den uebrigen slowenischen Parteien eingebuesst. Grosses Vertrauen wurde fuer die liberale slowenische Volkspartei gezeigt, aber auch auf das Verhaeltnis zwischen den beiden Arbeiterparteien nahmen die Bauern grossen Einfluss, gerade wegen der Bauernstimmen bekam die JSDS doppelt so viel Stimmen wie die Kommunistische Partei. Dieses Kraefteverhaeltnis ist das Ergebnis der revolutionaeren Verhaeltnisse nach dem ersten Weltkrieg. Schon bei den ersten folgenden Wahlen konnte die slowenische Volkspartei den Rang des Hauptvertreeters der Interessen der slowenischen Bauern wiedererringen.

VOJNI INVALIDI IN NJIH SOCIALNOPOLITIČNI POLOŽAJ V STARI JUGOSLAVIJI

France Kresal*

UDC 362.4:355.292.4(497.1)“1918/1941“

France KRESAL, research associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: WAR INVALIDS AND THEIR SOCIAL AND POLITICAL STATUS IN THE PREWAR YUGOSLAVIA.

The number of war invalids and other individuals who were granted disability relief amounted to about 635 000 in the prewar Yugoslavia. They represented one of the main problems not only from the viewpoint of social policy but also from the viewpoint of economy and political circumstances. The majority (95 %) of the war invalids and family members of killed soldiers who had to be supported were from the First World War. Almost one quarter of them did not have sufficient own financial and productive means for living. Neither financial support nor other privileges could adequately improve their difficult financial situation. They had no social security neither did they enjoy protection when their existence was endangered in some other way.

Uvod

Invalid je oseba, ki je zaradi bolezni ali poškodbe telesno ali duševno prizadeta in je zato tudi njena delovna sposobnost zmanjšana. Glede razmer v katerih je do invalidnosti prišlo, govorimo o vojaških in civilnih vojnih ali mirovnih invalidih in o delovnih invalidih.

V tej razpravi bomo obravnavali samo vojaške vojne invalide. Vojaški vojni invalidi so osebe, katerih splošna delovna sposobnost je bila zmanjšana zaradi poškodb ali bolezni, ki so bile dobljene v vojni zaradi izvrševanja vojaških dolžnosti. Vedno so vojni invalidi uživali določene ugodnosti in pomoči; oblike te pomoči so se v različnih razdobjih in družbenih ureditvah sicer spreminjale, vedno pa so imele značilnost določene posebne skrbi za njih. Čeprav so bile te ugodnosti majhne, zelo pogosto so bile zreducirane samo na pravico beračenja, je bila vendarle razlika med vojaškimi invalidi in delovnimi invalidi.

Ker so se vse do 19. stoletja vojne v glavnem vodile z manjšim številom ljudi, vojsko pa so sestavljali predvsem poklicni vojaki, tudi vojaški invalidi še niso predstavljali večjih, predvsem pa ne splošnih socialnih problemov, ki bi jih bila vladajoča družba prisiljena reševati. Zaradi tega tudi ni bilo večjega prizadevanja in skrbi za njihovo podpiranje in

* Dr. France Kresal, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg revolucije 1.

rehabilitacijo. Prvotno so za njih bolj skrbele cerkvene oblasti kot pa državne ustanove. Za vojne invalide so skrbeli razni samostani in specialni cerkveni redi. V Franciji je Luis XI. prvi osnoval dom za slepe in odslužene vojake, Henrik III. je leta 1575 ustanovil specialni cerkveni red krščanskega usmiljenja, ki je skrbel za onespobljene vojne veterane. Leta 1670 je bil v Franciji ustanovljen Nacionalni inštitut invalidov, ki je skrbel za vojne invalide in veterane, to je za stare in odslužene vojake. V Rusiji so bili ustanovljeni prvi domovi za vojne invalide leta 1682, pozneje so bile ustanovljene tudi bolnice za vojne invalide. Po napoleonskih vojnah je bil v Rusiji leta 1814 ustanovljen Komite za pomoč invalidom. Vendar socialno zavarovanje vojnih invalidov še ni obstajalo. V Nemčiji je bil leta 1873 ustanovljen invalidski fond iz sredstev vojne odškodnine, ki jo je Nemčija dobila od Francije. S pomočjo tega fonda je Nemčija poskrbela za vojaške invalide iz francosko-pruske vojne. V Avstriji je vprašanje zaščite vojnih invalidov urejal zakon iz leta 1875. Ustanovljen je bil tudi Karlov fond za pomoč vojnim žrtvam. V Srbiji je zakon o podpori vojnih invalidov, družin padlih, umrlih in pogrešanih vojakov iz leta 1878 prvič uredil vprašanje njihove zaščite. Ustanovljen je bil tudi Invalidski fond kneza Mihajla za zgraditev invalidskega doma, leta 1913 pa je bil ustanovljen Srbski invalidski narodni fond sveti Dorote.¹

Z naglim razvojem vojne tehnike in ustanavljanjem masovnih armad od 19. stoletja dalje je problem invalidske zaščite postajal ne samo nacionalna skrb, pač pa vedno bolj tudi splošen svetovni problem. Z udeležbo velikih armad v vojnih spopadih svetovnega obsega in z uporabo sredstev za masovno uničevanje sovražnikove žive sile, se je naglo večalo tudi število vojnih invalidov na obeh straneh. Že leta 1812 je samo Francija imela okrog 26.000 vojnih invalidov. Prva in druga svetovna vojna pa sta bili primer najmasovnejšega uničevanja ne samo materialnih dobrin, pač pa tudi ljudi na fronti in v zaledju. Medtem ko je bilo v prvi svetovni vojni največ človeških žrtev na frontah in med vojaki, je bila druga svetovna vojna primer najmasovnejših človeških žrtev med civilnim prebivalstvom; vojne žrtve niso bile več predvsem na frontah, pač pa v njenem zaledju. Civilno prebivalstvo je bilo deloma pasivna žrtev vojnih operacij in množičnega uničevanja zaledja, deloma pa je aktivno sodelovalo v vojnih operacijah zlasti v okviru osvobodilnih vojn in odporiških gibanj okupiranih dežel. S tem se je odprl nov vidik problema invalidov, namreč problem vojnih civilnih invalidov.

Kako pomemben faktor nacionalnega obsega so postali vojni invalidi zlasti po prvi svetovni vojni, kaže že sam podatek, da je bilo samo v prvi svetovni vojni okrog 21 milijonov ljudi ranjenih in pohabljenih (v stari Jugoslaviji je bilo okrog 80.000 vojnih invalidov, 180.000 vojnih vdov in 200.000 sirot brez staršev), v drugi svetovni vojni pa blizu 30 milijonov. Tako veliko število vojnih invalidov je zahtevalo posebno in bolj učinkovito skrb zanje, ker je to postalo ne samo materialni problem vsakega naroda in države, pač pa tudi moralni in politični problem. Novejša invalidska zakonodaja je znatno izboljšala njihov materialni in socialni položaj ter v marsičem razširila pravice vojnih invalidov. Njihovega problema niso več reševali samo z raznimi ugodnostmi in materialnimi podporami, pač pa z vedno večjim uvajanjem rehabilitacije, to je s ponovnim usposabljanjem invalidov za delo in njihovim vključevanjem v proizvodnjo.

V stari Jugoslaviji je položaj vojnih invalidov urejala najprej Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov z dne 14. februarja

1. Mile Polajac, Invalid, Ratni invalid. Vojna enciklopedija, zv. 3, Beograd 1972, drugo izdanje, str. 621.

1920, nato pa invalidski zakon iz leta 1925 in 1929. Vojni invalidi so imeli pravico do invalidnine in dodatkov, brezplačnega zdravljenja, poklicne rehabilitacije in zaposlovanja, vendar so bile zelo skromne dejanske ugodnosti, ki so jih uživali in pravice, ki so jih dosegli. Zato je bil materialni in socialni položaj vojnih invalidov v stari Jugoslaviji zelo slab in njihovo življenje težko.

V naslednji razpravi bomo obravnavali število vojnih invalidov, njihovo socialno in narodnostno strukturo v stari Jugoslaviji na eni strani ter njihov materialni in socialnopolitični položaj na drugi strani.

Število vojnih invalidov in njihova socialna struktura v stari Jugoslaviji.

Točne statistike o številu žrtev prve svetovne vojne in prejšnjih vojn nimamo na razpolago. Število vojnih invalidov, vdov padlih, umrlih in pogrešanih vojakov ter število njihovih vzdrževanih družinskih članov se je z leti tudi spreminjalo. Zato lahko njihovo število ugotavljamo le na osnovi stanja ob določenem času, ki je bilo ugotovljeno s popisom. Tak popis je bil opravljen konec leta 1921 in v začetku leta 1922 in vsebuje razen števila vojnih invalidov še podatke o njihovi narodnosti, kdaj in kje so postali invalidi, njihov čin v vojski, starost, pismenost, poklic, družinsko stanje in premoženjsko stanje glede na lastništvo zemlje in hiše, zadolženost in davčne obveznosti. Te podatke je zbralo ministrstvo socialne politike in so bili predhodno overjeni od pristojnih lokalnih oblasti in podprti z dokazi (odločbe o invalidnosti, potrdila davčnih oblasti o premoženjskem stanju, izpiski iz matičnih knjig ipd.). Zato imamo lahko te podatke za zanesljive, v kolikor so bili zbrani; ministrstvo socialne politike namreč ni uspelo popisati vseh vojnih invalidov in ostalih vojnih žrtev, ki so imeli pravico do invalidske podpore. Razen tega imamo podatke o številu vojnih invalidov, vdov padlih vojakov in njihovih nepreskrbljenih družinskih članov, ki so leta 1923 prejeli državno podporo. Po teh podatkih je bilo konec leta 1923 v Jugoslaviji 635.416 uživalcev državnih podpor iz naslova zakona o začasnih pomočih vojnim invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev z dne 28. decembra 1921.² Podrobnejša struktura teh uživalcev invalidskih podpor pa je bila naslednja.

Število uživalcev invalidskih podpor v Jugoslaviji konec leta 1923.³

Uživalci invalidskih podpor	število
Osebni vojni invalidi	89.249
Vdove padlih vojakov	182.206
Vojne sirote brez očeta in matere	19.410
Širši družinski člani inv. in padlih voj.	25.187
Otroci osebnih voj. inv. s pravico do inv. dod.	104.664
Otroci vojnih vdov s pravico do inv. dodatka	214.700
Skupaj	635.416

2. Arhiv Jugoslavije, fond ministrstva za trgovino in industrijo, fasc. 45, Objašnjenje zakonskog nacrta o državnoj zaštiti i pomoči invalida i porodica u ratu poginulih i umrlih vojnika. Uvodni ekspozice ministra za socialno politiko dr. Dušana Peleša. Ta dokument je bil predložen v razpravo marca 1924.

3. Arhiv Jugoslavije, fond ministrstva za trgovino in industrijo, fasc. 45, Objašnjenje zakonskog nacrta o zaštiti invalida, marec 1924, str. 5.

To število je bilo tolikšno, da je res pomenilo enega bistvenih problemov stare Jugoslavije ne samo z vidika socialne politike, pač pa tudi z vidika gospodarstva in čisto političnih razmer in vzrokov.

Od 1. junija 1919, ko je država prevzela izplačevanje vseh vrst invalidskih podpor, pa do konca leta 1923 je Jugoslavija izplačala okrog eno milijardo in pol dinarjev pomoči in podpor vojnim invalidom in vdovam padlih vojakov. To je predstavljalo nekaj več kot 10 % vsega državnega proračuna za leto 1923/24. Zato je vlada iskala načine in metode, kako bi to finančno breme zmanjšala ob istočasnih zahtevah združenja vojaških vojnih invalidov, da je treba invalidnine in invalidske podpore zvišati, ker so bile resnično zelo nizke. Zato je vlada na osnovi čl. 35 zakona o proračunskih dvanajstinah z dne 30. junija 1923 ustanovila specialne komisije, ki so revidirale vse prejšnje odločbe o invalidskih podporah. Rezultat tega postopka je bil tak, da se je število užívalcev invalidskih podpor in dodatkov zmanjšalo za okrog 20 %.⁴

Do uvedbe novega invalidskega zakona z dne 17. novembra 1925 invalidnine in invalidske podpore vojnih invalidov in vdov padlih vojakov niso bile enake v vsej državi. Invalidnine in invalidski dodatki vojnih invalidov s področja bivše habsburške monarhije so bile za 55 do 71 % nižje od prejemkov, ki so jih prejeli vojni invalidi v Srbiji, Makedoniji in Črni gori, invalidnine vojnih vdov so bile za 75 do 85 % nižje, invalidski dodatki za njihove nepreskrbljene otroke pa za 50 do 55 % nižji od onih, ki so bili določeni po zakonu bivše kraljevine Srbije iz leta 1914.⁵ Izredno nizke invalidnine vojnih invalidov in vojnih vdov, ki jih tudi invalidski dodatki niso dovolj zvišali, so bile vzrok tudi za politično nezadovoljstvo velikega števila prebivalstva, ki ga je tolikšna neenakost v višini invalidskih podpor še bolj podžigala. Novi invalidski zakon iz leta 1925 je invalidske podpore sicer izenačil v vsej državi in jih tudi zvišal za 30 do 100 % in več, a so še vedno ostale prenizke. Invalidnina 100 % vojnega invalida je po novem zakonu znašala 2.400 din letno,⁶ oziroma 200 din mesečno, kar je bilo v Sloveniji leta 1925 komaj ena petina povprečnega zasluzka zaposlenega delavca v industriji (980 din mesečno). Polna invalidnina 100 % invalida ni zadoščala niti za stroške njegove prehrane po eksistenčnem minimumu, ki so v Sloveniji znašali 325 din mesečno. Vojna vdova brez premoženja in s tremi nepreskrbljenimi otroki je dobila letno invalidnino skupaj z otroškimi dodatki v višini 1.800 din,⁷ oziroma 150 din mesečno; eksistenčni minimum 4 članske družine pa je leta 1925 znašal 2.842 din mesečno. Invalidnina vojne vdove skupaj z otroškimi dodatki je znašala torej 5,3 % eksistenčnega minimuma njene družine. Vojni invalidi in vdove brez premoženja, ki niso mogli sami ničesar zaslužiti, so živeli v veliki revščini. Invalidske pokojnine in podpore z vsem sistemom dodatkov niso mogle zagotoviti

4. Arhiv Jugoslavije, fond ministrstva za trgovino in industrijo, fasc. 45, Objašnjenje zakonskog nacрта o zaštiti invalida, marec 1924, str. 6.
5. Uredba o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920, čl. 14, Uradni list deželne vlade za Slovenijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, leto III, št. 47 z dne 4. maja 1921, str. 247; dalje citiram: Ur. l. Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov, z dne 14. februarja 1920, z dne 25. marca 1921, čl. 2, Ur. l., št. 47, z dne 4. maja 1921, str. 248. Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 21, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovencev št. 294 z dne 31. decembra 1921; dalje citiram: Sl. N.
6. Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, čl. 39 do 41, Ur. l. št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 787, Sl. N., št. 268, z dne 21. novembra 1925.
7. Prav tam, čl. 46.

njihovim uživalcem primernega življenjskega minimuma. Ker so bile ostale oblike pomoči vojnim invalidom, ki jih je zagotavljal invalidski zakon, (brezplačno zdravljenje, poklicna rehabilitacija, zaposlovanje), praktično brez vrednosti, ker se niso izvajale, je bil socialnopolitični in materialni položaj vojnih invalidov izredno slab. Razen prej omenjenih izredno nizkih invalidnin in nekaj sto zaposlenih invalidov v trafikah, ni bilo zanje narejenega skoraj ničesar, v vsakem primeru pa premalo, da bi glede na njihovo zmanjšano delovno sposobnost zaradi invalidnosti lahko živeli človeka vredno življenje.

Socialna struktura vojnih invalidov.

Razen številčnega stanja vojnih invalidov, moramo poznati tudi ostale razmere v katerih so živeli. Zelo dober pokazatelj življenjskih razmer je socialna statistika. S pomočjo socialne statistike vojnih invalidov bomo poskušali prikazati življenjske razmere vojnih žrtev prve svetovne vojne in prejšnjih vojn, v stari Jugoslaviji.

Podrobnejšo socialno statistiko imamo samo za vojne invalide, ker pa so ostale vojne žrtve izhajale iz istih družbenih slojev kot vojni invalidi, ne bomo mnogo pogrešili, če bomo posploševali in sklepali, da so bile narodnostne, kulturne, družbene in premoženjske razmere tudi ostalih vojnih žrtev približno enake kot pri vojnih invalidih.

Podatki o narodnostni in socialni strukturi so zbrani za okrog 85 % vseh vojaških vojnih invalidov, za nekatere podatke več, za druge manj.

Na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore so vojaški invalidi in ostale vojne žrtve uveljavljali svoje pravice na osnovi srbskega invalidskega zakona, oziroma zakona o podpori vojnih invalidov z dne 8. avgusta 1878, ki je bil spremenjen in dopolnjen 10. aprila 1914, na področju bivše habsburške monarhije, pa po avstrijskem zakonu iz leta 1875.⁸ Tudi zadevna administracija in postopek za uveljavitev pravic vojnih žrtev iz naslova teh zakonov sta bila na bivšem avstroogrskem ozemlju (osnutek invalidskega zakona iz leta 1925 je to ozemlje imenoval „novopriključene pokrajine“) drugačna, kot v bivši kraljevini Srbiji. Zato so bili tudi skoraj vsi podatki zbrani po tem principu: bivša kraljevina Srbija in Črna gora skupaj (današnja ožja Srbija, Makedonija in Črna gora) in posebej za Vojvodino, Hrvatsko in Slavonijo, Bosno in Hercegovino, Dalmacijo in Slovenijo. Glede narodnosti iz zbranih podatkov ni mogoče izdvojiti podatkov za srbsko, makedonsko in črnogorsko narodnost posebej, pač pa za vse tri skupaj. Za vse ostale narodnosti pa so podatki. Vse to je treba upoštevati za pravilno razumevanje razpoložljivih podatkov in ker ni boljših, moramo uporabiti te.

Za narodnostno strukturo vojnih invalidov imamo podatke za 74.756 oseb, kar je pomenilo 85 % oseb vseh vojnih invalidov tega leta v Jugoslaviji. Rezultati tega popisa v začetku leta 1922 pa so bili naslednji. Od vseh anketiranih vojnih invalidov je bilo Srbov, Makedoncev in Črnogorcev 33.666, Hrvatov 21.308, Slovencev 11.467, Nemcev 2.657, Madžarov 2.527, Romunov 807, Slovakov in Čehov 643, Turkov 154, Bolgarov 101, Italijanov 11, Poljakov 9 in za 1.397 invalidov ni podatkov.⁹

8. Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 20, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119, Sl. N. št. 294, z dne 31. decembra 1921.

9. Arhiv Jugoslavije, fond ministrstva trgovine in industrije, fasc. 45, Objašnjenje zakonskega nacrtu o državnoj zaščiti i pomoči invalida i porodica u ratu poginulih i umrlih vojnika, str. 7; uvodni ekspozé ministra za socialno politiko dr. Dušana Peleša. Ta dokument je bil predložen v razpravo marca 1924. Dalje citiram: Objašnjenje zakonskega nacrtu o zaščiti invalida.

Kdaj in na katerih frontah so anketirani vojni invalidi dobili svoje poškodbe ali zboleli, zaradi česar so postali invalidi, bomo videli iz naslednjih podatkov, ki se nanašajo na 72.462 oseb ali 82 % vseh vojnih invalidov v Jugoslaviji leta 1922. Iz raznih vojnih operacij bivše kraljevine Srbije pred prvo svetovno vojno je živelo leta 1922 v Jugoslaviji še 3.959 vojnih invalidov in sicer iz turške vojne 1875. leta 93 invalidov, iz obdobja okupacije Bosne in Hercegovine 1878. leta 118 invalidov, iz srbsko-bolgarske vojne 1884. leta 168 invalidov in iz balkanskih vojn 1912 in 1913. leta 3.580 invalidov. Iz front prve svetovne vojne je bilo leta 1922 v Jugoslaviji okrog 80.000 vojnih invalidov, podatki so zbrani za 68.503 invalide. Vojni invalidi so postali na naslednjih frontah. Iz srbsko-avstrijske fronte v letih 1914 in 1915 je bilo 13.885 invalidov, iz srbsko-bolgarske fronte je bilo 1.230 invalidov, iz velikega umika srbske vojske preko Albanije je bilo 1.746 invalidov, iz solunske fronte je bilo 2.809 invalidov, iz fronte v Dobrudži je bilo 1.133 invalidov, iz vojnih operacij v Črni gori je bilo 852 invalidov. Velika večina Slovencev, Hrvatov in Srbov s področja bivše habsburške monarhije je bilo ranjenih na soški fronti, v Galiciji in Rusiji. Iz fronte na Soči in Piavi je bilo 16.505 invalidov, iz fronte v Galiciji in na Karpatih je bilo 13.386 invalidov, v Rusiji je postalo 8.168 invalidov, iz operacij na morju je bilo 438 invalidov, na raznih drugih frontah (Tiroli, Romunija, Francija, Belgija) je bilo 1.388 invalidov. Iz vojnih operacij v zaledju je bilo 3.756 invalidov. V vojnem ujetništvu je postalo 1.106 vojnih invalidov.¹⁰

Največ vojnih invalidov je bilo iz leta 1915 (18.247), iz leta 1916 (14.484), iz leta 1914 (13.208) in iz leta 1917 (12.717), iz leta 1918 je bilo 8.343 vojnih invalidov. Iz leta 1919 je bilo 565 vojnih invalidov; to so bile predvsem žrtve vojaških operacij jugoslovanske vojske na Koroskem.¹¹

Struktura vojnih invalidov po činu v vojski.

Invalidnine vojaških vojnih invalidov pa tudi invalidnine vojnih vdov niso bile enake za vse, pač pa so bile odvisne od njihovega čina v vojski in so bile določene za vojake in podoficirje posebej (invalidnine podoficirjev so bile zvišane za 15 do 25 % glede na njihov čin), posebej za nižje oficirje, posebej za višje oficirje in posebej za generale. Razlike so bile velike; za 100 % vojaka invalida je znašala invalidnina 2.400 din letno, za nižjega oficirja 4.800 din, za višjega oficirja 6.000 din in za generala 8.000 dinarjev letno.¹² Podrobneje bomo ta problem obdelali v poglavju o invalidninah. Z ozirom na ta problem bomo tu obdelali samo strukturo vojnih invalidov glede na njihov prejšnji čin v vojski. Podatki se nanašajo na 74.646 anketiranih vojnih invalidov (85 % vseh vojnih invalidov v Jugoslaviji leta 1922). Vojakov in kaplarjev (desetarjev) je bilo 69.631 (93,3 %), podoficirjev je bilo 3.955 (5,20 %) in oficirjev je bilo 1.060 (1,45 %). Podrobnejša struktura podoficirjev in oficirjev med vojnimi invalidi leta 1922 pa je bila naslednja. Podnarednikov je bilo 2.594 in narednikov 1.361; podporočnikov je bilo 254, poročnikov 283, kapetanov II. razreda 132 in kapetanov I. razreda je bilo 139; majorjev je bilo 129, podpolkovnikov 71 in polkovnikov je bilo 52.¹³

10. Objašnjenje zakonskog nacрта o zaštiti invalida, str. 7-8.

11. Prav tam.

12. Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, čl. 39-41, Ur. l. št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 787.

13. Objašnjenje zakonskog nacрта o zaštiti invalida, str. 8.

Starost vojnih invalidov in njihovo družinsko stanje. Podatki se nanašajo na 74.702 invalida iz leta 1922 v Jugoslaviji. Največ invalidov (62 %) je bilo leta 1922 starih 30 do 40 let. V letih prve svetovne vojne, ko so zaradi ran ali bolezni postali vojni invalidi, pa so bili stari od 22 do 36 let. Invalidov, ki so bili 5 let mlajši, med vojno so bili stari 17 do 22 let, je bilo okrog 9 %. Invalidov, ki so bili 10 let starejši, med vojno so bili stari 37 do 42 let, pa je bilo okrog 24 %. Starejših vojnih invalidov je bilo mnogo manjše število, to so bili starejši letniki iz prve svetovne vojne in še živeči vojni invalidi iz prejšnjih vojn.¹⁴

Družinsko stanje vojnih invalidov je bilo naslednje. Večina vojnih invalidov po podatkih iz leta 1922 je bila oženjenih in sicer 59.715 ali 80 % vseh anketiranih invalidov; neoženjenih je bilo 14.900 ali 20 %.

Anketirani invalidi so imeli 126.649 otrok in sta povprečno prišla po 2 otroka na eno družino. Ker so bili vojni invalidi večinoma mladi, so bile tudi njihove družine mlade; skoraj polovica njihovih otrok je bila leta 1922 mlajša od 7 let. Starejših od 16 let, ko so v normalnih razmerah izgubili pravico do otroškega invalidskega dodatka, je bilo 14 % otrok vojnih invalidov. Zato je večina otrok vojnih invalidov (86 %) imela pravico do otroškega invalidskega dodatka.¹⁶

Čisto drugačna pa je bila starost otrok vojnih vdov. Te so imele mnogo manj otrok v taki starosti, ki so imeli pravico do otroškega dodatka, to je v starosti do 16 let, in se je to število še vsako leto manjšalo. Otrok do 7 leta starosti skoraj ni bilo ob popisu invalidov in vojnih vdov leta 1922, ker so bili možje vojnih vdov večinoma že leta 1914 vpoklicani v vojsko in so v naslednjih letih popadali na frontah. Večina otrok padlih, umrlih in pogrešanih vojakov je bilo leta 1922 starih nad 10 let in do leta 1930 so skoraj vsi otroci vojnih vdov izgubili pravico do otroških dodatkov.

Šolska izobrazba in kvalifikacijska struktura vojnih invalidov. Glede šolske izobrazbe so podatki zbrani za 85.783 vojnih invalidov in so ti podatki najbolj popolni, ker so zajeli praktično skoraj vse invalide. Njihova šolska izobrazba je bila približno enaka takratnemu jugoslovanskemu poprečju. Nekoliko slabša je bila glede srednje in višješolske izobrazbe. Nepismenih vojnih invalidov je bilo 23.965 ali 28 %, polpismenih pa 2.963 ali okrog 4 %. Osnovnošolsko izobrazbo je imelo 44.699 invalidov ali 52 %. Veliko vojnih invalidov pa si je pridobilo pismenost in svojo osnovno izobrazbo izven rednega šolanja; takih invalidov je bilo 12.059 ali okrog 14 % vseh anketiranih. Srednjo in visokošolsko izobrazbo je imelo nekaj več kot 2 % anketiranih invalidov (1.962) in sicer: 842 invalidov je imelo samo po nekaj razredov srednje šole, 833 invalidov je imelo srednješolsko izobrazbo (413 nižjo in 420 višjo) in 287 invalidov je imelo visokošolsko izobrazbo.¹⁷

Kvalifikacijska struktura vojnih invalidov. Podatki so zbrani za 64.268 vojnih invalidov, kar predstavlja okrog 80 % vseh invalidov. Kvalifikacijska struktura anketiranih vojnih invalidov približno odgovarja strukturi njihove šolske izobrazbe. S kmetijstvom se je ukvarjalo okrog 67 % anketiranih invalidov (43.010). Od tega števila je bilo 40.198 kmetijskih posestnikov in 2.578 poljedelskih delavcev. Največ poljedelskih delavcev je bilo v Sloveniji in na Hrvaškem. Manjše število invalidov se je ukvarjalo samo z živinorejo (med njimi je bilo tudi 75 pastirjev, največ v Bosni in Vojvodini), mlekarstvom, sadjarstvom, vinogradništvom in čebelarstvom.¹⁸

14. Prav tam, str. 7.

15. Prav tam, str. 9.

16. Prav tam, str. 9-10.

17. Prav tam, str. 13.

18. Prav tam, str. 13-15.

Na drugem mestu so bile razne obrtne dejavnosti, kjer je bilo zaposlenih 7.526 invalidov ali 12 % vseh anketiranih. Največ je bilo zaposlenih v usnjarski, obutveni, oblačilni, lesni in živilski obrti ter v raznih služnostnih obrtih (frizerji, brivci). V industriji je bilo zaposlenih 5.858 invalidov, kar je predstavljalo okrog 10 % vseh anketiranih. Med njimi je bilo precej vratarjev. V gozdarstvu, rudarstvu in prometu je bilo zaposlenih 1.400 invalidov, kar je predstavljalo le okrog 2 % vseh anketiranih.

V trgovini je bilo zaposlenih 1.305 invalidov, ali 2 % vseh anketiranih. Nekaj je bilo trgovskih nameščencev, več pa trafikantov, potujočih malih trgovcev in branjevcev. V raznih poklicih z višjo izobrazbo je bilo zaposlenih 2.400 invalidov ali okrog 3 % vseh anketiranih. Največ je bilo med njimi javnih in privatnih nameščencev, oficirjev in glasbenikov, manj pa dijakov, učiteljev, profesorjev, zdravnikov, inženirjev in drugih svobodnih poklicev. Brez poklica je bilo 2.767 invalidov, kar je predstavljalo okrog 4 % vseh anketiranih.¹⁹

Zanimiv je podatek, da je samo 1.823 anketiranih vojnih invalidov iskalo dodaten zaslužek v še kakšni drugi dejavnosti, na primer kmetje v obrti, obrtniki pa v poljedelstvu ali v kaki drugi donosnejši obrti. Po teh podatkih je manj kot 3 % anketiranih invalidov iskalo sredstev za preživljanje v kaki drugi dejavnosti, ki ni bila njegov osnovni poklic. Deloma je bilo tako stanje posledica njihove kvalifikacijske nerazgledanosti in neiznajdljivosti, deloma pa posledica zmanjšanih delovnih sposobnosti zaradi invalidnosti. Take razmere pa so seveda zelo omejevale možnosti, da bi si vojni invalidi s svojim delom lahko zagotavljali sredstva za primerno preživljanje sebe in svojih družin.

Zaradi nepopolnih podatkov se ne da ugotoviti, koliko je invalidnost vplivala na morebitne spremembe v poklicu. Ugotovimo lahko samo to, da se je na splošno zaradi nastopa invalidnosti zmanjšalo število poljedelskih delavcev; povečalo pa se je število invalidov v lažjih poklicih (krojači, opankarji, sedlarji, ščetkarji, vrvarji, klobučarji, mizarji, pletarji, ključavničarji, gostilničarji). Povečalo se je število vojnih invalidov med gozdnicami in lovskimi čuvaji in med vratarji. Večje število invalidov se je zaposlilo v prometni in poštni službi. Povečalo se je število invalidov med malimi trgovci, nekaj sto invalidov je dobilo trafike. Število invalidov se je povečalo tudi med nameščenci, predvsem med nižjimi uradniki.²⁰

Premoženjsko stanje vojnih invalidov. Premožensko stanje na višino njihovih invalidnin in dodatkov sicer ni vplivalo, kakor je bil to primer pri vojnih vdovah, vplivalo pa bi lahko na druge ugodnosti, ki jim jih je invalidski zakon iz leta 1925 zagotavljal, a jih niso izvajali kot na primer pravica do zemlje, do obrtne delavnice, do dotacije za nakup zemlje, zgraditev hiše, nakup opreme in orodja in podobno.²¹

Podatki o premoženjskem stanju so zbrani za 68.236 vojnih invalidov. Skoraj ena četrtnina teh invalidov ni imela dovolj materialnih in produktivnih sredstev, da bi z njimi primerno vzdrževala sebe in svoje družine. Po teh podatkih je bilo okrog 4.000 takih invalidov v Srbiji, Makedoniji in Črni gori, 3.500 v Bosni in Hercegovini, 3.000 v Sloveniji, 2.500 v Dalmaciji, 1.500 v Vojvodini in okrog 1.000 na Hrvaškem in v Slavoniji. Podrobnejši podatki o premoženjskem stanju vojnih invalidov pa kažejo naslednjo sliko njihovih življenjskih razmer.²²

19. Prav tam, str. 13-15.

20. Prav tam, str. 13-15.

21. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 39-49, Ur. l št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 787-7.

22. Objašnjenje zakonskega nacrtja o državnoj zaščiti invalida, str. 10.

Stanovanjsko vprašanje je bil velik problem za več kot eno tretjino vojnih invalidov, ki ni imela svoje hiše niti lastnega stanovanja. Takih invalidov je bilo 22.904 ali 33,5 % vseh anketiranih. Tudi stanovanjske razmere vseh ostalih 45.332 anketiranih invalidov verjetno niso bile najboljše. Z ozirom na ostale premoženjske razmere večine invalidov lahko sklepamo, da so stanovali pretežno v bajtah, majhnih in slabih hišicah in ponekod tudi v zemljankah. To domnevo lahko potrjujejo tudi podatki, da je v Bosni in Hercegovini skoraj 83 % anketiranih invalidov (7.438) imelo svoje hiše, v Srbiji, Makedoniji in Črni gori celo 87 % (16.609), v Sloveniji pa je imelo svoje hiše le 32 % anketiranih invalidov (3.860) in v Vojvodini 55 % (6.130) invalidov. Vendar lahko z zanesljivostjo sklepamo, da je bil stanovanjski standard tako v Sloveniji kot v Vojvodini višji od onega v Bosni in Hercegovini.²³

Glede zemljiške posesti so zbrani podatki lahko bolj objektivni, vendar le deloma, ker ne vsebujejo tudi podatkov o kvaliteti zemlje. Ti podatki so podobni onim o stanovanjskih razmerah, le da kažejo še na slabše premoženjsko stanje invalidov, kar je tudi bolj verna slika tega stanja. Skoraj 37 % anketiranih invalidov (27.377) ni imelo nobene lastne zemlje. Največ invalidov brez lastne zemlje je bilo v Sloveniji in sicer 7.992 ali 30 % vseh anketiranih; veliko jih je bilo iz Vojvodine (6.596) in iz Dalmacije (3.298). Iz ožje Srbije, Makedonije in Črne gore je bilo le 1.669 vojnih invalidov brez zemlje, iz Bosne in Hercegovine pa 1.552. Na Hrvaškem in v Slavoniji je bilo 6.300 invalidov brez lastne zemlje, kar je predstavljalo 35 % vseh anketiranih.²⁴

Vendar tudi tisti invalidi, ki so sicer imeli nekaj zemlje, je niso imeli dovolj za primerno preživljanje in vzdrževanje sebe in svojih družin. Njihova posestva so bila po obsegu izredno majhna in verjetno tudi zemlja ni bila najboljša. Več kot tritretina anketiranih vojnih invalidov (35.774 ali 76 %) je imelo leta 1922 posestva z manj kot 5 ha zemlje, več kot polovica (24.455 ali 52 %) invalidov je imelo celo manj kot 2 ha zemlje. Le 3.890 ali 8 % vojnih invalidov iz vse Jugoslavije je imelo več kot po 10 ha zemlje in 1.276 ali nekaj več kot 2,5 % vseh anketiranih invalidov je imelo več kot 20 ha zemlje.²⁵

Po posameznih pokrajinah so bile precejšnje razlike glede velikosti posestev. V Sloveniji in Dalmaciji, kjer je bilo največ invalidov čisto brez zemlje tako v absolutnem številu kot v odnosu do vseh invalidov, so tudi tisti invalidi, ki so nekaj zemlje sicer imeli, imeli najmanjša posestva v Jugoslaviji. V Slavoniji je bilo 86 % teh posestev z manj kot 5 ha zemlje, v Dalmaciji pa celo 99,7 %. V ožji Srbiji, Makedoniji, Črni gori, v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem in v Sloveniji je bilo malih posestev z manj kot 5 ha zemlje okrog 75 do 77 %. Edina izjema je bila Vojvodina. Medtem ko je bilo v Vojvodini izredno veliko invalidov čisto brez zemlje (6.596 ali 60 % vseh anketiranih), je imelo preostalih 4.412 invalidov predvsem večja posestva in tudi njihova zemlja je bila verjetno v Vojvodini dobra. Majhnih posestev do 2 ha zemlje je bilo v Vojvodini le 30 %, do 5 ha 22 %, do 15 ha 30 % in skoraj eno petino ali 17 % vseh posestev je imelo več kot po 20 ha zemlje.²⁶

Od agrarne reforme je do leta 1922 dobilo nekaj malega zemlje v last ali v zakup 7.889 vojnih invalidov iz vse Jugoslavije, največ pa v Vojvodini, na Hrvaškem in v Sloveniji.²⁷

23. Prav tam, str. 10.

24. Prav tam, str. 11.

25. Prav tam, str. 11.

26. Prav tam, str. 11.

27. Prav tam, str. 13.

Da bo slika premoženjskega stanja vojnih invalidov glede na zemljiško posest bolj verna in točna, moramo tem podatkom dodati še tega, da 21.594 ali 30 % vseh invalidov, ki so imeli zemljiško posest, niso bili sami lastniki svoje zemlje, pač pa so jo morali deliti s solastniki. In drugi element, ki je tudi bistveno vplival na že tako slabo premoženjsko stanje vojnih invalidov, je bila velika zadolženost njihovih posestev. Zadolženih je bilo 7.189 ali okrog 16 % vseh posestev anketiranih invalidov. Čimmanjša so bila posestva, bolj so bila zadolžena. Od malih posestev z manj kot 2 ha zemlje je bilo okrog 21 % (5.046) posestev zadolženih, od srednjih posestev do 5 ha zemlje je bilo samo še 10 % (1.134) posestev zadolženih, od večjih posestev pa je bilo le še okrog 8 % vseh posestev (1.009) zadolženih.

Dolgovi sicer večinoma niso bili veliki, a ker so bila to predvsem majhna posestva z majhnimi dohodki, jih je bilo težko odplačati. Okrog 70 % zadolženih posestev (5.100) je bilo zadolženih s hipotekarnim posojilom do 1.000 din, ostalih 30 % zadolženih posestev (2.089) pa je bilo bolj zadolženih in so imela hipotekarna posojila do 20.000 dinarjev.²⁸

Glede davčnih obremenitev vojnih invalidov je najmanj podatkov. Gre seveda samo za podatek o direktnih davkih, predvsem za zemljarino in osebni dohodninski davek. Vendar so tovrstni podatki zelo slabi. Iz zbranega gradiva je razvidno, da so anketiranci vojni invalidi leta 1922 plačali direktne davke v 47.087 primerih. Vendar to še ne pomeni, da je bilo tudi toliko davčnih obveznikov, ker je en in isti invalid lahko plačal tudi po več različnih direktnih davkov (v Sloveniji in Dalmaciji na primer zemljiški davek in davek od osebne dohodnine, pa še hišnino in davek od dohodka podjetja, če ga je imel, od rente in od plače – takomenovani uslužbenški davek). Tudi glede obremenitev vojnih invalidov z direktnimi davki so bile po posameznih pokrajinah velike razlike. Čeprav je bilo premoženjsko stanje invalidov glede na zemljiško posest v Sloveniji najslabše, so bili prav ti invalidi najbolj obremenjeni z direktnimi davki. Skoraj polovica vseh invalidov iz Slovenije je poleg ostalih davkov moralo plačevati še osebni dohodninski davek, ki ga razen v Dalmaciji niso plačevali nikjer v Jugoslaviji. Določena višina direktnih davkov, ki so jih morali plačevati vojni invalidi, je bila za nekatere ugodnosti iz naslova invalidskega zakona ovira za uveljavitev njihovih pravic. Večinoma je bila ta meja 30 din.

Tisti, ki so bili zavezani višjim direktnim davkom, do nekaterih ugodnosti niso imeli pravic.³⁰ Zato nas tu zanima najprej ta podatek, ki je znašal: 24.681 ali 52 % anketiranih invalidov je leta 1922 plačalo do 30 din direktnih davkov, 47,5 % pa več. Podrobnejša struktura pa je bila takale: do 5 din direktnih davkov je plačalo 8.927 invalidov, do 10 din 6.029, do 15 din 4.079, do 20 din 2.970, do 30 din 2.676, do 40 din 1.644, do 50 din 1.084, do 60 din 641, do 70 din 493, do 80 din 559, do 90 din 320 do 100 din 465 in nad 100 din direktnih davkov je plačalo 1.931 invalidov.³¹

Vsi ti elementi skupaj prikazujejo osnovno strukturo premoženjskega stanja vojnih invalidov v stari Jugoslaviji brez vseh ugodnosti, podpor in pravic, ki jim jih je zagotavljal, nekaj malega pa tudi dajal, invalidski zakon, oziroma prejšnje uredbe o začasnih podpori invalidov in vojnih vdov. Ta vidik premoženjskih razmer vojnih invalidov pa bomo obde-

28. Prav tam, str. 12.

29. Vladimir Murko, Državne in samoupravne finance v dravski banovini 1918-1938, Neposredni davki, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 474-476.

30. Zakon o začasnih pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 20, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119-120.

31. Objašnjenje zakonskega nacрта o državnoj zaščiti invalida, str. 13-13.

lali v naslednjem poglavju, v katerem bo govora o invalidninah, invalidskih podporah in drugih ugodnostih iz naslova invalidskega zakona. Ugotovljali bomo v kolikšni meri so si vojni invalidi s temi dohodki lahko izboljšali svoj gmotni in socialni položaj. Po raziskavi vseh elementov, ki vplivajo na življenjski standard, bomo lahko ugotavljali življenjske in delovne razmere vojnih invalidov. Ko bomo na koncu sešteli podatke premoženjskega stanja invalidov in podatke o denarnih podporah in drugih ugodnostih, ki so jih dobivali zaradi svoje invalidnosti, bomo dobili realno sliko njihovih življenjskih in delovnih razmer.

Ne bomo mnogo pogršili, če bomo vse te podatke, predvsem pa rezultate raziskave posplošili tudi na vojne vdove, saj so izhajale tako one kot njihovi padli možje iz istih družbenih slojev kot vojni invalidi. Tako bo slika o materialnem in socialno-političnem položaju vojnih invalidov, vojnih vdov in drugih žrtev vojne v stari Jugoslaviji mnogo bolj popolna in celovita. Ker je bila ta kategorija socialno ogroženih ljudi v stari Jugoslaviji razmeroma velika, štela je okrog 650.000 ljudi, bodo rezultati te raziskave tudi velikega splošnega pomena za prikaz socialnih razmer v stari Jugoslaviji.

Socialnopolitični in materialni položaj vojnih invalidov in vdov v stari Jugoslaviji.

V tem poglavju bomo obravnavali socialnopolitični in materialni položaj vojnih invalidov in vdov ter njihovih družinskih članov z vidika pravic po invalidskem zakonu, ki so jih lahko uveljavljali zaradi svoje invalidnosti in udeležbe v vojni. Socialnopolitični in v veliki meri tudi materialni položaj te kategorije socialno ogroženih ljudi je urejal invalidski zakon z dne 17. novembra 1925 in je bil dopolnjen in spremenjen 4. julija 1929.

Pred uveljavitvijo invalidskega zakona socialnopolitični in materialni položaj vojnih invalidov in družin padlih, umrlih in pogršanih vojakov ni bil enotno urejen v vsej Jugoslaviji. Obstajale so velike razlike med posameznimi pokrajinami, predvsem pa med ozemljem bivše kraljevine Srbije in Črne gore na eni strani in pokrajinami bivše habsburške monarhije na drugi strani. Pravica vojnih invalidov in vdov na bivšem avstroogorskem ozemlju so bile mnogo manjše kot na ozemlju bivše kraljevine Srbije in Črne gore.³²

— Vojni invalidi in družine padlih, umrlih in pogršanih vojakov so do konca leta 1925 uveljavljali svoje pravice do invalidskih pokojnin, družinskih in drugih podpor še po stari zadevni zakonodaji, to je po srbski, ogrski in avstrijski in sicer:

1. v Srbiji in Črni gori po zakonu o podpori vojnih invalidov in družin padlih, umrlih ali pogršanih vojakov z dne 8. julija 1878 s poznejšimi dopolnitvami in sicer z dne 19. januarja 1879; 6. aprila 1881; 3. januarja 1883; 26. julija 1886; 28. marca 1888; 24. januarja 1896; 29. julija 1898; 10. aprila 1902 in z dne 10. aprila 1914, ko je izšlo novo in prečiščeno besedilo kot zakon o podpori vojaških invalidov z dne 10. aprila 1914. Določbe tega zakona so veljale tudi za invalide in družine padlih vojakov pred letom 1975 kakor tudi za invalide — vstaše, dobrovoljce in četnike iz Srbije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine.³³

2. na Hrvatskem in v Slavoniji, Bosni in Hercegovini, Banatu, Bački in Baranji je veljala ogrska zakonodaja in sicer iz leta 1875 in 1897.³⁴

32. Prav tam, str. 21-22.

33. Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogršanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 20, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119.

34. Prav tam.

3. v Sloveniji in Dalmaciji je veljala avstrijska zakonodaja in sicer: invalidski zakon z dne 27. decembra 1875,³⁵ ki je bil spremenjen in dopolnjen izdan 27. aprila 1887.³⁶ Ta zakon je bil deloma spremenjen z dopolnili z dne 3. aprila 1894,³⁷ z dne 28. marca 1896 (RGI. 48/1896) in z dne 19. marca 1907.³⁸ Samo za Slovenijo je od leta 1918 do 1925 veljala še uredba Narodne vlade SHS z dne 20. novembra 1918.³⁹

Tako stanje se je v bistvu ohranilo vse do uveljavitve invalidskega zakona z dne 17. novembra 1925.⁴⁰ Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920,⁴¹ ki je bila spremenjena in dopolnjena 25. marca 1921⁴² in je 28. decembra 1921 izšla kot zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev⁴³ je sicer veljala za vso Jugoslavijo, po drugi strani pa je obdržala vse razlike glede višine začasnih invalidskih pokojnin vojnih invalidov in družin padlih vojakov in drugih pravic, ki so izhajale iz prej naštetih srbske, ogrske in avstrijske zakonodaje. Invalidske in družinske pokojnine po avstrijski in ogrski zakonodaji so bile za okrog 30 do 80 % nižje od pokojnin, ki so bile določene po bivši srbski zakonodaji.

V Sloveniji je invalidske pokojnine vojnih invalidov in vdov ter vse podpore izplačevala vojaška intendantca za Slovenijo v Ljubljani. Upravičenci so svoje vloge vlagali pri občinskih uradih. Te vloge so okrajna glavarstva dopolnila s potrdili o premoženjskem stanju prosilcev, z zdravniškim spričevalom in potrdilom ali je družina že prejemale vzdrževalnino in podporo. Tako izpolnjene vloge so okrajna glavarstva pošiljala pristojnemu vojnemu poveljstvu s sedežem v šempetrski vojašnici. Vse invalidske podpore pa je nato izplačevala vojaška intendantca za Slovenijo v Ljubljani po določilih bivšega avstrijskega zakona z dne 14. septembra 1887.⁴⁴ Vse posle glede odmere, nakazovanja in izplačevanja invalidskih pokojnin za invalide, vojne vdove in sirote pa je septembra 1920 prevzela civilna uprava.⁴⁵ Od oktobra 1920 dalje je prenehalo izplačevanje podpor vojnim vdovam. Namesto podpor je vsaka vdova po padlem vojaku ali žena pogrešanega vojaka dobila pravico do zakonite invalidske pokojnine zase in do vzdrževalnino za svoje nepreskrbljene otroke.⁴⁶ Pravica do invalidske pokojnine ni bila odvisna od premoženjskega stanja upravičencev. Invalidski dodatek in družinske podpore pa so bile odvisne od premoženjskega stanja upravičencev.

Vojni invalidi, vojne vdove. Definicija vojnega invalida in vojne vdove s pravico do pokojnine se je z leti spreminjala. Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920⁴⁷ in zakon o začasni pomoči z dne 28. decembra 1921⁴⁸ sta definirala vojnega invalida v smislu posledic prve svetovne vojne in obstoječe-

35. RGI., št. 158/1876.

36. RGI., št. 41/1887.

37. RGI., št. 148/1891.

38. RGI., št. 86/1907.

39. Ur. l. št. 27, z dne 25. novembra 1918.

40. Ur. l. št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 785-791.

41. Ur. l. št. 47, z dne 4. maja 1921, str. 245-248.

42. Prav tam, str. 248-250.

43. Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 117-123.

44. Naredba deželne vlade za Slovenijo, Poverjeništvu za socialno skrbstvo, Ur. l. št. 58, z dne 4. marca 1919.

45. Ur. l. št. 12, z dne 4. februarja 1921, str. 88.

46. Ur. l. št. 23, z dne 5. marca 1921, str. 136.

47. Ur. l. št. 47, z dne 4. maja 1921, str. 245.

48. Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 117.

ga stanja leta 1920 in 1921, Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925 pa že v smislu splošnih in občeveljavnih načel, ki so lahko veljala in se uporabljala za obstoječe stanje v stari Jugoslaviji, lahko pa bi se uporabljale tudi za bodoče primere.⁴⁹

Po definiciji uredb iz leta 1920 in 1921 je bil vojni invalid tisti jugoslovanski državljani, ki je po zakonu o vojaški obveznosti bivše kraljevine Srbije, Črne gore, Avstro-Ogrske ali kakšne zavezniške države opravil vojno dolžnost in službo kot vojni obveznik ali kot dobrovoljec ali četnik ali kot vstaš za jugoslovansko združitev ter je pri tem brez lastne krivde dobil rane ali izgubil zdravje v tolikšni meri, da ga je zaradi tega vojaška oblast spoznala za nesposobnega za vojno službo in da se je njegova sposobnost za pridobitno delo zmanjšala najmanj za 20 %. Vojni ujetniki so dobili status vojnega invalida, če so dobili poškodbe ali bolezni na prisilnem delu ali v taborišču. Za civilnega invalida so smatrali tistega državljanca, ki je ob vojnih operacijah (bombardiranje, eksplozije min, zastrupitev z vojnimi plini) brez lastne krivde dobil enake poškodbe kot vojni invalid. Vdova je imela pravico do invalidske pokojnine, če je njen mož padel pred sovražnikom, da je bil zadet od sovražnikovega orožja, ali pa je umrl za ranami ali težkimi poškodbami zaradi vojnih operacij, zaradi vojnih naporov ali za nalezljivimi boleznimi, ki jih je dobil pri izvrševanju vojne službe. Za pogrešanega so smatrali tistega vojaka, o katerem leto dni po sklenjenem premirju ni bilo nobenih zanesljivih vesti, da je še živ. Status vojnega invalida so imeli tudi poškodovani, internirani in konfinirani. Družine umrlih in usmrčenih internirancev in konfinirancev so imele pravico do invalidskih pokojnin tako kot po padlih vojaki. Interniranci in konfiniranci so bili po tej definiciji tisti, ki jih je sovražnik iz vojaških ali političnih razlogov interniral ali konfiniral. Za nepreskrbljene družinske člane so po tej definiciji imeli ženo, zakonske otroke do 16. leta starosti, nezakonske in posvojene pa le, če jih je padli vojak prej vzdrževal prostovoljno ali po sodnem sklepu; dalje so šteli za nepreskrbljene družinske člane starše in mladoletne brate in sestre, če so prej živeli s padlim vojakom v skupnem gospodinjstvu ter je bila njihova preskrba odvisna izključno od njegovega zaslužka.

Invalidi, ki so bili tuji državljani, niso dobili pravice vojnega invalida; enako je veljalo za družine padlih vojakov. Država je sicer skrbela za njih, kolikor je bila to dolžna po mednarodnih pogodbah.

Vojne invalidnine in invalidske pokojnine so po teh uredbah iz leta 1920 in 1921 določali tudi glede na politični vidik. Nekatere kategorije vojnih invalidov in družine padlih so imele pravico do invalidskega dodatka v dvojnem znesku v znak priznanja za njih žrtve za osvoboditev in jugoslovansko združitev. To so bili vojaški invalidi, družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, vojne sirote brez očeta in matere v bivši kraljevini Srbiji in Črni gori, v ostalih pokrajinah (Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev z dne 28. decembra 1921 jih je imenoval „novopridružene pokrajine“) pa invalidi-dobrovoljci in družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov-dobrovoljcev, ki so imeli pravico do podpore po srbskem zakonu o podpori vojaških invalidov iz leta 1914. Dalje so imeli tak status vsi bivši interniranci in konfiniranci iz vse države, kakor tudi žrtve sovražnikove krutosti, ki so zaradi nje postale invalidi in družine oseb, ki jim je sovražnik vzel življenje ali so zaradi internacije in konfinacije umrle.⁵⁰

49. Ur. l. št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 785.

50. Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 21, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119-121.

Invalidnine, invalidske pokojnine, invalidski in družinski dodatki ter druge pravice vojnih invalidov in družin padlih vojakov (brezplačno zdravljenje poškodb in pravica do protez, poklicna rehabilitacija, dotacija ob ustanovitvi ali izboljšavi samostojnega pridobitnega položaja – ob ustanovitvi podjetja, dajanje zemlje in poljedelskega orodja v last ali zakup, pravica do prodajanja tobaka, srečk in drugih monopolnih predmetov, službe v javni upravi in samoupravnih organih, službe v javnih in privilegiranih podjetjih, brezplačna vožnja, pogrebni stroški, razni drugi privilegiji in podpiranje organizacij vojnih invalidov) se z novim invalidskim zakonom niso bistveno spremenili. Do leta 1925 se je spreminjala samo višina invalidskih pokojnin, invalidskih in družinskih dodatkov, kar je bilo predvsem posledica inflacije in druginje. Splošna načela se niso spreminjala, razlike med pokrajini so ostale bistveno nespremenjene. Zato bomo vse pravice, ugodnosti in zneske invalidnin in invalidskih pokojnin vojnih invalidov, vdov in družinskih članov obravnavali in primerjali med seboj pri obravnavi invalidskega zakona iz leta 1925.

Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925 pa tudi poznejši z dne 4. julija 1929, je predvsem poenotil pravice vojnih invalidov in družin padlih vojakov v vsej Jugoslaviji. Odpravil je prejšnje razlike v invalidninah, ki so izvirale iz različnih zakonodaj. Vse invalidnine in invalidske dodatke je precej zvišal. Predvsem pa je novi invalidski zakon iz leta 1925 spremenil definicijo vojnega invalida.

Ta zakon so pripravljali več kot dve leti. Izdelanih je bilo pet zakonskih načrtov, ki so jih obravnavale razne strokovne komisije, vsa ministrstva, vsa invalidska združenja in organizacije vojnih invalidov kakor tudi kmetijske, obrtne, industrijske in trgovinske zbornice. Po vseh teh pripombah je bil pripravljen končni načrt invalidskega zakona, ki ga je dr. Dušan Peleš, minister za socialno politiko, marca 1924 predložil narodni skupščini.

Ob obravnavi zakonskega načrta invalidskega zakona je tekla razprava predvsem o tem, ali sprejeti zakon, ki bo obsegal samo ureditev posledic, ki jih je povzročila prva svetovna vojna in prejšnje vojne, ali sprejeti zakon, ki naj ureja in določa položaj in pravice vojnih žrtev in njihovih družin tudi v bodoče, ali naj ta zakon razen vojaških vojnih žrtev obsega tudi civilne vojne žrtve in ali naj se s tem zakonom izenačijo vse vojne žrtve v vsej državi. Novi invalidski zakon iz leta 1925, ki je bil sprejet na osnovi tega zakonskega načrta, je bil tako sestavljen, da so njegove določbe lahko urejale položaj vojnih žrtev iz prejšnjih vojn, lahko pa bi urejale tudi primere iz bodočih vojn. Torej je ta zakon urejal obstoječe stanje in pravice vojnih invalidov, ki bi to šele postali v prihodnosti.

Po tem zakonu so imeli pravico do državne zaščite in pomoči vojni in vojaški invalidi in družine padlih, umrlih in pogrešanih v vojni ali pri opravljanju vojaške službe.⁵¹

Za vojnega invalida so po tem zakonu smatrali jugoslovanskega državljan, ki dobi take poškodbe ali zbolí, da postane invalid, pri opravljanju vojaške dolžnosti v času od dneva mobilizacije do demobilizacije, oziroma še 6 tednov po njej, torej med vojnimi operacijami.⁵²

Za vojaškega invalida so po tem zakonu imeli vsakogar, ki je tudi v mirnem času dobil poškodbe ali bolezen brez lastne krivde, med tem ko je opravljal svojo vojaško dolžnost.⁵⁴

51. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 1, Ur. l. št. 110, z dne 12. decembra 1925, str. 785, čl.

52. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 2, prav tam.

53. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 3, prav tam.

Vse pravice invalidov so imeli tudi vojaki, orožniki, osebe obmejnih čet in tudi nevojaške osebe, ki bi bili ranjeni, poškodovani, ali bi zboleli pri opravljanju službe v uradni dolžnosti (pregon, spopad, obramba meje); enake pravice so imeli tudi delavci vojaških zavodov, ki bi bili na vojaškem delu ranjeni ali bi oboleli in bi tako prvi kot drugi postali invalidi.⁵⁵

Ta zakon pa ni obsegal zaščite civilnih invalidov, niti civilnih vojnih žrtev, ki bi bili zaradi nesrečnega slučaja ob priliki vojnih operacij poškodovani ali ubiti, niti takih, ki bi bili poškodovani ali umrli samo zaradi sovražnikove krutosti. Civilni vojni ali vojaški invalidi so bili zaščiteni samo, če so bili aktivni, če so bili poškodovani ob opravljanju vojaških ali vojnih nalog.⁵⁶

Oblike državne zaščite in pomoči. Vojni in vojaški invalidi so imeli pravico do brezplačnega zdravljenja, protez in drugih ortopedskih pripomočkov, poklicne rehabilitacije, olajšav za izvrševanje obrti, prednost pri dobivanju državnih služb, pravico do podpor in posojil za ustanovitev ali izboljšanje samostojnega pridobitnega podjetja, brezplačno vožnjo, invalidnino, pogrebne stroške in pravico do dosmrtnega vzdrževanja v invalidskih domovih ob popolni nesposobnosti. Družinski člani padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, kot tudi družine umrlih invalidov so imeli pravico do skoraj istih ugodnosti kot vojni invalidi (niso imeli pravice do popusta na železnici, pravice do pogrebnih stroškov, do vzdrževanja v invalidskih domovih in niso imeli privilegijev za izvrševanje obrti). Invalidske organizacije so imele prednostne pravice pri zakupu železniških restavracij, kinodvoran in podobno.⁵⁷

Pravice do brezplačnega zdravljenja so bile zelo skromne. Združenje vojnih invalidov je sicer zahtevalo popolno brezplačno zdravljenje vseh bolezní.⁵⁸ Dosegli pa so le brezplačno zdravljenje poškodb in bolezní zaradi katerih je nastopila invalidnost. Za vse druge bolezni pa so imeli invalidi in družinski člani padlih vojakov pravico brezplačnega zdravljenja samo v primeru, če so bili popolni (100 %) invalidi, ali pa če so jih smatrali za siromašne.⁵⁹ Za siromašne so jih smatrali, če so plačevali manj kot 30 din direktnih davkov. Takih invalidov je bilo v Jugoslaviji več kot polovica (24.681 ali 52 % vseh), podrobnejše podatke smo glede tega že obdelali v poglavju o premoženjskem stanju vojnih invalidov. Za brezplačne zdravniške preglede so se morali invalidi in njihovi družinski člani obračati na zdravnike uradov za zavarovanje delavcev. Zdravili so se lahko v državnih, civilnih in vojaških sanitetnih zavodih in bolnicah. Vojaki, kaplarji in podoficirji so imeli pravico do zdravljenja v najnižjem razredu, oficirji in vojaški uradniki—invalidi pa v višjem razredu.⁶⁰

Vojni in vojaški invalidi so imeli pravico do protez, ortopedskih čevljev in ostalih ortopedskih pripomočkov glede na poškodbo in poklic invalida.⁶¹ V Jugoslaviji je bilo okrog 25.000 takih invalidov, ki so imeli pravico do delovnih in estetskih protez. Okrog 8.000 invalidov je bilo takih, ki so rabili razne ročne proteze, okrog 9.000 nožne proteze,

54. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 4, prav tam.

55. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 5, prav tam.

56. Objašnjenje zakonskega nacra o državnoj zaštití invalida, str. 2-3.

57. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 10-49.

58. Objašnjenje zakonskega nacra o državnoj zaštití invalida, str. 18-19.

59. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 10-14.

60. Prav tam.

61. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 15-18.

okrog 1.000 invalidov je potrebovalo proteze za hrbtenico, prsi in kilo; okrog 7.000 invalidov pa je imelo pravico do raznih estetskih protez za poškodovano glavo, oči, nos, ušesa in podobno.⁶²

Poklicna rehabilitacija ali strokovni pouk je bila pravica, ki je bila zagotovljena vsakemu invalidu in družinskim članom padlih vojakov, predvsem pa nepreskrbljenim otrokom in vojnim sirotam. Bilo pa je na tem področju invalidske zaščite najmanj narejenega. Invalidski zakon je sicer zahteval, da se mora po možnosti vsak invalid strokovno usposobiti za svoj stari poklic ali pa se izučiti za nov poklic, če je bilo to glede na njegove razmere potrebno. Zakon je tudi zagotavljal, da se poklicna rehabilitacija vrši ob državnih stroških in sicer predvsem v državnih in humanitarnih invalidskih šolah, po potrebi pa tudi v ostalih javnih šolah, podjetjih ali v raznih državnih tečajih. Do brezplačnega strokovnega pouka v teh invalidskih šolah in državnih tečajih so imeli pravico tudi otroci invalidov in padlih vojakov.⁶³ Ker pa je bilo teh invalidskih šol in državnih tečajev premalo, tudi invalidi, njihovi družinski člani in otroci padlih vojakov niso imeli veliko koristi od teh pravic. Po drugi strani je bila pa tudi kvalifikacijska struktura invalidov taka, da večina njih te pravice niti ni uveljavljala. Obrtnikov je bilo med invalidi samo okrog 12 % in večina njih je ostala pri svojem starem poklicu, 67 % invalidov je bilo kmetov, 21 % pa industrijskih delavcev in drugih poklicev, ki praktično niso mogli uveljaviti pravice do brezplačnega strokovnega pouka.

Prednost pri iskanju dela in službe je bila pravica vojnih invalidov, ki so jo morale spoštovati predvsem državne in samoupravne službe. Invalidi aktivni oficiriji in vojaški uradniki so lahko ostali v vojaški službi kot uradniki, prav tako so invalidi—državni uradniki lahko še naprej ostali v državni službi kljub invalidnosti, če so bili za to delo sposobni. Invalidnost ni smela biti ovira, da invalid v službi ne bi normalno napredoval. Državne borze dela so morale najprej najti delo za brezposelne vojne invalide. Za vojne invalide so morala biti rezervirana vsa lažja delovna mesta, ki niso zahtevala napornega dela in predhodne izobrazbe. Posamezne občine so dobile določene kvote, koliko vojnih invalidov morajo zaposliti. Zaposlovati so morale predvsem invalide s svojega področja. Za kršitev teh obveznosti so bili župani kaznovani z denarno kaznijo 1.000 do 50.000 din.⁶⁴

Dotacija za ustanovitev ali izboljšavo pridobitnega podjetja vojnega invalida je bila pravica, ki naj bi vojnim invalidom omogočila samostojno vzdrževanje in večje dohodke, s katerimi bi se primerno preživljali. Ta pomoč naj bi v kombinaciji s poklicno rehabilitacijo vrnila vojne invalide nazaj v proizvodnjo. Vojni invalidi, ki so strokovni pouk pri poklicni rehabilitaciji končali z najmanj dobrim uspehom, so imeli pravico do brezplačnega orodja, ki je bilo za zadevno obrt nujno potrebno. Vsako leto je bila določena neka vsota za dajanje brezobrestnih posojil invalidom—kmetom za nakup zemlje, orodja ali popravilo hiše ali gospodarskega poslojja. Tudi obrtniki so lahko dobili posojilo iz „narodnega invalidskega fonda“ za modernizacijo in razširitev svoje obrti. Trafike so podeljevali predvsem invalidom; monopolna uprava je morala najmanj 50 % svojih prodajalnic—trafik odstopiti vojnim invalidom. Prav tako so imeli invalidi prednostno pravico pri najemanju kioskov, kantin, restavracij in drugih malih obratov v zakup.⁶⁵

62. Objašnjenje zakonskega nacrta o državni zaščiti invalida, str. 18-19.

63. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 19-29.

64. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 30-32.

65. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 33-37.

Popust pri vozovnicah je stara in že zelo uveljavljena pravica vojnih invalidov. Imeli so jo tudi v stari Jugoslaviji. Vojni invalidi so imeli pravico do brezplačne vožnje samo, kadar so potovali na zdravniški pregled na poziv pristojnih oblasti. Za privatne potrebe so imeli vojni invalidi pravico do polovične vožnje trikrat na leto.⁶⁶

Invalidnina in dodatki

Invalidnine, invalidski in družinski dodatki so bile najbolj konkretna oblika pomoči, ki so jo uživali vsi invalidi in družine padlih vojakov. Njih osnovni namen ni bil zagotovitev osnovne življenjske eksistence vojnim invalidom in družinam padlih vojakov, pač pa stalno priznanje države za njihove žrtve v vojni in vojaški službi. Funkcija invalidnine tudi ni bila nadomestilo za zmanjšano delovno sposobnost vsled invalidnosti ali nadomestilo za izgubo očeta ali moža.⁶⁷

Invalidnine so bile osebne z invalidskimi in družinskimi dodatki in družinske invalidnine z dodatki za nepreskrbljene družinske člane.

Invalidi so bili glede na stopnjo svoje invalidnosti razdeljeni na 4 kategorije in sicer na lahke, težke, popolne in pretežke invalide. Lahki invalidi so bili tisti, katerih pridobitna sposobnost je bila zaradi invalidnosti zmanjšana za 20 do 40 %. Težki invalidi so bili tisti, katerih pridobitna sposobnost je bila zmanjšana za 50 do 70 %, popolni invalid je bil, če je bila njegova pridobitna sposobnost zmanjšana za 80 do 100 %. Pretežki invalid pa je bil tisti 100 % invalid, ki mu je bila za normalno življenje potrebna tuja nega in pomoč, torej popolni invalid, ki zaradi svoje invalidnosti ni mogel skrbeti sam zase.⁶⁸

Invalidnine niso bile enake za vse invalide in njihova višina ni bila odvisna samo od stopnje njegove invalidnosti, ampak tudi od njegovega čina, ki ga je imel v vojski, ko je postal invalid. Invalidnine so bile določene posebej za vojake in podoficirje, posebej za nižje oficirje, posebej za višje oficirje in posebej za generale. Do uveljavitve invalidskega zakona iz leta 1925 so se invalidnine razlikovale še po posameznih pokrajinah. Razlike so bile prav velike. Izhajale so iz razlik v zakonodaji po kateri so invalidski upravičenci uveljavljali svoje pravice. Za ozemlje bivše kraljevine Srbije in Črne gore so uporabljali invalidski zakon iz leta 1914, za vse ostale pokrajine pa je bil osnovni zakon po katerem so določali invalidske pokojnine avstrijski invalidski zakon iz leta 1875 oziroma 1878. Prav tako niso bili v vsej državi enako visoki invalidski dodatki, ki so bili določeni najprej v uredbi o začasnih pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920 in potem še v Zakonu o začasnih pomoči invalidom z dne 28. decembra 1921. Vse podatke o invalidninah in dodatkih za osebne invalide in za vdove padlih vojakov bomo združili v dveh tabelah in prikazali kolikšne so bile te razlike.

66. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 38.

67. Objašnjenje zakonskega nacrta o državnoj zaščiti invalida, str. 4.

68. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 39.

Letne invalidnine vojakov—invalidov do leta 1925 v Jugoslaviji.⁶⁹

Bivša kralj. Srbija, Črna gora			Ostale pokrajine			
% invalidnosti	Invalidnina	Dodatek	Skupaj	Invalidnina	Dodatek	Skupaj
20—40 %	180	—	180	52	—	52
50—70 %	360	672	1032	76	336	412
80—100 %	360	1344	1704	90	672	762
100 %	360	2880	3240	222	2880	3102

Invalidnine kaplarjev so bile višje za 5 %, podnarednikov za 15 % in narednikov za 25 % višje. Za oficirje so bile invalidnine določene posebej.⁷⁰

Družinske invalidnine vdov padlih vojakov do leta 1925 v Jugoslaviji.⁷¹

Bivša kralj. Srbija, Črna gora			Ostale pokrajine			
Število otrok	Invalidnina	Dodatek	Skupaj	Invalidnina	Dodatek	Skupaj
brez otrok	360	—	360	51	—	51
1 otrok	360	960	1320	65	480	543
2 otroka	360	960	1320	75	480	555
3 otroci	360	1152	1512	87	576	673

Pravico do dodatka so imeli samo siromašni družinski člani padlih vojakov. Za siromašne družinske člane so smatrali take, ki so plačali manj kot 30 din direktnih davkov letno. Pod enakimi pogoji so dobivali invalidske dodatke tudi družinski člani osebnih invalidov.⁷² Če uživalci družinskih dodatkov niso imeli svoje hiše ali stanovanja in so morali stanarino plačevati, so dobivali za 25 % višje družinske in invalidske dodatke.⁷³

Razlike med posameznimi pokrajinami so bile res velike. Osebne invalidnine vojnih invalidov na ozemlju, ki je bilo prej v okviru habsburške monarhije so bile za 55 do 71 % nižje kot na ozemlju bivše kraljevine Srbije in Črne gore. Družinske invalidnine vdov po padlih vojakih pa so bile na bivšem avstroogrskem ozemlju za 55 do 85 % nižje kot na ozemlju bivše kraljevine Srbije in Črne gore.⁷⁴

Novi invalidski zakon iz leta 1925 je te razlike odpravil in določil enotne invalidnine za vso državo po štirih kategorijah in sicer:

1. za vojake in podoficirje: lahki invalidi (20—40 % invalidnosti) so prejeli osebno invalidnino v znesku 480 din letno, težki invalidi (50—70 % invalidnosti) 1.440 din letno, popolni invalidi (80—100 % invalidnosti) 2.400 din letno, pretežki invalidi pa 4.800 din letno. Invalidnine kaplarjev so bile zvišane za 5 %, invalidnine podnarednikov za 15 % in invalidnine narednikov so se zvišale za 25 %.

69. Objašnjenje zakonskega nacrta o državnoj zaščiti invalida, str. 22.

70. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 40.

71. Objašnjenje zakonskega nacrta o državnoj zaščiti invalida, str. 22.

72. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 45-49.

73. Zakon o začasnih pomočih invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 21, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119-120.

74. Prav tam.

2. za nižje oficirje (aktivne, rezervne in upokojene) so bile invalidnine naslednje: za lahke invalide 1.800 din letno, za težke invalide 3.600 din letno, za popolne invalide 4.800 din letno in za pretežke invalide 12.000 din letno.

3. za višje oficirje (aktivne, rezervne in upokojene) so bile invalidnine naslednje: za lahke invalide 3.000 din letno, za težke invalide 4.800 din letno, za popolne invalide 6.000 din letno in za pretežke invalide 15.000 din letno.

4. Invalidi generali so imeli naslednje invalidnine: lahki invalidi 4.800 din letno, težki invalidi 6.000 din letno, popolni invalidi 8.000 din letno in pretežki invalidi 18.000 din letno.⁷⁵

Siromašni invalidi, ki so bili starejši od 70 let in plačali manj kot 30 din direktnih davkov so ne glede na stopnjo svoje invalidnosti prejeli invalidnino popolnega invalida. Glede na starostno strukturo vemo, da je bilo takih invalidov zelo malo. Leta 1922 jih je bilo 689 ali 1 %.

Težki in popolni invalidi, ki so bili revni in so plačali manj kot 30 din direktnih davkov na leto, so imeli pravico do družinskega dodatka za ženo in za vsakega nepreskrbljenega otroka v višini ene šestine svoje invalidnine. Pretežki invalidi so imeli pravico do tega dodatka ne glede na premoženjsko stanje.⁷⁶ Ker iz strukture davčnih obremenitev invalidov vemo, da je 52 % invalidov plačevalo manj kot 30 din direktnih davkov in so torej vsi ti imeli pravico do družinskih dodatkov. Za otroke je veljala ta pravica do njihovega 15. leta starosti, v primeru rednega šolanja pa do 23. leta starosti.

Družinske invalidnine so prejemale samo revnejše družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, kakor tudi družine popolnih in pretežkih invalidov, ki so plačevale manj kot 30 din direktnih davkov. Družinske pokojnine vdov brez otrok so znašale 50 % invalidnine popolnega invalida (50 % od 2.400 = 1.200 din), družinske invalidnine vdov z enim nepreskrbljenim otrokom 65 %, z dvema otrokoma 75 % in invalidnine vdov s tremi otroki so znašale 85 % invalidnine popolnega invalida. Če je imela vdova 4 ali več nepreskrbljenih otrok, je prejemale invalidnino 100 % invalida v celotnem znesku.

Revne družine umrlih težkih invalidov so prejemale za svoje člane ustrezne odstotke invalidnin težkih invalidov.

Vdove aktivnih podoficirjev, oficirjev, vojaških, državnih in drugih uslužbencev, ki so imeli pravico do pokojnine po drugih specialnih zakonih, so imele pravico do vdovske invalidnine, ki je znašala 60 % (vdova brez otrok), 75 % (z 1 otrokom), 85 % (z 2 otrokoma) ali 100 % (s tremi in več otroki) invalidnine, ki bi jo prejemal njen mož, če bi bil spoznan za popolnega invalida.⁷⁷

Odkup invalidnine. Uživanci invalidnine so lahko zahtevali, da jim je država njihovo invalidnino odkupila, če bi s to odkupnino lahko sebi in svoji družini zagotovili boljše življenje kot pa s prejetjem redne letne invalidnine. Odkupnina je bila enkratna in jo je določalo ministrstvo socialne politike. Odkupnina se je lahko dajala samo za nakup ali melioracijo zemljišč, za zidanje hiš, za ustanovitev pridobitnega podjetja; za nabavo kmetijske opreme ali živine; za nabavo strojev, orodja in materiala za obrt; za obratni kapital pri vodenju trgovine in obrti, če bi poslovali z njimi invalidi sami ali v zadrugi ali v podjetniški družbi.

Odkupljenemu invalidu se je izjemoma lahko vrnila pravica do invalidnine, če je vložen kapital brez njegove krivde propadel in če je vrnil vso prejeta odkupnino.

75. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 40-42.

76. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 43-45.

77. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 46.

Invalidi, ki so po zakonu o agrarni reformi dobili zemljo, so izgubili pravico do invalidnine in vseh dodatkov. Pravica do invalidnine je prenehala konec tistega leta, v katerem je invalid prvič pospravil pridelke z dodeljenega zemljišča.⁷⁸

Materialna sredstva za izplačevanje invalidnin in drugih ugodnosti.

Čeprav so bile invalidnine in družinski dodatki razmeroma majhni, so bila za njihovo izplačevanje kljub temu potrebna velika sredstva, ker je bilo število njihovih uživalcev zelo veliko. Leta 1922 je bilo v Jugoslaviji 89.249 uživalcev samo osebnih invalidnin. Od tega števila je bilo največ lahkih invalidov in sicer 58.421 ali 65,5 %, težkih invalidov je bilo 22.519 ali 25,2 %, popolnih invalidov je bilo 7.326 ali 8,2 % in 983 ali 1,2 % je bilo popolnih invalidov, ki niso mogli sami skrbeti zase (pretežki invalidi). Podrobnejša struktura stopnje invalidnosti pa je bila naslednja.

Struktura vojnih invalidov glede na stopnjo invalidnosti v Jugoslaviji leta 1922.⁷⁹

% invalidnosti	Število invalidov
20 %	25.486
30 %	22.836
40 %	10.099
Lahkih invalidov skupaj	58.421 (65,5 %)
% invalidnosti	Število invalidov
50 %	9.530
60 %	7.990
70 %	4.999
Težkih invalidov skupaj	22.519 (25,2 %)
80 %	3.229
90 %	439
100 %	3.658
Polnih invalidov skupaj	7.326 (8,2 %)
Polnih invalidov z nego skupaj	983 (1,2 %)
Vseh invalidov skupaj	89.249 (100 %)

Ker že poznamo strukturo vojnih invalidov glede na njihov čin v vojski in višine njihovih invalidnin glede na stopnjo invalidnosti in čin, lahko izračunamo skupno vsoto letnih invalidnin glede na številčno stanje leta 1929, ki se je z leti sicer spreminjalo, vendar počasi. Skupna vsota letnih invalidnin vseh vojnih invalidov je znašala okrog 68 milijonov dinarjev. Podrobnejša struktura pa je bila naslednja.

Letna vsota invalidnin za invalide—vojake je znašala	59.836.093 din
Letna vsota invalidnin za kaplarje je znašala	3.043.157 din
Letna vsota invalidnin za podnarednike je znašala	2.586.117 din
Letna vsota invalidnin za narednike je znašala	1.261.400 din

78. Invalidski zakon, z dne 17. novembra 1925, čl. 82-86.

79. Objašnjenje zakonskog nacрта o državnoj zaštiti invalida, str. 23-31.

Letna vsota invalidnin za nižje oficirje je znašala	979.500 din
Letna vsota invalidnin za višje oficirje je znašala	673.500 din
Skupaj	68,379.767 din

Združenje vojnih invalidov je predlagalo zvišanje invalidnin lahkih invalidov od 480 din na 960 in invalidnin težkih invalidov od 1.440 na 1.800 din letno, vendar ni uspelo.⁸⁰

Eventuelne pokojnine vojnih invalidov niso vplivale na pravico do invalidnine niti na njeno višino. To splošno načelo je izhajalo iz principa, da je bila pokojnina pridobljena z njegovim službovanjem, invalidnina pa je bila državno priznanje in vsaj malenkostno nadomestilo za izgubljeno delovno sposobnost, zdravje ali življenje v službi in obrambi domovine. Zato je Združenje vojnih invalidov zahtevalo, naj se vsem invalidom oficirjem tako aktivnim kot rezervnim prizna razen invalidnine še pokojnina po novem zakonu o ureditvi vojske. Enako so zahtevali tudi za družine padlih oficirjev. Te pokojnine so znesle v skupnem letnem znesku okrog 15 milijonov dinarjev za pokojnine invalidnih oficirjev in okrog 20 milijonov dinarjev za družinske pokojnine družinskih članov padlih oficirjev.

Skupni stroški invalidskih dodatkov za družinske člane težkih in polnih invalidov so znašali okrog 17 milijonov dinarjev. Od družinskih članov s pravico do invalidskega dodatka je bilo 18.090 žena in 67.095 nepreskrbljenih otrok vojnih invalidov.

Vojnih vdov je bilo 182.206, od tega je bilo 173.563 vdov padlih vojakov in kaplarjev z letno invalidnino 1.200 din, vdov padlih podnarednikov z invalidnino 1.380 din je bilo 3.589, vdov padlih narednikov z letno invalidnino 1.500 din je bilo 2.151, vdov padlih oficirjev z invalidnino 2.400 do 3.000 din je bilo 2.913. Njihove letne invalidnine so v skupnem letnem znesku znašale 159,086.988 din. Za 214.700 njihovih nepreskrbljenih otrok je bilo izplačanih 65,504.000 din letno. Za 19.400 vojnih sirot brez očeta in matere s pravico do družinske invalidnine in dodatkov je bilo izplačanih 26,249.240 din. Družinske pokojnine padlih oficirjev so znašale okrog 20 milijonov dinarjev letno.⁸¹

Zaključek

Invalidnine vojnih invalidov skupaj z družinskimi in drugimi dodatki so znašale v skupnem letnem znesku okrog 140 milijonov dinarjev. Družinske invalidnine vojnih vdov in dodatki za njihove nepreskrbljene otroke in druge družinske člane padlih vojakov so znašali okrog 270 milijonov dinarjev letno. Osebnne in družinske invalidnine z dodatki so torej za okrog 635.000 upravičencev znašali v skupnem znesku okrog 410 milijonov dinarjev ali v povprečju 642 din letno na enega upravičenca. Če pa vzamemo samo invalide in vojne vdove kot nosilce invalidnin, kar predstavlja tudi približno število invalidskih družin, potem je znašal povprečni znesek invalidnin okrog 1.500 din na družino letno. Oziroma bolj natančno je prišlo na družino vojnega invalida poprečno 1.575 din invalidnine in dodatkov letno. Na družino padlega vojaka pa je prišlo poprečno 1.483 dinarjev letno. Mesečno je to predstavljalo okrog 125 din na družino, kar je pomenilo okrog 5 % stroškov eksistenčnega minimuma 4 članske družine. Po vsem tem vidimo, da so bile

80. Prav tam.

81. Prav tam.

invalidnine res samo neko državno priznanje, ne pa pomembna pomoč za vzdrževanje družine padlega vojaka in za primerno življenje prizadetega invalida, kar bi seveda tudi moralo biti.

Invalidnine z invalidskimi dodatki so predstavljale 90 % vrednosti vseh pravic in ugodnosti, ki jih je vojnim invalidom in družinam padlih vojakov zagotavljal invalidski zakon tako prvi iz leta 1925 kot drugi iz leta 1929. Vse ostale pravice in ugodnosti, ki so imeli pravico do njih invalidi in družinski člani so znašale okrog 44 milijonov dinarjev letno in sicer za zdravljenje invalidov in družinskih članov poprečno okrog 4,8 milijonov din letno, za proteze in ortopedske pripomočke 6 milijonov din, za poklicno rehabilitacijo 600 invalidov letno okrog 3,6 milijonov din, za šolanje in domsko vzdrževanje vojnih sirot brez staršev okrog 21 milijonov din, za dotacije za opremo obrtnih delavnic invalidov, za nakup zemlje, orodja in strojev s pomočjo česar naj bi si invalidi omogočili primerno vzdrževanje je bilo letno okrog 7 milijonov dinarjev vseh sredstev, za popust na železnici, ki so ga imeli invalidi, je šlo okrog 1,6 milijonov dinarjev letno.⁸²

Vse te postavke najpomembnejših oblik pomoči so bile zaprepaščujoče nizke. Vzemimo samo poklicno rehabilitacijo invalidov. Od skoraj 90.000 vojnih invalidov, so bila zagotovljena minimalna sredstva za poklicno rehabilitacijo 600 invalidov letno.

Vse te oblike pomoči so predstavljale v bistvu družbeni standard vojnih invalidov, ki jim ga je zagotavljal in nudil invalidski zakon. Če smo prej ugotovili, da so invalidnine predstavljale okrog 5 % eksistenčnega minimuma 4 članske družine, potem za družbeni standard ne moremo ugotoviti nič boljšega stanja. Tako osebni kot družbeni standard vojnih invalidov in družinskih članov padlih vojakov, ki jim ga je nudila država z invalidskim zakonom ni bil zadosten, bil je globoko pod eksistenčnim minimumom. Če upoštevamo še osebni standard, ki ga je omogočalo premoženjsko stanje vojnih invalidov, vidimo, da je bilo porazno. Tako vojni invalidi kot družine padlih vojakov so večinoma živeli v revščini. Njihovo premoženjsko stanje že prej ni bilo tako, da bi omogočalo njim in njihovim družinam primerno življenje. Zmanjšana delovna sposobnost in izguba gospodarja in hranitelja družine je to stanje še poslabšalo, poslabšalo je v večji meri, kot pa so ga mogli izboljšati invalidnine in družinski dodatki. Če vzamemo za primer samo lahke invalide, ki jim je bila delovna sposobnost zaradi invalidnosti zmanjšana za 20 do 40 %, so si z invalidnino lahko krili 5 % življenjskih stroškov, na račun drugih privilegijev oziroma širšega družbenega standarda invalidov pa še okrog 5 %. Poškodb in vojnih žrtev se seveda ne da izračunati v dinarjih niti se ne morejo vnovčiti, to so v bistvu moralne kategorije; s tem primerom izračuna smo samo videli še bolj nazorno, kje je bil izvor revščine vojnih invalidov in družin padlih vojakov v stari Jugoslaviji.

Na koncu lahko zaključimo, da je bil materialni položaj vojnih invalidov in družin padlih vojakov zelo slab; da se je ta položaj po nastopu invalidnosti in izgubi hranitelja še močno poslabšal; da tega stanja niti denarne podpore niti druge ugodnosti niso ustrezno izboljšale. Tudi socialnopolitični položaj te kategorije socialno ogroženih ljudi ni bil ugoden. Niso imeli ne socialnega zavarovanja ne zaščite za druge primere eksistenčne ogroženosti.

82. Prav tam.

DIE KRIEGSVERSEHRTEN UND IHRE SOZIALPOLITISCHE LAGE IM KOENIGREICH JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Die Kriegsversehrten, Soldatenwitwen und unversorgte Familienmitglieder von gefallenen Soldaten stellten eine der wichtigsten Gruppen von Sozial – gefaehrdeten im jugoslawischen Staat zwischen den beiden Weltkriegen. Ihre Gesamtzahl betrug ca 635.000; zum Grossteil (95 %) waren es Opfer des ersten Weltkrieges. Ihrer sozialen Struktur nach waren 67 % laendlicher Abstammung, 12 % Handwerker, 12 % Arbeiter, 9 % aus anderen Erwerbszweigen.

Die materielle Lage der meisten Kriegsversehrten und der Familien von gefallenen Soldaten war sehr schlecht, nach der Versehrung bzw. dem Tod des Ernaehrsers verschlechterte sie sich noch. Eine sehr grosse Zahl von Kriegsversehrten und Soldatenhinterbliebenen stellte Forderungen nach besserer Versorgung, die sich nicht nur zu einem materiellen Problem des Staates sondern zu einem moralischen und politischen Problem auswuchs. Die neue Invalidengesetzgebung sollte die materielle und soziale Lage dieser Gruppen bessern und die Rechte von Kriegsversehrten erweitern. Im jugoslawischen Staat wurde nach dem ersten Weltkrieg die Lage von Kriegsversehrten zunaechst durch die Verordnung ueber eine Uebergangshilfe fuer Kriegsversehrte, Soldatenhinterbliebene und die Familien verschollener Soldaten aus dem Jahre 1920 geregelt, spaeter durch das Invalidengesetz aus den Jahren 1925 und 1929. Doch hat weder diese Gesetzgebung noch die Praxis ihrer Durchfuehrung das Invalidenproblem entsprechend geloest – weder in sozialer noch in politischer Hinsicht. Kriegsversehrten wurde zwar e das Anrecht auf Kriegsversehrtenrente, unentgeltliche medizinische Behandlung der Verwundungen und ihrer Folgen, auf Berufsrehabilitierung und Beschaeftigung zuerkannt, den Witwen und Familienmitgliedern von gefallenen Soldaten das Anrecht auf eine Familienrente, doch waren die tatsaechlichen Verguenstigungen und erreichten Rechte sehr spaerlich. Ihre soziale und materielle Lage waren deshalb sehr schlecht, ihr Leben dementsprechend schwer.

Die Kriegsversehrtenrenten und Familienrenten der Hinterbliebenen betragen zusammen mit verschiedenen Zulagen fuer 635.000 Empfaenger zusammen ca 410 Mio Dinar jaehrlich. Die durchschnittliche Invalidenrente mit Familienzulagen betrug 125 Dinar monatlich, was ca 5 % des Existenzminimums einer Vierkoeufigen Familie darstellte. Die Renten mitsamt Familienzulagen machten 90 % aller Rechte und Verguenstigungen aus, die das Invalidengesetz den Kriegsversehrten und den Hinterbliebenen von gefallenen Soldaten zusicherte.

Nur 44 Mio jaehrlich wurden vom Staat fuer den gesellschaftlichen Standard von Kriegsversehrten und Soldatenhinterbliebenen ausgegeben (Behandlungskosten, orthopaedische Hilfen, Berufsrehabilitation, Schulung, Zuschuesse fuer die Einrichtung von Handwerksbetrieben von Kriegsversehrten, Zuschuesse fuer den Ankauf von Maschinen, Geraeten, Grund und Boden, fuer Eisenbahnverguenstigungen). Die Kriegsversehrten und Soldatenhinterbliebenen waren weder sozialversichert noch irgendwie geschuetzt fuer andere Faelle existentieller Gefaehrung. Fuer die Berufsrehabilitation von Kriegsversehrten, die eigentlich die wichtigste Hilfeform sein sollte, und fuer ihre Rueckeingliederung in die Produktion und damit ins normale Leben, wurden vom Staat nur 3,6 Mio jaehrlich ausgegeben, was nur fuer die minimale Berufsrehabilitierung von 600 Versehrten ausreichte – dabei betrug die Gesamtzahl der Versehrten 90.000.

Bis zum Inkrafttreten des Kriegsversehrtengesetzes von 1925 waren die Invalidenrenten und Soldatenhinterbliebenenrenten nicht im ganzen Staatsgebiet gleich. Auf dem fruerehen Gebiet der oesterreichisch-ungarischen Monarchie waren sie um 55 bis 71 % niedriger als auf dem Gebiet des fruerehen Koenigreichs Serbien und von Montenegro. Durch das neue Invalidengesetz von 1925 wurden die Invalidenrenten zwar fuer im ganzen Staatsgebiet ausgeglichen und zugleich um 30 bis 100 % erhoehrt, doch waren sie immer noch nicht hoch genug. Die 100 % Kriegsversehrtenrente betrug 2.400 Dinar jaehrlich, bzw. 200 Dinar monatlich, was in Slowenien weniger als ein Fuenftel des durchschnittlichen Monatseinkommens eines Industriearbeiters ausmachte, es genuegte nicht einmal fuer die Ernaehrungskosten nach dem damaligen Existenzminimum, das in Slowenien 325 Dinar monatlich betrug. Eine Kriegerwitwe ohne Vermoegen und mit drei unversorgten Kindern bezog zusammen mit den Kindergeldern insgesamt 1.800 Dinar Witwenrente jaehrlich. Das Existenzminimum einer Vierkoeufigen Familie betrug im Jahre 1925 2.842 Dinar pro Monat, die Witwenrente deckte also nur 5,3 % des Existenzminimums ihrer Familie. Die Kriegsversehrten und Kriegerwitwen, die nichts verdienen konnten, lebten also in grosster Armut.

Ausser der obenerwaehten viel zu niedrigen Renten und der Beschaffung von Traffikantenstellen fuer Kriegsversehrte wurde im Koenigreich Jugoslawien fast nichts getan; jedenfalls war das Getane viel zu wenig, um den Kriegsversehrten ein menschenwuerdiges Leben zu ermoeeglichen.

POSLANCI JUGOSLOVENSKE NARODNE STRANKE V ITALIJANSKEM PARLAMENTU V PREFAŠISTIČNI DOBI

Milica Kacin – Wohinz*

UDC 342.534(45=86)“1921/1923“

Milica KACIN-WOHINZ, research associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: DEPUTIES OF THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY IN THE ITALIAN PARLIAMENT IN THE PREFASCIST PERIOD.

In the elections for the Italian House of Commons in 1921 four Slovenes in the Gorizia province and one Croat in Istria were elected. The author traces their struggle for cultural and economic minority rights. She establishes that their efforts failed not only because of the fierce opposition of the fascists but also because of the ideological differences within the Slovene deputy group.

Slovenske in hrvatske meščanske stranke v Julijski krajini so se poleti 1919 združile v enotno politično društvo Edinost, da bi uspešneje delovale za ohranitev jugoslovanskega značaja dežele v italijanski državi. Za uresničevanje tega osnovnega cilja je bilo potrebno predvsem določiti stališče do države ter metodo in taktiko v ravnanju z oblastmi. Ohranitev narodnostnega značaja Primorske ni bila sama sebi namen, temveč jo je narekovalo stremljenje h končnemu cilju, k združitvi delov slovenskega in hrvatskega naroda v Italiji z drugimi jugoslovanskimi narodi v eni državi. Ta stremljenja so vodilni predstavniki narodnega tabora v Julijski krajini nedvoumno izražali, ne glede na vprašanje, kdaj in kako se bo to zgodilo. Predsednik političnega društva Edinost Josip Vilfan je po aneksiji Julijske krajine razlagal na zborovanju Jadranskega zbora 6. januarja 1921 v Zagrebu, da je jadranski spor sicer z razmejitvijo rešen, ni pa rešen jadranski problem, ki ga velja presojati toliko s stališča ideala „našega popolnega zedinjenja kolikor s stališča jadranske orientacije naše države“. Za uresničitev zedinjenja je potrebno, „da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih mej . . . ohrani in torej tudi primerno razvija, in . . . da se znotraj in zunaj države, v našem narodu in pri tujcih ustvarijo vsi pogoji za uresničevanje našega zedinjenja . . . Slika naše nacionalne države v tistem obsegu, kakršnega bi po popolnem zedinjenju morala imeti, je treba, da se v določenih . . . mejnih črtah zariše tako, da bo vsaj duševnemu očesu vsakogar, povsod in vsikdar vidna. Kako se končno faktične meje . . . spravijo v sklad s to sliko, je vprašanje bodočnosti. Naša želja je in mora ostati in nam, ki bomo v kratkem italijanski državljani, je ta želja tudi v dolžnost, da se to doseže potom sporazuma s sosedi in posebno tudi z italijansko državo“. Glede metode boja za ohranjanje narodne skupnosti je naglasil, da hotenja primorskih Slovencev „niso

* Dr. Milica Kacin-Wohinz, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg revolucije 1.

sovražna Italiji in ne zahtevajo brezpogojno takšnih metod, ki bi nas kot italijanske državljane spravljala v navzkrižje z italijanskimi zakoni... Za svojo osebo bom smatral za svojo življenjsko nalogo prepričati zlepa sodržavljane italijanske narodnosti o potrebi, da se popravi usodepolna napaka, storjena v Rapallu."¹

Eno izmed najpomembnejših torišč delovanja je postala italijanska poslanska zbornica, v katero je bilo maja 1921 izvoljenih pet poslancev slovensko-hrvatskega narodnega tabora, ki je na volitvah nastopil z listo Jugoslovenske narodne stranke. Na volitvah 15. maja so bili izvoljeni v goriškem volilnem okrožju dr. Josip Vilfan (tedaj Wilfan), dr. Karel Podgornik, Virgilij Šček in Jože Lavrenčič. V poreškem okrožju je bil tudi izvoljen Vilfan, vendar je spričo izvolitve na Goriškem prepustil mandat naslednjemu kandidatu dr. Uliksu Stangeru. V tržaškem okrožju ni zmagal noben kandidat Jugoslovenske narodne stranke, pač pa štirje italijanski nacionalisti in fašisti ter kandidat komunistične stranke Nicola Bombacci. V Istri je bilo tudi izvoljenih pet poslancev italijanskega nacionalnega bloka, v goriškem okrožju pa ta lista ni dobila dovolj glasov; poleg slovenskih narodnjakov je dobil mandat tudi z glasovi Slovencev kandidat komunistične stranke Giuseppe Tuntar.

Še preden se je skupina poslancev Jugoslovenske narodne stranke konstituirala, je tržaški dopisnik milanskega časopisa Angelo Scocchi želel zvedeti od Vlfana, kakšna stališča bodo zastopali slovanski poslanci v Rimu. Vilfanovi odgovori v intervjuju so potrjevali misli, izrečene na seji Jadranskega zbora. Napovedal je, da bo poslanska skupina morala izraziti pravni pridržek do izvršenega dejanja, ker je bila ob razmejitvi kršena pravica do samoodločbe naroda. Rapalsko pogodbo so narekemale Italiji strateške meje, pa tudi pojmi o nekakšni „geografski estetiki“, češ da gre za mejo „zadržano s samim božjim prstom“, kakor jo je prerokoval Dante, ne pa narodnostno načelo. Zato se bo v prihodnosti vprašanje slovensko-hrvatske narodne skupnosti moralo reševati na osnovi sporazuma med italijanskim in jugoslovanskim narodom, „ki ga želim z vso dušo in ki bom zanj delal, vkljub vsemu zlobnemu podtikanju in zavijanju, z vsemi močmi“. Ta sporazum bo po Vilfanovem mnenju delo več generacij, dotlej pa bo naloga Slovencev in Hrvatov v rimskem parlamentu, da odkrito govore z italijanskim narodom. V ospredju pogovora bo seveda „proti naši volji, vsaj pri prvem srečanju narodno vprašanje vobče in jezikovno še posebej“. To pa ne pomeni, je pribil, da se narodni zastopniki ne bodo zavzemali tudi za vse druge potrebe svojega ljudstva, gospodarske, socialne, politične in kulturne. Priznal je, da se bo moralo jezikovno vprašanje urediti v skladu z enotnim narodnim značajem italijanske države, toda „nobena rešitev ne bo pravična ne trajna, ki bi odprto ali prikrito zasledovala tisti „neogibni proces prostovoljne asimilacije“ o katerem so prepričani domači italijanski nacionalisti“. Ravnanje s slovensko-hrvatsko narodno manjšino v Italiji more postati celo „povod sporu z narodno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev“.²

Vilfanovo izjavo je najprej objavila milanska Sera, za njo še tržaško nacionalistično glasilo Era nuova, komentarje pa so prinesli tudi drugi časopisi. V obsodbi kršitve pravice do samoodločbe so italijanski časopisi videli sovražno ost proti Italiji, protest proti aneksiji ter panslavistične tendence. Vilfanu so očitali tudi grožnjo vojne z Jugoslavijo in mu prisojali politično slepoto, če računa, da se bo zmagovita Italija na ljubo „slavom“ odrekla svoji rešitvi in varnosti. Rimski časopis Epoca je pripisoval Vilfanov „pogum“

1. Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

2. Edinost, 23. V. 1921, Moj pogovor z g. Angelom Scocchi; 26. V. 1921, K razgovoru dr. Vlfana z g. Angelom Scocchi-jem.

italijanski popustljivi politiki in opozarjal, da se bo že moral on sam prepričati, ko pride v rimski parlament, „da je bolje, ako pospravi orožje, umakne svoje grožnje, živi med nami v miru in da tudi nam mirno živeti“.³ Posebno oster je bil komentar tržaškega nacionalističnega časnika *Il Piccolo*, ki je Vilfanu podtikal neposredno povezanost z iredentističnimi organizacijami v Jugoslaviji. Slovenskim politikom je očital dvoiličnost, češ da so ob volitvah propagirali zakonito ravnanje in prilagajanje dejanskemu stanju, ko pa so zmagali, so pokazali zobe in v imenu slovenskega prebivalstva, ki jih je volilo, razgalili orožje. Člankar v *Piccolu* je dvomil, da bi bilo Vilfanovo mnenje mnenje vsega slovenskega in hrvaškega ljudstva v Julijski krajini, zato je svetoval vladi, naj podpre „spravljive in kolaboracionistične tendence“ proti „pansrbski agitaciji“, ki ima korenine onstran meje.⁴

Takšno izkrivljanje iskreno izrečene misli ni bilo nič čudnega. Bilo je odraz vsem znane nestrpnosti tržaških italijanskih nacionalistov, ki so, čeprav „odrešeni“ in združeni z italijanskim narodom, še vedno gledali v obstoju slovensko-hrvaške skupnosti nevarnost za svoje nacionalne interese. Krščansko-socialna struja v društvu *Edinost* pa vseeno ni soglašala z Vilfanovo izjavo. Predvidevala je drugačne metode nastopanja, take, ki bi vzbujale zaupljivost in prijateljska nagnjenja sodržavljanov italijanske narodnosti in ki tem ne bi dajale v roke orožja za očitke o jugoslovanskem nacionalizmu ter iredentizmu. Pristaš te struje, tajnik društva Ivan Vovk, je pisal Vilfanu, da izjave spravljajo društvo v nevšečen položaj, ker se zdi, kakor da bi šlo za društveni program. Sicer pa išče Vovk krivdo v dejstvu, da društvo nima programa, da še ni določilo dokončnega stališča glede na novi položaj po aneksiji, in predlaga, naj se vendar že sestavi tak načrt.⁵ Podobno se je pritoževal tolminski župnik Rojc, češ da ni prav, da Vilfan v imenu slovenskih ljudi rožlja z orožjem.⁶ Zato je Vilfan ob popravkih italijanskih objav intervjuja zagotavljal, da je izrazil le svoje stališče, ne pa programa društva ali poslanske skupine.

Ob prihodu slovenskih poslancev v Rim, junija 1921, se je italijanski tisk ponovno zanimal za program poslanske skupine. Še preden so nastopili v parlamentu, so odgovarjali na vprašanja rimskega dopisnika tržaškega *Piccola* Ermanna Amicuccijsa, kar je *Piccolo* objavil pod naslovom „Il quintetto slavo a Montecitorio“. Na prvo vprašanje, ali bodo v zbornici govorili slovensko, so odgovorili, da si pridružujejo to pravico, če bo potrebno, kajti po mnenju Ščeka to nima ničesar opraviti z nacionalizmom, temveč je zgolj vprašanje pravice. Slovenski poslanci so bili glede uporabe materinega jezika, kakor tudi glede odklanjanja vojaške službe za Slovence in Hrvate, enakega mnenja kot nemški poslanci iz Južne Tirolske. Ponovno so izjavili, da so državne meje krivične, da je Italija zasledla jugoslovansko zemljo in da niso „italijanski gostje, temveč gospodarji v naši hiši“. Zato se bodo zavzemali za revizijo rapalske pogodbe na miren način, prek sporazuma med dvema narodoma. Šček je posebej dopovedoval dopisniku, da je bil mir v Rapallu diktiran in da ni rešil italijansko-jugoslovanskega vprašanja, ki ga more rešiti le prava pomiritev med narodoma in prijateljski dogovor. „Sovražim vojno . . . sem antimilitarist . . . tako malo sem nacionalist, da ne smatram, da je narodno načelo edini ali glavni dejavnik pri razmejevanju med državami. Mnogo pomembnejši je gospodarski princip.“ Vilfan po besedah dopisnika ni soglašal s Ščekom ali pa je njegovo izjavo izkoristil, da je zahteval „nič manj kot pravico Jugoslavije do tržaškega emporija kot naravnega okna v svet za

3. *Il Piccolo*, 26. V. 1921, *Le dichiarazioni dell'on. Wilfan commentate a Roma*, prim. še *Edinost* 23., 26., 27. V. 1921.

4. *Il Piccolo*, 28. V. 1921, *A batterie scoperte*.

5. Zgodovinski arhiv Ljubljane, (ZALj), zbirka Vilfan, fasc. 20.

6. Prav tam, fasc. 2.

slovenski narod“. Na vprašanje Amicuccija, ali res verjame v pridružitve primorskih Slovanov h kraljevini SHS, je Vilfan odgovoril, da ne mislijo na datum tega dogodka, vedo pa, da „slovenski narod ne more živeti brez 600.000 svojih sinov, ki so bili priklopljeni k Italiji“. Za Slovence je odtrganje ene tretjine naroda vprašanje življenjskega pomena, drugače kot za Nemce ali Avstrijce, ki morejo shajati tudi brez Južne Tirolske. Dotlej se bo, po Vilfanovih besedah, poslanska skupina v parlamentu zavzemala za enakopravnost slovensko-hrvatske narodne skupnosti, „kakor žive na primer v Švici Italijani, Francozi in Nemci. Hočemo, da se spoštuje naš jezik, naša kultura, naša narodno čustvovanje. Zahtevamo, da bodi po uradih, po sodnijah, v šolah obvezna raba slovenskega jezika poleg italijanskega. Tudi v Trstu,“ je odgovoril Vilfan, „čemu bi delali izjemo za Trst, ki obsega samo nekoliko kvadratnih kilometrov? “ Če bi bili gotovi, da se to uresniči – se je zanimal dopisnik – bi mar opustili iredentistično propagando, kakor so jo Francozi v Val D'Aosti in beneški Slovenci? In ali ne nameravajo primorski Slovenci razširiti svojega nacionalističnega delovanja tudi na te zadnje? Na to vprašanje ni bilo določnega odgovora, le Podgornik je podvomil o pravičnosti ravnanja s francosko manjšino v Italiji. Glede beneških Slovencev pa je rekel, da zanje ne bo časa, ker bo preveč dela na Primorskem. Pogovor je zadeval še druga vprašanja, ki so jih nameravali poslanci reševati v zbornici: o poravnavi vojne škode, o obnovi porušene dežele, združnih organizacij in podobno. Ostro so obsodili fašiste, ki so z nasiljem preprečili pravilno izvolitev slovenskih in hrvatskih predstavnikov, saj bi jih moralo biti v normalnih razmerah izvoljenih osem in ne samo pet. Sicer pa so izrazili vero v čut pravičnosti italijanskega naroda, s katerim se nameravajo v prihodnje prijateljsko dogovarjati prek poslanske zbornice.⁷

Komentar Piccola k razgovoru je bil žolčen, kakor je bilo pričakovati, kadar se je Italiji odrekala pravica do Primorske in Istre, posebej pa še do Trsta. Toda v članku „La mentalita austriaca dell'on. Wilfan“, je napadel samo Vilfana, češ da primerja sedanje stanje Slovencev in Hrvatov v Italiji z nekdanj zatiranimi narodi Avstro-Ogrske in se sklicuje na tedanji italijanski iredentizem. Upoštevaty da bi moral drugačne okoliščine, ki narekujejo vsaj uporabo drugačnega orožja. Če bi bila Vilfanova miselnost manj avstrijska in manj anahronistična, piše v Piccolu, bi bil logičen sklep njegovih „čudovitih argumentov“ o nujnosti spremembe rapalske meje drugačen: ne na osnovi „jasnih in prijateljskih dogovorov“, od katerih si gotovo ne more obetati, da bo Italija njemu na ljubo odstopila Julijsko krajino, temveč z vojno akcijo bi bil rešljiv ta problem. To naj bi bila po mnenju nacionalistov pri Piccolu dejanska misel narodnih predstavnikov, čeprav jo vztrajno zanikajo, da bi si ohranili možnost legalnega boja. Sicer pa bi po Vilfanovi logiki, kot piše dalje časopis, bila Italija enako upravičena zahtevati zaledje Trsta zase, kakor Jugoslovani zahtevajo emporij za zaledje. K temu dodaja nedvoumno grožnjo, da bo politična usmeritev, ki jo poskuša Vilfan vtisniti slovanskemu narodnemu gibanju, imela težke posledice za življenje v deželi. „Če poslanec Vilfan postavlja slovensko-hrvatsko narodno vprašanje v Julijski krajini kot vprašanje sile (o čemer ne pričajo samo njegove zadnje izjave, temveč tudi neprestani žaljivi napadi slovanskega tiska in pretirane zahteve slovanskih kulturnih in političnih društev), morajo biti voditelji in inspiratorji jugoslovanskega nacionalizma pripravljene utrpeti praktične posledice.“⁸

7. Il Piccolo, 16. VI. 1921, Il Quintetto slavo a Montecitorio; Edinost, 17. VI. 1921, Pogovor s poslanci Jugoslovenske stranke v Rimu. V tem času je bil peti poslanec, Ulikse Stanger, odsoten, šele decembra je bil potrjen njegov mandat za Istro, ki mu ga je odstopil Vilfan.

8. Il Piccolo, 21. VI. 1921, La mentalita austriaca dell'on. Wilfan.

Le nekaj dni zatem, 21. junija, so poslanci jugoslovanske stranke prvič nastopili v italijanski poslanski zbornici. Vilfan je v imenu skupine predložil tri izjave in utemeljil njihovo vsebino.

S prvo izjavo so si tako kot nemški poslanci nameravali izposlovati pravico do govora v materinem jeziku. Čeprav jim ta pravica pripada po najnovejših načelih svobode, pa tudi po italijanskem zakonu, veljavnem za francosko manjšino v Val D'Aosti, je Vilfan izjavil, da poslanci pričakujejo od zbornice, da jim jo izrecno prizna. Dotlej pa bodo svoje misli „prevajali“ v italijanski jezik.

V drugi in tretji izjavi so izrekli „pravni zadržek“ glede rapalske pogodbe in nakazali stališče slovenskega in hrvatskega ljudstva do italijanske države. Ker je Vilfanov govor ob predstavitvi teh dveh izjav izzval silno ogorčenje skrajne desnice — prišlo je do pravih incidentov — in ker je sprožil ostre ugovore nekaterih italijanskih nacionalističnih poslancev iz Trsta in Istre ter celo intervencijo ministrskega predsednika Giovannija Giolittija, pa tudi živahne in nasprotujoče si komentarje italijanskega tiska, ga kaže podrobneje povzeti. Spoznati pa ga moramo predvsem zato, ker je izražal temeljna načela narodnega gibanja. Mnogi sonarodnjaki iz Primorske in iz Jugoslavije so Vilfanu pisмено izrazili soglasje ter čestitke za izredno „pogumen in odkrit nastop“.⁹ Hkrati so mu nekateri Italijani in organizacije pošiljali grozilna in ironična pisma, češ da je žalil italijanski narod.

Vilfan je takole predstavil slovensko in hrvatsko narodno skupnost: Zavedamo se, da smo postali državljani kraljevine Italije, toda državljanske dolžnosti v političnem smislu besede, in narodna čustva v etničnem smislu so si v nasprotju, zato bomo poskušali najti izhod iz tega konflikta. Nacionalisti smo toliko, kolikor postavljamo ljudstvo in narod nad državo, nikakor pa nismo nacionalisti z imperialističnimi težnjami, kakor nam očitajo nekateri naši sodeželjani. Nasprotujemo italijanski državi, kolikor nas je priključila zoper našo voljo in zoper naše aspiracije, toda ne gojimo nasprotstva do italijanskega ljudstva. Zagotavljam, da Slovenci in Hrvatje italijanskega naroda ne sovražijo. Zato sem prepričan, da samo neposreden, odkrit in iskren pogovor s predstavniki italijanskega ljudstva, tu, v parlamentu, utegne privedi, ne do ljubezni, pač pa do medsebojnega spoštovanja. Vilfan je nato razložil, v kakšnih okoliščinah živi slovensko in hrvatsko prebivalstvo po dveletni okupaciji, in obtožil oblasti, ker so že od vsega začetka zatirale narodno svobodo. V Julijski krajini živi močna slovanska narodnostna skupina, o čemer pričajo volilni rezultati, čeprav volitve niso bile prave volitve, temveč „grozovitost, ostudnost, sramota“. Ko bo prišlo do statistike prebivalstva „se priporočam, da bi bilo (to) opravljeno vsaj tako dobro, kot je bilo opravljeno avstrijsko štetje“. Na medklice in zahtevo predsednika zbornice, naj spoštuje čustva italijanskega parlamenta, je odgovoril, da ni nameraval žaliti, izrazil je le željo, da bi bile statistike v Italiji boljše, kot so bile v Avstriji. Sicer pa, je dodal, če je v Julijski krajini večina prebivalstva slovenske in hrvatske narodnosti, bi dežela morala pripasti Jugoslaviji. Geografski in strateški razlogi namreč ne morejo odtehtati temeljnega narodnostnega načela. To stališče je nato Vilfan prebral, kakor je bilo zapisano v drugi izjavi poslanske skupine: „Suvereniteta kraljevine Italije se je raztegnila na deželo . . . v pravnem oziru samo po rapalski pogodbi od 12. novembra 1920 in po naslednji aneksiji, ki je stopila v moč 5. januarja 1921. To se je zgodilo brez svobodne in pravilne privolitve in proti narodnemu značaju prebivalstva, ki je med ustjem Soče in novimi mejami po večini ne italijansko, nego jugoslovansko. Prazno je ostalo upanje, da bo kraljevina Italija, ki se je

⁹ Prim. ZA Lj., zbirka Vilfan, fasc. 2.

zasnovala na narodnem edinstvu in rodila iz plebiscitov, spoštovala tudi v tem primeru narodnostno načelo in pravico narodov, da sami odločajo o svoji usodi. Protest, ki ga ne bolj upravičuje, ker ga bolj upravičiti ni mogoče, nego bolj poostruje krivično ravnanje nasprotnoče slovesnim obljubam, četudi ne formalnim jamstvom, zakaj ta so se zares izrecno odrekla, se ne zamore nikdar zadušiti v srcih Jugoslovenov,¹⁰ ki so sedaj podvrženi Italiji. Jugoslovenskim poslancem je v dolžnost, da dajo tu, ob pričetku svojega delovanja, izraza temu protestu in zato podajajo temu primerno, formalno in slovesno pravno zavarovanje (riserva – pridržek), za sedanjost in za bodočnost, v imenu Jugoslovenov novih pokrajin, italijanskih državljanov, pač pokornih zakonu a zvestih svojim idealom.¹¹ Vstopili smo v italijansko družino, je nadaljeval Vilfan, toda že prvi dan okupacije „smo dobili zatiralski režim, smo dobili režim, ki je bil surov, krut, v žalostnem nasprotju od tistega, kar je naše ljudstvo pričakovalo od italijanske vojske in naroda, ki je prišel v deželo kot osvoboditelj.“ Ta stavek je vzbudil silno ogorčenje skrajne desnice, ki je že tako prekinjala govor z medklici in zahtevala, naj Vilfan utihne. Protestiral je predsednik vlade in notranji minister Giolitti, „proti žalitvam izrečenih na italijansko vojsko. Vi, častiti Vilfan, delate najslabšo uslugo svojemu ljudstvu,“ je pribil, „ker nas uverjate, da vaša čustva dele tista ljudstva, o katerih smo prepričani, da bodo zvesto izpolnjevala zakone in spoštovala Italijo, kakor je vi ne znate spoštovati.“ Vilfan se je spričo incidenta izgovoril, da italijansščina pač ni njegov materin jezik in se je najbrž napačno izrazil, kajti ne kritizira italijanske vojske kot ustanove, temveč le vojaške oblasti. „Nikogar nisem želel žaliti, in žal mi je, častiti Giolitti, da me vi, ki ste mnogo starejši od mladih kolegov fašistov, s svojim čutom niste znali razumeti.“ Nato se je omejil na omembo nekaterih nasilnih dejanj nad slovenskim in hrvaškim jezikom, nad društvi in narodnimi čustvi, ki pričajo za gornjo izjavo, ter spričo nasprotnega razpoloženja zbornice odstopil od podrobnejših pritožb. Ugotovil je le, da se bodo morali poslanci pač navaditi načenjati vprašanje „v manjših dozah“, ker ni mogoče govoriti odkrito in iskreno. Slišali smo lepe besede, je končal, sedaj pričakujemo dejanj, pričakujemo globoko spoštovanje naših narodnih čustev, kakor nam je bilo obljubljeno.

Tretja izjava, ki so jo predložili rimski zbornici predstavniki slovenskega in hrvaškega prebivalstva Julijske krajine, je vsebovala zagotovilo o lojalnih odnosih slovensko-hrvaške narodne skupnosti do italijanske države. V njej je rečeno, da se novi italijanski državljani jugoslovanske narodnosti popolnoma zavedajo svojega položaja, ko pripadajo jugoslovanskemu narodu, s katerim ga družijo naravne vezi plemenske, jezikovne, čustvene, kulturne in tradicionalne narave, in so hkrati združeni z italijanskim narodom v eni državi. Zato so pripravljene in odločene sprejeti vse posledice, ki izvirajo iz tega posebnega položaja. „Kakor imajo pravico zahtevati zase najvestnejšo skrb in najbolj globoko spoštovanje do vsega, kar zadeva njihovo narodno zavest, tako prevzemajo tudi vse obveznosti, ne samo tistih, ki jih nalagajo zakoni, temveč tudi tiste, ki izvirajo iz

10. V slovenskem izvirniku ali morda prevodu je govora o „Jugoslovenih“, medtem ko je v italijansščini uporabljen izraz „slavi“ – Slovani. V virih slovenskega izvora srečujemo v tej dobi obe imeni: Slovani in Jugoslovani ali Jugosloveni Julijske krajine. Po današnjem pojmovanju sta obe imeni neustrezni, prvi, ker je prevod iz italijanskega „slavi“ in označuje le nekakšno brezoblično množico, ne pa narodnostne pripadnosti, drugi, ker primorski Slovenci in Hrvati niso dotlej pripadali Jugoslaviji, temveč le južnoslovanskim narodom. V pričujoči razpravi praviloma uporabljamo ime Slovenci in Hrvati, vendar se v povzetkih dokumentov pojavljata tudi gornja imena.
11. Slovensko besedilo je v zbirki Vilfan, fasc. 26, ZALj., italijansko v Atti del Parlamento Italiano, Camera dei Deputati, 2 sez. Discussioni (Atti) leg. XXVI, vol. I, str. 118–119.

samega dejstva državnega sožitja. Zato bodo po svojih močeh in v mejah svojega posebnega položaja sodelovali pri doseganju skupnih idealov humanitarnih, kulturnih ter moralnega in gospodarskega napredka". Ta usmeritev slovenskega in hrvatskega ljudstva, je še rečeno v izjavi, narekuje njegovim zastopnikom povsem določeno ravnanje, tako pri zavzemanju stališč v splošnih vprašanjih kakor v prizadevanjih za zavarovanje in pospeševanje tistih posebnih interesov, ki jim jih je ljudstvo zaupalo. Zato si bodo slovanski poslanci prizadevali, da se z iskrenim in lojalnim, čeprav skromnim sodelovanjem v zbornici izkažejo vredne zaupanja svojih volivcev pa tudi vredne tovariške naklonjenosti, ki jo bodo, kakor upajo, našli v zbornici in ki so jo pripravljene vračati z vsem srcem.¹²

Prvemu nastopu slovenskih poslancev, konkretnije Vilfanovemu govoru, so sledili protestni govori nekaterih italijanskih nacionalistov in fašistov. Medtem ko je furlanski poslanec Girardini na kratko opozoril, da so Slovenci na Goriškem le gostje v italijanski provinci, so imeli temeljitije govore v tem smislu tržaška poslanca nacionalist Fulvio Suvich in fašistični voditelj Francesco Giunta ter istrski poslanec Antonio Pogatschnig, o katerem je Goriška straža zapisala, da je slovanskega pokolenja.

Pogatschnig je o Slovencih in Hrvatih v Istri rekel, da jih dobro pozna kot hinavce, ki se delajo jagnjeta, ko so volkovi, in preganjance, ko so sami preganjalci. Odrekal jim je avtohtonost in omenjal njihovo barbarstvo in razbojništvo. Sicer pa je svoj govor posvetil zahtevi po vzpostavitvi prejšnje avtonomije v novih deželah, toda ne avtonomije za Jugoslovane in Nemce, temveč za dežele, ki so italijanske.¹³

Fulvio Suvich je dokazoval, da v Julijski krajini slovansko prebivalstvo nima večine, kakor kažejo avstrijska štetja, kajti le-ta niso verodostojna. Glede okupacijskega režima, ki ga je Vilfan ostro obsodil, je razlagal, da je bil skrajno dobrohoten do drugih narodnostnih skupin. Sicer pa sta po njegovem mnenju obe ljudstvi, slovansko in italijansko, dobili z razpadom Avstro-Ogrske pač tisto nagrado, ki jima gre: Italijani so nagrajeni za svoj iredentizem, Slovani za svojo zvestobo Habsburžanom. Napovedal je možnost sodelovanja, kolikor se bodo Slovenci in Hrvati lojalno in iskreno sprijaznili z izvršenim dejstvom.¹⁴

Voditelj fašističnega gibanja v Trstu Francesco Giunta je bil skrajno oster. Slovencem in Hrvatom je očital avstrofilstvo, iredentistično zarotništvo in protiitalijansko razpoloženje.¹⁵ Vsi trije poslanci pa so se pritožili tudi zato, ker so bili v kronskem govoru Italijani novih pokrajin omenjeni skupno s Slovani in Nemci, Vilfanu pa so izpodbijali trditve o narodnostni sestavi Julijske krajine in mu očitali laži glede ravnanja italijanskih oblasti z narodno manjšino.

Kar tri dni se je vlekla razprava v zvezi s Slovenci, Hrvati in Nemci v Italiji. Nad trideset strani obsega zapisnik te žolčne razprave. Vilfan je ponovno interveniral in pozival na razsodnost in upoštevanje tistih narodnih čustev, v imenu katerih so nastopali italijanski poslanci. Taktno in prefinjeno je vračal očitke: nismo iredentisti, pač pa smo „iredenti“ — neodrešeni; nismo se samo mi poklanjali bivšim avstrijskim oblastem, temveč so se tudi tržaški italijanski nacionalisti; pustimo ob strani preteklost, ker je za vse enako kočljiva; spoštujemo italijanska čustva, želimo le enak odnos do naših čustev.

12. Atti, leg. XXVI, vol I, str. 117–120; prim. Goriška straža, 29. VI. 1921.

13. Prav tam, str. 158–165.

14. Prav tam, str. 169–175; Il Piccolo, 25. VI. 1921, Contrapposti.

15. Prav tam, str. 184–186.

Priznal je, da je najbrž res kriv za vse to, ker pač ni še prilagojen novemu ambientu, ki je napačno tolmačil njegove besede, zagotavljal pa je, da zbornica v njih ni mogla najti sovraštva, le-tega je vnesel Francesco Giunta.¹⁶

Vse drugače, z vzkliki odobravanja je zbornica sprejela govor Virgilija Ščeka, ki je bil očitno pripravljen, da omili vtis Vilfanovih besed in da prikaže še drugo, zaupljivo in pomirljivo stran čustev neitalijanskega ljudstva. Sicer pa je bila v Ščekovem govoru le taktika drugačna, kajti vsebina govora je v bistvu potrjevala Vilfanova stališča. Medtem ko je Šček odobral Giolittijeve dobrohotne in poštene namene glede prebivalstva neitalijanske narodnosti, ki naj bo deležno vse pozornosti vlade, spoštovanja in pravic, je s čitanjem dokumentov italijanskega izvora – dveh člankov iz italijanskih časopisov in pastirskega pisma tržaškega škofa Bartolomasija o volivnih nasiljih – dokazal, da krivice, o katerih je govoril Vilfan in nasilje niso nikakršna izmišljotina. Z izbranimi besedami je izražal vero v poslance, češ da gotovo ne morejo odobravati zapiranja šol, odprave avtonomije, preprečevanja društvenega delovanja in podobno samo zato, ker gre za stvaritve ljudi neitalijanske narodnosti. Izražal je vero, da bodo italijanski poslanci skupno s slovanskimi presojali vse ukrepe in zakone s čutom pravičnosti, ustrezno z načeli sožitja na višji ravni, z načeli, ki so bila proglašena za cilj zadnje vojne. Jugoslovansko ljudstvo v Italiji ima veliko zgodovinsko poslanstvo, je sklenil, in čeprav nihče ne more vedeti, kakšna bo prihodnost, je za obe državi, Jugoslavijo in Italijo, bistvenega pomena vzajemnost. „Mazzini, Cavour in drugi italijanski veleumi so sanjali, da morata ta dva naroda biti brata in ne sovražnika . . . Jugoslovani, ki so postali italijanski državljani, morajo in hočejo biti most za popolno spravo med Jugoslavijo in Italijo, postati utegnejo tisto duhovno gonilo, ki bo na tej zemlji oživilo čut višje človeške vzajemnosti.“¹⁷

Na predzadnjem zasedanju prvega sklica nove zbornice sta predsednik ministrskega sveta Giolitti in zunanji minister Carlo Sforza zagovarjala svojo politiko. Giolitti se ni dotaknil vprašanja narodnih manjšin v Italiji, Sforza pa je stališče vlade do tega vprašanja prikazal tako, kakor ga je narekovala nacionalistična in imperialistična italijanska usmeritev. Nasproti pravici do samoodločbe je poštaval pravico „zmagovalca“ in dodal, da so Slovani prišli „v naše doline“ ter da ima Italija pravico do zavarovanja „vrat naše hiše prek alpskega obroča“. Priznal je, da so ti argumenti močni le za Italijane in da Jugoslovani iz razumljivih razlogov z njimi ne morejo soglašati. Zato je navedel še drug pomemben dejavnik, „pred katerim sodržavljani slovanskega rodu spoštljivo sklonijo glavo“: „Svobodna država . . . je priznala v svečani pogodbi, podpisani v Rapallu, da morajo Slovani tostran Alp pripadati le Italiji. Tisti Italiji, ki s svojimi 500.000 padlimi ni le prispevala k svetosti za vedno doseženih meja, temveč je tudi silno pripomogla k osvoboditvi sosednjega naroda.“ Ta dragocena skupna vrednota mora preseči minule spore in strankarske mržnje. „Vi ste to dobro občutili . . . ko ste vsi odobravali plemenite besede poslanca Ščeka, Slovana, ki se je skliceval na Mazzinija in prerokoval vedno bolj tesno prijateljstvo med obema narodoma.“¹⁸

Giolittijeva vlada je na tem zasedanju dobila le slabo večino glasov za zaupnico, zato je naslednjega dne odstopila. Za nezaupnico so glasovali skrajni desničarji, med njimi

16. Prav tam, str. 186–189.

17. Prav tam, str. 196–198; prim. Goriška straža 6. VII. 1921, Govor poslanca Ščeka.

18. Prav tam, str. 274; prim. Edinost, 28. VI. 1921.

navzoči italijanski poslanci iz Julijske krajine, socialisti, komunisti in Slovenci. Vilfan je ob tem izjavil, da njihov nasprotni glas pomeni zgolj protest proti vladni politiki v slovanskih pokrajinah.¹⁹

Incidenti v rimski zbornici niso bili za italijansko javnost nič novega. V dobi po prvi vojni je v zbornici često prihajalo do ostrih spopadov med desnico in levico, ki so včasih preraščali v prave fizične obračune. Slovensko-hrvatski poslanci, navajeni discipliniranega in umirjenega obnašanja, značilnega za dunajski državni zbor in deželne zборе, so se morali šele prilagoditi temu novemu načinu razprave. Od tod tudi njihova nekakšna vzvišenost in umirjenost pri odgovorih ter pozivi na razsodnost. Njihov način pa seveda ni mogel prepričati zbornice, v kateri so fašisti že nastopali s svojim razbijaškim poslanstvom.

V zvezi s parlamentarnim nastopom slovensko-hrvatskih poslancev so značilne ocene tiska. Že decembra 1919, ko je začela delovati prva po vojni izvoljena poslanska zbornica in ko v njej še ni bilo slovenskih in hrvatskih zastopnikov, je nemški časopis *Deutsche Allgemeine Zeitung* v članku „Narodnosti v italijanski zbornici“ napovedal, da Slovani ne bodo imeli „dlak na jeziku“, vedoč, da bo vsaka njihova beseda odmevala prek Jadrana. Interpretirali da bodo svoj iredentizem in nobena sila na svetu jih ne bo spremenila v italijanske patriote. Pisec članka je tudi predvideval, da bodo dobili podporo v italijanski levici, ko bodo obsojali imperialistično stališče Italije, pa tudi v italijanski klerikalni stranki, v vprašanih gospodarskega značaja pa bi jih morali podpreti celo italijanski poslanci iz novih pokrajin.²⁰

Po prvem nastopu v parlamentu, ki je skoraj v celoti potrdil prerokbo nemškega časopisa, se je razpisal tudi italijanski tisk, pač ustrezno barvi stranke, ki je bil njen glasnik. Odveč je povzemanj mnenje tržaškega *Piccola*, ki je le nadaljeval že omenjene napade na Vilfana v obliki očitkov o „avstrijski mentaliteti“ in pomanjkanju „dobrega čuta“, s čimer naj bi dobil za nasprotnika celotno zbornico. Pozabil je, piše *Piccolo*, da je bil v Avstro-Ogrski narodni problem hkrati državni problem, v Italiji pa je to vprašanje spričo narodne enotnosti le lokalnega pomena in se z njim osrednje zakonodajno telo ne bo pečalo. Vsakršni pridržki Slovencev in Hrvatov do rapalske pogodbe so po mnenju *Piccola* absurdni in kontradiktorni spričo dejstva, da je pogodbo svobodno sprejelo ljudstvo, h kateremu se poslanci prištevajo. „Odpoved je prišla torej s strani njihovega ljudstva prav na osnovi tiste pravice do samoodločbe, na katero se slovanski poslanci iz Julijske krajine sklicujejo.“ Za podkrepitev te trditve navaja časopis dejstvo, da je tudi gospod Korošec „brez vsakršnih pridržkov“ v imenu Slovencev podpisal rapalsko pogodbo. „V katerem svetu živi čast. Vilfan?“ se je torej spraševal člankar *Piccola*.²¹ Osrednji italijanski nacionalistični časopisi — *L'Ida Nazionale*, rimska *Epoca* in milanski *Corriere della Sera* — so omenjali zlasti razlike v taktiki med nemškimi in slovanskimi poslanci. Prvi da so ubrali zmerno in dobrikajočo taktiko, drugi pa so izrazili odkrito sovražnost do Italije in navezanost na Jugoslavijo, kar pomeni „nasilni iredentizem“. Vendar ta različna taktika po mnenju dopisnika *Idea Nazionale* ne pomeni, da bi bili Nemci manj iredentisti od Slovanov. S svojo na videz zakonito politiko bodo gotovo dosegali večji učinek v boju za narodne pravice in s tem utrjevali v Gornjem Poadizju

19. Prav tam, str. 313; Edinost, 28. VI. 1921.

20. Archivio Centrale dello Stato (ACS), Presidenza del Consiglio dei Ministri, Ufficio Centrale per le

germanizem. O Slovencih in Hrvatih pa se zdi, nadaljuje pisec, da nočejo imeti politično upravnih ugodnosti in dobre vlade, ki bi jim omogočala priprave za prihodnost. Posebno pozornost je v tem tisku vzbudil različen nastop dveh slovenskih poslancev, iz česar so izvirala vprašanja, ali gre samo za dve različni taktiki pri uveljavljanju enotnega programa ali za dve različni politični struji. Epoca se je spraševala, ali ni morda poslanec Šček v majhnih dozah začel nalivati tisti protitalijanski strup, ki ga je poslanec Vilfan hotel izliti naenkrat v svojem prvem neprevidnem govoru. Nagibala se je k temu nezaupanju, ko je opozarjala, da gre najbrž tako pri Ščeku kakor pri Nemcih le za „jagnjetov plašč“. Vsi ti časopisi pa so bili enotnega mnenja, da je bil Ščekov govor tenkočuten in da je vzbudil celo odobravanje fašistov. Zdelo se jim je tudi, da bo njegov način neprimerno koristnejši za Slovence in Hrvate kakor pa Vilfanova „bojna metoda“.²²

Od levičarskih časopisov so se oglasili osrednje glasilo socialistične stranke Avanti, tržaški Lavoratore socialista in osrednje glasilo komunistične stranke Ordine nuovo, ki ga je urejal Antonio Gramsci. Tržaška komunistična lista Il Lavoratore in Delo tačas nista izhajala, ker so fašisti že v februarju 1921 zažgali delavsko tiskarno. V Avantiu je med drugim zapisano: „Zadržanje zbornice in vlade med govori nemških in slovanskih poslancev je moralo takoj dati tem poslancem pravi vtis o čutu za . . . svobodo, ki preveva italijansko buržoazijo.“ Isti ljudje, ki so desetletja povzdigovali italijanski iredentizem, so nestrpni in nasilni do „mož drugega jezika, ki branijo pravice svojih volivcev. To se je zgodilo v . . . Rimu, ki ga imenujemo mater civilizacije.“ Tudi tržaški Il Lavoratore socialista je obsodil nacionalistične in fašistične poslance, češ da so napadali Vilfana, namesto da bi obravnavali vprašanja, ki tarejo Julijsko krajino. Nastop slovenskih in nemških poslancev je ocenil kot žilavo, odločno in spretno zastopanje koristi neitalijanskega prebivalstva. V komunističnem časopisu L'Ordine nuovo pa je zapisano: „Moralo bi biti ponižujoče za italijanski patriotizem, da je v zbornici prvi govoril o odnosih med Italijani in anektiranimi Nemci in Jugoslovani neodgovoren mladenič, ki mu je nasprotnik Vilfan velikodušno prihranil očitek, da je on, poslanec Giunta, odgovoren za grozni požig „Balkana“.“ O govori Vilfana in nemskega poslanca Reuth-Nicolussija pa je rečeno, da sta povedala bridke resnice, prvi bojevito, drugi hladno in zmerno, „toda dokazala sta, da nista . . . manj nacionalistična od svojih nasprotnikov.“ Sta pač predstavnika buržoazije – končuje dopisnik – ki hoče cepiti proletariat, da bi bil še bolj izkoriščan. O poslancu Ščeku je rečeno, da se je pokazal posebno zmernega, „toda v vsiljeni hladnosti (je bil) bolj krut obtožitelj“, saj je razkril fašistične zločine s pomočjo treh italijanskih dokumentov, kar je napravilo na zbornico močan vtis.²³

V komentarjih levičarskega tiska ne najdemo kakšne posebne podpore izjavam neitalijanskih poslancev, razen kar zadeva obsodbo fašističnega nasilja, ki jo je leвица v zbornici že med govori sprejela z vzkliki odobravanja. Izjave slovenskih in nemških poslancev so bile za italijanske komuniste in socialiste prav tako nacionalistične kot italijanske. Za italijansko komunistično stranko je bilo v tej začetni dobi vprašanje narodne ogroženosti postransko, saj je računala na spremembo družbenega reda, ki bo omogočila tudi narodni razvoj. S tem v zvezi kaže omeniti govor komunističnega poslanca z Goriške Giuseppeja Tuntarja, ki je bil v obtožbah vladne in okupacijske politike v Julijski krajini ostrejši od Vilfana. Govoril je 20. julija, spremljali so ga surovi medklici desnice in odobravanja levice. Obtožil je režim za žrtve iz vrst proletariata in kmetov za

22. Edinost, 1. VII. 1921, Italijansko javno mnenje o nastopu naših poslancev.

23. Povzeto po Edinosti, 1. VII. 1921.

preganjanja, mu očital, da je kriv, ker porušeni domovi delovnih ljudi še niso obnovljeni in ker bogataši dobivajo podporo pri obnovi palač. Govoril je o mučenju mladih komunistov v tržaških zaporih, o materialni pomoči vojaških oblasti fašističnim četam, kar jim omogoča napade na delavske ustanove, o požigu tiskarne delavskih listov, o nasilju ob volitvah in podobno. Spričo tega nasilja je bil v Istri izvoljen le en slovanski poslanec — je pribil Tuntar — in kar pet italijanskih nacionalistov, čeprav je vsem znano, da je v Istri 62 % prebivalstva jugoslovanskega in le 38 % Italijanov. Oblastem je še očital, da vse to dopuščajo in opravičujejo v imenu nekakšnega „avstrijakantstva“ in „boljševizma“ delovnih ljudi. Glede narodnega vprašanja je opozoril, da pozivi za pobratenje dveh narodov, ki prihajajo iz nacionalističnih vrst, ne morejo prikriti dejstva, „da vsaka buržoazija teži na znotraj podvreči proletarski razred, na zunaj pa male narode . . . Narodno vprašanje v Julijski krajini ni rešljivo s premikom meja . . . temveč s pobratenjem odnosno s fuzijo plemen, kar lahko uresniči le proletariat. K temu cilju je usmerjeno naše plemenito poslanstvo, v katerega smo vedno verjeli. Italijanski in slovenski kapitalisti bodo tudi zaradi svojega razrednega interesa težili k zaostrovanju narodnih nasprotij, toda jaz verujem, da bo proletariat obeh plemen znal preprečiti vse njihove bratomorne načrte. Ta proletariat se bo bil . . . skupno s tovariši iz vse Italije do dne, ko bo na visokih vrhovih Julijskih Alp dvignil rdečo zastavo sovjetov in pozdravil svobodno delavstvo Italije in Jugoslavije“.²⁴

Ob prvem nastopu poslancev iz novih pokrajin v italijanskem parlamentu so prišla do izraza naslednja dejstva: italijanski nacionalisti, zlasti iz Julijske krajine, so bili enako nepopustljivi in šovinistični kakor v preteklosti; pojav fašizma po vojni je to usmeritev poglobil in jo stopnjeval do skrajnosti; italijanski vladajoči krogi so bili bolj pod vplivom nacionalistov kakor zdrave razsodnosti, zato niso mogli imeti posluha za vprašanja narodnih manjšin; komunistična stranka, ki je bila v skrajni opoziciji, je prek Tuntarjevih obtožb nasilja in vladne nesposobnosti napovedala revolucionarno rešitev narodnega vprašanja; slovensko-hrvatski meščanski tabor je napovedal odkrit in nepopustljiv boj za ohranitev narodnih pravic na osnovi medsebojnega sporazumevanja, krščanskosocialna struja pa je nakazala še posebno taktiko za doseg te ciljev.

Bistveno pa je dejstvo, da so predstavniki narodnega tabora povsem privolili v pripadnost slovensko-hrvatske narodne skupnosti v Julijski krajini italijanski državi, iz česar je izviralo stališče legitimnosti in lojalnosti do zakonitih oblasti, ne da bi se zato odrekli pripadnosti jugoslovanskim narodom, združenim v sosednji državi. Boj za ohranitev narodnega značaja dežele je torej narekovala perspektiva bodoče pridružitve te skupnosti k Jugoslaviji. To pridružitve so predvidevali prek sporazuma med dvema narodoma — državama, niso pa nakazali poti za doseg tega cilja in evropske koncepcije, ki naj bi ga omogočila.

Med slovenskim in hrvatskim prebivalstvom je Vilfanov nastop žel odobravanje, vsaj tako razberemo iz dostopnih virov. Dekan Rojc iz Tolmina, ki mu je očital radikalnost v pogovoru z novinarji, mu je sedaj pisal, da je bil govor odličen in da ga odobravajo vsi, ki poznajo razmere v Julijski krajini. Dr. Ivan Marija Čok je sporočal, da je o govoru razpravljaj jugoslovanski parlament in da ga je ocenil kot prvi pogumni glas v italijanskem parlamentu.²⁵ Dr. Ulikse Stanger, ki je decembra 1921 postal namesto Vilfana poslanec za Istro, je Vilfanu pisal iz Opatije: „Dao si talijanskom javnom mnenju (razlog), da se u

24. G. Tuntar, *Il Martirio del Proletariato nella Venezia Giulia*, Discorso alla Camera dei Deputati, izd. PCI, Roma 1921; Atti, vol. I, str. 418–422.

25. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 2.

svim tonima bavi s tobom, a po tebi i s nama, i da čini razliko izmedju nas i Nemaca i oseti, da se mi ne smatramo pobedenima. Hvala ti! Dobro si se držao u vanredno teškom položaju i združio si svoj narod. To je mišljenje svih naših ljudi s kojima sam imao prilike da govorim.“ Najbližji Vilfanov sodelavec Edvard Slavik pa je že omenjal, da veselje nad govorom greni žalostno dejstvo, da Vilfan nima „zavarovanega hrbita“,²⁶ kar je očitno letelo na Ščeka in njegovo intervencijo v parlamentu.

Različen nastop dveh slovenskih poslancev je upravičeno vzbudil mnenje, da gre za dve krili v slovenski narodni organizaciji. Že sredi leta 1920 se je namreč v enotnem društvu Edinost pojavila struja krščanskih socialcev z Virgilijem Ščekom in Engelbertom Besednjakom, ki je imela pristaše zlasti na Goriškem pa tudi v Istri. V nasprotju z liberalno usmerjenim tržaškim vodstvom društva, ki mu je slo predvsem za kulturno-jezikovno vprašanje, je zastopala gospodarsko-socialno programsko usmeritev, ki naj bi bila podlaga za narodno ohranitev. Zavzemala pa se je tudi za zmerno taktiko v razmerju z oblastmi in za povezavo z italijansko klerikalno stranko, od katere je pričakovala podporo in pomoč v boju za narodne pravice. To usmeritev so italijanske oblasti in stranke gledale z naklonjenostjo, ker so v njej videle instrument za razbitje enotnosti slovensko-hrvatskega narodnega tabora. S prikritim favoriziranjem ali vsaj toleriranjem te „kolaboracionistične“ struje, kakor so jo imenovala, so pobijale drugo strujo, ki je bila zanje „iredentistična“, „intransigentna“ in „jugoslovanska“. Dejanske podpore pa tudi krščanski socialci niso bili deležni, saj so se italijanski nacionalisti predobro zavedali, da ideološko-nazorska razlika med strujama ne pomeni tudi različnih nacionalnih konceptov, temveč le različno taktiko za doseganje istega cilja. Ta razlika se je v naslednjih mesecih naglo stopnjevala tako v nastopih v parlamentu kakor v medsebojnih odnosih in je poleg vprašanja programa postala eden izmed odločilnih razlogov za odcepitev goriške organizacije od tržaškega društva Edinost.

Iz poslanskih vprašanj, interpelacij in govorov, ki so se zvrstili v naslednjih mesecih, si je mogoče ustvariti splošno podobo ne samo o dejavnosti slovenskih in hrvatskih narodnih predstavnikov, marveč tudi o glavnih vprašanjih, ki so prva leta po aneksiji tlačila slovensko in hrvatsko prebivalstvo, oziroma tistih vprašanjih, ki so jim narodni voditelji posvečali posebno pozornost.

Mandatna doba v maju 1921 izvoljenih poslancev je trajala do razpusta XXVI. zbornice konec leta 1923. Poslancev, izvoljenih na listi Jugoslovenske narodne stranke, je bilo le pet, zato po parlamentarnem poslovníku niso mogli sestavljati lastne skupine (ufficio parlamentare), ki bi morala šteti najmanj deset članov. Pristopili so k mešani skupini, ki je štela 25 poslancev: razen Slovencev in Hrvata še štiri Nemce, štiri avtonomiste iz Sardinije, osem republikancev in par posameznikov neodvisne demokratske smeri, med njimi bivšega predsednika vlade F. Saveria Nittija. Skupina spričo heterogenosti ni mogla sprejeti enotne parlamentarne politike kakor druge skupine, ki so praviloma pripadale eni stranki.

Poslanske skupine so iz svoje srede določale poslance za člane raznih parlamentarnih komisij, toda Slovenci v prvem letu zasedanja zbornice niso prišli v nobeno komisijo. Republikanci in Sardinci so si namreč porazdelili mesta mimo nemških in jugoslovanskih poslancev. „Če bi bili republikanci laški fašisti, nacionalisti ali liberali,“ je ob tem zapisala Edinost, „bi jim tega ... ne zamerili ... toda, da so to storili

26. Prav tam, fasc. 10.

republikanci, ki se vsepovsod ponašajo s svojo pravičnostjo napram vsem narodom, zlasti napram malim, h katerim spadamo menda tudi mi Slovenci, tega naš narod ne bo nikdar pozabil.²⁷

Šele v naslednji delovni dobi, 1922-1923, so bili poslanci Jugoslovanske narodne stranke tudi člani raznih komisij: J. Lavrenčič član permanentne komisije za javna dela, K. Podgornik komisije za notranje zadeve, V. Šček stalne komisije za osvobodjena in odrešena ozemlja,²⁸ U. Stanger, ki je bil potrjen za poslanca šele 1. decembra 1921, član komisije za izobraževanje in umetnost, J. Vilfan pa komisije za juridične in verske zadeve.²⁹ Žal ni podatkov o njihovem delu v komisijah. Tudi slovensko časopisje, ki je dosledno poročalo o delu poslancev, o komisijah ne govori. Po tem lahko sklepamo, da je bilo članstvo bolj formalnega značaja ali pa jugoslovanski poslanci niso pripisovali temu delu posebnega pomena.

Od poletja 1921 do oktobra 1922, ko je v Italiji prevzela oblast fašistična stranka, so poslanci usmerili svojo dejavnost predvsem na področje reševanja šolskih in jezikovnih vprašanj, v manjši meri so se dotikali gospodarskih vprašanj, fašističnega nasilja in ukrepov oblasti, ki so ogrozili svobodni razvoj slovensko-hrvatske narodne skupnosti. Izjemoma so nastopali tudi v obravnavi splošnih italijanskih vprašanj, tako ob sprejemanju proračunov, ob zaupnicah vladi, vendar tudi tedaj le z vidika zaščite narodnih pravic.

Predaleč bi nas zavedlo, če bi poskušali nanizati vse podrobnosti poslanskih nastopov. Omejili se bomo le na osvetlitev glavne podobe, tudi zato, ker je bila poslanska dejavnost narodnih voditeljev le ena izmed pomembnih nalog. Ta akcija je bila pomembna zlasti zato, ker je bila najbolj neposredna in javna in je torej zahtevala tudi javne odgovore in razprave. Po učinkovitosti pa je zaostajala za različnimi intervencijami zunaj parlamenta, neposredno pri predsedniku vlade ali posameznih ministrih. Še preden so se začela zasedanja zbornice, junija 1921, je npr. poslanec Šček predložil pristojnim organom spomenico s štirinajstimi točkami oziroma zahtevami: odpreti vse slovenske in hrvatske ljudske šole, kmetijsko šolo v Gorici, gimnazije v Trstu, Gorici in Pazinu ter tehniške, trgovske in obrtne šole v središčih dežele; nadaljevati pogozdovanje, pospešiti obnovo, dovoliti ustanavljanje društev, ustanov, zadrug in podobno, prenehati ovirati razvoj že obstoječih društev in širjenja Goriške straže. „Naj se že konča enkrat z izjemnim terorističnim režimom“, je še rečeno v spomenici, „in povrne škodo, ki so jo povzročili fašisti; nedolžne ljudi, zaprte med volilno kampanjo, naj se izpusti, onim, ki so jih izgnali fašisti, pa dovoli vrnitev na domove.“³⁰ Obenem je izročil državnemu tajniku Vatikanu kardinalu Gaspariju spomenico z zahtevo po ustanovitvi posebne škofije za Slovence in Hrvate v Italiji,³¹ kar je slovenska duhovščina in narodna organizacija zahtevala že leta 1920 prek ljubljanskega škofa Jegliča.³²

27. Edinost, 30. VI. 1921.

28. Osvobodjeno ozemlje je bilo tisto področje, ki so ga centralne sile zasedle po prodoru pri Kobaridu 1917. leta, to je med staro avstrijsko-italijansko mejo in reko Piave. Odrešena ozemlja – terre redente – je bil naziv za pokrajine, ki so pred vojno spadale k Avstriji: Juljska krajina, Zadar in Trentin z Južno Tirolsko.

29. Atti, vol. XII, str. 176, 270, 302, 310, 341.

30. ACS, UC, b. 66, Spomenica z dne 17. VI. 1921. Iz teksta ni razvidno, komu je bila namenjena, sočeč po časopisu Edinost, ministrskemu predsedniku, vsem ministrom in načelnikom strank.

31. Edinost, 12. VII. 1921.

32. Prim. M. Kacin–Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, Maribor 1972, str. 239–240.

Največ poslanskih vprašanj je zadevalo šole. Po podatkih iz Goriške straže je bilo samo do konca leta 1921 vloženih okrog 100 vprašanj, nekatera splošnega značaja, druga, številnejša, za posamezne šole. Dne prvega avgusta so Vilfan, Šček in Podgornik zahtevali odprtje srednje šole s hrvatskim jezikom v Pazinu in v Kastavu ter preselitev učiteljišča iz perifernega Kastava v primernejši kraj v Istri. To vprašanje je ponovil 25. novembra še Stanger. Šček pa se je posebej zavzemal za ponovno odprtje kmetijske srednje šole v Gorici. Sledilo je vprašanje Podgornika ministrskemu predsedniku in ministru za notranje zadeve, kaj nameravata storiti, da začne vsaj v šolskem letu 1921/22 delovati nad 150 slovenskih in hrvatskih osnovnih šol, ki so po vojni ostale zaprte, in kaj bosta ukrenila, da bi odprli slovensko učiteljišče in licej v Gorici.³³

Pravo ofenzivo za šole so poslanci sprožili v decembru 1921. Dne 6. decembra so Šček, Podgornik in Lavrenčič zastavili predsedniku ministrskega sveta štirinajst vprašanj: kako opravičuje imenovanje nekvalificiranih profesorjev na gimnaziji v Idriji in učiteljišču v Tolminu, kdaj bodo odprli slovenske osnovne šole v Jamljah, Doberdobo in Devinu, kdaj slovensko trgovsko šolo v Gorici, zasebno trgovsko šolo v Trstu, slovensko žensko meščansko šolo, ki jo želi pol milijona državljanov, moško meščansko šolo, slovenske trgovske meščanske šole, moško in žensko učiteljišče ter gimnazijo v Gorici; kdaj bodo preklicali prepoved odprtja zasebnih šol in kdaj dovolili ponovno delovanje zasebnih otroških vrtcev in zabavišč. Že naslednjega dne so vsi poslanci vprašali, kaj sta storila, predsedstvo ministrskega sveta in ministrstvo za šolstvo, da bi bile izdane šolske knjige v srbohrvatskem jeziku, kar bi morali storiti že pred tremi leti, a šole še vedno uporabljajo stara, neustrezna besedila. Naslednjih pet vprašanj je Šček zastavil 8. decembra, in sicer v zvezi s pravicami italijanske manjšine v Jugoslaviji kot primerjavo s položajem slovenske in hrvatske manjšine v Italiji. Med drugim je zahteval od vlade odgovor, če je res dobila od jugoslovanske vlade jamstvo za varstvo italijanske manjšine v SHS in, če ga je, zakaj ni storila enako za italijanske državljane slovenske in hrvatske narodnosti. Dalje, ali misli vlada upoštevati določila osmega člena rapalske pogodbe in priznati Jugoslovanom Primorja pravico, da odpro svoje šole. To pravico so si namreč pridobili že pod zloglasnim avstrijskim režimom, medtem ko jo sedanji režim odreka.³⁴

Dne 12. decembra so Podgornik, Lavrenčič in Šček vložili 76 vprašanj,³⁵ za vsako posamezno zaprto šolo. Velika večina teh šol je spadala v Istro.³⁶ To je bila taktična poteza, ki naj bi spodbijala trditve, da vprašanje slovenskega in hrvatskega šolstva v Julijski krajini ne obstaja, kakor so trdili italijanski nacionalisti, ko so dokazovali, da delujejo vse predvojne šole. Hkrati pa so s tem silili italijansko vlado, da prouči vsak primer zase in se tako v celoti sooči z vprašanjem šolstva. Na dotodanja splošna vprašanja je namreč odgovarjala s splošnimi frazami ali pa je odgovore odlagala in tako pustila, da vprašanja zapadejo.³⁷ Ta nastop, ki je načel vprašanje kompleksno in hkrati konkretno v posameznostih, je vzbudil ogorčen ugovor tržaških poslancev F. Suvicha in F. Giunte. Že samo dejstvo, da gre za sedemdeset vprašanj o domnevni ukinitvi šol, je bilo za Suvicha „obstrukcija slabega okusa“. Sicer pa se je razburil, ker so poslanci poimenovali kraje v

33. Atti, vol. II, str. 1066–1068; Goriška straža, 10. VIII. 1921.

34. Prav tam, vol. III., str. 2140, 2201, 2264; Goriška straža, 14. XII. 1921, Delovanje naših poslancev.

35. Goriška straža navaja 92, v Podgornikovem pismu Vilfanu 12. XII. pa je rečeno 76, ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 10.

36. Atti, vol. III, str. 2373–2375.

37. Prim. Goriška straža, 16. XII. 1921, Dvaindevetdeset interpelacij.

Istri po „slovansko“, čeprav naj bi šlo za popolnoma italijanska mesta, kot so Rovigno, Capodistria, Pola, Parenzo itd. V imenu italijanskega prebivalstva teh krajev je izrazil ogorčenje zaradi „tega poskusa lokavega vnašanja slovanske iredentistične propagande v narodno predstavništvo“. Zahteval je, da predsednik zbornice zavrne vsa vprašanja ali vsaj zahteva spremembo krajevnih imen. „Menim, da bi vprašanja, predložena . . . v italijanskem jeziku v italijanskem parlamentu, morala navajati imena v italijanščini, če so le-ta v rabi in splošna.“ Podgornik je Suvichu odgovoril, da v vprašanju ni iredentistične propagande in, če kdo širi iredentizem med slovanske ljudi, so to fašisti, ki prav te dni požigajo po slovenskih krajih: sinoči je zgorel slovenski narodni dom v Barkovljah. Rekel je še, da so slovenska oziroma hrvatska imena krajev prav tako v rabi kot italijanska, ker v teh krajih ne živijo le Italijani, temveč tudi Slovani. Živa priča za to je on sam, ki je bil izvoljen s 35.000 slovanskimi glasovi. Sicer je Podgornik pozival zbornico, naj njen „dobri čut“ presodi, ali je Suvicheva zahteva umestna. Šček ga je dopolnil z opravičilom, da še ni objavljen in potrjen seznam krajevnih imen, ki ga proučuje komisija za toponomastiko, zato so poslanci kraje poimenovali tako, kakor je v rabi. „Jaz osebno nisem nikoli odrekal drugim pravic in se vedno držim popolne zakonitosti. Izjavljam, da sploh nisem nameraval predložiti vprašanj z iredentističnimi naklepi. Iredentistično propagando med prebivalstvom širijo dejansko tisti, ki so nam vzeli v nekaj mesecih stopetdeset šol in ki so nam zaprli vse srednje šole.“³⁸ V pismu Stangerju pa je ugotavljal: „Zdi se mi, da smo z navedbo slovenskih imen (Poreč, Koper) napravili veliko taktično pogreško“; tega, da se je zavedal že prej, sedaj pa sta mu to mnenje utrdila Besednjak in italijanski zgodovinar demokrat Gaetano Salvemini.³⁹

Šček si je posebej prizadeval dobiti od Edinosti podrobno dokumentacijo o zaprtih šolah, da bi interpelacije popolnoma podprl z argumenti. Zdelo se mu je, da bo le tako prisilil ministrstvo za šolstvo h konkretnim odgovorom ali, bolje k rešitvi posameznih šol. Dotedanje izkušnje so namreč kazale, da oblasti z lahkoto odpravijo vprašanje z dnevnega reda z nekakšnim splošnim odgovorom. Predlagal je, naj se za preostalih petdesetero ali sedemdesetero zaprtih šol zavzame februarja 1922 poslanec Vilfan, ki naj hkrati ponovi še vlozene interpelacije, sicer jih bo minister za šolstvo De Nicola po treh mesecih odložil kot zastarele. Podgornik je glede teh načrtov podprl Ščeka in zahteval od Edinosti, naj posebej prouči primere prisiljevanja staršev v Divači k vpisovanju otrok v italijansko šolo.⁴⁰

Ščekovega načrta o ponovni ofenzivi politično društvo Edinost ni speljalo. Poslanci so v naslednjih mesecih zastavili glede šol le še nekaj vprašanj, med njimi glede ukinjenih višjih razredov osnovne šole v Gorici⁴¹ in nameravanem nastavljanju učiteljev z „relativnim znanjem slovenščine“ v slovenskih šolah. Ob tem so zahtevali slovenske učitelje kot edine usposobljene za pedagoško delo med Slovenci.⁴² Podobno vprašanje je zastavil Stanger maja 1922 glede učiteljev hrvatskih otrok. Pritožil se je, da večina učiteljev po Istri ni usposobljena niti za poučevanje italijanščine, ker ne zna jezika učencev, to pa otežuje pouk in ga podaljšuje na račun drugih predmetov. Razen tega je opozoril tudi na slabo ravnanje učiteljev z učenci in na zanemarjanje šole; ker so

38. Atti, vol. III, str. 2392–2394.

39. Sjeverojadranski institut (SI), zbirka Stanger, fasc. 2, pismo z dne 12. XII. 1921.

40. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 10, pismi Ščeka 21. XII. 1921 Vilfanu in Podgornika 21. XII. 1921 društvu Edinost.

41. Podgornikovo vprašanje 14. XII. 1921, Atti, vol. III, str. 2455.

42. Ščekovo vprašanje, 22. XII. 1921, Atti, vol. III, str. 2949.

rekrutirani iz pisarn in vojaških enot in so privrženci fašistične in nacionalistične organizacije, se več ukvarjajo s politiko kot s šolo. V interesu šole in narodne pomiritve je zahteval odpoklic teh učiteljev in nastavitvev takih, ki znajo jezik učencev.⁴³

Odgovori na vprašanja ali interpelacije so bili pismeni ali ustni. Vseh ne poznamo, pogostoma pa jih sploh ni bilo. Glede srednjih šol v Gorici je državni podtajnik Anile odgovarjal, da je za Slovence poskrbljeno z realko in z nekaterimi gimnazijskimi razredi v Idriji ter z učiteljiščem v Tolminu. Premestitev srednjih šol v Gorico se mu ni zdela primerna, bodisi zaradi pomanjkanja prostorov ali zaradi oddaljenosti mesta od slovenskega podeželja. To bi Slovincem le oteževalo šolanje. Glede osnovnih šol v Istri in na Goriškem pa je v odgovoru rečeno, da je manj kot sto zaprtih šol nasproti štiristo odprtim posledica sprememb v sestavi prebivalstva, ki so nastale po vojni, deloma pa tudi posledica pomanjkanja stavb in učiteljev. Vlada se bo trudila, kakor se je doslej, je še rečeno, da bi usposobila tiste slovenske in hrvatske šole, ki bodo ljudem potrebne. To obljubo je minister podprl z dokazom, da je že sedaj število šol višje, kot je bilo v minulih dveh šolskih letih. O zaprti gimnaziji v Pazinu pa je Anile odgovoril, da so rezultati preiskave pokazali, da ni možnosti za njeno ponovno delovanje, ker ni dovolj zainteresiranih učencev. Zato ne kaže spremeniti obstoječega stanja, razen če bi v prihodnosti odpadli vsi dvomi o primernosti šole takega tipa.⁴⁴ Značilen je še odgovor Stangerju o učiteljih italijanščine. Državni podtajnik za šolstvo Lo Piano je utemeljeval, da je že generalni civilni komisar v Trstu v šolskem letu 1921/22 poskrbel za „intenzifikacijo“ in „disciplino“ učenja v drugorodnih šolah, kajti potrebno je, da prebivalstvo dobi italijansko kulturo, sicer ne bo moglo sodelovati v državi, ki ji pripada. Zanimal je nesposobnost učiteljev in zagotovil, da neznanje učenčevega jezika ne more ovirati učenja italijanščine, nasprotno, prav to dejstvo da stimulira pouk. Zanimal je tudi, da bi bili ti učitelji eksponenti fašistične ali nacionalistične stranke in da bi delovali provokativno med ljudstvom, kajti po večini so bivši borci in se trudijo za pobratenje in vnašanje med ljudi „najboljših čustev, ki izvirajo iz italijanskega srca“.⁴⁵

Ceprav se v tem okviru ne moremo podrobneje seznaniti s stanjem slovenskega in hrvatskega šolstva v Julijski krajini, je že iz navedenega jasno, da je bilo v prvih mesecih po aneksiji kakor tudi v dobi okupacije glavni predmet prizadevanja slovenskih in hrvatskih narodnih predstavnikov. Iz tega sledi, da so prav na to področje že zelo zgodaj, pred fašističnim režimom globoko posegli poskusi asimilacije. V bistvu pa so bili ti poskusi le nadaljevanje – tokrat pač učinkovitejše – predvojnih prizadevanj. Zato je bil problem najbolj pereč v Istri, deloma v okolici Trsta, na goriškem podeželju pa vprašanja slovenskih osnovnih šol skorajda ni bilo. Istro je italijanski nacionalizem želel prikazati kot italijansko in za to ni izbiral sredstev. Izgovori o pomanjkanju učiteljev, pa tudi učencev, naj bi kazali, da je pač število Slovencev in Hrvatov nižje, kot ga prikazujejo avstrijske statistike, pa tudi da se samo prebivalstvo želi zblížati z italijansko kulturo, zato svoje otroke vpisuje v italijanske šole. Višje število slovenskih in hrvatskih šol pod Avstrijo so oblasti tolmačile kot umetno favoriziranje neitalijanskih narodnosti, kar je v splošnem utemeljevala vsa italijanska nacionalistična propaganda pa tudi psevdoznanstvena literatura. Na Goriškem vprašanje osnovnih slovenskih šol tačas še ni nastopilo. V šolskem letu 1921/22 so dejansko delovale vse predvojne šole, le ponekod je

43. Atti, vol. V, str. 4027.

44. Prav tam, vol. II, str. 286x, 557x.

45. Prav tam, vol. VII, str. 1258x; prim. V. Bratulić, Dokumenti o obrani i istrebljanju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Zg. 1955, str. 77.

obstajalo vprašanje stavb, porušeni med vojno. Pač pa je bilo pereče vprašanje slovenskih srednjih šol. Že v mesecih okupacije so italijanske oblasti dovolile realko v Idriji in ji celo dodale nekaj razredov gimnazije ter ustanovile učiteljsiše v Tolminu. Ustanovitvi srednje šole v Ajdovščini pa so se Slovenci sami upirali, češ da kraj zanjo ni primeren.⁴⁶ S srednjo šolo v Ajdovščini naj bi oblasti zadovoljile potrebe ljudi in hkrati ubranile v narodno mešani Gorici italijanski značaj mesta. Značilen v tej zvezi je argument, da je Gorica na periferiji s Slovenci naseljenega ozemlja, da so prava središča za Slovence v notranjosti, npr. Tolmin in Ajdovščina. Sicer pa je že takrat postajalo očitno, da bo italijanska oblast postopoma odpravila slovenske in hrvatske šole. To se je dve leti pozneje z uvedbo zloglasne Gentilijeve reforme dejansko zgodilo. Že aprila 1922. leta se je v tem smislu nedvoumno izrazil minister za šolstvo, član Italijanske ljudske stranke Anile, v pogovoru z Vilfanom: „Obsojeni ste na višjo kulturo, torej ne na zlo, temveč na dobro, zato se vdajte.“ Ko je opazil porazni vtis svojih besed, je misel poskušal omiliti in obljubil Vilfanu, da si bo po svojih močeh prizadeval zadovoljiti potrebe Slovencev in Hrvatov.⁴⁷

Hkrati z vprašanjem šol se je že v tej zgodnji dobi pojavilo vprašanje pravice do uporabe materinega jezika v občeivanju z oblastmi. Poslanci so v rimskem parlamentu leta 1921 protestirali predvsem zaradi izključevanja slovenskega in hrvatskega jezika iz sodnij, zaradi zahtev oblasti, da morajo biti statuti društev prevedeni v italijanščino, vprašanje Vilfana 1. VIII. 1921 – zaradi odredbe proti dvojezičnim občinskim žigom, vprašanje Podgornika 4. VIII. 1921 – zaradi odprave dvojezičnih krajevnih imen na železniških postajah, vprašanje Ščeka decembra 1921 – in proti zahtevi po izpolnjevanju poštnih denarnih nakazil v italijanščini, vprašanje Podgornika, Stangera in Vilfana 1. IV. 1922. Enakopravnost slovenščine in hrvaščine v uradnih zadevah je bila uzakonjena z avstrijskimi zakoni iz let 1781 in 1796. Ti zakoni so kakor večina drugih ostali v veljavi po italijanski zasedbi dežele in le drug, nov zakon bi jih mogel razveljaviti. Kljub temu pa so italijanski uradniki že v prvih mesecih po zasedbi pogostoma samovoljno zahtevali prevode vlog in listin v italijanščino, tudi zato, ker drugega jezika niso razumeli. Sistematično izrinjanje neitalijanskega jezika iz uradov se je začelo sredi leta 1921, ko je bila v Trstu ukinjena VI. sekcija civilnega sodišča, določena za obravnavo civilnih zadev v slovanskih jezikih. Proti temu je Vilfan protestiral pri oblasteh že 28. junija 1921,⁴⁸ dne 15. decembra istega leta pa sta Šček in Podgornik nastopila še s poslanskim vprašanjem glede zavračanja sodnih spisov v slovenščini in zahtev po prevodih. V marcu leta 1922 so tržaški sodniki sklenili, da bodo od prvega maja sodišča v Trstu sprejemala vloge samo v italijanščini in da bodo nasploh preprečevala uporabo drugih jezikov na sodnijah. Enak sklep so sprejeli sodniki v Pulju. To seveda ni bil zakon, vendar se je sklep uresničil kot uradna „uredba“, zato so ga slovenski narodni voditelji poskušali spodbiti z obsežno akcijo v tisku, na javnih zborovanjih in v parlamentu. Zastopali so stališče, da se mora vprašanje uporabe slovenskega in hrvatskega jezika v uradih rešiti na osnovi vsestranske proučitve in v sporazumu s prizadetim prebivalstvom. Uveljaviti se sme z zakonom, veljavnim za vse, ne pa biti prepuščeno samovolji posameznih funkcionarjev, komisarjev ali sodnikov. Vilfan je že prej, 27. februarja, v pismu deželni posvetovalni komisiji opozarjal, da se to vprašanje ne sme obravnavati tako, kakor da ga ni, in da njegovega

46. Prim. M. Kacin–Wohinz, Primorski Slovenci, n.d., str. 235.

47. ZA Lj, zbirka Vilfan, fasc. 25, pismo Vilfana 11. IV. 1922 Stangeri.

48. Prav tam, fasc. 20.

reševanja ni moč prepuščati posameznim oblastnim organom. Zahteval je posebno komisijo, da prouči problem in izdela predloge, ki bi upoštevali želje „najbolj neposredno zainteresiranega prebivalstva, namreč slovanskega“.⁴⁹

Sklep tržaških sodnikov, ki naj bi veljal kot „uredba“, pa ni pomenil samo atentata na pravice slovenske in hrvatske manjšine, temveč tudi „napad na ugled države“, ki je bila edina pristojna izdajati uredbe zakonskega značaja. Na tem dejstvu je slonela zahteva, naj prevzame stvar v presojo italijanska poslanska zbornica, kot edina pristojna ustanova in naj prepereči, da o tem odloča skupina „narodnih šovinistov preko vlade, preko parlamenta, preko države in preko zakona, kar na svojo roko in izdaja celo ‚zakone‘ . . . Ne zahtevamo več, ampak prosimo vlado v Rimu in se obračamo na vso italijansko javnost, storite konec temu stanju“, je še rečeno v Edinosti. „Dajte nam zakone, naj bodo tudi trdi, ki jih bomo spoštovali in o katerih bomo vedeli, da so tudi od drugih spoštovani! Ne prepuščajte nas samovolji gotovih ‚uradnikov‘, ne dopustite, da naša dežela postane vilajet!“⁵⁰

V naslednjih tednih se je zvrstilo kakšnih trideset ljudskih shodov, ki sta jih priredila društvo Edinost ali Kmetiska in delavska zveza po raznih krajih Primorske. Sprejeli so resolucije z zahtevo, naj vlada prepereči uresničenje sklepa tržaških sodnikov, ker je nezakonit in ker krati pravice slovenskega in hrvatskega ljudstva ter škoduje sodstvu, ter vrsto drugih zahtev narodnega in gospodarsko-socialnega značaja.⁵¹ Županska zveza Goriške, ki je povezovala 156 županstev slovenskih občin, ter posamezna županstva so naslovila oster protest na ministrskega predsednika, pravosodnega ministra, Osrednji urad za nove pokrajine, Generalni civilni komisariat in višje deželno sodišče v Trstu ter zahtevala takojšnjo razveljavitev odloka ter korenite rešitve vprašanja po zakoniti poti.⁵²

Dne 25. marca je poslanec Podgornik z Vilfanovim sopolodpisom predlagal zbornici resolucijo: „Zbornica vabi vlado, naj poskrbi, da bo slovansko prebivalstvo v novih pokrajinah lahko svobodno uporabljalo svoj lastni jezik v občevarju z oblastmi, tako ustno kot pisмено. Zato naj sistemizira zadovoljivo število delovnih mest za uradnike z znanjem slovanskega jezika, da bodo uradne listine, naslovljene na slovanske stranke, pisane v jeziku stranke in da bodo morebitni potrebni prevodi vedno opravljeni uradno, ne pa na račun strank.“ Predlog resolucije je podprlo trideset poslancev, kot je bilo predpisano, nato ga je Podgornik razložil in utemeljil. Skliceval se je na večkratna tozadevna zagotovila oblasti in na predvojni čas, ko so bili jeziki enakopravni, cesar „modra politika italijanske vlade ne more prezreti“. Razen medklicev tržaškega nacionalističnega poslanca Banellija, češ da so Srbi mirno uvedli cirilico v Jugoslaviji, je večina poslancev z odobravanjem spremljala Podgornikovo umirjeno razlago⁵³ tudi zato, ker so s to zadevo pred njim nastopili poslanci nemške manjšine. Toda predsednik ministrskega sveta Facta je Podgorniku priporočil, naj resolucijo spremeni v „priporočilo“, češ da je vprašanje preveč kompleksno, da bi ga bilo mogoče rešiti brez natančne proučitve. Ko se bo v novih pokrajinah postopoma vzpostavilo ravnotežje, je

49. Edinost, 2. III. 1922, Jezikovno vprašanje v Julijski krajini.

50. Edinost, 11. III. 1922, Naš jezik pri sodnijah in 12. III. 1922, Tergeste locuta, toda zadnjo besedo ima Rim.

51. Goriška straža, 26. IV. 1922, Javni shodi političnega društva Edinost; 17. V. 1922, Shodi za pravice našega jezika; ACS, Ministero Interni, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza (PS), Affari Generali e Riservati (AGR), 1922, b. 8.

52. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 20.

53. Atti, vol. IV., str. 3617-3618.

poudaril, bo vlada upoštevala predloge, „toda sedaj ni mogoče sprejemati resolucije, ki naj bi rešila neko vprašanje, katerega rešitev je odvisna od mnogih popolnoma različnih elementov. Iz tega sledi, da jaz resolucije ne bi mogel sprejeti razen kot nekakšno spodbudo vladi, da prouči to vprašanje.“ Podgornik je resolucijo umaknil s pripombo, da zaupa vladi, da bo izpolnila vrsto dotedanjih obljub najbolj odgovornih državnikov o spoštovanju značaja, čustev in jezika slovanskega ljudstva.⁵⁴

Dne 1. aprila 1922 so Podgornik, Lavrenčič in Stanger pisмено interpelirali na ministrskega predsednika in ministra za pravosodje, ali nameravata spoštovati veljavne zakone o rabi slovenskega in hrvatskega jezika na sodiščih in zahtevati spoštovanje tega določila tudi od sodnih oblasti v Julijski krajini, kajti le nov zakon bi lahko odpravil veljavna zakonska določila, ki ustrezajo razmeram in potrebam prebivalstva in ne škodujejo italijanstvu. Sklep sodišč — je rečeno v interpelaciji — ki ponekod docela ukinja, drugje pa omejuje rabo materinega jezika, pomeni kršenje dolžnosti ter samosvoj, nepremišljen in izzivalen korak, ki vznemirja prizadeto prebivalstvo in ni brez nevarnosti pred neugodnimi odmevi v inozemstvu. Odločba kasacijskega sodišča v Rimu, ki je potrdila sklep tržaških sodnikov, po mnenju poslancev ne more imeti zakonske moči.⁵⁵ Sledile so še osebne intervencije poslancev pri načelniku urada za nove pokrajine F. Salati in pri ministrskem predsedniku z zahtevo, da odlok takoj suspendirajo, ne pa da proučujejo njegovo upravičenost, kar pomeni sankcioniranje sklepa in prejudiciranje rešitve vprašanja. Sicer pa je Vilfan v pogovoru s Salato priznal, da vprašanja ne bo moč več reševati „po kriteriju narodne enakopravnosti v smislu avstrijske ustave“, ker bodo na njegovo rešitev morali vplivati novi, praktični razlogi. Toda prav ta potreba bo zahtevala posebej poglobljeno proučitev. V pismu dr. Karlu Ferlugi pa je opozoril, da je trenutek za rešitev vprašanja neugoden, kolikor so vsi vladni dejavniki zavzeti s pripravami na genovsko konferenco, hkrati pa ugoden, ker se Italija prav zaradi mednarodne konference v Genovi boji osramotitve v svetu. Svetoval je, naj se akcija nadaljuje vzajemno z nemškimi poslanci, in sicer v smislu zbiranja natančnih podatkov o ureditvi jezikovnega vprašanja v drugih državah, poglobljenega ljudskega protestnega gibanja in pritegnitve politično aktivnih izobražencev, „ki žalibog ne razumejo, da, niti ne slutijo dalekosežnosti vprašanja, ki v njem — vsaj zame — prav nič ne gre za nacionalistično trmoglavost, nego za čisto konkretne materialne a tudi moralne dobrine“. To misel je očitno naslovil na tiste komunistično usmerjene učitelje, ki se spričo aktivnosti za reševanje nevzdržnega socialnega pa tudi narodnega položaja prek razrednega boja, niso mogli zadovoljiti z drobnjarsko politiko narodnjakov še manj pa z njihovo metodo lojalnega parlamentarizma. Sicer pa je Vilfan ugotavljal, da je treba predvsem pripraviti konkreten načrt za rešitev vprašanja, kajti „z zgolj negativno defenzivo ravno opravičujemo očitiranje, da hočemo naprej živeti, kakor da smo še pod Avstrijo, in tako dalje.“⁵⁶

Do februarja 1923 je društvo „Pravnik“ resnično pripravilo obsežno spomenico o poslovanju sodišč v slovenskem in hrvatskem jeziku, ki jo je izročil Stanger skupno z nemškim poslancem Tinzlom pravosodnemu ministru Ovigliu. Odgovor ministra je bil nedvoumen, v skladu s stališči, ki jih je tedaj že začela uveljavljati fašistična vlada: državni jezik v Italiji je italijanski, jezik manjšin lahko služi le za politično propagando, zato ga mora

54. Prav tam, vol. IV., str. 3804.

55. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 20; Goriška straža, 5. IV. 1922, Proti odpravi našega jezika s sodišč.

56. Prav tam, fasc. 20, pismo Ferlugi z dne 5. IV. 1922.

vlada preprečiti. Stanger je torej upravičeno domneval v pismu Vilfanu, da v zvezi s spomenico ni pričakovati nič dobrega.⁵⁷ Medtem je bil sklep tržaških sodišč razširjen še na Gorico. Na ponovne intervencije slovenskih poslancev je Oviglio odgovoril, da je „sklep predsednika goriške sodnije popolnoma zakonit“, kajti po razširitvi italijanskega statuta na nove province se lahko štejejo vse uredbe prejšnjega avstroogrškega režima za zapadle. Uporaba neitalijanskega jezika, je poudaril, ni v skladu „z unitarnim značajem države in s cilji, za katere si je prizadevala in jih dosegla narodna vojna“.⁵⁸ Oviglievo sklicevanje na italijanski „statut“ je bilo tudi v zvezi z dejstvom, da je bil januarja 1923. razširjen na Julijsko krajino pokrajinski in občinski zakon, ki je odpravil tudi vse druge značilnosti ureditve teh dežel, predvsem avtonomijo.

Po slovenskih in hrvaških občinah so sodnije še nekaj časa poslovale v jeziku prebivalstva, dokler niso slovenskih sodnih uradnikov začeli postopoma zamenjevati italijanski. Ko je leta 1924 odvetnik v Ilirski Bistrici Fortunat Mikuletič prosil Vilfana za svet, v kakšnem jeziku naj zastopa pravde pred italijanskimi sodniki, mu je Vilfan odgovoril, da ni nobenega upanja več in da bi upiranje slovenskih odvetnikov le zavlačevalo reševanje pravnih ter kratilo možnost pritožb. Prišlo je do položaja, „v katerega smo se pod silo razmer pogreznili, ne da bi bili pričetega boja za naše jezikovne pravice še poskušali izvesti do kraja. Na preveč front smo se morali bojevati, za preveč stvari se brigati, da bi mogli ta boj voditi s tisto koncentracijo in napetostjo sil, ki bi bila potrebna. Glejmo, da pridemo čimprej do dovršene politične organizacije z določenimi smernicami, da se potem lahko lotimo stvari z nekaj več nade, da uspemo.“⁵⁹

Prizadevanja za šole in jezik so bila jedro dejavnosti narodnih predstavnikov v parlamentu. Trajala so dolga leta, s čedalje manjšim upanjem na uspeh, in so bila vedno sestaven del splošnih interpelacij, resolucij ali govorov v parlamentu. To akcijo so seveda spremljale druge, glede konkretnih vprašanj, kakor so se pojavljala. V prvem letu parlamentarnega delovanja so se poslanci pogostoma pritoževali zaradi samovolje krajevnih oblastnih organov pri upravljanju dežele. Posamezni samovoljni ukrepi so bili na videz nepomembni, v resnici pa so bili najbolj zgovoren dokaz o težnjah po zatiranju svobodnega razvoja slovenske in hrvaške narodne skupnosti. V Trstu je bil dvakrat prepovedan koncert društva „Zvon“, 29. avgusta in 4. septembra 1921; prepoved so oblasti upravičevale z dejstvom, da so morale preprečiti morebitni fašistični napad.⁶⁰ Vojnim ujetnikom slovenske ali hrvaške narodnosti so oblasti ovirale vrnitev iz Rusije ali pa jim niso priznavale italijanskega državljanstva. Stanger in Podgornik sta zato v parlamentu 8. decembra 1921 zastavila vprašanje, kdaj nameravajo oblasti opustiti diskriminacijo. Po nekaterih kraških vaseh so orožniki zaplenili slovenske koledarje, v Devinu pa zastavo kulturnega društva. Šček se je zato pritožil, 8. in 17. decembra.⁶¹ Na železniški postaji v Postojni je obstajala nekakšna „črna knjiga“, v kateri so bili zapisani „sumljivi“ Slovenci, zlasti študentje, ki so potovali večkrat čez mejo. Nasploh so se poslanci pritoževali zaradi oviranja prehoda v Jugoslavijo.⁶² Dalje so bila postavljena še vprašanja zaradi aretacij v Brestanici; zaradi prepovedi slovenskega petja v cerkvi na

57. Prav tam, fasc. 20, pismo z dne 11. II. 1923.

58. Prav tam, fasc. 20.

59. Prav tam, fasc. 20, pismo Mikuletiču z dne 17. IV. 1924.

60. Vprašanje Ščeka 25. XI. 1921, Atti, vol. II, str. 1726.

61. Prav tam, vol. III, str. 2264, 2308 in 2611.

62. Vprašanje Stanger 1. XII. ter Šček-Lavrenčič 12. XII. 1921, Atti, vol. III, str. 1382 in 2371.

Slapu, preganjanja nekaterih slovenskih sodnikov in podobno. Tovrstnih ukrepov je bilo gotovo več, kakor jih moremo razbrati iz parlamentarnih vprašanj. O tem zgovorno priča dnevni tisk. Poslanci so prijavili v zbornici le najbolj drastične primere, podprte z dokazi.

Čudno se zdi, da je bilo postavljenih mnogo več vprašanj zaradi samovoljnih ukrepov policijskih organov kakor pa v zvezi z nasilnimi fašističnimi akcijami. Ta pojav si lahko razložimo z dvema dejstvoma. Višek je fašistično nasilje doseglo spomladi 1921, zlasti med volilno kampanjo, se pravi, preden so primorski poslanci prišli v parlament. V drugi polovici leta 1921 je nasilje upadlo, tudi zato, ker je med fašistično organizacijo in socialistično stranko nastopilo začasno premirje, ki pa seveda ni dolgo trajalo. V jeseni je sicer prišlo do razdejanja še nekaterih slovenskih narodnih domov, vendar prave ofenzive, na vsej fronti, kakor spomladi, ni bilo več. Pač pa so bile fašistične akcije močnejše uperjene proti komunistom in revolucionarnim delavskim organizacijam, ki so bile močne zlasti v Trstu in v Julijski krajini. Medtem ko so v prvi polovici leta 1921 fašisti napadali delavske in narodne ustanove, so v naslednjih mesecih usmerili ofenzivo zlasti proti posameznim delavskim voditeljem. Dne 26. oktobra 1921 so v Trstu umorili tiskarja Müllerja, 12. marca 1922 Giovannija Blasicha, 19. aprila Antona Compusa, 23. aprila so smrtno ranili komunističnega občinskega svetnika v Trstu Odorica Visintinija, naslednjega dne pa Bruna Sabadina. Dne 14. maja je bil v spopadih v Delavski zbornici ubit Redentore Sornig, 25. maja pa Giovanni Gherlizza.⁶³ Komunistični in socialistični poslanci so se v parlamentu pogostoma oglašali zaradi fašističnega nasilja in obsojali vlado, ker ga dopušča. Slovenski poslanec Šček je novembra 1921 zastavil ministrskemu predsedniku vprašanje, ali namerava razpustiti zasebne oborožene enote v Julijski krajini. Podsekretar kabineta Bovione mu je odgovoril, da v Julijski krajini takih enot ni, da obstoja le skromna četa „Sursum corda“ – ustanovili so jo nacionalisti že 1919. leta iz bivših vojakov prostovoljcev – ki pa je zakonito registrirana. Čeprav je bilo vprašanje naperjeno proti fašističnim oboroženim četam, se je Bovioniju zdelo potrebno v odgovoru hkrati omenjati še komunistične oborožene oddelke „arditi rossi“ in zagotoviti, da ne pri prvih ne pri drugih niso našli orožja.⁶⁴ Podoben odgovor je dobil Šček na pismeni protest pri ministrskem predsedniku Bonomiju, 12. septembra 1921, glede preganjanja Slovencev in Hrvatov v Trstu in Istri. Bonomi je odgovoril, da so mu znane le „tri izolirane epizode“ fašističnega nasilja – požig narodnega doma v Vrdeli, razdejanje nekaterih prostorov v hotelu Evropa v Trstu in požig dvorane telovadnega društva v Rojanu. Toda te akcije da so bile zgolj represalija oziroma odgovor na nasilje Jugoslovanov v Dalmaciji in na „profanacije stotine italijanskih vojakov po nekem Slovanu“. Ta zadnji argument se je nanašal na rop grobov italijanskih vojakov, na hribu Capucci ki ga je italijanski tisk pripisal nekemu „Slovanu“. Ko se je izkazalo, da je bil skrunilec grobov, Giovanni Bon, italijanskega rodu, ni nihče preklical klevete, še več, nasedel ji je celo predsednik vlade. Sicer pa je Bonomi v odgovoru zagotovil, da so oblasti prijele krivce treh omenjenih terorističnih napadov in poskrbele za preventivne ukrepe, da se kaj takega ne bi ponovilo. Pomiritev pa je bila po mnenju Bonomija odvisna tudi od „pomirjevalnega“ delovanja slovenskih izobražencev in poslancev, s čimer je seveda hotel povedati, da Slovenci sami izzivajo.⁶⁵ Na poslansko vprašanje o rezultatih preiskave proti

63. Prim. A. Nedog–M. Kacin–Wohinz, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem, 1918–1929, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, V/1965, št. 1–2, str. 192 in sl.

64. Atti, vol. III, str. 439x.

65. Prim. Goriška straža, 19. X. 1921.

požigalcem slovenskega narodnega doma v Trstu, 13. julija 1920, ni bilo odgovora. Glede požiga narodnega doma v Barkovljah, 12. decembra 1921, pa je bilo v odgovoru rečeno, da ga je izvršila skupina desetih fašistov, da policija tega naglega napada ni mogla preprečiti, pač pa je preprečila mnoge druge poskuse, kakor na primer napad na konzulat Države SHS v Trstu in na tiskarno časopisa *Edinost*, hkrati je razgnala protislovensko demonstracijo na trgu Unita.⁶⁶ Poslanec Stanger je zastavil še vprašanje glede fašističnega pograma v Opatiji marca 1922 ko so fašisti navalili na prostore kulturnega društva, ker so hrvatski mladeniči ob vpoklicu v italijansko vojsko prepevali narodne pesmi.⁶⁷ Druga poslanska vprašanja so zadevala nasilne izgone ob volitvah v maju 1921, kar so pristojni zanikali, preganjanje labinskih rudarjev po zadušitvi „Labinske republike“ in napad na volilce iz Žminja ob občinskih volitvah januarja 1922.⁶⁸ Pritožbe za pogrom, ki so ga fašisti priredili 21. in 22. junija 1922 v Kobaridu in okolici, da bi „kaznovali“ prebivalstvo za poškodbo vojaškega spomenika na Krnu, v resnici je vanj udarila strela, niso mogle več pred parlament. Kobariški dogodki in napadi na goriški deželni odbor ter na nekatere občinske svete v rokah komunistov, so že spadali v fašistično ofenzivo za prevzem oblasti.

Razen narodno političnih zadev so poslanci Jugoslovenske narodne stranke načenjali tudi nekatera socialna in gospodarska vprašanja, vendar v manjši meri, kot bi bilo pričakovati. V glavnem se je vprašanj loteval Šček, deloma še Lavrenčič in Stanger. Šlo je predvsem za konkretne zadeve, največkrat lokalnega značaja, npr. za vprašanje zaposlovanja domačinov pri železnici in pri obnovi stavb,⁶⁹ za odpuščene slovenske uradnike pri rudniku v Idriji in za mezde idrijskih rudarjev, za uredbo, ki je delavcem v Pulju prepovedovala stanovati dlje kot pet kilometrov iz mesta, za uničevanje polj in pridelkov med vojaškimi vajami pri Postojni, za pomoč Istri, ki jo je prizadela toča, za sanacijo liburnijske obale, ki je izgubila tujski turizem, za železniško zvezo med Ajdovščino in Postojno, za gradnjo predilske železnice, ki naj bi povezovala slovensko zaledje s Trstom, in podobno. Posebna prizadevanja so veljala poravnavi vojne škode, za kar so se zavzemali zlasti poslanci iz Trentina, Italijani in Nemci, ter iz Furlanije. Šček je spomladi 1922 zahteval odgovor na vprašanje, zakaj nekaterim industrijskim in trgovskim obratom v Julijski krajini odrekajo italijanski značaj samo zato, da jim ne bi bilo treba izplačati vojne škode, in zakaj se vojna škoda hitreje izplačuje prebivalcem tistih pokrajin, ki so bile zasedene leta 1917, kot pa prebivalcem na novo priključenih pokrajin. Pritoževal se je tudi, da je bila le furlanska pokrajina deležna davčne olajšave in da je bilo govedo poslano iz Nemčije za reparacije razdeljeno v prid tej deželi ter v škodo Julijske krajine.⁷⁰ Do 31. marca 1922 je bilo v Julijski krajini vložnih 145.650 prošenj za poravnavo vojne škode v višini 1.075.268.204 lir. Za 17.370 vložnih prošenj v vrednosti 107.434.831 lir je bilo izdano soglasje, sprejetih in rešenih pa je bilo 12.487 prošenj v vrednosti 78.658.749 lir. To razmerje se je ministrstvu za obnovo zdelo tembolj zadovoljivo, ker je rok za vložitev prošenj zapadel že 31. decembra 1921 in je za večino prijav manjkala dokumentacija, kakor je zatrdil v odgovoru Ščeku.⁷¹ Društvo *Edinost* si je za poravnavo vojne škode močno prizadevalo z nadrobnimi navodili oškodovancem, s

66. Atti, vol. IV., str. 669x.

67. Prav tam, vol. VI., str. 6098.

68. ACS, UC, b. 55; Atti, vol. II, str. 301x, vol. III., str. 2457 in vol. IV., str. 3275.

69. Šček I. VIII. 1921, Atti, vol. II, str. 1066.

70. Prav tam, vol. V., str. 4408, vol. VI, str. 1124x.

71. Prav tam, vol. VII., str. 115x.

pozivi na časovne roke in s konkretno pomočjo posameznikom pri sestavljanju vlog. Vendar so po podatkih L. Čermelja veliko večino slovenskih kmetov doletele velike izgube, ker jim je bil denar izročen prepozno, ko je izgubil že precej vrednosti.⁷²

Na gospodarskem področju so bila takrat za ljudi občutljiva še vprašanja obnove porušenih domov, sanacija kmetijskega gospodarstva in menjava tistih avstrijskih kron, ki so bile naložene v zavodih v Jugoslaviji in niso bile zamenjane kakor denar, prisoten v deželi ob razpadu Avstro-Ogrske. Za to zadevo se je zavzel socialistični poslanec iz Furlanije Cosattini že marca 1921, ko slovenskih poslancev še ni bilo v parlamentu. Vlado in odgovorne ministre je vprašal ali nameravajo odgovoriti na že večkrat zastavljeno vprašanje o politiki za pomiritev in zблиžanje ljudstev v Julijski krajini, s čimer je v zvezi tudi zamenjava 17.221.273,65 kron, last majhnih posojilnic in hranilnic, deponiranih ob razsulu Avstro-Ogrske v zavodih onstran meje. Zavlačevanje menjave je po mnenju Cosattinija ogrožalo obstoj petsto posojilnic, ki so bile eden izmed najbolj pomembnih dejavnikov za gospodarsko obnovo v vojni najbolj prizadetih krajev.⁷³

Bolj kot v parlamentu je akcija za menjavo zadružnih kron potekala zunaj njega, in sicer prek vladnih funkcionarjev in ministrstev. Šček in Podgornik sta že decembra 1921 posredovala pri zakladnem ministru De Navi z dokazi, da vloge primorskih zadrug v jugoslovanskih denarnih zavodih niso bile zamenjane v dinarje in da mora to vprašanje rešiti italijanska vlada.⁷⁴

Šček si je brez dogovora z drugimi poslanci posebej prizadeval za zamenjavo denarja, ki je bil last goriških denarnih zavodov, združenih v goriški Zadružni zvezi, češ da se Tržačani v tej zadevi ne zganejo in kolikor bi on dosegel izmenjavo za Goriško, bi se uspeh avtomatično razširil tudi na druge pokrajine. S pomočjo socialističnega poslanca Turatija in voditelja ljudske stranke Don Sturza mu je uspelo izvabiti od vlade obljubo, da bo menjala 4 milijone kron,⁷⁵ dejansko pa je bilo zamenjanih le 1,800.000 kron.⁷⁶ V maju leta 1922 se je akcija nadaljevala na širši fronti s pritiskom tržaške Zadružne zveze na ministrstva ter prek jugoslovanske delegacije na konferenci v Genovi, na kateri je bil tudi Tržačan Otokar Rybar. Sledila je zamenjava 16 milijonov kron, ki so bile last Jadranske banke v Trstu, ne pa tudi zamenjava denarja istrskih in tržaških zadrug. To je povzročilo hudo kri v vrstah krščansko-socialne struje, ki je že tako očitala tržaškim voditeljem, da jim je le do lastnih interesov. Tržačani pa so za neuspeh valili krivdo na Ščeka, češ da je s svojo separatno akcijo bolj škodoval stvari, kot ji koristil, ker da je italijanska vlada z delno ugoditvijo goriškim zadrugam imela vprašanje za rešeno. Spričo tega je bilo na seji poslanskega kluba v marcu 1922 v odsotnosti Ščeka ugotovljeno, da v tej zadevi ne bo možna kakšna akcija večjega stila v parlamentu, dokler bo med poslanci „nezanesljiv človek“.⁷⁷ To vprašanje je bilo torej tudi eno izmed zrn spora med goriškimi krščanskimi socialci in tržaškimi voditelji društva Edinost. Zadružni denar je zamenjala fašistična vlada leta 1924 po podpisu prijateljske pogodbe z Jugoslavijo.

Za splošna gospodarska vprašanja Julijske krajine so si prizadevali nekateri poslanci italijanskega nacionalnega bloka, zlasti Giovanni Pesante iz Istre. Šlo jim je za obnovo industrije, ureditev trgovine z zalednimi državami, za pomorstvo, za davčno politiko,

72. L. Čermelj, Slovinci in Hrvatje pod Italijo, Lj. 1965, str. 166–167.

73. ACS, UC, b. 53.

74. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 10, pismo Podgornika 16. XII. 1921 Vilfanu.

75. Prav tam, fasc. 21, pismo Zadružne zveze v Trstu 16. I. 1922 Vilfanu.

76. Edinost, 14. XII. 1922.

77. SI, zb. Stanger, fasc. 2, pismo Vilfana 14. III. 1922, Stangeru.

sanacijo brezposelnosti, bonifikacijo zemlje in podobno. Ne glede na to, koliko so njihove intervencije koristile tudi slovenskemu in hrvatskemu ljudstvu, je značilno, da pri teh slovenski in hrvatski poslanci niso sodelovali, kar je spričo narodno-političnih nasprotij popolnoma razumljivo. Sicer pa je značilno še drugo dejstvo, da so bili jugoslovanski poslanci sistematično odrinjeni od reševanja splošnih vprašanj Julijske krajine, morda tudi zato, ker niso bili člani posameznih parlamentarnih komisij. O gospodarstvu, upravni ureditvi in drugih pomembnejših vprašanjih se je vlada posvetovala le z italijanskimi poslanci iz dežele, s člani senata in generalnim civilnim komisarjem. Spričo zapostavljanja se je Vilfan že avgusta 1921 pritožil pri predstojniku urada za nove pokrajine. F. Salati.⁷⁸ Sicer pa so poslanci Jugoslovenske narodne stranke le v redkih primerih nastopili skupno z drugimi poslanci, republikanci, socialisti ali popolari. Ko je šlo za razširitev italijanskega kazenskega zakona na nove pokrajine, so se oglasili skupno z Nemci in zahtevali odložitev roka, da bi bil možen pravičen prevod v slovenščino, hrvaščino in nemščino.⁷⁹ Ob drugi priložnosti je Šček skupno z republikanskim poslancem Bergamom nastopil zoper fašistično preganjanje Slovencev in republikancev.⁸⁰

Razen omenjenih intervencij za posamezne probleme so poslanci vložili več splošnih interpelacij vladi glede meril, ki jih uporablja pri upravljanju Julijske krajine. Dne 6. decembra 1921, ko je šlo za odobritev vladne politike, je Podgornik v imenu skupine prebral izjavo s protestom proti vladi, ker je v Julijski krajini odrekala „najbolj elementarne pravice socialnega sožitja“ in ravnala s Slovani kot s „tretjo kategorijo državljanov“. Ker je ovirala njihove kulturne in celo gospodarske institucije, ker ni upoštevala pravičnih zahtev prebivalstva do šol, kulture, gospodarstva, uprave in jezika, bodo slovenski poslanci glasovali proti zaupnici, je rečeno v izjavi. Čeprav gre samo za nekaj glasov v parlamentu — je še rečeno — pomenijo le-ti nasprotovanje velike večine prebivalstva Julijske krajine delovanju vlade.⁸¹ Podobno izjavo je prebral Šček 22. decembra 1921 ob sprejemanju proračuna: vladi, ki je odpravila 150 šol in ki je v nasprotju z ideali italijanskega ljudstva vsak dan tlačila ali dopuščala tlačenje najbolj osnovnih pravic slovanskega ljudstva ter je nastopala kot pravi Kajin, Slovani ne morejo dati glasu zaupanja.⁸²

V razpravah, zadevajočih splošna italijanska notranja ali mednarodna vprašanja, so Slovenci sodelovali samo takrat, ko so vprašanje lahko povezali s svojim osnovnim problemom narodne ogroženosti. Tako je ob priložnosti, ko je italijanska zbornica obravnavala in odobrvala proglasitev neodvisnosti Irske, Stanger prebral izjavo, s katero je skupina izrazila posebno zadovoljstvo in čestitke irskemu narodu. Hkrati je pripomnil, da so ideali, ki so vodili Irce v boju za neodvisnost, tudi ideali Slovanov v Italiji, vendar vlada ta čustva duši in ravna z narodno manjšino kot z državljani tretje ali četrte kategorije. O tem pričajo zaprte šole in preimenovani kraji, kar se ne dogaja niti v kolonijah. Med razgrajanjem desnice in odobravanjem levece je izrazil upanje, da bo zbornica, ki je soglasno pozdravila irsko osvoboditev in ki je predstavnik tistega italijanskega ljudstva, ki so mu narodna čustva najbolj dragocena, znala usmeriti svojo vlado na tako pot, da se Slovincem in Hrvatom ne bo treba pritoževati celo ob svečanih

78. ACS, UC, b. 66, Vilfanovo pismo z dne 14. VIII. 1921.

79. Interpelacija 29. III. 1922, Atti, vol. IV, str. 3738–3741.

80. Prav tam, vol. III, str. 2373.

81. Prav tam, vol. III, str. 2131.

82. Prav tam, vol. III, str. 2939.

trenutkih.⁸³ V enakem smislu je govoril zastopnik nemške manjšine Reuth Nicolussi in pribil, da je treba razumeti tudi stremljenja Tirolcev po popolni narodni svobodi. Italijanski poslanci so zamerili primerajvo Irske z narodnostnimi skupinami v Italiji, češ da je stvar postavljena na glavo, saj je vendar Italija te skupine s krvjo osvobodila iz sužnosti habsburške monarhije.⁸⁴

Omeniti moramo še drugo intervencijo splošnega značaja v dobi pred fašistično vlado. Konec marca 1922, ko je zbornica razpravljala o veljavnosti izvolitve fašističnega poslanca Misurija, ki naj bi mu bilo k izvolitvi pripomoglo fašistično nasilje, je Vilfan 29. marca ob živahnem odobravanju leveice dokazoval, da je vsakršna volitev, izvršena pod pritiskom, neveljavna, kajti v zbornico smejo priti samo predstavniki naroda, izvoljeni po čisto svobodni volji. Jugoslovanski poslanci so zato skupno s socialisti in komunisti glasovali proti Misurijeveemu mandatu.⁸⁵

V naslednjem letu delovanja XXVI. poslanske zbornice, tj. od nastopa fašistične vlade, oktobra 1922, do razpusta zbornice, decembra 1923, se je število vprašanj in interpelacij poslancev Jugoslovanske narodne stranke znatno znižalo. Nanašala so se predvsem na posamezne primere kršenja zakonitosti, kot so bila prepovedi zborovanj, odprava avstrijskega društvenega zakona, uvedba italijanskega jezika na goriških sodnijah in podobno. Več vprašanj je zadevalo gospodarsko socialno področje, kot na primer davčne obremenitve, izplačevanja pokojnin in invalidnin, razne takse, podporo obrti, odpuste delavcev in podobno. Ker so tačas leta 1923, raznarodovalni ukrepi v primerjavi z minulim letom usodno ogrozili obstoj narodne skupnosti, saj so postali sistematičen del državne politike, se je delovanje društva Edinost usmerilo bolj v odpor na celotni fronti, kot na reševanje posameznosti. V parlamentu je bilo zato več predlogov splošnih resolucij glede politike do slovensko-hrvatske manjšine, daljših govorov, utemeljitev in obsodb. Šlo je namreč za daljnosežnejše ukrepe, ki sta jih prinesla novi fašistični volilni sistem, upravna reorganizacija dežele in zloglasna Gentilejeva šolska reforma.

Iz zapisnikov zasedanj XXVI. zbora poslancev in statističnih podatkov je razvidno, da so bili slovensko-hrvatski poslanci v primerjavi z nemškimi iz Južne Tirolske zelo dejavni. Višek je ta dejavnost dosegla v drugi polovici leta 1921, leta 1922 je upadla – gotovo tudi zaradi notranjih razprtij v društvu Edinost – ponovno pa je narasla proti koncu leta 1922 in v začetku leta 1923. V dveh in pol letih delovanja zbornice so poslanci vložili 92 poslanskih vprašanj in interpelacij, med njimi pa so mnoga vsebovala več kot po eno vprašanje. Od tega so posamezniki sodelovali takole: Šček pri 46 vprašanjih, Stanger pri 30, Vilfan pri 12, Lavrenčič pri 9 in Podgornik pri 5 vprašanjih. Ob sprejemanju proračunov, zakonskih osnůtkov ali drugih aktov, ko je šlo za zaupnice vladi, so nastopili šestkrat, od tega Podgornik in Stanger dvakrat, Vilfan in Šček po enkrat. Opomb in predlogov v različnih zadevah so dali deset, od tega Vilfan šest, Podgornik dva, Šček in Stanger po enega. Obsežnejše govore sta imela Vilfan dvakrat, Šček pa enkrat. Vseh nastopov je bilo torej 108, medtem ko so nemški poslanci Reuth–Nicolussi, Tinzl, Toggenburg in Walter nastopili le trintridesetkrat. Od tega je 23 nastopov odpadlo na vprašanja ali interpelacije, drugi pa na govore in predloge. Osem italijanskih poslancev iz Julijske krajine pa je medtem vložilo 141 vprašanj – največ istrski poslanec Pesante – od tega jih je le 30 zadevalo problematiko Julijske krajine, ter

83. Edinost, 15. XII. 1921; Atti, vol. III, str. 2220.

84. Prav tam.

85. Prav tam, vol. IV, str. 3764.

23-krat intervenirali z govori ali predlogi. Zanimivo je, da se fašistični voditelj iz Pulja Bilucaglia ni oglasil niti enkrat, tržaški voditelj Giunta pa je imel daljše govore o splošnih italijanskih zadevah, zlasti ko je šlo za utrditev fašistične vlade. Dva poslance Italijanske komunistične stranke, izvoljena na kandidatnih listah v Julijski krajini, Nicola Bombacci in Giuseppe Tuntar, sta vložila 30 vprašanj ali interpelacij; od teh jih je deset zadevalo vprašanja Julijske krajine ali, bolje, preganjanje delavcev in komunistov ter fašistično nasilje v tej deželi. Predložila sta še 19 predlogov in nastopila dvanajstkrat s pripombami in govori.⁸⁶ Za komunistične poslance je bilo nasploh značilno, da so se manj posvečali konkretnim vprašanjem in bolj splošnim zadevam demonstrativnega in protestnega značaja. Že volitev so se udeležili zgolj zato, da bi prešteli vrste, saj v učinkovitost parlamentarne demokracije niso verjeli. Ker so šli v parlament zgolj zato, da bi tudi tamkaj rušili obstoječi družbeni red, jim seveda posamezni primeri reševanja vprašanj niso mogli kaj prida pomeniti. Poslanca Julijske krajine, od katerih Bombacci ni bil domačin, pač pa eden izmed voditeljev stranke v Italiji, sta se za slovensko-hrvaške narodne pravice zavzemala toliko, kolikor so sovpadale s pravicami delovnih množic, se pravi, povezano s splošnimi vprašanji o položaju delovnih ljudi, kakor je npr. razvidno iz navedenega Tuntarjevega govora. Zato v letih 1924–1926 zasledimo v dokumentih italijanske komunistične stranke ugotovitev, da so slovenske in hrvaške množice v Julijski krajini, čeprav revolucionarno in komunistično razpoložene, dejansko v rokah narodnih voditeljev, ker se le ti zavzemajo za njihove vsakdanje narodne potrebe. Za to paradoksalno stanje, da so krivi primorski komunisti, ker ne posvečajo pozornosti tudi narodnim vprašanjem, še časopis Delo jih skoraj ne omenja.⁸⁷ Zato je vodstvo stranke naročalo primorskim komunistom, naj se pridružijo prizadevanjem za zaščito narodnih pravic manjšine in naj postanejo nosilci te akcije. Komunistični poslanci pa naj v parlamentu po zgledu slovenskih narodnih poslancev nastopijo s konkretnimi zahtevami po narodnih pravicah Slovencev in Hrvatov.⁸⁸

Zanimivo je zvedeti še, h kateri strani zbornice so spadali poslanci Jugoslovenske narodne stranke oziroma s katerimi strankami ali barvami so glasovali. Pri glasovanju za vladno politiko jih praviloma najdemo na levisi pri komunistih, socialistih, včasih tudi pri popolarjih in levih demokratih. Tudi glede govorov je bilo že omenjeno, da so z obsojanjem vladne politike in fašističnega nasilja želi odobravanje levice in grajo desnice. Tako so npr. glasovali 26. maja 1921 za resolucijo socialista Turatija, ki je obsojala vladno politiko, seveda iz svojega narodnega vidika, 19. julija 1922 proti vladni politiki, skupno s komunisti, socialisti in drugimi, ker ni privedla do notranje pomiritve; z levičarji in nemškimi poslanci pa so glasovali 15. julija 1923 proti volilni reformi oziroma posameznim določbam te reforme.⁸⁹ Sicer pa se premnogih javnih glasovanj o zakonskih osnutkih, predlogih, resolucijah o vladni politiki in podobno niso udeleževali. Večji del leta 1922 so bili odsotni, najbrž zato, ker so se cepili v dve struji.

Teško je ob tem prvem sumaričnem pregledu dokončno oceniti vlogo, delo in uspehe ali neuspehe slovensko-hrvaških predstavnikov v italijanskem parlamentu. Pravo oceno bi bilo možno najti le, če bi bile obstajale objektivne možnosti za učinkovito

86. Podatki so preračunani iz pregledov v Atti, vol. XII, str. 1–344.

87. Istituto Gramsci, arhiv Komunistične stranke Italije, 455/139, 455/158, 455/190.

88. Lo Stato operaio, 6. XI. 1924. Prim. M. Kacin-Wohinz, Narodnorevolucionarno gibanje na Primorskem v luči politike in taktike Komunistične stranke Italije, Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Lj. 1973, str. 84.

89. Atti, vol. XII, str. 1–344.

parlamentarno delo. Dejstvo pa je, da so se v Italiji od leta 1921 razmere silovito naglo spreminjale in poslabševale v smislu odpravljanja demokratične ureditve in prevladovanja nasilja, ki je končno privedlo fašiste na oblast. Vprašanje pravic slovensko-hrvatske narodne skupnosti je bilo torej le še vprašanje časa, kajti že od vsega začetka je bilo jasno, da do pozitivnih kompleksnih rešitev ne bo prišlo. Te okoliščine in neučinkovitost seveda ne zmanjšujejo vrednosti prizadevanj narodnih predstavnikov, vprašanje je morda le v tem, ali so spričo posebnih okolnosti izbrali pravo metodo boja. Njihova prizadevanja so bila v sorazmerju s perspektivami ali neperspektivami učinkov. V letu 1921, ko so še imeli zaupanje v parlament ali, bolje, italijansko javnost, so najbrž še verjeli, da bo mogoče rešiti probleme kompleksno, za kar so se, kot smo videli, vsestransko zavzeli. Pozneje, sredi leta 1922, ko je že nastopilo razočaranje, pa še fašizem je bil na pohodu, je aktivnost pojemale. Razen tega pa so prav tedaj potrošili vse moči v medsebojnem sporu, ki je zadeval tudi vprašanje taktike. V sami sredini poslanskega kluba se je vseskozi pojavljala kritika na račun nezadostne dejavnosti in neprimernih prijemov, predvsem pa na račun pomanjkljive pripravljenosti z dokumentacijami, podatki in podobno. Kritiziral je Virgilij Šček ali, bolje, krščansko socialna struja. Šček je bil gotovo najbolj prizadeven poslanec tako po številu intervencij kakor po raznovrstnosti načenanja problemov. Le on se je resnično zavzemal za gospodarsko-socialne probleme, kar je bilo tudi v skladu s programom krščanskih socialcev. Iz njegove korespondence z Vilfanom in odborom društva Edinost zremo npr., da je za parlamentarno delo porabil ne samo ves svoj čas, temveč tudi lastna sredstva. V pismu Vilfanu je dne 27. junija 1923 prosil za povračilo iz skupnih fondov, ker je pri delu, ki je trajalo po 16 ur dnevno, porabil vso vojno odškodnino in, ko se bo vrnil v „pastirski“ poklic, ne bo imel niti pohištva niti denarja, da bi začel na novo.⁹⁰ Prav zato, ker je bil sam izjemno delaven, ne samo v parlamentu, temveč tudi med ljudmi, na obiskih po vaseh in na zborovanjih, ni trpel, da se tam, kjer bi moralo biti jedro aktivnosti, v odboru Edinosti, stvar prepočasi premika. Že v jeseni 1921 je pisal odboru, naj vendar že priskrbi snov za interpelacije, ki bodo potrebne, brž ko se izkaže, da vlada „nepoboljšljivo odlaga rešitev naših kulturnih vprašanj; za vsako šolo, za vsakega preganjanega, za vsako krivico posebno interpelacijo . . . Sodim, da je snovi za 1500 interpelacij.“ Dobival je na stotine prošenj posameznikov, da bi interveniral v zbornici ali pri oblasteh, in pritiskal tudi na Vilfana, naj prevzame del teh prošenj, da „pomorete revežem, ki si ne morejo sami pomagati.“⁹¹ Odveč je primerjati število prošenj, ki so prihajale na Vilfanov naslov glede najbolj drobnih, a včasih življenjsko pomembnih zadev: za službo, pokojnino, vojno škodo, državljanstvo, odškodnino, invalidnino, podporo itd. V njegovi zapuščini so kupi takih prošenj pa tudi odgovorov o posredovanjih pri oblasteh.⁹² Tega drobnega dela ne bo mogoče docela spoznati, čeprav je bilo gotovo največkrat bolj pomembno in učinkovito kot najboljše pripravljene interpelacije. Podobno je bilo tudi s Stangerjem in Podgornikom. Proti koncu prve mandatne dobe je Šček ponovno načenal vprašanje parlamentarne akcije in tožil, da je pred enim letom predlagal razsežnejšo akcijo za šolstvo, vendar ni dobil nikakršnega odgovora. „Ne govorance ne interrogacije. Vselej se osmešimo. Interpelacija ima dober efekt. Seveda se hoče nekaj vztrajnosti, kajti znano je, da je komodnost edina ovira stavljanju interpelacij. Jaz sem pripravljen nositi največ žrtev, kar se tiče časa,“ je zagotavljal v pismu Vilfanu, „magari polovico časa, vsi 4 ostali

90. ZALj., zbirka Vilfan, fasc. 10.

91. Prav tam, pismi z dne 20. IX. 1921 in 18. X. 1922.

92. Prav tam, fasc. 12 „Intervencije“.

eno polovico. En sam pa ne zmore. Poskušal sem lani pa ni šlo, . . . Predlagam in tirjam od Vas . . . da takoj ukrenete potrebno, da pride do interpelacij.“ Ko je ta predlog ponovno zagovarjal, je zapisal, da to terjajo volivci, zato bo pač treba sedeti v Rimu tudi med počitnicami in, kolikor ne bo dobil odgovora na neprestane pobude, „bom prisiljen obrniti se na zadnjo instanco, tj. na narod. Pričakujem, da bo v Vas vendarle zmagala ljubezen do naroda nad osebnimi okusi.“⁹³ Po drugi strani pa so tudi drugi poslanci, ne glede na osebna nasprotja med Vilfanom in Ščekom, čutili, da kakšna učinkovita akcija večje razsežnosti prav zato ne bo mogoča, ker ni enotnosti mnenj. Za razpravo „naših razmer bi morali biti vsi v Rimu in vsi edini“, je npr. poročal Podgornik Stangerju. „Oseba tov. Ščeka pa nam ne daje pomirjenja za poskus takega nastopa“. Zato so se poslanci že na seji kluba v začetku leta 1922 odločili, da bodo nadaljevali le s posameznimi vprašanji glede zamenjave denarja, šol, jezika in poravnave vojne škode.⁹⁴

Ščekove pritožbe, pozivi in očitki niso bili samo posledica osebnega nasprotja z Vilfanom, ki se je pojavilo že ob prvem nastopu v parlamentu, marveč sestavni del kampanje krščansko socialne struje proti liberalnemu vodstvu društva Edinosti v Trstu, ki je privedla sredi leta 1922 do odcepitve Goriške. Odcepitev pa je bila seveda posledica različnega vrednotenja dejavnosti, različnih načrtov in potreb Goričanov, predvsem pa različnega svetovnega nazora, kar je postalo najbolj očitno ob vprašanju društvenega programa.

DEPUTIES OF THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY IN THE ITALIAN PARLIAMENT IN THE PREFASCIST PERIOD

In the elections for the Italian House of Commons on May 15, 1921 five deputies of the Slovene-Croatian national party were elected for the first time: four Slovenes in the Gorizia region and one Croat in Istria. In their inaugural speech they announced that their work would reflect the fact that they were representatives of a nation belonging at the same time to the Yugoslav nations and the Italian state. In their efforts to protect the specific interests of a national minority they adopted the method of loyal collaboration with the Italian authorities and mutual understanding. Due to the fact that the Italian authorities had by then seriously encroached upon the national rights of the Slovenes and Croats, closing about 150 schools after the First World War, the action of the deputies was aimed towards reestablishing the schooling system and the consideration of the Slovene and Croatian language in official communications. The strong protests against the unlawful encroachment of the local authorities upon the national rights of the minority and the fascist terrorism were accompanied by the demand for a systematic solution of the question of the non-Italian national communities in order to ensure the equality of rights and the specific national development. Regarding the economy they pledged for the compensation of the war damage and the exchange of the Austrian currency to the Slovene and Croatian co-operatives. However, their efforts failed already in the period of democratic governments. The responses and measures of the government depended upon the standpoints of the local authorities and Italian nationalists and fascists from the Giulian March who planned a forced assimilation of the Slav population and saw irredentist tendencies in the efforts of the Slovene deputies. In the parliament the Trieste nationalist and fascist deputies sharply attacked the viewpoints of the Slovene deputies, denying the right of the national claims. The Trieste nationalist press, in particular, intensified the propaganda about the dangers of the Yugoslav „irredentism“ for the integrity of the Italian state. In the group of the Slovene deputies controversions arose at the same time between the Christian social orientation of Šček and the national liberal orientation of Vilfan, which impeded the coordination of the parliamentary activities. The first period of the activities for the protection of national rights through parliament ended with the coming into power of the fascist party; from then on the efficiency of the Slovene and Croatian deputies was decreasing all the time.

93. Prav tam, fasc. 10, pismi z dne 28. VI. 1923 in 1. VII. 1923.

94. SI, zb. Stanger, pismo Podgornika 15. III. 1922 Stangerju.

PROTIDRAGINJSKE AKCIJE V SLOVENIJI LETA 1940

Alenka Nedog*

UDC 323.225(297.12)“1940“:338.5

Alenka NEDOG, research councillor associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: ACTIONS AGAINST THE HIGH COST OF LIVING IN SLOVENIA IN 1940.

Towards the end of 1939 Yugoslavia was forced to adopt war economy. This situation caused a fast increase of unemployment and a higher cost of living. The Yugoslav Communist Party, too, joined in the struggle to improve the standard of living; it considered this struggle as an essential part of the general labour movement. Due to this fact there not only appeared a tendency towards the unity of the working population irrespective of the party affiliation, the leadership of the communists in the struggle of the entire workers' class was being strengthened as well.

V drugem letu vojne v Evropi, v letu pred začetkom vojne v Jugoslaviji, 1940, so komunisti v okviru Zveze delovnega ljudstva Slovenije pripravili množične protidruginjske nastope, ki so imeli znaten odmev v slovenski javnosti. Z njimi sicer niso dosegliboljšanja razmer, pač pa so ob najbolj žgočih zahtevah tistega časa razgibali delovne množice, ki so javno izrazile svojo borbena voljo in povezovali v skupnem boju delavce, kmete, obrtnike, nameščence in druge delovne sloje ter tako ustvarjali temelje množičnosti Zveze delovnega ljudstva. Osnovni vzrok teh akcij je bilo naglo slabšanje gospodarskih in socialnih razmer, ki je sledilo začetku svetovne vojne in občutno prizadelo skoraj vse plasti prebivalstva, zlasti revnejše.

Od začetka druge svetovne vojne septembra 1939 so tudi v Jugoslaviji prišla v ospredje vprašanja, s katerimi so se morale ukvarjati oblasti in ki so spravila na noge tudi vse politične dejavnike: kako obvladati nenehno naraščanje cen, padanje realnih zaslužkov, brezposelnost in redukcije, kopičenje zalog in špekulacijo, skratka, vprašanja, ki so napovedovala začetek nove gospodarske krize, izvirajoče iz vojnih razmer v svetu.

Močan upad uvoza surovin, zlasti za tekstilno, kemično, usnjarsko in papirno industrijo, za pogonska sredstva in jeklo, je povzročil v teh panogah industrije krizo. To tembolj, ker je bil uvoz že pred tem omejen in so bile ob začetku vojne zaloge teh surovin manjše kakor normalno. Začele so se redukcije delavstva, zlasti v tekstilni industriji, in prvič po končani gospodarski krizi iz let 1930–1933 je začela zaposlenost delavstva naglo upadati. Samo od 1. do 15. septembra 1939 je izgubilo delo okrog 9000 delavcev ali 8,3 %.¹ Zaradi nizkih državnih kreditov se je občutno skrčil tudi obseg javnih del, zaprle pa so se tudi meje za sezonske delavce v tujini.

* Alenka Nedog, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg revolucije 1.

1. Poročilo o gospodarskem položaju na področju zbornice TOI v Ljubljani 15. novembra 1939.

Spremembe cen na svetovnem tržišču so povzročile zvišanje cen pomembnih industrijskih proizvodov. Hkrati je prišlo do povečanja produkcijske režije zaradi 20- do 30-odstotnega izrednega pribitka k vsem direktnim davkom, do povečanja socialnih dajatev ter porasta cen domačih surovin. Položaj glede davkov se je zaostрил tudi zaradi pobiranja 30-odstotnega prispevka za sklad državne obrambe.² Zaradi izvoza kmetijskih pridelkov v Nemčijo in ustvarjanja državnih zalog rezervne hrane so skokovito naraščale tudi cene kmetijskih pridelkov, kar je najbolj prizadelo revne plasti prebivalstva.

Draginja je prinesla s seboj kopičenje zalog in špekulacijo. Vlada je morala že 23. septembra 1939 izdati uredbo o pobijanju draginje in špekulacije. Zadnji tak predpis v Jugoslaviji je izšel v prvih letih po vojni, 30. decembra 1921. Uredba prepoveduje kopičenje življenjskih potrebščin in drugega blaga z namenom, da se odtegne prometu in zviša njihova cena. Dalje prepoveduje prekupčevanje z življenjskimi potrebščinami in drugim blagom, dogovarjanje o cenah med proizvajalci, posredniki in prodajalci, zahteva obvezno označitev cen prodajnega blaga. Po uredbi cene življenjskih potrebščin in drugega blaga ne smejo biti višje, kakor zagotavlja običajni tržni dobiček. V vseh mestih, okrajnih in industrijskih središčih ter naseljih z več kakor pettisoč prebivalci predvideva uredba ustanovitev odborov za pobijanje draginje in špekulacije. Tri- do šestčlanske odbore naj bi sestavljali predstavniki prodajnih in nabavnih zadrug, trgovcev, proizvajalcev, industrijalcev in obrtnikov ter stanovanjskih najemnikov. Odbori naj bi kot posvetovalni organi sodelovali z upravnimi oblastmi pri izvajanju predpisov te uredbe in prijavljali ugotovljene nepravilnosti nadrejenim oblastem. Uredba je prepovedala tudi zviševanje najemnin za stanovanja in lokale. Predvidene so bile kazni od prepovedi obratovanja in zaplembe blaga do glob in zapor. Za izboljšanje preskrbe so bili predvideni že tudi preskrbovalni uradi.³

Vse številne poznejše uredbe v zvezi z draginjo in preskrbo,⁴ predvsem pa ankete in spomenice strokovnih organizacij delavcev, nameščencev, učiteljev, upokojenecv, stanovanjskih najemnikov itd., mezdna gibanja, stavke in protidraginjske akcije pa dokazujejo, da uredba, ki je niso dosledno izvajali in je bila kompromisna, ker je dejansko ščitila premožne sloje, ni mogla zajeziiti draginje in vseh problemov, ki so iz nje izhajali.

Odbori za pobijanje draginje in za boj proti špekulaciji, ki so bili ustanovljeni najprej po večjih mestih, potem pa tudi odbor pri banovinski upravi, so bili neprestana tarča kritike, ker so bili neučinkoviti in ker niso zastopali koristi tistih delovnih ljudi, ki so bili z draginjo najbolj prizadeti.⁵

2. Isto.

3. Službene novine kraljevine Jugoslavije 25. IX. 1939 št. 218; Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine z dne 30. IX. 1939.

4. Uredba o ureditvi najemnin, uredba o rezervah hrane, uredba o rekviziciji (28. XII. 1939), uredba o nadzorstvu nad cenami (I. 1940), uredba o novih minimalnih mezdah (I. IV. 1940), uredba o izvrševanju uredbe o pobijanju draginje (14. IV. 1940), uredba o varčevanju z živili, uredba o dveh brezmesnih dnevih v tednu (4. V. 1940), uredba o odkupu in maksimiranju cen pšenice in koruze, uredba o pošiljanju špekulantov na prisilno delo (18. V. 1940), uredba o odkupu pšenice, preskrbi prebivalstva z moko in kruhom in kontroli cen na drobno (narodni kruh) (26. VIII. 1940), uredba o treh brezmesnih dnevih v tednu (2. VII. 1940), uredba o novih minimalnih mezdah (I. X. 1940), uredba o omejitvi prometa z motornimi vozili zaradi varčevanja tekočega goriva (5. X. 1940), novi ukrepi za pobijanje draginje in špekulacije ministrstva za prehrano in preskrbo z živežem (20. I. 1941), uredba o uvedbi živilskih nakaznic: za moko in kruh (1. II. 1941).

5. Večer 11. XI. 1939, Problema protidraginjske borbe – o odboru za pobijanje draginje v Ljubljani; Večer 11. XII. 1939, Akcija proti pobijanju draginje v pobeški občini; Večer 10. II. 1940,

Da bi preprečila „nezakonite“ in spontane akcije zaradi draginje, je Delavska zbornica, ki je bila takrat povsem v rokah klerikalne Zveze združenih delavcev, prevzela pobudo za sestavljanje spomenic banski upravi in mestnim glavarstvom s predlogi za ukrepe, ki naj bi zajezili draginjo vsaj pri najpomembnejših življenjskih potrebščinah.⁶ Obrnila se je tudi na vodstva delavskih strokovnih organizacij, da bi akcijo zoper draginjo vodila pod njenim okriljem bolj enotno in harmonično. Ločeni nastopi delavstva v istem obratu ali v isti stroki namreč „opozarjajo delodajalca na notranjo razcepljenost zastopnic delavskega stanu. S tem pa je oslABLJENA obrambna in udarna moč strokovnih gibanj“.⁷ Vendar vse te pobude Delavske zbornice niso imele nobenih določenih posledic.

Ob analizi enoletnega boja proti draginji so septembra 1940 v Delavski zbornici ugotovili, da vsi dotedanji protidraginjski ukrepi niso mogli preprečiti naraščajoče draginje, temveč so le registrirali dejanski položaj na trgu. Uredba o pobijanju draginje in špekulacije na primer ni upoštevala kmetijskih pridelkov in je tako omogočila nadaljnje kopičenje blaga. Napovedana uredba o ureditvi najemnin ni izšla. Tudi uredba o rezervah hrane ni dosegla namena. Tako je na primer ljubljanska občina držala velike zaloge v skladiščih in ni intervenirala na trgu. Uredba o nadzorstvu nad cenami iz januarja 1940 je uvedla sistem uradnega zviševanja cen na debelo na predlog prizadetih podjetij. Osem mesecev po uredbi o pobijanju draginje in špekulacije je izšla nova uredba o izvrševanju te uredbe, ki je ostala prav tako brez učinka. Tudi uredba o varčevanju z živili ni zaustavila naraščanja cen mesa in masti. Uredba o odkupu in maksimiranju cen pšenice in koruze je povzročila le to, da sta pšenica in koruza zginili s trga oziroma bili dosegljivi le banovinskemu preskrbovalnemu uradu PRIZAD, ki je nakupljeno zalogo porabil za izvoz. Ugotovili so, da je bila glavna napaka vseh protidraginjskih ukrepov ta, da niso takoj popisali vseh zalog živil v državi in da porabe niso takoj racionalizirali. Tudi uredbe o odkupu pšenice, preskrbi prebivalcev z moko in kruhom ter nadzorstvu nad cenami na drobno so bile nepopolne, ker so dopuščale tistim, ki so imeli denar, kopičenje blaga. Posvetovanje v Delavski zbornici je zato predlagalo naslednje ukrepe: reorganizirati protidraginjske odbore tako, da bodo v njih aktivno sodelovali predstavniki delavcev, nameščencev in potrošnikov, ki bi jih imenovala Delavska zbornica. Časniki naj bi objavili vse kazenske ukrepe zoper špekulante, izvedli naj bi popis zalog živil v banovini ne glede na izvor lastništva. Banska uprava naj bi ustanovila prehranjevalni odbor, ki bi preskrboval prebivalstvo z živili in kurjavo; v njem bi morali biti zastopniki potrošnikov ter zastopnice Zveze gospodinj. Proti špekulantom naj bi najstrože ukrepale že oblasti

Prizadevanje protidraginjskega odbora v Ljubljani; Večer 15. VI. 1940, Draginja; Delavska pravica 16. XI. 1939, Dvomi o delu in uspehih protidraginjskega odbora; Slovenski dom, 9. II. 1940, Na protidraginjski konferenci zastopnikov delavskih, nameščenskih, strokovnih in ženskih organizacij. Po podatkih Delavske zbornice so bili ustanovljeni do januarja 1940 odbori za pobijanje draginje in brezvestne špekulacije v mestih Trbovlje, Hrastnik, Zagorje, Jesenice, Koroška Bela, Tržič ter v naseljih: Teharje, Griže, Št. Pavel pri Preboldu, Polzela, Studenci pri Mariboru, Pobrežje, Slovenska Bistrica, Ormož, Višnja gora. A IZDG, Delavska zbornica, Poročila DZ kr. banski upravi 15. I. 1940.

6. A IZDG, Delavska zbornica, spis Uredba o pobijanju draginje; vloge kr. banski upravi z dne 27. X. 1939, 26. IV. 1940, 14. VIII. 1940 in 31. VIII. 1940.
7. A IZDG, Delavska zbornica, spis Organizacija enotnega nastopa pri tarifnih akcijah.

prve stopnje po določbah zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Protidraginjske ukrepe naj bi izpopolnili z zakonom o zaščiti stanovanjskih najemnikov. Za živila naj bi uvedli aprovizacijo in živilske nakaznice, za kmetijske pridelke in živino pa maksimirane cene. Najosnovnejšim živilom naj bi znižala cene intervencija države. Cilj vseh ukrepov naj bi bil, zaščititi najrevnejše sloje.⁸

Zoper predlagano spomenico so glasovali predstavniki Zveze gradbenih delavcev. V tem sindikatu so imeli namreč močan vpliv komunisti. Podvomili so o učinkovitosti takšne resolucije, ki jo je bilo že vnaprej pripravilo vodstvo Delavske zbornice in torej ni bila plod razpravljanja na anketnem posvetovanju. Menili so, da bi morali sodelovati na takšnem posvetovanju resnični predstavniki delavstva iz obratov, predstavniki protidraginjskih odborov pa tudi kmetov in obrtnikov, skratka, predstavniki delovnega ljudstva. Samo ti bi lahko postavili energične zahteve in predlagali ukrepe, ki bi dejansko ustrezali položaju med revnim prebivalstvom in prenesli breme draginje na pridobitne plasti. Med drugim so zahtevali tudi ustanovitev ljudskega sodišča, ki naj bi sodilo tistim, ki izigravajo uredbe in na račun draginje bogate. Anketna konferenca je vse te predloge zavrnila.⁹

Vsi stanovski listi in tudi dnevni časniki so skoraj vsak dan poročali o draginji in terjali izvajanje uredb ter učinkovitih ukrepov. Opozarjali so na usodne motnje, ki jih prinaša draginja v gospodarsko življenje in ki vodijo v krizo, hujšo od tiste v letih 1930–1933. V vseh strokah gospodarskega življenja je prihajalo do zastoja, promet v trgovinah je začel upadati, cene pa so kljub temu stalno rasle. Blago, ki je spadalo pod kontrolo cen, se je dražilo, ker so se trgovci izgovarjali na podražitve blaga na debelo. Tako je sistem kontrole cen povsem odpovedal. Z dvema novelama zakona o minimalnih mezdah iz leta 1937 – prva je začela veljati 1. aprila 1940, druga pa 1. oktobra 1940 – so se delavske mezde v nekaterih strokah in zlasti mezde nekvalificiranih delavcev vsaj nekoliko prilagodile podražitvam življenjskih potrebščin, medtem ko v nekaterih strokah ni prišlo do nikakršnih bistvenih sprememb. Pritoževali so se zlasti uradniki, učitelji, obrtniki ipd.¹⁰ Po uradnih podatkih Delavske zbornice je narasla draginja 12. decembra 1939 nasproti stanju 1. septembra 1939 za 12,1 % medtem ko so se dohodki zvišali za

8. A IZDG, Delavska zbornica, spis Uredba o pobijanju draginje in špekulacije. Protidraginjska anketa pri Delavski zbornici 20. IX. 1940. Anketi so prisostvovali poleg zastopnikov urada za kontrolo cen pri kr. banski upravi še predstavniki naslednjih organizacij in društev: Zveze društev privatnih nameščencev, Društva nameščencev KID Jesenice, Slovenske krščanske ženske zveze, šoferskega društva Volan, Jugoslovanske ženske zveze, Saveza grafičnih radnika Jugoslavije, Krščanskega ženskega društva, Kola žen zadrugark, Zveze gospodinj, Saveza gradjevinskih radnika Jugoslavije, Zveze lesnih delavcev in sorodnih strok, Saveza metalskih radnika Jugoslavije, Zveze združenih zasebnih nameščencev, Zveze ugostiteljskih nameščencev, Narodne strokovne zveze, Zveze strojnikov in kurjačev, Zveze združenih delavcev, Zveze gospodinjstvih pomočnic, Strokovne organizacije nižjega tehničnega osebja mestnih uslužbencev, Podpornega društva mestnih delavcev. Glej o tem tudi Slovenski narod 19. IX. 1940. Anketa Delavske zbornice.
9. A IZDG, Delavska zbornica, Spis Uredba o pobijanju draginje.
10. Slovenec 27. III. 1940, Ukrepi zoper špekulante in navijalce cen; Slovenec 15. VIII. 1940, Mezde slovenskega delavstva; Slovenec 8. IX. 1940 Zahteve slovenskega delavstva; Slovenec 1. X. 1940 Nove minimalne mezde za nekvalificirane delavce; Slovenski narod 3. XI. 1939 Nevzdržen položaj naših obrtnikov; Slovenski narod 5. XII. 1939, Anketa o draginji in mezdah; Slovenski narod 7. XII. 1939, Kaj predlaga zveza gospodinj za pravično ureditev cen; Slovenski narod 9. XII. 1939, Učiteljstvo zahteva zvišanje plač. Napočil je čas ko se morajo uslužbenci omejiti na golo življenje. Slovenski narod 9. XII. 1939, Protidraginjsko zborovanje celjskih delavcev in nameščencev za zvišanje p. jemkov; Slovenski narod 30. IV. 1940, Zahteva po maksimiranju

8 %. Dne 28. marca 1940 so beležili že 25-odstotno zvišanje cen, dohodkov pa 15,5 %; dne 12. avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5 %, dohodki pa za 25 %; 15. oktobra 1940 – cene 42 %, dohodki pa 35 %. Toda cene živil, obleke in obutve so še bolj naraščale.¹¹

Izkušnje so pokazale, da samo z zvišanjem plač ni mogoče spraviti draginje z dnevnega reda. Zato so se predlogi za omiljenje draginje nanašali predvsem na zahtevo po maksimiranju cen osnovnih življenjskih potrebščin. Tako imenovana aprovizacija naj bi priskrbela dovolj živil in omogočila njihov nakup zlasti revnejšim. Predvsem bi morali onemogočiti podražitev kruha, masti in olja, priskrbeti dovolj krompirja za zimo, drva itd., hkrati pa zaščititi tudi male trgovce, ki so že začeli propadati.¹²

Hkrati s temi predlogi pa so meščanske politične stranke v svojih glasilih pri obravnavanju tega vprašanja opozarjale, da povzroča draginja tudi „moralno krizo“ prebivalstva. Skrb za kupno moč prebivalstva, za zaposlitev delavstva, boj proti draginji in špekulantom – „vse to je treba zastaviti tudi za to, da s tem ne bi podpirali zastupljanja s sovražno propagando.“ Vprašanje draginje bi morale oblasti torej obravnavati tudi s tega gledišča.¹³

Na nevarnost, ki jo je prinašalo nezadovoljstvo zaradi draginje, je opozarjal tudi drugi oddelek banske uprave v poročilu ministrstvu za notranje zadeve za leto 1940. Ugotavlja namreč, da je „komunistična akcija spretno izkoristila vse perturbacije, ki so v zvezi z vojnimi dogodki nastopile v notranjosti naše države zlasti v gospodarskem pogledu. Visok porast cen življenjskih potrebščin in s tem v zvezi povzročena mezdna gibanja s stalnimi zahtevami za povišanjem plač in mezd, pomanjkanje živil in ostalih življenjskih potrebščin, neredno izplačevanje podpor rodbinam oseb, poklicanih v vojaško službo je komunistična propaganda znala izrabiti v svoje namene. V drugi polovici leta je komunistična organizacija organizirala protidraginjske akcije, ki so predlagale različne resolucije predstavnikom oblasti, na vidnih mestih delale napise in skušale uprizoriti stavke večjega obsega.“¹⁴

Prva velika akcija za povečanje mezd v poslabšanih razmerah po začetku druge svetovne vojne je bila stavka rudarjev v Trbovljah in Hrastniku decembra 1939. Pripravili in vodili so jo komunisti brez sodelovanja oziroma proti volji vodstev delavskih strokovnih organizacij. Ali je takšna odločitev izvirala iz precenjevanja lastnih sil ali pa je le odražala trenutni zaostreni odnos komunistične stranke do vodstev delavskih strokovnih organizacij, je težko reči, ker za to nimamo dokazov na osnovi virov. Vsekakor bi bila stavka uspeša drugače, če bi bile v njej sodelovale delavske strokovne organizacije na temelju akcijske enotnosti. Seveda pa je vprašanje, do kam bi bila vodstva strokovnih organizacij pripravljena iti v boju za rudarske zahteve zunaj zakonitih poti.

Delavske strokovne organizacije in II. rudarska skupina so v sporazumu z Delavsko zbornico 22. novembra 1939 vložile predlog za pogajanja o 15-odstotnem zvišanju plač

cen. Dosedanji ukrepi za pobijanje draginje niso bili dovolj učinkoviti in tudi kontrola nad cenami ni dosegla namena; Delavska pravica 7. XII. 1939, Posledice vojne za slovensko industrijo in delavstvo; Delavska pravica 4. I. 1940, Potrebni ukrepi, toda zamujeno se ne da popraviti (o položaju v zvezi z naraščanjem draginje); Delavska pravica 9. IX. 1940, Zahtevamo odločne ukrepe (boj proti draginji); Slovenska beseda 14. XII. 1939, Val pomanjkanja. Dobro organizirana prehrana prebivalstva je za državno obrambo vsaj tako važna kot orožje samo.

11. A IZDG, Delavska zbornica, Fasc. Mezdno gibanje pri TPD.

12. Glej op. 10.

13. Slovenski narod 15. X. 1940.

14. AS, Ban 13-14, Fasc. 1941/2459. Poročilo kraljeve banske uprave Ministrstvu notranjih poslov za leto 1940.

zaradi druginjskih razmer na temelju določb kolektivne pogodbe, sklenjene 31. maja istega leta. TPD se ni strinjala s tem predlogom, sklicujoč se na tisti člen kolektivne pogodbe, ki pravi, da se kot merilo za spremembo druginjskih razmer uporablja le tisti indeks cen, ki ga sestavlja in objavlja Narodna banka. Čeprav je druginja od takrat, ko je bila sklenjena kolektivna pogodba, narasla za več kakor 6 točk, ki jih je zahtevala kolektivna pogodba kot merilo za nova pogajanja, je bilo vendarle treba počakati na objavo indeksa cen. Vodstva delavskih strokovnih organizacij so ta odgovor TPD držala v tajnosti, ker so se hotela izogniti razburjanju delavstva in počakati uradni indeks cen Narodne banke, ki naj bi izšel 8. decembra 1939. Ta je prikazal, da so se cene povečale v tem času le za 7,2 %, življenjske potrebščine pa za 16,4 % ali za 8,2 točke. Na temelju te objave so se 12. decembra 1939 začela pogajanja med soprodpisniki kolektivne pogodbe. Predstavniki TPD so imeli na pogajanjih razne izgovore in so končno privolili le na 8-odstotno zvišanje mezd. Zastopniki strokovnih organizacij, ki so ta sila neugodni kompromisni predlog sprejeli, so za 17. december sklicali shode, da bi rudarjem poročali o uspehih pogajanj. Medtem pa so komunisti prepričali rudarje, da bo treba izsiliti večje zvišanje mezd kakor 8 % le s stavko, saj so se po časopisnih poročilih cene življenjskih potrebščin zvišale za 30 do 50 %. Takšno minimalno zvišanje plač je bilo dejansko pesek v oči rudarjem, zlasti spričo dejstva, da je bila TPD takrat v konjunkturi. Krivdo za ta neuspeh so valili predvsem na vodstva strokovnih delavskih organizacij, ki so v takšno zvišanje privolila, in jim odrekli pravico, da bi še naprej zastopala koristi delavstva. Rudarji so zato dan pred napovedanimi shodi ustavili delo najprej v Hrastniku, nato v Trbovljah in pozneje za dva dni še v Hudi jami.¹⁵ Partijski letaki sicer govore o šesttisoč stavkajočih rudarjih, vendar bodo verjetno točnejši policijski podatki, da so v Hrastniku stavkali skoraj vsi rudarji, tj. 800, v Trbovljah vsi, tj. 2600, in v Hudi jami tudi skoraj vsi, tj. 360.¹⁶ Zaradi stavke so bili shodi za 17. december odpovedani. Kljub temu pa se je sredi Trbovelj zbralo nekaj tisoč ljudi. Ob navzočnosti in s privoljenjem okrajnega glavarja so izvolili akcijski odbor, ki naj bi vodil stavko in se pogajal s TPD in oblastmi. Shod je izrazil enodušno voljo, da se boj nadaljuje do popolne zmage, kajti v primeru poraza bi bili rudarji prepuščeni samovolji TPD in žandarmerijskim oblastem. Akcijski odbor je upravi TPD še istega dne poslal svoje zahteve po 15 % zvišanju plač, na osnovi katerih bi bila mogoča pogajanja, toda družba je ta predlog zavrnila.¹⁷

Ker časopisi sprva niso smeli poročati o stavki,¹⁸ trboveljskim rudarjem pa je bilo s posebnim razglasom okrajnega glavarja pod kaznijo 500 din prepovedano kjerkoli govoriti o tem boju,¹⁹ je 19. decembra obvestila o tem javnost z letakom Akcija za pomoč stavkajočim rudarjem. Zavrnila je trditve TPD in vodstev strokovnih organizacij, da je stavka, ki jo vodijo rudarji, divja stavka, prav tako pa tudi trditve, da je komunistična, saj je boj za zvišanje mezd ob nastali druginji zahteva vsega slovenskega delavstva. V stavki da zato sodelujejo vsi rudarji, člani vseh štirih strokovnih organizacij, ki so jih voditelji pustili na cedilu, in ne le komunisti. Akcija za pomoč stavkajočim

15. Delavska pravica 11. I. 1940, 25. I. 1940.

16. AS, Ban 13-14, Fasc. 1941/2459, Poročilo kraljeve banske uprave Ministrstvu notranjih poslov, oddelku za javno varnost, 4. I. 1941. Dalje cit. BANSKO POROČILO 1940.

17. Delavska pravica 25. I. 1940; Vestnik stavke rudarjev TPD št. 1, 21. XII. 1939 v Arhivu CK ZKS.

18. A CK ZKS – Dnevnik sporočil javnega tožilstva uredništvom časnikov. 16. 12. 1939 je policija sporočila, da o pokretu za mezde in eventuelni stavki v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku časopisi ne smejo 17. decembra ničesar pisati. Nadaljnji ukrepi sledijo. Dne 23. XII. 1939 je banska uprava izdala komunikate o trajku v Trbovljah, ki se lahko priobči brez komentarja.

19. Vestnik stavke rudarjev TPD, št. 1, 21. XII. 1939 v A CK ZKS.

rudarjem je pozvala vse slovensko delavstvo, kmete, obrtnike in trgovce, naj moralno in materialno podpro stavkajoče rudarje.²⁰ Istega dne se je obrnil na rudarje ban dr. Marko Natlačen in jim jamčil, da ne bo nobenih posledic ter da se bo pri TPD zavzel za zvišanje draginjskih doklad, če prenehajo stavkati. Toda delavstvo je ta banov poziv zavrnilo.²¹ Prav tako se ni odzvalo razglasu rudarskega glavarja z dne 20. decembra 1939. Stavkajoče rudarje je glavar opozoril, da so s svojimi dejanji sami stopili v položaj zunaj zakona ter onemogočili svojim zastopnikom in rudarskim oblastem zavzemati se za njihove koristi. To naj bi bilo zadnje opozorilo rudarskega glavarstva, preden bo prešla pristojnost nadaljnjeja ukrepanja na državne oblasti. Rudarjem je postavil tudi ultimatum, da se v 12 urah vrnejo na delo, sicer bo stavkajočim prekinjeno delovno razmerje.²² Ker je grozilo, da bo zaradi pomanjkanja premoga zastal železniški promet, je komandant Dravske divizijske oblasti predlagal štabu IV. armadne oblasti, naj bi sprejeli posebno uredbo, po kateri bi v primeru stavke lahko poklicali rudarje na vojaške vaje. Kakor pa je razvidno iz pisma štaba IV. armadne oblasti načelniku glavnega generalnega štaba, le-ta ni soglašal s tem predlogom, „ker je v pristojnosti upravnih oblasti, da skrbe za javni red in zagotovitev državnih interesov.“²³ Tedaj sta začela ukrepati policija in orožništvo, da bi spet upostavila zakonitost. Uvedeno je bilo izredno stanje. Ob 20. uri zvečer so morali biti zaprti vsi lokali in javni prostori, po tej uri ni smel nihče na ulice, po katerih so patroljirali orožniki. Začele so se aretacije. Zaprli so člane stavkovnega akcijskega odbora in druge rudarje, skupaj okrog 30 oseb.²⁴ Akcijski odbor za pomoč stavkajočim rudarjem je v tem trenutku s posebnim letakom pozival rudarje, naj kljub nasilju nadaljujejo boj in naj ne nasedajo strahovanju.²⁵ Okrožno partijsko vodstvo, ki je stavko usmerjalo, se je moralo pred aretacijami umakniti tja do Šentlenarta. Tako je ostalo stavkajoče delavstvo brez vodstva, in ko so TPD in oblastni organi razširili še vest, da bodo zasedli Trbovlje z vojaštvom, se je začelo med delavci kolebanje, ali naj stavko še nadaljujejo ali ne. Partijsko vodstvo je v takšnem položaju poslalo sporočilo, naj rudarji stavko končajo in se lotijo dela z drugimi sredstvi, da bi se izpolnile njihove zahteve.²⁶ Rudarji so se po enajstih dneh, 27. decembra, vrnili na delo. Stavka je bila zlomljena. Odpustili so 47 rudarjev, večina družinskih očetov, od teh jih je bilo 24 v zaporu. Pozneje so jih večino po posredovanju Delavske zbornice in strokovnih organizacij, zlasti JSZ, sprejeli nazaj na delo, nekaj aretiranih so izpustili, organizatorje stavke pa odpeljali v taborišče v Bilečo.²⁷ Opuščene delavce je TPD nameravala celo deložirati iz rudarskih stanovanj.²⁸ Sedem rudarskih žena iz Trbovelj pa je okrožno sodišče v Celju 10. junija 1940 obsodilo na pogojno kazni, ker so med stavko preprečevale stavkokazom, da bi šli na delo.²⁹ Partijski glasili, Delo in Proleter, sta za poraz delavstva, ki s stavko ni

20. A CK ZKS, Letak: Delavcem! Delovnemu ljudstvu! Slovenski javnosti! Akcija za pomoč stavkajočim rudarjem – 19. XII. 1939.
21. Delavska pravica 25. I. 1940.
22. A CK ZKS, Razglas rudarskega glavarstva z dne 20. XII. 1939.
23. Aprilski rat 1941, Beograd 1969, str. 516-517. Štab četrte armijske oblasti 23. decembra 1939. Dostavlja načelniku generalštaba predlog komandanta dravske divizije oblasti, da se u slučaju štrajka rudarji pozivajo na vežbe. – 23. XII. 1939.
24. Vestnik stavke rudarjev TPD, št. 1, 21. XII. 1939; M. Marinko: Spomini, Lj. 1971, str. 206-207.
25. A CK ZKS, Letak: Rudarji! Akcija za pomoč stavkajočim rudarjem.
26. M. Marinko: Spomini, Lj. 1971, str. 207.
27. A IZDG, Delavska zbornica, Fasc. Mezdno gibanje pri TPD; Delavska pravica 25. I. 1940. M. Marinko, str. 207.
28. A IZDG, Delavska zbornica, Fasc. Mezdno gibanje pri TPD.
29. A CK ZKS, Kazenski spisi za leto 1940.

ničesar doseglo, krivila predvsem socialiste. Ne samo zato, ker so na pogajanjih privolili v 8 % zvišanje mezd, temveč predvsem zato, ker so nastopali kot sluge TPD. Rudarje so strahovali, jih gonili delat, ovajali člane stavkovnega odbora oblastem, patroljirali po Trbovljah med stavko, ovirali rudarjem, da bi se sestajali, in špijonirali med njimi. Socialisti so tudi preprečili, da bi se stavka razširila na Zagorje. Stavka pa je kljub porazu prinesla rudarjem bogate izkušnje, predvsem pa pokazala, kdo je resnično zanje in kdo proti njim.³⁰

Dejstvo, da so stavkali skoraj vsi rudarji, je klerikalni Slovenec pripisoval temu, da so jo izzvali „neodgovorni elementi z namenom, da v kritičnih časih ogrozijo red in javno varnost. S pretiranimi obljubami so zapeljali nekaj nerazsodnih delavcev, ki jim je uspelo z brezobzirnim ustrahovanjem pognati v štrajk večino delavoljnega delavstva“. Stavko so razglasili za nezakonito, ker ni bil prej sprožen poravnalni postopek, ki ga zahteva uredba o minimalnih mezdah, in ker rudarji niso uporabili svojih zakonitih zastopnikov, temveč so se dali „voditi po neodgovornih osebah“.³¹ Obširno se je razpisala o stavki tudi Revija Katoliške akcije. Čeprav je bila stavka, ki so jo vodili „marksisti iz skrajne levice“, zlomljena, po njenem mišljenju vendarle niso ostali brez uspehov. Komunistične stavke so namreč organizirane tako, „da levičarskemu pokretu ustvarjajo nov propagandni material v vsakem primeru, če jim stavka uspe ali ne uspe.“ Na vprašanje, kaj je pognalo rudarje v stavko, pa odgovarja, da je „vojna psihoza in razpisovanje časopisja o naglo rastoči draginji ter strah pred njenimi naglimi skoki ustvarjal v masah delavstva razpoloženje za splošno nezadovoljstvo. Delavske mase trboveljskih rudarjev, ki v splošnem stojijo izven zakonitih strokovnih organizacij, je bilo zelo lahko nahujskati, zaradi delnih neuspehov strokovnih organizacij, zoper organizacije same.“ Tako jim je tudi uspela podtalna akcija za protizakonito stavko, kajti „komunisti rušijo vsako organizacijo, podirajo zaupanje v zakon, uničujejo avtoriteto oblasti in z izredno iznajdljivostjo izrabljajo psihološke momente za organiziranje divjih stavk. Po svojih skritih agitatorjih, po svojih dobro izvedenih trojkah, razburkajo delovne množice, rafinirano razorožijo strokovne organizacije, jim vzamejo odločujoč vpliv na delavstvo ter ga poženejo v nedovoljeno mezdno gibanje, v nezakonito stavko. Če stavka uspe, so se izkazali za edino modre voditelje in borce pravih delavskih interesov. V drugem primeru so zasejali v duše delavstva mnogo zagrenjenosti in poostritev razredno bojnega duha. Zlasti so zadovoljni, če mora oblast pristopiti k uporabi sile, ker s tem utrjujejo prepričanje, da je samo revolucija zmožna delavstvu prinesiti lepšo bodočnost. S tega gledališča je imela stavka v Trbovljah vse znake komunistične akcije.“³²

Tudi krščanskosocialistična Delavska pravica je ugotovila, da je štrajk izbruhnil proti volji strokovnih organizacij, ki so podpisale s TPD sporazum o zvišanju mezd. Hkrati pa pristavlja, da sporazum ni bil za rudarje posebno ugoden, ker ni bil v skladu s porastom draginje, pa tudi strokovne organizacije so delale taktične napake. Zato je prevladal obup, ki je pognal rudarje v stavko. Iz teh razlogov tudi ne gre naprtiti odgovornosti za stavko posameznim rudarjem. Naloga krščanskega delavstva je, da si prizadeva odpraviti posledice stavke, zlasti zagrenjenost, „ki rodi le nezaupanje in sovraštvo.“ Obsodili so TPD, ki precejšnjega števila rudarjev ni marala ponovno sprejeti na delo, „kar ima

30. Delo 1940, junij, št. 1. Slovenski socialisti v službi podjetnikov. Proleter I-II. 1940, št. 1-2, Štrajk rudarja u Trbovlju.

31. Slovenec 25. XII. 1939. Stavka v Trbovljah in Hrastniku.

32. Revija Katoliške akcije januar 1940, str. 60-62. O trboveljski stavki.

lahko samo nezaželene posledice“. Hkrati pa je Delavska pravica tudi pozvala TPD, naj se začne ponovno pogovarjati o zvišanju plač, „ker dosedanji povišek ne zadostuje.“³³

Neuspeh rudarske stavke je sprva demoralizirajoče vplival na boj slovenskih delavcev za izboljšanje mezd in zoper draginjo. Do maja 1940 ne beležimo v časopisih in arhivih nobene stavke na Slovenskem. Takrat pa so spričo vedno slabših gospodarskih in socialnih razmer začela preraščati mezdna gibanja v stavke povsod tam, kjer ni moglo priti do sporazumov z delodajalci. Banska uprava navaja v poročilu za leto 1940, da se je število stavk v primerjavi z letom 1939 bistveno povečalo. Vzrok za to vidi v zvišanju cen življenjskim potrebščinam, ki mu ni sledilo skladno s tem tudi zvišanje mezd. Skupaj je v tem letu zaznamovala 23 stavk, od tega 12 zakonitih in 11 „divjih“, pri katerih ni bil predhodno izveden postopek, kakor ga zahteva zakon o minimalnih mezdah iz februarja 1937.³⁴ To so bile po obsegu zvečine manjše stavke, omejene na posamezna podjetja in na določene obrtne panoge v posameznih večjih krajih. V večini primerov so podjetja ugodila zahtevam stavekajočih delavcev. Mnogo stavk, ki so se že pripravljale, pa je zavrla nova banova uredba o novih minimalnih mezdah za posamezne vrste delavstva, kakor na primer za nekvalificirane delavce v industrijskih in obrtnih podjetjih, za osebje v gostinskih obratih, za trgovske pomočnike itd. Vendar so podjetniki pritiskali na bana, naj zniža na novo določene minimalne mezde, in dokazovali, da podjetja tega finančnega bremena ne bodo zmogla. V vodstvu JSZ so takrat sklenili, da bodo po podjetjih sprožili nova mezdna gibanja za prilagoditev plač minimalnim mezdam in organizirali protestna zborovanja, na katerih bodo prikazali in obrazložili delavstvu pa tudi javnosti in oblastem, da so nove minimalne mezde spričo velike draginje še vedno prenizke in da ne dosegajo eksistenčnega minimuma delavca, kaj šele delavske družine.³⁵ Tudi Osrednji strokovni odbor za Slovenijo je ob tej priložnosti sklenil, da morajo vse tri strokovne organizacije Jugoslovanska strokovna zveza, Narodna strokovna zveza in Strokovna komisija nastopiti enotno, da ne bi minimalne mezde postale maksimalne. Vse tri strokovne organizacije so se obrnile tudi na zbornico za Trgovino, obrt in industrijo, ji obrazložile položaj delavstva glede na novo uredbu o minimalnih mezdah ter zahtevale pravičnejšo diferenciacijo mezd za starejše in kvalificirane delavce.³⁶

Če pogledamo po strokah, je stavkovno gibanje najširše zajelo gradbene delavce. Gradbinci so tudi edini organizirali splošno stavko širšega obsega. Že v maju so začeli stavkati delavci pri vojaško obrambnih delih v Ptujju (3. in 4. maja) in v kamnolomu Kokra (14. do 18. maja), potem pa so po petmesečnih neuspešnih pogajanjih z delodajalci začeli 24. maja stavkati za zvišanje mezd stavbinski delavci v Ljubljani in okolici. Dne 27. maja so se jim pridružili še stavbinci v Mariboru in okolici, Trbovljah, v Jaršah, Mengšu, Domžalah, Kamniku, Radovljici, Celju, Kranju, na Vrhniki, naslednjega dne pa še v Ptujju in nekaterih manjših krajih v Sloveniji. Stavka, ki je zajela 3.960 delavcev, je postala splošna. Končala se je 3. junija s sprejemom dodatka h kolektivni pogodbi za vso Slovenijo in z zvišanjem mezd za 0,50 – 0,90 par na uro.³⁷ Toda že čez tri mesece se je začela nova stavka gradbenih delavcev. Tokrat jo je pripravila Zveza gradbenih delavcev, katere vodstvo je bilo dejansko v rokah komunistov. Stavka se je začela 18. septembra, najprej v

33. Delavska pravica 30. I. 1940. Štrajk v revirjih.

34. Bansko poročilo 1940.

35. A IZDG, JSZ, Zapisnik seje načelstva JSZ z dne 13. X. 1940.

36. A IZDG, JSZ, Zapisnik Medstrokovnega odbora z dne 14. XI. 1940.

37. A IZDG, Delavska zbornica, Izkazi o stavkah.

Mariboru, nato pa se je razširila še v Ljubljano, Trbovlje, Golnik in v Selnico ob Dravi. Zveza gradbenih delavcev je namreč takoj po začetku stavke v Mariboru s posebnim letakom pozvala gradbene delavce k splošni stavki za 21. september ob 10. uri. Zahtevali so, naj se zvišajo mezde zidarjem in tesarjem za 20 % na dotodanje mezde za vse kategorije in razrede, delavcem za 30 %, vajencem in mladoletnim delavcem pa za 35 %. Pozvali so delavstvo k enotnosti, kajti „množice in samo množice se gospoda boji. Štrajk bo uspel, če bomo držali skupaj.“³⁸ V Mariboru je stavko podprlo z demonstracijami delavstvo iz Hutterjevih tovarn, pri čemer je prišlo do spopada z orožniki. Skupaj je stavkalo 3282 delavcev – do 25. septembra, ko je oblast razpustila Podzvezo strokovne organizacije stavbincev za Slovenijo ter njeni podružnici v Ljubljani in Mariboru.³⁹ Banska uprava je to stavko ožigosala za izrazito komunistično, zato tudi „JSZ, NSZ in ZZZD ter ostale strokovne organizacije tukajšnjega področja niso bile za stavko, ker se je že od vsega začetka videlo, da gre samo za komunistično izrabljanje težkega gospodarskega in socialnega položaja“. Svoj ostri ukrep zoper strokovno organizacijo gradbenih delavcev je utemeljila s tem, da je bila stavka v bistvu poizkus komunistov, da bi pripravili generalno stavko stavbincev in vsega drugega delavstva v Dravski banovini. Voditelje stavke so zato aretirali in upravno kaznovali.⁴⁰ Namesto razpuščenih podružnic Podzveze strokovnih organizacij stavbenih delavcev so na pobudo komunistov začeli ustanavljati odbore Delavske enotnosti.⁴¹

V drugih strokah so stavkali delavci le po posameznih podjetjih in stavke niso dobile širšega značaja. V keramični tovarni v Libojah je 150 delavcev stavkalo od 8. maja do 7. julija in stavko uspešno končalo. Plače so jim povečali za 8 din na dan. Niso pa uspeli z dokladami za stanovanja in z zahtevo po soodločanju pri namestitvah delavcev. Stavka 222 opekarskih delavcev v Združenih opekarnah na Viču od 27. julija do 5. avgusta se je končala s 6-odstotnim zvišanjem mezd namesto 20-odstotnega zahtevanega. Stavkali so tudi opekarski delavci v Dolenjski komanditni družbi v Prečni, 15. in 16. julija, in dobili 0,50 % namesto zahtevanih 0,75 %. Usnjarski delavci v tovarni Standard v Kranju so dosegli sporazum z delodajalcem v stavki med 31. majem in 8. junijem. Dalje so stavkali delavci v tovarni železnih izdelkov v Rušah, od 30. septembra do 8. oktobra, in dosegli 1 dinar več na uro. Stavkali so še livarji na Muti, od 21. do 25. novembra, en dan delavci v Vindiševem valjčnem mlinu v Mariboru, gozdni delavci v Stahovici pri Kamniku, med 24. in 28. junijem, delavci pri rekonstrukciji državne ceste v Krakovem, od 21. do 23. avgusta, ter delavci državne protezne delavnice v Ljubljani, od 5. do 9. novembra. Vse te stavke so se končale s kompromisom med delodajalci in stavkajočimi delavci. Od obrtniških delavcev naj omenimo stavko mizarjskih delavcev pri tvrdki Rojina v Ljubljani, od 3. do 4. novembra, slikarskih in plesarskih pomočnikov v Mariboru, od 14. do 31. maja, krojaških pomočnikov v Mariboru, od 14. do 26. septembra, v Celju, od 18. oktobra do 6. novembra, in Kranju, od 22. do 27. novembra. Čevljarski pomočniki so stavkali v Ljubljani od 3. do 8. oktobra (125), v tovarni Prešeren v Kranju, od 21. do 22. oktobra ter 110 pomočnikov v Kranju in okolici, od 14. decembra 1939 do 9. januarja 1940.

38. AS, Višje državno pravdnštvo, fasc. 47, letak zveze stavbnih delavcev Podzveze za Slovenijo. A IZIG, Delavska zbornica, Izrazi o stavkah.

39. Bansko poročilo 1940; Slovenec 25. IX. 1940; Jutro 2., 4., 5. VI. 1940; Jutro 20. IX. 1940; Jutro 25. IX. 1940.

40. Bansko poročilo 1940.

41. Miroslav Luštek: Delavska enotnost in Osvobodilna fronta. Prispevki 1966, št. 1-2, str. 307-308.

Stavkali so tudi uradniki v veletrgovini Sever et comp., od 29. aprila do 18. maja, in dosegli kar so zahtevali.⁴²

Večji del navedenih stavk je trajal razmeroma dolgo. To dokazuje, da so delavci vztrajali pri svojih minimalnih zahtevah do delodajalcev, dokler jih niso dosegli vsaj s kompromisom, hkrati pa tudi kaže, da oblasti razen v primeru druge gradbinske stavke niso poskušale nasilno posegati v stavkovno gibanje niti v primeru tako imenovanih divjih stavk. Razpoloženje med ljudmi je bilo zaradi nastalih razmer zelo napeto in oblasti so rajši posredovale med delodajalci in delavci, da bi se izognile večjih pretresov.

Hkrati z mezdnimi gibanji in stavkami so namreč razne ženske, stanovske in druge organizacije in društva, zlasti pa delavske strokovne organizacije prirejale protidraginjske shode, na katerih so postavljali konkretne zahteve za izboljšanje položaja zlasti srednjih in nižjih plasti prebivalstva. Toda takšen, bolj ali manj deklarativen način boja, ni kaj prida zalegel. Komunistična stranka je posegla vanj z drugih, širših vidikov, da namreč draginja ni samo „glasnik gladu in neomajnega trpljenja delovnih množic, temveč tudi prvi korak k formalni pritegnitvi narodov Jugoslavije v vojni vrtinec in izgubo nacionalne neodvisnosti. Torej se draginja ne da rešiti s splošnimi deklaracijami proti špekulantom, s formalno internacijo peščice drobnih špekulantov, niti z oficialnimi odbori proti draginji niti s predpisovanjem cen. Boj je lahko učinkovit samo z bojem za resnično ljudsko vlado, ki bo dala delovnim ljudem svobodo, da oni sami organizirajo in vodijo boj proti draginji in špekulaciji, ter z bojem za naslonitev in pakt o vzajemni pomoči s Sovjetsko zvezo, kar bo narodom zagotovilo svobodo in gospodarsko neodvisnost od tujih velikih imperialističnih zatiralecev. Boj proti draginji mora torej postati sestavni del splošnega boja delavcev, kmetov in delovnih ljudi. Delavski razred in komunistična stranka morata preiti k odločnejšim sredstvom boja proti draginji.“⁴³

Na takšni osnovi je Komunistična stranka Jugoslavije sredi leta 1940 organizirala protidraginjske akcije po vsej državi.⁴⁴ V Sloveniji so potekale v okviru oziroma pod imenom Zveze delovnega ljudstva Slovenije in so imele znaten odmev v javnosti. Z njimi sicer niso dosegli izboljšanja razmer, pač pa so ob najbolj žgočih zahtevah tistega časa razgibali delovne množice, ki so javno izrazile svojo borbena voljo in povezovali delavce, kmete, izobražence, obrtnike in druge delovne sloje v skupnem boju.

Mestni iniciativni odbor ZDLS v Ljubljani je že februarja 1940 v letaku Delovnemu prebivalstvu Ljubljane opozoril, da se stanje glede draginje ne bo spremenilo, dokler ne bodo delovne množice same nastopile zoper draginjo in drugim posledicam vojne. Oblasti namreč zapirajo najbolj zavedne borce za boljši košček kruha, kakor na primer trboveljske rudarje, in prepovedujejo protidraginjska zborovanja, na primer draginjski shod 4. februarja, ki so ga sklicale vse tri strokovne delavske organizacije. Delovno ljudstvo naj bi enotno nastopilo v boju za naslednje zahteve: 1. izvajanje ukrepov proti vojnim dobičkarjem, ki višajo cene; 2. poživitev dela protidraginjskih komisij s tem, da pridejo vanje zastopniki delovnih slojev; 3. podjetja in država morajo delavcem in uslužbencem zvišati mezde in plače najmanj za 40 odstotkov, bremena vojne naj nosijo bogatejši sloji; 4. znižati davke, mitnine in trošarino, ki obremenjujejo revnejše sloje; 5. v

42. Banško poročilo 1940; Delavska pravica 16. V. 1940, 24. V. 1940, 27. VI. 1940, 4. VII. 1940, 1. VIII. 1940; glej tudi Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930-1941, Lj. 1967, str. 155-166 (L. 1940). A IZDS, Delavska zbornica, Izkazi o stavkah.

43. Proleter avgust-september 1940. Bevc: „Reforme“ i skupoča.

44. Glej o tem Spominski zbornik „40 godina“, I. del, 3. knjiga, Akcije protiv skupoče.

praksi naj se prizna svoboda mezdnih gibanj, stavk, zborovanj, shodov in tiska. Letak na koncu poudarja, da bo boj za uresničitev teh zahtev vodila kljub preganjanju ZDLS, „ki združuje vse zavedno delavstvo, kmete, obrtnike, nameščence itd.“⁴⁵

Do pravih množičnih protidraginjskih nastopov je prišlo v drugi polovici leta 1940. Razčlenitev posameznih protidraginjskih akcij kaže, da so potekale po enotno zamišljenem načrtu, ki je uspel tu bolje, tam slabše. To izpričuje tudi ohranjeni partijski letak, ki je dejansko direktivno pismo za organiziranje protidraginjskih akcij. Obširno pojasnjuje njihov namen in daje tudi nadrobnejša navodila za njihov potek. Javne nastope množico proti druginji utemeljuje s tem, da je bila vlada primorana izdati vse odredbe, tudi odredbo o pobijanju druginje in spekulacije, le na pritisk prebivalstva, in so torej odredbe le pesek v oči delovnemu ljudstvu, ker se ne izvajajo. V protidraginjskih odborih sedijo trgovci, podjetniki „in njih plačanci iz JRZ in JNS in še kak socialnodemokratski birokrat“, ni pa v njih zastopnikov delovnega ljudstva. Kakšen naj bi torej bil boj zoper druginjo? Prek občinskih odborov, raznih organizacij in ustanov naj bi s protestnimi akcijami zahtevali, naj pridejo v odbore za pobijanje druginje izključno predstavniki delavcev, kmetov, uradnikov in gospodinj ter prevzamejo celotno nadzorstvo nad cenami. Dalje naj bi zahtevali od oblastnih organov, naj prenehajo zatirati boj delovnega ljudstva za zboljšanje razmer in dovolijo delavstvu svobodo stavke, tiska in zborovanja. V letaku so navedeni tudi konkretni predlogi za izvedbo akcij: sestaviti delegacijo gospodinj iz vsakega obrata v občini ali mestu, ki bo nesla peticijo na občino oziroma magistrat; sestaviti delegacijo najbolj borbenih delavcev v vsakem obratu, ki naj bi predložila vodstvu podjetja zahteve za zvišanje plač in druge zahteve. Vse te delegacije naj bi predložile spomenice, če je mogoče v enem tednu. V ta namen naj bi takoj stopili v stik s predstavnicami žensk, gospodarskih, kulturnih in strokovnih organizacij in jih pridobili za protidraginjsko akcijo. V kmečkih občinah, kjer ni delavcev, naj bi sestavljala takšno delegacijo po ena ženska in en moški iz vsake vasi. K akciji naj bi pritegnili tudi opozicijske občinske odbornike. Zahteve v kmečkih občinah naj bi se nanašale na boj proti druginji, na izplačevanja podpor ženam mobiliziranih, zajele pa naj bi tudi vse komunalne zahteve. V pasivnih krajih naj bi zahtevali tudi brezplačno delitev hrane. Delegacije, ki bodo nesle peticije na občine in magistrate, naj bi podprle množice z demonstrativnimi nastopi. V tovarnah naj bi izvolili obratne akcijske odbore, ki naj bi sestavili zahteve po zvišanju plač in kolektivne pogodbe. Ta akcija naj bi bila organizirana od spodaj in ne „po sindikalnih birokratih“.⁴⁶ V smislu teh napotkov za tovarne je na primer sindikalna opozicija v tovarni Saturnus izdala letak, ki je v njem razkrinkovala socialdemokratske voditelje sindikalne podružnice, ker so v zahtevah po zvišanju plač, predloženih vodstvu podjetja, zahtevali zase večji povešek kakor za druge delavce. Zato delavstvu niso poročali o poteku tarifne akcije. Opozicija je zahtevala takojšnjo spremembo predloga po zvišanju plač s tem, da se izboljšajo prejemki predvsem delavcem z najnižjimi dohodki. Predlagala je sestavo posebne delegacije iz vrst delavstva, ki naj bi vodstvu podjetja predložila te zahteve. Če pa zahtevam ne bi ugodili, naj bi izvolili poseben akcijski odbor. Zahtevali so tudi volitve v nov odbor sindikalne podružnice.⁴⁷

Značilno je, da o množičnih protidraginjskih akcijah, ki so se začele julija in po-nehale oktobra 1940, časniki niso ničesar poročali, dasiravno so zelo intenzivno sprem-

45. A CK ZKS, Letak „Delovnemu prebivalstvu Ejubljane“ Mestni iniciativni odbor za ZDLS.

46. A CK ZKS, Letak Dragi prijatelj, sprejmi mnogo sodružnih pozdravov Tvoj prijatelj.

47. A CK ZKS, Letak Delavstvu tovarne Saturnus – Moste – Sindikalna opozicija.

ljali problematiko okrog naraščajoče draginje. Ohranila pa so se poročila banske uprave, policijskih in žandarmerijskih oblasti in drugi dokumenti, iz katerih lahko vsaj deloma prikažemo potek teh akcij.

Prve demonstracije, 23. in 30. julija v Ljubljani, so imele izrazito ženski značaj. Okrog 200 žena vojaških vpoklicancev iz mesta in okolice je pred zgradbama banske uprave in mestnega glavarstva terjalo redno izplačevanje vojaških podpor za vpoklicance, zvišanje teh podpor ali pa odpustitev njihovih svojcev domov. Uprava policije je poročala, da je potekala propaganda za to akcijo zelo intenzivno od ust do ust. Zabeležila je tudi tajne sestanke, na katerih so sestavljali resolucije in zbirali podpise. Podobna ženska demonstracija je bila tudi 28. julija v Zagorju.⁴⁸

Dne 24. avgusta je bila množična akcija pred stavbo mestnega glavarstva v Mariboru. Okrog tisoč demonstrantov je kričalo zoper draginjo in posredovalo pri predstavniku občine zaradi preselitve tekstilne tovarne Doctor et drug v Beograd.⁴⁹ Na demonstracijskem zborovanju je govoril Slavko Šlander. Zbrana množica je zahtevala od župana, da sprejme delegacijo. Ta mu je izročila zahteve. Policija je aretirala nekaj ljudi, vendar so jih morali na pritisk demonstrantov, zlasti žensk, izpustiti. Namera, da se demonstrantje združijo s stavkajočimi stavbinci in tekstilci, je kljub surovemu nastopu policije uspela. S hitlerjevskimi provokatorji, ki so hoteli po svoje izrabiti demonstracijski nastop, pa so demonstrantje obračunali sami. Akcija se je nadaljevala še ves teden s pisanjem protidraginjskih gesel po mestu, ob koncu tedna pa so pripravili manjše demonstracije po predmestju.⁵⁰

Dne 1. septembra 1940 je bila protidraginjska akcija pred občino Šmartno pod Šmarno goro. Predsedniku občine so izročili dve resoluciji z zahtevami po pobijanju draginje.⁵¹ V njih so zahtevali, da se začno vsi odgovorni dejavniki odločno boriti zoper naraščajočo draginjo, da preprečijo zločinsko početje špekulantov in jih občutno kaznujejo ter ukrenejo vse, da bi se cene ustalile. Zahtevali so razpust protidraginjskih odborov in ustanovitev novih, v katerih bodo resnični zastopniki koristi delovnega ljudstva. Zahtevali so omejitve uvoza in uvoz iz tistih držav, ki lahko nadomestijo pomanjkanje domačih proizvodov, predvsem iz Sovjetske zveze. Dalje so zahtevali, da se takoj uredi redno izplačevanje podpor družinam vpoklicancev, ki stradajo, in zvišanje teh podpor z draginjskimi dokladami do višine minimalnih mezd. Vpoklicancem naj bi se odpisali davki, kmetom, ki so oddali konje, pa naj bi se redno izplačevala odgovarjajoča odškodnina. Občinska uprava bi morala priskrbeti pri banovini ali vladi izredne kredite za nabavo zalog živil in za podporo siromašnim kmetским družinam in družinam brezposelnih. Občanom naj bi omogočili nadzorovati razdeljevanje teh podpor. Občinske uprave v ljubljanski okolici naj bi začele akcijo za odpravo mitnin in za znižanje cen električnega toka. Občinska uprava bi morala zagovarjati potrebe občanov pred višjimi upravnimi oblastmi in biti resničen posredovalec med le-temi in ljudstvom. Kajti „borba delavstva za višje plače in boljše delovne pogoje je v današnjem času ne samo upravičena, temveč nujna, in zato zahtevamo, da oblasti te borbe delavstva ne ovirajo. Urediti je treba zavarovanje za brezposelne sezonske delavce in s pomočjo uvoza surovin iz Sovjetske

48. Bansko poročilo 1940.

49. Aprilski rat 1941, Bgd. 1969, str. 948-952. Izvod iz izveštaja Dravskog žandarmerijskog puka 27. novembra 1940 komandantu Drinskog žandarmerijskog puka o političkoj situaciji na području puka. Dalje cit. Izveštaj Dravskog puka.

50. Slovenski poročevalec 11. III. 1953. Protidraginjske demonstracije mariborskih žena leta 1940.

51. Izveštaj Dravskog puka; Bansko poročilo 1940.

zveze preprečiti redukcije, zlasti tekstilnega delavstva.“ Hkrati so bile v spomenici postavljene zahteve po zvišanju plač državnim in banovinskim uslužbencem.⁵²

Istega dne kakor v Šmartnem sta bili takšni demonstraciji še v Devici Mariji v Polju, kjer je delegacija demonstrantov izročila županu pet resolucij, in v Dobrunjah. Naslednjega dne, 2. septembra, je bila protidraginjska demonstracija okrog sto rudarskih žena v Grizah pri Celju, 7. septembra pa pred občino na Ježici.⁵³ Tudi spomenica iz akcije na Ježici se je ohranila. Sestavljajo jo podobne zahteve kakor v Šmartnem, le da so podrobneje razčlenjene. Zraven zahtev okrog preskrbe prebivalstva, zvišanja minimalnih mezd, draginjskih in drugih doklad, podpor za vpoklicance, ki naj bi jih občina predložila banovinski upravi, terjajo tudi preprečitev izseljevanja slovenske industrije iz Slovenije, ki povzroča še večjo brezposelnost. Delavstvo naj bi zaščitili pred poslabšanjem delovnih razmer in mu dovolili svobodo akcije zoper podjetnike. Kmetom naj bi izplačali odškodnino za oddane konje, prostore in po vojski storjeno škodo na poljih, mladini pa zagotovili zaposlitev. Spomenica pa se ni omejila samo na gospodarsko-socialne zahteve, imela je tudi politično obeležje. Tako so v njej protestirali proti nameram, da bi se „notranjepolitične razmere spreminjale v smislu stanovske in sploh avtoritativne ureditve države, ker bi to prizadelo delovno ljudstvo v celoti“. Od občine so zahtevali, naj se kot zastopnica koristi občanov pridruži boju zoper draginjo, na svojem delovnem območju pa sama izpelje najpotrebnejše ukrepe, na primer priskrbi in nabavi najnujnejša živila, siromašnim omogoči nakup na obroke s pomočjo kreditov itd. Občinski protidraginjski odbor naj bi sestavljali delavci in kmetje, ki bi vodili vse protidraginjske akcije ter sodelovali pri nabavi in razdelitvi živil. Ustanovili naj bi poseben fond, iz katerega bi se državnim podporam družinam vpoklicancev doplačevalo toliko, da bi dosegli višino minimalnih mezd. Občina naj bi se pridružila tudi boju za odpravo mitnin ter znižanje cen električne energije in vodarini. Skratka, vse gospodarstvo in poslovanje naj bi se uredilo v smislu ljudske politike. Občina torej ne bi smela biti le pomožni organ splošne uprave, temveč sredstvo za boj in izboljšanje položaja delovnega ljudstva. Na spomenici je podpisana delegacija delovnega in kmetijskega ljudstva v imenu zbranih občanov Ježice, ki sta jo vodila komunista Andrej Kumar in Vinko Stupar.⁵⁴

Občinska uprava je 9. septembra poročala o poteku demonstracij okrajnemu načelniku, komandantu I. divizionu 16. topniškega polka na Ježici ter tajništvu JRZ v Ljubljani. Okrog 200 ljudi, med njimi precej mater z otroki, je demonstriralo pred občinskim domom na Ježici od 17. do 19. ure. Akcija je bila dobro pripravljena zlasti na črnuški strani, od koder je bilo tudi največ demonstrantov. Rezka Dragar in Vinko Stupar sta tam agitirala od hiše do hiše. Demonstrantje so se zbrali pri črnuškem mostu in v sprevedu prišli pred občinsko pisarno. Pozvali so župana, naj pride ven, in začeli brati spomenico. Vsako točko zahtev je spremljal vik in krik ter vzkliki. Ko so spomenico prebrali, so zahtevali od župana, naj izjavi, da bo do določenega roka ugodil posameznim zahtevam. Župan je to odklonil, češ da bodo spomenico obravnavali kakor vse druge zahteve, po uradni poti. Na zahtevo demonstrantov je s podpisom potrdil, da je sprejel od zastopnikov delovnega ljudstva peticijo protidraginjskega značaja. Sprožili so tudi zahtevo, naj se takoj izvoli protidraginjski odbor, kar pa je župan odklonil, ker da je to

52. A CK ZKS, Spomenica Županu in odboru občine Šmartno pod Šmarno goro—Občani.

53. Izveštaj Dravskega puka; Banskó poročilo 1940.

54. Županu občine Ježica — delegacija delovnega in kmetijskega ljudstva v imenu zbranih občanov Ježice; izvirnik je na Obč. Ÿ ZB Ježica, fotokopija v A IZDG.

stvar občinskega odbora. Na pritisk demonstrantov je prišel župan mednje ter jim izjavil, da je sprejel spomenico in da bo storil vse, da se bodo utemeljene zahteve izpolnile. Toda s tem množica ni bila povsem zadovoljna. Ko pa je prišel okrajni načelnik, so se ljudje začeli razhajati. Voditelja demonstracije se njegovi zahtevi, naj se zglasita pri njem v pisarni, nista odzvala, dokler nista dobila zagotovila, da ne bosta aretirana. Pred pisarno so ljudje kričali: „Kruha nam daj, lačno smo!“ Šele ko je načelnik poklical policijo iz Ljubljane, se je množica začela razhajati.

Po politični pripadnosti so bili demonstrantje, kakor ugotavlja poročilo, zvečine komunisti in njih simpatizerji, pa tudi socialisti in sokoli so bili zraven. Župan v poročilu okrajnemu načelniku pripominja, da bi bilo treba ugotoviti odgovornost društva Vzajemnost za demonstracije, pa tudi to, če je v skladu s pravili vsedržavne privilegirane organizacije sokolske, da njeni člani sodelujejo na takšnih demonstracijah, kjer je bilo slišati vzklike „Dol z režimom“. Pozneje je župan poslal okrajnemu načelniku še dodatek k poročilu, v katerem je imensko navedel 80 oseb, ki so sodelovale na demonstraciji. Še posebej je označil člane Sokola ter državne, banovinske in občinske uslužbenke. Ker so bili med demonstranti tudi otroci, je predlagal, naj bi učiteljsvo dobilo navodila, da bi opozorilo učence v šoli, naj se v prihodnosti vzdržijo takšnih stvari. Na to je opozarjal zlasti zato, ker so po policijskih informacijah pričakovali v bližnji prihodnosti še hujše demonstracije.⁵⁵

V občini Šmartno pod Šmarno goro so se demonstracije 8. septembra ponovile. Okrog 250 zbranih ljudi je s silo razgnala policija, organizatorje pa odpeljala na okrajno načelstvo. Naslednjega dne, 9. septembra, so bile demonstracije tudi v Trbovljah in Hrastniku. Sodelovale so predvsem rudarske žene, ki so prek deputacije izročile predsednikoma občin spomenici s predlogi za boj proti draginji.⁵⁶

Najbolj množična in učinkovita je bila demonstracija 10. septembra v Ljubljani. V njej je sodelovalo več kot tisoč ljudi.⁵⁷ Delegacija je izročila županu in odboru mestne občine spomenico, v kateri so predlagali konkretne ukrepe za zaježitev draginje, za boj proti špekulacijam, za znižanje cen in podporo prizadetemu prebivalstvu. Med drugim so zahtevali strogo nadzorstvo nad PRIZADOM in drugimi izvoznimi ustanovami ter maksimiranje cen življenjskih potrebščin na višino cen indeksa Narodne banke z dne 1. septembra 1939. Zahtevali so, da oblasti izdajo ukrepe za znižanje stanarin in preprečijo delozacijo tistih, ki ne morejo plačati. Zahtevali so razpust obstoječih protidraginjskih odborov in izvolitev novih. Odbori naj bi prišli v roke zastopnikov delovnega ljudstva. Tistim protidraginjskim odborom, ki jih je ljudstvo že samo izvolilo, pa naj bi oblasti priznale pravico nadzorstva nad ukrepi proti špekulaciji in draginji. Terjali so uvedbo progresivnega državnega, banovinskega in občinskega protidraginjskega davka, ki naj bi ga plačevali pridobitni krogi. Iz dohodkov tega davka naj bi se plačevale podpore družinam delavcev, obrtnikov in malih kmetov, ki so zaradi orožnih vaj zgubili zaslužek, ter sezonskim delavcem med mrtvo sezono. Zahtevali so tudi zvišanje podpor, zaposlitev mladine, odpravo mitnin in navajali še druge zahteve, ki so jih vsebovale že

55. Poročilo občinske uprave na Ježici z dne 9. IX. 1940 Franju Mardešiču okrajnemu načelniku Ljubljana; župan Ježice z dne 9. IX. 1940 tajništvu JRZ v Ljubljani; občinska uprava na Ježici z dne 8. IX. 1940 komandantu I. divizionu 16. art. polka na Ježici; občinska uprava na Ježici Franju Mardešiču okrajnemu načelniku Ljubljana z dne 13. IX. 1940. Izvirniki so na Obč. odboru ZB Ježica, fotokopije v A IZDG.

56. Izveštaj Dravskog puka.

57. Izveštaj Dravskog puka; BANSKO poročilo 1940.

navedene spomenice v drugih občinah. Dodane so še splošne zahteve po svobodi organiziranja, zborovanja in akcij za obrambo življenjskih interesov ter protest zoper namere oblasti, da razpuste svobodne delavske strokovne organizacije, ki naj bi jih nadomestila izključno le Jugoras oziroma Zveza združenih delavcev. Spomenica je terjala, da župan ugodí najprej tistim zahtevam, ki spadajo v njegovo pristojnost, kakor je odprava trošarine, znižanje cen elektrike in vodarine, druge zahteve pa nemudoma in s primer-no podkrepitvijo predloži banu ter ministru za socialno politiko.⁵⁸ Hkrati so izročili županu spomenico odpuščenih delavcev tovarne Avtomontaža, ki zahteva nujne ukrepe, da bi se preprečila selitev tovarne iz Slovenije. V primeru pa, če ni mogoče preprečiti likvidacije tovarne, naj priskrbe delavcem zaslužek drugod.⁵⁹

Po pričevanju udeleženca demonstracij in člana delegacije Viktorja Stoparja so bili med demonstranti delavci, uslužbenci in kmetje. Nekatera podjetja so ob 10. uri celo ustavila delo, da so delavci in uslužbenci lahko odšli pred magistrat.⁶⁰ Ježiški župan je na primer poročal tajništvu JRZ v Ljubljani, da so delavci in uslužbenci Vidmarjeve tovarne v Savljah odšli na demonstracije pred magistrat z dovoljenjem tovarnarja Staneta Vidmarja, ki jim zaradi tega ni ničesar odtrgal pri plači.⁶¹ Poleg delavcev iz Ljubljane in okolice so prišli tudi kmetje z Rudnika, Ižanske ceste, iz Štepanje vasi in Most, vrtnarji iz Trmovega, Krakovega, Prul, Mestnega loga itd. Spomenico, ki jo je izročila županu tričlanska delegacija, in sicer ključavničar Viktor Stopar, stavbinec Franc Berdajs in delavka iz Saturnusa Marička Kušlan, so podpisali predstavniki 23 delavskih društev in organizacij.⁶² Trg pred magistratom, ki je bil poln demonstrantov je bil močno zastražen s policijo. Potem ko je delegacija izročila spomenico, je zbrana množica po predvidenem načrtu odšla v sprevedu po Miklošičevi in Dalmatinovi cesti na Ajdovščino. Tam so se po skupinah razšli.⁶³

58. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. No 496/40. Spomenica Županu in odboru mestne občine ljubljanske; Ljubljana.
59. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. No 496/1940, Županu in mestnemu odboru občine Ljubljana, Odpuščeni delavci „Avtomontaže“.
60. Viktor Stopar: Demonstracije protiv skupoče u Ljubljani. Zbornik „40 godina“, I. del, 3. knjiga, Bgd. 1960, str. 460-461. Stopar je datum demonstracije napačno postavil v december namesto v september.
61. Župan Ježice z dne 9. IX. 1940 tajništvu JRZ v Ljubljani. Izvirnik v Obč. O ZB Ježica, fotokopija v A IZDC.
62. To so bili Savez gradjevinarskih radnika Jugoslavije, podružnica Ljubljana (Berdajs Franc in Ganziti Rudolf), Splošna delavska strokovna zveza Jugoslavije – Ljubljana Podzveza tekstilnega delavstva (Štupar – Žiberna), Zveza bančnih, zavarovalnih, trgovskih in industrijskih uradnikov Jugoslavije – podružnica Ljubljana (nečitljiv, Brilej), Delavsko kulturno društvo Vzajemnost, Ljubljana-Bežigrad (Zagožen Martin), Delavsko kulturno društvo Vzajemnost, Ljubljana-Dravlje (Lakner Peter – Kokalj Martin), Delavsko kulturno društvo Vzajemnost, Ljubljana-Barje (Podlipec Franc – Dariž Josip); Delavsko kulturno društvo Vzajemnost, Ljubljana-Moste pri Ljubljani (Jančič – podpis nečitljiv), Društvo nameščencev Nabavljalne zadruge uslužbencev državnih železnic v Ljubljani (oba nečitljiva) Tovarna Unitas (Rozman Avgust), Tovarna Avtomontaža (Stopar Viktor), Za Rojina „Avtobus“ (Kolman), Za gospodinje Šiška – Butinar Ljudmila, Za gospodinje Bežigrad – Pavčič, Porenta; Anton Polisek (Adolf Pojirkruh), Tovarna Saturnus (Dovč Angela), Lim tovarna (Osenjak Ivan), Za tovarno „Jugoindus“ (Turk Jože), za firmo Jugo-Radiator (Jože Hodošček) Vajenci (Dolgan, Erzin), za gospodinje (Šloser Mara), za gospodinje: Štemberger Marija, tovarna Zakotnik (nečitljiv). Izvirnik so na prošnjo uprave policije v Ljubljani odstopili tej ustanovi. Kopija se je ohranila v Mestnem arhivu Ljubljana, Reg. II. Preds. No 496/40.
63. Glej op. 60.

Uprava policije je skrbno zasledovala protidraginjsko gibanje. Upravnik dr. Lovro Hacin je 16. septembra opozoril mestni svet, da bodo 18. septembra ponovno demonstracije. Na njih naj bi sodelovali tudi delavci z Jesenic, iz Trbovelj in drugih krajev. Zato je zaprosil za pomoč poklicne gasilske straže, ki naj bi pregnale demonstrante z vodnimi curki iz motorne brizgalke, „kar se je zelo obneslo pri dijaških demonstracijah“. Hkrati je tudi opozoril, da pričakuje policija na osnovi poizvedb še več takšnih demonstracij. Občinskemu vodstvu je tudi svetoval, naj bi mestna občina ljubljanska sledila zgledu beograjske občine in začasno ukinila trošarino na živila. S tem bi dobili v mesto cenejša živila in bi tako povod za demonstracije odpadel.⁶⁴

Direktor mestnih uradov je takoj poročal o demonstracijah banski upravi in predlagal, naj bi banska uprava takoj vzela v postopek tiste zahteve, ki spadajo v njeno delovno območje. Glede zahteve po ukinitvi trošarine, znižanju cen elektrike in vode pa je mestnim uradom naročil, naj preučijo možnosti, ali se želji predlagateljev spomenice lahko ustreže.⁶⁵ O tem je 28. septembra obvestil tudi Splošno delavsko strokovno zvezo Jugoslavije, katere predstavnik je bil v delegaciji, z opombo, da tvori elektrika in trošarina del dohodkov mestne občine. V primeru, da se ti dohodki spremenijo v večjem obsegu, se premakne iz ravnotežja tudi ves proračun, kar pa bi ogrozilo javne naloge mestne občine.⁶⁶

Na temelju poročil načelnika trošarinskega oddelka, mestne elektrarne in vodovoda so bili predlogi po znižanju zavrnjeni, ker bi to povzročilo prevelik izpad dohodkov mestne občine.⁶⁷ O tem so obvestili tudi javnost v članku „Ali mestna trošarina res povzroča draginjo?“⁶⁸

V Ptujju so bile demonstracije pred okrajnim načelstvom in občino 13. septembra. Demonstrante so razgnali brez večjih incidentov.⁶⁹ Ohranil se je osnutek resolucije delavcev in nameščencev ptujskega okraja, ki zahteva takojšnje konkretne ukrepe zoper nevzdržne razmere, zlasti zahteva: maksimiranje cen živil, omejitev izvoza, nadzor nad proizvodnjo in zalogami živil, z zakonitimi sredstvi razbiti kartele in institucije, ki ne ščitijo konsumentov in ljudstva, ter kaznovati špekulante; preosnovati protidraginjske odbore, delavcem in nameščencem zvišati plače v razmerju z draginjo, to je najmanj za 50 odstotkov. Zvišanje naj bi se uzakonilo z novim zakonom o minimalnih mezdah – dalje zahteva preskrbo s surovinami ter javna dela.⁷⁰

Demonstracije so pripravljali tudi v Nomnju pri Bohinjski Bistrici, vendar do njih ni prišlo, ker so aretirali glavnega organizatorja Jožeta Ažmana. Podobne demonstracije so bile še 20. septembra v Zagorju in v Trziču, kjer so aretirali sedem oseb zaradi širjenja

64. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. 545/40, uradno sporočilo direktorja mestnih uradov predsedniku mestne občine z dne 16. IX. 1940 o telefonskem sporočilu upravnika policije dr. Lovra Hacina.

65. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. No 496/40, Direktor mestnih uradov Kraljevi banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.

66. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. No 496/40; Direktor mestnih uradov Splošni delavski strokovni zvezi, podzveza tekstilnega delavstva v roke Žiberna Borisa, odbornika podružnice, Ljubljana, Tyrševa cesta 66 dne 1. X. 1940.

67. Mestni arhiv Ljubljana, Reg. II. Preds. No 461/40, Poročilo trošarinskega oddelka predsedstva mestne občine z dne 21. IX. 1940; Mestna elektrarna Ljubljanskemu direktorju mestnih uradov z dne 11. X. 1940, Mnenje glede vodarine.

68. Slovenski dom 5. X. 1940.

69. Bansko poročilo 1940.

70. A CK ZKS. Osnutek resolucije delavcev in nameščencev ptujskega okraja z dne 9. IX. 1940.

letaka Protidraginjske zahteve delovnega ljudstva v Trziču in okolici, 21. septembra v Mariboru, kjer so se spopadli z orožniki in policijo, 22. septembra v Borovnici, kjer je bil aretiran organizator akcije Zalar, 7. oktobra v Grižah pri Celju in 10. oktobra v Trbovljah. Živahne protestne akcije proti draginji so bile tudi v Črnomlju.⁷¹

V pismu ZDLS delovnemu ljudstvu Prekmurja, oktobra 1940, so navedene naloge kmetijskega ljudstva v boju proti draginji. Pismo poziva k ustanavljanju vaških in mestnih odborov, ki naj vodijo boj delovnega ljudstva proti kopičenju blaga in navijanju cen. Kmetom ne bi smeli dovoliti prodajati zemljo, živino in orodje zaradi davkov in drugih terjatev. Revnim in po slabi letini prizadetim bi bilo treba davek odpisati. Oblast naj priskrbi seno, krmo, živila in kurivo poceni, revnim pa zastonj. Prepreči naj raznim bankam, da bi kmetu odrejale nizke cene živine, vtem ko bi meso in mast trgovci drago prodajali. Preprečiti je treba tudi verizenje s cenami poljedelskih pridelkov na škodo kmeta in delavca. Družinam, ki stradajo, ker sezonski delavci zaradi vojne niso ničesar zaslužili, mora oblast zagotoviti prehrano, dokler ji ne priskrbi dela.⁷² Zveza kmečkih fantov in deklet pa je na zborovanju v Celju 18. novembra 1940 tem zahtevam dodala še zahtevo po bolniškem, starostnem in nezgodnem zavarovanju, po sanaciji podeželja, podpori družinam s številnimi otroki in po agrarni reformi.⁷³

Dasiravno so potekale demonstracije v zakoniti obliki, so policijske oblasti začele njih organizatorje preganjati. Uprava ljubljanske policije je 28. oktobra 1940 na primer sporočila predsedniku mestne občine, da je po navodilih banske uprave uvedla poizvedbe zaradi kazenskega postopanja proti osebam, ki so 10. septembra 1940 med protidraginjskimi akcijami „predlagale resolucije z originalnimi podpisi“.⁷⁴ V posebnem letaku septembra 1940 je ZDL opozorila, da je bilo „te dni več siromašnih udeležencev protidraginjskih akcij kaznovanih z drakonsko globo 750 din. Več bojevnikov za pravice ljudstva pa je bilo aretiranih“. Letak zahteva, naj jih oblasti takoj izpustijo in ukinejo denarne kazni.⁷⁵

Hkrati s protidraginjskimi akcijami so žandarmerijske in policijske oblasti zabeležile v tem času številne napise oziroma trosilne akcije s protirežimskimi, komunističnimi in prosovjetskimi gesli. Takšne akcije so sicer stalno spremljale komunistično in tudi opozicijska gibanja, omenjamo jih zato, ker so bile med protidraginjskim gibanjem še posebej pogoste in hkratne v različnih krajih Slovenije, ne samo v industrijskih središčih in mestih. Tako navaja žandarmerijsko poročilo takšne akcije oktobra 1940 v Tacnu, Kranju, Podnartu, Jesenicah, Koroški Beli, Krškem, Gradacu, Semiču, Brežicah, Sevnici, Ribnici, Ptujju, Celju, Revirjih, Grižah, Cerknici,⁷⁶ policijska poročila pa še v Prevaljah, na Trški gori, Puconcih, Celju in Trziču.⁷⁷ O poplavi komunističnih letakov je poročal tudi Slovenec.⁷⁸

71. Izveštaj Dravskog puka; Bansko poročilo 1940. Za akcije v Trziču tudi AS, Drž. pravd., fasc. 34, KS Fink Jože 2623/40. Za Črnomelj Janko Jarc: Bela krajina v uporu. Kronika II., št. 1, 1953.
72. AS, Viš. drž. pravd., fasc. 47, KS 2032/40, Letak Prekmurskemu delovnemu ljudstvu – ZDLS, Ljubljana, oktobra 1940.
73. Večernik, Maribor 18. XI. 1940.
74. Mestni arhiv Ljubljana Reg. II, Preds. 545/40, Uprava policije v Ljubljani, predsedniku mestne občine v Ljubljani z dne 28. X. 1940; ker je bil izvornik resolucije temeljni dokazni dokument v postopanju je uprava policije zahtevala, da se ji izvornik vrne. Zato je resolucija ohranjena le v prepisu.
75. A CK ZKS, Letak „Kako dolgo še?“, faksimile letaka je v Zborniku fotografskih dokumentov o boju KPS I. del, 2. knjiga, str. 454.

Edini slovenski list, ki je poročal o protidraginjskih demonstracijah, je bila Ljudska pravica. Med vzroki, ki so pripeljali do teh nastopov delovnih ljudi, navaja, „da doslej še noben špekulant iz Slovenije ni bil aretiran, v protidraginjskih odborih sedijo trgovci, veliki obrtniki, špekulanti in veržniki. Vlada in banovina dovoljujeta novo zviševanje cen, preskrbovalni urad PRIZAD, ki sta ga ustanovili, je le špekulantsko gnezdo.“ Delovno ljudstvo je pravilno presodilo, da vlada ne bo sama od sebe udarila po špekulaciji in zatrla draginje. Zato so v mnogih krajih organizirali skupne nastope delavcev, kmetov, gospodinj in vseh, ki jih je draginja prizadela. V Ljubljani, Mariboru, Trzinu, Borovnici, Smartnem, Kamniku, Trbovljah, Zagorju, na Ježici in drugod so šli skupno na občino in predložili županom svoje zahteve. Iz teh pohodov na občine so se razvile prave demonstracije. V mnogih krajih si je delovno ljudstvo izvolilo po okrajih in tovarnah odbore za boj proti draginji in špekulaciji ter zahtevalo od županov, naj priznajo te odbore za predstavnike delovnega ljudstva. Sprva so župani obljubili izpolnitev zahtev, ki so jih predložili predstavniki protidraginjskih odborov, in so tudi priznali od ljudstva izvoljene odbore. Ponekod so celo znižali cene nekaterim živilom. Ko pa je val protidraginjskega boja popustil, so začeli preganjati udeležence demonstracij in člane protidraginjskih odborov, navijanje cen pa se je nadaljevalo. Izkušnje tudi kažejo, da se v boju zoper draginjo ne sme popuščati in da vlada in banovina kljub obljubam ne bosta storili ničesar, če se jih v to ne prisili. Akcijo bi morali razširiti na vse tiste kraje in množice, ki se doslej niso pridružili, in pritegniti zlasti male in srednje kmete, ki so prizadeti od draginje.⁷⁹ Glavni ton pisanja Ljudske pravice pa je bil usmerjen zoper špekulante, ki so s kopičenjem zalog povzročili še večje pomanjkanje, sebi pa prigrabili velik zaslužek. Rešitev vprašanja prehrane je Ljudska pravica videla samo v akciji širokih množic, ki bodo preprečile nastalo verižno trgovino. „Ljudstvo si mora priboriti kontrolo nad razdelitvijo življenjskih potrebščin in jo vzeti v svoje roke preko protidraginjskih in prehranjevalnih odborov, v katere voli delovno ljudstvo svoje najboljše predstavnike. Pod vodstvom teh odborov mora delovno ljudstvo izbojevati rekvizicijo vseh velikih zalog živil pri špekulantih in bogataših in tako zagotoviti hrano revnim kmetom in slabo plačanim in brezposelnim delavcem.“⁸⁰ O demonstracijah v Sloveniji je poročal tudi Proleter in jih označil za „lep primer odločnega boja delavskega razreda in komunistične partije v boju proti draginji“.⁸¹

Naj ob koncu pregleda protidraginjskega gibanja navedemo še takratno oceno centralnega komiteja KPJ, da so bile stavke in protidraginjske akcije „glasnik odločilnih razrednih spopadov“ in „člen v verigi velikega borbenega vala“. Ta ocena je izhajala iz spoznanja, da je prek akcij in stavk zmagovala težnja po enotnosti delavskega razreda spodaj, da so se delavci vse bolj zavedali političnega pomena ekonomskih bojev in da so množice sprejemale vodstvo komunistov v tem boju. Hkrati pa je osrednje vodstvo opozorilo, da boj na vasi še zmeraj zaostaja za bojem v mestih in da so bile akcije časovno in teritorialno še vedno preveč omejene in razdvojene. Tam pa, kjer so skušali prehitro sprevreči ekonomske akcije v politične in organizirali celo „akcije zaradi akcij“ brez predhodne priprave, je prišlo do ločevanja komunistov od ljudskih množic. Ta kritična misel, ki so jo ob oceni akcij izrekli tudi na peti državni konferenci KPJ, se je

76. Izveštaj Dravskog puka.

77. AS, Državno pravd., fasc. 46 in 34 (Kazenski spisi)

78. Slovenec 23. III. 1941.

79. Ljudska pravica januar 1941, št. 1. Boj proti draginji.

80. Ljudska pravica februar 1941, št. 2. Kaj je s krušnimi kartami in aprovizacijou.

81. Proleter avgust-september, št. 7-8. Glasniki odločilnih razrednih spopadov.

nanašala tudi na protidraginjsko gibanje v Sloveniji, „kjer so tovariši začeli pravilno organizirati odbore in demonstracije proti druginji, vendar so se pozneje pojavile tendence prezgodnjega zaostrovanja političnih akcij, akcij za vsako ceno, namesto da se načrtno pripravijo in organizirajo vse širše masovne akcije, ki izhajajo iz vsakdanje potrebe množic, kakor so boj proti druginji, proti dušenju delavskih bojev, prek stavk, itd.“⁸²

ACTIONS AGAINST THE HIGH COST OF LIVING IN SLOVENIA IN 1940

Summary

With the outbreak of the Second World War in September 1939 Yugoslavia, too, was forced to adopt war economy. As a consequence, the social status of the population, in particular of the lower classes, was rapidly deteriorating. In many branches of industry workers were being dismissed and the working hours shortened, public works were reduced and unemployment increased. The prices of the necessities of life were rising at a great rate, the value of the real income was decreasing, there began the accumulation of stock and speculations. All the political factors of the time as well as the government agencies had to deal with these problems, in particular with the high cost of living which affected almost the entire population. There was a danger that the discontent with the high cost of living would lead to revolutionary action. As early as September 23, 1939 the government issued an order to prevent further increase of the cost of living and the speculations. However, numerous subsequent orders of a similar kind and, above all, inquiries and memoranda of various professional organisations and guilds prove that the government order, which was not carried out consistently and which, by way of compromise, protected the trading classes, could not have prevented further increase of the cost of living and the resultant problems. In numerous strikes workers demanded that the wages increase in proportion to the rising cost of living. In 1940 the local administration recorded 23 strikes in Slovenia, two of them general. Together with the movement for higher wages professional labour organisations as well as women's societies, guilds and various other societies organized meetings against the high cost of living, demanding an improvement of the serious economic and social conditions. However, such declarative way of fighting did not produce the desired effect. The Yugoslav Communist Party took a broader viewpoint of the problem; the high cost of living was also the first step towards drawing the Yugoslav nations into the whirl of war and towards the loss of independence. The Communist Party regarded the struggle against the high cost of living as an essential ingredient in the general struggle of the working class. In the middle of 1940 it therefore organized actions all over the country. In Slovenia they were carried out from July till October, stirring rather wide circles of the population. Delegations of workers, supported by mass demonstrations, delivered to the local authorities memoranda with urgent demands and propositions for steps to be taken against the high cost of living. They demanded at the same time the freedom to strike, to hold meetings, the liberty of the press as well as other democratic rights. Actions against the high cost of living thus acquired a political character. They were particularly intensive in Maribor, Ljubljana and its surroundings, Tržič, Ptuj, Kamnik, Borovnica, and in other places. The Central Committee of the Yugoslav Communist Party characterized these actions against the high cost of living as „the herald of determined class struggle“ and as „a link in the chain of the great fighting efforts“. They were significant chiefly because they advanced the striving towards the unity of the working class, because they united the economic struggle with the political and because the masses accepted the leadership of the communists in that struggle.

82. Proleter avgust-september, št. 7-8. Glasniki odločilnih razrednih spopadov. Proleter januar 1941, št. 1. Resolucija V. državne konference KPI.

VPRAŠANJE PRIKLJUČITVE ZASEDENIH SLOVENSКИH POKRAJIN NEMŠKEMU RAJHU

Tone Ferenc*

UDC 341.223.2(430:497.12)“1941/1943“

Tone FERENC, senior research associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: THE QUESTION OF THE ANNEXATION OF THE SLOVENE PROVINCES TO THE THIRD REICH.

On the basis of new material the author discusses the question of the annexation of the occupied Slovene provinces (Lower Styria and Upper Carniola) to the Third Reich, establishing the reasons for the postponement of the annexation. The paper establishes that legal and technical reasons were decisive for the first two postponements and the national war of liberation for the third and final postponement.

1. Dosedanja obravnava in ugotovitve

Med osrednjimi vprašanji zgodovine nemške okupacije in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem je tudi vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin, tj. Spodnje Štajerske in Gorenjske, nemškemu rajhu. Zato je razumljivo, da so si posamezni raziskovalci tega obdobja naše narodne zgodovine postavljali to vprašanje in poskušali nanj odgovoriti na temelju dostopnih jim virov. To poslednje poudarjam zaradi tega, ker je v novejši oziroma sodobni zgodovini tako, da je izid raziskave ali odgovor na postavljeno vprašanje zelo odvisen od dostopnosti in poznavanja virov.

Če ne upoštevam tistih piscev, ki so se v svojih člankih dotikali vprašanja priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu in pri tem enostavno prevzemali ali brez utemeljitve zavračali izsledke drugih raziskovalcev, potem gre predvsem za tri raziskovalce, ki so si v svojih razpravah prizadevali odkriti čimveč neznanega in odgovoriti na nerešena vprašanja. Pri tem naj poudarim, da ti raziskovalci navedenega vprašanja niso obravnavali ločeno drug od drugega, temveč drug za drugim, pri čemer so bili drugima dvema za temelj znanstveni izsledki prvega.

Potem ko je Mirko Brolih v nekem svojem elaboratu opozoril komisijo za ugotavljanje zločinov¹, da je nemški okupator pripravljaval priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, a je ni nikdar izvedel, si je univ. prof. dr. Metod Mikuž v svoji obsežni razpravi „Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev

* Dr. Tone Ferenc, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg revolucije 1.

1. Kopija v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam arhiv MNOM), fond komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev v Severovzhodni Sloveniji.

Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu² prizadeval prikazati vzročno zvezo med narodnoosvobodilnim bojem in odložitvijo priključitve slovenske Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu. V prvem delu razprave (str. 733-748) je dr. Mikuž podal „pregled in opredelitev nacionalsocialističnih okupacij“ od leta 1938 do 1941, medtem ko je v drugem delu (str. 749-767) pregledno orisal okupacijsko zakonodajo v letu 1941, delo Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze ter zlasti na temelju podatkov iz zapisnikov štabnih razgovorov funkcionarjev nemške civilne uprave v Mariboru oziroma Gradcu odgovoril na vprašanje, zakaj je nemški okupator odložil priključitev navedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, in sicer najprej s 1. oktobra na 1. november 1941 in nato za nedoločen čas. Njegov sklep je, „da je prav NOB naših narodov, in slovenskega še posebej, toliko vplivala na dokončno odločbo Berlina, da ne čas ne obe deželi še niso bili „godni“ za priključitev.“³ V povzetku te svoje razprave je dr. Mikuž na postavljeno vprašanje, zakaj do predvidene priključitve ni prišlo, odgovoril takole: „Avtor meni, da je odgovor na vprašanje tesno zvezan s poživiljenimi partizanskimi akcijami v Gorenjski in Spodnji Štajerski, ki so oktobra in novembra 1941 naraščale tako, da je sredi decembra 1941 nastalo osvobojeno ozemlje v Gorenjski. Vsi ti dogodki so preprečili priključitev v letu 1941.“⁴ Svoje ugotovitve iz te razprave je dr. Mikuž povzel tudi v prvi knjigi svojega obsežnega „Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji“.⁵

Osnovnemu Mikuževemu sklepu ni mogel ugovarjati noben raziskovalec, pač pa so nekateri pisci hote ali nehote prezrli njegove ugotovitve in še naprej trdili, da je nemški rajh anektiral Spodnjo Štajersko in Gorenjsko.

Sam sem v vseh svojih razpravah in člankih o vprašanih nemške okupacije v Sloveniji – pri čemer pa se nisem posebej ukvarjal z vprašanjem priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu – vedno upošteval Mikužev osnovni sklep, da je bil narodnoosvobodilni boj glavni razlog za poslednjo odločitev priključitve Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu. Ugovarjal sem le njegovi trditvi, da je tudi v odložitvi priključitve od 1. oktobra na 1. november 1941 iskati vzrok v narodnoosvobodilnem boju, ter skušal ugotoviti natančnejši datum Hitlerjevega sklepa o daljši odložitvi priključitve. V svoji obsežnejši razpravi o narodnoosvobodilnem boju na Gorenjskem (decembra 1941) in januarja 1942⁶ sem na temelju novih virov, ki sem jih dobil v osrednjem nemškem arhivu v Potsdamu, opisal obravnavo prvega osnutka Hitlerjevega ukaza o priključitvi, ugotovil, da so v njem kar dvakrat spremenili določbo, kdaj se uvede nemško pravo v Gorenjski, opozoril: „Ni znano, zakaj so dvakrat spremenili določbo v osnutku ukaza o priključitvi, ki naj bi ga podpisal Hitler, in zakaj so vprašanju, ali naj na Gorenjskem uvedejo nemško pravo ob ali po priključitvi, posvečali takšno

2. Zgodovinski časopis (Kosov zbornik), letnik VI–VII/1952–1953, str. 733–767, navajam: Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev.

3. Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 765.

4. „There is the question: Why did Hitler not sign the decree scheme already set up? The autor thinks the answer to the question is strictly connected with recommencing actions of partizans in Upper Carniola and Lower Styria and increasing by October and November 1941 so as to constitute, in the middle of December 1941, even a Liberated Territory of Upper Carniola. By all those events the planned annexation, in 1941, is prevented.“ (Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 767)

5. M. Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 267–270 (navajam: Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I).

6. Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem januarja 1942. TV 15, 28. 5. – 1. 10. 1968 (navajam: Ferenc, Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem).

pozornost. Problem je bila torej Gorenjska in menim, da ne bo držala trditev dr. Mikuža, da je odložitvi priključitve vzrok ponovna oživitve partizanskih akcij na slovenskem Štajerskem, kot ne drži, da bi Gorenjsko nameravali priključiti nekoliko pozneje kot slovensko Štajersko, kar je pomanjkljiva interpretacija izjave dr. Wetzsa na štabnih razgovorih v Gradcu, 10. oktobra 1941. Menim, da je bil eden temeljnih razlogov za odložitve priključitve res zakonsko-tehničen.⁷ Tudi razlogi za drugo odložitve priključitve, to je s 1. novembra na neki bližnji, vendar do nedavnega še neugotovljen datum, ki jih je navedel dr. Mikuž v svoji razpravi (napad Štajerskega bataljona na Šoštanj), se mi niso zdeli zadostni in sem opozoril še na nekatere druge partizanske akcije, ki bi jih kazalo upoštevati. In končno sem glede natančnejšega datuma daljše odložitve priključitve opozoril na izjavo šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja v ljubljanskih zaporih ter povezal njegov obisk pri Hitlerju 22. januarja 1942 s sporočilom nemškega notranjega ministrstva 5. februarja 1942 o nadaljnji odložitvi priključitve.⁸ V novi razpravi o okupacijskih sistemih v Sloveniji 1941-1945⁹ sem glede obravnave vprašanja uvedbe nemškega prava v Gorenjski ob pripravah na priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, postavil tako domnevo. „Ni sicer podatkov, zakaj je bilo vprašanje uvedbe nemškega prava na Gorenjskem tako sporno, morda smemo domnevati, da so s poznejšo uvedbo nemškega prava nameravali še za nekaj časa, dokler ne bi rešili t. i. nacionalno-političnih vprašanj tudi na Gorenjskem, zlasti vprašanja deportacij Slovencev (...), ohraniti izreden položaj šefa civilne uprave, ki je lahko izdajal odredbe, zlasti še glede utrjevanja nemštva, ne da bi se oziral na kakršnekoli zakone in odredbe.“¹⁰

Svoje poglede in ugotovitve glede vprašanja priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu je razložil tudi Hubert Schara v svoji razpravi o nekaterih vprašanih nacistične okupacijske politike v zasedeni slovenski Štajerski in Gorenjski.¹¹ V prvem delu razpravlja o smernicah in posegih nacistične Nemčije v Sloveniji v okviru njenih, tj. nemških osvajalno-priključevalnih teženj, v drugem o vprašanju, zakaj je izostala predvidena formalna priključitev Štajerske in Gorenjske rajhu, medtem ko v tretjem delu na kratko riše potek zasedbe in postopen razvoj v vzpostavljanju okupacijskih oblasti oziroma izgradnjo uprave v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah. Na tem mestu nas seveda zanima le drugi del Scharove razprave ali odgovor na vprašanje, zakaj je nemški okupator odločil že predvideno priključitev slovenske Štajerske in Gorenjske rajhu, medtem ko v tretjem delu na kratko riše potek zasedbe in Gorenjske rajhu. Schara meni, da so bili problemi, do katerih je prišlo na področju zakonske tehnike, neposreden vzrok, da je bila priključitev, predvidena sprva za 1. oktober in nato za 1. november 1941, ponovno prestavljena na kasnejši datum. Odgovarja tudi na vprašanje, zakaj je imelo takšno vlogo vprašanje, ali naj nemško pravo uvedejo v Gorenjski ob njeni priključitvi nemškemu rajhu ali šele po njej. Kar sem jaz postavil kot rahlo tezo — namreč to, da so zaradi nerešenih narodno-političnih vprašanj v Gorenjski, skušali za nekaj časa „ohraniti“

7. Ferenc, Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem, TV 15, 17. in 24. 9. 1968.

8. Ferenc, Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem, TV 15, 24. 9. in 1. 10. 1968.

9. Tone Ferenc: Okupacijski sistemi v Sloveniji 1941–1945. Vojaški informator 1968/69, št. 1 in 2 ter Naša obramba, letnik 1/1969, št. 1–12 (navajam: Ferenc, Okupacijski sistemi).

10. Ferenc, Okupacijski sistemi. Vojaški informator 1968/69, št. 2, str. 21.

11. Hubert Schara: K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 239–262 (navajam: Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj).

izreden položaj šefa civilne uprave, ki je lahko izdajal odredbe, zlasti še glede utrjevanja nemštva, ne da bi se bil oziral na kakršnekoli zakone in odredbe¹², je Schara prepričljivo postavil kot dejstvo. Obravnavano vprašanje, kdaj naj bi uvedli nemško pravo v Gorenjski, je namreč povezal s pripravljanjem t. i. „odredbe o preureditvi“, kar sem — ne misleč na vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu — opisal v svoji razpravi o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji.¹³ Septembra 1941 so namreč v uradu poblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu sestavili osnutek imenovane odredbe. Ta naj bi bila določala, da je mogoče nekatere predele, ki jih določi državni komisar za utrjevanje nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise povsem preurediti z namenom, da bi v njih utrdili nemštvo. Pri težavah zakonsko-tehnične narave so — kot navaja Schara — imela pomembno vlogo tudi vprašanja v zvezi z legalizacijo odredb o utrjevanju nemštva, pridobitvi nemškega državljanstva itd.

Temeljni vzrok za daljšo odložitev priključitve, do katere pa nato sploh ni prišlo, vidi tudi Schara v narodnoosvobodilnem boju, poudarja pa, da takšne vloge narodnoosvobodilnega boja ne gre gledati le kot vojaško dogajanje.¹⁴

V tem kratkem pregledu doseданje obravnave vprašanja priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu ne morem natančneje prikazati vseh misli in trditev o tej zanimivi temi, ki jih vsebujejo navedena dela. Skušal sem navesti le pomembnejše, in še to bolj na kratko. Na tem mestu mi tudi ni mogoče prikazati drugih vprašanj o nemški okupaciji Slovenije, ki jih obravnavajo navedeni pisci v svojih delih.

2. Uvedba nemške civilne uprave v Spodnji Štajerski in Gorenjski

Že v prejšnjem poglavju sem povedal, da je v sodobni zgodovini izid raziskave ali odgovor na postavljeno vprašanje več ali manj odvisen od dostopnosti in poznavanja virov. Ko je dr. Metod Mikuž preučeval vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, je imel na voljo v glavnem le eno vrsto virov, gradivo nemškega okupatorja iz slovenske Štajerske,¹⁵ Hubert Schara je za raziskavo uporabil tudi gradivo nemškega okupatorja iz Gorenjske¹⁶ in nacistične pravne publikacije. Ni pa jima bilo na voljo gradivo nemških oblastnih, upravnih in drugih organov ter ustanov, ki ga hranijo arhivi v Avstriji in Nemčiji. Medtem ko bo takšno gradivo v avstrijskih arhivih verjetno še dolgo nedosegljivo, pa mi je že pred leti bilo na voljo gradivo iz nekaterih arhivskih fondov v Nemškem osrednjem arhivu (Deutsches Zentralarchiv) v Potsdamu (to gradivo sem uporabil pri svoji razpravi o narodnoosvobodilnem boju na Gorenjskem decembra 1941 in januarja 1942).¹⁷ Pred kratkim pa sem dobil novo gradivo iz dveh pomembnih arhivskih fondov, to je iz fondov nemškega notranjega ministrstva in državne pisarne, (Reichskanzlei). To gradivo omogoča novo, natančnejšo obravnavo vprašanja priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu in trdnejše, zanesljivejše ugotovitve. Toplo

12. Ferenc, Okupacijski sistemi. Vojaški informator, 1968/69, št. 2, str. 21.

13. Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 689 (navajam: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika).

14. Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj, str. 250–256.

15. Pokrajinski arhiv Maribor, v nadaljnjem besedilu: PAM.

16. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v nadaljnjem besedilu: arhiv IZDG.

17. Glej op. 6!

se zahvaljujem predsedniku Zveznega arhiva v Koblenzu, profesorju dr. Hansu Boomsu, in njegovima sodelavcema dr. Oldenhageju in dr. Wernerju, ki so me opozorili na to gradivo in mi pomagali pri delu.

V tej razpravi nočem obravnavati drugih, zelo pomembnih vprašanj nemške okupacije v Sloveniji, ker je to predmet drugih mojih razprav ali študij drugih raziskovalcev. Izsledke teh razprav bom pri tej razpravi uporabljal le v zvezi z obravnavo postavljenega vprašanja, pač pa bom natančneje prikazal reševanje vprašanja nemškega državljanstva, in sicer v tistem času, ko je tesneje povezano z vprašanjem priključitve zasadenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu.

V razpravi se bom skušal držati izvirnega izrazoslovja. Nacisti so namreč za priključitev zasadenih slovenskih pokrajin uporabljali tri izraze, in sicer „Eingliederung“, kar pomeni vključitev v nemški rajh, „Wiedervereinigung“, kar pomeni ponovno združitve nekdanj od Avstrije odtrganih predelov z nemškim rajhom, in „Rueckgliederung“, kar pomeni ponovno vključitev v nemški rajh. Nacisti so zasedene slovenske pokrajine v prvem letu okupacije imenovali „zasedena“, včasih pa „osvobodjena“ območja Štajerske, Koroške in Kranjske, pri čemer so mislili na Slovensko Štajersko, Meziško dolino in Gorenjsko. Podobno so Gorenjsko in Meziško dolino imenovali Južna Koroška, s čimer so hoteli umetno vzbujati občutek povezanosti Slovencev na Gorenjskem s Koroško, vendar so v začetku leta 1942 ta naziv opustili.

Pred dvajsetimi leti je moral dr. M. Mikuš v svoji razpravi o vprašanju priključitve zasadenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu¹⁸ zapisati, da ni znano, kdaj je Hitler imenoval šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in za Gorenjsko. Sedaj že vemo, da je bilo to konec marca ali začetek aprila 1941 in da je ustrezna pismena ukaza izdal 14. aprila 1941. Šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Sigfried Uiberreither je namreč 28. aprila 1941 v Mariboru izjavil: „Ko mi je fuehrer pred več kot tremi tedni (podčrtal T. F.) naročil, naj našo Spodnjo Štajersko zopet vključimo v našo ožjo domovino, in ko mi je takrat rekel, da mi bo v tej deželi izročil vso oblast, sem se zavedal, da mi je naložena velika odgovornost.“¹⁹ Morda smemo domnevati, da je Hitler dr. Uiberreitherja in Franza Kutschero zavezal za priprave na prevzem civilne uprave v Spodnji Štajerski in Gorenjski še pred napadom Nemčije in Italije na Jugoslavijo, to je pred 6. aprilom 1941. Dne 3. aprila je namreč vrhovno poveljstvo nemške vojske sporočilo Hitlerjeve „splošne namene za prihodnjo organizacijo uprave v jugoslovanskem prostoru“, v katerih je povedalo, da bodo nekdanji avstrijski predeli, ki na jugu mejijo na pokrajini Koroško in Štajersko, priključeni tema pokrajinama ter s tem tudi ozemlju nemškega rajha, in sicer v obsegu, ki ga je treba še določiti.“ (podčrtal T. F.).²⁰ To domnevo utemeljuje tudi podatek, da so v Gradcu že do 3. aprila izbrali t. i. politične komisarje in njihove pomočnike za okraje v slovenski Štajerski in Prekmurju.²¹ Na razgovoru med državnim sekretarjem nemškega notranjega ministrstva dr. Wilhelmom Stuckartom in dr. Uiberreitherjem, Kutschero ter vladnim predsednikom za Štajersko dr. Muellerjem-Hacciusom v Gradcu, 8. in 9. aprila 1941, so predvideli že vse pomembnejše ukrepe nemške civilne uprave v Spodnji Štajerski in deloma tudi v Gorenjski; o organizaciji in delovanju nemške civilne uprave v Spodnji Štajerski pravi zapisnik tega razgovora tole:

18. Glej op. 2!

19. Marburger Zeitung 29. 4. 1941.

20. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 139.

21. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 131 - 138.

„Po pripravi, ki jih je sprejel državni namestnik in gauleiter Uiberreither, je že sestavljen akcijski štab šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Podrejenih mu je 17 t. i. političnih komisarjev za 17 okrajev v Spodnji Štajerski. Tem komisarjem je prav tako dodeljen štab. Izbor komisarjev je bil po takih vidikih, da se pričakuje, da bodo v prvem obdobju razvili dovolj iniciative za zagotovitev miru in reda v svojih okrajih, odstranitev Nemcem sovražnih elementov, zaščito pomembnih objektov in čim hitreje pognali v tek poljedelstvo in industrijo. Državni namestnik bo v kratkem izročil seznam 17 komisarjev. Sedež šefa civilne uprave bo v Mariboru, poziv organizacije šefa civilne uprave bo v tesnem dogovoru z vojsko.“²²

Kaže, da so štab šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, ki ga je vodil pokrajinski organizacijski vodja NSDAP za Štajersko Franz Steindl, sestavili 7. aprila 1941 v Gradcu; to zvermo iz podatka, da so ta dan vključili vanj kot posebnega pooblaščenca za delo vladnega svetnika dr. Henningerja.²³ Uvedbo civilne uprave v Spodnji Štajerski so si zamislili takole: „Upravni prevzem območja, ki ga je treba priključiti, je zamišljen tako, da bo takoj za prodirajočimi četami glede na napredek vojnih operacij prevzelo 17 poverjenikov državnega namestnika sedaj obstoječih 17 okrajnih glavarstev. Tem poverjenikom bodo dodeljeni strokovnjaki za najpomembnejša delovna področja. (. . .). Približno po 2–3 tednih bodo okrajna glavarstva preurejena v 6 velikih in eno manjše podeželsko okrožje. To spremembo bi izvedli šele potem, ko bi opravili rasno-politično očiščenje območja, ki ga je treba priključiti.“²⁴ Predsednik deželnega delovnega urada za Štajersko in Koroško dr. Opitz je 10. aprila 1941 poročal v Berlin: „V akcijskem štabu državnega namestnika, ki bo deloval kot šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, in sicer ločeno od vojaškega poveljnika, so danes obravnavali prve ukrepe. Prvo uradovanje šefa civilne uprave bo v političnem pozivu²⁵ in v pravni odredbi,²⁶ ki bosta vsebovala splošna načela. (. . .). Po sprejetih pojasnilih je gospod državni namestnik – v nasprotju z dosedanjjo prakso v priključevanju območij in v izenačitvi prava na teh območjih – dobil splošno pravico do izdajanja odredb, ki mu dovoljuje, da uvede vsakršno pravo, ki ga potrebuje.“²⁷

Na podlagi teh in drugih podatkov²⁸ lahko sklepamo, da so v Gradcu do 10. aprila 1941 pripravili vse najpomembnejše za zasedbo slovenske Štajerske in uvedbo civilne uprave. Vedeli so tudi že to, da bo imel šef civilne uprave neomejene pristojnosti.

„V dnevih tik pred akcijo, ki se je začela 14. aprila t. l., sem vse sodelujoče ustanove seznanil s strateškim načrtom, ki je bil izdelan za izgradnjo nemške uprave v Spodnji Štajerski. Pokazalo se je, da pomeni dosledno premišljen strateški skupni načrt prvi in odločilni pogoj za sodelovanje brez trenja,“ (podčrtal T. F.) je pozneje poročal šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko.²⁹ Na neki seji svojega štaba v Gradcu dne 10. avgusta 1942

22. Bundesarchiv in Koblenz (navajam: BA), fond nem. notr. min. (navajam: RMI), R 18/5429, str. 155–175, zapiski razgovorov v Gradcu od 8. do 9. 4. 1941.

23. BA, fond drž. min. za delo (navajam: RAM), R 41/146, str. 105–106, poročilo ar. Opitzja 8. 4. 1941.

24. Prav tam.

25. Glej Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (navajam: VAZSt), št. 1, 15. 4. 1941.

26. Prav tam.

27. BA, RAM, R 41/146, str. 104, poročilo dr. Opitzja 10. 4. 1941.

28. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 174–176.

29. Deutsches Zentralarchiv Potsdam (navajam: DZA), fond ministrstva za znanost, vzgojo in izobraževanje (navajam: REM), zv. 617, Uiberreitherjevo poročilo 30. 10. 1941.

pa je dejal: „Za vrnitev Spodnje Štajerske se je že dolgo časa delalo in samo po sebi se razume, da so bili pritegnjeni k temu načrtovanju strokovnjaki, ki so nam bili na voljo. Ko je leta 1941 do tega prišlo, niso bili že do podrobnosti načrtani ukrepi samo izvedeni, temveč so bili ti ukrepi deležni tudi Fuehrerjeve odobritve.“³⁰ Žal ne vemo natančneje, kakšne so bile priprave nacistov na prevzem oblasti v Gorenjski.

Odloka o „začasni“ upravi v Spodnji Štajerski“ in o „začasni upravi v zasedenih, nekdanjih avstrijskih predelih Koroške in Kranjske“, je Hitler izdal 14. aprila v svojem glavnem stanu v Moenichkirchenu pri Dunajskem Novem mestu, kjer je bival od 11. do 25. aprila. Tam je 12. aprila tudi natančneje in dokončno razdelil Slovenijo.³¹

Hitlerjeva odloka o uvedbi civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah sta po vsebini enaka, razlike so le v navedbi imen in nazivov. V prvem odstavku je določil, da bosta državni namestnik in gauleiter Uiberreither ter namestnik gauleiterja Kutschera³² kot šefa civilne uprave vodila upravo na civilnem področju, v drugem pa, da mu bosta podrejena neposredno in jima bo sam dajal navodila, po katerih morata skrbeti za redno upravo zasedenih predelov, lahko pa z odredbami predpisujeta pravo. V tretjem odstavku je Hitler izvil iz neomejenih pristojnosti šefov civilne uprave železnico in pošto ter določil, da ju na zasedenih območjih upravljata prometni in poštni minister. V četrtem in petem odstavku je določil, da ima vojaško oblast v zasedenih pokrajinah vojaški poveljnik, ki ima pravico ukrepati, ko gre za izvedbo vojaških nalog in vojaške varnosti. Za usklajevanje dela obeh šefov civilne uprave je Hitler v šestem odstavku zavezal notranje ministrstvo, medtem ko je v sedmem odstavku zavezal šefa civilne uprave, da zaradi usklajevanja ukrepov z osnovnim načrtom vzdržujeta za ves nemški prostor prek notranjega ministrstva tesne stike z najvišjimi državnimi ustanovami. Pridržal si je pravico, da prek šefa državne pisarne sam odpravi nesoglasja, če jih prej ne bi mogli razrešiti z neposrednimi pogajanjmi. V osmem odstavku je Hitler določil, da bo odredbe, ki bodo potrebne za izvedbo in dopolnitev odlokov, izdal notranji minister sporazumno z načelnikom vrhovnega vojaškega poveljstva. Odloka sta poleg Hitlerja podpisala še načelnik vrhovnega vojaškega poveljstva generalfeldmaršal Wilhelm von Keitel in vodja državne pisarne dr. Heinrich Lammers.³³

Tisti dan je Hitler izdal še dva dopolnilna odloka. Prvi se glasi:

„Po mojem odloku z dne 14. aprila 1941 bosta šefa civilne uprave na zasedenih, nekdanjih avstrijskih obmejnih območjih Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske dobivala navodila izključno od mene.

Kolikor gre za krepitev nemštva na teh območjih, velja moj odlok o krepitvi nemštva z dne 7. oktobra 1939.

Ta odlok ne bo objavljen.“³⁴

30. Zapisnik štabnih rzgovorov v Gradcu 10. 8. 1942, arhiv MNOM, fond urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru (navajam: DDV).

31. Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I, str. 52, Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 138–140; Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970. Str. 34–85.

32. Po smrti gauleiterja Huberta Klausnerja februarja 1939, Hitler ni imenoval novega gauleiterja za Koroško. Ta gau je bil razmeroma majhen in je zadostoval le namestnik gauleiterja Franz Kutschera, ki je že prej opravljal delo namesto Klausnerja. Ta je bil namreč tudi namestnik državnega komisarja za združitev Avstrije z nemškim rajhom in je bival na Dunaju. (Karawanken Bote 3. 12. 1941).

33. BA, fond drž. pisarne (navajam: RK), R 43 II/1348d, str. 77–78; fond RAM, R 41/146, str. 52–55; National Archives Washington (navajam NAW), mikrofilm T-77, navitek 884; prevod odlokov v: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 141–142.

34. Prav tam.

V drugem odloku je Hitler povedal, da bosta šefa civilne uprave dobivala navodila izključno od njega, ker pa je treba nemško vojno gospodarstvo načrtovati tudi v teh zasedenih predelih, jima bo lahko dajal navodila tudi Goering, in sicer v okviru nalog, ki jih ima kot pooblaščenec za štiriletni plan. Tudi za ta odlok je izrecno povedal, da ne bo objavljen.³⁵

S tema dopolnilnima odlokoma sta Himmler kot državni komisar za utrjevanje nemštva in Goering kot pooblaščenec za štiriletni načrt dobila pristojnosti, ki jih drugi ministri ali načelniki vrhovnih državnih ustanov, razen prometnega in poštnega ministra, niso imeli. Ostane pa za sedaj nepojasnen razlog, zakaj je Hitler kar v obeh dopolnilnih odlokih povedal, da bosta šefa civilne uprave dobivala navodila izključno od njega, čeprav je že v odlokih o uvedbi začasne civilne uprave povedal, da mu bosta šefa civilne uprave podrejena neposredno in jima bo sam dajal navodila.

Navedenih Hitlerjevih odlokov niso objavili, poslali so jih le v vednost ministrstvom in nekaterim drugim ustanovam; pri dopolnilnih odlokih so celo izrecno navedli, da ju ne bodo objavili. Pač pa so v časopisju razglasili povzetek njihove vsebine. Besedilo novice so sestavili 15. aprila 1941 v Hitlerjevem glavnem stanu in ga prek državne pisarne poslali državnemu šefu za tisk, ki ga je dal nemški novinarski agenciji (DNB), ta pa časopisom. Voenkischer Beobacher je novico o uvedbi nemške civilne uprave v Spodnji Štajerski in Gorenjski objavil 16. aprila 1941, takrat ali nekoliko pozneje pa so jo objavili tudi drugi časopisi.³⁶

Šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko je svoje posle prevzel 14. aprila 1941, ko je prispel v Maribor in si tam uredil svoj sedež. Šef civilne uprave za Gorenjsko je vpeljal nemško civilno upravo v Meziški dolini in Dravogradu 15. aprila 1941, v Gorenjski pa šele 30. aprila 1941, ko se je italijanska vojska popolnoma umaknila z ozemlja na desnem bregu Save in se je nastanil na Bledu.³⁷

Hitler je v svojih odlokih za uvedbo začasne civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah zavezal notranje ministrstvo za usklajevanje dela obeh šefov civilne uprave med seboj in tudi s splošno nacistično usmerjenostjo. V tem ministrstvu so osnovali osrednji urad za zasedena jugovzhodna območja (Zentralstelle im Reichsministerium des Inneren fuer die besetzten Suedostgebiete). Za njegovega vodjo je Hitler imenoval državnega sekretarja dr. Wilhelma Stuckarta. Ta je za svoja zvezna uradnika pri šefih civilne uprave v Mariboru in na Bledu imenoval višja vladna svetnika dr. Hansa Muellerja-Scholtesa in dr. Kurta Sierpa. Na tem mestu sta ostala do 23. avgusta 1941, ko so ju poklicali nazaj v Berlin.³⁸

Šefa civilne uprave sta imela za svoji območji večje pristojnosti, kot pa sta jih imela kot državna namestnika na Štajerskem in Koroškem. Bila sta namreč neposredno podrejena Hitlerju in edina odredbodajalca za zasedeni pokrajini, saj so zakoni in odredbe osrednjih organov nemške državne uprave veljali v zasedenih slovenskih pokrajinah le tedaj, ko sta jih izrecno vpeljala s posebno odredbo ali razglasom v svojih uradnih listih. Medtem ko so v nemških deželah imela nemška ministrstva nekatere pristojnosti do tako imenovanih srednjih organov državne uprave v deželah, sta v zasedenih slovenskih pokrajinah imeli takšno pristojnost le ministrstvi za promet in pošto, in še ti sta morali

35. Prav tam.

36. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 1-4.

37. Marburger Zeitung 15. 4. 1941; Kaerntner Grenzruf 16. 4. in 2. 5. 1941.

38. BA, fond RMI, R 18/5429, Frickovo sporočilo 22. 4. 1941; DZA, fond RMI, zv. 27118, sporočilo notr. min. 14. 8. 1941.

najtesneje sodelovati s šefoma civilne uprave ter imeti pri njih svoje pooblaščenke. Šefoma civilne uprave so bile torej podrejene vse upravne panoge, ki so sicer dobivale navodila od svojih ministrstev. Nacisti so tak izreden položaj šefov civilne uprave utemeljevali s tem, da morata predvsem uresničiti nacionalnopolitične naloge in da je organiziranje uprave šele druga naloga. Podoben izreden položaj kot šefa civilne uprave so imeli v svojih okrajih in po uvedbi okrožij (v Spodnji Štajerski 1. 7. 1941, v Gorenjski 1. 8. 1941) tako imenovani politični komisarji.³⁹

Kako so nacistični veljaki imeli izjemen položaj šefov civilne uprave za enega od pogojev za uresničenje nacionalno-političnih, tj. raznarodovalnih nalog, kaže pismo, reichsleiterja Martina Bormanna iz Hitlerjevega posebnega vlaka 6. maja 1941 vodji državne pisarne dr. Lammersu. Takole pravi: „Da bi gauleiter dr. Uiberreither in namestnik gauleiterja Kutschera lahko nove nemške predele, katerih upravo sta prevzela kot šefa civilne uprave, s potrebno temeljitostjo in hitrostjo ponemčila (podčrtal T. F.), naj zanju veljajo enaka pooblastila, kot jih je dal Fuehrer gauleiterjema Wagnerju in Buercklu.“⁴⁰

Ponemčevanje zasedenih slovenskih pokrajin je bila glavna naloga nemške civilne uprave, ki si je za to postavila zelo kratek rok. Med vsemi zasedenimi pokrajinami, v katerih so nacisti nameravali obračunati z zavestjo nenemškega prebivalstva, sta bili slovenska Štajerska in Gorenjska tisti, v katerih so za to določili najkrajši rok. Slovenski narod naj bi izginil v kakšnih štirih ali največ petih letih, kot so neprikrito izjavljali nacistični oblastniki spomladi in poleti 1941. Da bi v tako kratkem obdobju lahko res dosegli tak namen, so nacistični funkcionarji predvideli do potankosti izdelan raznarodovalni sistem, ki naj bi tako ali drugače – z izgonom ali potujčenjem – zajel slehernega slovenskega človeka. Kogar ne bi izgnali, bi se moral ponemčiti, in obratno, kdor se ne bi hotel ali mogel ponemčiti, bi ga izgnali, sterilizirali ali pa celo fizično uničili. Sicer pa je iz nekaterih virov razvidno, da bi nacisti, če bi bili zmagali, preselili vse Slovence v vzhodno Evropo.

Svoj namen so nacisti hoteli doseči predvsem s tremi velikopotezno zasnovanimi akcijami, tj. z množičnim izganjanjem Slovencev, zlasti narodno zelo zavednih, izobražencev in priseljencev, z načrtno in množično kolonizacijo Nemcev in intenzivnim ter na kratek rok omejenim ponemčevanjem Slovencev, ki naj bi vsaj za nekaj časa ostali še v zasedenih slovenskih pokrajinah.

O pomenu, ki so ga nacisti pripisovali množičnemu izganjanju Slovencev, govori že samo število predvidenih za izgon, in sicer od 220.000 do 260.000, kar pomeni, da bi moral v izgnanstvo vsak tretji človek, ki je takrat živel pod nemško okupacijo. V nobeni drugi zasedeni pokrajini niso nacisti predvideli za izgon tako velikega dela prebivalstva v tako kratkem času, tj. v pičlih petih mesecih, od maja do oktobra 1941. O njihovi trdni volji, čimprej uničiti slovenski narod z izgonom stotisočev ljudi, govori tudi to, da so v

39. Otto Mueller-Haccius: Zwei Jahre deutsche Verwaltung. Marburger Zeitung 10. – 11. 4. 1943; arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu (navajam: arhiv VII), nem. fondi, škatla 34-A, 4/3, dopis pol. komisarja za Kamnik 2. 9. 1941; Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj, str. 256–262.

40. BA, fond RK, R 43 II/1348 d, Bormannovo pismo 6. 5. 1941. Na to Bormannovo pismo je odgovorila državna pisarna, da sta šefa civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah dobila enake pristojnosti kot šefa civilne uprave za Alzacijo in Lotaringijo. Bormann pa je odgovoril, da mu je dal nalogo, naj navedeno sporočilo pošlje državni pisarni, sam Hitler in sedaj ugotavlja, da je zadeva že urejena. (Osnutek Lammersovega pisma Bormannu 16. 5. 1941 in Bormannov odgovor 20. 5. 1941, BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 21–23.)

Sloveniji sklenili izvesti množičen izgon takrat, ko so ga v drugih pokrajinah že ustavili ali odložili do konca vojne in so izganjali le še nekatere manjše skupine. Enako niso v nobeni drugi pokrajini tako zavzeto in natančno pregledali ter rasno in politično ocenili skoraj vsega prebivalstva; od teh ocen je bila odvisna usoda stotisočev Slovencev: izgon v druge jugoslovanske pokrajine in v nemški rajh ali ponemčenje ali suženjsko delo s sterilizacijo. Čeprav nacistom iz raznih vzrokov, med katerimi je bil narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov najpomembnejši, ni uspelo izgnati tako velikega števila Slovencev, kakor so predvidevali, jih je vendarle moralo v izgnanstvo več kot 80.000, kar pomeni okrog 10 odstotkov prebivalcev slovenske Štajerske in Gorenjske. V primerjavi z odstotkom izgnanih v drugih zasedenih pokrajinah to pomeni, da so nacisti iz naših pokrajin izgnali največji odstotek prebivalstva. Neugodno je bilo tudi to, da Slovencev niso izganjali k sonarodnjakom, temveč med pripadnike drugih narodov, največ med Nemce.⁴¹

Z načrtno in množično kolonizacijo Nemcev v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah so nacisti nameravali okrepiti že obstoječe postojanke nemštva in ustvariti še nove, ki naj bi bile pomemben dejavnik v njihovem raznarodovalnem delu. Ko bi na južni strani obeh pokrajin izgnali skoraj vse Slovence in tam strnjeno naselili desettisoče Nemcev, naj bi se politično, kulturno in gospodarsko obglavljeni Slovenci, ki so jih začeli razglašati za „domu zveste Štajerce in Korošce“, znašli popolnoma obkroženi od Nemcev. Nemške postojanke v slovenskih mestih in trgih, ki bi jih številčno in gospodarsko še okrepili, bi prav tako pomagale razbijati strnjeno slovensko narodno ozemlje v manjše osamljene dele, ki bi naj nato drug za drugim izginili v nemštvu. Nemci naj bi s svojim teritorialnim širjenjem, s krepitvijo svojega političnega in gospodarskega položaja ter s svojim političnim delom pomagali nemški civilni upravi in drugim, za raznarodovalno delo posebej zavezanim ustanovam in organizacijam, uničiti slovenski narod na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem. Vendar so nacisti mogli iz raznih vzrokov, med katerimi je bil tudi vse večji razmah narodnoosvobodilnega boja, namesto predvidenih desettisočev naseliti le okrog 16.000 Nemcev.⁴²

Množično izganjanje Slovencev in načrtno nemško kolonizacijo so imeli nacisti za osnovni pogoj za hitro in popolno ponemčenje preostalega slovenskega prebivalstva. Najprej so začeli uničevati vse, kar je bilo slovenskega. Zato so si sledili tovrstni ukrepi že v prvih dneh okupacije: zaplemba slovenskega kapitala v korist utrjevanja nemštva, spreminjanje zunanjega videza dežele, zatiranje slovenskega političnega in družbenega življenja, uničevanje materialnih temeljev slovenske kulture itd. Na razbitinah in ruševinah vsega, kar je bilo slovenskega, so začeli graditi natančno preudarjen ponemčevalni sistem, v katerem so bili nemški otroški vrtci, nemške šole, nemške mladinske organizacije in še dve posebni, za ta namen ustanovljeni politični totalni organizaciji – Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kaerntner Volksbund) – osnovni raznarodovalni ustanovi. K temu je treba prišteti še raznarodovalni učinek nemške politične in oblastne moči, ponemčevanje v nemški vojski in državni delovni službi, nasilno premeščanje slovenskih ljudi na delovna mesta v nemških pokrajinah z namenom, da bi jih ponemčili, itd.⁴³

41. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 174–416.

42. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 550–730. O preselitvi kočevskih Nemcev v letu 1941 v obsavski in obsotelski pas glej tudi: Hans-Hermann Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen, Muenchen 1970.

43. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 731–813.

3. Priprave na priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu

Očistiti zasedeni slovenski pokrajini nezaželenih in za glavni namen nemške okupacijske politike nevarnih ljudi, začeti načrtno in množično naseljevati Nemce ter ponemčevati tisto slovensko prebivalstvo, ki naj bi za nekaj časa še ostalo doma, to so bili glavni pogoji za priključitev teh pokrajin nemškemu rajhu. Kaže, da je v poročilu zveznega uradnika nemškega notranjega ministrstva pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Muellerja-Scholtesa notranjemu ministrstvu z dne 30. maja 1941 prvič naveden natančnejši datum predvidene priključitve, in sicer 1. oktober 1941.⁴⁴ Tudi v svojem drugem poročilu, z dne 30. junija 1941, je dr. Mueller-Scholtes navedel ta datum: „Še naprej so uspešno sprejemali ukrepe, ki so potrebni za dokončno priključitev Spodnje Štajerske rajhu, tako da lahko pričakujemo priključitev dne 1. 10. 1941. Do 30. 6. 1941 je izšlo 28 številk uradnega lista šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski na 222. straneh s skupno 72 odredbami in 34 razglasi.“⁴⁵

In tudi na koncu tega svojega obsežnega poročila, potem ko je opisal ponemčevalne ukrepe, je dr. Mueller-Scholtes poudaril: „Ko povzemam, lahko ugotavljam, da ponemčevanje poteka, kot smo pričakovali, zlasti ker je tudi Štajerska domovinska zveza začela popolnoma delovati na vseh svojih tozadevnih delovnih področjih. Z roko v roki z vsemi ponemčevalnimi ukrepi, ki seveda potrebujejo sorazmeren čas, da bi dosegli svoj namen, že gredo proti koncu ukrepi, ki so potrebni za priključitev Spodnje Štajerske rajhu, tako da se s priključitvijo tega območja lahko računa s 1. 10. 1941. Ker se bo s formalno priključitvijo ustvarila ožja povezava z rajhom, bi lahko priključitev le pomagala k ponovni germanizaciji območja in bistveno pospešila vraščanje Spodnje Štajerske v velikonemški rajh.“⁴⁶

Glede Gorenjske še ne poznamo podobnih poročil kot glede Slovenske Štajerske, da bi videli, kaj vse so storili tam za priključitev zasedene pokrajine nemškemu rajhu.⁴⁷

Med ukrepi, ki jih je pripravljala nemški okupator za priključitev obeh zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, je bilo tudi reševanje vprašanja o državljanstvu prebivalcev teh pokrajin. Kaže, da so se vsaj glede Spodnje Štajerske zelo zgodaj dogovorili o temeljnih načelih za rešitev tega vprašanja, saj je dr. Mueller-Scholtes že v svojem prvem poročilu notranjemu ministrstvu 30. maja 1941 zapisal:

„Nemško državljanstvo bodo z veljavnostjo od 14. 4. 1941 po zakonu dobili nekdanji jugoslovanski državljani nemške narodnosti, ki so ta dan imeli svoje prebivališče ali domovinsko pravico v Spodnji Štajerski; dalje ljudje nemške narodnosti brez državljanstva, ki so 14. 4. 1941 prebivali v Spodnji Štajerski. Dejansko bodo tako dobili najprej nemško državljanstvo dokončni člani Štajerske domovinske zveze, pri čemer bo dokončno članstvo v Štajerski domovinski zvezi zadosten dokaz za podelitev nemškega državljanstva. Glede na to, da po zdravem ljudskem občutku, ki že stoletja vlada v

44. Ta načrtovana ureditev (vprašanja nemškega državljanstva – op. T. F.), ki jo je treba izvesti enotno za rajh, naj bi se izvršila čimprej, in sicer že pred dokončno priključitvijo Spodnje Štajerske k rajhu, ki bi morebiti lahko bila že 1. 10. 1941. (BA, fond RMI, R 18/6056, str. 1–38, poročilo dr. Muellerja-Scholtesa v 30. 5. 1941, navajam: dr. Mueller-Scholtes 30. 5. 1941.

45. BA, fond RMI, R 18/6057, poročilo dr. Muellerja-Scholtesa 30. 6. 1941.

46. Prav tam.

47. V fondu nemškega notranjega ministrstva, ki ga hrani zvezni arhiv v Koblenzu, nisem zasledil poročil zveznega uradnika pri šefu civilne uprave za Gorenjsko na Bledu, dr. Kurta Sierpa, pa tudi iz drugega gradiva ni mogoče ugotoviti, ali jih je sploh napisal.

Štajerski, velja poroka s slovenskim človekom kot izdaja nemštva, je pridobitev državljanstva v obeh navedenih primerih pri obstoječem zakonu (die Ehe – op. T. F.) možna le tedaj, če je zakonski tovariš tudi nemške narodnosti.

Nekdanji jugoslovanski državljani nemške ali njej sorodne krvi ter ljudje nemške ali njej sorodne krvi brez državljanstva, ki so imeli 14. 4. 1941 svoje prebivališče v Spodnji Štajerski (torej Vindišarji), si bodo z veljavnostjo od 14. 4. 1941 pridobili nemško državljanstvo na preklic, če bodo priznani kot pripadniki domu zvestega prebivalstva Spodnje Štajerske. Za take pa praktično veljajo le začasni člani Štajerske domovinske zveze. Tako je tudi le začasna članska izkaznica Štajerske domovinske zveze zadosten dokaz za podelitev nemškega državljanstva na preklic. Možnost preklica, za katerega je predvidena doba največ 10 let, bo po pravilu prenehala z dokončnim sprejemom v Štajersko domovinsko zvezo in izročitvijo dokončne članske izkaznice, tako da bo dokončni član zveze avtomatično postal nemški državljan. Kdor na temelju te predvidene ureditve ne bo mogel biti nemški državljan ali pa bo svoje nemško državljanstvo pozneje izgubil s preklicem, bo zaščiteneц nemškega rajha.⁴⁸

Nato je dr. Mueller-Scholtes poudaril, naj bi čimprej prišlo do takšne ureditve državljanstva, vsekakor pa še pred predvideno priključitvijo Spodnje Štajerske rajhu. Le-to bi morebiti lahko izvedli že 1. oktobra 1941.⁴⁹ Kot bomo videli, si je za čim prejšnjo rešitev vprašanja o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah prizadeval šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Uiberreither. Že 1. julija 1941 so na konferenci v notranjem ministrstvu v Berlinu, ki so se je udeležili zastopniki zunanjega in notranjega ministrstva, strankine pisarne, državnega komisarja za utrjevanje nemštva in obeh šefov civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah (konferenco je vodil vodja pododdelka državljanstva in rasna vprašanja v I. oddelku notranjega ministrstva tajni svetnik Hering), obravnavali osnutek odredbe o državljanstvu. Nimamo sicer natančnejših podatkov o poteku razprave, vemo pa, da so poudarili, kako šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko želi, da bi odredbo izdali čimprej, in mu je Hering zagotovil, da je to mogoče kmalu uresničiti. „Nasprotno pa šef civilne uprave za Južno Koroško (beri: Gorenjsko – op. T. F.) ne kaže zanimanja za čim prejšnjo izdajo odredbe, ki niti ne bo objavljena. Pač pa ceni to, da bo začela veljati istočasno v Južni Koroški in Spodnji Štajerski,“ – pravi beležka. Zastopnik šefa civilne uprave za Gorenjsko je nato obljubil, da bo šef civilne uprave Kutschera v desetih dneh povedal svoje mnenje o nasprotujočih si željah šefov civilne uprave.⁵⁰

Šef civilne uprave za Gorenjsko se je kmalu pridružil stališču šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, naj bi vprašanje o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah rešili čimprej, vsekakor pred priključitvijo teh pokrajin nemškemu rajhu. Ko je notranji minister dr. Wilhelm Frick kot generalni pooblaščenec za upravo rajha 23. avgusta 1941 poslal vodji državne pisarne dr. Lammersu osnutek odredbe o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah, je v utemeljitvi zapisal: „Po mnenju šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski je za uspešno in obsežno delo Štajerske domovinske zveze potrebno, dati članstvu v domovinski zvezi ustrezen vpliv na pridobitev državljanstva, da bi s tem trdneje sklenili celoto članov. Hiter napredek pri pridobivanju rasno dragocenih Vindišarjev za nemštvo bi bil po mnenju šefa civilne uprave močno oviran, če pri prebivalstvu ne bi bila

48. Dr. Mueller-Scholtes 30. 5. 1941.

49. Prav tam.

50. BA, fond štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva (navajam: R KFDV), R 49/967, beležka dr. Guentherja Stiera 5. 7. 1941.

že vnaprej jasna ureditev državljanstva. Šef civilne uprave se je zato izrecno zavzel, da bi uredili državljanstvo prebivalcev Spodnje Štajerske takoj, in sicer še pred teritorialno ureditvijo (priključitvijo Spodnje Štajerske rajhu), ki jo bo uvedel fuehrerjev odlok. (. . .) Šef civilne uprave na Bledu se je pridružil mnenju šefa civilne uprave v Mariboru in prav tako prosi za čim prejšnjo ureditev vprašanj o državljanstvu, še pred priključitvijo njegovega upravnega območja k rajhu.⁵¹

Osnutek odredbe o državljanstvu, katere vsebinsko zasnovo je navedel že dr. Mueller-Scholtes v svojem poročilu notranjemu ministrstvu dne 30. maja 1941, je določal v prvem členu, da s 14. aprilom 1941 pridobijo nemško državljanstvo bivši jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so imele ta dan svoje prebivališče v Spodnji Štajerski in Gorenjski. Drugi člen je določal, da osebe nemške ali tej sorodne krvi, ki so bile jugoslovanski državljani ali brez državljanstva in so imele 14. aprila 1941 svoje prebivališče v Spodnji Štajerski in Gorenjski, dobijo nemško državljanstvo na preklic, če jih bodo priznali za domu zveste prebivalce Spodnje Štajerske in Gorenjske ter ne bodo dobili državljanstva po prvem členu te odredbe. Te osebe bodo lahko najkasneje v 10. letih postale nemški državljani, če jim ne bo notranji minister v soglasju z državnim komisarjem za utrjevanje nemštva ali kak drug, od njiju določen urad, medtem preklical državljanstva. Tretji člen je določil, da so „bivši jugoslovanski državljani, ki so 14. aprila 1941 imeli prebivališče v Spodnji Štajerski in Gorenjski in ne bodo dobili nemškega državljanstva po prvem ali drugem členu te odredbe ali pa ga bodo pozneje izgubili po preklicu, zaščitenci nemškega rajha. Ime „zaščitenci“ (Schutzangehoerige) izhaja iz okoliščine, da so te osebe le pod zaščito nemškega rajha, ki pa ugasne, brž ko odidejo z območja nemškega rajha. Odredbo naj bi bil izdal ministrski svet za državno obrambo (Ministerrat fuer die Reichsverteidigung), ki mu je predsedoval Hermann Goering (člana pa sta bila dr. Frick in Dr. Lammers).⁵³ To so utemeljevali tako, da zadeva ni takšne narave, da bi moral o njej nujno odločati sam Hitler, šefa civilne uprave za zasedene slovenske pokrajine pa tudi ne moreta sama urediti državljanstva, ker se učinek te ureditve razteza prek meja njihovih upravnih območij, na ves rajh. Zanimiva je utemeljitev drugega člena, ki določa, kdo si lahko pridobi nemško državljanstvo na preklic: ker gre za le deloma nemško in nemško govorečo skupino prebivalstva, so se namenoma izognili temu, da bi v besedilu odredbe uporabljali izraze o nemškem izvoru ali uporabi nemškega jezika, in da so se tudi zato, da ne bi ogrozili poteka ponemčevanja, odpovedali uporabi že tako prav zlitega izraza „vindiš“. Zato so sprejeli v narodnostnem oziru nevtralen pojem „domu zvesto prebivalstvo“. Sem pa bodo prištevali „vse tiste raso, politično in kulturno zaželeno elemente“ iz Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske, ki ne bodo avtomatično dobili nemškega državljanstva in ki bodo dokazali svojo voljo za lojalno sodelovanje v novih razmerah in namen, „da se pustijo voditi nazaj v nemško narodno skupnost“. Menili so tudi, da pri podeljevanju državljanstva na preklic ne bi bilo treba obravnavati vsakega primera posebej, ker bo vsakega posameznega

51. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 220, Frickovo pismo dr. Lammersu 23. 8. 1941.

52. Glej op. 44.

53. Ta svet so ustanovili s Hitlerjevim odlokom 30. 8. 1939, torej na pragu druge svetovne vojne kot stalen odbor širšega sveta za državno obrambo. Lahko je izdajal odredbe z zakonsko močjo. Njegovo administracijo je vodil vodja državne pisarne dr. Lammers. Pozneje so postali člani še vodja strankine pisarne Bormann, generalni pooblaščenec za gospodarstvo Walter Funk in načelnik vrhovnega vojaškega poveljstva generalfeldmaršal Wilhelm Keitel (Taschenbuch fuer Verwaltungsbeamte 1943, Berlin 1943, str. 5.)

prebivalca v zasedenih slovenskih pokrajinah natančno preveril in ocenil vsaj preselitveni štab SS, večino pa še Štajerska domovinska zveza ali Koroška ljudska zveza. Če bi morali oblastni organi ponovno obravnavati vsak primer podelitve državljanstva t.i. Vindišarjem posebej, in sicer na podlagi gradiva, ki sta ga že preverila državni komisar za utrjevanje nemštva in Štajerska domovinska zveza oziroma Koroška ljudska zveza, bi jih to delo zelo obremenjevalo. Zato so predlagali, naj bi začasnim članom Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze brez nadaljnje obravnave podelili državljanstvo na preklic. Tako je nemški okupator v zasedenih slovenskih pokrajinah povezoval državljanske kategorije prebivalstva z njegovimi političnimi kategorijami.⁵⁴

Ko je notranji minister dr. Frick 23. avgusta 1941 poslal osnutek odredbe o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah z navedeno utemeljitvijo ministrskemu svetu za državno obrambo, je v spremnem pismu navedel, da so osnutek odredbe izčrpno obravnavali že tudi drugi ustrezni uradi, npr. strankina pisarna in zunanje ministrstvo, ter z njim soglašajo podobno kot šefa civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah. Prav tedaj, to je v drugi polovici avgusta 1941, je dr. Frick obiskal Gorenjsko in Slovensko Štajersko.

Za ta obisk so dr. Fricku v notranjem ministrstvu sestavili pregled perečih vprašanj v zasedenih slovenskih pokrajinah. Med njimi je bilo tudi vprašanje o državljanstvu in o njem so zapisali tole:

„Oba šefa civilne uprave v Mariboru in na Bledu sta menila, da je nujno potrebna čim prejšnja ureditev državljanstva za prebivalce njunih območij še pred priključitvijo teh območij rajhu; pri tem bo pridobitev nemškega državljanstva zvezana s članstvom v Štajerski domovinski zvezi in Koroški ljudski zvezi. Samo na ta način sta mogoča sklenitev vsega prebivalstva njunih območij v Štajerski domovinski zvezi oziroma Koroški ljudski zvezi in hitro ponemčenje vindišarske skupine prebivalstva.

Osnutek odredbe ministrskega sveta za državno obrambo, ki popolnoma ustreza željam obeh šefov civilne uprave, je sedaj pripravljen, da ga podpiše gospod minister. Lahko torej računamo s hitrim koncem te zadeve.“

Za ocenjevanje splošnega položaja v zasedenih slovenskih pokrajinah je zanimiv naslednji odstavek, ki pravi med drugim: „Slovensko prebivalstvo na osvobojenih območjih še ne moremo imeti za pomirjeno. Pod skorjo zelo kipi.“⁵⁶

Na seznamu zadev, ki so ga v notranjem ministrstvu sestavili za Frickov obisk v zasedenih slovenskih pokrajinah, je tudi odlok o priključitvi. O njem pravi takole:

„Odlok o priključitvi je izgotovljen. Po želji šefov civilne uprave naj bi priključitev izrekli dne 1. 10. 1941. Odlok o priključitvi se razlikuje od drugih takšnih odlokov v bistvu le v eni točki. Medtem ko so uvedbo prava drugače izrekli v takšni obliki, da je

54. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 220–225; Frickovo pismo 23. 8. 1941 s priloženim osnutkom odredbe o državljanstvu in utemeljitvijo te odredbe; DZA, fond REM, Bd. 617/6, str. 12–16. Natančneje o vprašanju državljanstva v Sloveniji pod nemško okupacijo glej razpravo T. Ferenc Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 2, str. 69–124.

55. Urad šefa civilne uprave za Gorenjsko na Bledu je ta obisk odsvetoval zaradi nemirnih razmer, ki jih je povzročila oborožena vstaja slovenskega naroda, medtem ko so v Mariboru menili, da je obisk možen, ker lahko zagotovijo varnost na potovanju. Dr. Erick je bil 27. avgusta na Bledu, 30. avgusta v Mariboru. (BA, fond RMI, R 18/5465, str. 59–60, seznam zadev za Frickovo potovanje v zasedene slovenske pokrajine 22. 8. 1941, Marburger Zeitung 30./31. 8., 1. 9., 3. 9. 1941, Karawanken Bote 30. 8. 1941.

56. Prav tam.

obstoječe pravo ostalo začasno še v veljavi in so nemško pravo uvedli šele pozneje, želita šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, Koroško in Krañjsko takojšnje uvedbo nemškega prava z možnostjo, da bi notranji minister to uvedbo izključil za nekatera območja. Edina razlikovalna točka je sedaj še v tem, ali naj bo notranji minister pri tej izključitvi še vezan na privolitev šefov civilne uprave ali ne. Vsekakor pa bo treba doseči enotnost tudi v tej točki.⁵⁷

Ravno ko je bil notranji minister dr. Frick na obisku v slovenski Štajerski,⁵⁸ je v njegovem zastopstvu državni sekretar dr. Stuckart 28. avgusta 1941 poslal vrhovnim ustanovam nemškega rajha osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. V spremnem dopisu je dr. Stuckart povedal, da predvideva, da bo v kratkem predložil Hitlerju v podpis odlok, s katerim naj bi ta s 1. oktobrom 1941 priključil Spodnjo Štajersko in Gorenjsko nemškemu rajhu. Po želji šefov civilne uprave naj bi s tem dnevom v teh pokrajinah začelo veljati pravo, ki velja v Štajerski in Koroški. Vendar pa bi naj to pravo uvedli tako, da bi lahko pristojni ministri v soglasju z notranjim ministrom določili z odredbo, da nekateri pravni predpisi ne bodo veljali v priključenih pokrajinah ali bodo začeli veljati šele pozneje ali pa jih bodo uporabljali po posebnih merilih. Dr. Stuckart je vrhovne ustanove nemškega rajha zaprosil, naj bi sporazumno s šefoma civilne uprave že sedaj pripravile osnutek potrebnih odredb.⁵⁹

Priloženi osnutek odloka, s katerim naj bi Hitler 1. oktobra 1941 priključil zasedene slovenske pokrajine nemškemu rajhu, se je glasil:

„Odluk fuereerja in državnega kanclerja o ponovni združitvi osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Gorenjske z nemškim rajhom.

Dne 1941.

§1

(1) Osvobojena območja Spodnje Štajerske, Koroške in Gorenjske so sestavni deli nemškega rajha.

(2) Osvobojena območja Spodnje Štajerske bodo vključena v državni gau Štajerska, osvobojena območja Koroške in Gorenjske pa v državni gau Koroška.

(3) Medsebojno razmejitev teh območij in njihovo razčlenitev v mestna in podeželska okrožja določi notranji minister.

§2

(1) Prebivalci nemške ali njej sorodne krvi priključenih območij postanejo nemški državljani po natančnejših predpisih.

(2) Volksdeutscherji teh območij postanejo državljani rajha po zakonu o državljanstvu rajha.

57. Prav tam.

58. Marburger Zeitung 30./31. 8. 1941.

59. DZA, fond Rechnungshof des Deutschen Reiches (navajam RH), zv. Pr. B. 1024, str. 19, Stuckartovo pismo 28. 8. 1941; BA, fond RK, R 43 II/1348d; str. 37. Stuckartovo pismo 28. 8. 1941.

§3

(1) V priključenih območjih začne z dnevom ponovne združitve veljati pravo, ki velja v državnih gauih Štajerski in Koroški. Posebni uradi na ravni okrožja so do nadaljnjega podrejeni deželnim svetnikom.

(2) Uvedba prava po prvem odstavku ne bo prizadela ukrepov za utrjevanje nemštva.

(3) Če ne bi mogli neposredno uporabljati predpisov, ki jih na priključenih območjih uvaja ta odlok, jih je treba uporabljati smiselno. Sicer pa lahko pristojni ministri sporazumno z notranjim ministrom določijo z odredbo, da v odstavku 1 označeni pravni predpisi na priključenih območjih ne začnejo veljati ali začnejo veljati pozneje ali pa jih je treba uporabljati po posebnih merilih.

(4) Pri pravnih predpisih nekdanjega avstrijskega zveznega ali deželnega prava ali prava nekdanjih avstrijskih dežel ter pri odredbah po § 5 zakona o Vzhodni marki lahko državna namestnika z odredbami izdajata določbe, ki so označene v odstavku 3.

§4

Notranji minister določi, potem ko dobi mnenje državnih namestnikov v Štajerski in Koroški, koliko časa po ponovni združitvi še velja pravo, ki je do sedaj veljalo na priključenih območjih.

§5

(1) Osrednji organ za ponovno združitev priključenih območij je notranji minister.

(2) Notranji minister je pooblaščen, da izda pravne in upravne predpise za izvedbo in dopolnitev tega odloka.

§6

Ta odlok začne veljati 1. oktobra 1941.

Fuehrerjev glavni stan, dne 1941.

Fuehrer in državni kancler

To je prvi, nam znani osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, do katere naj bi bilo prišlo oktobra 1941. Navedel sem ga dobesedno tudi zato, ker so ga, kot bomo videli, spremenili ne samo glede datuma predvidene priključitve, temveč tudi glede vsebine. Zanimivo v tem osnutku je, da za Gorenjsko ne uporablja izraza „Južna Koroška“ ali zasedena območja Kranjske“, temveč izraz „Gorenjska“. Ima tudi dva izraza za priključitev, in sicer „ponovna združitev“ (Wiedervereinigung) in „priključitev“ (Eingliederung); pri prvem primeru prav gotovo misli na to, da so bili ti predeli nekoč sestavni del Avstrije. Zelo obsežna sta člena 3 in 4, ki določata uvedbo nemškega prava, pravzaprav prava, ki je tedaj veljalo v zasedenih avstrijskih pokrajinah, oziroma še nadaljnjo veljavnost obstoječega prava v zasedenih slovenskih pokrajinah po priključitvi. V odloku je jasno povedano, da bodo izvajali ukrepe za utrjevanje nemštva ne glede na pravne predpise. Odlok naj bi imel dva datuma, in sicer datum, ko bi ga Hitler podpisal, in prvi oktober 1941, ko bi začel veljati oziroma, ko bi bile zasedene slovenske pokrajine priključene k nemškemu rajhu.

Navedeni osnutek odloka o priključitvi sta dobila tudi šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko ter sta ga dala v obravnavo svojim pooblaščenecem in političnim komisarjem v okrožjih. Šef civilne uprave za Gorenjsko je to storil 3. septembra 1941, ko je hkrati naročil svojim pooblaščenecem za posamezna upravna področja, naj se začno ustrezno pripravljati na izvedbo tretjega člena odloka o priključitvi in naj mu sporoče zadevne predloge ter tudi želje glede nadaljnje veljave obstoječega prava spričo četrtega člena odloka.⁶¹ Žal ne vemo za predloge in želje posameznih pooblaščenecv šefa civilne uprave za Gorenjsko, kakor tudi ne, kdaj je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko seznanil svoje pooblaščenca in politične komisarje z navedenim osnutkom Hitlerjevega odloka o priključitvi.

Konec avgusta, zlasti pa v septembru 1941 so tako v Berlinu obravnavali osnutka dveh temeljnih dokumentov o zasedenih slovenskih pokrajinah, ki naj bi ju bili izdali jeseni 1941, to je odredbe ministrskega sveta za državno obrambo o državljanstvu in odloka o priključitvi; slednjega so začeli obravnavati tudi v Mariboru in na Bledu ter v drugih mestih slovenske Štajerske in Gorenjske. V Berlinu se je kmalu pojavil prvi pomislek zoper predvideni potek sprejetja dokumentov. V Goeringovem uradu pooblaščenca za štiriletni načrt (s to funkcijo je bilo namreč zvezano Goeringovo članstvo v ministrskem svetu za državno obrambo) so menili (kaže celo, da je tako menil tudi sam Goering), da glede na bližnjo priključitev zasedenih slovenskih pokrajin, ki naj bi bila 1. oktobra 1941, ne bi bilo treba, da bi odredbo o državljanstvu izdal ministrski svet za državno obrambo. Po priključitvi naj bi jo izdal notranji minister, kot bo izdajal tudi druge odredbe. Povedal je tudi, da nima nobenih vsebinskih pripomb k osnutku odredbe.⁶²

V Mariboru pa so tisti čas v uradu šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko pripravljali osnutek t. i. izvedbenega odloka notranjega ministra k Hitlerjevemu odloku o priključitvi. Bistvo tega izvedbenega odloka naj bi bilo v tem, da bi ga notranji minister izdal samo za Spodnjo Štajersko in bi vseboval seznam odredb šefa civilne uprave, ki naj bi po priključitvi še ostale v veljavi. Vladni predsednik za Štajersko dr. Otto Mueller-Haccius je povedal v spremnem pismu 10. septembra 1941, naj bi ostale v veljavi samo tiste najpomembnejše odredbe, ki določajo organizacijsko izgradnjo ali posebne razmere v Spodnji Štajerski. Med 22 navedenimi odredbami šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko so bile štiri takšne, ki so urejale vprašanja denarnih zavodov, ena je bila o t. i. ukrepih za novi red (Neuordnungsmassnahmen), tri o ukrepih za utrjevanje nemštva, ena o zaplembi premoženja pobežlih in izgnanih oseb, ena o razlastitvi, tri o ureditvi oskrbe z energijo, ena o razpustu društev, organizacij in zvez, dve o Štajerski domovinski zvezi, ena o ureditvi policijske uprave v mestu Maribor, dve o potrošniških

60. Po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu so nacisti razdelili avstrijsko ozemlje na sedem območij, ki so jih v strankinem pogledu imenovali „državne gaue“ (Reichsgaue) in so bili novi tip gauov, v katerih so prvokrat uvedli personalno unijo med vodstvom stranke in upravnim vodstvom; gauleiter je bil kot pokrajinski vodja NSDAP hkrati državni namestnik kot vodja uprave v pokrajini. Takšno ureditev so pozneje nameravali uvesti tudi v Nemčiji, kjer so se do tedaj morali ozirati na tradicionalno teritorialno-politično ureditev. O organizaciji in vodstvenih organih NSDAP glej: Organisationsbuch der NSDAP in Peter Huettenberger, Die Gauleiter, Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP. Stuttgart 1969 (navajam: Huettenberger, Die Gauleiter).

61. Arhiv VII. nemški fondi, škatla 33, reg. št. 5/6, okrožnica šefa civilne uprave za Gorenjsko 3. 9. 1941 s priloženim osnutkom Hitlerjevega odloka.

62. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 230, pismo dr. Gramscha državni pisarni 5. 9. 1941.

zadrukah in ena o premoženju verskih združenj, medtem ko sta bili dve taki, ki jih še sploh ni bil izdal (o upravnih razdelitvi Spodnje Štajerske in o razdelitvi Spodnje Štajerske v sodne okraje). Osnutek izvršilnega odloka je tudi določal, da bodo v teh odredbah navedene pristojnosti političnih komisarjev prešle na deželne svetnike, tiste, ki jih ima šef civilne uprave, pa na državnega namestnika za Štajersko; če je v državnih zakonih predvideno součinkovanje NSDAP, bo namesto stranke součinkovala Štajerska domovinska zveza, da se območje okraja Ljutomer priključi okrožju Radgona; sem da se priključita tudi dve občini v Prekmurju, medtem ko se drugi dve tamkajšnji občini priključita okrožju Feldbach (te štiri občine v Prekmurju je nemški okupator zasedel 20. aprila 1941).⁶³ Ne poznamo pripomb in stališč posameznih pooblaščenecv šefa civilne uprave v Mariboru, (političnim komisarjem v okrožjih ga niso poslali niti v vednost) do tega osnutka izvršilnega odloka. Niti ne vemo, ali so osnutek podobnega odloka sestavili tudi na Bledu.

Da so v posameznih ministrstvih in tudi v drugih vrhovnih uradih nemškega rajha v Berlinu resno obravnavali osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, pričajo ohranjene pripombe ministrstva za znanost, vzgojo in ljudsko izobrazbo. Njegovi uradniki so imeli pripombo predvsem glede „prava o poklicnem šolstvu“. V Koroški in Štajerski je bil namreč nosilec poklicnega šolstva poseben sklad za poklicno šolstvo. Po veljavnih štajerskih in koroških deželnih zakonih so skladi za poklicno šolstvo dobili tudi v državnem pravu pooblastilo, da zbirajo prispevke za poklicno šolstvo. „Zato bi torej moralo biti hkrati v uvedbo prava o poklicnem šolstvu, ki velja v obeh državnih gavih, uvedeno tudi že obstoječe pravo nekdanjih avstrijskih zveznih dežel“. Na to pripombo je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko odgovoril, da bo z dnem priključitve uvedel v Spodnji Štajerski ne samo celotno pravo o poklicnem šolstvu, temveč sploh vse šolsko pravo, ki velja za Štajersko.⁶⁴

Pomembnejši so bili načelni pomisleki v štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Izrazil jih je njegov pravni oddelek 24. septembra 1941 v okrožnici drugim oddelkom, in sicer glede uvedbe nemškega prava v Spodnji Štajerski. Potem ko je opisal predvideno rešitev te zadeve, je opozoril:

„Obstajajo pomisleki proti tej pavšalni uvedbi rajhovskega prava. Že v pogajanjih med uradom našega pooblaščenca in šefom civilne uprave je bilo doseženo soglasje, da bodo ostale v veljavi različne odredbe šefa civilne uprave o utrjevanju nemštva. Poleg tega bi morali po mojem mnenju že sedaj ugovarjati proti uvedbi nekaterih zakonov, ki za nas nikakor niso sprejemljivi. To velja zlasti za

zakon o novi tvorbi nemškega kmetištva iz junija 1933,
državni naselitveni zakon iz 1919 z njegovimi postranskimi določbami,
pravo o dedovanju,
pravo o ureditvi prostora,
državni preložitveni red in pod pogoji preureditveno pravo.

Ne glede na te zakone, ki se nikakor ne smejo uvesti, bi po mojem mnenju morali zelo upoštevati to, da bi tudi glede drugega uvajali le posamezne zakone, ker so izkušnje vzhodnih območij pokazale, da skoraj nobenega zakona starega rajha ni mogoče brez

63. Arhiv MNOM, fond komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev, okrožnica šefa civilne uprave 10. 9. 1941, prepis; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 761-762.

64. DZA, fond REM, zv. 617/6, str. 17-32, pismo ministra za znanost, vzgojo in ljudsko izobrazbo 23. 9. 1941, pismo drž. nam. za Štajersko 29. 9. 1941.

spremembe prenesti na območja, na katerih poleg Nemcev živijo tudi tujerodci. To velja npr. posebno za:

državljanstvo,
procesualno pravo,
davčno pravo,
pravo o ukinitvi fidejkomisov,
pravo o uporabi orožja,
kazensko pravo itd.

Skoraj ni zakona, ki bi ga na vzhodnih območjih mogli uvesti brez sprememb, in če je do tega prišlo izjemoma, se je v praksi izkazalo, da je bila takšna nespremenjena uporaba nemških zakonov napaka.⁶⁵

Ne vemo, v kakšni obliki je štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva te pomisleke sporočil notranjemu ministrstvu ali državnim pisarni. Kot bomo videli, je imel še nekatere druge pomisleke.

Pripombe k osnutku Hitlerjevega odloka o priključitvi Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu, ki jih poznamo, so iz sredine in druge polovice septembra 1941. Vendar so se že kmalu začeli pojavljati dvomi o možnosti, da bi priključitev lahko izvedli že 1. oktobra 1941. Prvič izvemo za tak dvom iz Goeringovega pisma dne 20. septembra 1941 državnim pisarni: „Notranji minister mi je sporočil, da še ni gotovo, ali bo prišlo do ponovne združitve osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske z nemškim rajhom, kar je predvideno za 1. oktober 1941.“ Zategadelj je Goering v nasprotju s svojim drugačnim stališčem v pismu z dne 5. septembra 1941⁶⁶ soglašal, naj bi odredbo o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah izdal ministrski svet za državno obrambo pred priključitvijo teh pokrajin nemškemu rajhu in ne notranji minister ob priključitvi ali celo po njej.⁶⁷ Vendar pa si je notranje ministrstvo tudi po 20. septembru prizadevalo, da bi Hitler podpisal navedeni odlok o priključitvi še pred 1. oktobrom 1941. Dne 22. septembra 1941 je namreč minister dr. Frick poslal vodji državne pisarne dr. Lammersu osnutek odloka o priključitvi, da bi ga ta dal Hitlerju podpisati. Zanimivo pa je, da je v spremnem pismu navedel tole: „Šef civilne uprave v Spodnji Štajerski želi priključitev 1. oktobra 1941. Šef civilne uprave v Koroški in Kranjski želi priključitev 1. novembra 1941.“⁶⁸ V tem pismu sta prvič omenjeni različni želji šefov civilne uprave glede datuma priključitve. Iz podatkov, ki so nam na voljo, ni mogoče natančneje povedati, zakaj so se na Bledu nenadoma začeli zavzemati za drug datum priključitve. Res je, da še ni bila izšla in je kazalo, da pred 1. oktobrom 1941 še ne bo mogla iziti odredba ministrskega sveta za državno obrambo o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah, kot vemo pa, da se je za to, da bi odredba izšla še pred priključitvijo teh pokrajin k nemškemu rajhu, vsaj v začetku zavzemal predvsem šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko. V navedenem pismu je dr. Frick opozoril, da zaradi prekratkega roka ni mogel prej dobiti soglasja vodje strankine pisarne Bormanna, zato mu je šele sedaj poslal prepis tega pisma in osnutek odloka o priključitvi ter ga zaprosil, naj njemu ali dr. Lammersu sporoči svoje stališče.⁶⁹

65. BA, fond RKFDV, R 49/851, okrožnica pravnega oddelka drž. kom. za utrj. nem. 24. 9. 1941.

66. Glej op. 62.

67. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 231, Goeringovo pismo 20. 9. 1941 (v Goeringovem imenu ga je podpisal Bergbohm).

68. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 38–40, Frickovo pismo 22. 9. 1941.

69. Prav tam.

Za sedaj nam ni znano, kakšno je bilo Bormannovo stališče do osnutka Hitlerjevega odloka o priključitvi Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu. Znano pa je, da je notranje ministrstvo najprej 24. septembra pisмено obvestilo druga ministrstva in nato 26. septembra po telefonu še oba šefa civilne uprave v Mariboru in na Bledu, da se priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki so jo predvidevali za 1. oktober 1941, odlaga iz „zakonsko-tehničnih razlogov“ ter jo lahko pričakujejo za 1. november 1941.⁷⁰ Morda je tudi Bormann prispeval k temu, da so v Berlinu sklenili odložiti priključitev od 1. oktobra na 1. november 1941. To bi mogli sklepati glede na njegova nekoliko pozneje izražena stališča, s katerimi se bomo še srečali v tej razpravi.

4. Odložitev priključitve s 1. oktobra na 1. november 1941

Odložitev priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu za mesec dni je nekoliko omilila časovno stisko, v kateri sta se znašla notranje ministrstvo in državna pisarna pri pripravi ustreznih dokumentov, to je osnutkov odredbe o državljanstvu in odloka o priključitvi. Oba sta bila že v državni pisarni in so ju njeni uradniki obravnavali 30. septembra 1941. Svetnik v državni pisarni dr. Hans Ficker je tega dne sestavil beležko, da je Goering spremenil svoje stališče glede odredbe o državljanstvu; ker 1. oktobra 1941 ne bo priključitve Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu, soglašajo s tem, da izda odredbo ministrski svet za državno obrambo pred priključitvijo in ne notranji minister po priključitvi. Dr. Ficker je dalje navedel, da sta mu „referent za odredbo o državljanstvu“ dr. Hans Globke in referent za odloke o priključitvi von Wolff — oba sta delala na notranjem ministrstvu — sporočila, da 1. oktobra ne bo priključitve in da bosta v prihodnjih dneh predložila novi osnutek zadevnega odloka, ki bo predvideval priključitev za 1. november 1941. Ker se šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko še vedno zavzemata za to, da bi odredba o državljanstvu izšla pred priključitvijo teh pokrajin nemškemu rajhu, je notranji minister prosil, naj bi osnutek odredbe o državljanstvu poslali Goeringu, da ga podpiše. Potem ko so se z zadevo seznanili še drugi referenti v državni pisarni, npr. Ostertag, Friedrich Wilhelm Kritzinger, je šef državne pisarne dr. Lammers 4. oktobra 1941 poslal osnutek odredbe o državljanstvu iz Hitlerjevega glavnega stana na t. i. prusko državno ministrstvo (Goering je bil namreč tudi t. i. predsednik pruske vlade), da bi ga tamkajšnji državni sekretar Koerner predložil v podpis Goeringu. Ta ga je podpisal dne 14. oktobra 1941, približno takrat pa še dr. Frick in dr. Lammers.⁷¹ Dr. Kritzinger iz državne pisarne je čez dva dni poslal kopijo podpisane odredbe o državljanstvu dr. Stuckartu v notranje ministrstvo, da bi jo ta objavil v uradnem listu.⁷² Fotokopija izvirne odredbe o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah z dne 14. oktobra 1941 je v arhivskem fondu državne pisarne,⁷³ besedilo pa so objavili v uradnem listu nemškega rajha I, 1941, št. 120, z dne 24. oktobra 1941, str. 648. Ministrski svet za državno obrambo je odredbo o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah zaradi prizadevanj šefov civilne uprave v Mariboru in na Bledu torej res izdal pred priključitvijo teh pokrajin nemškemu rajhu, vendar predvsem

70. Arhiv MNOM, fond komisije za ugotavljanje zločinov, Uiberreitherjevo pismo 27. 9. 1941; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 762-763; gradivo XI. procesa pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nuernbergu, dok. NG-4635.

71. BA, fond RK, R II 43/137, str. 233-239, Fickerjeva beležka 30. 9. 1941. osnutek Lammersovega pisma Koernerju 4. 10. 1941, Marotzkejevo pismo 14. 10. 1941.

72. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 240, Kritzingerjevo pismo 16. 10. 1941.

73. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 241-244.

zaradi tega, ker so priključitev odložili za en mesec. Tudi objavili so jo pred 1. novembrom 1941, ko so spet pričakovali priključitev. Zanimivo pa je, da se nato šefoma civilne uprave ni mudilo, saj je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko objavil besedilo odredbe šele 13. novembra 1941,⁷⁴ medtem ko je šef civilne uprave za Gorenjsko v letu 1941 sploh ni objavil. Odredba pa bi bila lahko začela veljati šele tedaj, ko bi jo bila šefa civilne uprave objavila v svojih uradnih listih in ko bi notranji minister izdal t. i. izvršilna določila zanjo. Ta pa je to storil šele v letu 1942. Tako nemški okupator v letu 1941 ni mogel popolnoma rešiti vprašanja o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah.

Kot že rečeno, so 30. septembra 1941 v državni pisarni v Berlinu obravnavali tudi osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu, znan pa nam je tudi še podatek, da sta dr. Globke in von Wolff iz notranjega ministrstva sporočila dr. Fickerju, da bosta kmalu predložila nov osnutek odloka, ki bo predvidel priključitev za 1. november 1941. Iz neke druge Fickerjeve beležke, sestavljene prav tako 30. septembra, izvemo, da je ta že prej opozoril von Wolffa na nekatere pomisleke, posebno na prevelik „obseg osnutka“. Von Wolff mu je izjavil, da je že dr. Lammers opozoril dr. Stuckarta na potrebo po različnih spremembah, in ta je prosil, naj štejejo osnutek za umaknjen. Von Wolff je 30. septembra obvestil dr. Fickerja, da so osnutek bistveno skrajšali in da bodo novi osnutek v prihodnjih dneh poslali državni pisarni.⁷⁵

Toda kot da bi se komu zelo mudilo, je državni sekretar dr. Stuckart že 30. septembra poslal državni pisarni v Berlin in še posebej njenemu vodji dr. Lammersu v Hitlerjev glavni stan nov osnutek odloka o priključitvi, da bi ga dr. Lammers predložil Hitlerju v podpis. V spremnem pismu je povedal, da je iz novega osnutka odloka izpadel drugi člen, ki je načelno govoril o državljanstvu, saj je medtem že izšla posebna odredba o državljanstvu. Hkrati je dr. Stuckart poslal državni pisarni in posebej dr. Lammersu tudi prvi osnutek t. i. izvedbene odredbe za odlok o priključitvi.⁷⁶

Novi osnutek odloka o priključitvi Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu je bil v primerjavi s prejšnjim zelo skrajšan. Novi osnutek, ki je imel v naslovu namesto izraza „Gorenjska“ izraz „Kranjska“, ni imel več določbe o državljanstvu, ker je to vprašanje že urejala posebna odredba, ki je bila nared, da jo podpišejo Goering, Frick in dr. Lammers. Namesto tega je drugi člen dobil tolo določbo:

1) O tem, kdaj začne na priključenih območjih veljati pravo, ki velja v državnih gauh Štajerske in Koroške, in o nadaljnji veljavnosti prava, ki je doslej veljalo tam, izda natančnejše določbe notranji minister.

2) Posebni organi na ravni okrožij so do nadaljnjega podrejeni deželnim svetnikom.“

Člen pet v prejšnjem osnutku odloka je sedaj postal tretji člen, medtem ko je prejšnji šesti člen postal četrti, vendar ni imel datuma 1. oktober 1941, temveč 1. november 1941. Novo je bilo tudi to, naj bi odlok za Hitlerjem podpisal tudi vodja državne pisarne dr. Lammers. Iz prejšnjega osnutka odloka sta izpadla torej dva člena, in sicer ves drugi člen (določba o državljanstvu), in večina tretjega člena (določba o načinu in času uvedbe nemškega prava).⁷⁷

74. VAZSt, 1941, št. 51, 13. 11. 1941.

75. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 41, Fickerjeva beležka 30. 9. 1941.

76. BA, fond RK, 43 II/1348d, str. 42, Stuckartovo pismo 30. 9. 1941. Notranje ministrstvo je drugim vrhovnim ustanovam nemškega rajha poslalo osnutek prve odredbe za izvedbo odloka o priključitvi 3. oktobra 1941, glej op. 93.

77. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 43, osnutek odloka o priključitvi 1. 11. 1941.

Večina tretjega člena iz prejšnjega odloka o priključitvi je prišla v t. i. „prvo odredbo za izvedbo odloka fuehrerja in reichskanzlerja o ponovni združitvi osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske z nemškimi rajhom“. Ta odredba naj bi imela samo dva člena. Prvi člen naj bi se glasil:

1) Pravo, ki velja v državnih gauih Štajerski in Koroški, začne na območjih, ki so priključena državnemu gauu Štajerska, veljati 1. novembra 1941, na območjih, ki so priključena državnemu gauu Koroška, pa v roku, ki ga bom sam določil. Dotlej ostane v veljavi pravo, ki je veljalo do sedaj, če ne nasprotuje priključitvi nemškemu rajhu.

2) Uvedba prava po 1. odstavku ne prizadene izvajanja ukrepov za utrjevanje nemštva.

3) Pristojni ministri lahko v sporazumu z menoj določijo z odredbo, da v prvem odstavku predvideni pravni predpisi na priključenih območjih ali začnejo veljati pozneje ali pa jih je treba uporabljati po posebnih merilih.

4) Pri pravnih predpisih bivšega avstrijskega zveznega ali deželnega prava in prava bivših avstrijskih dežel ter pri odredbah v skladu s 5. členom zakona o Vzhodni marki lahko državna namestnika z odredbami izdajata določbe takšne vrste, kot so označene v 3. odstavku.

5) Če predpisov, ki se na temelju te odredbe uvajajo na priključenih območjih, ni mogoče uporabljati neposredno, jih je treba uporabljati smiselno.“

Drugi člen prve odredbe za izvedbo odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu pa naj bi se glasil:

„1) Pridržujem si pravico, da potem ko sem slišal mnenje državnih namestnikov v Štajerski in Koroški, določim, koliko bo po uveljavitvi prava, ki velja v državnih gauih Štajerska in Koroška, še veljalo do sedaj veljavno pravo na priključenih območjih.

2) Državna namestnika v Štajerski in Koroški sta pooblaščenca, da v svojih uradnih listih objavita tiste predpise, katerih veljavnost bom določil po 1. oktobru.“

Kot rečeno, so v osnutek te odredbe prišle nekatere določbe, ki so bile že v prejšnjem osnutku odloka o priključitvi, a so sedaj izpadle iz njega. Če te dokumente primerjamo, ugotovimo zlasti eno bistveno novost, in sicer, naj bi z dnem priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu uvedli pravo, ki je veljalo v sosednjih avstrijskih pokrajinah, le v Spodnji Štajerski, medtem ko bi v Gorenjski to storili šele pozneje. Na to sem postal pozoren že pred leti in sem menil, da so nacisti s tem hoteli še za nekaj časa, dokler ne bi rešili t. i. nacionalnopolitičnih vprašanj, zlasti vprašanja množičnega izganjanja Slovencev (do tedaj so namreč od več kot 100.000 za izgon predvidenih oseb, izgnali le okrog 2.500), ohraniti v Gorenjski izreden položaj šefa civilne uprave, ki je lahko izdajal odredbe zlasti še glede utrjevanja nemštva in mu ne bi bilo treba upoštevati nobenih zakonov in odredb.⁷⁸

H. Schara je v zvezi s tem vprašanjem opozoril še na novo okolnost, in sicer na t. i. „legalizacijo“ pristojnosti pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Gorenjski.⁷⁹ Najprej je bila v osnutku odloka o priključitvi in nato v osnutku izvršilne odredbe za izvedbo tega odloka določba, da novo uvedeno pravo v Spodnji Štajerski in Gorenjski ne more vplivati na ukrepe za utrjevanje nemštva. Medtem ko je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko do konca septembra 1941 objavil tri odredbe, in sicer 22.

78. Ferenc, Okupacijski sistemi. Vojaški informator 1968/69, št. 2, str. 21.

79. Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj, str. 250 - 256.

aprila, 2. in 23. maja⁸⁰ ter 20. oktobra še eno,⁸¹ šef civilne uprave za Gorenjsko ni objavil še nobene. O tem so pozneje pisali takole:

„Septembra 1941 so predložili osnutek fuehrerjevega odloka glede uvedbe prava na zasedenih območjih Koroške, da bi o njem zavzeli stališče. V 2. odstavku 3. člena tega osnutka je bilo določeno, da ta uvedba prava ne prizadene ukrepov za utrditev nemštva. Da bi pojasnili to zadevo, smo si dopisovali z notranjim ministrom. Ta se je držal tega, da lahko pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva na temelju tajnega fuehrerjevega odloka iz leta 1939 sprejme vse ukrepe, ki so potrebni za utrjevanje nemštva, tudi takrat, če ti ukrepi niso predvideni v zakonih in odredbah državnega gausa Koroške ali če tem nasprotujejo, in da lahko izključno pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva določi, kateri ukrepi so potrebni za utrjevanje nemštva.

Ob nekem razgovoru v strankini pisarni v Muenchnu (to je vodil M. Bormann — op. T. F.), je zastopnik glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva nujno opozoril, naj to stališče notranjega ministra in najpomembnejše ukrepe v posameznih primerih pravočasno zasidramo, da ne bi moglo priti do razlik v mnenjih z nobenim drugim uradom ali s sodiščem.

Praktično potrebo po objavi takšne odredbe zahteva prav gotovo premislek, da ni bil v nobenem zakonu objavljen tajni fuehrerjev odlok iz leta 1939, na katerem sloni vse pooblastilo pooblaščenca državnega vodje SS — državnega komisarja za utrjevanje nemštva; in ga zato sodišča in uradi ne poznajo. Predložitev tega fuehrerjevega odloka bi bila v nasprotju z namero, da ostane v tajnosti, poleg tega pa ne bi mogla oslabiti ugovorov sodišč in uradov, ker bi šele objava v uradnem listu imela za posledico njegovo uporabo v uradovanju. Poleg tega pa bi tudi popolnoma splošno zapisano besedilo fuehrerjevega odloka v tisočkrat različnih primerih prakse vodilo morda k prav tolikšnim težavam v razlagi ali k odločitvam, ki bi nasprotovale njegovemu smislu.“⁸²

V uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva za Gorenjsko na Bledu so septembra 1941 sestavili osnutek t. i. „odredbe o preureditvi“. Ta odredba naj bi odločala, da je mogoče nekatere predele, ki jih določi državni komisar za utrjevanje nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise povsem preurediti z namenom, da bi na njih utrdili nemštvo. Med ukrepi, ki naj bi jih takoj uvedli za dosego tega namena, bi bila tudi „vzpostavitev zdravih strukturnih razmerij prebivalstva s preseljevanjem in preslojevanjem, preureditev vse površine glede na razdelitev obdelovalne kulture in na vsa s tem zvezana pravna razmerja, ustvaritev nemških mest in vasi ter smotnejše oblikovanje teritorialnih enot skupaj s potrebnimi prometnimi in oskrbovalnimi napravami“. Ali z drugimi besedami: državni komisar za utrjevanje nemštva bi lahko v vsej Gorenjski ali na posameznih območjih odstranil slovensko prebivalstvo, naselil tja nemško in popolnoma preuredil pokrajino, kakor je to delal na Poljskem in v t. i. naselitvenem območju ob Savi in Sotli. Napisali so tudi že izvršilne predpise in celo svoje pripombe k temu osnutku.⁸³

Osnutek „odredbe o preureditvi“ so poslali tudi uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlin in ga tam tudi obravnavali.⁸⁴ Vendar so v uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Gorenjskem do srede

80. VAZSt 1941, št. 5, str. 16, št. 8, str. 29 in št. 26, str. 201.

81. VAZSt 25. 10. 1941.

82. Arhiv IZDG, fond dež. svet. Kamnik, fasc. 829/II, okrožnica šefa civilne uprave za Gorenjsko 13. 2. 1942 s prilogami.

83. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 689–690.

84. Prav tam.

februarja 1942 pripravili osnutek odredbe o ukrepih za utrjevanje nemštva „na zasedenih območjih Koroške in Kranjske“, ki je pa niso izdali v taki obliki.⁸⁵ Precej okrnjeno jo je šef civilne uprave za Gorenjsko izdal šele 17. maja 1942. V prvem členu je imela to določbo: „Pooblaščenec državnega vodje SS in državnega komisarja za utrjevanje nemštva lahko na zasedenih območjih Koroške in Kranjske za namene utrjevanja nemštva ukrene vse, kar je potrebno za izpolnitev njegove naloge, četudi to ne temelji na veljavnih pravnih predpisih.“⁸⁶ S to odredbo si je potemtakem prisvojil pravico, da neomejeno ukrepa proti Slovincem v korist nemštva, kakor je to predvidel že osnutek „odredbe o preureditvi“, ki pa naj bi ga bile izdale osrednje oblasti v Berlinu. Proti ukrepom, ki jih je lahko izdal na osnovi te odredbe, ni dopuščal nobene možnosti pritožbe in ugovora, izključil je redno pravno pot in zavezal upravne organe in celo sodišča, da izvajajo njegova navodila.⁸⁷

Če bi tisti del osnutka prve odredbe za izvedbo odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, ki govori o tem, da po uvedbi prava sosednjih avstrijskih pokrajin ostanejo ukrepi za utrditev nemštva nedotaknjeni, razumeli tako, da se ta določba nanaša na že izdane ukrepe, bi morda lahko sodili, da so si prizadevali na Gorenjskem uvesti pravo, ki je veljalo na Koroškem, šele po sprejetju „odredbe o preureditvi“ oziroma „odredbe o ukrepih za utrjevanje nemštva“ na Gorenjskem. Toda to, da so kmalu spremenili svoj sklep o roku za uvedbo prava, ki je veljalo v Koroški, nam vzbuja dvom o upravičenosti takšne sodbe.

5. Odložitev priključitve s 1. novembra 1941 na 1. januar 1942

Potem ko je državna pisarna 30. septembra 1941 prejela nov osnutek odloka o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu in hkrati tudi osnutek prve odredbe o izvedbi tega odloka, so njeni uradniki sestavili uradno beležko. V njej je dr. Ficker ugotovil razlike v primerjavi s prejšnjim osnutkom odloka o priključitvi in jih sporočil vodji pisarne dr. Lammersu. O tem je 2. oktobra zapisal:

„Osnutek bi sedaj lahko v vseh pomembnih točkah ustrezal željam, ki jih je izrekel gospod državni minister⁸⁸ državnemu sekretarju Stuckartu. Za sedaj bi morali počakati, kaj bo o osnutku povedal reichsleiter Bormann.“ Na koncu je pripisal: „Po enem tednu“, kar pomeni, da bi zadevo obravnavali oziroma posredovali dalje čez teden dni. Fickerjev sodelavec dr. Kritzinger je k tej beležki 3. oktobra pripisal tole:

„Ministerialni direktor dr. Klopfer mi je rekel včeraj, da ima Reichsleiter Bormann nekatere pomisleke proti priključitvi koroškega in kranjskega območja na dan 1. novembra, in sicer posebno zato, ker s priključitvijo naloge državnega namestnika (Pawlowski) in gauleiterja (Kutschera) ne bi bile več v eni roki, čemur bi se pri še zelo (podčrtano v izvorniku – op. T. F.) nemirnih razmerah na območju izognili. Pri tem je omenil, da ste vi, gospod državni minister, pred kratkim govorili z reichsleiterjem

85. Arhiv IZDG, fond dež. svet. Kamnik, fasc. 829/II, osnutek odredbe in spremno pismo šefa civilne uprave za Gorenjsko 13. 2. 1942; Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj, str. 255.

86. Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kaerntens und Krains (navajam: VAZK) 8. 6. 1942.

87. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 690.

88. Dr. Lammers je bil namreč kot vodja državne pisarne po položaju minister, vodje drugih osrednjih pisarn so bili le državni sekretarji, npr. Philip Bouhler, Otto Meissner.

Bormannom o vprašanju imenovanja državnega namestnika in gauleiterja za Koroško, ni pa vedel o tem nič natančnejšega. Če ta ne bo ugovarjal, bomo lahko odlok predložili fuhrerju v podpis.⁸⁹

Iz tega Kritzingerjevega pripisa, ki sicer ni datiran, a je vsekakor nastal med 2. in 4. oktobrom 1941, prvič izvemo, da Bormann ni maral, da bi Gorenjsko priključili nemškemu rajhu že 1. novembra 1941, in sicer zaradi tega, ker Koroška še ni dobila novega gauleiterja NSDAP, ki bi postal tudi državni namestnik, so pa njegovo imenovanje že pričakovali.

Kutschera je bil le namestnik gauleiterja, kot šef civilne uprave za Gorenjsko je bil sicer Himmlerjev pooblaščenec za utrjevanje nemštva, ni pa bil državni namestnik, ker je to dolžnost kot namestnik opravljal vladni predsednik dr. von Pawlowski. Ko bi bili Gorenjsko priključili nemškemu rajhu, tj. Koroški, bi Kutschera nehal biti šef civilne uprave in bi obdržal le pristojnosti v okviru NSDAP in Koroške ljudske zveze. Upravne pristojnosti za Gorenjsko bi prešle na državnega namestnika Pawlowskega, ki pa ni bil niti politični voditelj niti pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Verjetno bi Bormann dopuščal, da bi bile politične in upravne pristojnosti v različnih rokah, če ne bi bile v Gorenjski nujne narodnopolitične naloge in če bi bila pokrajina mirna. Toda v Kritzingerjevi beležki je posebej poudarjeno, da to ne bi bilo sprejemljivo v „še zelo nemirnih razmerah na območju.“ To je tudi prvi podatek, da nacisti vprašanje priključitve povezujejo z razmerami na terenu. Bormann je gledal rešitev v dveh smereh: ali počakati na imenovanje novega gauleiterja NSDAP, ki bo tudi državni namestnik za Koroško, ali pa počakati na pomiritev pokrajine. Težko je reči, katera inačica se mu je zdela boljša, vemo pa, da so si nacisti prizadevali za eno in za drugo: iskali so novega funkcionarja in hkrati hoteli pomiriti pokrajino z oboroženo silo, nasiljem in političnim delom.

K navedeni Fickerjevi beležki in Kritzingerjevemu pripisu je šef državne pisarne dr. Lammers 4. oktobra pripomnil, da bo o tem imel 8. oktobra v Hitlerjevem glavnem stanu razgovor z Bormannom.

Svoje pomisleke zoper priključitev Gorenjske nemškemu rajhu 1. novembra 1941 je Bormann širše pojasnil v pismu, ki ga je 8. oktobra 1941 poslal iz Hitlerjevega glavnega stana dr. Lammersu v Berlin. V njem pravi takole:

„Moj referent, ministerialni direktor dr. Klopfer, mi je na temelju pogovora, ki ga je imel z gospodom ministerialnim direktorjem Kritzingerjem, sporočil, da je izdelan osnutek fuhrerjevega odloka, po katerem naj bi območja Južne Štajerske, Južne Koroške in Kranjske 1. 11. 1941 priključili ozemlju rajha.

Ta priključitev bi imela za posledico to, da bi pooblastila, ki so bila doslej prenešena na člana stranke gauleiterja Uiberreitherja in namestnika gauleiterja Kutschero kot šefa civilne uprave, usahnila s 1. 11. 1941. Član stranke Uiberreither bi hkrati dobil pristojnosti državnega namestnika za območje, ki bi ga priključili njegovemu gauu. Ta bi bil torej s strankinimi in državnimi pristojnostmi, ki jih ima za območje svojega gaua, popolnoma odgovoren za nadaljnje ponemčevanje Južne Štajerske.

89. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 45, Fickerjeva beležka 2. 10. 1941 in Kritzingerjev pripis (izvirnik); BA, fond RK, R 43 II/1348, str. 24, (izviren prepis).

Namestnik gauleiterja Kutschera pa bi nasprotno lahko imel za Južno Koroško in Kranjsko le pristojnosti namestnika gauleiterja. Stalni namestnik državnega namestnika bi tudi za to območje postal vladni predsednik Pawlowski. Imam močan pomislek proti temu, da bi sedaj na še zelo nemirnem območju Kranjske razdelili vodstvo stranke in države.

Kot so mi sporočili, je v osnutku Fuehrerjevega odloka, ki ga pripravljajo, predvideno, naj bi gospod notranji minister odločil o tem, koliko naj bi na zopet priključenih območjih veljalo dosedanje pravo ali pa splošno pravo rajha. Če naj bi pri tem razumeli tudi državno pravo, ki velja v južni Koroški in Kranjski, prosimo za premislek, ali je ustrezno, da bi s Fuehrerjevim odlokom določili, naj bi nastopila popolna preureditev državnopravnih razmer, hkrati pa bi z odlokom gospoda notranjega ministra določili, naj bi državno pravno ostalo vse pri starem.

Ker ima sprememba državnopravnih razmer zelo velike posledice za delo stranke, prosim, da odločitev, ki je pridržana gospodu notranjemu ministru, brezpogojno vezemo na soglasje volje strankine pisarne.⁹⁰

Iz Bormannovega pisma lahko poleg njegovega že znanega pomisleka za priključitev Gorenjske nemškemu rajhu – to je delitev pristojnosti stranke in države na dve osebi – zvezmo tudi za njegovo nasprotovanje temu, da bi glede uvedbe prava sosednjih avstrijskih pokrajin v zasedene slovenske pokrajine določili z odlokom o priključitvi, kar pa bi potem zanikali v prvi odredbi za izvedbo odloka. O Bormannovih pomislekih so v državni pisarni v Berlinu razpravljali 10. oktobra 1941. Dr. Kritzinger je za dr. Lammersa sestavil tole beležko:

„Pomisliki vodje strankine pisarne se mi zdijo utemeljeni za obe točki. Če s fuehrerjevim odlokom območje Južne Koroške in Kranjske priključimo območju rajha in državnega gaua Koroške, verjetno ne bi bilo dobro, če bi notranji minister z izvedbeno odredbo popolnoma izključil pooblastila državnega namestnika na novih območjih. Priključitev, ki bi jo odredil Fuehrer, bi nato ostala le na papirju. Ministerialni direktor Hoche iz notranjega ministrstva, pa mi je sporočil, da je poleg tega šef civilne uprave Kutschera prosil, naj bi tudi na novem območju Koroške začelo 1. novembra veljati vsenemško pravo. Ministerialni direktor Klopfer pa – kot mi je pravkar sporočil po telefonu – meni, da to ni mogoče. Notranji minister zato za 1. člen odredbe, ki jo namerava izdati (osnutek je že tam), predvideva takšno določbo:

Dne 1. novembra 1941 začne na območjih, priključenih državnemu gauu Štajerska, veljati pravo, ki velja v državnem gauu Štajerska, na območjih, ki so priključena k državnemu gauu Koroška, pa začne veljati pravo, ki velja v državnem gauu Koroška.

Tudi s tem se mi zdi nezdržljiva izključitev državnega namestnika na novih območjih.

Pomislekom vodje strankine pisarne bi najboljše ugodili tako, da bi v Koroški imenovali državnega namestnika pred 1. novembrom. Kot sem obveščen, bi bilo nadaljnje odlaganje priključitve zelo nezaželeno; po sporočilih, ki sem jih dobil, se posebno v Južni Štajerski vse zavzema za čimprejšnjo priključitev. Če bi odložili le priključitev Južne Koroške in Kranjske, bi morda lahko Italijani sklepali o morebitnih možnostih za spremembo meje. Pošta je že konec septembra izdala posebne pisemske znamke za priključitev. Znamke imajo sliko mesta ali krajine novih območij in pod njo napis: „Deutsches Reich“.⁹¹

90. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 48–49, Bormannovo pismo 8. 10. 1941.

91. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 50–51, Kritzingerjeva beležka 10. 10. 1941.

S to Kritzingerjevo beležko se je vodja državne pisarne dr. Lammers seznanil 14. oktobra 1941 v Hitlerjevem glavnem stanu. Potem ko jo je parafiral, niso v njegovi pisarni imeli s to zadevo en teden nobenega opravka, pač pa jo je tisti čas zelo aktivno obravnavalo notranje ministrstvo.

Potem ko je bilo jasno, da zasedenih slovenskih pokrajin 1. oktobra 1941 še ne bodo priključili nemškemu rajhu, so v notranjem ministrstvu sklenili, da bodo vse vrhovne ustanove rajha obvestili o odložitvi priključitve in o nameri, da priključitev izvedejo 1. novembra 1941. To je notranji minister storil 3. oktobra z okrožnico, v kateri je vrhovne ustanove rajha seznanil tudi z zapletenim vprašanjem uvedbe nemškega prava v Gorenjski:

„Glede uvedbe prava je v primerjavi z mojo okrožnico⁹² nastopila takšna sprememba, da bo veljavno pravo na splošno uvedeno ob priključitvi le na območjih, ki bodo ponovno priključena Štajerski. Na območjih, ki bodo priključena Koroški, še ne bo prišlo do splošne uvedbe prava. V soglasju z menoj pa lahko uvajajo pravo od priključitve naprej pristojni ministri. Ker je splošno uvedbo prava pričakovati v bližnjem času tudi za Koroško, bodo takšno možnost izrabili kar se da malo.“

Hkrati s to okrožnico je notranji minister poslal vrhovnim ustanovam nemškega rajha tudi osnutek nam že znane prve odredbe o izvedbi odloka o priključitvi. Pri tem jih je še posebej opozoril na 5. odstavek 1. člena, ki v zvezi s 3. odstavkom zelo gibčno rešuje vprašanje uvajanja in uporabljanja prava v slovenskih pokrajinah po priključitvi.⁹³ Toda po Bormannovem posredovanju je državni sekretar v notranjem ministrstvu Pfundtner v Frickovem imenu 11. oktobra obvestil dr. Lammersa, da ga je šef civilne uprave za Gorenjsko 8. oktobra, torej isti dan, kot je Bormann napisal navedeno pismo, brzojavno zaprosil, naj bi tudi v Gorenjski uvedli nemško pravo 1. novembra 1941. Pravi, da glede tega nima nobenih pomislekov, in zato predlaga ustrezno spremembo prvega odstavka prvega člena prve odredbe za izvedbo odloka o priključitvi.⁹⁴ Z nekoliko krajšo okrožnico je dr. Hoche 13. oktobra seznanil vrhovne ustanove nemškega rajha.⁹⁵

Dva dni pred tem je pristojni referent poslan v imenu notranjega ministrstva nekaterim vrhovnim ustanovam (10) nemškega rajha in oddelkom notranjega ministrstva osnutek izvedbenega odloka notranjega ministrstva o pravnih določbah šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, ki naj bi po priključitvi 1. novembra 1941 veljale še naprej. Poznamo že osnutek tega odloka, ki so ga pripravili v uradu šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko v Mariboru do 10. septembra 1941.⁹⁶ Vendar so ga v enem mesecu zelo spremenili. Niso ga vezali neposredno na Hitlerjev odlok o priključitvi zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, temveč na prvo odredbo notranjega ministra za izvedbo tega odloka. Namesto prejšnjih 22 odredb, ki jih je bil že izdal ali naj bi jih bil še izdal šef civilne uprave pred priključitvijo, je osnutek sedaj naštel kar 30 odredb, ki jih je šef civilne uprave izdal do 19. septembra 1941. Med temi odredbami ni odredbe o razdelitvi Spodnje Štajerske v sodne okraje, ker je ni izdal in so zadeve pravosodja ostale še naprej v rokah varnostne policije. V seznam, v katerem so vrstni red uredb smiselno

92. Glej op. št. 59.

93. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 46–47, Frickova okrožnica 3. 10. 1941 s priloženim osnutkom prve odredbe za izvedbo odloka o priključitvi; DZA, fond REM, zv. 1024.

94. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 52, Pfundtnerjeva okrožnica 11. 10. 1941; BA, fond RMI, R 18/6056, str. 40–41.

95. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 53, Hochejeva okrožnica 13. 10. 1941; DZA, fond REM, zv. 1024, str. 21–22.

96. Glej op. 63.

preuredili, so vključili 9 novih odredb, med katerimi so bile 3 (o pridobitvi zemljiškega lastništva, obrtništva in delništva iz aprila, o ureditvi zavarovanja iz junija in o začasni ureditvi obrtništva iz avgusta) iz obdobja do septembra, medtem ko jih je bilo šest iz septembra 1941 (dve o denarnih in kreditnih ustanovah, po ena o prometu z blagom in o uvedbi državne gospodarske pomoči ter dve o uvedbi krajevnih razredov za določanje dodatka za stanarine in tarife za krajevni dodatek določenim skupinam zaposlenih). Iz novega osnutka so izpustili tudi določbi o priključitvi štirih prekmurskih občin okrogjema Feldbach in Radgona ter o priključitvi ljutomerskega okraja okrogju Radgona. Če k temu osnutku do 20. oktobra ne bi bilo pripomb, bi notranje ministrstvo menilo, da z njim soglašajo.⁹⁷

Za sedaj ne vemo, ali so tisti, ki so dobili to okrožnico in osnutek odloka, dali k njima kakšne pripombe ali ne. Pač pa je notranje ministrstvo 15. oktobra prejelo pripombe ministra za prehrano in poljedelstvo Waltherja Darreja k osnutku prve odredbe notranjega ministra za izvedbo odloka o priključitvi, ki ga je – kot smo videli – dobilo v obravnavo 3. oktobra 1941.⁹⁸ Da je prav Darre imel pripombe – in kot kaže, je bil on edini, ki jih je imel – se ni čuditi, saj je bil prav on nosilec teorije o „krvi in zemlji“ (Blut und Boden) in so ga seveda zanimala tudi ta vprašanja. Povedal je, da ne soglaša z določbo, naj uvedba nemškega prava v priključenih slovenskih pokrajinah ne bi zadevala ukrepov za utrjevanje nemštva. Pri tem se je skliceval na svoji pismi z dne 8. in 30. septembra 1941, ki pa ju žal ne poznamo. Pripomnil je tudi, da mu ni jasna določba drugega odstavka prvega člena, po kateri naj bi notranji minister, potem ko je dobil mnenje ustreznega državnega namestnika, določil, koliko še velja pravo, ki je dotlej veljalo na priključenih območjih. Predlagal je, naj bi to uvajali raje pristojni ministri vsak za svoje upravno področje.⁹⁹

Pripombo k osnutku odloka o priključitvi je imel tudi finančni minister dr. Schwerin von Krosigk. Temu namreč ni bila po volji določba, da bodo po priključitvi posebni uradi, torej tudi finančni, na ravni okrožja podrejeni deželnim svetnikom. V rajhu so bili takšni uradi podrejeni le višjim organom tistega področja, v tem primeru finančne uprave. Notranje ministrstvo je to pripombo zavrnilo in odgovorilo, da imajo podobno ureditev na t. i. priključenih vzhodnih območjih (zahodne Poljske), ter dodalo:

„Zdaj pa sta oba šefa civilne uprave v Mariboru in na Bledu glede na posebne politične in narodnostne razmere osvobojenih območij izrecno izrazila željo, da bi v odlok o ponovni združitvi sprejeli določbo o podreditvi posebnih uradov deželnim svetnikom. Glede na tamkajšnje posebne razmere menim, da je ta prošnja utemeljena, in sem v odloku predvidel ustrezno določbo. Pri tem pa ni bilo mogoče privoliti v izjeme pri posameznih upravah. Izkušnje so pokazale, da se tudi pri čisto strokovnih upravah na narodnostno težkih območjih postavljajo vprašanja, ki jih je treba znotraj okrožja s političnega gledišča reševati enotno.“¹⁰⁰

Čeprav sta šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko razmeroma zgodaj dobila sporočilo o odložitvi priključitve s 1. oktobra na 1. november, sta o tem

97. BA, fond RMI, R 18/6056, str. 44–47, Hočejeva okrožnica 11. 10. 1941 s priloženim osnutkom odloka notranjega ministra.

98. Glej op. št. 76.

99. BA, fond RMI, R 18/6056, str. 54, Harmeningovo pismo 15. 10. 1941; DZA, fond REM, zv. 1024, str. 24–25.

100. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 64–67, pismo fin. min. 7. 11. 1941, Pfundtnerjevo pismo 8. 12. 1941, Fickerjeva beležka 10. 12. 1941.

razmeroma pozno natančneje seznanila svoje sodelavce. Na štabnih razgovorih pri šefu civilne uprave v Mariboru dne 10. oktobra 1941 je najprej povedal dr. Wetz tole:

„Glede stanja priključitve lahko rečemo, da je Fuehrerjev odlok sedaj pred Fuehrerjem, da je ministrstvo za notranje zadeve dobilo pravico izdati izvršilne določbe k Fuehrerjevemu odloku. Pravo iz rajha bo v Spodnji Štajerski uvedeno ob priključitvi. V Koroški bo uvedeno pozneje.“¹⁰¹

To izjavo je dopolnil še sam šef civilne uprave dr. Uiberreither, ko je povedal:

„Priključitev naj bi bila 1. novembra 1941. Če bi jo odložili, bo to znano pravočasno. Izvedena bo slavnostno, in sicer bodo svečanosti v Spodnji Štajerski in v Gradcu. Gauleiter predvideva, da bo imel ob priključitvi daljši govor, v katerem bo opozoril na delo pri graditvi v Spodnji Štajerski. Za ta namen mu naj vsi uradi najkasneje do 25. oktobra pošljejo poročilo, dolgo največ 1 stran, po možnosti kratko, zasnovano z jedrnatimi gesli. V njem naj pride do izraza delo pri graditvi, osvetljeno s pomočjo števil.“¹⁰²

V Mariboru so torej vedeli le to, kar so zvedeli iz Berlina v začetku oktobra 1941. Kako so to obravnavali na Bledu, pa ni znano.

Med 15. in 21. oktobrom 1941 niso obravnavali vprašanja priključitve zasadenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu niti v notranjem ministrstvu niti v državni pisarni. Prvi nov podatek je šele z dne 21. oktobra 1941, ko je dr. Lammers v Hitlerjevem glavnem stanu sestavil tole beležko:

„O zadevi (priključitve – op. T. F.) sem danes govoril z Reichsleiterjem Bormannom. Prosil me je, naj nadaljnjo obdelavo še za nekaj časa – eden do dveh tednov – odložim, dokler mi ne bo poslal nadaljnjih novic; rešujejo še vrsto osebnih vprašanj in s tem še niso končali.“¹⁰³

Dr. Lammers je o tem drugi dan obvestil svoje uradnike v Berlinu. Takrat je tudi referent v notranjem ministrstvu dr. Hoche poizvedoval pri dr. Kritzingerju v državni pisarni, ali je Hitler že kaj sklenil glede priključitve zasadenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Dr. Hoche je povedal, da sta ga šefa civilne uprave brzojavno prosila za nujno sporočilo, ali bo priključitev 1. novembra kot so predvidevali, ker so že pripravili proslavo za priključitev. Ker je referent v državni pisarni dr. Ficker že po telefonu obvestil dr. Kritzingerja o razgovoru med dr. Lammersom in Bormannom glede priključitve, je ta lahko svetoval dr. Hocheju, naj šefoma civilne uprave odgovori, da je dvomljivo, ali bo priključitev 1. novembra.¹⁰⁴

Šef državne pisarne dr. Lammers je 23. oktobra 1941 v Hitlerjevem glavnem stanu napisal pismo za notranjega ministra, ki ga je ta prejel drugi dan. V njem je zapisal:

„O zadevi (priključitve – op. T. F.) nameravam poročati Fuehrerju. Najprej pa sem imel za potrebno, da se o nekaterih vprašanjih, ki so zvezana s ponovno priključitvijo, pogovorim z vodjo strankine pisarne. V soglasju z vodjo strankine pisarne vas torej prosim, da začasno opustite nadaljnje ukrepe. V kratkem se bom povrnil k zadevi.“¹⁰⁵

Da je pisal notranjemu ministru dr. Fricku, je dr. Lammers obvestil tudi Bormanna, ko mu je poslal prepis tega pisma.¹⁰⁶ Notranje ministrstvo je o tem, da priključitev ne bo

101. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 10. 10. 1941; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 761.

102. Prav tam.

103. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 56, beležka dr. Lammersa 21. 10. 1941.

104. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 57, Kritzingerjeva beležka 22. 10. 1941.

105. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 58, osnutek Lammersovega pisma 13. 10. 1941.

106. Prav tam.

proglášena 1. novembra 1941, obvestilo oba šefa civilne uprave 27. oktobra. Vodja blejske podružnice državnega propagandnega urada za Koroško Lothar Weber je o tem zapisal:

„S 1. 11. naj bi izvedli priključitev zasadenih območij Štajerske, Koroške in Kranjske, vendar je danes iz Fuehrerjeve pisarne prišlo telegrafsko sporočilo, da bo priključitev izvedena pozneje. Tako bo ostal šef civilne uprave še nekaj časa na Bledu.“¹⁰⁷

Članom akcijskega štaba pri šefu civilne uprave v Mariboru pa so novico o ponovni odložitvi priključitve sporočili na štabnih razgovorih v Mariboru 29. oktobra 1941. Vladni predsednik dr. Mueller-Haccius je o tem povedal:

„Priključitve še ne more biti 1. 11. 1941. Vzroki so zakonsko tehnične narave, posebno zategadelj, ker naj bo priključitev območij obeh civilnih uprav skupna. Neko olajšanje je nastalo, ko je padla carinska meja s starim rajhom. Šef civilne uprave se ukvarja z mislijo, da bi svoj sedež prenesel v Gradec in od tam vodil upravo. To bi se zgodilo v primeru, če bi uprava šefa civilne uprave trajala še dalj časa. Dokončen čas priključitve bodo določili že v prihodnjem mesecu.“¹⁰⁸

Oba šefa civilne uprave v zasadenih slovenskih pokrajinah sta za priključitev res pripravila posebne svečanosti v Gradcu in Celovcu. V Gradcu naj bi bila svečanost v Štefanijski dvorani, za Gorenjsko pa v deželni hiši v Celovcu. Za svečanost v Celovcu poznamo natančneje tudi predvideni program.

Po prihodu vlakov iz Gorenjske in Meziške doline na celovško železniško postajo 1. novembra dopoldne naj bi pred železniškim poslopjem najprej govoril dr. Karl Pachneck iz pokrajinskega vodstva NSDAP za Koroško. Nato naj bi godba zaigrala koroško himno, sprevod pa krenil po kolodvorski ulici h koroški deželni hiši. Svečanost priključitve naj bi se začela ob 11. uri v dvorani grbov v deželni hiši s prihodom šefa civilne uprave za Gorenjsko Franza Kutschere. Intendant deželnega gledališča naj bi imel kratek nagovor z vsebino o „enotni Nemčiji“, zbor seminarja otroških vrtnaric pa naj bi zapel pesem „Nemčija, sveta beseda“. Nato naj bi Kutschera razglasil priključitev Gorenjske rajhu, njegov govor pa naj bi sklenilo petje himne. Drugi dan naj bi v gledališču odprli teden knjige. Oba časopisa Kaerntner Grenzruf in Karawanken Bote – naj bi izšla v slavnostni obliki.¹⁰⁹

O ponovni odložitvi priključitve zasadenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu je notranje ministrstvo obvestilo vrhovne ustanove nemškega rajha šele 31. oktobra 1941. Vendar tokrat ni navedlo datuma, do katerega naj bi odložili priključitev. Obvestilo je bilo zelo kratko: „Po sporočilu gospoda ministra in šefa državne pisarne je računati, da bo ponovna priključitev osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske nemškemu rajhu izvedena šele ob poznejšem datumu. Pridržujem si pravico do nadaljnje novice.“¹¹⁰

Na temelju navedenih podatkov lahko sklepamo, da so tudi za 1. november 1941 predvideno in tudi že do potankosti pripravljeno priključitev zasadenih slovenskih

107. Arhiv IZDG, fond blejske podružnice RPA za Koroško, fasc. 1003, Webrovo poročilo 27. 10. 1941.

108. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 29. 10. 1941; Mikuž, Ali je NOB prepredila priključitev, str. 763.

109. Arhiv IZDG, fond blejske podružnice RPA za Koroško, fasc. 1/DX.

110. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 59, Pfundtnerjeva okrožnica 31. 10. 1941; BA, fond RMI, R 18/6056, str. 48; DZA, fond REM, zv. 1024, str. 26.

pokrajini nemškemu rajhu onemogočili Bormannovi pomisleki in nasprotovanja. Ti so ostali tudi v drugi polovici oktobra takšni, kot so bili v začetku tega meseca, saj se niso spremenile niti politične razmere v Gorenjski niti ni dobila Koroška novega gauleiterja NSDAP in državnega namestnika. Podobno je bilo tudi v prvi polovici novembra 1941.

Vendar pa so tedaj že iskali in tudi našli ustrezno osebo za to mesto. Hitler je za to izbral tedanjega gauleiterja NSDAP in državnega namestnika v Salzburgu dr. Friedricha Rainerja, ki je bil doma iz Koroške. Kaže, da ga je izbral že poleti 1941, vendar je moral zanj poiskati naslednika v Salzburgu in se je zato imenovanje zavleklo. Dr. Rainer je namreč že 15. septembra 1941 v daljšem pismu sporočil Bormannu, da je pripravljen „sprejeti gau Koroško.“ Imel pa je dr. Rainer glede Koroške in Salzburške ter tudi glede Gorenjske svoje zamisli:

„Menim, da je smotrno, da bi z namenom, odločno, hitro in totalno urediti razmere v Gorenjski, oba gava, Koroško in Salzburško, za čas vojne začasno združili pod enim vodstvom, vendar bi ohranila vsak svojo samostojnost. Po vojaških pravilih mora imeti fronta operacijsko območje, ki sega v globino. Za narodnopolitično delo v Spodnji Štajerski imajo na voljo do sedanjih državni gau Štajersko z 1,1 milijona prebivalcev. Od gava Koroške v delovnem pogledu ni mogoče upoštevati plebiscitnega ozemlja, ker je treba tudi to ozemlje ponemčiti. Na voljo je le nemško prebivalstvo v okrog 300.000 do 350.000 Korošci. Ker gau do sedaj ni bil pod vodstvom enega gauleiterja in državnega namestnika, njegovo delo ni bilo zglašeno.“ Če pa Hitler ne bi soglašal z začasno združitvijo Koroške in Salzburške pod Rainerjevim vodstvom, naj bi imenovali Salzburškega gauleiterja hkrati s koroškim, če pa to ne bi bilo mogoče, naj bi dr. Rainer do imenovanja novega Salzburškega gauleiterja vodil še gau Salzburg; in če tudi to ne bi bilo mogoče, naj bi imenovali za vladnega predsednika in deželnega glavarja v Salzburgu dotedanjega namestnika gauleiterja NSDAP.¹¹¹

Natanko čez mesec dni je pisal Himmlerju višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem območju, SS – Brigadefuehrer in generalmajor policije dr. Gustav Adolf Scheel, da se govori o skorajšnjem imenovanju novega gauleiterja v Salzburgu, ki naj bi bil Paul Giesler.¹¹² A tudi Scheel je – verjetno v dogovoru z dr. Rainerjem – predlagal združitev Koroške in Salzburške in da bi postal dr. Rainer gauleiter novega, večjega gava.¹¹³ Himmler je kmalu odgovoril Scheelu, naj raje položi svoje prste na žarečo ploščo, kakor pa da bi mislil na Salzburško ali koroško vprašanje. Hitlerjev izrečni zakon in njegova trdna volja sta, da mali gau Salzburg ostane. „Fuehrer je odločil in s tem se neha vsa razprava“, je še zapisal.¹¹⁴

Preteči pa je moral skoraj še ves mesec, da se je Hitler 18. novembra 1941 dokončno odločil, da imenuje dr. Rainerja za gauleiterja NSDAP in državnega namestnika za Koroško, medtem ko je na takšna položaja v Salzburgu imenoval dr. Scheela. Dne 23. novembra 1941 pa je Hitler podpisal še listino, s katero je dr. Rainerja imenoval za šefa civilne uprave v Gorenjski in za gauleiterja NSDAP ter državnega

111. National Archives Washington (navajam: NAW), mikrocopy T-175 (fond osebne štaba državnega vodje SS), navitek 122, Rainerjevo pismo 15. 9. 1941.

112. Ta je leta 1941 postal gauleiter NSDAP za južno Westfalijo. Huettnerberger, Die Gauleiter, str. 224.

113. NAW, T-175, navitek 122, Schellovo pismo 15. 10. 1941.

114. NAW, T-175, navitek 122, Himmlerjevo pismo 22. 10. 1941.

115. BA, fond RK, R 43 II/1390c, str. 11-12, 21, 23, Hitlerjev odlok 23. 11. 1941, Bormannovo pismo 23. 11. 1941, Lammersova okrožnica 7. 12. 1941; Voelkischer Beobachter 28. 11. in 30. 11. 1941.

namestnika v Koroški.¹¹⁵ Imenovanje dr. Rainerja za trojnega funkcionarja se je torej zavleklo v drugo polovico novembra, listine so mu izročili 27. novembra 1941, nato je čakal na umestitev. Dne 30. novembra ga je državni organizacijski vodja NSDAP dr. Robert Ley v Celovcu slovesno uvedel na položaj gauleiterja NSDAP za Koroško¹¹⁶ medtem, ko se je umestitev za državnega namestnika za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko še precej zavlekla, do nje je prišlo šele sredi decembra 1941.

Zaradi zelo poznega imenovanja in namestitve dr. Rainerja za najvišjega strankinega in upravnega funkcionarja v Koroški in Gorenjski, nikakor niso mogli računati, da bi Gorenjsko in Spodnjo Štajersko priključili nemškemu rajhu 1. decembra ali sploh v letu 1941. Toda sedaj je vsaj odpadel Bormannov razlog za nasprotovanje priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu. Tako je vladni predsednik za Štajersko dr. Mueller-Haccius 28. novembra na štabnih razgovorih v Gradcu ugotavljal: „Gau Koroška je sedaj dobila novega gauleiterja. Sedaj so zagotovo izpolnjeni vsi krajevni pogoji za priključitev, kolikor temu ne bi nasprotovali razlogi, ki bi jih videli v Berlinu.“¹¹⁷ V Berlinu pa so vsaj v državni pisarni predvidevali, da bi priključitev lahko izvedli 1. januarja 1942.

Prvič zveemo za ta datum iz beležke dr. Fickerja, referenta v državni pisarni, 22. novembra 1941, torej dan prej, kot je Hitler podpisal odlok o imenovanju dr. Rainerja za najvišjega strankinega in upravnega funkcionarja v Koroški. Takole pravi:

„Min. dir. dr. Klopfer, mi je včeraj sporočil po telefonu:

Državni namestnik Rainer mi je včeraj izjavil po telefonu, da bi lahko bila priključitev Južne Koroške in Kranjske k nemškemu rajhu izvedena po vsej priliki 1. januarja. Državni namestnik Uiberreither soglaša, da bi tisti dan priključili tudi Južno Štajersko.“¹¹⁸

O vsebini beležke, ki jo je 27. novembra parafiral tudi dr. Lammers, so seznanili tudi notranje ministrstvo (dr. Hocheja).¹¹⁹

Dr. Ficker je čez deset dni, a tokrat v Hitlerjevem glavnem stanu, sestavil novo beležko:

„Potem ko so slednjič rešena personalna vprašanja, ne bi smelo nič več ovirati priključitve območij nemškemu rajhu. Državni sekretar dr. Stuckart, s katerim sem 23. novembra na kratko govoril o zadevi, je enakega mnenja.

V pismu vodje strankine pisarne z dne 8. oktobra t. l. – RK. 14745B – pod II. v dozdevni obliki navedeni pomisleki bi lahko odpadli, saj je načrtovano državnopravno zasilno konstrukcijo ministra za notranje zadeve pripisati samo okolnosti, da vodstvo gava in državno vodstvo v pokrajini Koroški nista bila v eni roki; to pa je sedaj odpravljeno.

Kakor je ministerialni direktor Klopfer (strankina pisarna) sporočil ministerialnemu direktorju Kritzingerju, ima gauleiter Rainer prvi januar 1942 za ustrezen čas priključitve Južne Koroške in Kranjske. Rainer je govoril z gauleiterjem Uiberreitherjem, ki je izjavil, da soglaša s tem datumom tudi glede Južne Štajerske.“¹²⁰

116. Karawanken Bote 3. 12. 1941.

117. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 28. 11. 1941; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 764.

118. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 63, Fickerjeva beležka 22. 11. 1941.

119. Prav tam.

120. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 60–61, Fickerjeva beležka 2. 12. 1941.

Dr. Ficker je nato dal napisati novo listino, na kateri so zapisali namesto datuma 1. november 1941 nov datum: 1. januar 1942. Dr. Lammersa pa je zaprosil, naj bi dal listino podpisati Hitlerju.¹²¹ Drugi dan je dr. Ficker v Hitlerjevem glavnem stamtu sestavil novo beležko:

„Odprto je vprašanje, kdaj naj bi uvedli nemško pravo v Južni Koroški in Kranjski. Ministerialni direktor Klopfer, sporoča, da gauleiter Rainer – nasprotno Kutscherinemu naziranju (RK. 14935B) – ni naklonjen takojšnji uvedbi vsega prava.“¹²²

Vprašanje pa se ni – kot je ugotavljal tudi dr. Ficker – tikalo Hitlerjevega odloka, temveč prve odredbe notranjega ministrstva za izvedbo odloka o priključitvi. Dr. Ficker je menil, da bi svetovali notranjemu ministru, naj zaradi te zadeve vzpostavi stik z dr. Rainerjem.¹²³

Prej kot bi nacisti 1. januarja 1942 priključili zasedene slovenske pokrajine nemškemu rajhu, so morali namestiti na novo imenovanega državnega namestnika za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Rainerja. Ta namestitev je po nacističnih načelih o „enotnosti stranke in države“ lahko le sledila njegovi umestitvi za pokrajinskega vodjo (gauleiterja) NSDAP, saj je funkcija državnega namestnika slonela na funkciji pokrajinskega vodje NSDAP. Najprej so predvidevali, da bodo dr. Rainerja umestili za državnega namestnika in šefa civilne uprave 10. decembra 1941,¹²⁴ in dr. Rainer je nameraval 11. decembra 1941 prvič obiskati Gorenjsko.¹²⁵ Toda 8. in 9. decembra so zaradi „spremenjenih političnih razmer“ odložili prihod notranjega ministra dr. Fricka v Celovec najprej za 1 dan, nato pa kar za ves teden,¹²⁶ in je tudi dr. Rainer odložil svoj obisk v Gorenjski najprej za en dan, nato pa za cel teden.¹²⁷

Za sedaj ni nobenega dokaza, da so Frickov prihod v Celovec odložili zaradi političnih razmer v Gorenjski, odložili so ga verjetno zaradi splošnih političnih razmer, saj se je prav takrat začela ofenziva Rdeče armade pred Moskvo. Pač pa so neugodne politične razmere za nemškega okupatorja v Gorenjski nastopile nekaj dni kasneje; te sicer niso vplivale na kasnejši prihod dr. Fricka v Celovec, so pa povzročile ponovno odložitev priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu.

6. Odložitev priključitve za šest mesecev ali za vedno

Na tem mestu ne morem natančneje opisovati vsega poteka zelo razgibanih in do neke mere edinstvenih dogodkov v Gorenjski meseca decembra 1941 in januarja 1942, kot sem to storil v neki drugi razpravi.¹²⁸ Navedel bom le nekaj najpomembnejših dejstev, ki nujno sodijo v sklop te razprave.

Za narodnoosvobodilno gibanje je bila Gorenjska 1. 1941 za Ljubljano prav gotovo v vojaškem in političnem oziru najbolj razgiban predel Slovenije. Zaradi tega in tudi zaradi nekaterih drugih političnih razlogov (delavska središča, bližina nemškega rajha itd.) se je

121. Prav tam.

122. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 62, Fickerjeva beležka 3. 12. 1941.

123. Prav tam.

124. BA, fond RMI, R 18/5466, str. 3, 11-13, Frickovo pismo dr. Rainerju 28. 11. 1941, popotovanja dr. Fricka in svečanosti umestitve, 5. 12. 1941.

125. NAW, T-175, navitek 10, program pokr. prop. urada NSDAP za Koroško 6. 12. 1941.

126. BA, fond RMI, R 18/5466, str. 37-39, Pfundtnerjevo sporočilo 8. 12. 1941 in Radtkejevo sporočilo 9. 12. 1941.

127. NAW, T-175, navitek 10, posebni povelji komandanta orožništva za Koroško 9. in 16. 12. 1941.

128. Glej op. št. 6.

vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji odločilo, da bo na Gorenjskem pripravilo vseljusko vstajo proti nemškemu okupatorju. Požrtvovalni politični in vojaški funkcionarji narodnoosvobodilnega gibanja na Gorenjskem (Stane Žagar, Tomo Brejc, Jože Gregorčič, Lojze Kebe in drugi.) so jo pripravili v več žariščih za sredo decembra 1941. Oborožena pest vseljuske vstaje v Gorenjski je bil Cankarjev bataljon, od začetka novembra do srede decembra 1941 edina večja partizanska enota na Slovenskem. Ta je 12. decembra v Rovtu iz zasede skoraj popolnoma uničil vod druge čete 181. rezervnega policijskega bataljona, ki je tisti dan patroljiral na tistem območju. V boju, ki je trajal le nekaj minut, je padlo 46 policistov, enega ranjenega so partizani ujeli, obvezali in izpustili, rešilo se je le 5 policistov, medtem ko je imel partizanski bataljon le dva mrtva in dva ranjena, od katerih je pozneje eden umrl.¹²⁹

Na partizansko zmago v Rovtu, največji vojaški uspeh narodnoosvobodilnega gibanja v Gorenjski in morda tudi v Sloveniji v letu 1941, je nemški okupator odgovoril zelo hitro. Najprej mu je šlo seveda za to, da napade bataljon s hitro akcijo in se mu maščuje za hud poraz, vendar mu to ni uspelo natanko mesec dni, tj. do hudega boja na Mošenjski planini 13. januarja 1942. Druga večja posledica partizanske zmage pri Rovtu je bil prihod novih okupatorjevih sil v Gorenjsko, in sicer najprej iz slovenske Štajerske nato pa še iz rajha. Ob svojem prvem obisku v Kranju, 18. decembra 1941, je dr. Rainer o tem povedal:

„Že v pričetku mojega uradnega potovanja sem pa prejel žalostno vest. Dne 1. decembra so razbojniški morilci na najostudnejši način umorili Slovence, ki so bili voljni sodelovati pri obnovi in ki so bili za Fuehrerja. (. . .) Pri zasledovanju teh tolpa pa so dne 12. decembra padli nemški policisti. Napadli so jih in tudi tiste, ki so bili ranjeni, morili na najostudnejši in najbolj prostaški način. Danes sem stal na njihovih grobovih; javil sem to morilstvo Fuehrerju, in Fuehrer mi je naročil, da moram poskrbeti z najostrejšimi sredstvi, da se taka grozovita dejanja ne ponovijo več. Prisiljen sem torej storiti izredno ostre ukrepe. (. . .) Poklical sem sedaj okrepitev v to deželo. Prebivalstvo bo to te dni ugotovilo.“¹³⁰

Heinrich Himmler, ki je bil kot šef nemške policije zavezan za vzdrževanje reda in miru ne samo v nemškem rajhu, temveč tudi v zasedenih pokrajinah, je med 12. in 15. decembrom 1941 ukazal ustanoviti t. i. policijski akcijski štab „Jugovzhod“ (Polizei-Einsatzstab „Suedost“) pod poveljstvom generallajtnanta policije Georga Schreyerja, ki naj bi vodil operacije proti partizanskim enotam v Gorenjski in slovenski Štajerski. Temu štabu, ki je deloval od decembra 1941 do februarja 1942 na Bledu, so dodelili policijske enote, težko orožje (topove, tanke in letalo), motorizacijo, opremo itd., vendar je začel nastopati proti Cankarjevemu bataljonu šele proti koncu decembra 1941.¹³¹

Na dan hudega poraza nemškega policijskega oddelka pri Rovtah, tj. 12. decembra 1941, je nam že znani dr. Kritzinger sestavil v državni pisarni v Berlinu tole beležko:

„Ministerialni direktor dr. Klopfer mi je danes sporočil: šef civilne uprave na bivših avstrijskih območjih Koroške in Kranjske, državni namestnik Rainer, je na temelju svojih vtisov s teh območij izrazil mnenje, da bi bilo bolje, če bi njihovo priključitev nemškemu

129. Prav tam. Ivan Jan, Dražgoška bitka, Ljubljana 1971, str. 52–60.

130. Karawanken Bote 24. 12. 1941.

131. Ferenc, Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem, TV 15, 18. 6. – 9. 7. 1968; T. Ferenc, Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941. Borec 1971, št. 12, str. 741–783; I. Jan, Dražgoška bitka, Ljubljana 1971.

rajhu odložili za 6 mesecev. Državni namestnik Uiberreither soglaša s tem, da bi za toliko časa odložili tudi priključitev Spodnje Štajerske.

Ministerialni direktor dr. Klopfer je obljubil pismeno sporočilo vodje strankine pisarne.¹³²

Sporočilo, ki ga je obljubil dr. Klopfer, je prispelo v državno pisarno 13. decembra v obliki Bormannovega pisma iz Hitlerjevega glavnega stana dr. Lammersu v Berlinu. Navedel ga bom v celoti, ker je sila pomembno za ugotavljanje vzrokov ponovne in tokrat pravzaprav tudi dokončne odložitve priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu.

„Zelo spoštovani gospod dr. Lammers!

Član stranke gauleiter dr. Rainer mi sporoča, da si je vzel priložnost, da bi поблиže spoznal sedanje razmere na območjih Južne Koroške in Kranjske. Na temelju pridobljenih vtisov nikakor ne more sporočiti Fuehrerju, da so ta območja zrela za takojšnjo ponovno priključitev rajhu. Zato je potrebno, da se še odloži rok, ki je potreben za ponovno priključitev.

Gauleiter Uiberreither mi je sporočil, da priznava upravičenost želje gauleiterja Rainerja. Tudi on je videl, da se ponovna priključitev Južne Štajerske ne more izvršiti prej kot ponovna priključitev Južne Koroške in Kranjske. Zaradi tega soglaša, naj bo tudi ponovna priključitev Južne Štajerske izvedena pozneje.

Oba gauleiterja prosita, da datuma za ponovno priključitev ne bi odlagali neprestano od meseca do meseca. Prosita, da bi jima zagotovili rok šestih mesecev, v katerem bi lahko v miru pripravila vse potrebno za ponovno priključitev.

Rad bi domneval, da se bo Fuehrer pri svoji odločitvi glede roka ponovne priključitve pridružil sodbi obeh gauleiterjev. Bil bi vam hvaležen, če bi ukrenili, kar je potrebno v tej zadevi.

To se nanaša na pogovor mojega referenta ministerialnega direktorja dr. Klopferja z gospodom ministerialnim direktorjem Kritzingerjem.

Heil Hitler!

Vam zelo vdani

Bormann

(M. Bormann)¹³³

Bormannovo pismo lepo pojasnjuje izjavo oz. odgovor, ki ga je nekaj let pozneje dal dr. Rainer na vprašanje zasliševalca v ljubljanskih zaporih: „Kdaj naj bi bila priključitev rajhu?“ Odgovoril je:

„Datuma se ne spominjam. Vsekakor bi bilo moralo priti do priključitve kmalu, to je že v januarju 1942, za kar si je zlasti prizadevalo notranje ministrstvo. Na mojo prošnjo pa do priključitve ni prišlo, kajti razmere so se mi zdele nejasne in sem pri notranjem ministrstvu (prek strankine pisarne in državne pisarne – op. T. F.) prosil za odložitve. To je trajalo do avgusta 1943, odkar je bilo jasno, da priključitve ne bo.“¹³⁴

Do sedaj smo domnevali, da so nacisti sklenili odložiti priključitev Gorenjske oz. zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu šele med množično vstajo v Gorenjski ali po njej, in sicer zaradi narodnoosvobodilnega boja oziroma te množične vstaje. Ko je

132. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 68, Kritzingerjeva beležka 12. 12. 1941.

133. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 69-70, Bormannovo pismo 13. 12. 1941.

134. Arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve Slovenije, št. III/068137, zapisnik zaslišanja dr. F. Rainerja v ljubljanskih zaporih.

namreč notranji minister dr. Frick dne 16. decembra 1941 v Celovcu umeščal dr. Rainerja na položaj državnega namestnika za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko, je v svojem govoru kar dvakrat napovedal skorajšnji priključitev Gorenjske nemškemu rajhu. To je povedal takole:

„Vaša bistvena naloga bo, da novo ozemlje včlanite do kraja in napravite iz njega dragocen enakovreden del vaše dežele. Pravna priključitev osvobojenih pokrajin staremu Gau Kaernten se bo morala posebno skrbno preizkusiti. Upravna izgraditev je z ustanovitvijo treh za življenje sposobnih okrožij nekako že sklenjena. Zunanje izenačenje z Reichom je napredovalo že tako daleč, da se lahko izvrši v kratkem formalna pridružitvev pokrajin rajhu.“ (razprto tiskano v izvorniku – op. T. F.)

In dalje:

„Ko bo Fuehrer v kratkem z Reichom zopet združil to po nemških četah zopet osvobodeno ozemlje, bo s tem samo odstranil krivico, ki je bila storjena leta 1918 tej deželi kakor tudi celemu nemškemu narodu.“¹³⁵

Razlog za to, da je dr. Frick 16. decembra 1941 še govoril o skorajšnji priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu, je iskati v okolnosti, da sta Rainerjev predlog o ponovni, šestmesečni odložitvi priključitve do tedaj obravnavali le strankina in državna pisarna, ne pa tudi notranje ministrstvo. Saj v ohranjenem gradivu notranjega ministrstva ni nobenega podatka o tem, vemo pa tudi, da je dr. Fricku napisal govor ministrski svetnik Klaas že pred 5. decembrom 1941.¹³⁶ Poleg tega pa o Rainerjevem predlogu še ni bil odločil Hitler. Upoštevali smo dvakratno napoved skorajšnje priključitve v Frickovem govoru, ki je bil na dan začetka množične vstaje, 16. decembra, in izjavo vladnega predsednika za Štajersko dr. Muellerja-Hacciusa na štabnih razgovorih v Mariboru ali Gradcu, 22. decembra 1941, v kateri je dejal: „V splošnem lahko rečemo, da je z uvedbo novega državnega namestnika sprva nastal vtis, da bi v bližnjem času lahko prišlo do priključitve. Na temelju najnovejših dogodkov v Gorenjski pa to ne bo mogoče.“¹³⁷ Razumljivo je, da smo sklepali, da so priključitev odložili zaradi množične vstaje, ki se je začela 16. decembra, ker nismo poznali Rainerjevega predloga z dne 12. decembra 1941, ki ga je lepo pojasnilo Bormannovo pismo dr. Lammersu. Množična vstaja v Gorenjski je torej lahko bila – in je vsekakor bila – nov razlog za ponovno, večmesečno odložitvev priključitve Gorenjske oziroma zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Za nemškega okupatorja zelo neugodne razmere, v katerih je moral izprazniti kar 18 orožniških postaj, zaposliti nesorazmerno veliko število oboroženih sil za zasledovanje partizanov, z ogromno številčno in tehnično premočjo voditi kar tri dni boj proti Cankarjevemu bataljonu za zavzetje Dražgoš itd., so lahko le podkrepile Rainerjevo stališče, da Gorenjska še ni zrela za priključitev nemškemu rajhu. Vendar je Hitler njegov predlog o daljši odložitvi priključitve sprejel razmeroma zelo pozno.

135. Besedilo Frickovega govora navajam dobesedno po Karawanken Bote z dne 20. 12. 1941. Izvirno besedilo govora v nemškem jeziku je na voljo v posebni brošuri "Ausprache des Herrn Reichsministers Dr. Frick bei der Einfuehrung des Reichsstatthalters Dr. Friedrich Rainer in Klagenfurt am 16. Dezember 1941", Klagenfurt 1942. Prim. Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 764. BA, fond RK, R 43 II/1390c, str. 3, besedilo Frickovega govora v gradivu Deutsches Nachrichten Bueroa 15. 12. 1941 s pripombo, da „ne sme biti objavljen pred torkom“, tj. 16. 12. 1941.

136. BA, fond RMI, R 18/5466, str. 49, beležka dr. Surena 12. 12. 1941.

137. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 22. 12. 1941.

Preteklo je več kot mesec dni, preden je vodja državne pisarne Rainerjev predlog in Bormannovo stališče posredoval Hitlerju, in ni nam znano, zakaj se to ni zgodilo prej. Dne 16. januarja 1942 je dr. Lammers sestavil tole beležko:

„Fuehrer glede na mnenje gauleiterja dr. Rainerja in Uiberreitherja (prim. pismo vodje strankine pisarne meni z dne 13. 12. 1941) ni podpisal priloženega odloka. Po Fuehrerjevi volji bosta imela oba gauleiterja na voljo dovolj časa, da temeljito in dovolj pripravita priključitev. Sporočila bosta, ko bosta menila, da je za to ustrezen čas.“¹³⁸

Z vsebino te beležke je dr. Lammers takoj seznanil svoja referenta dr. Kritzingerja in dr. Fickerja. Slednjemu je še naročil, naj o tem obvesti oba gauleiterja, notranjega ministra in vodjo strankine pisarne.¹³⁹ Dr. Ficker je to storil 22. januarja 1942, ko je navedenim štirim funkcionarjem napisal skoraj povsem enaka pisma, ki jih je podpisal dr. Lammers v Hitlerjevem glavnem stanu. Njihova vsebina je tale:

„Poročal sem Fuehrerju o vprašanju ponovne združitve osvobojenih območij Spodnje Štajerske in Kranjske ter Koroške z nemškim rajhom. Ob tem poročilu sem Fuehrerju poročal, da ima gauleiter Rainer za potrebno, da bi ponovno priključitev njemu podrejenih območij odložili, dokler ne bi bila zrela za ponovno priključitev. Gauleiter Uiberreither je priznal upravičenost te želje in je menil, da priključitve Spodnje Štajerske ni mogoče izvesti prej kot priključitve drugih nekdanjih jugoslovanskih območij. Fuehrer nato ni podpisal odloka, šefoma civilne uprave naj bi dali na voljo dovolj časa, da bi ponovno priključitev temeljito in dovolj pripravila. Šefa civilne uprave naj bi prek mene sporočila Fuehrerju, ko bosta sodila, da je prišel čas za novo priključitev.“

S Fuehrerjevo odložitvijo sem seznanil tudi vodjo strankine pisarne in oba šefa civilne uprave.“¹⁴⁰

Edini, ki je odgovoril na to pismo, je bil šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Uiberreither. Njegov vladni predsednik dr. Mueller-Haccius je še pred Hitlerjevo odložitvijo priključitve seznanil člane delovnega štaba, da je priključitev odložena za dalj časa. Na štabnih razgovorih 7. januarja 1942 v Gradcu je namreč povedal: „V Kranjski so se razmere zaostrile z razstrelitvami cest in majhnih mostov. Priključitve ni pričakovati pred 1. junijem 1942, ni še znano, ali bo izvedena tedaj.“¹⁴¹ Sam Uiberreither pa je na Lammersovo pismo z dne 22. januarja odgovoril 31. januarja, da bo ostal v zvezi z dr. Rainerjem in bo dr. Lammersu sporočil mesec dni prej datum, ki ga bosta z dr. Rainerjem predlagala za priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu.¹⁴²

Tisti dan, ko je dr. Lammers podpisal pisma navedenim funkcionarjem in jih seznanil s Hitlerjevo odločitvijo o odložitvi priključitve, je dr. Rainer obiskal Hitlerja v njegovem glavnem stanu v Vzhodni Prusiji. Skoraj gotovo je, da sta bila pri razgovorih navzoča tudi Himmler in Bormann, medtem ko dr. Lammers ni bil navzoč, čeprav je bil tisti dan v Hitlerjevem glavnem stanu. O vsebini razgovora dr. Rainerja s Hitlerjem nismo na voljo niti beležke niti zapisnika in smo le posredno obveščeni o vprašanih, ki

138. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 70, Lammersova beležka 16. 1. 1942.

139. Prav tam.

140. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 72-74, osnutek Lammersovih pisem dr. Fricku, Bormannu, dr. Rainerju in dr. Uiberreitherju 22. 1. 1942.

141. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 7. 1. 1942.

142. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 75, Uiberreitherjevo pismo 31. 1. 1942.

sta jih obravnavala. Iz nekega vira, ki nam še ni dostopen,¹⁴³ lahko zremo le—to, da sta govorila o nadvladi Nemcev. Vsekakor sta morala obravnavati tudi politične in vojne razmere v Gorenjski in s tem v zvezi ponovno odložitve priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Iz gradiva o ustanavljanju nacističnega inštituta za raziskovanje Koroške dežele (Institut fuer Kaerntner Landesforschung), ki so ga ustanovili v Celovcu leta 1942, je razvidno, da sta govorila tudi o tem vprašanju.¹⁴⁴ Govorila sta tudi o ustrežnejših imenih za zasedene slovenske predele, ker se je dr. Rainerju zdelo, da sta sedanji imeni za Gorenjsko in Južno Koroško neustrezni. „Zaradi označevanja meni podrejenih zasedenih območij prosim, da vzamete na znanje, da sem ob svojem poročanju v Fuehrerjevem glavnem stanu 22. 1. 1942 prosil Fuehrerja, naj odloči, da bi zasedeno ozemlje Kranjske imelo še naprej staro nemško ime, Oberkrain“.¹⁴⁵ Zagotovo vemo, da sta Rainer in Hitler razpravljala tudi o konkretnih ukrepih proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Gorenjski, saj je Bormann še isti dan pisal dr. Lammersu:

„Kot veste, se razmere v Gorenjski še niso ustalile, ker so tam še vedno boji z upornimi Slovenci. Ti Slovenci čestokrat dobijo priliv moštva in pomoč z ljubljanskega območja, zato je Fuehrer danes odredil ostro zaporo meje.

Državni vodja SS Himmler in gauleiter dr. Rainer sta Fuehrerju predočila, da bi bilo za to, da bi obvladali upornike, potrebna enotna poveljujoča moč; to je Fuehrer priznal. Fuehrer je odločil, da bo tudi obmejna zaščita na južni meji Gorenjske do nadaljnjega podrejena pristojnemu višjemu vodji SS in policije.“¹⁴⁶

To pismo sicer ni v neposredni zvezi z vprašanjem, ki ga obravnavam v tej razpravi, vendar ga navajam v celoti, ker je zanimivo po tem, kako so nacistični veljaki ocenjevali razmere v Gorenjski. Naj dodam, da so čez nekaj časa podobno kot z graničarji storili tudi z nekaterimi drugimi oddelki, npr. z železniško zaščito, ki je do tedaj spadala pod prometnega ministra. Himmler pa je 22. januarja 1942 izdal kar tri ukaze glavnemu esesovskemu operativnemu uradu v Berlinu, naj za bojevanje proti partizanom v Gorenjski preskrbi tromblonske puške, težke minomete in lahke topove s pripadajočim strelivom.¹⁴⁷

Kot lahko sodimo po teh sicer skromnih podatkih, sta dr. Rainer in Hitler 22. januarja 1942 obravnavala celo vrsto pomembnih vprašanj o Gorenjski, med njimi prav gotovo tudi vprašanje odložitve priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Kolikor vemo, je notranje ministrstvo šele po tem pogovoru, in sicer 5. februarja 1942, sporočilo drugim ministrstvom in osrednjim ustanovam nemškega rajha novico o Hitlerjevi odložitvi priključitve Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu. Sporočilo je bilo zelo kratko in brez vsakršne utemeljitve:

143. V t. i. The Adolf Hitler Collection, ki so jo v petdesetih letih še hranili v kongresni biblioteki v Washingtonu, je dokument–beležka o razgovoru pri kosilu dne 22. januarja 1942 v Hitlerjevem glavnem stanu.

144. Podrobneje o ustanavljanju tega inštituta glej v: T. Ferenc, Predzgodovina neke „znanstvene“ ustanove, Kronika 1971, XIX/2, str. 93–104.

145. BA, fond RK, R 43 II/1348, str. 62, Rainerjevo pismo dr. Lammersu 2. 2. 1942.

146. BA, fond RK, R 43 II/1348a, str. 5, Bormannovo pismo 22. 1. 1942.

147. NAW, T-175, navitek 140, Himmlerjevi ukazi 22. 1. 1942.

148. BA, fond RMI, R 18/6056, str. 53, Stuckartovo sporočilo 5. 2. 1942; BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 76; DZA, fond RH, zv. 1969; NAW, T-77, navitek 884, sporočilo OKW 10. 2. 1942.

„Po Fuehrerjevem navodilu je bila priključitev prej navedenih območij k nemškemu rajhu spet odložena.“¹⁴⁸

Po tem sporočilu so v državni pisarni v Berlinu še najmanj desetkrat vzeli osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi iz predala in na Stuckartovo sporočilo udarili žig: ponovno predloženo (Wiedervorgelegt), in sicer 1. junija, 15. julija, 2. septembra, 14. oktobra in 28. novembra 1942 ter 12. januarja, 24. februarja, 7. aprila, 9. julija in 10. oktobra 1943. Datum naslednje predložitve je ob vsakokratni predložitvi določil referent dr. Ficker, dokler ni ob poslednji predložitvi, 10. oktobra 1943, pripisal: „Začasno med akte.“ Za teh deset predložitve pa za sedaj ni znano, ali so zadevo predložili v obravnavo le vodji državne pisarne dr. Lammersu ali pa jo je ta predložil Hitlerju.¹⁴⁹

Kot kaže, je Stuckartovo obvestilo o ponovni odložitvi priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu poslednji dokument v ohranjenem in dostopnem gradivu osrednjih uradov nemškega rajha o tej zadevi. Le kadar so v notranjem ministrstvu vsako leto razpravljali o proračunu šefov civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko, so poudarjali, da ju še niso in v bližnji prihodnosti tudi ne bodo priključili rajhu.

Ne vemo, kako so z odložitvijo priključitve seznanili nacistične funkcionarje v Gorenjski; za Štajersko vemo, da so to storili dvakrat na štabnih razgovorih v Gradcu, februarja 1942. Vladni predsednik dr. Mueller-Haccius je 2. februarja 1942 povedal:

„Glede priključitve je položaj tak, da je treba računati z daljšo dejavnostjo šefa civilne uprave. Vprašanje, kako daleč je potrebna posebna uvedba prava, je treba preveriti. Onkraj meje (misli na Gorenjsko – op. T. F.) se razmere še ne zdijo tako jasne, kot pri nas in je potrebno, da temu nasproti postavimo stališče, ki bo jasno glede cilja. Lahko upamo, da bomo še ta mesec zvedeli, kako daleč lahko v Spodnji Štajerski uvedemo razširjeno civilno pravo.“¹⁵⁰

Na naslednjih štabnih razgovorih v Gradcu, 23. februarja 1942, pa je dr. Mueller-Haccius podal še določneje:

„Najmanj to leto, verjetno tudi prihodnje leto, bo šef civilne uprave opravljal svojo dejavnost v Spodnji Štajerski. Izvedli bomo poenostavitev uprave, navodila prihajajo iz Berlina.“¹⁵¹

Dr. Mueller-Haccius je torej napovedal daljše delovanje šefov civilne uprave v zasedenih slovenskih pokrajinah, kakor pa so ga predvidevali še sredi decembra 1941. Priznati mu je treba, da je gledal na politične in vojaške razmere v Sloveniji zelo stvarno, in morda smemo domnevati, da so njega in verjetno tudi druge nacistične veljake prav množična vstaja v Gorenjski in dogodki, ki so ji sledili, vstevši znamenit boj Cankarjevega bataljona v Dražgošah, opozorili, da Gorenjska tudi čez pol leta ne bo še zrela za priključitev nemškemu rajhu.

Kot že rečeno, je notranje ministrstvo šele 5. februarja 1942 obvestilo druga ministrstva in vrhovne ustanove nemškega rajha o ponovni odložitvi priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Po poročilih vladnega predsednika za Štajersko na štabnih razgovorih v Gradcu pa lahko sklepamo, da so v Celovcu in Gradcu že januarja 1942 zadržno vedeli, da do priključitve ne bo prišlo v doglednem času.

149. BA, fond RK, R 43 II/1348d, str. 76.

150. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 2. 2. 1942; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 765.

151. Arhiv MNOM, zapisnik štabnih razgovorov 23. 2. 1942; Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 765.

Zategadelj so začeli hiteti s prilagajanjem posameznih upravnih panog v zasedenih pokrajinah tistim v rajhu. To so sicer delali že prej, vendar pa je bilo prilagajanje do jeseni 1941 pretežno začasnega značaja in se je omejevalo samo na najvažnejša vprašanja vsakdanjih potreb ali pa je služilo ciljem čim prejšnje izgradnje.¹⁵² Potem ko je bilo nacistom jasno, da priključitve še dalj časa ne bo, so uvajanje nemških pravnih predpisov intenzivirali in razširili tudi na pravna ter druga načelna vprašanja. V Spodnji Štajerski je šef civilne uprave 16. marca 1942 uvedel odredbo ministrskega sveta za državno obrambo o pridobitvi državljanstva v Spodnji Štajerski in Gorenjski z dne 14. oktobra 1941¹⁵³ ter odlok notranjega ministra o državljanstvu v Spodnji Štajerski in Gorenjski z dne 10. februarja 1941,¹⁵⁴ ki so ga sestavili na temelju razprave na sedežih šefov civilne uprave v Celovcu in Gradcu 19. in 20. novembra 1941.

Čprav nimamo na voljo zapisnika ali beležke o razpravi glede pridobitve državljanstva, ki je bila 20. novembra 1941 v Gradcu, smemo domnevati, da ni bilo nobenih resnejših pomislov proti predvideni rešitvi tega vprašanja. Drugače pa je bilo na razpravi v Celovcu dan prej, o čemer priča izvleček iz zapisnika.¹⁵⁵ Razprave v Celovcu se je poleg šefa civilne uprave Kutschera udeležilo tudi pet zastopnikov notranjega ministrstva, in sicer Hering, dr. Globke, Hoffmann, dr. Essen, Dr. Sierp, predstavnika glavnega državnega varnostnega urada esesovski major dr. Malz in poročnik Hummitsch, zastopnik strankine pisarne dr. Neesse, zastopnika državnega komisarja za utrjevanje nemštva iz Berlina, esesovski poročnik dr. Petschauer in Schubert, zastopnika zunanjega ministrstva dr. Kreuse in dr. Schwagula ter zastopnik šefa civilne uprave za spodnjo Štajersko dr. Wetz.

Iz izvlečka zapisnika je razvidno, da so organizirali razpravo „glede na novejši razvoj narodnostnih razmer in uporniško gibanje v Kranjski“. Dr. Globke je uvodoma povedal, da je v osnutku odloka za izvedbo odredbe o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah določba o povezavi državljanstva s članstvom v Koroški ljudski zvezi. Ker se je zelo velik del prebivalstva, in sicer okrog 90 %, prijavil za sprejem v to organizacijo, obstaja nevarnost, da se prikradejo vanjo tudi nezanesljivi elementi, ki jim ne bi mogli podeliti nemškega državljanstva na preklic. Dr. Globke je menil, da bi morali pred podelitvijo državljanstva preveriti, ali ima ta krog prebivalstva res pogoje za skorajšnje ponemčenje. Spraševal je, ali ne bi kazalo podeliti nemškega državljanstva na preklic le nekemu delu članov Koroške ljudske zveze, medtem ko bi druge imeli le za kandidate. Pri naslednjih podelitvah državljanstva bi lahko bili že bolj širokosrčni, ker bi državni in strankni uradi lahko že bolje ocenili prebivalce Gorenjske. Temu stališču sta se pridružila zastopnika glavnega državnega varnostnega urada in državnega komisarja za utrjevanje nemštva iz Berlina.

Kutschera je ta predlog zavnil, češ da bi tri kategorije državljanstva namesto predvidenih dveh povzročile med prebivalstvom le prepir in ljubosumnost: „Zavedni

152. Scham, K osvetliti nekaterih vprašanj, str. 259. Še v letu 1941 in v začetku 1942 je npr. šef civilne uprave v Spodnji Štajerski s posebno odredbo uvedel nemški tržni red (VAZSt. 13. 11. 1941 in 12. 1. 1942.), organizacijo obrtnega gospodarstva (VAZSt. 11. 12. 1941.), delovno-pravne predpise (VAZSt. 23. 12. 1941.), predpise o davkih (VAZSt. 30. 12. 1941.), odredbo o prometu z blagom (VAZSt. 9. 2. 1942.) itd.

153. Glej op. št. 71–74. VAZSt. 21. 3. 1942.

154. Objavili so ga v ministerialnem listu notranjega ministra (Ministerialblatt des Reichs – und Preussischen Ministeriums des Innern), 18. 2. 1942, št. 7, str. 354.

155. BA, fond RKFDV, R 49/952, str. 100–103, Stuckartovo pismo 25. 2. 1942 s priložnim izvlečkom zapisnika razprave 19. 11. 1941.

Nemci ti prebivalci Kranjske zdaj seveda še niso, to dokazuje že njihovo simpatiziranje s tolpami, česar jim ni mogoče takoj izbiti. Predvsem starostne skupine od 25 do 40 let ne bi mogle v dveh letih postati zavedni Nemci. Podelitev državljanstva na preklic temu krogu ljudi bi lahko utemeljil le s tem, da gre za ljudi pretežno nemške krvi. Prepričanje je sicer spremenljivo, odločilna pa je kri," je povedal Kutschera. V nadaljnji razpravi so se nekateri zavzemali za to, da bi se upoštevalo bolj prepričanje kakor pa kri, in opozarjali na izkušnjo, „da so ravno ljudje z deležem nemške krvi postali najbolj zagrizeni nasprotniki Nemčije.“ Vendar je Kutschera vztrajal pri svojem in je dr. Globke nato predlagal kompromisno rešitev: za vsak mesec naj bi določil število ljudi, ki bi jih sprejeli v Koroško ljudsko zvezo, za nezaželeni del prebivalcev pa bi sprejem odlagali, dokler ne bi v dveh letih preskusili vseh ljudi. S tem je soglašal tudi Kutschera, a je dr. Globke kljub temu izjavil, da si je odločitev o tem pridržal notranji minister.

Kot smo videli, so Kutscheri takrat tekli poslednji tedni pri upravljanju Gorenjske. V tej pokrajini so se razmere za nemškega okupatorja le slabšale in je rešitev vprašanja o pridobitvi državljanstva njenemu prebivalstvu ostalo še naprej odprto. Tudi Koroška ljudska zveza je čedalje bolj izgubljala tisti pomen, ki so ji ga nacisti pripisovali spomladi 1941. Vodstvo strankine pisarne ter novi gauleiter dr. Rainer sta ob novem letu 1942 ustanovila NSDAP kot jedro za politično delo v Gorenjski.

Odlok notranjega ministra o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah z dne 10. februarja 1942 je določil, da za sklepanje o nemški narodnosti veljajo določbe notranjega ministra z dne 29. marca 1939, in naročil, naj posvetijo posebno pozornost vprašanju izvora nemških prednikov ter naj ne pripisujejo nobenega pomena ustni opredelitvi za nemštvo, ki jo je kdo dal pred nemško zasedbo, zelo pa naj upoštevajo članstvo v švabsko-nemški kulturni zvezi. Odlok je natančneje predpisal merila za določanje „domu zvestega prebivalstva“ v Spodnji Štajerski, in sicer naj bi bili točasni člani Štajerske domovinske zveze. Zanimivo je, da je odlok te kriterije za Gorenjsko prepuščal nadaljnjim predpisom. S tem je izvajanje odredbe o pridobitvi državljanstva omejil na slovensko Štajersko.¹⁵⁶ Petnajst dni po izdaji tega odloka, tj. 25. februarja 1942, je notranji minister poslal šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko še posebna zaupna navodila o izvajanju navedenega odloka z dne 10. februarja 1942. V njih pravi, naj prekličejo nemško državljanstvo tistim osebam, pri katerih ne bi uspel poskus ponemčenja. To naj upoštevajo posebno še tedaj, če bi imela oseba z nemškim državljanstvom na preklic kakšne nezaželene zveze s slovenstvom ali če bi se upirala nemški vzgoji otrok.¹⁵⁷ Za Gorenjsko je notranji minister izdal odlok o državljanstvu šele 19. junija 1942. To zamudo je opravičeval z razmerami v Gorenjski: „Glede na razvoj položaja v Kranjski sem opustil namero, da bi določila o razmejitvi kroga domu zvestega prebivalstva na osvobojenih predelih Gorenjske izdal že sedaj.“¹⁵⁸

Še prej, kot je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko razglasil odredbo (že drugič!) in odlok o državljanstvu, so o tem razpravljali na štabnih razgovorih 23. februarja v Gradcu. Vladni predstavnik za Štajersko dr. Mueller-Haccius je ugotovil:

„Izvršilne določbe k zakonu o državljanstvu, ki smo jih željno pričakovali, so končno izšle, in sicer z veljavnostjo od 20. februarja 1942. To je treba zdaj izvajati. Zdaj lahko jasno razdelimo prebivalstvo v Spodnji Štajerski. Šef civilne uprave bo kmalu izdal

156. VAZSt. 21. 3. 1942.

157. BA, fond RK, R 43 II/137, str. 251–252, navodila notr. min. 25. 2. 1942; arhiv IZDG, nem. fondi, f. 226; Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva, str. 68–69.

158. BA, fond R.K., R 43 II/952, str. 100, Stuckartovo pismo dr. Rainerju 25. 2. 1942.

k tem izvršilnim določilom nadaljnje odredbe. Državni namestnik je določil, da bomo osebe z državljanstvom na preklic obravnavali tako kot druge državljane. V skladu s temi vodili bomo zdaj začeli klicati v vojsko in v državno delovno službo.¹⁵⁹

Potem ko je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko 21. marca 1942 objavil odredbo in odlok o državljanstvu, je 24. marca izdal odredbo o uvedbi vojnega prava in čez dva dni še odredbo o uvedbi državne delovne službe v Spodnji Štajerski.¹⁶⁰ Dne 25. marca je izdal odredbo o uvedbi nuernberških rasnih zakonov,¹⁶¹ ki ni bila le načelnega pomena. Na teh zakonih slonečega rasnega razlikovanja nemški okupator v zasedenih slovenskih pokrajinah sicer ni mogel izvajati proti Židom, ker teh tam ni bilo, pač pa proti tistim prebivalcem, ki jih kot rasno manjvrednih niso sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo ali Koroško ljudsko zvezo in jim zategadelj niso dali nemškega državljanstva.¹⁶² Ker je notranji minister šele junija 1942 izdal dopolnilni odlok za izvajanje odredbe o državljanstvu v Gorenjski, je lahko šef civilne uprave za Gorenjsko izdal odredbo o uvedbi vojaške obveznosti in državne delovne službe v Gorenjski šele 7. julija 1942,¹⁶³ vendar so zaradi nemirnih razmer poleti 1942 začeli klicati ljudi v nemško vojsko in državno delovno službo šele v pozni jeseni 1942, ko so Gorenjsko nekoliko „pomirili“ in prebivalstvo sprejeli v Koroško ljudsko zvezo ter mu dali nemško državljanstvo na preklic.¹⁶⁴ Nuernberške rasne zakone pa je šef civilne uprave za Gorenjsko uvedel šele 6. decembra 1942¹⁶⁵ in kmalu nato je na Jesenicah izjavil: „Poleg zakona o preprečevanju dedno bolnega naraščaja, zakona o zaščiti krvi in zakona o zdravem zakonu¹⁶⁶ sem danes z veljavnostjo od 1. januarja 1943 uvedel tudi določila o pomoči za otroke, posojilu za zakonce, pomoči za izobraževanje otrok ter odredbo za podporo podeželskemu prebivalstvu.¹⁶⁷ Pomoč in podporo bodo dobivali tisti, ki so nemške ali tej sorodne krvi, ki so državljani in ki jamčijo, da bodo brezobzirno nastopili za nacionalnosocialistično državo. (...) S temi odredbami je gorenjsko prebivalstvo dejansko sprejeto v skupnost našega ljudstva.“¹⁶⁸ Seveda pa besed iz tega Rainerjevega govora, kakor tudi iz njegovega govora v Kranju 27. septembra 1942, ne gre šteti za izjavo o formalni priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu,¹⁶⁹ temveč le za izjavo o končani razširitvi najpomembnejše zakonodaje nemškega rajha ali sosednjih avstrijskih dežel na Gorenjsko, torej o procesu, ki so ga v Spodnji Štajerski končali nekaj mesecev prej.

159. Arhiv MNOM, fond DDV, zapisnik štabnih razgovorov 23. 2. 1942; Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva, str. 93.

160. VAZSt. 30. 3. 1942.

161. VAZSt. 30. 3. 1942.

162. O usodi t. i. zaščitencev nemškega rajha v slovenski Štajerski glej razpravo T. Ferenca, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem, str. 94–122.

163. VAZK 20. 7. 1942.

164. VAZK 24. 10. 1942; Kaerntner Grenzruf 28. 9. 1942, govor in razglas dr. Rainerja v Kranju 27. 9. 1942.

165. VAZK 23. 12. 1942.

166. VAZK 23. 12. 1942.

167. VAZK 18. 12. 1942.

168. Kaerntner Grenzruf 7. 12. 1942. Rainerjev govor na Jesenicah 6. 12. 1942.

169. Prim. Makso Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana 1950, str. 77 in opozorilo M. Mikuža, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 749.

7. Sklep

Na večjem delu slovenskega ozemlja, ki ga je aprila 1941 zasedla nemška vojska, je Hitler 14. aprila 1941 uvedel civilno upravo, podobno kot nekaj mesecev prej v Alzaciji, Lotaringiji in Luxemburgu. Predvidevali so, da bo ta uprava v Spodnji Štajerski in Gorenjski, v kateri so združili zasedena območja, le začasna, da bo obstajala le do takrat, ko bi zasedene slovenske pokrajine priključili sosednjima avstrijskima pokrajinama Štajerski in Koroški in s tem nemškemu rajhu.

Predvidevali so, da bodo zasedene slovenske pokrajine priključili nemškemu rajhu 1. oktobra 1941, ko naj bi končali zadevne priprave na priključitev. Te priprave so bile najbolj intenzivne na upravno-političnem (prilagajanje uprave v zasedenih pokrajinah na upravo v sosednjih avstrijskih deželah) in narodnopolitičnem področju (čiščenje zasedenih pokrajin politično in rasno neustreznih ljudi, zlasti z množičnim izganjanjem) ter pri reševanju vprašanj o državljanstvu prebivalcev v zasedenih slovenskih pokrajinah. Te priprave so potekale z različno hitrostjo in z različnimi uspehi. Kaže, da so bile največje zamude in razmeroma majhni uspehi na narodnopolitičnem področju, saj so morali zaradi oborožene vstaje slovenskega naroda in tudi drugih jugoslovanskih narodov vsaj v Gorenjski odložiti množično izganjanje Slovencev na povojni čas. Vendar je nemški okupator kljub temu nameraval izvesti priključitev še v letu 1941 oziroma 1. januarja 1942, čeprav je priključitev dvakrat odložil, in sicer prvič za en mesec in drugič za dva meseca.

Po podatkih, ki so nam sedaj na voljo, lahko sklepamo, da so prvo odložitev priključitve, od 1. oktobra na 1. november 1941, povzročili zakonsko-tehnični razlogi. V drugi polovici septembra 1941 so ministrstva in druge vrhovne ustanove nemškega rajha še obravnavale osnutek Hitlerjevega odloka o priključitvi in so ga konec septembra 1941 morali precej spremeniti. Še bolj odločilno je bilo to, da je še manjkalo predhodno soglasje strankine pisarne, in kaže, da je bilo že za prvo odložitev priključitve odločilno stališče vodje te pisarne Martina Bormanna. Njegovo stališče je namreč bilo, da bi v nemirni Gorenjski morale biti politične in upravne pristojnosti tudi po priključitvi združene v eni osebi, tj. v novem pokrajinskem vodji NSDAP in državnem namestniku za Koroško; ker so za to skoraj že našli ustrezno osebnost, naj bi bili s priključitvijo počakali do njene namestitve. Zanesljivi so dokazi, da je bilo takšno Bormannovo stališče odločilno za drugo odložitev priključitve, tj. s 1. novembra 1941 na 1. januar 1942. Upravičeno pa je vprašanje, ali ni imela strankina pisarna še kakšnih pomislekov proti nameravani priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu jeseni 1941, ko vemo za nekaj nesoglasij med nacističnimi ustanovami in uradi glede političnih ukrepov v tej pokrajini.

Prav Gorenjska je bila tista pokrajina, zaradi katere so odlagali priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu in v osnutku odloka o priključitvi nekajkrat spremenili določbo o roku za uvedbo prava, ki je veljalo v Koroški. Kakor se nam zdijo verjetni razlogi, da so s poznejšo uvedbo takega prava nacisti hoteli iz narodnopolitičnih vzrokov ohraniti izredne pristojnosti šefa civilne uprave in prej legalizirati njegove odredbe o utrjevanju nemštva, pa ostane še naprej vprašanje, zakaj so se zatem tako naglo premislili in nameravali uvesti takšno pravo ob priključitvi. Lahko domnevamo, da so si s takšno rešitvijo vprašanja o roku za uvedbo prava nameravali zagotoviti ustrezen razvoj za naprej, medtem ko se je določba, da na novo uvedeno pravo ne prizadene ukrepov za utrjevanje nemštva, nanašala na ukrepe, ki so jih bili že sprejeli.

Novi viri vsekakor potrjujejo dosedanje trditve, da je bil narodnoosvobodilni boj osnovni razlog za daljšo in tudi dokončno odložitev priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Sedaj tudi natančneje vemo, kateri dogodek – to je bila zmaga Cankarjevega bataljona nad nemško policijsko patroljo v Rovtu – je vzpodbudil šefa civilne uprave dr. Friedricha Rainerja, da je predlagal odložitev za daljši čas. Sodim, da ne bi mogli upoštevati morebitnega ugovora, da je to storil na Bormannov nasvet iz nekih drugih razlogov, saj je imel med svojim imenovanjem oziroma namestitvijo za gauleiterja NSDAP v Koroški 23. oziroma 30. novembra in 12. decembrom 1941 dovolj časa za predlog. Predlog o daljši odložitvi priključitve Gorenjske nemškemu rajhu je bil eden izmed številnih ukrepov v reakciji nemškega okupatorja na zmago Cankarjevega bataljona v Rovtu. Množična vstaja, ki je sledila tej zmagi, je samo še potrdila resnico, da pokrajina res ni „zrela“ za priključitev.

Ob tretji in daljši odložitvi priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu je nemški okupator še predvideval, da bo slej ko prej – po šestih mesecih – vendarle prišlo do priključitve. Toda vedno znova je moral ugotavljati, da Gorenjska – in tudi že Spodnja Štajerska – zaradi narodnoosvobodilnega boja nista „zreli“ za priključitev. To je ugotavljal tudi še potem, ko je poleti 1942 z ofenzivnimi operacijami in hudim nasiljem skušal popolnoma zatreti osvobodilno misel in akcijo v zasedenih slovenskih pokrajinah in tudi še pozneje, ter ni nikdar izvedel formalnopravne priključitve teh pokrajin nemškemu rajhu. Vendar ga to ni oviralo, da ne bi v njih uvedel zakonov in odredb, ki so veljale v sosednjih avstrijskih pokrajinah, in jih je tako v mnogočem vključil v nacistični gospodarski in politični sistem.

DAS PROBLEM DER EINGLIEDERUNG DER BESETZTEN SLOWENISCHEN GEBIETE IN DAS DRITTE REICH

(Zusammenfassung)

Im groessten Teil des im April 1941 von der deutschen Wehrmacht besetzten Gebietes wurde durch zwei Hitlers Erlasse am 14. April 1941 die Zivilverwaltung eingefuehrt, aehnlich wie das einige Monate frueher in Elsass, Lothringen und Luxemburg der Fall gewesen ist. Diese Zivilverwaltung in der Untersteiermark und in Gorenjsko (Oberkrain) sollte nur eine Uebergangslösung bis zum Anschluss der besetzten slowenischen Gebiete an die benachbarten oesterreichischen Laender Steiermark und Kaernten und damit zum deutschen Reich sein.

Es wurde zuerst vorgesehen, dass die besetzten slowenischen Gebiete am 1. Oktober 1941 dem Reich eingegliedert werden, der Anschluss wurde jedoch wiederholt aufgeschoben und zuletzt ueberhaupt nicht durchgefuehrt. Einige slowenische Historiker, als erster Dr. Metod Mikuš, haben anhand von in jugoslawischen Archiven befindlichem Quellenmaterial festzustellen versucht, weshalb die deutsche Besatzungsmacht den Anschluss der genannten slowenischen Gebiete an das deutsche Reich immer wieder aufschob und zuletzt ueberhaupt davon abkam. Der Verfasser vergleicht die Feststellungen einzelner Historiker mit Angaben aus den Archiven des Reichsinnenministeriums und der Reichskanzlei, die im Bundesarchiv in Koblenz aufbewahrt werden, und schildert eingehend die in den besetzten Gebieten selbst wie auch in den Zentralstellen des dritten Reichs getroffenen Vorbereitungen auf den Anschluss.

Der Verfasser ist zur Ueberzeugung gekommen, dass die erste Vertagung – vom 1. Oktober 1941 auf den 1. November 1941 auf gesetztechnische Gruende zurueckzufuehren ist. In der zweiten Septemberhaelfte wurde in Berlin noch am Entwurf des Eingliederungserlasses gearbeitet, dieser

musste Ende September stark abgeändert werden. Schon fuer die erste Vertagung der Eingliederung scheint Martin Bormanns Forderung ausschlaggebend gewesen zu sein – dass naemlich im unruhigen Gorenjsko (Oberkrain) auch nach der Eingliederung alle politischen und Verwaltungszustaendigkeiten in einer Person zu vereinen seien – in der Person des neuen Gauleiters der NSDAP und des Reichsstatthalters fuer Kaernten. Weil dafuer inzwischen die geeignete Person fast schon gefunden war, sollte mit der Eingliederung bis zu ihrer Amtsuuebernahme gewartet werden. Mit Gewissheit kann behauptet werden, dass auch die zweite Vertagung der Eingliederung, d. h. vom 1. November 1941 auf den 1. Januar 1942 auf denselben Grund zurueckzufuehren ist. Unbeantwortet muss dabei die Frage bleiben, ob nicht Bormann vielleicht noch andere Einwaende gegen die geplante Eingliederung von Gorenjsko dem dritten Reich im Herbst 1941 gehabt hat, denn es sind einige Faelle von Uneinigkeit zwischen verschiedenen deutschen Stellen hinsichtlich politischer Massnahmen in Gorenjsko bekannt.

Durch neues Quellenmaterial wird jedenfalls die Behauptung bestaetigt, dass der Volksbefreiungskampf der ausschlaggebende Grund fuer die Vertagung und letztlich fuer die Unterlassung von der geplanten Eingliederung der besetzten slowenischen Gebiete dem deutschen Reiche gewesen ist. Aus diesen Quellen ist auch genauer ersichtlich, welches Ereignis den neuen Chef der Zivilverwaltung fuer Oberkrain Dr. Friedrich Rainer bewogen hat am 12. Dezember 1941 eine Vertagung der Eingliederung fuer sechs Monate vorzuschlagen. Dieses Ereignis war der Sieg des Partisanenbataillons „Ivan Cankar“ ueber die deutsche Polizeistreife in Rovt am 12. Dezember 1941; dieser Sieg koennte als der groesste Sieg der slowenischen Partisanen in Gorenjsko oder sogar in Slowenien im Jahre 1941 ausgesprochen werden. Der Vorschlag fuer den laengeren Aufschub der Eingliederung war nur eine in einer Reihe von deutschen Massnahmen, die auf diesen Sieg folgten; der Massenaufstand, den dieser Sieg ausloeste, bestaetigte nur noch einmal die Tatsache, dass das Gebiet noch nicht „eingliederungsfuehig“ war. Weil die Eingliederung von Gorenjsko und der Untersteiermark gleichzeitig erfolgen sollte, wurde dadurch auch die Eingliederung der Untersteiermark aufgeschoben.

Bei dieser dritten und laengsten Vertagung der Eingliederung wurde von der Besatzungsmacht noch die Eingliederung zu einem spaeteren Zeitpunkt – in sechs Monaten – vorgesehen. Doch wurde der Besatzungsmacht immer wieder die Feststellung aufgezwungen, dass Gorenjsko – und dann auch die Untersteiermark – wegen des Volksbefreiungskrieges noch nicht anschlussreif seien. Die erwachten Gebiete wurden deshalb formell rechtlich nicht dem dritten Reich eingegliedert, doch wurden dort Gesetze und Verordnungen eingefuehrt, die in den benachbarten oesterreichischen Gebieten in Geltung waren; auf diese Weise wurden die beiden Gebiete tatsaechlich weitgehend in das nationalsozialistische wirtschaftliche und politische System eingegliedert.

JUGOSLOVANSKA IDEJA PRI SLOVENCIH V DOBI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA DO DRUGEGA ZASEDANJA AVNOJ

France Škerl*

UDC 323.13(-86)(497.12)"1941/1943"

France ŠKERL, scientific consultant, retired, 61000 Ljubljana, Yu: YUGOSLAV IDEAS AMONG THE SLOVENES IN THE PERIOD OF THE NATIONAL LIBERATION WAR UNTIL THE IInd SESSION OF THE ANTIFASCIST COUNCIL OF THE NATIONAL LIBERATION OF YUGOSLAVIA (AVNOJ).

The author discusses the strengthening of the Yugoslav idea in Slovenia at a time when it seemed that all thoughts of a federation formed with the other Yugoslav nations had disappeared for ever from the consciousness of the Slovenes and when all the efforts were directed towards liberation and revolution.

V razpravi z navedenim naslovom želim pokazati, kako je rasla in se krepila jugoslovanska ideja pri Slovencih po aprilski katastrofi jugoslovanske države, kako se je kazala in uveljavljala težnje po oblikovanju nove državne skupnosti jugoslovanskih narodov in kako so naposled te težnje zmagale. Razprava je razdeljena v štiri dele, ki kažejo štiri razvojne stopnje v rasti nove Jugoslavije pri Slovencih. Prva doba obsega čas od zloma v aprilski vojni do jeseni 1941, ko v razvoj vidneje poseže slovenska kontrarevolucija s prodorom političnega mihailovičevstva v Slovenijo. Druga doba obsega leto 1942 do ustanovitve protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije v Bihaću. Razvijala se je v znamenju kontrarevolucionarne ofenzive in odbijanja Osvobodilne fronte, češ da je proti Jugoslaviji. Tretja doba obsega leto 1943 do kapitulacije Italije. Razvijala se je v znamenju vse večjega poudarjanja nove Jugoslavije pri Slovencih, ki bo zgrajena na drugačnih temeljih kakor stara. Četrta doba obsega čas od kapitulacije Italije do drugega zasedanja protifašističnega sveta narodne osvoboditve (AVNOJ) v Jajcu, ko so njegovi sklepi pomenili ustanovitev nove Jugoslavije kot rezultat naporov v osvobodilnem boju združenih jugoslovanskih narodov.

I.

Ko je jugoslovansko ljudstvo v znanih demonstracijah 27. marca 1941 zavrnilo pristop Cvetkovičeve vlade k silam osi, je Hitler sklenil, da bo takoj obračunal z Jugoslavijo ter jo „razbil vojaško in kot politično tvorbo“. Njegovi zavezniki so začeli

* Dr. France Škerl, Ljubljana, Rožna dolina C. VIII/16.

takoj izvajati načrte za vojno proti Jugoslaviji. V 11 dneh je bil odpor jugoslovanske vojske zlomljen. Pokazalo se je, da so razen silne premoči Nemčije in njenih zaveznic vplivale na poraz tudi nezdrave razmere v Jugoslaviji sami. Pri tem moramo misliti predvsem na neurejene socialne razmere in nerešene narodnostne probleme. Zato so mnogi elementi podprli Hitlerja pri njegovih razbijaških načrtih ali pa so po zlomu skušali izkoristiti razmere v svoje posebne namene. Posledice Hitlerjevega napada na Jugoslavijo so zato bile neizmerne. Država je bila razbita, njeni deli pa izročeni sosedom ali pa so nastale tvorbe, ki naj bi bile absolutno orodje fašistično nacistične politike na Balkanu. Za skupnost jugoslovanskih narodov so nastopili črni dnevi.

Kako so Slovenci doživljali zlom jugoslovanske države?

„Doživeli smo katastrofo, hujšo ko kdaj koli v svoji zgodovini, polni nacionalnih nesreč. Med narodi Jugoslavije so zagospodovali nemški, italijanski, madžarski in bolgarski imperialisti. Slovenski narod in njegovo zemljo so razkosali in si razdelili nemški, italijanski in madžarski osvajalci.“

In kdo je kriv? Slovenski poročevalec, ki je to napisal, je odgovoril, da imperializem v najrazličnejših oblikah. Toda „V teh najtežjih trenutkih izpovedujemo, da je naša vera v našo osvoboditev globlja in močnejša ko kdaj koli prej“.

„Grobarjem nemškega in italijanskega imperializma, grobarjem imperializma sploh se morajo pridružiti in se pridružujejo vse politične sile slovenskega naroda. Naš glas, naša vera v osvobojenje in združitev slovenskega naroda, v slogo in enotnost, osvoboditev in popolno samoodločbo vseh zaslužjenih narodov Jugoslavije in Balkana bosta šla od ust do ust. Naše delo za socialno in nacionalno osvoboditev, za vse trenutne in končne zahteve slovenskega delavca, kmeta, intelektualca se bo razpredalo od človeka do človeka, od tovarne do tovarne, od vasi do vasi.

Naša vera v našo končno zmago je „neomajna!“¹

Besede Slovenskega poročevalca so imele dvojni pomen. Na eni strani so jedrnato in odkrito označile položaj, ki je nastal kot posledica poraza in zloma Jugoslavije, na drugi strani so pa hotele olajšati in ozdraviti ljudi pesimizma in obupa, v katerega so zapadli zaradi katastrofe države. Hkrati so opozorile na nujnost nove akcije, na njen smisel in cilj, ki naj ga uspeh akcije prinese.

Posledice aprilskega zloma niso bile samo v razdelitvi Jugoslavije na dele, ki so jih hoteli imeti napadavci, temveč je razpad države mnogim zasejal kali nevere v idejo državne skupnosti jugoslovanskih narodov, drugi so pa zlom direktno izkoristili za uveljavitev svojih posebnih ciljev. Omenimo naj ravnanje hrvatskih ustašev, ki so ob zlomu Jugoslavije formirali svojo Nezavisno državo Hrvatsko, v Sloveniji pa Natlačenov krog, ki je hotel ob prekinitvi zveze z osrednjo vlado ustanoviti samostojno slovensko državo, ki jo je najprej hotel povezati z Nemčijo, nato pa z Italijo, kar pa mu ni uspelo ne pri prvih ne pri drugih. Praktični primeri novih „državnih“ tvorb na jugoslovanskem ozemlju po zlomu Jugoslavije so pokazali, da je ideja državne skupnosti jugoslovanskih narodov doživela strahotne udarce. Poudariti pa moramo še enkrat, da vzroki za to niso bili samo v silni vojaški premoči napadavcev na Jugoslavijo, temveč tudi in predvsem v dvajsetletnem razvoju stare karadjordjevičevske Jugoslavije, ker je protiljudska politika njenih predvojnih režimov bila nesposobna, da bi se lotila reševanja socialnih in nacionalnih problemov. Zato moramo pritrditi Borisu Zihlerlu, ki je zapisal, ko je

1. Slovenski poročevalec, maj 1941, št. 1, ponatis, Ljubljana 1951, izd. SKZ, str. 45–46, Cit. SPor...

ocenjeval aprilsko katastrofo leta 1941, da ta katastrofa ni pomenila samo vojaškega poraza, temveč mnogo več, „pomenila je najglobljo krizo politike, ki jo je vodil vladajoči razred stare Jugoslavije, polom te politike“².

Toda pričakovati je bilo, da bodo v novem položaju znova oživele težnje po državni skupnosti jugoslovanskih narodov. Ljudje, ki so že pred vojno opozarjali na grehe protiljudskih režimov, so po zlomu odkrito povedali, da je bil polom neizbežen. Zaradi nečloveškega postopanja okupatorjev in njihovih nasilij so narodi Jugoslavije znova vstali na boj proti njim in se začeli zgrinjati okoli ljudi in front, za katere je dala pobudo komunistična partija. Iz skromnih začetkov je začel vedno bolj rasti odpor proti okupatorjem, dokler se ni razvil v mogočno reko znova vstalih jugoslovanskih narodov. Vzporedno z njim se je krepila misel o novi državni skupnosti, ki naj bi resnično ustrezala ljudskim težnjam vseh njenih narodov.

Posledice zloma stare jugoslovanske države so bile strahotne. Država je razpadla na take ali drugačne med seboj ločene dele, med katerimi so zveze prenehale. Tudi politične organizacije so razpadle na ustrezne samostojne dele. Komunistična partija je bila pravzaprav edina organizacija, ki se ni razdelila na posamezne samostojne dele, temveč je ostala in s svojo organizacijsko enotnostjo manifestirala svoj odpor proti nasilnemu razkosanju Jugoslavije. Ko je svoje ljudi pozivala na borbena enotnost in jih še v času pred oboroženo akcijo proti okupatorjem pripravljala na ta čas, je prikazovala zlom Jugoslavije kot nesrečo za jugoslovanske narode. V prvomajskem letaku 1941 je centralni komite KPJ zato zapisal:

„Delovno ljudstvo mest in vasi Jugoslavije slavi letos svoj veliki praznik dela v znamenju strašne tragedije, ki je doletela narode Jugoslavije. Imperialistični razbojniki so razkosali našo zemljo in zaslužnili narode Jugoslavije. Nad delavskim razredom se je razbesnel najgrozovitejši teror. . . .

Delavci, kmetje, meščani – vsi rodoljubni elementi!

Podajte si roke! V teh usodnih dneh morate združiti vse svoje sile v boju za svoj obstoj. Vaš obstoj in vaše nacionalne pridobitve ogrožajo vaši stoletni sovragi. Radi bi vas zbrisali s površja zemlje, vas raznarodili, vam odvzeli pravico do nacionalnega in kulturnega življenja! V Sloveniji in Dalmaciji sovražniki odstranjujejo vsa vaša nacionalna obeležja. Bolj kot kdaj je v teh težkih urah potrebna narodna sloga. Ne klonite z duhom, vztrajajte v boju, v katerega vas kliče in katerega vodi avantgarda delavskega razreda – Komunistična partija Jugoslavije.“³

Partijski letak je izražal veliko prizadetost komunistov zaradi zloma Jugoslavije in zaradi posledic, ki so zadele njene narode. Klical je na slogo in pozval v boj vse komuniste, naj se bore za Jugoslavijo in ji pomagajo do novega življenja v korist vseh njenih narodov.

Toda tako je mislila komunistična partija. Tako so nedvomno mislili mnogi iskreni patrioti pri vseh jugoslovanskih narodih, ki kljub aprilski katastrofi niso izgubili vere v državno skupnost jugoslovanskih narodov. To so bili tisti, ki so znali razločevati med državno skupnostjo in grehi protiljudskih režimov. Katastrofa jih ni vrgla v obup. Toda vedeli so, da je njihova konkretna moč bila trenutno majhna ali celo nična. V perspektivi novega življenja so videli, da bo treba znova zbrati rodoljubne sile, jih organizirati in povezati, da bodo nekaj pomenile. Želeli so, da potreba nove državne skupnosti zraste

2. Boris Zihnerl, O nekaterih problemih borbe za novo Jugoslavijo, izd. CZ, Ljubljana 1948, str. 30.

3. Letak CK KPJ za 1. maj 1941, letak v arhivu CK ZKS.

organsko iz samih ljudskih teženj, ki naj s tem dokažejo, da bo nova državna skupnost jugoslovanskih narodov potreba in delo vseh. Praksa je pokazala, da je ta perspektiva bila realna in je sčasoma dala prave sadove.

Naša razprava naj pokaže, kako se je ideja nove jugoslovanske skupnosti krepila pri Slovencih in s kakimi težavami se je morala boriti. Ta proces je pokazal več stopenj razvoja. V njem so imeli svoj pomen tudi elementi, ki iz grehov predvojnih protiljudskih režimov niso hoteli napraviti potrebnih zaključkov.

Teško je reči, v kateri jugoslovanski pokrajini je bila mora aprilske katastrofe hujša, toda trenutna brezperspektivnost je bila v Sloveniji nedvomno izredna, zlasti je bila očitna pri ljudeh, ki so pozneje tvorili jedro kontrarevolucionarnih sil na Slovenskem. V to brezperspektivnost je ob koncu aprila 1941 posvetila luč partijskega letaka. Aprilski zlom Jugoslavije je označil za „najhujšo nesrečo, ki lahko zadene narod“. Hkrati je opozoril takoj na vzroke narodne nesreče. „Leta in leta so protiljudski režimi izvajali politiko brezobzirnega in krvavega nasilja nad delovnim ljudstvom, zatirali celo vrsto narodov in narodnih manjšin, hkrati pa so tujim plačanim agentom odpirali vrata v armado in državni aparat“. Opozoril je delavce in kmete, kako se nemški in italijanski okupatorji skušajo prilizniti kot prijatelji delavstva in kmetov, dejansko pa so tam na vladi prav taki finančni in bankirski mogotci kakor pri nas in povsod po kapitalističnem svetu.

Spričo takega položaja in da bi bil boj uspešnejši, je letak zaklical, da se mora slovensko ljudstvo združiti v skupno narodno fronto proti imperialističnim okupatorjem in zatiravcem. V ta skupni osvobodilni boj je letak pozval tudi vse primorske in koroške Slovence, pozval vse delovno ljudstvo, vse politične skupine in vse domoljubne posameznike. S tem je napovedal ustanovitev osvobodilne organizacije Osvobodilne fronte, do katere je dejansko v kratkem tudi prišlo, to je 26. aprila.⁴ Tej fronti je letak nakazal program, v katerem je na prvem mestu stal boj za zedinjeno Slovenijo, takoj nato pa v nekoliko manj jasni obliki tudi boj za novo Jugoslavijo, to je boj „za slogo in enotnost zaslužjenih narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov, za bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov“ itd. Formula je bila široka, da bi prihajajočemu razvoju ne stavljala morebitnih ovir, toda ideja nove skupnosti jugoslovanskih narodov je bila nakazana. Na koncu se je posebej obrnil na komuniste kot na prvorce delovnega ljudstva in kot na ljudi, od katerih zavisi vse, ves bodoči razvoj usode naroda in države. „V vas so uprte oči vsega naroda. Zavedajte se velike odgovornosti in stojte trdno v prvih vrstah borbe slovenskih delavcev in kmetov, kujte močno osvobodilno fronto vsega slovenskega naroda ter vodite slovensko ljudstvo ter ves slovenski narod v odločilni borbi do zmage“.⁵

O programu, ki ga je začrtal aprilski letak centralnega komiteta Komunistične partije Slovenije, so vsekakor razpravljali na ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte, čeprav podrobnejši sklepi niso znani in ne zapisani. Toda kasnejši razvoj na Slovenskem je bil posledenca ustanovnega sestanka Osvobodilne fronte. Zato moremo reči, da so razpravljali in sklepali o več točkah. Taka je bila nedvomno zedinjena Slovenija, socialna

4. Literatura o ustanovnem sestanku OF v razpravi France Škerl, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, str. 151, pod op. 6.

5. Letak CK KPS v ponatisu Slovenskega poročevalca 1941, Ljubljana 1951, str. 263–267. Citirano: SPor ... ponatis ...

preobrazba slovenskega naroda in metoda boja za uresničenje postavljenih točk. Med temi je vsaj v določenih obrisih bila tudi točka nove Jugoslavije; kakor koli so si jo že predstavljali.

V naši razpravi se moramo za točko nove Jugoslavije nekoliko bolj pozanimati, ker je odnos do nje bil pravzaprav osnovna nit, ki jo hočemo na tem mestu prikazati v oblikah njenega izražanja od ustanovitve osvobodilne in borbene organizacije Osvobodilne fronte do njenega jasnega oblikovanja na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu. Na ustanovnem sestanku so razpravljali o več točkah, kakor smo slišali, in niso mogli tudi mimo Jugoslavije. Zanimivo je, da tedaj niso govorili o novi Jugoslaviji, kakor smo navajeni slišati te besede kasneje, vedno z določenim pojmovanjem, temveč je bilo zanimivo stališče do Jugoslavije sploh, to se pravi do skupnega življenja jugoslovanskih narodov v eni državi sploh. Spričo katastrofe, ki jo je doživela ta država v aprilski vojni, je bilo nujno, da so se zbrani zastopniki različnih skupin morali izreči tudi o novi združitvi jugoslovanskih narodov. Zanimivo je pri tem, da so njihovi nazori koreninili v načelnih spoznanjih in sklepih, do katerih so glede Jugoslavije kot skupnosti jugoslovanskih narodov prišli že pred aprilsko vojno, ne glede kako daleč nazaj so ta spoznanja segala.

Jože Rus, ki se je v imenu Sokolov udeležil ustanovnega sestanka Osvobodilne fronte (to je tedaj še Protiimperialistične fronte), je bil mnenja, da je Jugoslavija ne glede na svoje režime po svojem nastanku bila rezultat dogajanja za uveljavljanje načela samoodločbe narodov. To načelo je bilo silno važno tudi kasneje pri razgovorih Sokolov z zastopniki Komunistične partije Slovenije. Bilo je odločilno za medsebojno približevanje. Sokoli so namreč veliko dali na to, da je bilo načelo samoodločbe narodov s pravico do odcepitve priznано v sovjetski ustavi leta 1936. Pri kasnejših razgovorih z Borisom Kidričem sta se glede pomena in veljave tega načela oba s Kidričem ujemala. To načelo je dalo podlago za tesno medsebojno sodelovanje, kasneje pa osnovo za samo ustanovitev Osvobodilne fronte. To načelo je vključevalo popolno demokracijo in enakopravnost vseh.⁶

Josip Vidmar je samostojno odločanje Slovencev za Jugoslavijo izrazil s spomini na predvojno zasedanje PEN kluba na Bledu, ko so Slovenci pojasnili svoje stališče književniku Andriću. Izjavili so mu, da hočejo doseči kulturno in politično avtonomnost, potem pa se bodo samostojno, to je svobodno odločili za Jugoslavijo.⁷

Zelo konkretni in načelno jasni so bili pred vojno v odnosu do Jugoslavije komunisti. V manifestu ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije aprila 1937 so zapisali: Prihodnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije⁸. Razume se, da je tako stališče v dobi NOB bistveno vplivalo na njeno usmerjanje narodnega in v perspektivi tudi socialnega razvoja.

Glede same Jugoslavije je zelo nazorna resolucija pete konference KPJ, ki je bila na periferiji Zagreba v Dubravi v dneh od 19. do 23. oktobra 1940. V njej je med glavnimi nalogami sprejela ne samo točko, da se bo KPJ borila proti vključitvi Jugoslavije v ta ali drugi imperialistični blok, temveč tudi nalogo, da se bo borila za nacionalno enakopravnost vseh narodov Jugoslavije in za pravice narodnih manjšin, prav tako pa tudi

6. Jože Rus, ustni vir.

7. Josip Vidmar, ustni vir.

8. Delo, Glasilo CK KPS, XVII/1948, št. 1, str. 72.

proti vsem tistim, ki bi hoteli razbiti Jugoslavijo in uresničiti svoje osvajalne cilje⁹. Te misli je v glavnem povzel tudi letak CK KPJ, ki je bil izdan nekaj tednov pred nemškimi napadom na Jugoslavijo, v Sloveniji pa je bil razširjen v slovenskem prevodu¹⁰.

Spričo navedenih stališč, ki kažejo že pred vojno odnos nekaterih skupin do Jugoslavije kot skupnosti jugoslovanskih narodov, je jasno, da tudi na ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte stališča udeleženi zastopnikov do Jugoslavije kot države, kot skupne domovine njenih narodov, ni moglo biti problematično. Čeprav se udeleženci ustanovnega sestanka različno spominjajo razpravljanja o Jugoslaviji na samem sestanku, pa ga vendar potrjujejo, ker se zavedajo, da v trenutku katastrofe države niso mogli popolnoma mimo nje. Morali so jo dejansko vključiti v svoj program.

„Stališče do Jugoslavije ni bilo odklonilno“, se spominja Tone Fajfar. „Zelo pomembna je bila Kidričeva razlaga, da je KPJ edina zmožna povezati jugoslovanske narode“. Zato je bilo na ustanovnem sestanku sprejeto stališče, da razdelitve Jugoslavije ne priznamo. Borili se bomo za obnovo Jugoslavije in seveda tudi za zedinjeno Slovenijo v okviru Jugoslavije. Da je bilo treba Jugoslavijo osvoboditi, je bilo vsem jasno, ni pa bilo govora o konkretni obliki Jugoslavije.“¹¹

„Na ustanovnem sestanku je bilo decidirano rečeno, da se razbitje Jugoslavije ne prizna, (kar je bilo pozneje upoštevano pri formulaciji 3. temeljne točke programa OF in pri Kidričevih razgovorih z mlado JNS). Bili smo soglasni, da se bomo borili za osvoboditev Slovenije in njeno formiranje kot samostojne enote v okviru Jugoslavije.“¹²

Po Jožetu Rusu naj bi boj, ki bi se razvil po ustanovnem sestanku, tekkel za Jugoslavijo kot tako, kakšna naj bi pa bila, se pa v začetku ni govorilo. Seveda naj bi bila republika, ker je v dneh aprilske vojne vse drugo propadlo. Rus se kakih posebnih razgovorov o Jugoslaviji na ustanovnem sestanku ne spominja. Kolikor pa jih je bilo, so bili po njegovem gotovo rezultat že pred aprilsko vojno dognanih stališč do Jugoslavije kot skupne države jugoslovanskih narodov.¹³

Podobno kakor Rus se tudi Boris Zihelr podrobnosti iz razprav o Jugoslaviji na ustanovnem sestanku ne spominja več. Nedvomno pa so razgovori, kolikor jih je bilo, tekli v istem duhu, kakršen je bil izražen o Jugoslaviji v letakih in zapisih tistega časa, prav tako pa tudi v duhu partijskih letakov pred vojno.¹⁴

Spomini udeležencev ustanovnega sestanka Osvobodilne fronte nam kažejo, da je Jugoslavija bila predmet razgovorov na sestanku in da je odnos do nje kot splošnega državnega okvira pri vseh udeležencih bil pozitiven. Mimo tega okvira je pa bolj ali manj ostala odprta oblika notranje strukture, čeprav so o njej nekateri imeli že tedaj jasnejše želje in tudi namene. Na to nas vsaj delno navaja uvodni članek v Slovenskem poročevalcu 22. junija 1941 z naslovom „Gesla našega osvobodilnega boja“, ki so nekoliko preoblikovane in skrajšane točke v aprilskem letaku CK KPS. Toda konkretnije ta cilj na zunaj res ni bil formuliran; očitno so udeleženci sodili, da mora ta cilj zrasti iz ljudskih teženj, da bo postal last vseh, ne da bi bil diktiran od zgoraj. V našem primeru je potrebno poudariti, da so za novo Jugoslavijo bili vsi udeleženci sestanka ne samo

9. Pregled zgodovine ZKJ, izd. Inštitut za poučevanje delavskega gibanja v Beogradu in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Ljubljana 1963, str. 224.

10. Dokumenti ljudske oblasti v Sloveniji, I, Ljubljana 1962, str. 7–11.

11. Tone Fajfar, ustni vir.

12. Josip Vidmar, ustni vir.

13. Jože Rus, ustni vir.

14. Boris Zihelr, ustni vir.

zastopniki KPS, čeprav je partija dala pobudo za ustanovni sestanek OF.¹⁵ Zato lahko rečemo, da se je ideja nove Jugoslavije razvijala pri Slovencih med vojno že od ustanovnega sestanka, ne glede kakšne oblike je postopoma izražala.

Pomembna točka o razpravljanju ustanovnega sestana Osvobodilne fronte je bila točka o oboroženem boju proti okupatorjem. Izzvala je živahno debato, ker so se vsi zavedali njene pomembnosti.¹⁶ Sprejeli so jo, toda ne še kot akcijsko geslo, sprejeli pa so geslo za zbiranje orožja. Akcijsko geslo pa je točka postala, ko je Hitlerjeva Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Takrat se je začel širiti oboroženi boj z okupatorjem. Začel pa se ni samo v Sloveniji, temveč na vsem ozemlju Jugoslavije, razen tam, kjer pogoji za partizanski način boja niso bili ugodni ali pa ni bilo primernega jedra. Torej lahko napravimo sklep, da je bila točka o oboroženem boju z okupatorji izraz skupne borbene volje vseh jugoslovanskih narodov, katerih cilj je bila ustanovitev nove skupne države jugoslovanskih narodov. Točka o oboroženem boju je bila sočasno izraz revolucionarne usmerjenosti sile, ki je dala zanjjo pobudo in z njo odprla novo dobo v razvoju jugoslovanskih narodov. Ker pa se je oboroženi boj mogel v takratnih okoliščinah razvijati samo v obliki partizanskega boja, so njegovi začetki bili skromni, tako da jih na drugem družbenem polu stoječi akterji niso imeli za posebno nevarne. Obsojali so jih mnogokrat kot neprimerno draženje silnih okupatorskih sil. Toda po nekaj mesecih je razvoj partizanskega boja odkril, da more biti pravzaprav edina sila, ki lahko na določen način kljubuje tudi močnejšemu in bolj oboroženemu sovražniku.

Ko se je po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo začel razvijati oboroženi boj in z njim vstaja jugoslovanskih narodov, se je boj začel polagoma sproščati tudi na Slovenskem, vendar z določeno razliko v primeri z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Medtem ko so se v nekaterih južnih pokrajinah Jugoslavije začele zelo hitro razvijati vojaške akcije, zlasti v Srbiji in Črni gori, kjer so imeli daljše vojaške tradicije, je pa v Sloveniji, kjer teh tradicij ni bilo, bil ta tok počasnejši, ker so težišče postavili na politične priprave, to je na zbiranje skupin, ki so se potem vključile v Osvobodilno fronto. S tem da so vojaškemu toku razvoja ustvarili primerni politični temelj, ki je bil edinstven v Jugoslaviji, so na Slovenskem ustvarili položaj, ki je bil krepka opora vsemu razvoju v naslednjih letih. Boris Kidrič ga je označil kot množično politično zaledje partizanskega gibanja v Sloveniji.¹⁷ Vrednost partijske pobude za razmah osvobodilnega boja ni bila zato nič manjša kakor v drugih predelih Jugoslavije. Zato je tudi za Slovenijo resnično veljal stavek, ki ga je napisal centralni komite KPS v letaku z dne 25. julija 1941, ko se je oboroženi boj začel kazati v večjem obsegu: „Komunistična partija Jugoslavije organizira in vodi partizanske borbe v Srbiji, Črni gori, Bosni in Hercegovini, v Vojvodini, Hrvatski in Dalmaciji ter v Sloveniji. Organizira in vodi partizanske borbe, ker smatra, da je to dolžna svojemu ljudstvu“.¹⁸

Zanimivo dejstvo na Slovenskem je leta 1941 bilo, da je Slovenski poročevalec posvečal veliko pozornost vojaškim dejanjem v južnih pokrajinah Jugoslavije. Zelo rad je poročal o njih, seveda če je dobil poročila o njih. Stavljaj jih je Slovincem za zgled, ob

15. V osebnih razgovorih z raznimi ljudmi, sem večkrat videl, da nekateri različno razlagajo besedo pobudo. Tu naj pojasnim, da sam razlagam to besedo kot povabilo na sestanek, ne pa kot poziv.

16. France Škerl, *Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja*, *Zgodovinski časopis* 1951, str. 30–31.

17. Boris Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1960, št. 1, str. 16.

18. Letak CK KPJ z dne 25. VII. 1941 v NUK.

njih pa pozival Slovence, naj stopnjujejo odpor. „Naši zaslužjeni bratje v Srbiji, Črni gori in Hercegovini so že pričeli z borbo. Tudi slovenski narod prehaja v dejanski odpor proti zatiralcem.“¹⁹ „Slovenci imamo dolžnost, da svoj odpor – stopnjujemo! Bratom na jugu je treba pomagati!“²⁰ V proglasu za oboroženi odpor je Slovenski poročevalec zapisal: „Naši bratje na jugu, ki se borijo v bližini Karlovca, so nam pokazali pot!“²¹ Skratka, kadarkoli je Slovenski poročevalec dobil kako poročilo o vojaških akcijah v južnih predelih države, je z njimi seznanil Slovence in jih pozival, naj ob njih tudi sami razvijajo svoj odpor. Rad jim je pokazal na politično in moralno vrednost samostojnega boja z okupatorji. „Resnična svoboda ni vrednota, ki bi jo bilo mogoče dobiti v dar“, je zapisal 2. avgusta 1941. Vsak narod si jo mora pač priboriti sam!

Rekli smo, da je oboroženi boj bil izraz skupne borbene volje vseh jugoslovanskih narodov. V tem boju so sodelovali tudi Slovenci. Zato moremo reči, da so poročila o boju z okupatorji v južnem delu države bila manifestacija povezanosti Slovencev z drugimi narodi Jugoslavije v skupnem boju za iste cilje. Nedvomno so jih bravci tako razumeli, čeprav Jugoslavija z besedo ni bila navedena.

Rekli smo, da so ob zlomu in po zlomu Jugoslavije bili med Jugoslovani tudi taki, ki so izgubili vero v Jugoslavijo. Mnogi pa so jo sploh zavrgli. Toda kmahu po zlomu so se pojavili tudi taki, ki so si postavljali vprašanje, kakšna naj bo bodoča Jugoslavija, ali še jasneje, kakšna naj bi ne bila. Ko je osvobodilni boj začel zajemati jugoslovanske narode v vedno širšem obsegu, so se pojavili omahljivci, ki so začeli sejati seme nezaupanja do boja, ki se je začel širiti. Ko je letak centralnega komiteta KPJ z dne 25. julija zagovarjal vedno širši razmah partizanskega boja v razkosani Jugoslaviji, je opozoril na te slabiče.

„Srbi, Hrvati, Črnogorci, Slovenci, Makedonci in drugi, napočil je čas, da se osvobodite neznosnega in osovraženega fašističnega suženjstva. Ne oklevajte niti minute. Zdaj je pravi trenutek za obračun s sovražniki, ki uničujejo vaše nacionalne pridobitve, ropajo vaše imetje, sejejo med vas bratomorno vojno, fizično iztrebljajo vaše najboljše sinove, ki se odločno bore za osvoboditev naroda. Ne verjemite tistim, ki pravijo: Zdaj še ni čas, kajti skozi usta teh strahopetcev ali navadnih izdajalcev vam govore okupatorji! Vedite, da more in mora biti vaša osvoboditev izvojevana z vašimi lastnimi silami. Tako so delali vaši dedje in pradedje, ki so vedno s svojimi lastnimi silami branili svojo rodno grudo in svoj obstanek. Naj starih tradicij naših narodov ne zatemni strahopetnost. Dvignite se vsi kot en mož v odločilni boj s fašističnimi razbojniki in njihovimi domačimi hlapci, ki kot verni psi za skledo leče služijo okupatorjem . . .“²²

Ljudje omahovanja, kakor jih je naslikal letak CK KPJ, niso bili proti Jugoslaviji in njeni obnovi, bili pa so proti Jugoslaviji, ki bi v bistvenih potezah ne ustrezala interesom njenih predvojnih režimov. Letak CK KPJ je govoril o njih bolj s splošnega vidika; ne da bi se dotikal konkretnih skupin in značaja njihovih nastopov. Na Slovenskem se je primer iz takega okvira pokazal, ko se je „mlada JNS“ pogajala za vstop v Osvobodilno fronto. V pogajanja pa se je spustila, ker ni odobraval politike starih v JNS in njihovih kapitulantskih odnosov do okupatorjev. Ko se je spustila v pogajanja z Osvobodilno fronto, je Osvobodilni fronti očitala, da ni jugoslovanska, ker je razglasila pravico slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov do samoodločbe, kakor da bi bilo samo

19. SPor 2. VIII. 1941. št. 10, ponatis str. 91.

20. SPor 9. VIII. 1941, št. 11, ponatis str. 95.

21. SPor 1. XI. 1941, št. 23, ponatis str. 171.

22. Letak CK KPS z dne 25. VII. 1941, NUK.

tako mogoče skóvati resnično bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov.²³ Razgovorov in debat z „mlado JNS“ je bilo veliko. Uspeli so toliko, da je „mlada JNS“ sprejela točko oboroženega boja proti okupatorju in obljubila vstopiti v OF. Toda nazori so se razhajali glede mednarodne kontinuitete Jugoslavije, predvsem pa v vprašanju o kralju oziroma monarhiji in priznanju jugoslovanske begunske vlade v Londonu. V teh točkah ni prišlo do soglasja in sodelovanja z Osvobodilno fronto. Pokazalo se je, da se „mlada JNS“ ni mogla ločiti od svojega koncepta stare Jugoslavije. V ozadju njene logike je bilo seveda razredno gledanje na tedanje procese. Če bi ji Osvobodilna fronta priznala njeno stališče, je sodila „mlada JNS“, da bi ostala odprta možnost restavracije stare oblasti v Jugoslaviji po zmagi zaveznikov. Če bi pa morala ona priznati frontne teze v celoti, bi pa bila s tem dana možnost za revolucionarne konsekvence, ki se jih je bala in zato naposled odklonila vstop v Osvobodilno fronto. Tako ocenjevanje „mlade JNS“ je Boris Kidrič na povojnem kongresu OF obsodil z zelo ostrimi besedami: „Bilo je jasno, da so mislili samo na ohranitev protiljudskih postojank, protiljudskih oblastnikov . . . zato raje s hudičem, raje z najhujšimi sovražniki naših narodov in jugoslovanske svobode, raje z okupatorjem kakor pa v osvobodilno borbo, ki naj Jugoslavijo osvobodi in zgradi na boljših, na novih temeljih.“²⁴

Ostre Kidričeve besede so dokazovale, da je v njem ostal spomin na trda pogajanja z „mlado JNS“. Vedel je, da je „mlada JNS“ odklonila vstop v Osvobodilno fronto samo zato, ker je narodnoosvobodilni boj vodila komunistična partija. Toda „mladi JNS“ se ni posrečilo zadržati razvoja osvobodilnega boja. Pač pa je sama sebi v trenutku, ko je odrekla vstop v Osvobodilno fronto, uravnala pot v smeri kontrarevolucije na Slovenskem.

V pogajanjih z „mlado JNS“ je Osvobodilna fronta v načelu potrdila kontinuiteto Jugoslavije kot države, kot skupnega doma vseh jugoslovanskih narodov, ni pa privolila na osnovo starega režima. Zato lahko rečemo, da je razpravljanje Osvobodilne fronte z „mlado JNS“ bilo značilno po tem, da sta se v perspektivi prihodnjega razvoja pokazali dve Jugoslaviji: ali Jugoslavija po interesih predvojnih režimov, ali pa nova Jugoslavija, ki bo postavljena in zidana na takih političnih in družbenih temeljih, ki bodo drugačni od temeljev stare Jugoslavije. Ti temelji niso bili takrat docela jasni posebno širokemu krogu Jugoslovanov. Čas naj bi jih odkrival postopoma, da bi jih množice sprejele in potrdile, ko bi prišel čas za to. Zato so v vodstvu osvobodilnega gibanja bili v izjavah o njih previdni in počasni. Kolikor so se zamisli kdaj pokazale, so bile izrečene zelo načelno.

Važen korak v oblikovanju stališča Osvobodilne fronte do Jugoslavije je bilo ravno razpravljanje z „mlado JNS“. Stališče „mlade JNS“ je namreč vplivalo, da je vodstvo Osvobodilne fronte obrnilo posebno pozornost na formulacijo stališča do Jugoslavije. Fronta je odklanjala tako stališče tistih, ki so zaradi slabih izkušenj v stari Jugoslaviji zavzeli sovražno stališče do povezanosti z ostalimi južnoslovanskimi narodi. Zavračala pa je tudi stališča „jugoslovenarjev“, ki so zagovarjali načelo troedinega jugoslovanskega naroda, to je načelo, pod katerim se je ves čas stare Jugoslavije skrival protinarodni velesrbski imperializem. Vodstvo osvobodilnega gibanja se je v tem vprašanju postavilo na stališče samoodločbe slehernega naroda. Seveda pri oblikovanju stališč do „mlade JNS“ ni šlo samo zanjo, temveč avtomatično za vse druge politične skupine, ki so enako ali podobno mislile kakor „mlada JNS“.

23. France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov OF v letu 1941, Zgodovinski časopis 1967, str. 145.

24. ibidem, str. 145.

Ko je vodstvo Osvobodilne fronte oblikovalo temeljne točke programa Osvobodilne fronte, ki so sicer rasle postopoma, je pri 3. točki izoblikovalo stališče do Jugoslavije. „Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava Osvobodilna fronta razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov“. S takim stališčem je vodstvo taktno odgovorilo vsem, ki se Jugoslaviji niso bili pripravljene odpovedati, na drugi strani si je pa ohranilo svobodo delovanja za Jugoslavijo novega tipa. Kakor kaže 3. točka programa OF, se je vodstvo zavedalo naravne in usodne skupnosti južnoslovanskih narodov in zato razkosanja Jugoslavije ni hotelo priznati. Toda praktično je tedaj moralo računati s trenutno danim dejstvom. Zato pa se je odločilo boriti se za ohranitev Jugoslavije, toda ne v stari protiljudski obliki, temveč na načelu federativno urejene države²⁵, kakor je pokazal poznejši čas.

Oblikovanje tretje točke programa OF je bilo sicer sad razpravljanja z „mlado JNS“, toda belega dne ni dočakalo takoj, moralo je počakati še nekaj mesecev. Prvi jasni in vsem vidni kamen za novo Jugoslavijo zato ni bila 3. točka, temveč sklep vrhovnega plenuma OF na seji 16. septembra 1941. Vodstvo osvobodilnega gibanja je namreč novo jugoslovansko skupnost gradilo organsko, kamen za kamnom. Prvi kamen je bila že sama komunistična partija, ki je po zlomu in razkosanju Jugoslavije bila edina organizirana sila, ki je povezovala vse jugoslovanske pokrajine med seboj. Drugi kamen je bil oboroženi boj, ki je povezoval vse jugoslovanske narode v novo borbeno skupnost ne glede na demarkacijske in državne meje med njimi. V Sloveniji posebej je pa prvi javni in vidni kamen za novo Jugoslavijo položil sklep vrhovnega plenuma OF na prej imenovani seji, ko je pri dveh sklepih oblikoval svoje stališče do nove Jugoslavije. Pri prvem sklepu, ki je govoril o konstituiranju vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte v slovenski narodni osvobodilni odbor, je na koncu 3. točke sprejel, da slovenski narodnoosvobodilni odbor „uresničujoč slogo in enotnost narodov Jugoslavije stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije“. Pri drugem sklepu, ki ga je poimenoval odlok, pa je vključil slovenske partizanske čete v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije. „Vojaški zbor slovenskih partizanskih čet se vključi kot sestavni del v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije in operira pod vrhovnim poveljstvom glavnega štaba Narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov“. V posebnem članku z naslovom „Pomen osnovanja SNOO in njegovih ukrepov“, s katerim je Slovenski poročevalec pojasnjeval značaj sprejetih sklepov, je njegov avtor takoj v prvem odstavku nekoliko ezopsko, vendar dovolj jasno, če vzamemo vse sklepe kot celoto, zapisal: „Vsi čutimo, kam merijo ti ukrepi in kakšna je njihova tehtnost.“²⁶ Šlo je za politične in vojaške povezave proti okupatorjem se borečega slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi. Izražene so bile dovolj jasno, kdor jih je hotel pravilno razumeti.

Sklep vrhovnega plenuma OF ni bil namenjen komunistični partiji ali silam, ki so se z njo vred borile v osvobodilnem boju proti okupatorjem. Za nje je bil odlok po vključitvi slovenskih partizanskih čet v skupno vojsko jugoslovanskih partizanov sestavni del narodnoosvobodilne politike oziroma njenega koncepta. Za nje je bil bolj formalni akt, saj je vključitev praktično obstajala že od začetka. Drugačen pomen je pa imel sklep vrhovnega plenuma za ljudi zunaj narodnoosvobodilnih sil, ki pa Jugoslavije niso odklanjali. Za-nje je bil sklep pomiritev njihovih skrbi, kaj bo z Jugoslavijo, ko se bo vojna končala. Vsem tem je sklep pričal, da je v splošnem razvoju bil že premagan odpor proti Jugoslaviji, ki je nastal kot posledica zloma Jugoslavije in dogodkov na Hrvaškem.

25. France Škerl, Politični tokovi v OF . . . , Zgodovinski časopis 1951, str. 58–59.

26. SPor, 20. IX. 1941, št. 18, ponatis str. 132 in 133.

V kupu raznih takratnih načrtov za bodočnost, zlasti ehrlichovcev, je ta sklep opozoril na novo pot, na novo zvezo narodov Jugoslavije v eni skupni državi. Vrhovni plenum oziroma slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) je sam od sebe, to je po načelu samoodločbe sklenil stopiti v zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije, slovensko partizansko vojsko pa je sočasno s svojim sklepom vključil v narodnoosvobodilne partizanske enote Jugoslavije pod vrhovnim poveljstvom tedaj še glavnega, pozneje pa vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije. Sklep seje 16. septembra je bil v Sloveniji prva jasna in javna manifestacija za novo jugoslovansko skupnost,²⁷ ne da bi se pri tem dotikala bodoče notranje strukture.

Sklep 16. septembra 1941 je bil sicer pomemben kamen pri postavljanju nove Jugoslavije, toda še dolgo ni bil zadnji. Želeli bi opozoriti najprej na zelo jasne Kidričeve besede o stališču Osvobodilne fronte do cilja oboroženega boja vseh jugoslovanskih narodov: „Osvobodilna fronta je zastavila na nov način.. vprašanje skupnosti jugoslovanskih narodov. Postavila ga je na akcijskem temelju enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti njihovim zakletim sovražnikom. Marsikdo, ki se je nekoč penil v jugoslovanskih frazah, še danes ne razume, da so nekdanje koncepcije doživele popoln praktični in moralni zlom, da pa iz oborožene borbe jugoslovanskih narodov poganja nova, ljudska, s skupnimi žrtvami, s skupno bratsko krvjo povezana koncepcija narodne skupnosti jugoslovanskih narodov“.^{27a} Po svoji vsebini je bilo to mnenje, čeprav je bilo natisnjeno precej pozneje, lepo povezano s sklepi seje vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941, po drugi strani je pa bilo že tudi izraz novih razmer, ki so se začele razvijati na Slovenskem jeseni 1941 in je nanje bilo treba jasno odgovoriti, kakšen je vendar koncept nove skupnosti jugoslovanskih narodov. Nedvomno je B. Kidrič ta koncept pojasnil z jasnimi in odločnimi besedami.

Poseben člen v verigi stališč Osvobodilne fronte do nove Jugoslavije je bilo pismo, ki ga je pisal centralni komite KPS centralnemu komitetu Komunistične partije Jugoslavije nekako sredi decembra 1941. V njem je omenil namen izvršnega odbora OF, da bi izdal celo „Magno charto“ slovenskih pravic, v kateri bi ne govoril samo o jugoslovanski begunski vladi v Londonu in njenem ministru Mihi Kreku, temveč tudi o tem, da „slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštveši pravico do odcepitve“.^{27b} Te „Magne charte“ takrat sicer ni bilo na dan, kaže pa dobro koncept tedanjega boja Osvobodilne fronte in z njo borečega se slovenskega naroda. Po takratnih okoliščinah bi bila v veliki meri namenjena tudi nasprotnikom osvobodilnega gibanja in njihovemu obrekovanju narodnih ciljev osvobodilnega boja. V tem oziru bi po svoje odgovorila tudi stališčem, ki so se pokazala že pri razpravah z „mlado JNS“, kasneje pa tudi z nekaterimi drugimi. Razpravljanje z „mlado JNS“ je namreč že v začetku simbolično in praktično pokazalo, kakšne bodo te težave: kazale se bodo v oblikovanju zamisli o prihodnjem življenju jugoslovanskih narodov. Namen osvobodilnega gibanja je bil ustvariti novo Jugoslavijo, ki bi se rešila ne samo ljudi, ki so povzročili katastrofo stare Jugoslavije, temveč naj bi odpravila tudi sistem, ki je zasejal toliko mržnje med jugoslovanskimi narodi. Namen nasprotnikov Osvobodilne fronte pa je bil obnoviti staro Jugoslavijo z vso njeno neenakopravnostjo in vlado čaršijske klike, čeprav so slovenski člani te zveze želeli

27. France Škerl, *Politični tokovi v OF ... Zgodovinski časopis* 1951, str. 59–60.

27a. Osvobodilna fronta I, št. 1, sredi novembra 1941; – *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, I, Ljubljana 1962, str. 173–174.

27b. DLR v Sloveniji I, Ljubljana 1962, str. 235.

vnesti drugačne odnose med narode Jugoslavije. Proti koncu 1941 se je na Slovenskem razširilo mihailovičevstvo, ki ga je podpirala tudi jugoslovanska vlada v Londonu. V Sloveniji je povežalo skoraj vse nasprotnike Osvobodilne fronte. Toda pri tem mihailovičevstvu je šlo za vrsto političnih stališč do Jugoslavije, ne pa za mihailovičevstvo kot četniško vojsko, ki je v Sloveniji ni bilo.

II.

Slovenski mihailovičevci so oktobra in decembra 1941 hoteli politična stališča mihailovičevstva uporabiti za boj proti slovenskim partizanom in Osvobodilni fronti. Ena od njihovih skupin, Nagodetova „Stara pravda“, ki je bila takrat še članica OF, je hotela vplivati in pridobiti množice, tako da je proglasila bojkot javnih lokalov v znak protesta proti okupatorjem. Prvič se je hotela izkazati že 6. septembra, še vidneje pa za 9. oktober, obletnico smrti kralja Aleksandra. Uspeha ni bilo. Drugič je poizkusila srečo za prvi december, praznik zedinjenja po prvi svetovni vojni. Na letakih je bojkot propagirala z besedami: „S svojim vedenjem bomo izpričali neomajno zvestobo jugoslovanski ideji, ki bo po tej preizkušnji zažarela močnejše kot kdaj prej. Ni več strankarskih razlik med nami, vsi smo zdaj eno, vsi smo zdaj bratje. Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.“²⁸

Nagodetova pobuda ni bila brez nevarnosti. Toda prava nevarnost ni bila v tem, da je pokazala na Jugoslavijo, v katero morajo biti uprte oči vseh Slovencev, temveč v tem, da je med vrsticami očitala Osvobodilni fronti, da ona ni za Jugoslavijo. V tem je bila nevarna misel nagodetovske demagogije z Jugoslavijo.

Osvobodilna fronta je skušala mihailovičevske osti nagodetovskih letakov paralizirati z dvema akcijama. Pri prvi je odredila bojkot vseh javnih lokalov za praznovanje 29. oktobra v spomin na prelom Slovencev z nekdanjo Avstro-Ogrsko kot „slovenski dan našega borbenega protesta proti naši sužnosti“, ko so se Slovenci hkrati s Hrvati in Srbi rešili avstroogrškega jarma.²⁹ Bojkot je uspel. Slovenski poročevalec je pisal pozneje, da „je potekel veličastno kakor še nikoli noben slovenski praznik“.³⁰

Pri drugi akciji je Osvobodilna fronta odredila enak bojkot, toda za praznovanje 1. decembra je dodala zanimiv komentar: „Ko Osvobodilna fronta slovenskega naroda to odloča, jasno izjavlja, da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati v proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec konca upropastilo samo Jugoslavijo. Osvobodilna fronta slovenskega naroda bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost. Z uvedbo doseданje ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice“. Proslava naj bi potekla v znaku globoke in borbene solidarnosti z brati na jugu in v znaku zaostrenega boja proti fašističnim zatiravcem.³¹ Proslava je uspela in uspeh priznavajo tudi uradna italijanska poročila.³² Zadržek, ki ga je Osvobodilna fronta dodala ob svojem praznovanju 1. decembra, je bil pravzaprav udarec po velesrbskem hegemonizmu v stari Jugoslaviji.

28. Letak B 2327, arhiv NUK.

29. SPor 24. X. 1941, št. 22, ponatis str. 165.

30. SPor 1. XI. 1941, št. 23, ponatis str. 171.

31. SPor 22. XI. 1941, št. 26, ponatis str. 191.

32. SPor, ponatis str. 326.

V obeh svojih proglasih je Osvobodilna fronta povezala proslavo tudi z ostalo Jugoslavijo, zlasti pa je to storila pri objavi za prvo decembrsko proslavo. Potrebo praznovanja 1. decembra je utemeljila, „da manifestira slogo in enotnost narodov Jugoslavije, ki se z oboroženo pestjo borijo proti tujčevemu fašističnemu in imperialističnemu jarmu...“³³ Čeprav je bila manifestacija čustvenega značaja, je sočasno izrazila voljo množičnih manifestantov za novo državno skupnost jugoslovanskih narodov. Bila je nov kamen pri postavljanju te skupnosti, zraven je pa demantirala očitke, da Osvobodilna fronta ni za Jugoslavijo.

Manifestacija za 1. december je bila tedaj temelj za propagandno kampanjo, ki jo je Osvobodilna fronta razvijala proti Dražu Mihailoviću. Ko je dobila z juga poročila o Mihailovičevih zvezah z Nedićem in Nemci, jih je objavila.³⁴ Iz njih je bilo videti, da Mihailović s svojo vojsko ni bil borec proti okupatorju, temveč njihov sodelavec. Dokumenti o tem so na Slovenskem povzročili veliko razburjenja pri političnih skupinah, ki so v načelu simpatizirale z Dražom Mihailovičem. Kampanja Osvobodilne fronte proti njemu je namreč pokazala, da se je posebno med liberalnimi političnimi skupinami začelo širiti soglasje s politiko in načinom vojaškega nastopa Draža Mihailovića. To soglasje je bilo izrazito političnega značaja, saj pravih Mihailovičevih četnikov na Slovenskem sploh bilo ni. Toda kot politična ideologija se je na Slovenskem pojavilo v zadnji četrtini 1941 z določeno politično usmeritvijo. Najprej je zajelo liberalne nasprotnike Osvobodilne fronte, kasneje pa so ga v nekaterih potezah priznale tudi klerikalne skupine z izjemo „stražarjev“. Z mihailovičevstvom kot politično ideologijo je v razvoju na Slovenskem nastopila nova stopnja.

Kako je prišlo do konkretnih povezav med mihailovičevstvom in slovenskimi skupinami, razen s „Staro pravdo“, ni znano, morda prav prek nje. Začetki, na katere so se pozneje povezave mogle opreti, so nastali že precej prej, preden je do njih dejansko prišlo. Temeljno oporo je pri vseh dalo odklonilno stališče do oborožene akcije proti okupatorju pod vodstvom Osvobodilne fronte. Kasnejše postavke pa je predvsem ustvarilo gledanje na kontinuiteto Jugoslavije, v glavnem v smislu obnove države ni šlo samo za obnovo v smislu teritorija, temveč v smislu vladnih oblik. K tej postavki se je pridružilo še priznavanje kralja in begunske vlade v Londonu. Odločilno spodbudo je dala pobegla jugoslovanska vlada. Po svojem predsedniku, generalu Simoviću, je 28. oktobra uradno naročila polkovniku Dražu Mihailoviću, da morajo jugoslovanski narodi za akcijo čakati naloga iz Londona. Tega Mihailovića je postavila za „komandanta jugoslovanski vojski“ v domovini, nekaj tednov nato pa ga je povzdignila v brigadnega generala. Kako je bilo s povezavami v času pred omenjenim nastopom emigrantske vlade, ni znano. Ni pa izključeno, da je ing. Nagode prispeval nasprotnikom OF kake informacije o značaju četniške aktivnosti v Srbiji; po zvezah, ki jih je vzdrževal na vse strani, je bil za tako funkcijo usposobljen – toda virov o tem doslej še ni.³⁵

V razvoju skupin, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti, je imela agitacija za Draža Mihailovića poseben pomen. V njej so sodelovale ali se zanjo izrekale predvsem liberalne skupine, med njimi tudi stara JNS. Pri klerikalnih desničarjih je prodirala počasneje, stražarji pa se z njo sploh niso sprijaznili. Agitacija zanj se je v Sloveniji pojavila, ko njegova dejanja slovenskemu narodu še niso bila dovolj znana, to je novembra 1941. Kdo

33. *ibidem*.

34. SPor 9. XII. 1941, št. 29, in 23. XII. 1941, št. 31.

35. France Škerl, Prispевki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, Zgodovinski časopis 1967, str. 190–191.

so se odločili zanj, smo videli zgoraj. Ponovno pa naj poudarimo, da vsi tisti, ki iz družbeno-političnih razlogov niso bili za posledice, ki naj bi sledile iz dejavnosti Osvobodilne fronte. V skladu s takimi tendencami sta tudi Kramer in Natlačen, voditelja liberalne in klerikalne desnice, ko sta v prvi polovici septembra 1941 po dolgih razgovorih sklenila obnoviti narodni svet iz aprilskih dni 1941 – dejansko so ga imenovali tedaj le narodni odbor – sprejela v svoj kompromis točko o obnovljeni in razširjeni kraljevini Jugoslaviji, čeprav je bilo zelo problematično, koliko sta ob sklepu sporazuma sploh že vedela o Mihailoviću. Ko pa je Osvobodilna fronta s poročilom v Slovenskem poročevalcu razkrila zakulisno igro Draža Mihailovića kot sodelavca z okupatorji in sovražnika partizanov, so se nasprotniki OF postavili na stališče, da OF laže, in ostali na strani Mihailovića, ne glede na dejstva, ki jih je kampanja razkrila. Ostali so mihailovičevci in eksponenti njegovega koncepta o Jugoslaviji v Sloveniji.³⁶

Toda ne povsem v celoti. Povezave med mihailovičevstvom v Srbiji in slovenskimi skupinami so v tistem času pomenile le načelno in nato še propagandno naslonitev na Mihailovića, medtem ko kake materialne sile niso izražale. Za kontrarevolucijo v Sloveniji je bilo vendarle značilno, da je bistveno rasla iz svojih temeljev. Zaradi svojih gledanj na splošno jugoslovanski okvir, zaradi svojih odnosov do jugoslovanske vlade v Londonu in deloma tudi zaradi svojih slabosti nasproti gibanju Osvobodilne fronte se je naslonila na Draža Mihailovića, toda zato ni postala njegov privesek. Ker je rasla samostojno iz svojega družbenega položaja, je že v začetku pokazala mnogo svojih potez in jih izražala tudi v poznejšem času.³⁷

Naslonitev nasprotnikov Osvobodilne fronte na Draža Mihailovića, ki se je pripravljala dalj časa poleti 1941, ni slonela na vseskozi enakem družbeno političnem temelju, na kakršnem je zraslo mihailovičevstvo v Srbiji. Tam so namreč politične koncepcije Mihailovičevega gibanja bile zasnovane na intencijah velikosrbske politike. Zato je program, ki ga je Mihailovićevo gibanje proklamiralo, bil program skrajnega militarističnega krila velikosrbske buržoazije.³⁸ Takega programa pa slovenske skupine, ki so se sicer naslonile na Draža Mihailovića, niso sprejele. Naslonile so se na Mihailovića zaradi splošne jugoslovanske enotnosti, ki naj bi se obnovila na splošnih temeljih kapitalističnega gospodarstva, toda sočasno so bile proti unitarizmu in proti centralizmu. Vse skupine so se odločile za federalistični princip, celo stara JNS, kakor je pokazal sporazum med Kramerjem in Natlačonom septembra 1941. Socialni koncepti nekaterih skupin so vsaj na zunaj pokazali, da so se tudi glede gospodarskega reda močno razhajali s koncepti velikosrbske buržoazije. Protislovij torej ni manjkalo. Slovenske skupine so že same v sebi kazale mnogo razlik, vse skupaj pa so glede na velikosrbski značaj Mihailovičeve akcije bile v mnogih točkah tudi z njo v ostrem protislovju.³⁹

Ne glede na razlike nasprotnikov Osvobodilne fronte s koncepti velikosrbskega Draža Mihailovića pa je nasprotstvo do Osvobodilne fronte bilo globoko. Seglo je v družbene korenine tedanjega življenja in glede njih slovenski kontrarevolucionarji niso popustili, čeprav so zaradi demaskiranja Draža Mihailovića zašli v težave. Svojih stališč do Osvobodilne fronte in posebej še do komunistične partije niso spremenili niti omilili. Bilo

36. *ibidem*, str. 180.

37. *ibidem*, str. 192.

38. Dušan Plenča, Medjunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata, Beograd 1962, izd. Institut društvenih nauka, str. 74–76.

39. France Škerl, Prispevki k zgodovini nasprotnikov OF v letu 1941, Zgodovinski časopis 1967, str. 191.

je ravno narobe. V izražanju lastnih stališč do osvobodilnega gibanja so bili vedno bolj grobi in surovi. Tudi v konceptu o Jugoslaviji niso poznali sprememb. Glede nje so se v osnovnih potezah držali „mihailovičevstva“. Kdor je bil proti kralju in begunski vladi, je po njihovih nazorih bil tudi proti Jugoslaviji. V tem znamenju so odslej rasle sodbe in obsodbe o prihodnosti skupne države jugoslovanskih narodov, čeprav v bistvu ni šlo več za vprašanje: ali Jugoslavija ali ne, temveč za odločitev, kakšna bo ta Jugoslavija, ali stara ali nova. V primeri s prvimi tedni po aprilskem zlomu 1941, ko so prevladali načrti o razbitju in razkosanju, je leto 1941 pomenilo velik korak naprej, čeprav je bil položaj glede bodočnosti države kot države v mnogih bistvenih osnovah še nejasen in nedoločen.

„Mihailovičevsko“ nasprotovanje Osvobodilni fronti je imelo različne korenine, politične in družbene. Nanj so mogle vplivati tudi razmere na jugu Jugoslavije, ki so se v začetku 1942 posebno zaostrole. Vendar je povsem negotovo, koliko bi mogle slabosti partizanskega gibanja na jugu vplivati na razmere pri slovenskih mihailovičevcih. Po svojih kanalih so mogli Slovenci sicer zvedeti za krizo partizanstva na jugu, ki je nastala zaradi velikega sektaštva,⁴⁰ toda v Sloveniji takrat tega pojava ni bilo. Močnejši so bili vplivi domačih razmer in propaganda londonske begunske vlade. V Sloveniji so bili zelo močni ideološki vplivi, ki so jih nasprotovanju Osvobodilni fronti sugerirali predvsem klerikalni politiki. V ozadju vsega je bilo pa razredno ocenjevanje dejavnosti OF.

Agitacija za Draža Mihailovića je vplivala v Sloveniji najprej na sile, ki so mu bile sorodne. To so bili najprej elementi liberalne smeri, pozneje pa so se jim priključili tudi elementi klerikalne. Proti agitaciji za Mihailovića je pa potem nastopila zelo odločno Osvobodilna fronta in ga razkrinkala. To akcijo je Fronta zaključila zelo uspešno. Med drugim je dotedanjim sedmim temeljnimi točkam programa dodala še dve. Prva se je tikala v bistvu samoodločbe slovenskega naroda, druga pa rasti partizanske vojske, ki je najbolj vplivala na nekdanje aktivne oficirje, ki so se po zlomu Jugoslavije v veliki meri zbrali v Ljubljani in so mnogi med njimi — posebno višji — simpatizirali z Mihailovičem. Razkrinkanje Mihailovića je nanje zelo vplivalo. Sploh je protimihailovičevska kampanja bila hud udarec po „velesrbski jugoslovanski formi reakcije“.

40. Dr. Rasim Hurem, *Kriza NOP—a u Bosni i Hercegovini*, izd. Svjetlost, Sarajevo 1972, zlasti poglavje Osnovni elementi krize NOP—a in dalje, vse na str. 75–251. O knjigi dr. R. Hurema je napisal daljši referat Pero Morača za simpozij ob 30-letnici drugega zasedanja AVNOJ v Sarajevu (novembra 1973) z naslovom „O jednoj interpretaciji razvitka NOP—a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine“. Avtor sam pravi, da je hotel v njem opozoriti na nekatera metodološka in vsebinska vprašanja Huremove študije. Morača sicer soglaša v svoji razpravi, da je poudarjanje razrednega smisla NOB bilo glavni dejavnik krize nar. osvob. gibanja v BiH, toda misli, da gre v Huremovi knjigi za mnogo napačno uporabljenih pojmov; zanika neskladja v vrhovih osvobodilnega gibanja, da namreč pisni viri ne govore o njih (kakor da bi pisani viri vedno povedali vso resnico! Dr. Hurem je marsikaj odkril na drug način in to je dobro, kjer je kaj takega mogoče, dokler so še živi akterji dogajanja!) Morača govori obširno o levem odmiku v politiki KPJ, o „novih tonih“, ki pa jim zmanjšuje vrednost, kakršno jim daje dr. Hurem; spreminja širino pojma „peta kolona“, posebno mesto pa daje četniškemu problemu, češ da so četniki živeli samo ob okupatorju itd., itd. Skratka razprava Pera Morača je bogata njegovih interpretacij tedanjega procesa, do česar ima nedvomno pravico, toda za komentarje skoraj ne uporablja pravih citatov, temveč raje vire vzame kot znane in izvaja iz njih svoje misli. Nedvomno se je Morača pri svoji razpravi zelo potrudil in tudi marsikaj povedal, toda Huremovega prizadevanja po boljšem poznavanju dobe ni mogel razvrednotiti. Zdi se, da Morača za mnoga Huremova spoznanja le ni imel pravega smisla. S tem pa ne rečem, da je nadaljnja diskusija o načetih problemih nepotrebna. Lahko nam še marsikaj odkrije. Moračev članek je izšel v knjigi: AVNOJ i narodnoslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini — Beograd 1974, izd. Rad, str. 97–112.

Ko je Boris Kidrič 7. januarja 1942 pisal o tedanjem položaju v Sloveniji, je prav zaradi še močnejšega udarca po tej reakciji prišel na misel, da bi sile, ki so se po vsej Jugoslaviji borile proti okupatorju in domači reakciji na nek način izrazile svoje stališče do nove skupnosti jugoslovanskih narodov: „Za naš položaj v Sloveniji bi bilo izredno ugodno, če bi se na svobodnem teritoriju lahko čim prej vršila konferenca zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije . . . Konferenca naj bi bila v smislu enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti okupatorju. Z našega stališča gledano bi bilo dobro, če bi se vzpostavil na tej konferenci Narodnoosvobodilni odbor . . . vse Jugoslavije.“⁴⁰ Ta Kidričev predlog v tistem času sicer ni bil drugega kakor misel na svojevrstno manifestacijo borečih se sil za novo Jugoslavijo, toda računal je na novo skupnost jugoslovanskih narodov, kar je v našem primeru posebno važno. Bil je nov izraz želje po njej, čeprav ni prišel v javnost, ker njen avtor ni vedel, kako bo praktično odmeval pri vrhovnem štabu. Do takih predlogov o skupnem jugoslovanskem predstavniškem telesu borečih se sil jugoslovanskih narodov je kasneje prišlo še ponovno.

Ko je Svobodna Slovenija klerikalne Slovenske legije v zadnji številki leta 1941 pisala o Osvobodilni fronti, jo je zenačila z gestapom in fašisti, vsi trije pa naj bi bili enako razpoloženi in usmerjeni proti Sloveniji, Jugoslaviji in kralju.⁴¹ Sredi januarja 1942 je Svobodna Slovenija napadla partizane, češ da uničujejo slovenski narod.⁴² V začetku februarja je izrazila klerikalni koncept povojne Jugoslavije, tako da je „komunistični OF“ očitala, da ne priznava niti jugoslovanske vlade v Londonu, niti kraljeve jugoslovanske vojske.⁴³ Maja 1942 je zapisala omalovažujoč, če že ne prezirajoč, da Jugoslavija bo, „ker jo hočejo naši zavezniki“.⁴⁴ Silno daleč pa je zabredla v začetku julija 1942, ko je trdila, da je „komunistična OF prodala nemškim in italijanskim komunistom Koroško oziroma Primorje, po pogodbi iz l. 1934 pa celo Slovenijo“.⁴⁵ Jasno je, da kontrarevolucija ni hotela videti trohice pozitivnega v Osvobodilni fronti.

Proti očitkom kontrarevolucionarnih politikov na Slovenskem je Osvobodilna fronta in posebej komunistična partija, ker je večina kontrarevolucionarnih napadov bila naperjena posebej proti njej, odgovorila na dva načina: z dokumentarnimi citati, ki naj bi razvrstili kontrarevolucionarne trditve, ali pa je objavila svoja stališča neposredno ob priložnosti kakega srečanja ali pošiljanj poslanic predstavnikom nove, boreče se Jugoslavije.

Tako je v obsežnem članku ‚Velika laž‘, ki ga je objavil Slovenski poročevalec 20. maja 1942, razkrila ozadje Mihailovičeve politike v Srbiji, njegove „boje“ z okupatorji ter zveze z Nemci in Italijani. Primer drugega načina pa je bila poslanica ali bolje rečeno pozdrav IOOF vrhovnemu štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije, ko je na Slovenskem nastalo prvo osvobojeno ozemlje ob Kolpi in so slovenski partizani vzpostavili stik z osvobojenim ozemljem na Hrvaškem. To pa je tedaj bilo povezano z osvobojenim ozemljem, ki je nastalo najprej v južnejših predelih Jugoslavije. V pozdravu vrhovnemu štabu je izvršni odbor Osvobodilne fronte izrazil „voljo slovenskega naroda po neomajni slogi in enotnosti narodov Jugoslavije v borbi proti fašističnim

40a. SPor 6. I. 1942, št. 1; --DLR v Sloveniji, I, Lj. 1962, dok. št. 120.

41. Svobodna Slovenija št. 3/1941, članek: OF + Gestapo + fašisti – proti Sloveniji, Jugoslaviji in kralju.

42. Svobodna Slovenija 15. I. 1942, št. 5.

43. Svobodna Slovenija I. II. 1942, št. 6.

44. Svobodna Slovenija 20. V. 1942, št. 20.

45. Svobodna Slovenija 10. VII. 1942, št. 15.

okupatorjem...“ Še dalje pa je šel, ko je zapisal, da bodo boji in uspehi partizanske vojske Slovencev, Hrvatov, Srbov in Črnogorcev „položili tudi temelje za bodoče bratsko sožitje narodov Jugoslavije in vseh južnoslovanskih narodov na podlagi narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe“.⁴⁶

V primeri z izjavo vrhovnega plenuma OF dne 16. septembra 1941 je izjava IOOF, kakor jo je bil objavil Slovenski poročevalec 20. maja 1942, pomenila precejšen korak naprej. Pokazala je, da bo nova skupnost jugoslovanskih narodov zrasla iz skupnega boja proti fašističnim okupatorjem, zgrajena pa bo na načelih narodne enakopravnosti in pravice do samoodločbe. To je bilo nekaj novega, česar stara Jugoslavija ni poznala. Ker pa to načelo ni bilo v skladu s staro Jugoslavijo, ga tudi ljudje, ki so zagovarjali obnovo stare Jugoslavije, niso hoteli sprejeti in priznati. Ker so se nove Jugoslavije bali predvsem iz razrednih razlogov, so trdili, da se je OF postavila proti Jugoslaviji.⁴⁷

Kako se Osvobodilna fronta prav v tistem času ni postavila proti Jugoslaviji kot skupni državi jugoslovanskih narodov, je pokazala tudi izjava izvršnega odbora OF z dne 15. maja 1942 o begunski vladi v Londonu. V njej je govorila o njeni protiljudski politiki in ji naštel njene grehe v desetih točkah, v 11. pa dodala pomembne besede, ki so v našem primeru predvsem priznavale skupnost jugoslovanskih narodov, samo da bi njena vlada morala izražati voljo in razpoloženje jugoslovanskega ljudstva. Izjava je namreč dejala: „IOOF izraža obenem željo vsega slovenskega naroda, da bi se v bodočnosti čimprej oblikovala taka vlada narodov Jugoslavije, ki bi bila dejansko odraz teženj in razpoloženja ljudstva“.^{47a}

V smeri 11. točke izjave IOOF je bil izražen tudi predlog Zorana Poliča-Marka, ki ga je oblikoval nekaj tednov za izjavo IOOF. Njegova temeljna misel je znana le iz pisma Edvarda Kardelja Poliču z dne 12. junija 1942: „Tvoja misel o vzpostavitvi nekega skupnega političnega odbora za vse narode Jugoslavije je dobra, toda v tem trenutku je zaradi slabih zvez precej težko izvedljiva. Morda bo – po sedanjih partizanskih uspehih – kmalu mogoča. Sporočili /jo/ bomo na Vrhovni štab, kakor hitro dobimo z njihovimi zvezami.“^{47b} Politična ideja Zorana Poliča je bila nekaka predhodnica nastanka prvega AVNOJ. V zvezi s Kidričevim predlogom podobnega značaja 7. januarja 1942 je bil Poličev predlog že drugi, ki so mu čez nekaj mesecev sledili še novi.

Eden od kontrarevolucionarnih letakov je leta 1942 zapisal, da Osvobodilni fronti ne gre za Jugoslavijo, temveč za nekaj drugega, za svetovno komunistično revolucijo.⁴⁸ Zato je dejavnost Osvobodilne fronte prikazoval v najbolj črnih slikah. Ta misel pa ni bila nova, temveč se je v raznih oblikah in delcih pojavljala že tudi prej in pozneje, pri različnih ljudeh.⁴⁹ V sklop svojih opisov so vključevali tudi Jugoslavijo oziroma obnovo

46. SPor 20. V. 1942, št. 20.

47. Tako logiko so v tistem času širili razni kontrarevolucionarni listi (Pobratim, Svoboda ali smrt, Zarja svobode), pa tudi londonski radio oziroma zastopniki londonske begunske vlade, ki so se postavili na stališče, kakor da bi zavezniki dali garancijo za svobodo samo taki Jugoslaviji, kakor so jo mislili člani in sodelavci jugoslovanske begunske vlade v Londonu. Tako mnenje je zavrnil članek „OF in Jugoslavija“ v Mladi Sloveniji 1. maj 1942, št. 11, ponatis 92–93.

47a. SPor 20. V. 1942, posebna izdaja; – DLR v Sloveniji, II, Lj. 1964, str. 71–73.

47b. DLR v Sloveniji, II, Lj. 1964, str. 153.

48. Letak Kaj je vsakemu partizanu Slovencu danes dokončno pojasnjeno?

49. Taki so bili npr. zlasti „Stražarji“, člani akademskega kluba „Straža v viharju“, ki so spomladi 1942 izdali svoje poglede na „komunistično osvobodilno fronto“ v posebni knjigi „Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod“.

Jugoslavije. Na vse izjave Osvobodilne fronte so gledali s silnim nezaupanjem, kolikor že ne z direktnim odklanjanjem. Za argumente in pojasnila s strani osvobodilnega gibanja niso bili dostopni.

Sredi leta 1942 je Komunistična partija Slovenije v daljši razpravi pojasnila svoj odnos do Jugoslavije. Objavila jo je v julijski številki Dela 1942. Svoje misli je razložila na zelo miren način in zavrnila očitke, ki so jih nasprotniki osvobodilnega gibanja izrekli na njen račun. Orisala je značaj versajske Jugoslavije in njen polom. Branila je oboroženi boj kot temelj boja slovenskih ljudskih množic proti okupatorju, češ da samo oboroženi boj množic zatiranega naroda, naslonjen na revolucionarna osvobodilna gibanja in perspektivo revolucionarnih sprememb predstavlja pot, ki bo prinesla resnično narodno osvoboditev. Opozorila je, da ljudstvo noče obnove take Jugoslavije, kakršna je bila, ker bi to pomenilo obnovo vsega tistega, kar je pretresalo staro državo in bi v prihodnosti privedlo še do usodnejših posledic. Toda odklanjanje stare Jugoslavije z vsemi njenimi protiljudskimi in narodno-zatiravskimi oznakami še ne pomeni zanikanja Jugoslavije sploh. Nasprotno. Boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je edini način za zблиžanje jugoslovanskih narodov in združitve v eno državno zvezo, ki je protiljudski elementi niso mogli nikoli doseči. Priznavanje pravice do samoodločbe bo odstranilo občutek narodne zapostavljenosti, ki je prej odtujeval Slovence drugim jugoslovanskim narodom. Taka politika KPS seveda ne gre v račun reakcionarnim politikom in kapitalističnim klikam, ker spoznavajo, da jim ta politika KPS odvaja ljudske množice in spodnaša tla, na katerih so v stari Jugoslaviji lahko uresničevali svoje izkoriščevalske cilje. Strah za ta položaj jih sili, da se zatekajo k okupatorjem itd. Nasproti reakcionarnemu zagovarjanju vlade v Londonu je članek zapisal, da vlada v Londonu za osvobodilno stvar jugoslovanskih narodov sploh še ni ničesar naredila, požrtvovalni osvobodilni boj ljudskih množic pa celo obsoja, za uveljavljanje načela samoodločbe ji pa ni mar, čeprav ga vsi veliki zavezniki priznavajo. Članek je tudi zavračal očitke, da sta partija in OF napadli londonsko vlado in razbili enotnost narodov Jugoslavije. Toda jugoslovanska vlada se je sama postavila proti ljudstvu in njihovim težnjam. Vlada je za nadaljevanje politike nesvobode in narodnega zatiranja. S tem se je pokazala kot zastopnica izkoriščevalcev, ne pa kot predstavnica ljudstva v njegovem boju proti okupatorjem. O komunistih je zapisal, da verujejo v načelo samoodločbe, da se bodo po tem načelu izoblikovali prirčni odnosi med jugoslovanskimi narodi. Komunisti se bodo še naprej borili za uresničenje tega načela ter nastopili proti vsem, ki bi ga hoteli izigrati ali v interesu svoje izkoriščevalske politike potisniti v kot. Namesto stare Jugoslavije, ki so jo njeni narodi in vsi demokratični elementi občutili kot ječo, bo vstala svobodna in demokratična domovina južnoslovanskih narodov, ki bo zadovoljila vse njihove narodne težnje.⁵⁰

Navedena razprava je prinesla nedvomno marsikaj novega; pojasnila je načelo samoodločbe, kakor še nikoli doslej; obrazložila je točko oboroženega boja, še posebej pa nedelavnost begunske vlade glede podpiranja osvobodilnega boja, ker je pač bila za nadaljevanje politike narodne neenakopravnosti in proti ljudskim interesom. Članek ni bil deklaracija, temveč izraz konkretnega življenja v tedanjih okoliščinah in postavk, ki so ga usmerjale. Toda misel na novo Jugoslavijo je bila v njem neizpodbitno živa in jasna. To misel je posebej potrdil Slovenski poročevalec 17. avgusta, ko je zavračal pisanje kontrarevolucionarnih listov, kot so Slovenska zaveza, Svoboda ali smrt in Svobodna Slovenija, ki so po svoje razlagali stališča Osvobodilne fronte o načelu samoodločbe, o

50. (M. Stermecki) R, KPS in Jugoslavija, Delo, julija 1942, št. 4, ponatis, str. 177–181.

odnosu do Jugoslavije in o vprašanju slovenskih meja. Slovenski poročevalec je kotrarevolucionarna podtikanja zavračal s citati svojih in raznih drugih izjav (Lenina in Stalina). Pri načelu samoodločbe vključno s pravico do odcepitve kakega naroda od države je poudaril, da pravica do odcepitve ni sočasno tudi dolžnost, češ da teh pojmov ni dovoljeno zamenjavati.⁵¹

Prepir o načelih, ki naj odločajo pri graditvi nove jugoslovanske skupnosti, je bil oster in silovit. Kontrarevolucionarci niso gledali na jasnost pojmov. Pisali so v letu 1942, ko je bila zaradi nekaterih okoliščin, na katere so se oprli, njihova akcija v ofenzivi, ko so Italijani pripravljali in izpeljali znano „roško ofenzivo“, ko je kontrarevolucija ustvarila svojo vojsko in z njo posejala postojanke po slovenski zemlji. Bil je čas, ko je Hitler prodiral proti Stalingradu, fašisti v Afriki pa so korakali proti Egiptu.

Toda sanje so se kmalu začele podirati. Še preden so se pa podrle in še preden je vojna sreča pokazala drugačen obraz, je Slovenski poročevalec oktobra 1942 znova osvetlil razmerje med Osvobodilno fronto in Jugoslavijo.

„Osvobodilni fronti slovenskega naroda kaj radi očitajo, da je ‚proti Jugoslaviji‘. Svoje natolcevanje skušajo opirati na dejstvo, da je OF brezobzirno razkrinkala napake stare, versajske Jugoslavije . . .

Mar je kritika stare Jugoslavije v resnici ‚protijugoslovanska‘? Mar je slovenski narodni program že sam po sebi naperjen proti Jugoslaviji? In končno: mar je spoznanje, da si mora sleherni narod priboriti svojo popolno nacionalno svobodo, če se hoče združiti z bratskimi narodi v enakopravno skupnost – protijugoslovansko?

Osvobodilna fronta sme danes s ponosom naglasiti, da ni postavljala svojega slovenskega programa nikoli v nasprotje z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravici slehernega naroda do samoodločbe. Še več! Osvobodilna fronta sme trditi, da je edina na Slovenskem programatično in praktično pokazala pot, kako je mogoče priboriti slovenskemu narodu njegove suverene narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče svobodno sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo.

Kar pa se tiče borbene poti Osvobodilne fronte, je ta pot edina, ki dejansko ustvarja pogoje za novo Jugoslavijo. Če je velikosrbska hegemonija v stari Jugoslaviji razbijala slogo in enotnost južnoslovanskih narodov, tedaj jo skupna partizanska borba proti fašističnim imperialistom in okupatorjem kuje na novih temeljih, na temeljih skupnih borbenih nastopov, za katere prelivajo svojo kri in darujejo svoja življenja tako srbski kakor slovenski, hrvatski in črnogorski partizani. Narodnoosvobodilna partizanska in prostovoljna vojska Jugoslavije, ki ji poveljuje skupni vrhovni štab, je najpristojnejša vez med narodi Jugoslavije, kar jih je kdaj bilo. Trditi smemo, popolna zmaga narodnoosvobodilne partizanske in prostovoljske vojske Jugoslavije je hkrati jamstvo in pogoj za nastanek ter zmago nove Jugoslavije.

Partizansko gibanje jugoslovanskih narodov združuje v najvišjem in najčistejšem pomenu besede načelo samoodločbe z voljo trdno preizkušenih narodov Jugoslavije po slogi, enotnosti in skupnem sožitju. V tem smislu sme in mora Osvobodilna fronta zapisati na svoj prapor:

51. SPor 17. VIII. 1942, št. 33.

Svobodna in združena Slovenija v svobodni, na narodni enakopravnosti temelječi Jugoslaviji⁵²

Glede na starejše izjave Osvobodilne fronte o odnosu do Jugoslavije je bil v posebni izdaji Slovenskega poročevalca oktobra 1942 orisan kar koncept v malem o novi Jugoslaviji, ki naj zraste iz skupnega boja jugoslovanskih narodov. Še vedno je pa bil o novi državi le načelna razprava, ki je bila namenjena kontrarevolucionarnim očitkom proti Osvobodilni fronti in njenemu oboroženemu boju proti okupatorjem. Bila je še vedno sredstvo proti sumom in dvomom kontrarevolucionarnih politikov glede Jugoslavije kot skupne domovine njenih narodov. Seveda pa ne samo sredstvo proti očitkom kontrarevolucije, temveč sočasno tudi sredstvo za mobilizacijo množic, ki so se ob sodelovanju vseh jugoslovanskih narodov želele boriti proti napadalnemu imperIALIZMU svojih sosedov.

Korak naprej je bilo zasedanje protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije v Bihaču v dneh 26. in 27. novembra 1942.

III.

Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije je bil sklican na zasedanje v okoliščinah, ki so mu na zunaj in na znotraj obetale ugoden potek in razvoj. V okviru svetovnih dogodkov so Britanci v Afriki pri El Alameinu že dosegli pomembno zmago nad silami osi. Na vzhodni fronti pa je sovjetska vojska prav tedaj začela z velikopotezno ofenzivo pri Stalingradu, ki je naposled vojno srečo nagnila na stran koalicije velikih zaveznikov. Doma je narodnoosvobodilno gibanje že nekaj časa razvijalo uspešno akcijo na najširši osnovi sodelovanja vseh patriotskih sil, potem ko je premagalo nevarnost notranjega sektaštva, nadvladalo četniško silo in ustaško kvislinštvo.

Okrepjeno osvobodilno gibanje nove Jugoslavije se je odločilo močneje poseči v okvir svetovnega dogajanja. Zaradi uspešne zmage v Afriki je zahodne zaveznike začela vedno bolj zanimati Italija, ker naj bi Italija služila kot baza za nadaljnje obkoljevanje in zoževanje hitlerjevske trdnjave. Na vzhodu so sovjetski predstavniki začeli pritiskati na zahod, da odpre drugo fronto. Spričo nje je vprašanje Jugoslavije postajalo vedno ostrejšo. Po Kocbekovem zapisku, ki se je nanašal na Kardeljev oris zunanje-političnega položaja, potem ko se je Kardelj vrnil iz Ljubljane, so Sovjeti svetovali vrhovnemu štabu NOV in POJ, naj na primeren način izrazi voljo po kontinuiteti Jugoslavije. Zaradi tega je lahko hitro prišlo do sklicanja delegatov narodnoosvobodilnih gibanj pri jugoslovanskih narodih. Zasedanje je bilo v Bihaču,⁵³ ponoči med 26. in 27. novembrom 1942.⁵⁴

Po resoluciji samega zasedanja protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije so se z velikim razmahom osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov množile številne in vedno bolj komplicirane naloge, ki so zahtevale ustanovitev takega organa, ki bi mogel uspešno združevati narodne napore za doseg končne zmage. V osvobojenem bosanskem mestu Bihaču so se zbrali zastopniki narodov Jugoslavije in sklenili konstituirati protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije kot najvišji politični izraz enotnosti jugoslovanskih narodov, kot izraz njihove neomajne volje do zmage nad

52. SPor oktobra 1942, posebna izdaja, članek Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija.

53. Edvard Kocbek, *Tovarišija, dnevniški zapiski* . . . , izd. DZS 1949, st. 281.

54. Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, str. 298.

okupatorji in vsemi njihovimi pomočniki. V novem organu so se združili zastopniki vseh narodov Jugoslavije, vseh veroizpovedi in vseh političnih skupin, ki so dokazale, da so vdane ljudstvu in so v narodnoosvobodilnem boju preživele vse preizkušnje.

Novi organ ni bil vlada nove Jugoslavije, temveč le politični predstavnik jugoslovanskih narodov. Iz njegove celote so izvolili izvršni odbor kot izvršilni organ protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije ali AVNOJ, kakor so ga imenovali po kraticah srbohrvatskega naziva. Njegova naloga je bila, da se trudi za končno zmago, ustvari pogoje za popolno svobodo jugoslovanskih narodov in za njihovo enakopravnost v osvobojeni skupnosti vseh narodov.⁵⁵ Ob zasedanju v Bihacu je centralni komite KPJ dal pobudo za ustanovitev nacionalnih protifašističnih svetov, kolikor takrat še niso obstajali oziroma se še niso oblikovali.⁵⁶ S tako pobudo je CK pospešil proces dejanskega nastajanja federacije po politični volji posameznih narodov, ne da bi o federaciji konkretno govoril. V tistem trenutku je to pomenilo tudi natančnejšo opredelitev stališč komunistične partije Jugoslavije do nacionalnih problemov oziroma do temeljev, na katerih naj slone novi odnosi med narodi v Jugoslaviji, ki naj bi zrasla iz narodnoosvobodilnega boja. Glede omenjene opredelitve je bil posebno pomemben Titov članek v decembrski številki 'Proleterja' 1942 z naslovom „Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v luči narodnoosvobodilnega boja“. Članek je orisal stališče KPJ proti velesrbskim hegemonistom kakor tudi proti vsem tistim, ki bi skušali sejati razdor med narodi Jugoslavije za interese katerekoli imperialistične države!⁵⁷

Pomen prvega zasedanja AVNOJ je bil splošno jugoslovanski ne glede na okoliščine, v katerih se je sestel. Bil je izraz in manifestacija volje jugoslovanskih narodov po eni skupni državi. Udeležili so se ga zastopniki skoraj vseh jugoslovanskih narodov.⁵⁸ Slovenskih delegatov na njem ni bilo. Zaradi vojnih operacij na vmesnem ozemlju je bila zveza med Slovenci in jugom pretrgana.⁵⁹ Tako je protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije zasedal brez Slovencev in Makedoncev. Zanimivo pa je, da se je misel na neki tak organ nove Jugoslavije na Slovenskem v letu 1942 večkrat pojavila. Slišali smo že o Kidričevem predlogu (v njegovem dopisu centralnemu komitetu KPJ 7. januarja 1942), potem je nekaj takega predlagal Zoran Polič (junija 1942), jeseni tega leta, nekako septembra ali oktobra, kakor misli dr. Tone Ferenc, to je takrat ko je izvršni odbor OF po roški ofenzivi bival v Podlipoglavu,⁵⁹ je podoben predlog stavil Jože Rus, kakor je pisal Edvard Kardelj 2. decembra 1942 z besedami, da je „tov. Andrej predlagal vzpostavitev nekega skupnega političnega vodstva za vse narode Jugoslavije“.^{59b}

Kot četrti je nastopil Edvard Kocbek, ki je 6. decembra 1942 zapisal v svoj dnevnik:

„Včeraj je bila seja Izvršnega odbora. Predlagal sem, da bi Slovenci dali pobudo srbskemu in hrvaškemu osvobodilnemu gibanju za osnovanje narodnoosvobodilnega

55. Resolucija v Slovenskem poročevalcu 1. I. 1943, št. 1 v članku Za enotnost narodov Jugoslavije v borbi za svobodo in srečnejšo bodočnost.

56. Pregled ZKJ, Ljubljana 1963, str. 299.

57. Proleter, december 1942.

58. Prvo i drugo zasedanje antifašističnog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Po stenografskim beleškama i drugim izvorima, Beograd 1953, izd. Prezidiјum narodne skupštine FNRJ, str. 11–13.

59. E. Kocbek, Tovarišija, str. 281.

59a. Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, in v njej poglavje Slovenci in protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije, str. 676.

59b. Pismo Edvarda Kardelja z dne 2. decembra 1942 Francu Leskošku v Dolomite v knjigi Jesen 1942, korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, izd. IZDG, str. 499.

odbora za vso Jugoslavijo, ki bi imel značaj koalicije osvobodilnih oblasti za vse tri narode. Obenem sem predlagal, da bi ta odbor razglasil načelo samoodločbe za vse narode Jugoslavije, da bi izdal proglas za Makedonce, da bi se obrnil na vse južne Slovane, pozdravil združene zaveznike in zahteval odprtje druge fronte... Predloge smo sprejeli".⁶⁰ Če Kocbekov predlog vzamemo v sklopu vseh drugih, ki so že prej izražali svoje želje o nekem skupnem političnem vodstvu za vso državo, moramo reči, da se je ustanovitev vrhovnega političnega organa za osvobodilno gibanje vseh jugoslovanskih narodov res ujemala z dotadanjimi prizadevanji in željami Osvobodilne fronte. Pritrditi pa moramo tudi Edvardu Kardelju, ki je v pismu centralnemu komitetu KPJ dne 14. decembra 1942 zapisal: „Dejansko je bila že zelo razširjena želja, da bi se ustanovilo enotno politično vodstvo za vso državo, ki bi v neki meri že imelo tudi elemente nove vlade. Prav zaradi tega nam je Bihač prišel v pravi čas".^{60a} Toda prav tam je Edvard Kardelj napisal še besede, ki so bile silno važne glede na slovensko reakcijo, ki je vedno rovarila proti Osvobodilni fronti na račun Jugoslavije: „Za nas je medtem stvar pomembna tudi z druge strani. Glavni adut reakcije proti nam je vedno bil, da smo proti Jugoslaviji in za neko ‚srednjeevropsko sovjetsko republiko, ki predstavlja zasužnjenje slovenskega naroda‘. Toda kakor je ta kleveta neumna, je vendar imela svoj vpliv med množicami, ki tako sovražijo Italijane in Nemce, da jim več ne verjamejo, da bodo boljši v sovjetski državi. Mnogo smo poudarjali svoje stališče za Jugoslavijo. Toda ker nismo priznavali londonske vlade – vsaj praktično ne – ni bilo konkretnega dokaza, da smo resnično za Jugoslavijo".^{60b}

Takrat ko je Edvard Kocbek napisal v svoj dnevnik (6. 12. 1942) svoj predlog o skupnem narodnoosvobodilnem odboru za vso Jugoslavijo, na bazi IOOF še niso nič vedeli o Bihaču. Kardeljevo pismo Francu Leskošku z dne 2. decembra 1942 se je torej pri pošiljanju iz Ljubljane zavleklo. Šele 11. decembra je Kidrič prinesel novico, „da se je na jugu že sešla neke vrste pripravljalna politična zbornica jugoslovanskih narodov. V Bihaču so se sešli zastopniki osvobodilnih gibanj Srbov in Hrvatov. Slovenskih zastopnikov ni bilo... Vest je sporočil Kardelj iz Ljubljane, kjer so jo ujeli po radiu".⁶¹ Natančneje je o Bihaču poročal Kardelj sam, ko se je takoj nato, to je 12. decembra, vrnil iz Ljubljane. Povedal je, kaj je sam že napravil v zvezi z zasedanjem v Bihaču: osnutek komuniqueja IOOF o zasedanju in da je za posebno številko Slovenskega poročevalca napisal članek „Obrisi nove Jugoslavije“, kjer je označil pomen zasedanja v Bihaču za bodočnost nove Jugoslavije. V že navedenem pismu Francu Leskošku je obžaloval, da na zasedanju v Bihaču ni bilo slovenskih predstavnikov. Izvršnemu odboru je zato predlagal: „... Moramo se takoj solidarizirati s skupščino, ker nam bodo sicer naši mihailovičevci in drugi očitali, da smo se namenoma separirali in da smo prepuščeni nekaki srednjeevropski sov. zvezi“. Obljubil je, da bo poročilo o Bihaču objavil v Slovenskem poročevalcu, ki ga je tedaj v Ljubljani pripravljaval.^{61a} Toda tega Slovenskega poročevalca ni bilo tako hitro na dan. Izšel je šele januarja 1943.

Po Kardeljevem prihodu v Dolomite so šele začeli v izvršnem odboru OF stvarneje razpravljati o pomenu zasedanja v Bihaču. Nato so o zasedanju dolgo razpravljali. „Po dolgi in razgibani debati smo potrdili sklep, ki smo ga načelno že sklenili, da slovenski

60. E. Kocbek, *Tovarišija*, str. 272–273.

60a. Pismo Edvarda Kardelja z dne 14. XII. 1942, *Jesen 1942*, str. 555.

60b. *Jesen 1942*, str. 554.

61. E. Kocbek, *Tovarišija*, str. 279.

61a. *Jesen 1942*, str. 498.

narod v obliki Osvobodilne fronte pristopi k AVNOJu v Bihacu, ne da bi s tem prejudiciral drzavopravno voljo slovenskega naroda, ki se bo glede narodne suverenosti izrazil v prvih svobodnih volitvah.“⁶²

V posebnem komunikeju je izvršni odbor Osvobodilne fronte pojasnil, da predstavniki Slovencev iz tehničnih razlogov niso mogli prisostvovati zasedanju. „Toda ne glede na to se IO v imenu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v celoti strinja s splošno smerjo tega zbora in bo v kratkem tudi določil svoje delegate za avnojske organe. Kako je IOOF sodil o zasedanju AVNOJ, je tudi povedal v komunikeju: „V Bihacu so bili začrtani prvi obrisi nove demokratične Jugoslavije, ljudske Jugoslavije, domovine svobodnih in enakopravnih narodov.“ Še pomembnejše pa so bile misli o položaju Slovencev v novi državi „V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo vstopil kakor l. 1918 kot narod brez zaslug in brez pravic, kot narod; ki so mu drugi kovali usodo in ustave. Slovenski narod je s svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel k skupni osvobodilni stvari toliko, kakor le redko kateri narod v Evropi. V novo Jugoslavijo bo zato SVOBODNA IN ZDRUŽENA SLOVENIJA od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam.“⁶³

Z navedenim komunikejem je izvršni odbor OF hkrati odgovoril na več vprašanj, ki so bila pereča za vse Slovence, za tiste, ki so sodelovali v osvobodilnem gibanju in so želeli, da bi bila potrjena njihova vera v novo Jugoslavijo, odgovoril pa je tudi tistim, ki so nasprotovali Osvobodilni fronti: to so bila vprašanja o Jugoslaviji, o mejah svobodne in združene Slovenije, o samoodločbi in enakopravnosti vseh jugoslovanskih narodov v novi državi. Čeprav so odgovori bili še vedno močno načelnega značaja, pa Jugoslavija kot skupna domovina njenih narodov ni bila več samo načelna predstava za njene narode, temveč realna prihodnost, ki je rasla iz oboroženega boja vseh narodov Jugoslavije proti skupnemu sovražniku.

Ko je Edvard Kardelj v posebni izdaji Slovenskega poročevalca v decembru 1942, ko je poročal o zasedanju AVNOJa v Bihacu, napisal članek o njegovem pomenu, mu je dal nadvse pomemben naslov: Obrisi nove Jugoslavije. V njem je zasedanje v Bihacu označil kot „nedvomno največji notranjepolitični dogodek, odkar so narodi Jugoslavije ... postali plen fašističnih osvajalcev“. Pokazal je na vlogo vrhovnega štaba, ki ni predstavljal narodov Jugoslavije samo vojaško, temveč tudi njihovo politično voljo. Z ustanovitvijo protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije je bilo pa treba napraviti korak naprej. Ustvariti je bilo treba tako vodstvo osvobodilnega boja narodov Jugoslavije, ki bo sočasno lahko oblikovalo neke definitivne oblike oblasti, ki ji ob sočasni slabitvi okupatorjev na mednarodnih in domačih frontah prevzemajo narodi Jugoslavije. Oblikovalo naj bi se tako enotno predstavništvo narodov Jugoslavije, ki bo moglo pred vsem svetom manifestirati „pravo in nepotvorjeno demokratično voljo teh narodov“. Oblikovalo naj bi se tako vodstvo, ki bi s svojo širino omogočilo vstop v osvobodilni boj vsem tistim patriotskim silam, ki so iz različnih razlogov doslej stale ob strani, v zadnjem času pa naj bi se pridružile temu boju in s tem pomagale pospešiti osvoboditev zadnjega koščka naše zemlje. Ni pa protifašistični svet niti parlament niti vlada, čeprav ima včasih elemente zdaj prvega zdaj drugega. Protifašistični svet je le politični predstavnik in

62. E. Kocbek, *Tovarišija*, str. 299.

63. Slovenski poročevalec, posebna izdaja decembra 1942 (dejansko pa je izšel po 5. jan. 1943; – glej „Jesen 1942“, Ljubljana 1963, izd. JZDG, str. 498, op. 8.

voditelj osvobodilnega gibanja narodov Jugoslavije, na drugi strani pa tudi nosivec in organizator oblasti jugoslovanskih narodov tam, kjer njihovo orožje kaj takega omogoča.⁶⁴

Izjave in članki, ki so bili na Slovenskem napisani v zvezi z zasedanjem protifašističnega sveta v Bihaću, so kazali na njegov pomen tudi za Slovence. Pravzaprav lahko rečemo, da je življenje na Slovenskem po zasedanju v Bihaću teklo v njegovi senci. Ko je ob drugi obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte izvršni odbor pošiljal na razne strani pozdrave, je poslal pozdrav tudi protifašističnemu svetu narodne osvoboditve Jugoslavije. V njem je izrekel soglasje z njim z besedami: „Osvobodilno fronto slovenskega naroda od vsega začetka vodijo ista načela, ki so izražena v zgodovinskem proglasu Antifašističnega sveta narodnega osvobojenja Jugoslavije. Mi smo ta proglas sprejeli kot poročstvo za srečno in svobodno bodočnost narodov Jugoslavije. V njem imamo Slovenci najtrdnjšo oporo v našem težkem zgodovinskem boju proti okupatorjem in belogardističnim izdajalcem, v boju, v katerem moramo doseči osvoboditev vse naše dolga stoletja zaslužnjene zemlje. Ob vaši strani se bomo borili za uresničenje tega stoletnega sna slovenskega naroda za zmago slavje naše svete domovinske stvari.“⁶⁵

Ustvarjanje nove Jugoslavije je z nastankom protifašističnega sveta narodne osvoboditve napravilo velik korak naprej. Obnovev skupne države jugoslovanskih narodov je postala jasna perspektiva vseh jugoslovanskih narodov. Ni pa bilo še povsem jasno, kakšna ta država bo, čeprav je bilo že jasno, da bodo sile, ki so se za novo Jugoslavijo izrekle in borile, imele v njej zelo pomembno vlogo.

V zgoraj navedenem Kardeljevem članku ‚Obrisi nove Jugoslavije‘ in v pozdravu izvršnega odbora OF protifašističnemu svetu narodne osvoboditve Jugoslavije sta bili posebej poudarjeni dve misli, na kateri moramo posebej opozoriti, da bo namreč nova Jugoslavija država enakopravnih narodov in da bodo zato Slovenci v njej dosegli vse pravice, ki gredo narodu. Obe misli sta bili sočasno naperjeni tudi proti mentaliteti starih ‚jugoslovenarjev‘, proti izzivanjem članov jugoslovanske vlade v Londonu, ki so bili še vedno pripravljene zanikati Slovincem pravice samostojnega naroda. V Slovenskem zborniku je že 1942 pisal proti takim tendencam Lojze Ude v članku ‚Notranja fronta slovenskega naroda in jugoslovanstvo‘. „Zanikanje je sovražno dejanje, izmikanje sovražno zadržanje proti slovenskemu narodu“, je zapisal. „Nihče nima pravice zahtevati, da bi slovenski narod po takem trpljenju, tolikih žrtvah, po osvobojenju iz nemškega, italijanskega in madžarskega jarma tudi v svojem odnosu do jugovzhoda začel zopet tam, kjer je aprila 1941 nehal.“⁶⁶ Razume se, da so tako mislili ljudje, ki so zagovarjali sistem predvojne Jugoslavije. V letu 1943 so pa ljudje, ki so bili zagovorniki starega protiljudskega sistema, šli v sovraštvo do nove Jugoslavije še korak dalje. Po Slovenskem poročevalcu so novo Jugoslavijo tako sovražili, da bi jim bilo ljubše, da bi je sploh več ne bilo, kakor pa, da bi bila ljudska, demokratična. Slovenski poročevalec je tedaj citiral govor Milana Nedića, v katerem je rekel: „Če ima biti bodoča Jugoslavija ljudska, demokratična, potem je bolje, če je sploh ni“. Boris Zihlerl je kot avtor članka videl v taki mentaliteti razlog, da je ta gospoda z orožjem v roki branila stanje, ki so ga ustvarili tudi okupatorji. Zato so se borili proti novi Jugoslaviji. Nato pa je dodal: „Toda nova Jugoslavija je na pohodu! Ne završeni (?) pašaluk protiljudskih mrhovinarjev, marveč

64. ibidem.

65. SPor 27. IV. 1943, št. 9, str. 2.

66. Slovenski zbornik 1942, ponatis DZS 1945, str. 45-46.

svobodna domovina enakopravnih jugoslovanskih narodov, središče vsesplošnega napredka na tem delu Evrope!⁶⁷

Ustanovitev protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije pa ni vplivala na Slovenskem samo tako, da je slovenska publicistika zavračala zagovornike predvojnih protiljudskih režimov in odbijala njene očitke, češ da Osvobodilna fronta ni za Jugoslavijo, temveč je začela sama mnogo močnejše poudarjati jugoslovansko idejo sploh v slovenskih listih in opozarjala na skupno delovanje v osvobodilnem boju.

Že 27. aprila 1943 je Bogdan (Boris Ziherl) pisal, da se Slovenci, Hrvati, Srbi in drugi jugoslovanski narodi, združeni v enotnem narodnoosvobodilnem gibanju, sami osvobajajo. Naučili so se spoštovati drug drugega. Priznanje enakopravnosti vseh jugoslovanskih narodov je postalo temelj, na katerem z bojem gradijo svojo prihajajočo svobodo. „Priznanje narodne enakopravnosti in narodne samoodločbe je tisto močno gibanje, ki daje narodnoosvobodilnemu boju jugoslovanskih narodov nesluten polet, da se mu divi ves svet. Zanikanje narodne enakopravnosti je rušilo staro Jugoslavijo, priznanje narodne samoodločbe gradi novo Jugoslavijo.“⁶⁸

Še posebej je bila v okviru ideje povezanosti jugoslovanskih narodov poudarjena bližina s hrvatskim narodom. Ko so na Slovenskem ob priliki ustanovitve ZAVNOH-a na Hrvatskem posvetili posebno številko Hrvatoma, je Edi Kocbek v njej izrazil veselje nad sodelovanjem hrvatskega naroda v osvobodilnem boju: „Veselimo se zato, ker je danes hrvaški narod vojaško in politično organiziran v istem duhu boja, demokratičnih načel in narodne enakopravnosti, ki danes prepaja slovenski narod sam. Veselimo se zato, ker se poleg vojaškega sodelovanja ... krepi med Slovenci in Hrvati tudi politično sodelovanje, ki je bila neprestana želja vseh naših velikih duhov in ljudskih množic in po krivdi dosedanjih politikov nikoli ni prišlo do njega.“⁶⁹

Oba navedena primera sta bila napisana pod vplivom pomena protifašističnega sveta narodne osvoboditve za Slovence, čeprav sta na zunaj imela bolj prigodni značaj. Sredi leta 1943 je pa Boris Kidrič izdal navodilo, da je treba v pisanju Slovenskega poročevalca prebiti ozki slovenski okvir in bolj sistematično poudarjati Jugoslavijo. V tem smislu je potem sledila vrsta uvodnikov, ki so že s samim naslovom poudarjali jugoslovansko idejo oziroma jugoslovansko usmerjenost slovenskega naroda oziroma Osvobodilne fronte.⁷⁰

Prvi je začel vrsto uvodnikov v smislu propagiranja nove Jugoslavije Boris Kidrič sam. Za 15. številko je napisal članek „Slovensko narodno zastopstvo novega kova“. V njem je govoril o razliki med staro predaprilsko Jugoslavijo, ki ni bila sposobna obrambe svojih narodov, in pa med novo demokratično, na narodni enakopravnosti temelječo Jugoslavijo, ki raste iz narodnoosvobodilnega boja južnoslovanskih narodov. Med bistvene razlike med staro in novo Jugoslavijo naj bi spadala razlika med slovenskim zastopstvom predaprilske Jugoslavije in zastopstvom v izvršnem odboru protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije. Boris Kidrič je nato predstavil 3 člane, ki jih je IOOF določil za zastopnike v organih AVNOJ: Edvarda Kardelja, Edvarda Kocbeka in Jožeta Rusa.

Edvarda Kardelja je predstavil kot člana sekretariata CK KPJ in enega najožjih Titovih sodelavcev tako na političnem kakor v vojaškem in organizacijskem pogledu. V

67. SPor 15. VII. 1943, št. 14, članek Za novo Jugoslavijo.

68. SPor 27. IV. 1943, št. 9, članek Narodnoosvobodilna vojska podira nasilno postavljene meje med jugoslovanskimi narodi.

69. SPor 15. VII. 1943, št. 14, članek Zgodovinski dan hrvatskega naroda.

70. Zapiski F. Š.

osvobodilnem boju se je vodilno udeleževal gibanja skoraj v vseh južnoslovanskih deželah. Tako je spoznal razmere pri Srbih, Hrvatih in Črnogorcih. Spoznal je vprašanja njihovega boja, njihovi funkcionarji pa so spoznali njega. Poudaril je, da tudi nastanek in razvoj KPS ter osnovne sile slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja nosijo njegov pečat tako v idejnopoličnem kakor v organizacijskem pogledu. Tudi vsem prekretnicam na vseh področjih slovenskega osvobodilnega gibanja je vtisnil svoj pečat.

Edvarda Kocbeka je predstavil kot človeka, ki s svojim idejnim in političnim snovanjem izraža napore slovenskih katoliških množic ob prehajanju na napredne narodne in družbene postojanke. Nikjer v Evropi ni bilo sodelovanje katoliških množic in njihovih predstavnikov z naprednimi družbenimi silami vzpostavljeno tako hitro in v takem obsegu kakor na Slovenskem. Dodal je, da je slovenski primer v tem smislu naravnost evropska pobuda in je Kocbekovo delo izredno pomembno tudi v tem pogledu.

Jožeta Rusa je prikazal kot predstavnika narodno obrambnih tradicij slovenskega sokolstva in tistega narodnega radikalizma izpred prve svetovne vojne, ki so ga njegovi uradni glasniki izkrivili in dali v zakup protiljudskim oblastnikom. Toda v osnovnih slovenskih nacionalnih množicah je tlel dalje, dokler se ni v osvobodilnem boju združil s prizadevanjem najnaprednejših sil slovenskega naroda.

Vsi trije člani so bili v stari Jugoslaviji izpostavljeni preganjanju. Vsem trem je osvobodilno gibanje naložilo njihove funkcije. Zaradi njihove neposredne udeležbe v osvobodilnem boju in zaradi njihovega neposrednega deleža v vodstvu tega boja. Vsi trije so tedaj predstavljali enotnost slovenskih ljudskih sil, ki so v nasprotju s kapitulanti pokrenile boj za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda. Na koncu je Boris Kidrič dodal: „V tem je ena izmed osnovnih jamstev, da bo nova Jugoslavija združevala pravico slovenskega naroda s plemenitim stremljenjem vseh južnoslovanskih narodov po njihovem sožitju v skupni demokratični domovini.“⁷¹

Jugoslovansko linijo uvodnikov v Slovenskem poročevalcu je nadaljeval Edvard Kocbek s člankom jedrnatega naslova „Svobodna Slovenija v enakopravni Jugoslaviji“. Izhodišče mu je bilo spoznanje, da pri Slovencih jugoslovanska državna ideja z razkosanjem Jugoslavije aprila 1941 ni umrla, temveč je nasprotno oživila z novo življenjsko silo. Slovenci so se tedaj zavedli naravne in usodne skupnosti vseh jugoslovanskih narodov, videli so, da je bila ta ideja globoko vcepljena vanje in že spadala k političnemu bistvu njihovega narodnega življenja. Ta ideja je bila pa tudi naravna težnja jugoslovanskih narodov, izraz njihove sorodnosti in skupnih zgodovinskih naporov, zraven pa tudi posledica političnega poudarka, da je taka državna skupnost varni temelj celotnega razvoja posameznih narodov. Jugoslovanska ideja je bila torej že vodilna državna ideja tudi za slovenski narod. „V osvobodilnem boju južnoslovanskih narodov se vežeta in skladata težnja po narodni samostojnosti in težnja po jugoslovanski državni skupnosti. Načelo samoodločbe narodov in jugoslovanska ideja se dopolnjujeta in vzajemno podpirata.“⁷²

Za Kocbekom je jugoslovansko linijo nadaljeval Zoran Polič s člankom ‚Iz stare v novo Jugoslavijo‘, Tone Fajfar pa je opisal svoje ‚Vtise iz Hrvaške‘, ko se je udeležil prvega zasedanja ZAVNOH-a.⁷³ Večji poudarek jugoslovanski liniji je bil kasneje še ponovno izražen ob raznih priložnostih in to ne samo ob koncu 1943 in v začetku 1944, temveč tudi kasneje, češ da je samo slovenska nota večkrat preveč prevladala. Toda reči

71. SPor 15. VIII. 1943, št. 15.

72. SPor 25. VIII. 1943, št. 16, članek Svobodna Slovenija v enakopravni Jugoslaviji.

73. SPor 1. IX. 1943, št. 17.

je treba, da je pri tem šlo v prvi vrsti za načelni poudarek nove jugoslovanske skupnosti, praktično je Slovenski poročevalec vedno poročal tudi o dogodkih na ostalem ozemlju Jugoslavije. Kajti poročila radia „Svobodne Jugoslavije“ so bila vedno sestavni del njegovih informacijskih virov.⁷⁴

Poseben pomen v izražanju povezanosti Slovenije s celotno Jugoslavijo je poleti 1943 imela ustanovitev divizij tudi na Slovenskem. Ko je glavni štab Slovenije izdal 13. julija odlok o formiranju prvih dveh slovenskih divizij, jih je imenoval I. in II., kar je pomenilo samostojno številčenje v sklopu slovenskih enot. Ko pa je nekaj tednov nato bila vzpostavljena zveza med glavnim štabom Slovenije in vrhovnim štabom Jugoslavije, je ena prvih brzojavk bil Titov odlok o preimenovanju prvih slovenskih divizij, ki sta po novem dobili oznako XIV. in XV. To pa je bilo mesto v sistemu splošno jugoslovanskga številčenja divizij.⁷⁵ Vključitev v jugoslovanski sistem številčenja divizij naj bi pokazala, kako se je Slovenija vključevala v skupni sistem jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja tudi po vojaški liniji. Dejansko je bila vključitev le nadaljevanje procesa, ki se je začel že ob začetkih osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Ko je Boris Kraigher kot politkomisar glavnega štaba Slovenije pojasnjeval pomen nastanka prvih dveh slovenskih divizij, je napisal, da je z vključitvijo v jugoslovanski sistem postala slovenska vojska tudi v operacijskem smislu sestavni del celotne NOV in PO Jugoslavije in da se bo odslej bojevala „pod enotnim operativnim vodstvom, ki je poosebljeno v vrhovnem komandantu tov. Tita.“⁷⁶ Nas na tem mestu zanima ustanovitev prvih slovenskih divizij v prvi vrsti kot element v povezavi skupnosti jugoslovanskih narodov.

Propaganda za jugoslovansko idejo ni bila omejena samo na pisanje v listih, prek katerih se je sicer širila po vsej Sloveniji. Po listih je pisanje nakazovalo razvojne stopnje utrjevanja jugoslovanske ideje. To prikazovanje ni imelo posebnih problemov v tistih slovenskih predelih, ki so že pred vojno pripadali Jugoslaviji. Poseben položaj se je pokazal na Primorskem, kjer družbenih razmer v stari Jugoslaviji niso toliko poznali ali pa razna trenja niso niti imeli za tako važna. Zaradi pritiska fašističnega režima so tudi na staro Jugoslavijo gledali z nediferenciranimi simpatijami. Šele čas narodnoosvobodilnega boja jim je v mnogih pogledih odprl oči, vendar je čas bil hitrejši kakor njihovo zorenje glede stare Jugoslavije. Centralni komite je upošteval razmere na Primorskem in jim skušal pojme razbistriti. Ko je v osrednji Sloveniji sklenil močnejše in jasnejše poudariti jugoslovansko idejo, je pomislil tudi na Primorsko. Ko je 20. junija 1943 dajal pokrajinskemu komitetu razna navodila za vodstvo narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, se je dotaknil tudi problema Jugoslavije: „Poudarjajte še jasneje in ostreje naše vseskozi pozitivno stališče do nove Jugoslavije, pa popularizirajte tov. Tita ne le kot vojskovodjo narodnoosvob. vojske in POJ, temveč tudi kot političnega voditelja južnoslovanskih narodov. Staro Jugoslavijo je treba med Primorci še naprej prikazovati v pravi luči in onemogočiti, da reakcionarji izkoriščajo njihovo nepoučenost. Delajte to na taki osnovi, ki je za Primorce najbolj sprejemljiva“...⁷⁷ Kakšno je bilo konkretno delo na terenu v smislu navodil centralnega komiteta in še bolj kakšni so bili uspehi, pa ni znano, ker manjka o tem poročil. Kakšnih posebnih težav najbrž ni bilo. Osvobodilna fronta je bila na Primorskem splošno razširjena in partizani so bili edini borci, ki so se

74. Zapiski F. Š.

75. Franček Saje, Ustanavljanje novih brigad in prvih divizij, Borec 1953, št. 11, str. 337.

76. SPor 25. VIII. 1943, št. 16, članek Dokaz moči slovenskega narodnoosvobodilnega boja.

77. CK KPS 20. VI. 1943, fasc. 532/1-2. ali Zbornik VI/6, dok. št. 25, str. 61-64.

borili s fašisti. Zato tudi pri sprejemanju pojmov o novi Jugoslaviji najbrž ni bilo nobenih težav. Primorci so si predvsem želeli Jugoslavije, manj skrbi pa so kazali za njene notranje oblike.

IV.

Nova stopnja v razvoju jugoslovanske ideje se je pri Slovencih začela s kapitulacijo Italije. Prvi od okupatorjev, ki so Slovence zaslužnili, je bil tedaj premagan. Tedaj je na mah odpadlo veliko verig, ki so skušale oklepati Slovence in vse jugoslovanske narode ter jih držati v sužnosti. Na ozemlju, ki so ga prej zasedale italijanske enote, je po njihovi kapitulaciji nastalo obširno osvobojeno ozemlje, ki je segalo od Soče do nekaterih predelov v Makedoniji. Na slovenskem ozemlju je nastalo veliko veselje, ker je velik del južne Slovenije postal svoboden. To je bila nekdanja ljubljanska pokrajina in zraven še Primorska razen velikih mest in pasov ob železniških progah. Slovenski poročevalec je dal duška razpoloženju naroda in zapisal „Zedinjena Slovenija vstaja“.

V prvem proglasu, ki ga je izdal izvršni odbor Osvobodilne fronte po kapitulaciji Italije, je izrazil skupnost slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi. „Vso oblast na osvobojenem slovenskem ozemlju sta prevzeli Osvobodilna fronta slovenskega naroda in narodnoosvobodilna vojska Slovenije kot sestavni del narodno osvobodilne vojske Jugoslavije“, je oznanil proglas IO OF 12. septembra 1943.⁷⁸

Ko je vrhovni plenum Osvobodilne fronte 16. septembra 1943 razglasil priključitev Primorske, je v proglasu zapisal, da „proglašajo priključitev slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji“.⁷⁹ Ko so na Primorskem ustanovili narodnoosvobodilni svet za Primorsko, ga je pozdravil tudi vrhovni plenum OF slovenskega naroda. V pozdravu pa ni nazdravil samo združeni in svobodni Sloveniji, temveč tudi novi enakopravni in demokratični Jugoslaviji.⁸⁰ Skratka, v Sloveniji so se dogodki po kapitulaciji Italije razvijali v znamenju vstajajoče nove Jugoslavije.

Najmočnejši izrazi pripadnosti vstajajoči Jugoslaviji so bili izrečeni na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Zbor je bil izvoljen in je zasedal v okoliščinah zasedene Evrope. Njegovo jugoslovansko linijo je očitno potrdila tudi prisotnost več avnojcev, to je članov AVNOJ—a iz drugih jugoslovanskih pokrajin, ki so prišli tiste dni v Slovenijo in se udeležili zasedanja v Kočevju. Med njimi je bil sam predsednik AVNOJ—a dr. Ivan Ribar in več zastopnikov iz Hrvaške, Srbije in Črne gore.

Na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je bilo izrečenih mnogo besed, ki so pojasnjevale odnos do Jugoslavije. Mnogi govorniki so govorili tudi o Jugoslaviji pred vojno. Govorili so o njej kot o državi, v kateri so doživeli mnogo hudega, toda govorili so o njej kot državi, ki je bila njihova in ne tuja, čeprav se z mnogimi stvarmi niso strinjali. Tudi Boris Kidrič je tako govoril. Sem spadajo njegove sodbe o stari jugoslovanski vojski, zlasti pa o aprilski vojni. Aprilski zlom da ne dokazuje samo tega, da so osebno odpovedali bivši priznani narodni voditelji, aprilski zlom je več, je neizpodbiten dokaz, da je staro družbeno vodstvo slovenskega naroda popolnoma

78. SPor 17. IX. 1943, št. 18. Citat podčrtal F. S.

79. SPor 25. IX. 1943, št. 20.

80. ibidem.

odreklo in da se mora uresničiti Cankarjev izrek: „Na tvojih plečih, na plečih slovenskega delavca, delavca proletarca sloni usoda slovenskega naroda, naroda proletarca – če hočemo Slovenci v teh težkih časih in okoliščinah izvojevati svojo svobodo.“⁸¹

Glede izjav o odnosu do Jugoslavije je treba reči, da je bilo pri njih pomembno dvoje. Nekatere so bile take, da so z njimi ponavljali stališča, ki so bila izrečena že kdaj prej, druge so pa prinesle nove elemente, ki jih je pa bil omogočil predvsem čas, v katerem je zasedal zbor odposlancev slovenskega naroda.

Najprej naj se dotaknemo stališč, ki jih bolj ali manj že poznamo. Pri tem se pa tu ne mislimo ustavljati pri raznih čustvenih pozdravih na račun raznih jugoslovanskih pokrajin in posebej še Tita kot predstavnika nove Jugoslavije, čeprav taki pozdravi za izražanje odnosa do nove Jugoslavije niso bili brez pomena, saj so bili izraz ljudskega razpoloženja. V uvodnem govoru je Josip Vidmar kot predsednik IOOF izrekel vero v veliki smoter slovenskega osvobodilnega boja: V svobodno in združeno Slovenijo v svobodni in resnično demokratični Jugoslaviji.⁸² Pomembne so bile tudi Kidričeve besede o protinarodni špekulaciji nasprotnikov Osvobodilne fronte. Ko je govoril o metodah slovenske reakcije, je omenil tudi njeno trditev, da je Osvobodilna fronta usmerjena proti Jugoslaviji. Boris Kidrič pa je ponovil pomen načela samoodločbe in izjavil, da je nova Jugoslavija začela rasti prav na temelju načela o samoodločbi jugoslovanskih narodov.⁸³ Ponovil je tudi vrednost načela takojšnje oborožene akcije, češ da slovenskega naroda in njegovega premoženja ne le ni uničevalo, temveč je bilo edino odrešilno za narodni obstanek. Pokazal je tudi, kaj vse se je skrivalo za odklanjanjem načela o oboroženi akciji.⁸⁴

Med elementi, ki so jih nanovo poudarili govori na kočevskem zboru, so bili predvsem vrednost narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije kot vojske vseh narodov Jugoslavije, načelo federativne ureditve nove Jugoslavije in poudarek ljudske volje za novo Jugoslavijo.

O prvem elementu je govoril Boris Kidrič. Začel je s tem, da bi slovenske vojske ne bilo, če bi tudi drugi bratski narodi Jugoslavije ne ustvarili svoje vojske iz lastnih sil in bi se vse te vojske ne združile v enotni narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije pod preizkušenim Titovim vodstvom. Tito je razumel, kako je treba kovati narodnoosvobodilno vojsko, po kaki poti bo ta vojska zares postala vojska narodov Jugoslavije in ne vojska velikosrbske, velikohrvatske ali katerekoli druge klike. Na to je Tito mislil že od vsega začetka, ko je pokrenil snovanje narodnoosvobodilne vojske Slovenije, . . . Srbije, . . . Črne gore in . . . Hrvatske. „Prav tej genialni potezi tovariša Tita se moramo danes zahvaliti, da obstaja enotna, nerazdružljiva narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije. Ta vojska, ki ji poveljuje naš rodni tovariš Tito, je zares vojska narodov Jugoslavije. To ni vojska enega naroda, vojska vseh južnoslovanskih narodov je to, vojska Jugoslavije je to.“⁸⁵ Boris Kidrič je s temi besedami pokazal močno združevalno silo narodov Jugoslavije, ki pa je zrasla tako, da je upoštevala vse sestavne elemente te vojske in vsakemu dala svoje. S tako vojsko je nova Jugoslavija postala resnično močna sila.

81. Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Dokumenti, izd. Ljudska skupščina LRS, Ljubljana 1953, str. 46, 47 in 49.

82. *ibidem*, str. 18.

83. *ibidem*, str. 55.

84. *ibidem*, str. 57–58.

85. *ibidem*, str. 61.

Drugi realni element je v svojem govoru vnesel Edvard Kardelj. To je bilo načelo federativne ureditve nove Jugoslavije. Njegov pomen in vrednost je Kardelj pokazal zelo nazorno, tako da ga je postavil v nasprotje s slepomišnjenjem begunske vlade v Londonu.

„In še o nekem principu je že danes treba glasno govoriti. Iz Londona nam stalno govore: po okupatorjevem zlomu bo slovenski narod svoboden, toda vprašanje federacije se še ne more postaviti na dnevni red, ker je prezgodaj. Kako bomo to federacijo uredili, pravi licemerna gospoda v Londonu, se bo odločalo po vojni. Kakšno bi bilo tako odločanje po vojni, o tem nam govori dejstvo, da se ta reakcionarna gospoda v Londonu doslej nikakor ni mogla niti sama med seboj sporazumeti. Mi v teh stvareh ne dopuščamo nikakega slepomišnja in nikakega dvoma več. Slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več in da bo res slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem tudi ni nobenega dvoma več. Če pa londonska gospoda o tem še dvomi, potem ji moramo povedati, da smo mi že razčistili račune v tem pogledu in sicer v bratskem sporazumu z vsemi drugimi bratskimi narodi Jugoslavije. Naša aktivnost gradi na principu pravice na samoodločbo, na enakopravnosti v tej skupni južnoslovanski domovini.“⁸⁶

Kardelj je s svojimi besedami pokazal, da je federativni princip ureditve nove Jugoslavije zrastel iz spoznanja o samobitnosti narodov v Jugoslaviji in iz zgodovinskega razvoja Jugoslavije, čeprav o tem zadnjem momentu ni jasno govoril. Jasno pa je govoril o veliki zaviralni vlogi celotne jugoslovanske reakcije. Nato pa je dodal kot zaključek na vse mogoče mahinacije te reakcije: „... slovenski narod in vsi narodi Jugoslavije so v tej skupni borbi šele do kraja spoznali, kaj je bratstvo jugoslovanskih narodov. Usoda in skupna borba je povezala narode Jugoslavije v tako celoto in enotnost, ki je ni mogoče več razbiti“. Tej misli je nato dodal še posebno svetlo perspektivo: „Mi smo prepričani, da bo po zlomu okupatorjev v to družbo jugoslovanskih narodov stopil tudi bratski bolgarski narod, ki ga bodo narodi Jugoslavije z navdušenjem pozdravili v svoji sredi.“⁸⁷

Ko je Edvard Kardelj tako naslikal perspektivni razvoj vseh južnoslovanskih narodov v skupni državi, je dejal, da jugoslovanski narodi kujejo tako močno skupnost jugoslovanskih narodov, kakor je naša zgodovina ne pozna. Zelo neugodno mnenje pa je izrekel o tedanji jugoslovanski vladi v Londonu, češ da je vlada srbskih četniških elementov, ki so imeli nekdaj polna usta integralnega jugoslovanstva, danes pa razbijajo Jugoslavijo, ker poglobljajo nacionalna nasprotja v njej.⁸⁸

Tretji realni element v novi skupnosti jugoslovanskih narodov je bila volja samih narodov Jugoslavije po tej skupnosti in njih odločnost, da preprečijo kakršno koli mešetarnjenje z njihovimi bitnimi interesi. Edvard Kardelj je to voljo izrazil z vrsto kategoričnih zavrnitev „... ne dopuščamo nobene diskusije o naših mejah, ker naše ljudstvo ve, kje so naše meje. Ne dopuščamo nobene diskusije o vodstvu slovenskega naroda, ker naš narod ve, kje je njegovo vodstvo. Ne dopuščamo nobene diskusije o obliki življenja narodov Jugoslavije, kajti naši narodi so sami naši najboljše oblike sožitja. In predvsem ne dopuščamo nobene diskusije o tem, ali bo jugoslovansko ljudstvo sprejelo ali ne londonsko vlado, ki je bila in je še oporišče sovražnikov narodov Jugoslavije.“⁸⁹

86. *ibidem*, str. 77.

87. *ibidem*, str. 85.

88. *ibidem*.

89. *ibidem*, str. 88.

Ob Kidričevem in Kardeljevem govoru na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju moramo glede novih elementov, ki sta o njih govorila, reči, da so bile precej naprej od nekih zgolj načelnih deklaracij, ki smo jih tolikokrat imeli možnost slišati na prejšnji stopnji razvoja. Novi elementi so bili bolj konkretni kakor dotedanji, pa čeprav še vedno niso vseh zadovoljili. Vsak od njih je imel daljšo zgodovino, pravzaprav so vsi izhajali že od prvih začetkov osvobodilnega boja, čeprav se o njih vsaj javno ni dosti ali nič govorilo. Po svojem bistvu so bili vsi novi elementi po svoji vsebini tudi v nasprotju z elementi, na katerih je slonela stara Jugoslavija.

Pomemben korak naprej v smeri graditve nove Jugoslavije je bila izvolitev 42 članske slovenske delegacije za AVNOJ.⁸⁹ a Predlog zanjo je zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju potrdil. Takrat sicer še ni bilo znano, kdaj bo novo zasedanje AVNOJ in kakšno bo. Toda izvolitev slovenske delegacije zanj je za Slovence pomenila ponovno potrditev volje za vstop v novo Jugoslavijo, s tem pa ponovno priznanje AVNOJ kot političnega predstavnika jugoslovanskih narodov. Slovenska delegacija je bila v danem trenutku popolnoma enakopraven član AVNOJ z delegacijami drugih jugoslovanskih narodov. Svojo vlogo pri oblikovanju nove Jugoslavije je odigrala v zadnjih dneh novembra 1943, ko se je AVNOJ dejansko sestal na zasedanje v bosanskem mestu Jajcu.

Toda z načinom slovenske opredelitve za novo Jugoslavijo, kakor se je pokazala na kočevskem zboru, niso bili vsi do kraja zadovoljni. Edvard Kocbek je v svojih spominih v „Listini“, ko se je spomnil na izražanje jugoslovanske ideje v dobi osvobodilnega boja, zapisal, da se je jugoslovanska smer izražala pravzaprav stvarno le med komunističnimi strankami jugoslovanskih narodov. Nekomunisti so v spoznanju zaostajali. Ko pa se je to vprašanje odprlo po svoji praktični plati, se mu je zdelo, da je pokazalo nekatere pomanjkljivosti. Predvsem se mu je zdelo, da je ob razglasitvi načela novega jugoslovanskega sožitja manjkalo izjav o gospodarskih in političnih poroštvih zoper kakršnokoli zlorabo⁹⁰ „... čutim da je treba idejo novega sožitja južnih Slovanov, ki jih je mogoče združiti le v zelo široki federaciji, približati Slovincem prav prepričljivo in previdno, to se pravi z rezervami, ki smo jih dolžni sebi in svojim zgodovinskim izkušnjam. Ljudje so tako razočarani nad politično povezanostjo z Balkanom, da hočejo stvarnega porošstva, predvsem pa stvarne predstave o tem, kakšna naj bo nova Slovenija v novi Jugoslaviji“.⁹⁰

Glede na delo, ki ga je opravil kočevski zbor na svojem zasedanju, moramo zlasti opozoriti nanj kot na silno pomemben element v procesu nastajanja nove Jugoslavije. Ko je Tone Fajfar teden po kočevskem zboru napisal v Slovenskem poročevalcu članek, mu je dal zanimiv naslov „Nova Jugoslavija vstaja“. Tej Jugoslaviji je osvobodilni boj ustvaril tako zunanje kakor notranje pogoje. „Te Jugoslavije ne bomo ustvarili šele ob koncu vojne za zeleno mizo, ampak jo ustvarjamo danes. Nova Jugoslavija že obstaja, obstaja v srcih ljudskih množic in obstaja že dejansko na ozemlju skoraj polovice Jugoslavije, ki ga je osvobodila naša Narodno-osvobodilna vojska. Ljudstvo, edini resnični nosilec oblasti, vzpostavlja vsepovsod narodno oblast, ki je izraz resnično ljudske demokracije“. Seveda je pa v tej zvezi avtor članka zavračal vse domače nasprotnike te Jugoslavije. Prav zaradi

89a. Tone Ferenc je v svoji študiji o kočevskem zboru ugotovil, da je bila za AVNOJ izbrana delegacija 42 članov. Ugotovil je tudi, kako je prišlo do pomote, da so spočetka objavili seznam samo 40 članov. Glej njegovo razpravo: Nekaj doneskov k problematiki zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, str. 412–413.

90. E. Kocbek, Listina, dnevniški zapiski ..., izd. Slovenska matica 1967, str. 351–352.

njih je napisal tudi besede: „In zaradi tega prihaja tudi čas, ko bodo morali južnoslovanski narodi povedati odločno in nedvoumno besedo o tistih, ki hočejo danes v svetu še predstavljati uradno Jugoslavijo in ki se danes pripravljajo, da se vrnejo na osvobojena tla naše domovine z nakanami, da ljudstvu spet nataknejo verige brezpravnosti in zatiranja.“⁹¹ Kakor bomo videli pozneje, je o tem problemu spregovoril drugi AVNOJ.

Vabilo na zborovanje AVNOJ-a je naposled prišlo prej, kakor so pričakovali. V vrhovnem štabu NOV in POJ so mislili, da vojna vse bolj dozoreva in da se je zato v jugoslovanskem obsegu treba pripraviti na njen konec. Zato so se odločili za sklicanje avnojccev na novo zasedanje. K izvršnemu odboru OF je poziv prišel 8. novembra.⁹² Takoj so se odločili sklicati člane slovenske delegacije. Naloga pa ni bila tako lahka. Nemška ofenziva je bila komaj končana, zveze pa še niso bile vzpostavljene.⁹³ Zato vseh članov delegacije ni bilo mogoče zbrati, zbrali so le manjši del, ki je bil dostopnejši sedežu izvršnega odbora OF in slovenskega štaba. Na sestanku na bazi glavnega štaba Slovenije so imeli sejo, na kateri je Boris Kidrič govoril o vsebini drugega zasedanja AVNOJ. V razpravi so se soglasno izrekli o odnosu do jugoslovanske begunske vlade in kralja, o ustanovitvi NKOJ kot začasne vlade in ureditvi Jugoslavije na federativnem načelu. Sklenili so tudi, da bodo dr. Šnuderl, dr. Srnc in Svetek zaradi boleznii ostali doma. Naslednji dan so sklenili, da bodo odšli na pot vsi drugi dosegljivi delegati. Odpotovali so 10. novembra 1943, toda na končno pot je naposled odšlo le 16 delegatov.^{93a} Vojaško vodstvo poti je prevzel Jaka Avšič kot izkušen vojaški poveljnik. Na končno pot so odšli, razvrščeni po abecednem redu: Avšič, Breclj, Fajfar, Jakac, Jeras, Kidrič, Kocbek, Lubej, Lunaček, Mikuž, Novak, Polič, Rus, Šlandrova, Vavpetič in Vidmar. Sedemnajsti član je bil Kardelj, ki pa je takrat že bil v vrhovnem štabu, tako da je v celoti od delegatov, ki so bili v Kočevju izvoljeni, bilo na zasedanju v Jajcu le 17 Slovencev.⁹⁴ Spomin na dolgo pot v Jajce je E. Kocbek izrazil s pesniškimi besedami: „Šli smo skozi nenehne nevarnosti, kilometer za kilometrom, podnevi in ponoči, edinstveno poslanstvo slovenskega ljudstva. Z nami je potoval ves narod, vsa njegova zgodovina, vse izkušnje, vsi njegovi sveti cilji, z nami je potoval narodni genij.“⁹⁵

Kaj so razmišljali možje, ki so šli na zasedanje AVNOJ ustvarjat novo državo? Kdo ve, koliko so se zavedali novega trenutka velike odločitve. Edino Edvard Kocbek je v svojem dnevniku zapustil sledove svojega razmišljanja o teži odločitve: „Kje nas čaka plemenitejša tragika, višje sproščevanje in polnejše počlovečevanje? Kaj je torej pomembnejše za nas: resnica o človeku ali resnica o slovenstvu? In če bosta obe spojeni v prihodnji večnarodni državi, kako bosta usklajeni v novi Jugoslaviji? Vemo predvsem to: nova jugoslovanska država naj bo federativna povezanost samostojnih narodov, da jim bo enak družbeni razvoj, povezan gospodarski in samostojen kulturni razvoj. Jugoslovanstvo bo poslej le še tehničen izraz, narod se bo neposredno napotil v družino narodov in v novo družbo. Skratka: narod bo še za dolgo dobo na vse strani reševalna

91. Tone Fajfar, Nova Jugoslavija vstaja, SPor 13. X. 1943, št. 23.

92. E. Kocbek, Slovensko poslanstvo, dnevnik s poti v Jajce 1943, izd. Mohorjeva družba, Celje 1964, str. 76 in E. K. Listina, str. 76.

93. Tone Fajfar, Odločitev, Spomini in partizanski dnevnik, izd. CZ, Ljubljana 1966, str. 399.

93a. Tone Ferenc, Kapitulacija Italije . . . poglavje Slovenci in protifašistični svet . . . str. 685.

94. E. Kocbek, Slovensko poslanstvo, str. 88; – Tone Fajfar je pri naštevanju pozabil na dr. Mikuža, tako da jih je navedel le 15 in 1. (Kardelj). Tone Fajfar, Odločitev, str. 399.

95. E. Kocbek, Slovensko poslanstvo, str. 102.

oblika človeka, tudi napredujočega človeka. V procesu poenotenja človeštva bo izginilo vse prej od naroda, vse države in vsi nacionalizmi. Zato je naše narodno osvobodjevanje del družbene revolucije. Resnica o slovenstvu se torej jasni, slovenstvo še vedno nastaja; vsaka življenjska resnica je šele pot k resnici. Spreletel me je srh pred veličino in skrivnostjo, ki obdajata sleherno spočetje in rojstvo“.⁹⁶

Devetindvajset let po zasedanju v Jajcu je Tone Fajfar na velikem intervjuju v uredništvu Dela izrekel glede slovenske priprave na AVNOJ pomembne ugotovitve. Jajce Slovencev ni našlo nepripravljenih. „Opozoriti moram na razliko med nami in drugimi narodi Jugoslavije. Mi smo imeli od vsega začetka trdno organizacijo in v devetih temeljnih točkah tudi svoj program. Razen tega smo imeli pred zasedanjem v Jajcu že Kočevski zbor, tako da nam ni bilo treba ničesar dodajati . . . Na poti skozi Bosno smo spoznali, da je Slovenija takrat že veliko pomenila. Povsod so nas lepo sprejemali in se zanimali, kako je pri nas. In v pogovorih . . . je naša prisotnost moralno podpirala te ljudi. Za nas pa je bilo pomembno, da smo videli kako je z njimi. In to soglasje nam je pomenilo potrditev, da naša stvar mora uspeti, saj je bilo konec koncev razmerje med okupatorjem, paveličevci in drugimi okupatorjevimi privrženci nasproti celotnemu ljudstvu že tako diferencirano, da ni bilo mogoče računati na kaj drugega kot na ureditev po sklepih AVNOJ . . . V Jajcu smo nastopili že kot organiziran narod z močno in široko organizacijo, medtem ko se je drugod . . . ljudska osvobodilna fronta šele začela formirati . . . V Jajcu smo se . . . sestali s predstavniki vseh jugoslovanskih narodov razen Makedoncev. Na teh srečanjih smo spoznali, kako . . . jugoslovanski boj utripa“.⁹⁷

Ko so se 29. novembra 1943 zvečer zbrale v Jajcu v Sokolskem domu delegacije jugoslovanskih osvobodilnih gibanj, so se sestale na temelju prvega zasedanja AVNOJ v Bihaću pred letom dni, to se pravi, da se je drugi zbor sestal kot politični predstavnik jugoslovanskih osvobodilnih gibanj, toda delegacije so bile povsem drugačne, kakor so bile na prvem zasedanju. Od 150 polnomočij se je po ugotovitvah verifikacijskega odbora udeležilo zasedanja 142 delegatov.⁹⁸ Ker pa je bilo navzočih nekaj namestnikov, so v celoti verificirali 157 delegatov. Zasedanje je potrdilo tudi mandat predstavnika Hrvatov iz neosvobojene Istre⁹⁹. Drugi so bili gostje raznih vrst.

Čeprav se je drugo zasedanje AVNOJ sestalo na temelju prvega, je pa med prvim in drugim bila velika razlika. Medtem ko je prvo zasedanje oblikovalo politično vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, je pa drugo oblikovalo državo – novo Jugoslavijo. V tem smislu je bil najpomembnejši akt, ki ga je zasedanje sprejelo, deklaracija, ki je vsebovala najpomembnejše sklepe zasedanja. Z njo se je protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije konstituiral v vrhovno zakonodajno in izvršno predstavniško telo Jugoslavije, kot vrhovno predstavništvo suverenosti narodov in države Jugoslavije kot celote. Z deklaracijo je bil razglašen nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije kot organ z vsemi znaki ljudske vlade, prek katere naj bi protifašistični svet opravljal svojo izvršno funkcijo. Sočasno je deklaracija odvzela begunski vladi vse pravice zakonite vlade Jugoslavije, zlasti še, da bi predstavljala narode Jugoslavije kjerkoli in pred komer koli. Z

96. *ibidem*, str. 80.

97. Intervju v Delu pod naslovom: Nastopili smo kot organiziran narod, Delo 28. XI. 1972.

98. Prvo i drugo zasedanje antifašističnog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije . . . Beograd 1953, str. 176.

99. E. Kocbek, Slovensko poslanstvo, str. 186.

deklaracijo je bilo tudi sprejeto, da se Jugoslavija zgradi na demokratičnem federativnem načelu kot državna skupnost enakopravnih narodov.¹⁰⁰ V predlogu je bilo naštetih 6 federativnih enot nove Jugoslavije.¹⁰¹

Glede federativne ureditve nove državne skupnosti jugoslovanskih narodov, ki je sicer bila eden od pomembnih sklepov zasedanja v Jajcu, moramo ponovno reči, da se je zasedanje v Jajcu glede te točke silno razlikovalo od zasedanja v Bihaću pred enim letom. Zasedanje v Bihaću je podprlo razvoj praktičnega nastajanja federativne ureditve nove Jugoslavije, ne da bi tudi pozneje o tem formalno govorili, to je o federaciji. Ko se je bližalo drugo zasedanje AVNOJ, pa so ljudje iz vodstva komunistične partije Jugoslavije začeli tudi javno govoriti o federaciji kot obliki notranje ureditve nove skupnosti jugoslovanskih narodov. Tak je bil govor Milovana Djilasa za obletnico oktobrske revolucije 1943 na akademiji v Jajcu. Dober teden kasneje je o federaciji spregovoril Moša Pijade v biltenu Tanjuga.¹⁰² Toda nihče ni pred zasedanjem v Jajcu problema federacije v novi Jugoslaviji postavil oziroma o njem govoril tako jasno in odločno kakor Edvard Kardelj na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju v začetku oktobra 1943, v celoti skoraj dva meseca pred zasedanjem v Jajcu. Nedvomno je bila taka izjava zelo potrebna tako Slovincem, ki so se borili v vrstah Osvobodilne fronte, prav tako pa tudi za Slovence, ki so stali na strani reakcije in nenehno govorili proti Osvobodilni fronti, češ da s slovenskim narodom nima poštenih namenov.

Na tem mestu ni naša naloga, da prikazujemo potek in pomen zasedanja protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije glede na celoto nove države, ki je zrasla iz sklepov tega zasedanja, temveč naj opozorimo posebej na odnos Slovencev do nove Jugoslavije, kakor jo je ustvarilo zasedanje v Jajcu. Deklaracija je izrekla spoznanje, da je osvobodilni boj zavmil tako velesrbski hegemonizem kakor ustaški separatizem, na mesto njih pa je postavil novo državno vodstvo, ki bo sposobno jamčiti za resnično enakopravnost narodov. Po dnevniku Edvarda Kocbeka „Suverenosti, kakor so si jo Slovenci že sami izbojevali in uzakonili, zasedanje . . . ni nič dodalo niti ji ni nič odvzelo, zato pa nam je sankcioniralo našo voljo po enakopravnem sožitju z drugimi jugoslovanskimi narodi. Predvsem pa je storilo dvoje: Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije se je vzpostavil kot zveza osvobodilnih gibanj Jugoslavije in kot nova jugoslovanska oblast. Hkrati pa je spretno stopil na stališče kontinuitete jugoslovanske države in nam olajšal uveljavljanje med zavezniki. V pretekli noči smo položili tudi formalne temelje jugoslovanski federaciji, danes smo torej začeli živeti v novi državni skupnosti Jugoslovčanov. Slovenci smo v tej federaciji zavarovani narodno in družbeno, izbojevali smo si svojo vojsko in svoje gospodarstvo, zdaj si želimo samo še to, da bi nam konec vojne zaokrožil narodne meje. Vse drugo, predvsem varnost in neokrnjenost človekovega duha je poslej odvisno od nas samih in od naše notranje moči“.¹⁰³ Po besedah intervjuvance po 29 letih v Jajcu to zasedanje ni bilo za Slovence

100. Prvo i drugo zasedanje AVNOJ . . . Beograd 1953, str. 219, 223 itd. – Tone Fjafar, *Odločitev*, str. 416.

101. *ibidem*, str. 227–228.

102. Janko Pleterški, *Perspektiva federativne združitve v novi Jugoslaviji kot faktor NOB v ciklostiranem referatu za znanstveno zborovanje v Sarajevu novembra 1973*, str. 12 in tam označeni viri. Razprava G. Pleterškega je v srbohrvatskem prevodu in pod naslovom „*Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*“ izšla v knjigi: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini . . . , Beograd 1974, izd. Rad, str. 376–390.

103. E. Kocbek, *Slovensko poslanstvo*, str. 182.

kakšno presenečenje, temveč bolj ponovitev dotedanjih programov. Pomenilo je slovensko vključitev v celotno jugoslovansko in mednarodno politiko, saj je zasedanje v Jajcu potrdilo slovenski sklep o priključitvi Primorske in Istre k Jugoslaviji.¹⁰⁴

Zasedanje samo morda res ni bilo presenečenje, kakor je rekel Tone Fajfar, stvar skrbi pa so še vedno bila načela, na katerih bo zrasla nova država. Kakor je pokazal intervju z nekaterimi udeleženci zasedanja, so bila načela federacije, samoodločbe in enakopravnosti temelji, ki so v globino duše vznemirjali vse člane slovenske delegacije v njihovem pričakovanju, kaj se bo nazadnje konkretno zgodilo z njimi na zasedanju. „Vedno bolj sem zasledoval vsebino zasedanja kot pa neposredne ali posredne dogodke na poti v Jajce“, je izjavil Jaka Avšič na omenjenem intervjuju. „Zato je razumljivo, da sem se v mislih ukvarjal predvsem z vprašanjem, kakšna bo nova država. Vse, kar je bilo sklenjeno na II. zasedanju AVNOJ, se mi zdi izredno pomembno in je zasenčilo zunanje podrobnosti. Eno pa se mi je zdelo najpomembnejše, in sicer enakopravnost narodov, ki bo urejala sožitje po vojni ... Prepričan sem, da je od tega odvisna tudi njena moč.“¹⁰⁵

Potek samega zasedanja in njegovi sklepi so pomirili člane slovenske delegacije. To so potrdili s svojimi govori že na samem zasedanju, prav tako pa mnogi od njih s svojimi izjavami po vojni.

Toda zasedanje v Jajcu je reševalo probleme države in razmerje sožitja narodov v njej bolj z visokega vrha, za katerim je pa še vedno ostalo kaj manjših problemov in skrbi, o katerih pa še ni bila izrečena zadnja beseda. Tako so Slovenci na posebnem sračanju s Titom, preden se je delegacija odpravila domov, razpravljali z njim o več svojih problemih, ki se jih na zasedanju namenoma niso dotaknili. Tako je Kidrič govoril o hudih posledicah notranje diferenciacije, Vidmar o obveščanju mednarodne javnosti, Rus o telesni vzgoji, Fajfar je orisal značaj krščanskega sindikata in obljubil, da bo podprl prizadevanja po delavski enotnosti, Kocbek je izrekel upanje, da bo objektivna struktura nove države zavarovala vse slovenske suverene pravice, Avšič pa je poudaril, da velja za eno dognanih pridobitev slovenskega osvobodilnega boja spoznanje, da bo slovenski narod v prihodnje uveljavil svoje pravice tudi v prihodnji vojski.

Tito je v odgovoru poudaril pomen enotnosti slovenskega naroda v osvobodilnem boju in zatrdil, da poslej ne bo mogel nihče več oporekati samostojnosti in enakopravnosti slovenskega naroda. Morda bodo za časa vojne še potrebni nekateri, na videz centralistični politični ali vojaški ukrepi, toda po vojni se bo do kraja uveljavilo načelo samoodločbe naroda in načelo federativne skupnosti jugoslovanskih narodov. Pohvalil je Slovence, da so s svojo narodno enotnostjo dali odločilni delež k ustvarjanju federativne države jugoslovanskih narodov, hkrati pa jih je pozval, naj varujejo svojo enotnost in se izogibajo medsebojnih sporov. Na koncu pogovora je na eni strani odgovoril Avšiču, ki je ugotovil nezadovoljstvo zaradi vnašanja srbskega poveljniškega jezika v slovensko vojsko, da ni nobenega dvoma, da so si Slovenci v tej vojni ustvarili svojo vojsko, da bi ta vojska ostala slovenska tudi po vojni in da bo imela slovenski poveljniški jezik od najvišjega poveljnika do najnižjih enot, na drugi strani je pa potrdil Fajfarjevo mnenje, da je treba doseči enotnost vsega delavstva ne z ustvarjanjem skupne sindikalne organizacije, pač pa z vključevanjem delavstva v enotno osvobodilno fronto, kjer naj delavstvo nastopa kot bojevnik za novi red vsega naroda, ne pa samo svojega

104. Delo 28. XII. 1972, članek Nastopili smo kot organiziran narod.

105. ibidem.

razreda, češ da se velika revolucija osvobodilne vojne ne odigrava kot boj med notranjimi razrednimi silami, pač pa kot boj zoper svetovni fašizem; zmaga nad njim bo torej hkrati zmaga nad reakcijo v svetu in doma.¹⁰⁶

Po vmitvi slovenske avnojske delegacije so listi slovenskega osvobodilnega boja začeli obširneje pisati o zasedanju v Jajcu in njegovem pomenu. Treba je bilo slovenske ljudi seznaniti z najvažnejšimi dejstvi in rezultati skupnega zborovanja jugoslovanskih narodov. Začela se je tako imenovana avnojska kampanja, ki je pomen sklepov zborovanja v Jajcu ponesla do zadnjega borca in aktivista ter sodelavca v narodnoosvobodilnem boju. Pa ne samo njim. Vsaj posredno jo je prenesla tudi k tistim ljudem, ki z narodnoosvobodilnim bojem niso simpatizirali. Ideja nove Jugoslavije je slabila moč njenih nasprotnikov, hkrati pa vse jasneje kazala njihova razredna stališča pri nasprotovanju osvobodilnemu gibanju.

Najobsežnejša je bila avnojska kampanja v Slovenskem poročevalcu. Od tu se je potem širila v pokrajinske in lokalne liste in postopoma zajela vso Slovenijo.

Slovenski poročevalec je že 12. decembra poročal o „Zgodovinskih sklepih“ drugega zasedanja antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije. Poseben članek je prav tedaj posvetil novi vladi in Titu kot maršalu Jugoslavije.¹⁰⁷ Nadaljnje številke so popolarizirale novo Jugoslavijo in pisale o temeljih, na katerih je in bo rasla ter živela nova skupnost jugoslovanskih narodov. Tako so govorile o federativnem načelu nove ureditve države¹⁰⁸, o sklepih deklaracije na zasedanju v Jajcu, o zgodovinskih sklepih zbora,¹⁰⁹ o značaju AVNOJa kot parlamenta in vrhovne oblasti, o članih nacionalnega komiteta (vlade)¹¹⁰ itd. itd. Slovenski poročevalec je pisal tudi o odmevih zasedanja v Jajcu po svetu¹¹¹. Članke o pomenu avnojskih sklepov so pisali predvsem udeleženci zasedanja: Josip Vidmar, Boris Kidrič, dr. Marijan Breclj, Zoran Polič, Tone Fajfar, dr. Lado Vavpetič. Seveda je Slovenski poročevalec sočasno objavljaj tudi uradne odloke, obvestila in deklaracije, ki so jih sprejeli v Jajcu in jih tako oznanil tudi najširšim plastem slovenskega ljudstva. Nov odločilni korak pa je nastopil, ko so člani slovenskega narodnoosvobodilnega sveta na zasedanju v Črnomlju v dneh 19/20. februarja 1944 potrdili delo slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu. Na ta način je nova Jugoslavija, ki je zrasla iz skupnega boja njenih lastnih narodov, postala življenjsko dejstvo tudi za Slovence.

Po zasedanju v Črnomlju je nadaljnji razvoj na Slovenskem tekel v znamenju razvoja slovenskega procesa, ki mu je položilo temelje zasedanje protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije v Jajcu. V širšem okviru je novi Jugoslaviji tedaj manjkalo le še zunanje priznanje. Prišel pa je čas tudi zanj. Članek o odmevih zasedanja v Jajcu v svetu je pričal o rastočem ugledu nove Jugoslavije v svetu. Ko so ‚veliki trije‘ na konferenci v Teheranu prav v dneh drugega zasedanja AVNOJ razpravljali o skupnem boju proti nacistični Nemčiji, so govorili tudi o Jugoslaviji in njeni pomembni sili v skupnem boju proti Hitlerjevi Nemčiji. Pomemben korak v svet je bil s tem storjen. Naslednji so prišli za njim. Nova Jugoslavija je z njimi definitivno zmagala. Toda temeljni kamni, na katerih je

106. E. Kocbek, Slovensko poslanstvo, str. 198–200; – Miha B(reclj) Marjan), Sestanek slovenske delegacije s tovarišem Titom dne 1. XII. 1943 v arhivu IZD 6, fasc. 432/1/1067

107. SPor 12. XII. 1943, št. 27.

108. SPor 23. XII. 1943, št. 28.

109. SPor št. 28a, posebna izdaja decembra 1943.

110. SPor 29. XII. 1943, št. 29.

111. SPor 23. XII. 1943, št. 28, Članek AVNOJ odmeva po vsem svetu.

bila zgrajena nova Jugoslavija, so bili republika, federacija in poraz izkoriščevavcev. To so bili resnično novi stebri nove skupnosti jugoslovanskih narodov, stebri nove Jugoslavije. Na njih in z njimi je svoje mesto v novi Jugoslaviji našla tudi nova Slovenija.

DIE JUGOSLAWISCHE IDEE BEI DEN SLOWENEN IN DER ZEIT DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES BIS ZUR ZWEITEN TAGUNG DES AVNOJ

Zusammenfassung

In seiner Abhandlung schildert der Verfasser den Vorgang der Festigung der Idee von einer neuen Gemeinschaft aller jugoslawischer Nationalitaeten bei einer von Ihnen – dem slowenischen Volk – waehrend des zweiten Weltkriegs, und das trotz des beim Zusammenbruch des gemeinsamen Staates im April 1941 entstandenen Eindrucks, dass es nicht mehr moeglich sein werde, diese Nationalitaeten in einem gemeinsamen Staat wiederzuv ereinen.

In vier Zeitabschnitten schildert der Verfasser die allmaechliche Festigung der Idee einer neuen jugoslawischen Gemeinschaft, bis diese staatlich reif wurde in der zweiten Tagung des AVNOJ in der bosnischen Stadt Jajce am 29. november 1943.

In jedem Zeitabschnitt erklart der Verfasser die besonderen Merkmale dieser Zeit, die sich auf die Entwicklung der Idee der neuen jugoslawischen Gemeinschaft nachhaltig foerdernd oder hemmend ausgewirkt haben. Er schildert, auf welche Weise die Kraefte, die gegen die Besatzungsmacht kaempften, unter der Leitung der Volksbefreiungsfront und der kommunistischen Partei die Notwendigkeit dieses Kampfes und die revolutionaere Weise dieses Kampfes begruendeten, die sich auch auf den Aufbau des neuen Staates auswirken mussten – weswegen die konterrevolutionaeren Kraefte den Befreiungskampfern vorwarfen, ihr Ziel sei nicht Jugoslawien, sondern nur die Revolution.

Der Verfasser verweist auf das Wachstum der Organe des neuen Staates, die zugleich auch schon signalisierten, dass der neue Staat aus anderen Grundsuetzen erwachsen werde, als der alte. Zugleich wird auch der Anteil der Slowenen bei der Schaffung der neuen Gemeinschaft der jugoslawischen Voelker gewuerdigt. Auf der zweiten Tagung des AVNOJ am 29. November in Jajce, an dem auch die Slowenen mit einer Delegation teilnahmen, wurde das neue Jugoslawien als Ergebnis der Bemuehungen der im Volksbefreiungskampf vereinigten jugoslawischen Voelker proklamiert.

ZAPISKI

KAERTNER HEIMATBUND V LETIH 1935 – 1942

Tone Zorn

Med organizacijami, ki so bile nasprotne slovenski skupnosti na Koroškem v času prve avstrijske republike, gre posebno mesto tako imenovani „Koroški domovinski zvezi“, Kaerntner Heimatbundu (KHB). O njej je bilo že marsikaj napisanega. Tako je znano, da je KHB leta 1924 izšel iz plebiscitnega Kaerntner Heimatdiensta, organizacije, ki so jo 1919. leta ustanovile koroške deželne oblasti in ki naj bi s propagando (pa tudi z drugimi sredstvi) prispevala k proavstrijskemu izidu plebiscita. V vodstvu organizacije so bili sprva zastopani tudi koroški socialni demokrati, vendar so zaradi postopne prevlade nedemokratskih tendenc izstopili iz nje leta 1924. Kaerntner Heimatdienst sedaj celostno ne preide le v roke meščanskega in nacističnega tabora, ampak se tudi preimenuje v Kaerntner Heimatbund. V tridesetih letih organizacija ne sodeluje le z nastopajočim nacizmom, ampak mu je tudi v oporo. Značilno je na primer dejstvo, da je bila „Domovinska hiša“ (Haus der Heimat) v Dobrli vasi, odprta leta 1937, tudi zbirališče takratnih „ilegalnih“ nacistov.

V nasprotju z drugimi organizacijami, ki so bile odpravljene ali pa po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji (po anšlusu), združene z režimskimi, je KHB deloval vsaj še leta 1942, ko je z marcem prenehalo izhajati njegovo glasilo Der Heimatkreis. Zakaj, utegne pojasniti dejstvo, da se je že naslednji mesec začelo „reševanje“ slovenskega koroškega vprašanja s prvim in (zaradi neugodnega poteka vojne, zlasti pa še Stalingrada) tudi zadnjim izselitvenim valom koroških Slovencev. Tako je pač postalo izhajanje glasila Heimatbunda nepotrebno, medtem ko je „narodnostno“ dejavnost še nadalje opravljal celovški obmejni urad NSDAP. Vsekakor pa bo šele dostopnost dokumentacije tega urada pojasnila nadaljnjo usodo „Koroške domovinske zveze“; že danes pa lahko rečemo, da je bil njen aparat dejansko še pred tem vključen v omenjeni „obmejni urad“. To tudi pojasni, zakaj ni bila vse do dosega popolne avstrijske suverenosti leta 1955 obnovljena nekdanja protimanjšinska organizacija, in da je prišlo do ustanovitve (v nekem smislu tudi obnove) slične organizacije šele leta 1957 – in to pod plebiscitnim nazivom Kaerntner Heimatdienst.

V zapisu o KHB se bomo omejili na čas od leta 1935, torej na čas, ki ga dosedanja literatura še ni natančno zajela.¹ Dejstvo je, da se je začela poživljena dejavnost KHB leta 1935, se pravi ob oživljenem delovanju 1934. leta razbite stranke avstrijskih nacistov. V primerjavi s prejšnjim obdobjem je opaziti v tisku KHB tudi poudarjeno nemško noto. Medtem ko je do leta 1934 izhajalo dvojezično (proti koncu pretežno nemško) glasilo KHB Koroška domovina – Kaerntner Heimat, ga 1937. leta nadomesti izključno nemško

1. Gl. Lojze Ude, Po plebiscitu 10. oktobra 1920 – Kaerntner Heimatdienst, Heimatbund, Zbornik Koroške, Ljubljana 1959, 73-91.

– in takrat tudi programsko glasilo *Der Heimatkreis*. Očitno je tudi, da skuša sedaj ilegalna nacistična stranka nastopati tudi v okviru KHB, čemur naj bi predvsem služile krajevne skupine te organizacije, ki jih prično medtem ustanovljati. Po zgledu plebiscitnih „Domovinskih krožkov“ (*Heimatkreisov*) naj bi po letu 1936 prevzeli „enotno vodeno kulturno delo v Koroški zvestem duhu“ posebni krožki, z istim imenom. Sklep o tem so sprejeli na tako imenovanem „obmejnem zborovanju“ KHB leta 1935; zborovanja se je udeležilo kakih tisoč „različnih“ zastopnikov.

Neposreden vzrok za ustanovitev krožkov naj bi bilo po pisanju *Der Heimatkreis* dejstvo, da se kulturno delovanje landbundovskih² in mladinskih skupin v spremenjenih „državnih in narodnostnopolitičnih razmerah“ (beri: za Schuschniggovega režima) ni več odvijalo tako kakor dotlej.³ Zdi se, da je šlo pri ustanavljanju *Heimatkreisov* v neki meri tudi za kontinuiteto dotedanega delovanja v okviru tistih meščanskih sil, ki so takrat večinsko prehajale v NSDAP. Delovno področje *Heimatkreisov* naj bi bilo predvsem kulturno delovanje v nemškem duhu, za katerim pa so se očrtovale tudi tiste silnice, ki so vodile k vključitvi Avstrije v tretji rajh. Sveti cilj prizadevanj take vrste pa naj bi bila „enotna in varna Koroška“⁴ in to v duhu nemškega nacionalizma.

Prva naloga *Heimatkreisov* je bila „krajevno izobraževanje“, označeno kot „praktično šolanje za življenje“. Potekalo naj bi kot razna predavanja, igre, nastopi glasbenih skupin in podobno, pri čemer naj bi si *Heimatkreisi* izbrali najustreznejšo obliko. Nadalje naj KHB krajevne skupine „gojile mišljenje“ „domovini zvestega prebivalstva“, namenjeno „enotnosti in svobodi“ Koroške. To je tudi dolžnost vsakogar, ki se prišteva nemštvu. Zanimivo je tudi opozorilo o nalogah *Heimatkreisov* na socialnem področju, pri čemer naj se socialna vprašanja rešujejo skupaj s kulturnim. *Der Heimatkreis* ob tem še opozarja na mladinsko vprašanje na obmejnem področju Koroške: tej mladini mora biti posvečena vsa ljubezen in skrb starejših generacij. Pokazati ji je treba, kdo je Korošec iz kdo se je boril za domovino (v plebiscitnem času).⁵ Naloga KHB je tako „izpeljati“ na južni koroški meji „kulturno mejno varstvo“. Končen cilj tega varstva pa je duhovna krepitev mejnega prebivalstva v nemškem duhu. Sem je vključena tudi mladina, ki „bo kasneje prevzela dediščino naše obmejne dežele“. Geslo o nedeljivi in enotni Koroški pomeni tudi „brazpogojno ohranitev in obrambo naše južne „državne meje“⁶. Še posebej pa je v uvodni številki *Der Heimatkreis*a nakazal poslededeči tajnik KHB Alois Maier–Kaibitsch nalogo zgraditve in večnega varovanja karavanske meje ter jo označil z duhom 10. oktobra 1920. Zanimivo je, da Maier–Kaibitsch leta 1937 ni poznal v današnji koroški politiki tako zlorabljenih „vindišarjev“. Namesto njih piše o južno-koroškem (pač jezikovno slovenskem op.) življu, ki se je „nedvomno“ in iz „lastne volje“ priključilo nemškemu kulturnemu krogu. „Vindišarstvo“ kot tako najdemo v glasilu KHB šele decembra 1937 s povzetkom trditev o „vindišarskem“ značaju dela južnokoroškega prebivalstva, in še to v povzetku tisto leto izdane knjige Viktorja Miltschinskega *Kaerntens hundertjaehriger Grenzlandkampf*.⁷ Predvsem značilna pa je v prispevku grožnja, da ne bodo „brezdelno gledali“ na morebitno „prodiranje“ nacionalnih Slovencev, ali z drugimi besedami: na prizadevanje manjšine za doseg narodnostne enakopravnosti.

2. Landbund je bila vsenemško usmerjena stranka velikega koroškega kmeta.

3. Prim. *Der Heimatkreis* (DH), 1937, št. 1, 3.

4. Prav tam.

5. Prav tam.

6. DH, 1937, št. 3, 4.

7. DH, 1937, št. 9.

Nakazano dejavnost, pa tudi mrežo Heimatkreisov nakazuje poročilo KHB za leto 1936. Poročilo pravi, da je bil v okviru te organizacije še leta 1935 ustanovljen poseben kulturni referat. Kot prvo nalogo organizacije označuje poročilo „ustvaritev gibčne in žive organizacije, ki bi mogla kot nacionalne manjšinske slovenske organizacije opravljati delo za širok krog nemško mislečega, večinskega prebivalstva“. Delo v tej smeri se je po poročilu pričelo takoj po zborovanju decembra 1935, ki je bilo namenjeno koroški obmejni dejavnosti. Sledilo je ustanavljanje – „s pomočjo različnih zaupnikov“ – posameznih kulturnih delovnih skupin, imenovanih Heimatkreisei. Te skupine naj bi bile „svobodne delovne skupnosti“ pod vodstvom posebnih voditeljev, imenovanih Heimatkreisführerji, ki bi jim bili dodeljeni različni sodelavci ali „skrbniki“. Heimatkreisei so bili neposredno podrejeni KHB, njihove delovne odbore pa je sestavljalo po pet ali šest oseb. Posamezen Heimatkreis naj bi imel 30 do 100 sodelavcev. Heimatkreisführerja „domovinskega krožka“ so po poročilu volili izmed „domovini zvestih“, se pravi tistih, ki se brezpogojno štejejo k nemški kulturi, uživajo široko zaupanje in so „porok za tiste lastnosti, ki so potrebne voditelju večje skupine ljudi“. V celoti je bilo leta 1936 ustanovljeno 35 Heimatkreisov v naslednjih krajih: Humeč, Slovenji Plajberk, Št. Peter na Vašnjah, Šmarkež, Loga vas, Bilčovs, Vovbre, Podgrad (občina Medgorje), Galicija, Svatne, Št. Jakob v Rožu, Sinča vas, Št. Ilj, Bistrica pri Pliberku, Dobrla vas, Bistrica v Rožu, Rožek, Kasaze, Skofiče, Žitara vas, Ždovlje, Sele, Ledince, Sveče, Kostanje, Lipa, Suha, Pliberk, Kotmara vas, Vrba, Brnca, Libeliče in Šmarjeta v Rožu.⁸ Leta 1937 je sledilo ustanavljanje novih skupin v Bajtišah, Grebinju, Št. Štefanu na Zilji, Libučah, Brdu in drugod, 10. maja je bil ustanovljen boroveljski Heimatkreis kot osrednji organ KHB za Spodnji Rož (posamezne Heimatkreise pa so ustanavljali tudi na čisto nemškem področju, npr. Dellachu v Ziljski dolini.⁹ V začetku leta 1938 je bilo že 50 Heimatkreisov,¹⁰ med njimi tudi v Maloščah, Diči vasi in Važenberku. KHB je imel 1936 leta tudi lastno igralsko skupino, uporabljal pa je tudi igralske skupine društva nemških koroških rojakov (društvo Die Kaerntner Landsmannschaft).

Posebej velja opozoriti na dejstvo, da je KHB uspelo ponemčiti znani Kristusov pasijon, ki so ga dotlej igrali na Kostanjah v slovensčini. Značilna je navedba poročila, da so dotlej „vindišarski (v pojmu slovenski op.) kmetje večkrat igrali (ta) slovenski“ pasjon (!). Oktobra je KHB skupaj s posameznimi Heimatkreisei pripravila „obmejne“ in plebiscitne proslave, tako pri mostu preko Krke, v Šmarkežu, Žrelcu, Št. Jakobu v Rožu, Galiciji, Bistrici pri Pliberku, Ždovljah in Globasnici. Teh prireditev se je baje udeležilo 5000 oseb, medtem ko si je ogledalo igre kakih 4000.

KHB je leta 1936 pripravil tudi dve zborovanji. Prvo zborovanje vodij Heimatkreisov je bilo v začetku novembra, konec tega meseca pa drugo. Prvega – pričel ga je znani koroški pisatelj slovensko-nemškega rodu J. F. Perkonig – se je udeležilo 90 vodij Heimatkreisov, zaupnikov in njihovih sodelavcev, njegov namen pa je bil, pregledati in oceniti dotedanje delo. Drugega, dvodnevnega in ljudskim plesom namenjenega zborovanja se je udeležilo 80 deklet in fantov iz „jezikovno mešanega področja“. Značilno je, da je tečaj vodil „deželni pooblaščenec“ za ljudske plesne pri zadevni organizaciji režimske Domovinske fronte – Vaterlaendische front (!). V celovškem radiu se je zvrstilo več predavanj, namenjenih vprašanjem južne Koroške, KHB pa je izvedla

8. DH, 1937, št. 2, 4-7.

9. DH, 1937, št. 3, 10-11; št. 4, 13-14.

10. DH, 1938, št. 1, 4.

tudi dve radijski oddaji iz Pliberka in Borovelj; drugo oddajo so prenašale vse avstrijske radijske postaje. Posebej mladini je bila namenjena ustanovitev lutkovnega gledališča, ki je nastopalo tudi po šolah (!). Poleg tega so v več krajih pripravili posebna „otroška slavja“ (v Št. Ilju, Svečah, Bistrici v Rožu, Št. Petru na Vašinjah, Logi vasi, Zihpoljah, Kotmari vasi, Bilčovsu, Škocijanu, Hodišah in Brnci).¹¹

Eden viškov KHB dejavnosti je bila prav gotovo otvoritev doma te organizacije v Dobrli vasi, že omenjene Haus der Heimat. Gre za dom, ki sta mu po drugi svetovni vojni sledila še nova domova v Miklavčevem in v Pliberku. Vsi trije so še zdaj zbirališče nemško-nacionalnih organizacij. Znano je, da je bila dobrlovaška „domovinska hiša“ tudi zbirališče takratnih „ilegalnih“ južnokoroških nacistov. Otvoritev tega doma je 3. in 4. julija 1937 spremljalo posebno slavje, ki se ga je poleg pevskih zborov udeležilo še petnajst plesnih skupin iz Roža in Podjune. Sodelovali so tudi društvo koroških nemških rojakov in tako imenovani koroški plebiscitni bojevniki (Abwehrkämpferji). Ob otvoritvi je bila tudi posebna radijska oddaja, ki so jo prenašale vse avstrijske radijske postaje.¹¹

Drugi tak nastop je bil ob odkritju spomenika, posvečenega plebiscitnim bojevnikom, 4. in 5. septembra v Št. Jakobu v Rožu. Kot so ocenile sodne oblasti po drugi svetovni vojni (leta 1947) je imel tudi nacistično obeležje.

Konec leta 1937 ali v začetku 1938 je prišlo tudi do ustanovitve tajnega „organizacijskega sveta“, ki je po pričevanju Der Heimatkreisa „združeval vodilne može“ nacionalističnih organizacij KHB, Kaerntner Landsmannschafti, Deutscher Schulvereina Suedmarke, Deutscher Turnvereina, in nemško-avstrijskega ter avstrijskega planinskega društva. V okviru sveta so bile sprejete smernice o delovanju naštetih društev in organizacij na podlagi „izkušnje dosedanjega narodnostnega dela“, ki naj bi bilo usmerjeno v „smotno delo v vaških skupnostih (Dorfgemeinschaften). Dogovorjeno je bilo tudi, kako naj se v posameznih krajih „aktivira“ nakazana dejavnost v tem kraju „ene, v drugem druge zveze“.¹³

Že navedena opozorila kažejo na okrepljeno delovanje KHB. To je navzven sicer nastopalo kot kulturna dejavnost, dejansko pa je vsebovalo poteze okrepljenega nemškega nacionalizma, temelječega tudi na prodirajoči ideologiji tretjega rajha. Ni čudno, da je ob koncu leta 1938 sodelovec Der Heimatkreisa ugotovil, da se je v „drugi polovici minulega leta prvič pokazal sad pričetega kulturnega dela“. Povezanost večine delovnih skupin Heimatkreisov je po zatrdilu postala trdnejša, delo resnejše in zavest odgovornosti globlja. In tako stojimo – nadaljuje pisec – v začetku leta 1939 na odločilni preokretnici celotnega dela na obmejnem področju. Poudaril je tudi, da je bilo na zadnjih tečajih in zborovanjih KHB ta duh odločilno ugotovljen; to tudi „odloča... vse bolj trdno tovarštvo in skoraj stoddotno udeležbo nove generacije, v glavnem rojene med letoma 1910 in 1920“. Obe dejstvi da se opazovalcu kažeta kot „obnovitveno gibanje“ v ozjem obmejnem področju; nastavki tega gibanja pa so tako nedvoumni, da so pritegnili celo predstavnike starejših generacij. Med prihodnjimi nalogami KHB (ter krogov za njim) najdemo navedbo o razširitvi celotnega izobraževanja: tudi celotno delo na obmejnem področju se mora razvijati le v duhu „vsenemškega kulturnega življenja“. Člankar

11. GI op. 8.

12. DH, 1937, št. 5, 4-5.

13. DH, 1939, št. 9, 7.

opozarja, da je postala prosveta na obmejnem ozemlju Koroške „militantna“ in „bojevitá“ ker da pomeni „ostro ločen blok nemške kulture“ nasproti slovanskemu,¹⁴ torej ne le slovenskemu.

Nakazana „militantnost“ je odmevala tudi v glasilu KHB. Še posebej značilna je v tej smeri naslovna pesem, objavljena v marčni številki Der Heimatkreisa leta 1938, se pravi tik pred anšlusom. V njej beremo o pripravljenosti na (pričakovano op. p.) spremembo ter o propadu „trohnobe“, pri čemer so nedvomno mislili na Schuschniggov sistem ter prvo avstrijsko republiko. Priprave na predstoječo „spremembo“ nakazuje tudi Heimatbundovo zavračanje glasov iz južnega dela koroškega ozemlja, po katerih naj bi v primeru nemške zasedbe Avstrije razdelili Koroško med Jugoslavijo in Italijo.¹⁵ Za usmeritev KHB je zanimivo tudi opozorilo – dodatek Maier-Kaibitschevemu prispevku, ki je govorilo o pomembnosti priključitve Avstrije tretjemu rajhu. Der Heimatkreis ga je pospremil z besedami: „Dosežen je cilj našega življenja“.¹⁶

O dotedanji vlogi KHB v koroškem nemškonacionalnem gibanju na Koroškem nedvomno priča dejstvo, da je bil še marca 1938 vključen v prvo deželno nacistično vlado poslevoedeči tajnik te organizacije Alois Maier-Kaibitsch. Zanimiva je tudi ocena dejavnosti te organizacije, kot jo najdemo aprila 1938 v njenem glasilu. Kulturno delo Heimatbundovo znova označeno kot „militantna prosvetna dejavnost“, o preteklem delu pa izvemo, da so mislili, da bo „stalen boj (s Slovenci op.) trajal leta“. Vodili so ga z vsemi „taktičnimi sredstvi in uknanami (!)“ in v dveh letih jim je uspelo združiti in „preorati“ celotno plebiscitno ozemlje, z drugimi besedami: povezati južnokoroške nemške nacionaliste tudi v okviru ilegalne nacistične stranke. Ocena med drugim pravi, da so delavci, zajeti v Heimatkreisih, „izpolnili v obmejnem področju Koroške našo nemško obveznost in dolžnost“.¹⁷ Da pa ta, vsaj kar se tiče Slovencev, še zdaleč ni bila izpolnjena, priča že čez mesec dni opozorilo, da cilj še ni dosežen in da bo Der Heimatkreis še nadalje izhajal.¹⁸

Vsekakor je v prvih mesecih po anšlusu delo že omenjenih „vaških skupnosti“ zastalo, in sicer zato, ker so bile „skupnosti“ popolnoma povezane z obnovo nacistične stranke in države. Vsekakor zanimivo opozorilo in priznanje o značaju teh „skupnosti“ in o silah, ki so dotlej stale za njihovimi pobudnicami. Iz Heimatbundiovega glasila tudi izvemo, da so bili pred marcem 1938 „najboljši (koroški) kulturni delavci, kar je samo po sebi umevno“ člani ilegalne nacistične stranke ali njenih organizacij.

Poročilo o takratnem delovanju „vaških skupnosti“ opozarja na njihovo legalizacijo po nacističnem prevzemu oblasti. Sedaj se v njihovem okviru „predvsem povežejo“ Kaerntner Heimatbund ter sodelavci različnih nacističnih organizacij: Kraft durch Freude, Hitlerjugend, nacistična ženska zveza ter mladinska skupina te organizacije. Cilj dejavnosti je po anšlusu ostal isti, „čprav so tu in tam metode dela nekoliko drugačne“. Poročilo označuje tako dopolnjene „vaške skupnosti“ kot „trdno skupnost vseh formacij in organizacij . . . pod vodstvom krajevnega vodje nacistične stranke“. Njihova dejavnost pa naj zaobseže „kulturne zahteve . . . časa, ki so priznale vrednost nemškega ljudstva z

14. DH, 1938, št. 1, 2-3.

15. DH, 1938, št. 3, 2.

16. DH, 1938, št. 4, 6.

17. Gl. op. 16.

18. DH, 1938, št. 5, 5.

vsemi pojavnimi oblikami“, goje naj nemško narodno pesem in ples, prirejajo razne slovesnosti, biti pa morajo „v časih trdega boja našega naroda neomajna in nerazdrobljena hrbtenica“.¹⁹

Novim oblikam dejavnosti KHB, med katere lahko štejemo tudi skupno igralsko skupino KHD in Hitlerjugenda, namenjeno „območju južne Koroške“,²⁰ se je z novim letom 1939 pridružil tudi Der Heimatkreis, ki odtlej izhaja kot skupno glasilo „deželnega vodstva vaških skupnosti in KHB.“²¹ Dne 13. novembra 1938 je bil v Celovcu tudi prvi tečaj za sodelavce „vaških skupnosti“ z območja Roža, ki mu je med 10. in 12. decembrom sledil enak tečaj v doberlovaški „Haus der Heimat“ za območje Podjune. Med govorniki je na obeh tečajih nastopil Alois Maier-Kaibitsch z opozorili na naloge „vaških skupnosti na jezikovno mešanem ozemlju Koroške.“²² Za pisanje Der Heimatkreisa o slovenskem vprašanju pa je značilno, da v njem vse od leta 1937 ne najdemo delitve slovenskega življa na Slovence in na tako imenovane „Windische“. Na politično ozadje take delitve pa kaže že dejstvo, da jo znova najdemo v listu šele junija 1939, se pravi ob takratnem ljudskem štetju, ki je prvo uvedlo za koroške Slovence diskriminacijsko vindišarsko jezikovno in narodnostno kategorijo, sami „vindišarji“ pa so bili tokrat označeni kot „majhen narodnostni drobec“. Gre za članek dr. Franza Koschierja, ki je bil med drugo svetovno vojno med drugim ravnatelj kranjskega učiteljskega ter je zdaj aktiven sodelavec koroških nacionalističnih organizacij, vključenih v Kaerntner Heimatdienst.²³

19. DH, 1939, št. 9, 8.

20. DH, 1939, št. 6, 6-9.

21. DH, 1939, št. 1, 2.

22. Prav tam, 15-16.

23. Prav tam.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

ZASLIŠEVANJE TKALCEV IN DELOVNI RED IZ LETA 1730

Jože Šorn

V decembru 1725 je po daljših pripravah stekla proizvodnja sukna v manufakturi kranjskih deželnih stanov v Ljubljani. Ker nam je delovanje suknarne v času 1725-1802 že primerno dobro znano,¹ se bomo tu omejili na objavo in komentiranje štirih dokumentov, ki nam osvetljujejo položaj delavcev v prvi res veliki manufakturi tekstilne stroke v času, ko si je merkantilizem z veliko težavo utiral pot v gospodarsko teorijo in prakso 18. stoletja.

Utemeljitelj obrata so bili kranjski deželni stanovi, torej fevdalnodružbena institucija. Napačno bi bilo misliti, da so stanovi nastopili kot posebna kapitalističnopodjetniška družba. V tem primeru bi morali njeni člani ustvariti glavnico s svojimi privatnimi aporti ali vlogami. To se pa ni zgodilo, ker so potrebni kapital črpali iz deželne blagajne, to se pravi iz fonda, ki ni bil njihova privatna last in ki ga tudi niso sami polnili z donosi svoje zemljiške rente; vanj so se stekali davki, davščine in drugi „prejemki“, ki so jih kasirali od zavezancev v vsej deželi. Potemtakem so bili stanovi le korporativni nosilec naslova („stanovska suknarne“) in privatnega ali izključnega privilegija za novo in posebno funkcijo, to je, za proizvodnjo sukna v deželni režiji.

Stanovi so po takratni praksi, ki je bila stara komaj kaj več kot 10 let, prejeli iz dvorne pisarne privatni ali izključni privilegij, to je dokument, ki je dovoljeval samo njim in nikomur drugemu več na Kranjskem proizvajati takoimenovano cenedsko ali graničarsko sukno (= grobo sukno). Šlo je torej za monopolno proizvodnjo, ki je imela – z ozirom na tržišče, to je graničarje – vojnodobaviteljski značaj. Sistem privatnih privilegijev, ki je bil karakterističen za začetno stopnjo merkantilistične gospodarske politike v habsburški monarhiji, je po polstoletnem obstoju postal zaviralec hitrejši industrializacijske politike.

Ko so stanovi poslali leta 1724 na Dunaj prošnjo za podelitev privatnega privilegija, so v njej tudi že skicirali zelene ugodnosti: Prvič, dovoljenje za ustanovitev suknarne v Ljubljani, drugič, dovoljenje, da smejo sukno prodajati po vsej Notranji Avstriji, tretjič, da sme biti proizvodnja privatna, četrtič, da smejo oskrbovati s suknom tudi tiste graničarje, ki so v oskrbi koroških deželnih stanov, petič, da smejo prosto uvažati surovine, šestič, da se prepove uvoz cenedskega sukna iz beneške republike, sedmi odstavek govori o delavcih.

Sedmi odstavek se pravzaprav pričinja z besedico „Schliesslichen“ (končno) in ne z vrstilnim številnikom kot prejšnji. Osnutek sam ni datiran, vendar so ga stanovi sestavili v tem letu, ker ima vročeni privilegij letnico 1724. Sedmi odstavek se glasi takole:

Puncta der Tuech Fabrique Privilegy

Točke privilegija
za suknamo

.....

Schliesslichen werden die bey sollichen Manufactur gebrauchende Manufacturisten vnd bediente als alle uebrige Landschaftliche bediente in personalibus allein vnserer Landtschauptmanschaft in Crain vnterworfen Sein, vnd solliche von Niemandten vnter was Vorwandt Es immer beschehen khoente, in muendisten ohne Vnseres Landtschauptmans Erkhentnuss in personalibus beeintrachtiget werden, uebrigens aber vnd ihres diensts vnd Verrichtung halber vnserer Getreueesten Landschaft in Crain oder dieser zeitlichen Verordneten gleich wie alle uebrige Landschaftliche bediente unterstehen werden.

.....

Končno so k tej manufakturi pritegnjeni delavci in strežniki podobno kot vsi drugi stanovski strežniki podrejeni v personalnih zadevah samo našemu deželnemu glavarstvu na Kranjskem; glede personalnih zadev jih nihče in na noben način, še celo pa ne brez vednosti našega deželnega glavarja, ne more kakorkoli omejevati. Drugače pa so tudi zastran službe in dela tako kot vsi drugi stanovski strežniki podrejeni našim zvestim stanovom na Kranjskem ali točasnim odbornikom.

Načelno so torej bili delavci v manufakturi „podložni“ (vnterworfen) deželnemu glavarju kot vsi drugi deželnoglavarški uslužbenci in služitelji, na primer trobentači, sli, tiskar, uradniki v knjigovodstvu in podobno. Čeprav je „podložnost“ fevdalnopravni terminus, gre pri delavcih le za podrejenost glavarju v personalnih zadevah, ne za podložnike. Ker je imelo roko nad delavci plemstvo, jim ni mogel kratiti kakršnihkoli pravic niti ljubljanski magistrat niti določena cehovska organizacija. Načelno je bil za delavce v obratu – ne pa tudi za delavce po domovih, na primer za predice – najvišja instanca vsakokratni deželni glavar, praktično, operativno pa odborniki in njihov predsednik. Kot so bili odborniki in predsedniki neposredni personalni šef za delavce, tako so bili tudi neposredni delodajalec in lastnik proizvodjalnih sredstev; tudi tu je fungiral deželni glavar le kot načelni delodajalec in lastnik.

Po takratni terminologiji so imenovali delavce v manufakturah „manufakturisti“, v fabrikah „fabrikanti“, v obrti pa „profesionisti“. Enačenje fabrikant = tovarnar, lastnik proizvodjalnih sredstev, se uveljavi precej pozneje; besedo „Entrepreneur“ (podjetnik) je približno v tem času uporabljal oziroma samo nekajkrat uporabil naš znameniti merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1695-1760), ki je mnogo potoval po zahodni Evropi in od tam prinesel ta pojem.

Vse kaže, da so pri opravljanju kvalificiranih del prevladovali tuji delavci. Domačinov sicer ni manjkalo, toda najverjetnejša se nam zdi domneva, da niso hoteli zamenjati dosedanjega delovnega razmerja z novim mezdnim odnosom v suknamu. Dober poznavalec cehovske oblike proizvodnje ve, da je bila tu delovna disciplina vse kaj drugega prej kot stroga (zato storilnost dela primerno nizka!), kar pa zadeva svobodne, nevezane obrtnike, na primer šušmarje, proizvajalce na deželi ali tako imenovane kmečke statve, in profesioniste, ki se niso mogli vključiti v cehovsko organizacijo, ker je v tistem kraju ni bilo, je jasno, da v morebitnem novem delovnem odnosu niso videli nobene osebne in ekonomske prednosti. Zato so kranjski deželni stanovi sprejemali na delo

vandrowske pomočnike, ki so prišli iz krajev, kjer je bil manufakturni način proizvodnje že določena tradicija. Nekateri priimki nas potrjujejo v tej domnevi. Obrezovalec sukna iz leta 1725 se je pisal Stromeyer (tudi Strohmayer), tkalski mojster je bil Solnitschko, neki drug delavec Leichenensko, barvar pa Serwenski (sam se je podpisal Zerwentschikhi). Serwenski je bil rojen v Amsterdamu, pozneje je delal tudi v Vicenzi in v Benetkah, od koder je prišel v Ljubljano, ko je zvedel, da tu obratuje sukarna. Bil je torej že tipičen mezdni delavec.

Da bi po eni strani bolje osvetlili določbo o personalni podrejenosti kranjskim deželnim stanovom, po drugi strani pa da bi se kar direktno seznanili s poreklom tkalcev in z njihovimi navadami ter delovnimi razmerami v obratu, objavljamo tu zapisnik o zaslišanju vseh petih tkalcev, ki so jih stanovski odborniki in njihov predsednik zaradi nekih nerednosti zaprli in nato zasliševali v svojih pisarniških prostorih:

Constitutum

Landt Canzley den 29. Marty 1729.

1. Wie Constitus haisse vndt von wohnen gebuertig

Ignaty Neueman von Iglau gebuertig ain Tuechmacher

2. Wie lang Constitutus bey der allhiesigen Landschaftlichen Tuech Fabrig arbeite

Vierzechen Tag vor Wainachten 1728. seye er in Dienst angetretten

3. Warumb Constitutus auf das allhirige Geschloss in arrest gesezt worden.

Waillen er mit seinem Camarathen Phillip Pitner Hemat getauscht, vnd als Constitutus gesechen, dass dass angetauschte Stuckh Hemath waith schlechter als das seinige seie, habe er solches angezuntten, sprechent das Hemath wehre zu nichte als zu ainen Zunter zu brenen, worauf der Joseph Priz aufgesprungen, vnd das angezinte Hemath ausgetretten.

4. Wo dises geschechen, vnd ob Constitutus allein das Hemath angezindet

An St. Josephi Tag in dem Zimmer allwo sye arbeiten vnd schlaffen, und habe allein das Hemath angezint.

5. Ob auch nicht ain Wohl darbey gewesen

Jagd von Neuen sonder es wahre das Plosse Hemath, vnd seye auch gleich ausgeloschet worden

Dognanje

Deželna pisarna 29. marca 1729.

1. Kako se konstitut piše in kje je bil rojen?

Ignac Neumann, rojen v Jihlavi, suknar.

2. Koliko časa dela konstitut v tukajšnji stanovski sukarni?

Na delo so ga sprejeli štirinajst dni pred božičem 1728.

3. Zakaj so konstituta zaprli na tukajšnji grad?

Ker je s svojim tovarišem Filipom Pitnerjem zamenjal srajco; ko je konstitut videl, da je zamenjana srajca daleč slabša kot njegova, jo je zanetil govoreč, da srajca ni za drugo kot za netivo; priskočil je Jožef Priz in izvlekel zaneteno srajco.

4. Kje se je to zgodilo in ali je konstitut sam zanetil srajco?

Na Jožefovo v sobi, kjer delajo in spijo; srajco je sam zanetil.

5. Ali ni bilo v bližini kaj volne?

Zanika; bila je pač zgolj srajca, ki pa so jo tudi kmalu pogasili.

6 Ob Constitutus keine andere
Vrsach seines arrests anzuzuegen wisse

Waiss sonst Vmb nichtes, seye ihm
noch Vmb dises Laidt dass er es gethan
habe.

7. Warumb Constitutus mit denen
Landtskindern nicht arbeiten wolle.

Er hatte niehmalen etwas darwider
gehabt

8 Constitutus solle sagen wehr sich
dem widersezt habe

Hette niemahlen etwas solches auch
von andern gehoert

9 Ob Constitutus darbey wahre als
man den Stuell auss der Fabrig in das
Codellische Haeussl ybertragen Lassen

Von Ja

10 Warumb dan Er vnd seine
Gespaen den Stuell nicht haben wollen
weg tragen lassen, Vnd von wemb sye
darzue angestuefftet wahren.

Er wisse von nichtes, sondern seye
dazumahl als man den Stuell angefangen
weegzutragen auss den Zimmer auf den
Gang heraus gegangen, vnd habe auch
nichtet anders gesehen, als das der
Ferdinandt Kunst, ain Hant voll Staub
auf die Leueth die den Stuell weeggetra-
gen geworfen.

11 Warumb Constitutus, vnd auf
wessen anstuefftung er den Walcher
drailich gewesen

Constitutus seye den Walcher
niemals dreilich gewessen massen er sein
Vaetter seye.

12 Constitutus solle seine Camara-
then die in diesen schuldig seint, namb-
haft machen.

Waist von Keinen nichtes.

Anderter Constitutus

1 Wie Constitutus haisse vnd
wohnen gebuertig.

Philip Pitner von Iglau gebuertig ain
Tuechmacher.

6. Ali konstitut ne ve za noben drug
vzrok svojega zapora?

Ne ve za nobenega; to, kar je storil,
tudi obzaluje.

7. Zakaj konstitut noče delati z
domačini?

Nikoli ni nasprotoval.

8. Konstitut naj pove, kdo je temu
nasprotoval.

Nikoli naj ne bi kaj takega slišal od
drugih.

9. Ali je bil konstitut zraven, ko so
prenašali statve iz tovrane v Codellijevo
hišico?

Pritrdi.

10. Zakaj on in njegovi tovariši niso
hoteli dopustiti, da bi se statve odnesle,
in kdo jih je k temu napeljal?

Ničesar ne ve, ker je tedaj, ko so
odnašali statve, zapustil sobo in odšel na
hodnik; ni videl drugega kot to, kako je
Ferdinand Kunst vrgel polno pest prahu v
ljudi, ki so odnesli statve.

11. Zakaj in na čigavo pobudo je
konstitut pretil valjavcu?

Konstitut ni valjavcu nikoli pretil,
ker je njegov bratranec.

12. Konstitut naj imenuje tiste svoje
tovariše, ki so to zakrivilo.

Ne ve o nikomer ničesar.

Drugi konstitut

1. Kako se konstitut piše in kje je
bil rojen?

Filip Pitner, rojen v Jihlavi, suknar.

2 Wie lang Constitutus bey der allhiesigen Landschafftlichen Tuech Fabrigg arbeite

Nicht gahr drey wochen

3 Warumb Constitutus auf dass allhierige Schloss in arrest gesetzt worden

Waillen er an ainen sontag nach den aessen da er in den Fabrigg Zimmer ainen degen ersehen, solchen in beysein des Wohl Raisser aines Hafner, vnd aines Krumpen von Gapl gebuertigen Tuech Knappen ausgezogen, vnd in hin vnd her waechlen, vnuersehenerwaiss ain Stukh Tuech so auf den Boeth gelegen zerschnitten.

4 Wie, vnd warumb dan der Ignaty Neumann das Hemath angezunten.

Er Neuman habe mit ihme Constitut. vmb das Hemath getauscht, vnd hernach solches waillen es nur ain Fezen wahre in den Fabrig Zimmer angezunten, er Constit. seye aber aus den Poeth aufgesprungen, vnd habe es ausgetreten.

5 Ob auch nicht ain Wohl darbey gewesen.

Es seye kein Hahrwohl darbey gewesen

6 Warumb Constitut. mit denen Landtskuendern nicht arbeithen wolle

Er habe sich bishero nicht widersezt wisse auch den Handtwerchsbrauch noch nicht recht, waillen er noch kein ganzes Jahr darbey ist. Habe nur daraussen gehoert das die Purssen so in denen Fabriggen die nicht zunftmaessig seint, arbeithen bey denen bruederschaften gestrafft werden.

7 Ob Constitutus darbey wahre als man den Stuell aus der Fabrigg in das Codellische Hauessl ybertragen lassen.

Er seye nur anfangs in dem Zimmer gewesen, hernach aber in die Walch hinunter gegangen, vnd nicht mehr hinauf gekhomben bis der Stuell voellig wegg wahre.

2. Koliko časa dela konstitut v tukajšnji stanovski suknarni?

Še tri tedne ne.

3. Zakaj so konstituta zaprli na tukajšnji grad?

Ker je neko nedeljo po jedi, ko je bil v tovarniški sobi, ugledal meč, ga v prisotnosti česalca volne, nekega Hafnerja, in Krumpa, suknarskega pomočnika iz Kaple, izdril in valjal sem ter tja in po neprevidnosti razrezal kos sukna, ki je bil na postelji.

4. Kako in zakaj je potem Ignac Neumann zanetil srajco?

Neumann je z njim, s konstitutom, menjal srajco in jo potem – ker je bila le še cunjca – v tovarniški sobi zanetil; konstitut je skočil s postelje in jo izvlekel.

5. Ali ni bilo v bližini kaj volne?

Zraven ni bilo nobene volne.

6. Zakaj konstitut noče delati z domačini?

Do sedaj se ni upiral, tudi še prav ne pozna rokodelske navade, ker še ni leto dni tukaj. Zunaj je pač slišal, da bratovščine kaznujejo fante, ki delajo v necehovskih tovarnah.

7. Ali je bil konstitut zraven, ko so prenašali statve iz tovarne v Codellijevo hišico?

Samo spočetka je bil v sobi, potem je šel dol v valjavnico in se ni vrnil, dokler niso bile statve v celoti odstranjene.

8 Ob Constitutus nichtes gesechen oder gehoert wie es bey hinwegtragung des Stuell's zuegegangen.

Waiss von nicht.

9 Ob nicht Constitutus, vnd wessen anstueftung er den Walcher, oder dessen Leuethen draulich gewesen

Wisse weder von sich noch seinen Camarathen etwas solches

Dritter Constitutus

1 Wie Constitutus haisse, vnd von wohnen gebuertig

Ferdinand Kunst von Iglau gebuertig ain Tuechmacher

2 Wie lang Constit. bey der landsch. Fabrigg arbaihte

Vngefaehr drey Monnath.

3 Warumb Constit. auf das allhirige Schloss in arrest gesetzt worden.

Waillen er ainmahl in Rausch aine Kemb, vnd darzue gehoeriges wohl schaembl zerbrochen habe

4 Ob Constit. dises vor sich selbsten oder auf frembde anstueftung und oefters gethan habe.

Hette selbsten in Rausch vnd sonst niemahlen gethan.

5 Ob Constit. keine andere Vrsach seines arrests anzuzuegen wisse.

Keine.

6 Ob Constitutus nicht wisse wie es bey hinwegtragung des Stuell hergegangen.

Weiss nichts als dass er gesechen wie sye den Stuell weeggetragen haben.

7 Ob Constit. nit ain Handt voll Staub auf die Leueth hinunter geworfen

Seye ihme nichtes wissent habe deselben sontag auch ainen Rausch gehabt.

8 Warumb Constit. mit denen Landtskuendern nicht arbaihten wolle.

Er habe sich niemahlen widersezt.

8. Ali konstitut ni ničesar videl ali slišal, kaj se je dogajalo pri odnašanju statev?

Nič ne ve.

9. Ali ni konstitut pretil in na čigavo pobudo je pretil valjavcu in njegovim ljudem?

Niti o sebi niti o svojih tovariših ne ve kaj takega.

Tretji konstitut

1. Kako se konstitut piše in kje je bil rojen?

Ferdinand Kunst, rojen v Jihlavi, suknar.

2. Koliko časa dela konstitut v stanovski tovarni?

Nekako tri mesece.

3. Zakaj so konstituta zaprli na tukajšnji grad?

Ker je nekoč v pijanosti zlomil mikalnik za volno s pripadajočim podnožnikom.

4. Ali je konstitut to storil sam od sebe ali na tujo pobudo in večkrat?

To je storil sam od sebe v pijanosti in le enkrat.

5. Ali ne more konstitut izpričati nobenega drugega vzroka za svoj zapor?

Nobenega.

6. Ali konstitut ne ve, kaj se je dogajalo pri odnašanju statev?

Videl je, kako so odnesli statve, drugega ne ve nič.

7. Ali ni konstitut vrgel polno prgišče prahu v ljudi?

Ničesar ne ve, ker je bil tisto nedeljo pijan.

8. Zakaj konstitut noče delati z domačini?

Nikoli ni nasprotoval.

9 Constit. solle sagen wehr sich dan widersezt habe

Es Widersezt waither Keiner eigentlich, sondern fuerchten sich nur darumben dass sye hernach daraussen moechten bestrafft werden.

10 Ob Const. nich den Walcher oder dessen Leuethe, vnd auf wessen anstueftung draulich gewesen?

Sagt von Neuen.

11 Ob es nictes solches von seinen Cammarathen, Vnd Von wemb wisse Wisse von keinen nictes

Vierter Constitutus

1 Wie Constitutus haisse vnd von wahren gebuertig.

Ludwig Neueman von Iglau gebuertig ain Teuechmacher.

2 Wie lang Const. bey der Land. Tuech fabrigg arbeite
Ein halbes Jahr beyleuefig

3 Warumb Constit. auf das allhierige Schloss in arrest gesezt worden.

Waillen er den Payrlender ainen Gesellen bey den Walcher gesagt dich soll man Massacrieren, auch zwaymahl mit ainen von Gahrn gemachten Pallen in fabriggzimer gespilt

4 Warumb er dieses gesagt.

Er habe es vngefoehr gesagt, vnd dise worth nicht ainmahl verstanten sondern solches bey denen vor langer Zaith gewesten schenferbers Handlen gehoert.

5 Ob Constitutus dise nicht villeicht von darumben geredt waillen der Payrlaender Landtskinder hette lehren solle.

Sagt von Neun widersezt sich nicht mit ihnen zu arbeiten. Vnd waiss von allen ybrigen nictes zusagen.

9. Konstitut naj pove, kdo je nasprotoval?

Pravzaprav ni nihče nasprotoval, pač pa so se bali zato, ker bi mogli biti zunaj kaznovani.

10. Ali ni konstitut pretil valjavcu ali njegovim ljudem, in na čigavo pobudo?

Zanika.

11. Ali ne ve nič takega o svojih tovariših, in o kom ve?

O nikomer ne ve ničesar.

Četrty konstitut

1. Kako se konstitut piše in kje je bil rojen?

Ludvik Neumann, rojen v Jihlavi, suknar.

2. Koliko časa dela konstitut pri stanovski suknarni?

Približno pol leta.

3. Zakaj so konstituta zaprli na tukajšnji grad?

Ker je Bavarcu, valjavčevemu pomočniku, rekel: „Masakrirajo naj te“; tudi se je dvakrat v tovarniški sobi žogal z žogo, narejeno iz preje.

4. Zakaj je to rekel?

Rekel je nekako tako, čeprav besede ni razumel; slišal jo je ob prepiru s krasilcem, ki je delal nekoč prej.

5. Ali ni morda konstitut tako govoril zato, ker naj bi Bavarec učil domačine?

Zanika; ni se upiral, delati z njimi. O vsem drugem ne ve ničesar.

Fuenffter Constitutus

1 Wie Constitutus haisse, vnd von wohnen gebuertig

Joseph Pruez von Farach gebuertig ain Tuechmacher.

2 Wie lang Constit. bey der Landschaftl. Fabrigg arbeite

Anderthalbe Jahr.

3 Warumb Constit. auf das allhirige Schloss in arrest gesetzt worden.

Waiss von nictes als das er gesagt dass er seinen Stuell nicht gehren hergebe willen er vernomben dass man ihme solchen weegnembt wolle.

Constitutus ist yber alle andere Puncta befragt worden.

Weiss aber nichts zusagen weillen er an denen feyertagen wan die Purst Rausch haben, niemahlen zuhaus, sondern bey denen Cappucinern sich aufhaltheth

Ich N. schwere zu Gott dem allmaechtigen Einen laiblichen Aydt, dass ich hinfuero Einer Loebli. Landschaft in Crain, vnd der mir vorgesezten Obrigkeit trey vnd gehorsamb sein, derselben niemahlens zu schaden Handlen, sondern meine Arbeit, Jeder Zeit fleissig vnd embsig verrichten, alle Rauffhaendel vnd andere Stenkheryen vermaiden, auch aller dreilichkeiten mich gegen Jeden, wer der Imer seye, genzlichen enthalten wolle. So wahr mir Gott vnd die ybergebenedeitiste ohne allen Makhl empfangene Jungfrau und Muetter Gottes Maria, vnd alle Liebe heiligen Gottes an meinen lezten Endt helfen wollen Amen.

[Z drugo roko pripisano:]

Obigen dato ist dises Jurament von bemelten 5. Constitutus bey der landt Canzley abgelgt worden.

Zapisnik dovoljuje fiksirati naslednjih šest dejstev: prvič, suknarji so bili tujci; štirje so bili Moravani iz istega suknarskega mesta, peti je bil iz koroškega ali štajerskega naselja Farrach, vsi pa so bili pred tem cehovski pomočniki; drugič, delovne sobe so fungirale tudi kot spalnice; tretjič, priseljeni delavci niso radi delali z domačini in jih učili, ker so

Peti konstitut

1. Kako se konstitut piše in kje je bil rojen?

Jožef Pruez, rojen v Farrachu, suknar.

2. Koliko časa dela konstitut pri stanovski tovarni?

Poldrugo leto.

3. Zakaj so konstituta zaprli na tukajšnji grad?

Ne ve drugega kot to, da ne da rad svojih statev, ker je slišal, da mu jih hočejo odvzeti.

Konstituta so spraševali po preostalih točkah.

Ne ve kaj dodati, ker se ob praznikih, ko fantje pijejo, ne zadržuje doma, ampak pri kapucinih.

Jaz N. življenjsko prisegam pri vse-mogočnem bogu, da bom odslej slavnim stanovom na Kranjskem in moji predstojni gosposki zvest in poslušen, ji nikdar povzročal škode, pač pa bom opravljal svoje delo vselej marljivo in vestno; ogibal se bom pretepanj in preprirov ter se popolnoma vzdržal vseh pretenj vsakomur, pa naj je kdorkoli. Tako naj mi bog in najvdanejša brez madeža spočeta devica in mati božja Marija in vsi ljubi svetniki božji pomagajo ob moji zadnji uri. Amen.

Zgoraj navedenega dne je omenjenih pet konstitutov priseglo v deželni pisarni po tej prisegi.

jim zunaj obrata pretili cehovski ljudje s kaznimi (nasprotovali so konkurenci novega manufakturnega obrata s fizičnim obračunavanjem); četrtič, odnosi med delavci v obratu niso bili vedno tovariški (metanje prahu, pretnje, pijančevanje); petič, določene akcije delavcev so bile podobne sabotražam (uničenje kosa sukna z burševskim mečem, žoganje s klopko preje), določene pa že kar luddizmu ali razbijanju sredstev za proizvodnjo (zlom podnožnika), toda vse je bilo odsev osebne nezadovoljnosti, ne pa sestavni del medsebojno dogovorjene oblike razrednega boja; šestič, zaradi redkosti kvalificiranih delavcev niso nobenega suknarja odpustili, ampak so jih hoteli s formalnim dejanjem, s prisego prisiliti k redu; zato najdemo že v prisegi elemente bodočega delovnega reda.

Že od samega začetka se je morala sukarna boriti z velikimi težavami. Ni imela svojega lastnega knjigovodstva; obrat so nadzorovali nestrokovnjaki; graničarji so se pritoževali, da je sedanje sukno veliko dražje od prejšnjega uvoženega; kritiki so odkrili, da so kosi sukna izdelani skrajno malomarno; organizacija proizvodnje in prodaje sta bili zelo pomanjkljivi; vsi ti in drugi nenašteti elementi so grozili, da bo manufaktura razpadla. Da se to ne bi zgodilo, so predsednik in odborniki pričeli počasi podjetje reorganizirati. Prvi korak je bil, da so sestavili in objavili delovni red za delavce:

Wuer Hernachbenandte Wolf Weykhardt des Hl. Roem. Reichs Graf vndt Herr von Gallenberg etc Titl. Landtschaubtman in Crain als Ober Director der Landtschaftlichen Tuechfabrique, Vndt N. Einer Loebli. Landtschaft des Hoerzogthumbs Crain Praesident, vndt Verordente, Geben allen Bey der landtschaftlichen Tuechfabrique Interessierten Maistern Tuechknappen, Kamplern, vndt andern Persohnen hiemit zuevernemben. Dass demnach Wir vor vnumbgaenglich zu Befoerderung der Tuech Fabrique, vndt erhaltung guetter Mannszucht, noetig erachtet, eine Ordnung zu errichten, damit die Stunden zur Arbeith ordentlich vndt richtig gehalten werden. Als haben wir Vnss nachfolgender endt-schlossen.

Erstlichen Werden etc (Die Beyliegende puncta einzufuehren).

Hierauf wierdet allen eingangs benandten Maistern, Tuechknappen, Kamplern vndt andern personen in der etc hiemit anbefohlen obiger ordnung vndt Sazung auf das genaueste vndt bey Vermaidung der angesetzt. vndt vnnach-sechlichen Straff zu befolgen. Dan an deme Beschicht etc Darnach sich Jeder-

Mi tu imenovani Volf Vajkard svete-ga rimskega cesarstva grof in gospod z Gamberka, etc tituli, deželni glavar na Kranjskem kot naddirektor stanovske suknarne, in predsednik in odborniki slavnih stanov vojvodine Kranjske, sezna-njamo vse v sukarni, ki se jih to tiče, mojstre, sukinarske pomočnike, česalce in druge osebe, s tem, da menimo, kako je nujno — za napredek suknarne in za vzdrževanje dobre moštvene discipline — napraviti red, da bodo v redu in prav iz-polnili delovni čas. Tako smo sklenili na-slednje:

Prvič (vpisati priložene točke) itd.

S tem zapovedujemo vsem v uvodu imenovanim mojstrom, suknarским pomočnikom, česalcem in drugim osebam v etc, da se ravnajo po tem redu in načelu kar se da točno; s tem se bodo izognili določene in neprizanesljive kazni. Tako urejamo etc. Po tem naj se ravna sleher-nik, da se bo izognil škodi. Dano v Ljub-ljani 13. aprila 1730.

maeniglich zu richten vndt vor Schaden zu hietten wissen wüerdet. Datum Laybach 13. ten Aprilis Ao 1730. ten.

Ordnung

Welche bey der landsch.
Tuch Fabrikh mit Haltung
der Arbeithstunden zu
halten sein

Erstlichen Werden verbunden die 2 Meister Morgens fruhe die Ersten in der Fabrikh sich Einzufinden vnd mit der Glockhen die gevoehnliche Zeihen zu geben, auf das alle Fabricanten sich zu der arbeith zu stellen, Vnd die nah gesetzten Stunden genau zu obseruiren wissen werden.

Als Morgens fruehe, Vmb 5 Vhr, da anfang alseitig mus gemacht werden Vnd forthgetrieben, Bis Mitag, sodan von 11 bis 12 Vhr zu speisen haben, Nachmitag die kleine Jaussen genandt, Von 4 bis halben 5 Vhr; zunechst Vmb 8 Vhr, wirdet man von der Arbeith Endtlassen, massen zu Jeden ob angesetzten Stunden, die Zeichen mit der Glockhen gegeben werden.

Ordinirte Straf

dem Jenigen, Welche ohne
Verleub obige ausgesetzte Arbeithstunden,
nicht nahleben.

Wen nach gegebenen Glockhenzeichen in der Fabrikh ein Jeder Tuehknep nicht bey seinen Werkhstuell sich einfinden moechte, Vnd sein Gespan auf ihme warten solle, haben die Meister, In Fahl einige Gesoellen an den Ressel* suezzen, also gleich einen andern dahin zu stellen, dass derselbe hernach fortaus bis das Stukh verfoertiget wierth, mit zu arbeithen hat, da aber keine uebrigen Gesoellen vorhanden werden, Vnd der Werkhstuell wegen seines Gespan laehrer stehen solle, hat der Verbroeher wans Eines Teut-

Red

ki velja pri stan. suk-
narni z upoštevanjem de-
lovnega časa

Prvič: Oba mojstra morata biti zgodaj zjutraj prva v tovarni in dati običajni znak z zvonom; nato prično vsi delavci z delom, pri čemer morajo točno upoštevati določene ure. Namreč

Povsod se prične z delom navsezgodaj zjutraj ob 5. uri in se dela do opoldne; od 11. do 12. ure je kosilo, malica pa popoldne od 4. do pol 5. ure; z delom se konča ob osmih zvečer; ob vsaki navedeni uri se da znak z zvonom.

Odmera kazni

tistim, ki brez dovoljenja zamujajo navedeni delovni čas

Če po zvonjenju v tovarni ni vsak suknarski pomočnik pri svojih statvah in mora njegov sodelavec nanj čakati, morajo mojstri – če nekateri pomočniki jahajo osla – k njim takoj postaviti drugega, da ta nadaljuje delo toliko časa, dokler ni kos izdelan; če ni nobenega odvečnega pomočnika in statve zaradi sodelavca stoje, mora hudodelec – če je nemški suknarski pomočnik tisti, ki bi moral delati – plačati 45 krajcarjev kazni; če bi moral delati tu izučen suknarski pomočnik, mora za kazen jahati osla.

schen Tuech Knapen sein Arbeith ist, 45 xr Straf zu erlegen, solte aber Von einen hier gelehrten Tuech Knapen sein, mus zur Straf den oesl reithen;

Ingleichen wen ein Reisser oder Kaembler it** die Zeith ausbleiben moechte, oder die Wohlen schlecht gearbeithen dahin legen, Ist ihme von Jeden Tag 20 xr abzuziehen.

Leztlichen aber, es seye wer ihmer wuell, wen Er in die Fabrikh besofener kumen wurde, oder Vriter denen benentten Arbeitstunden Wein trinkhen gienge, Raufhandlen anfangete, oder Tabakh in der Fabrikh Rauhete, ist sein Straf ohne all wider jeden den ganzen Tag an den oesl zu suezen, so die Meister bey erster hienab Ruft Eines Beambten alles Verprehlihes anzuzeigen so gestelten Schuldig, als in Widrigen, dieselben in die Bestrafung gezogen werden.

Delovni red je zapisal kot tradicijo ali uvedel kot novost naslednje: prvič, deželni glavar je naddirektor po položaju; drugič, delo se je pričelo in končalo z zvonjenjem; tretjič, delovni dan je trajal 13 ur in pol, od česar so odmerili poldrugo uro za odmor; četrtič, kot edina fizična kazen se prizna jahanje osla (= sedenje na krajši leseni gredi, priostreni navzgor, ki je stala na štirih lesenih nogah); petič, nemški pomočniki – to pomeni, nekranjski suknarski pomočniki – so plačali denarno kazen v višini enodnevnega zaslužka; šestič, domači kršilci reda so morali za kazen samo jahati osla (mezdo so obdržali); sedmič, uvaja se v splošnem sistem odtrgovanja od mezde v višini enodnevnega zaslužka; osmič, mora se sestaviti uradni zapisnik o delavčevi krivdi, v primeru izmišljanja ali podtikanja krivde se kaznuje mojster.

Kolikor nam je do sedaj znano, je to prvi delovni red na Slovenskem v tekstilni stroki. Najbrž ni originalno delo stanovskega odbora, ampak kopija zgornjeavstrijskega (Linz!) ali češkega delovnega reda.

Biti moramo točni in zapisati, da reda niso objavili samo na osnovi zaslišanj vseh petih tkalcev v marcu 1729, kajti 13. maja so v zaporu na Ljubljanskem gradu zaslišali 62-letnega Andreja Muhiča, česalca volne v suknarni. Obtožili so ga tatvine volne. Tatvino je priznal in jo opravičeval s tem, da je bil v veliki gnotni stiski in da je tudi stradal, pri vsem tem pa je moral skrbeti za pastorka, in tudi poročiti se je nameraval z žensko brez stalne zaposlitve. Krasti da je bil primoran, tako je trdil, šele pred kratkim, ko je bil brez dela (česalci so bili namreč dninarji; ko so podelali vso pošiljko volne, so praznovali). Sklep zaslišanja ni znan, je pa precej verjetno, da so ga odpustili z dela in da odškodnine ni plačal.

Tretji in najdaljši proces se je pričel 9. decembra 1729 in je s presledki trajal eno leto. Obtožili so barvarja Serwenskega, da je kradel barve in da je krivec ali sokrivec

Prav tako se odtrga po 20 krajcarjev dnevno trgalcu ali česalcu, če bi izostal ali pa oddal slabo obdelano volno.

Končno pa se, naj bo kdor koli že, kaznuje dosledno vsak, ki bi prišel v tovarno pijan, ki bi med delovnim časom šel pit vino, ki bi izzval tepež, ali bi v tovarni kadil – s tem, da bo ves dan sedel na oslu; mojstri najprej pokličejo uradnika, mu opišejo hudodelstvo in ugotovijo krivdo; v nasprotnem primeru so kaznovani le-ti.

namernega uničenja enega kotla izmed treh, v katerih so barvali sukno. Če že ni sam, je pa kdo izmed njegovih delavcev vrgel v kotel kos loja; s tem je povzročil sukarni zelo veliko škodo. Rezultat preiskave je bil ta, da so barvarja spoznali kot posrednega povzročitelja sabotaže. Pol leta po začetku tretje serije zasliševanj so stanovi pohiteli z objavo delovnega reda in pol leta po njej so barvarja obsodili na odpust iz suknarne in – izgon iz dežele. (privatni podjetnik tega ne bi mogel storiti, deželni glavar je pa smel!). Med zasliševanji so barvarjevega okoli 18 let starega hlapca batinali (39 udarcev), da so izsilili razna priznanja. Drugih soaretirancev (šest ali sedem ljudi) niso topli. Kolikor imamo na voljo podatkov za 18. stoletje, smemo trditi, da so delavce v industriji in rudarstvu le redkokdaj batinali.

Do konjunktore v industrijski proizvodnji, ki se je uveljavila v 40. letih 19. stoletja, so objavili le prav skromno število delovnih redov ali njim podobnih pravil, s katerimi so urejali odnos lastnika proizvodjalnih sredstev do svoje delovne sile. Šele po tem desetletju, torej na pragu kapitalističnega družbenega sistema, so se pričele množiti objave delovnih redov.

KAERTNER HEIMATBUND IN NJEGOV VODITELJ V SLUŽBI NACIZMA

Tone Ferenc

Eden vodilnih mož v Kaerntner Heimatdienstu oziroma Kaerntner Heimatbundu je bil Alois Maier Kaibitsch. Ta se med dvema vojnama in v drugi svetovni vojni ni samo zagrizeno bojeval proti slovenski narodni skupnosti na Koroškem, temveč je že precej časa pred nemško zasedbo Avstrije delal za nacionalni socializem in je v to svoje pronacistično delo vključil tudi Kaerntner Heimatbund. O tem pričajo njegov lastnoročno napisani življenjepisi z dne 23. februarja 1939 in izjavi dr. Friedricha Rainerja ter Odila Globocnika. Ti dokumenti, ki jih tukaj objavljamo v izvirniku in slovenskem prevodu, so iz Maier Kaibitscheve esesovske personalne mape v fondu glavnega personalnega urada SS (SS Personalhauptamt), ki ga hrani Berlin Document Center.

Drugi dokumenti iz Maier Kaibitscheve personalne mape prikazujejo predvsem Maier Kaibitschevo dejavnost v SS. V osebnem listu, ki ga je izpolnil v Celovcu 25. marca 1939, je Maier Kaibitsch navedel, da je postal član NSDAP januarja 1934 in da ima člansko izkaznico št. 6138202. Navedel je tudi, da ima čin esesovskega podnarednika (SS-Unterscharfuehrer) in esesovsko številko 304311 ter da spada k štabu 90. SS-Standarte v Celovcu. Iz spričevala v službi, ki ga je za Maier Kaibitscha 17. 6. 1939 sestavil v. d. vodje 90. SS-Standarte v Celovcu, esesovski major Werner Schmitz, zvedo, da so Maierja Kaibitscha sprejeli v SS ravno na obletnico koroškega plebiscita, in sicer 10. oktobra 1938. Kaže, da so mu že ob sprejemu v SS določili čin esesovskega podnarednika in je 20. aprila 1939 napredoval za narednika. Označili pa so ga takole: „SS-Oberscharfuehrer Maier-Kaibitsch pripada štabu 90. SS-Standarte in je tukaj angažiran kot oficir za zvezo z gauleitungo za Koroško. Naloge, ki so mu zaupane, opravlja Maier-Kaibitsch z zgledno vestnostjo. Po značaju je Maier-Kaibitsch na vseh področjih v življenju neoporečen in brez napak. Ne poznamo nobenih pomanjkljivosti in šibkosti. Družinske in gospodarske razmere ima urejene.“

Približno v istem času so v štabu 90. SS-Standarte ocenjevali Maier Kaibitschevo posamezne lastnosti in dali tole „splošno oceno“: „Vedno dobro vedenje (bivši oficir), brezpogojno nastopanje za NSDAP med prepovedjo in sedanjí položaj deželnega svetnika zagotavljata zelo dobrega SS oficirja.“ Menili so, da bi bil zmožen voditi esesovsko enoto od bataljona (Sturmabann) naprej. Dne 20. junija 1939 se je zbral vodstveni kader navedene esesovske enote v Celovcu in soglasno predlagal, naj bi Maierju Kaibitschu dodelili čin esesovskega podporočnika (SS-Untersturmfuehrer). Predlog, ki so ga tisti dan poslali nadrejeni esesovski enoti, ima tole karakteristiko: „SS-Oberscharfuehrer Maier-Kaibitsch nima v štabu 90. SS-Standarte nobenega posebnega položaja. Maier Kaibitsch je deželni svetnik v koroški deželni vladi in oficir za zvezo z gauleitungo in sta mu tam zaupani obravnava jezikovno mešanega območja in skrb za nemštvo na njem.“

Zaradi pomembnosti tega delovnega področja in uglednega položaja Maier-Kaibitscha v stranki in SS prosi 90. SS-Standarta za njegovo hitro napredovanje. Kot bivši oficir Maier-Kaibitsch popolnoma ustreza za esesovskega oficirja.“ Predlog za Maierjevo Kaibitschevo napredovanje so 31. julija 1939 poslali glavnemu personalnemu uradu SS. Toda državni vodja bojnikov general Reinhardt je menil, da njegov deželni vodja bojnikov za Koroško zasluži več, in sicer čin esesovskega podpolkovnika (SS-Obersturmbannfuehrer). Ker v Celovcu in Salzburgu temu predlogu niso nasprotovali, je Himmler 10. septembra 1939 podpisal zadevno odločbo, in Maier Kaibitsch je tako iz esesovskega narednika napredoval v podpolkovnika.

Esesovskemu podpolkovniku Aloisu Maierju Kaibitschu so v Berlinu dodelili novo delovno področje v okviru esesovske organizacije. Z veljavnostjo od 26. januarja 1940 so ga dodelili varnostni službi (Sicherheitsdienst). Iz ohranjenih dokumentov ni razvidno, kakšno delo je opravljal v okviru te službe, vemo le, da je bil v njej do 1. decembra 1941.

Komaj leto zatem, ko je Maier Kaibitsch v esesovski organizaciji tako hitro napredoval, ga je general Reinhardt predlagal za esesovskega polkovnika in prosil, naj bi mu ta čin podelili ravno 10. oktobra 1940, torej za dvajsetletnico koroškega plebiscita. To je utemeljeval z zaslugami Maier Kaibitscha za uspešen izid plebiscita in „zasluženo počastitvijo“ koroških abwehrkämpferjev. Tokrat pa v glavnem personalnem uradu SS niso bili tako radodarni s podelitvijo čina kot leto prej. Na predlog je nekdo pripisal, da je treba zadevo odložiti do konca vojne.

Vendar Maierju Kaibitschu ni bilo treba čakati na napredovanje prav do konca vojne. Po dveh krajših vpoklicih v vojsko (poleti 1940 in spomladi 1941) je najprej napredoval v majorja nemške vojske. Potem ko mu je Hitler 5. aprila 1941 podelil tretjo stopnjo častnega znaka za gojitev nemške narodnosti, so ga še tisti mesec kot „strokovnjaka“ za narodnopolitična vprašanja poslali v novoustanovljeni urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu. Jeseni 1941 je postal vodja tega urada in so ga zategadelj premestili s področja varnostne službe na področje državnega komisarja za utrjevanje nemštva.

Ko je bil Maier Kaibitsch na novem položaju na Bledu, se je začel za njegovo napredovanje potegovati glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Tako je zloglasni Reinhard Heydrich 21. novembra 1941 pisal glavnemu personalnemu uradu SS, da bi naj po sporočilu glavnega štabnega urada Maier Kaibitsch napredoval v SS-Standartenfuehrerja z veljavnostjo od 9. novembra 1941. Vendar je moralo do napredovanja preteči še nekaj mesecev in je zanimiva okolnost, da je Himmler izrazil soglasje za Maier Kaibitschevo napredovanje 16. aprila 1942, tj. ob množičnem izganjanju koroških Slovencev, ki se je zanj prizadeval in ga pripravljala tudi Maier Kaibitsch. Zadevno odločbo o napredovanju Maierja Kaibitscha v esesovskega polkovnika je Himmler podpisal 20. aprila 1942. To je bil Maier Kaibitschev poslednji čin v zloglasni esesovski organizaciji.

Mein Lebenslauf.

In Leoben am 20. V. 1891 als ehel. Sohn des Alexander u. der Aloisia Maier Kaibitsch, Fleisshauermeisters u. Hausbesitzers, geboren, Volksschule, 5 Kl. Gymnasium u. hoehere Forstlehranstalt in Bruck a.d. Mur im Jahre 1912 absolviert.

1912–1913 Einj. Frw. Jahr beim J. R. 7.

Vom Herbst 1913 bis zur Mobilisierung im Juli 1914 Forstassistent Leoben-Trofaiach.

Bei der Mobilisierung im Juli 1914 als Res. Kdtt. zum J.R.7 eingerueckt. Beim J.R.7 in Galizien u. an der ital. Front als Kadett, Faehnrich, Leutnant u. Oberleutnant den Krieg mitgemacht. 34 Monate Frontdienstzeit. Am 19. XII. 1917 bei der Erstuerung des Mte. Afolosa verwundet. Beim Zusammenbruch im Oktober 1918 Kommandant der Mg. Ers. Kompanie des J.R.7 in Klagenfurt (Ers. Baon). Mit meiner intakt gebliebenen Kompanie in den Kaerntner Abwehrkampf gezogen, auf meine Zivilstellung verzichtet. Mit meiner Komp. kaempfte ich im Raume Grafenstein-Tainach-Miesstal, Gutenstein, Koettelach-Gurkerbruecke.

Nach den Abwehrkaempfen als stellv. Geschaeftsfuehrer des Kaerntner Heimatdienstes bei den Vorarbeiten fuer die Volksabstimmung in Kaernten am 10. X. 1920 mitgearbeitet. Im Jahre 1921 die Geschaeftsfuehrung des Kaerntner Heimatdienstes, bzw. des Kaerntner Heimatbundes uebernommen, jener Organisation, welcher die Betreuung u. Wahrung der deutschen Interessen des gemischtsprachigen Gebietes Kaernten oblag. Im Jahre 1922 wurde mir der Titel „Hauptmann a. D.“ verliehen.

Waehrend meiner Taetigkeit im Kaerntner Heimatbunde war ich bemueht den Arbeiten u. dem gewollten Vordringen der nach Laibach orientierten nationalen Slowenen durch deutsche Schutz- u. Kulturarbeit entgegenzutreten, was insb. zur Zeit der Systemregierung nicht einfach u. nicht leicht war. Ich stellte insb. in der Verbotszeit die Organisation des Kaerntner Heimatbundes der Partei zur Verfuegung. Ich lege Abschriften fuehrender Pg., die fuer meine damalige Taetigkeit zeugen, bei. Ich war auch in der illegalen Gauleitung der Referent fuer das gemischtsprachige Gebiet mit seinen nationalpolitischen Fragen.

Nach dem Umbruche wurde ich in die Kaerntner Landesregierung als Landesrat berufen.

Meine dzt. Funktionen sind:

Leiter der Volkstumsstelle bei der Landeshauptmannschaft Kaernten,

Sonderbeauftragter der Gauleitung fuer die nationalpolitischen Fragen des gemischtsprachigen Gebietes,

Beauftragter der Volksdeutschen Mittelstelle fuer Kaernten, Beauftragter fuer aussenpolitische Fragen fuer Kaernten der Dienststelle Ribbentrop,

Landesverbandsfuehrer V.D.A.

Gebietskriegerfuehrer fuer Kaernten des N.S. Reichskriegerbundes,

Mitglied des agrarpolitischen Amtes u.s.w.

Ich besitze 6 Kriegsauszeichnungen, ferner das Kaerntner Kreuz I. u. II. Kl. fuer Tapferkeit u. das Schlesische Bewaehrungszeichen.

Klagenfurt, am 23. Februar 1939

Maier Kaibitsch

Abschrift.

Staatssekretaer.

Odilo Globocnik, M.d.R.

Wien, den 16. Mai 1938.

Bestaetigung!

Ich bin mit Hauptmann Maier-Kaibitsch, dessen streng nationale Einstellung und dessen gute Beziehungen zu Staat und Partei bekannt waren, nach dem Parteiverbot in

engere Zusammenarbeit getreten. In seiner Eigenschaft als Leiter des Kaerntner Heimatdienstes hatte Hauptmann Maier Kaibitsch vielfach Moeglichkeiten die illegale Taetigkeit der Partei zu unterstuetzen. Er hat diese Moeglichkeiten auch sofort bereitwilligst in den Dienst der Partei gestellt und leistete in der Folgezeit wertvollste Hilfe. Dies war insbesondere im Nachrichtenwesen sowie bei Geldueberweisungen und Verteilungen im Lande der Fall, weiters bei der Bauernhilfe und Bauernberatung. Ausserdem hat Hauptmann Maier-Kaibitsch in zahlreichen Faellen fuer verhaftete Nationalsozialisten interveniert und die Abhaltung vieler illegaler Versammlungen mit Hilfe von Lagerbetrieben ermoeeglicht. Beim Juliaufstand 1934 bewaehrte sich Hauptmann Maier-Kaibitsch wiederum als eifrigster Helfer, so das es nur einem gluecklichen Zufall zuzuschreiben war, das er aus der Verhaftung wieder alsbald entlassen wurde. Auch in der Zeit nach dem Juliaufstand war Hauptmann Maier-Kaibitsch fuer die Arbeit der NSDSP nicht nur ein jederzeit bereitwilliger Helfer, sondern darueber hinaus auch ein wertvoller politischer Berater.

Odilo Globocnik.

Abschrift.

Der Reichskommissaer
fuer die Wiedervereinigung
Oesterreichs mit dem Deutschen Reiche.

Wien, I., den 17. Mai 1938.

Stab

Staatssekretaer Dr. Friedrich Rainer,
SS-Standartenfuehrer, HJ-Oberbannfuehrer.

An Herrn

Landesrat Alois Maier-Kaibitsch

Klagenfurt
Landeshauptmannschaft.

Sehr geehrter Herr Hauptmann, lieber Pg.!

Ich benuetze gerne den Anlass, den Sie mir durch Ihr Schreiben vom 11. Mai geboten haben, um Ihnen einmals meine Auffassung ueber Ihre Taetigkeit fuer die nationalsozialistische Bewegung mitzuteilen. Ich will dabei auf Ihre Kriegsdienstleistung, auf Ihre Teilnahme an den Kaerntner Abwehrkaempfen, auf Ihre Mitarbeit bei der Kaerntner Volksabstimmung und bei anderen Abstimmungen dieser Zeit, sowie auf Ihre volkspolitische Arbeit als fuehrender Mann im Kaerntner Heimatbund und Schulverein Suedmark nicht eingehen, sondern nur jene Taetigkeit waehrend der Kampffahre, die mich mit Ihnen zusammengefuehrt hat, anfuehren. Sie haben sich bereits im Jahre 1933 dem Verbot erinnern darf, gerade nach dem Verbote der Partei, also seit dem Beginne des illegalen Kampfes. Bis zur Juli-Erhebung haben Sie wo immer Sie konnten, fuer die Partei gearbeitet, sowohl im Geheimen, wie auch durch ein offenes Bekenntnis, wobei Sie ja manchmal weitergingen als ich selbst es fuer ratsam hielt. In dieser Zeit standen Sie mir, der ich den Nachrichtendienst der SS-Standarte Kaernten ueber hatte, zur Verfuegung und waren einer meiner wichtigsten geheimen Mitarbeiter. Ich habe in dieser Zeit wohl die wichtigsten Nachrichten aus dem gegnerischen Lager durch Sie bekommen und

umgekehrt auf dem Wege ueber Sie immer wieder Einfluss ausueben koennen. Sie haben in der harten Zeit nach der verlorenen Julierhebung beim Wiederaufbau der Partei uns gedeckt und uns getarnte Arbeitsmoeglichkeit geboten. Sie haben selbst, vor allem seit 1936 den Aufbau der Arbeit des Kaerntner Heimatbundes in der Zone so durchgefuehrt, dass ich diese Arbeit immer nur als Muster einer Volkstumsarbeit hinstellen konnte. Dieser Neuaufbau war ausschliesslich von nationalsozialistischem Geiste getragen und geschah in engster Zusammenarbeit mit den illegalen Formationen der Bewegung, die auf diese Weise in der Abstimmungszone ihre Tarnung, die notwendige Unterstuetzung und ihre Arbeitsgebiete bekam. Ich hatte in diesen Jahren seit 1936 die politische Leitung und habe bei dieser Aufgabe, soweit sie Kaernten betraf, in Ihnen meinen besten Mitarbeiter gefunden. Sie mussten, um Ihre Volkstumsarbeit aufrecht erhalten zu koennen, sich aeusserlich mit der Regierung gutstellen. Dadurch waren Sie in einer Schluesselstellung. Ich rechne es als Ihr groesstes Verdienst an, dass Sie diese Schluesselstellung restlos, ausschliesslich, treu und diszipliniert fuer den Nationalsozialismus und fuer unseren illegalen Kampf ausgenuetzt haben. Ich wusste, dass ich mich in jeder Lage und zu jeder Zeit auf Sie verlassen kann. So waren Sie auch bei der letzten Entwicklung seit Dezember 1937, die im Maerz 1938 zur Ueberwindung des Systems gefuehrt hat, in Kaernten aktiv beteiligt und auf Ihrem vorgeschobenen Posten mein wichtigster Mitarbeiter.

Obwohl es weniger politischen Wert hat, muss ich Ihnen noch auch dafuer danken, dass Sie fuer mich und fuer viele unserer Kameraden waehrend unserer Haftzeit und Existenzlosigkeit gesorgt haben, mir, wie auch meinen Kameraden die Sorge um unsere Kinder, unsere Familien, erleichtert haben.

Fuer all dies danke ich Ihnen und ich freue mich, wenn ich Ihnen durch die schriftliche Festlegung meines Dankes auch einen Dienst erweisen kann.

Heil Hitler!

Der Reichskommissaer f. d. Wiederver-
einigung Oesterreichs m. d. Deutschen Reich.
Dr. Friedrich Rainer.

Prevod

Moj življenjepis

Rojen v Leobnu 20. V. 1891 kot zakonski sin Aleksandra in Alojzije Maier Kaibitsch, mesarskega mojstra in hišnega posestnika. Končal osnovno šolo, 5 razr. gimnazije in višji gozdarski učni zavod v Brucku na Muri v letu 1912.

1912-1913 enoletni prostovoljec pri 7. pehotnem polku.

Od jeseni 1913 do mobilizacije v juliju 1914 gozdarski asistent Leoben-Trofaiach.

Pri mobilizaciji julija 1914 vpoklican kot rezervni kadet. V 7. pehotnem polku v Galiciji in na ital. fronti sodeloval v vojski kot kadet, zastavnik, podporočnik in poročnik, 34 mesecev prebil na fronti. 19. XII. 1917 ranjen pri zavzetju z naskokom Mte. Afolosa. Pri zlomu v oktobru 1918 komandant mitralješke rez. čete 7. pehotnega polka v Celovcu (nadomest. bat.). S svojo nedotaknjeno četo sem odšel v koroški obrambni boj, odrekel sem se svojemu civilnemu položaju. S svojo četo sem se bojeval na območju Grabštanj-Tinje-Mežiška dolina, Guštanj, Kotlje - most na Krki.

Po obrambnih bojih sem kot nadomestujoči poslovni vodja Kaerntner Heimatbunda sodeloval pri pripravah za plebiscit v Koroški 10. X. 1920. V letu 1921 sem prevzel poslovno vodstvo Kaerntner Heimatdiensta oziroma Kaerntner Heimatbunda, tiste organizacije, katere naloga je bila skrb za varstvo nemških interesov jezikovno mešanega območja Koroške. V letu 1922 so mi podelili naslov „stotnik na razpoloženju“.

Med svojo dejavnostjo v Kaerntner Heimatbundu sem si prizadeval, da bi z nemškim zaščitnim in kulturnim delom nastopili proti delovanju in zavestnemu prodiranju za Ljubljano usmerjenih narodnih Slovencev, kar zlasti v času sistemske vlade ni bilo niti preprosto niti lahko. Posebno med prepovedjo sem organizacijo Kaerntner Heimatbunda stavil na voljo stranki. Prilagam prepise vodilnih mož stranke, ki pričajo o moji takratni dejavnosti. Bil sem tudi v podtalnem pokrajinskem vodstvu referent za jezikovno mešano območje z nacionalnopolitičnimi vprašanji.

Po prevratu sem bil sprejet v koroško deželno vlado kot deželni svetnik.

Moje sedanje funkcije so:

vodja narodnostnega urada pri deželnem glavarstvu za Koroško, posebni poverjenik pokrajinskega vodstva za narodno politična vprašanja jezikovno mešanega območja, poverjenik Volksdeutsche Mittelstelle za Koroško, poverjenik za zunanje politična vprašanja za Koroško pri Ribbentropovem uradu, vodja deželne zveze VDA, območni vodja bojnikov za Koroško nacionalno-socialistične zveze bojnikov, član agrarno-političnega urada itd.

Imam 6 vojnih odlikovanj, koroški križ I. in II. reda za hrabrost in šlezjsko značko za izkazanost.

Celovec, dne 23. februarja 1939.

Maier Kaibitsch

Prepis

Državni sekretar

Odilo Globocnik, M.d.R.

Dunaj, dne 16. maja 1938

Potrdilo!

S stotnikom Maier–Kaibitschem, čigar strogo nacionalno prepričanje in dobre zveze z državo in stranko so mi bile znane, sem začel tesneje sodelovati po prepovedi stranke. Ko je bil vodja Kaerntner Heimatdiensta, je imel stotnik Maier-Kaibitsch pogoste možnosti za podporo podtalne dejavnosti stranke. Te svoje možnosti je takoj z veliko pripravljenostjo stavil na voljo stranki in je v nadaljnjem času dajal zelo dragoceno pomoč. To je bilo zlasti na področju obveščanja, nakazovanja in razdeljevanja denarja na deželi, dalje pri pomoči in svetovanju kmetom. Poleg tega je stotnik Maier–Kaibitsch v številnih primerih posredoval za aretirane nacionalsocialiste in s pomočjo taboriščnih obratov omogočil številna podtalna zborovanja. Pri julijski vstaji 1934 se je stotnik Maier–Kaibitsch ponovno izkazal kot zelo vnet pomočnik in gre pripisati samo srečnemu naključju, da so ga spet kmalu izpustili iz pripora. Tudi po julijski vstaji je bil stotnik

Maier—Kaibitsch za delo NSDAP ne samo vsak čas pripravljen pomočnik, temveč poleg tega dragocen političen svetovalec.

Odilo Globocnik

Prepis

Dunaj, I., dne 17. maja 1938

Državni komisar
za ponovno združitev
Avstrije z nemškimi rajhom.
Štab
Državni sekretar, dr. Friedrich Rainer,
SS-Standartenfuehrer, HJ-Oberbannfuehrer.
Gospodu
deželnemu svetniku Aloisu Maier-Kaibitschu

Celovec
deželno glavarstvo

Zelo spoštovani gospod stotnik, ljubi član stranke!

Rad izkoristim priložnost, ki ste mi jo dali s svojim pismom od 11. maja, da bi Vam sporočil svoje nazore o Vaši dejavnosti za nacionalno-socialistično gibanje. Ne bom se spuščal v Vaše delo v vojni službi, v Vašo udeležbo v koroških obrambnih bojih, v Vaše sodelovanje pri koroškem plebiscitu in pri drugih plebiscitih tega časa, kakor tudi ne v Vaše narodnostnopolitično delo, ki ste ga opravili kot vodilni človek v Kaerntner Heimatbundu in Schulvereinu Suedmark, temveč bom navedel le tisto dejavnost v bojnih letih, ki me je z Vami zblížala. Vi ste se že leta 1933 stavili na voljo NSDAP, in sicer, če se smem spomniti na razgovore tik po prepovedi stranke, ravno po prepovedi stranke, torej od začetka podtalnega boja. Do julijske vstaje ste delali za stranko povsod, kjerkoli ste le mogli, tako v tajnosti kakor tudi z javno izpovedjo, pri čemer pa ste šestokrat šli dlje, kakor pa sem sam imel za pametno. Takrat, ko sem vodil obveščevalno službo SS-Standarte Koroške, ste mi bili na voljo in ste bili eden mojih najpomembnejših tajnih sodelavcev. Prek Vas sem medtem dobil najpomembnejše vesti iz nasprotnikovega tabora, in obratno sem prek Vas vedno lahko vplival. V trdem času po izgubljeni julijski vstaji ste nas krili pri obnovi stranke in nam dajali možnost za prikrito delo. Sami ste, predvsem pred letom 1936, izvajali graditev pri delu Kaerntner Heimatbunda v coni tako, da sem lahko to delo vedno postavil za vzor narodnostnega dela. Ta ponovna graditev je bila prežeta izključno z nacionalsocialističnim duhom in se je izvajala v najtesnejšem sodelovanju s podtalnimi oddelki gibanja, ki je na tak način dobilo v plebiscitni coni svojo prikritost, potrebno oporo in svoja delovna področja. V teh letih sem od leta 1936 imel politično vodstvo in sem pri tej nalogi, kolikor se je tikala Koroške, našel v Vas svojega najboljšega sodelavca. Da bi lahko svoje narodno delo držali pokonci, ste morali biti na zunaj v dobrih odnosih z vlado. S tem ste bili v ključnem položaju. Cenim kot Vašo največjo zaslugo, da ste ta ključni položaj brez pridržka, popolnoma, zvesto in disciplinirano izkoriščali v prid nacionalnega socializma in našega podtalnega boja. Vedel sem, da se lahko zanesem na Vas v vsakem položaju in vsak čas. Tako ste bili tudi pri

poslednjem razvoju od decembra 1937, ki je v marcu 1938 pripeljal do premaganja sistema, v Koroški aktivno udeleženi in moj najpomembnejši sodelavec na svojem izpostavljenem mestu.

Čeprav je to politično manj pomembno, se Vam moram zahvaliti tudi za to, da ste takrat, ko smo bili zaprti in brez možnosti, skrbeli zame in za naše številne tovariše, da ste meni in mojim tovarišem olajšali skrb za naše otroke, naše družine.

Za vse to se Vam zahvaljujem in se veselim, če Vam s pismenim načinom svoje zahvale lahko tudi kaj koristim.

Heil Hitler!

Državni komisar za ponovno združitve Avstrije z nemškim rajhom
dr. Friedrich Rainer

POROČILO NEMŠKEGA UČITELJA O SPOPADU NA GRAČNICI 12. II. 1944

Miloš Rybař

Ob pripravah na proslavo 30-letnice pohoda 14. divizije na Štajersko je bil odkrit nov dokument, ki poroča o spopadu te divizije z okupatorskimi enotami in o udeležbi šolskih otrok v tem spopadu. Po prizadevanju občinske organizacije ZZB Laško je urednik lokalnega mesečnika „Naše delo“ Lev Tičar na osnovni šoli v Lokavcu (danes podružnična šola osnovne šole Antona Aškerc v Rimskih Toplicah) odkril v šolski kroniki podroben opis tega dogodka. Kronika je še iz časa stare Jugoslavije, pisana z roko na tiskanem obrazcu, ki ga je bila natisnila in založila Učiteljska tiskarna v Ljubljani. Naslov se glasi: „Kronika enorazredne osnovne šole v Lokavcu, p. Loka pri Zid. m.“ Poznejša roka je pripisala: „Invent. štev. 8/2“. Ob prihodu Nemcev so okupatorski učitelji nadaljevali pisanje kronike kar na tem obrazcu, seveda v nemščini in celo v gotici. Zadnji zapis je od 22. II. 1944 in pripoveduje na 10 nepaginiranih straneh o pohodu 14. divizije. Zapis je sestavil tamkajšnji učitelj Sepp Lautischer. Šola je bila zaradi spopada na Gračnici ukinjena, zato poznejših zapisov iz časa okupacije ni, in prav s tem zapisom je bil obrazec popisán. Ker je pri nas malokdo več v branju pisane gotice, je ostal zapis vsa ta leta neopažen. Tukaj ga objavljamo v originalnem nemškem besedilu in slovenskem prevodu. V kritično analizo tega zapisa se pri tem ne moremo spuščati, vendar v opombah opozarjamo na enake ali nasprotné podatke iz tedanjih poročil in poznejših spominov. Od poročil je na prvem mestu radijsko sporočilo Viktorja Avblja-Rudija z dne 13. II. 1944 Glavnemu štabu NOV in POS o položaju po prihodu divizije na Štajersko,¹ poročilo štaba 14. divizije z dne 5. III. 1944 Glavnemu štabu NOV in POS o pohodu z Dolenjske na Štajersko² in dnevnik namestnika komandanta te divizije Toneta Vidmarja-Luke³. Poročila oz. dokumenti z nemške strani pa so: poročilo orožniškega stražmojstra Muehlederja iz Zidanega mosta z dne 15. II. 1944,⁴ polkovnika Treecka z dne 26. II. 1944,⁵ štaba 18. polka deželnih strelcev z dne 16. II. 1944,⁶ poročilo SA obersturmbannfuhrerja Woerndla kot vodje 3. bataljona vermanšafstkega polka „Untersteiermark“ iz Celja z dne 30. VIII. 1944,⁷ seznam mrtvih, ki ga je prinesel tudi Befehlsblatt der Bundesfuhrung des Steirichen Heimatbundes (marec 1944), tedanje

Dokumenti (objavljeni v Zborniku dokumentov in podatkov o Narodnoosvobodilni borbi jugoslovanskih narodov) in spomini so navedeni s skrajšanimi nazivi; kjer je dokument kratek, zadostuje naziv, pri dolgih pa je navedena tudi stran.

1. Zbornik, del VI., knj. 11, dok. 53, odslej V. Avbelj-Rudi
2. Zbornik, del VI., knj. 12, dok. 8, odslej štab XIV. divizije
3. Zbornik, del VI., knj. 11, dok. 107, odslej T. Vidmar
4. Zbornik, del VI., knj. 11, dok. 122, odslej Muehleder (krajevna imena popravil po originalu v IZDG)
5. Zbornik, del VI., knj. 11, dok. 141, odslej Treeck
6. Zbornik, del VI., knj. 11, dok. 126, odslej XVIII. polk
7. Zbornik, del VI., knj. 15, dok. 180, odslej Woerndle

okupatorsko časopisje (Marburger Zeitung) in mrliška knjiga.⁸ Od udeležencev pohoda so ta dogodek opisali Stane Terčak,⁹ Franci Strle,¹⁰ Matevž Hace¹¹ in Herman Slamič.^{11a} Od ranjenih šolarjev pa je bila objavljena izjava Petra Deželaka, ki jo je dal ob 20-letnici dogodka.^{11b}

Šolsko kroniko hrani osnovna šola v Lokavcu (p. Rimske Toplice), faksimile tega zapisa pa tudi arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Rokopis je na nekaterih straneh poškodovan oziroma zamazan, tako da je ponekod branje težavno.

Partisanendurchzug (12. 2. 1944)

Einige Tage vor dem 12. 2. verdichtete sich das Geruecht von anrueckenden Banden. Die Lehrerschaft von Montpreis und Gairach hatte sich bereits in Sicherheit gebracht. Heftiges sturmischer Winterwetter hatte sich eingestellt und brachte in der Bandenfrage manches Fuer und Gegen.

Zum Halbjahrsschluss (mit Zeugnisausgabe) war fuer Samstag den 12. 2. eine Schulfilmvorfuehrung festgelegt worden. Es ist einem uebertriebenen Amtsgeheimnis zuzuschreiben, dass auch an diesem Tage, da sich die Partisanen bereits am Lorenzenberg zum Abmarsch durch Audoerfl (nach Norden) gesammelt hatten, der Schulleiter keine amtliche Aufforderung (Buergermeisteramt, Gendarmerie, Schulumt) zur sofortigen Schulsperre erhielt. Um 3/4 12 Uhr ging die 2. Klasse zum Vorfuehrungsraum im Schuhstoeckelwerk, in dem sich schliesslich annaeherd 60 Kinder eingefunden hatten. Die Filmstunde dauerte von 3/4 13 Uhr bis 14 Uhr 25. Ahnungslos gingen Lehrer und Schueller um diese Zeit auseinander.

Inzwischen waren bereits 3 P.-Gruppen, durch den oberen Audoerflgraben, auf dem Wege Kokotez – Mirtsch – Taschker und durch den Wotschnagraben kommend, im Raume Schule – Paulitsch eingelangt. Der Schueller Alois Deschan war Zeuge dieser Vorgaenge. Der Versuch, in das Schulhaus einzudringen, wurde aufgegeben, da keinerlei Anzeichen von der Anwesenheit der Lehrkraft vorhanden waren. Durch gewaltsames Oeffnen eines Kellerfensters erfolgte der Einstieg in den Keller, aus dem die Tragbahre (Schulbestand) entfernt wurde. Um 14. Uhr war die ganze Gruppe, noch um eine aus der Richtung Koloman verstaerkt, unvermittelt bei Blatnik erschienen. Das Fuehrerbild, die deutschen Aufschriften, die Aushangkastenscheibe (Steirischer Heimatbund) und die fast vollbestaendige 100 baendige Volksbuecherei (Wurf in den Bach) wurden vernichtet. Auch bei Blatnik wollte man durchaus den Lehrer finden. Die Bande, in die verschiedensten Uniformen gekleidet, wurde auf 800 – 1000 Mann gezaehlt. Unter ihr befanden sich Frauen, Jugendliche und auch ein Kleinkind (?). Sie fuehrten nicht nur Maschinenhandwaffen, sondern auch Geschuetze und Granatwerfer mit sich, die von mehreren Tragtieren (Muli) getragen wurden. Auch aus dem Bergamaskergraben ergoss

8. Mrliška matična knjiga (MMK) Laško 1944, str. 28, 30–35, 39, 48

9. Živi zid, Celje, „Savinjski vestnik“ 1952, str. 39–50. Ta odstavek je bil objavljen tudi v Celjskem zborniku 1951, str. 206–212 in v zborniku Rimske Toplice v borbi in svobodi, Rimske Toplice, ZB 1954, str. 24–34 obakrat z naslovom Zaseda na Gračnici; tukaj je citirano po celotni izdaji v knjigi

10. Med proletarci, Lj., Mladinska knjiga 1953, str. 31–32

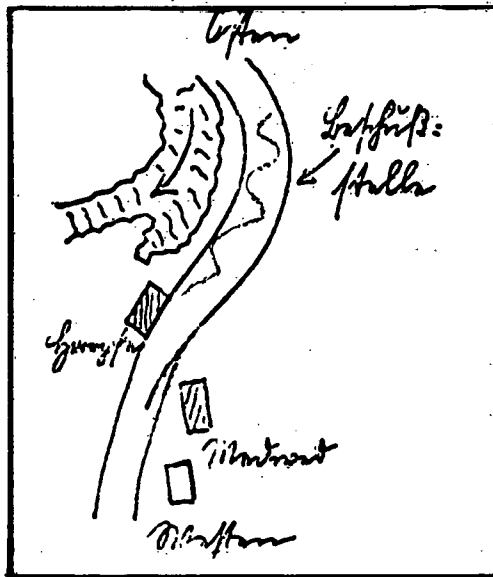
11. Komisarjevi zapiski II., Lj., MK 1959, str. 60–62

11a. Herman Slamič-Urh: S Štirinajsto na Štajersko, Primorje, list del kolektiva SGP „Primorje“, Ajdovščina VI/1964, št. 24 (31.X), str. 7.

11b. Janez Sever: Eden iz „živega zidu“, Celjski tednik XVI/1964, št. 5 (7. II.), str. 10, odslej P. Deželak

sich eine Bandengruppe in den Graschnitzgraben und zog jenseits den Hoehen um Walchendorf zu. Das gleiche Ziel hatte auch der Haupttross, der nach Saettigung (bezahlt wurde mit deutschem Geld) nach und nach von Blatnik aufbrach.

Zur Sammlung der Wehrmannschaft, die um 1/2 15 Uhr beim Graschnitzgrabenausgang erfolgte, kam nun die Schuljugend zurecht. Die Maedchen gingen weiter, waehrend sich die Knaben diese Sache nicht entgehen liessen. Als um etwa 1/2 16 Uhr der Marsch durch den Graben begann, ahnte man nicht, dass die Hoehen bei Blatnik bereits vom Feinde besetzt waren. So waren dann auch die Wehrmannschaft und die mit ihr gehenden Knaben in dem Strassenstueck Wodischek – Blatnik (Kilometer 9 – 8 1/2) dem Beschuss ausgesetzt, der auch tatsaechlich mit ganzer Schaerfe einsetzte.

Obwohl sich Gross und Klein (die Wehrmannschaft soll Bundesfuehrer Steindl befehligt haben) sofort in Deckung brachte, hatte das Geschehen ueberaus traurige Folgen. Nachstehend die Liste der Getroffenen.

16 Uhr 15 – 16 Uhr 30'

1. Johann Lapornik, 13 J. alt, wohnhaft in Gem. Gairach, Bergamasker 25. 1. Klasse, wurde mehrfach getroffen und starb binnen kurzer Zeit an Ort und Stelle (Verblutung). Er wurde am Dienstag 15. 2. in aller Stille im Friedhof zu Walchendorf beerdigt.

2. Peter Deschelak, 14. Jahre alt, wohnhaft in Gem. Roemerbad, Schloßbach 18, 2. Klasse, wurde 4 fach verwundet (beiderseitiger Beindurchschuss, linksseitiger Armdurchschuss und Handverwundung links). Er wurde mit dem Rettungswagen nach Cilli gebracht.

3. Johann Hlisch, 13 J. alt, wohnhaft in Gem. Gairach, Bergamasker 20, 1. Klasse erlitt einen rechtsseitigen Brustdurchschuss. Er kam ebenfalls in das Krankenhaus Cilli.

4. Johann Poschin, 13 J. alt, wohnhaft in Audoerfl 48, 2. Klasse, erhielt einen linksseitigen Knieschuss, der vermutlich auch die Unterschenkelknochen getroffen hat.

Der Knabe wurde in haeusliche Pflege genommen. Sein Zustand ist aber ernst, dacher ist mit der Einlieferung in das Krankenhaus Cilli zu rechnen.

5. Anton Belej, im 14 Jahre, wohnhaft in Gem. Gairach, Bergamasker 37, 1. Klasse erhielt 2 Geschossplitter in die rechte Wange, von denen der eine selbst herausheilte, waehrend der zweite einer Arzthilfe bedarf. Belej wurde durch die Verwundung nicht bettlaegerig.

Die anderen 15 – 20 Kinder kamen aus dem Geschosshagel heil heraus. Die Lehrkraft, Wohnhaft in Schuhstoeckelwerk weilte von 16 Uhr an beim Schuhmachermeister Senitza, um einen Schaden an der Radbereifung beheben zu lassen. Die Bewegung einer Wehrmachtgruppe (mit Geschuetz) am rechter inneren Sannbogen wurde als Vorsichtsmassnahme gedeutet. Als nach 16 Uhr die lebhaft Schiesserei begann, waehnte man die Schulkinder laengst aus der Gefahrenstelle. Erst das Erscheinen von 5 verschuecherten Kindern, die auf Geheiss der Wehrmannschaft den Heimweg nicht mehr fortsetzen duerften, liess Boeses ahnen. Die 5 Kinder wurden von Frau Josefa Dremschak ueber Nacht behalten. Die Lehrkraft aber machte sich ungesaeumt daran, den Verbleib der Schulkinder zu ermitteln. Wegen der Gefaehrlichkeit wurde dem Lehrer der Gang durch den Graschnittgraben vom Posten verwahrt. Somit blieb nur eines: Auf das gute Glueck zu hoffen!

Da die Partisanen nach dissem Vorfalle ihren Weg ueber Walchendorf nach Norden fortsetzten, konnte die Wehrmannschaft in den Abendstunden den Raum Blatnik Beziehen. Wohl die meisten den Bewohner legten sich unausgekleidet zu Bett, doch verlief die Nacht „ohne Schuss“.

Am Sonntagmorgen um 1/2 8 Uhr sprach der Lehrer bei Frau Dremschak wegen der 5 naechtighenden Kinder vor. Diese hatten sich jedoch schon um 7 Uhr auf den Heimweg begeben, der auch keine Hindernisse bot. Der Lehrer ging nun den Graben durch mit der Absicht, bei Blatnik etwas ueber die anderen Kinder zu erfahren. Innerhalb der Kampfstaette des Vortages angelangt, wurden wieder Schuesse aus den Waeldern gehoert, die eine Umkehr fuer ratsam hielten.

Den Sonntag ueber gab es viele Geruechte, die den wahren Sachverhalt arg verschleierten. Der Lehrer stellte sich daher am Sonntag Nachmittag der Ortsgruppenfuehrung in Steínbrueck zur Verfuegung. Am Montag Nachmittag besah sich der Lehrer das Schulgebäude um festzustellen, ob an ihm Schaden angerichtet wurde. Er beschraengte sich nur auf die vorerwaehnten Einstieg in den Keller (Zertruemmung von 2 Scheiben) und auf den Raub der Tragbahre.

Am Dienstag besuchte der Lehrer seine 2 verwundeten Schueller im Krankenhaus Cilli. Sie machten einen beruhigenden Eindruck.

Am Donnerstag wurde die Lehrkraft fermmuendlich nach Trifail (Kreisfuehrung) berufen. Am Bahnhof Roemerbad kam sie mit dem Kámeraden Reiter (Marg.-Roemerbad) zusammen und erfuhr von dem Geschimfe der Leute, die sich diesmal gegen den Lehrer nach dem Worte: „Richtet den Erschlagenen“ stellten – In Trifail wurde der Lehrkraft erkláert: 1. Da die Sicherheit fuer sie nicht mehr vorliegt, wird die Schule Audoerfl gesperrt. 2. Der Lehrer uebernimmt die Schule in Kumberg (seit 12. 10. 1943 ohne Unterricht) und auch die Ortsgruppenfuehrerstelle. 3. Alles Wertvolle,

darunter auch Schreibtisch, Kaesten, Bett ist aus der Schule Audoerfl in die Schule Lak za ueberstellen. Die letzte Forderung wurde am Dienstag den 22. 2. 1944 erfuehlt.

Damit ist fuer diesmal die Schule Audoerfl zur Ruhe gegangen. Der 12. 2. 1944. hat dem lebhaften Schulbetrieb ein unerwartet jaehes Ende gebracht. Nur wenige Tage fehlten noch bis zum vollen Jahre der Wiederaufnahme des Unterrichtes durch den Schreiber dieser Zeilen. Trotz der Haerte war es fuer die Lehrkraft ein freudiges Jahr, dem noch eines oder mehrern solcher Jahre folgen haetten koennen. Die Schule Audoerfl bildete gleichsam einen Stuetzpunkt fuer die Jugenderziehung. Schueller aus 4 Gemeinden (neben Steinbrueck noch aus Roemerbad, Gairach, Tueffer) besuchten sie und fuer die geschlossenen Umgebungsschulen Walchendorf, Leonhard und Henina musste die Schule Audoerfl die Erziehungsstaette ihrer Schueller werden. Nun ist der Mittelpfeiler auf der 17. Kilometer langen Strecke Roemerbad – Gairach (von Schule zu Schule) herausgebrochen, doch auch dieser Uebelstand wird nicht von Dauer sein.

„Wenn die Siegesglocken erklingen und das deutsche Volk und seine Mitkaempfer ihre Herzen oeffnen werden, um ihrem Herrgott zu danken, dann weiten sich auch die Pforten der Schulen, damit sie die Jugend zu dem Bilden, was nottut, zum „Deutschland von Morgen“.

Dass sich dann auch die Schule Audoerfl wuerdig in die Kette der Erziehungsstaetten des steirischen Unterlandes einreihet, ist nicht nur mein Wunsch, sondern noch mehr meine Ueberzeugung“

Heil Hitler!
22. 2. 1944

Sepp Lautischer

Prehod partizanov (12. 2. 1944)

Nekaj dni pred 12. 2. 1944 so se nabrale vesti o bližajočih se bandah. Učiteljstvo s Planine in iz Jurkloštra je že bilo na varnem. Pritisnilo je grdo, viharno zimsko vreme in prineslo glede band marsikaj dobrega in slabega.

Ob koncu polletja (z razdelitvijo spričeval) je bilo za soboto 12. 2. določeno predvajanje šolskega filma. Zaradi pretirane uradne tajnosti ni šolski vodja niti na ta dan, ko so se partizani že zbirali na Okroglici za odhod skozi Lokavec (proti severu), dobil nobenega uradnega poziva (županstvo, žandarmerija, šolska uprava), naj takoj zapre šolo. Ob 3/4 na 12 je šel 2. razred v dvorano za predvajanje v tovarno podpetnikov, kamor je končno prišlo približno 60 otrok. Filmska predstava je trajala od 3/4 na 13 do 14.25. Ob tem času so se učitelj in šolarji razšli brez zle slutnje.

Medtem so prispele že 3 partizanske skupine skozi zgornjo grapo v Lokavcu, po poti Kokotec-Mirč-Tašker in skozi grapo Vočne na prostor šola – Pavlič. Šolar Alojz Dežan je bil priča teh dogajanj. Poskus, da bi vdrli v šolsko poslopje, so opustili, ker ni bilo nobenih znakov o navzočnosti učitelja.¹² Nasilno so odprli eni kletno okno in vstopili v klet ter od tam odnesli nosilnico (šolski inventar). Ob 14. uri se je celotna skupina, povečana še s skupino od Sv. Kolomana, nenadoma pojavila pri Blatniku. Uničili so Hitlerjevo sliko, nemške napise, šipo na izvesni omarici (Štajerska domovinska zveza) in

12. Terčak: „Hoteli smo obiskati švabskega učitelja, toda pouka danes ni bilo.“ (str. 41)

skoraj celoten fond 100 zvezkov obsegajoče ljudske knjižnice (pometali v potok).¹³ Tudi pri Blatniku so hoteli po vsi sili najti učitelja. Banda je bila oblečena v najrazličnejše uniforme in je štela 800 – 1000 ljudi. Med njimi so bile ženske, mladinci in celo en otročiček (?). S seboj so imeli ne samo strojno ročno orožje, temveč tudi topove in minomete, ki jih je nosilo več tovornih živali (mule).¹⁴ Tudi po grapi od Paneč se je zlila ena banditska skupina v sotesko Gračnice in se na drugi strani povzpela po pobočjih proti Lažišam.¹⁵ Isti cilj je imela tudi glavna skupina, potem ko se je nasitila (plačali so z nemškimi denarjem) in polagoma odhajala od Blatnika.¹⁶

Šolska mladina je ravno prišla na konec soteske Gračnice v trenutku, ko so se tam ob 1/2 15 uri zbirale enote vermanšafta. Deklice so šle naprej, medtem ko dečki niso pustili, da bi jim kaj ušlo. Ko se je okrog 1/2 16 začel pohod po soteski, ni nihče slutil, da je pobočja pri Blatniku že zasedel sovražnik.¹⁷ Tako so bile enote vermanšafta in dečki, ki so šli z njimi, na cestnem odseku Vodišek-Blatnik (km 9-8 1/2) izpostavljeni obstreljevanju, ki se je dejansko z vso silo začelo.¹⁸

13. Terčak: „V gostilni je bila pisarna Heimatbunda. Ker smo rabili papir in pisarniške potrebščine, smo vzeli vse to s seboj. Od tega dne niso imeli več Lokavčani pisarne Heimatbunda, kakor tudi ne nemške knjižnice, ki naj bi Lokavčane izobrazila v višjo raso, in jih prepojila s firerjevimi idejami. Vso to navlako smo pometali v Gračnico.“ (str. 42) Muehleder: „Med odhodom skozi Lokavec, občina Zidani most so banditi uničili okrog 100 knjig vaške knjižnice, zbranih v prostorih gostilne Marije Blatnik. Knjige so vrgli v potok Gračnica. Razbili so tudi napise Heimatbunda in urada za prehrano. V gostilni so razbili sliko firerja in lončke s cveticami.“
14. Kronist je precej točno uganil številčno stanje in oborožitev divizije, prim. V. Avbelj-Rudi, dalje štab XIV. divizije str. 44–46. in L. Ambrožič–Novljan: Pohod Štirinajste, str. 138
15. Da se je divizija pomikala v treh kolonah, sicer nihče od poročevalcev posebej ne omenja, toda pri treh brigadah je to razumljivo. Tista kolona, ki je po tem poročilu šla skozi Paneče, se torej ni ustavila v gostilni Blatnik. T. Vidmar poroča, da je bila v zasedi prodi Jurkloštru Bračičeva brigada (str. 276), torej se je ta pomikala skozi Paneče.
16. Terčak: „Po cesti, ki vodi iz Rimskih Toplic, so pripeljali kakor nalašč voz piva . . . Z nami je bil tudi podpolkovnik Luka, narodni heroj. Potegnil je denamico, nabito polno z nemškimi markami ter odkupil vse pivo, da bi se fantje odžejali po težki, naporni poti. Kolona se je vrstila za kolono mimo voza. Vsak borec je dobil pollitrsko steklenico piva.“ (str. 42) – Hace: „Z Luko sva stopila v neko gostilno na križpotju in kupila vse vino za naše borce. Nekateri so pili raje pivo. Pijačo smo nesli tudi na položaj Badovinčevemu bataljonu.“ (str. 60) Slamič: „Na cestnem križišču v Gračnici, skozi katero teče potok istega imena, pred gostilno, ki je bila na drugi strani potoka, je stal kmečki voz, natovorjen z zaboji piva v steklenicah. Domačini so ponujali mimoidočim partizanom staklenice, napolnjene z laškim proizvodom.“
17. Treeck: „Deli vermanšafta pod vodstvom zveznega vodje Steindla, ki so bili s posebnim vlakom pripeljani v Rimske Toplice, so ob 15.30 uri na poti v dolino Gračnice, 2 km vzhodno od Parašuha, nenadno naleteli na močno banditsko skupino, ki se je pomikala proti zahodu“ (str. 364-365) – Woerndle navaja enote vermanšafta in sicer: 1., 2., 3. in 4. alarmna četa Maribor–okolica, 1., 2. in 3. alarmna četa Maribor–mesto, 1. in 2. alarmna četa Celje–vzhod ter 2. alarmna četa Brežice. Ta spopad imenuje „spopad ob srečanju“ (Begegnungsgefecht)
18. Štab XIV. div.: „Nemci so pred kolono vodili ca. 15 otrok, od katerih so bili 3 ranjeni.“ (str. 46) – Muehleder: „Okrog 14.30 ure je bila vermanšaftska skupina kakih 200 mož na poti iz Rimskih Toplic proti Jurkloštru. Ko se je približala gostilni Marije Blatnik v Lokavcu, je bila njena zavarovalna patrolja napadena s treh strani. Banditi so streljali nanjo iz tamkajšnjih, na obeh straneh zasedenih višin. Z izvidniško patroljo je bila na poti tudi skupina otrok, ki je v tovarni podpetnikov v Gračnici prisostvovala neki filmski predstavi.“ – Terčak: „Prvi bataljon Serčerjeve brigade je bil določen za zasedo v soteski, po kateri pelje cesta proti Rimskim Toplicam, dokler divizija ne prekorači ceste. Komandant Badovinac in politikomisar Martin sta razporedila bataljon na obeh obronkih nad cesto. V zasedi nas je bilo sto pet mož s štirimi mitraljezi . . . S ceste nas ni bilo mogoče opaziti . . . Okrog pol štirih popoldne je šlo po vsem bataljonu, raztresenem po obeh pobočjih, rahlo, pritajeno šepetanje. Najbolj izpostavljene naše

straže so že videla prve švabske patrolje in so dale dogovorjeni znak . . . Približno dva kilometra pred sotesko so se švabski avtomobili ustavili. Pot v sotesko so nadaljevali peš. Že smo tudi mi v zasedi videli prvo pomikajočo se kolono . . . Bil je grozen pogled, ki je vsakega borca pretresel do dna duše . . . Švabska predhodnica, močna okoli sto petdeset mož, je bila obdana s šolsko deco iz Lokavca. Nemci so jih zbrali v Rimskih Toplicah in jih vlekli s seboj. Obdali so se z živim zidom naših slovenskih otrok, ki naj v primeru napada zaščitijo s svojimi telesi esesovsko svojat. V strahu in trepetu, vsi objokani, so korakali otroci na vsaki strani ceste. Po sredi ceste pa je šla švabska predhodnica.“ (str. 43–44) „Šolska deca, ki je stopala na čelu kolone in ob straneh, je v smrtnem strahu dosegla mostiček. Bila je rešena“ (str. 46) – Strle: „Šli smo preko Sv. Lovrenca, mimo sv. Kolomana ter pri Zagračnici prekoračili cesto. Prehod ceste so proti Rimskim Toplicam zavarovale enote Šerčerjeve brigade, a proti Jurkloštru enote Bračičeve brigade. Istočasno, ko so naši zavzeli položaje, so prišle po cesti iz Rimskih Toplic močne enote nemške vojske in Wehrmannschafta. Kakor se je pozneje izvedelo, je bil na čelu teh enot sam „Bündesführer“ Steindl. Seveda se nas Nemci sredi dneva niso nadejali in zato so nepričakovano padli pod močan ogenj naših strojníc in pušk. Na bojišču je obležalo veliko število mrtvih in ranjenih. Med tem je kolona naše divizije hitela s povečano hitrostjo v breg proti Homu. Nemci so se tega menda jasno zavedali in so tako skušali na vsak način prebiti našo zasedo. Da bi dosegli ta svoj cilj, so napravili peklenški načrt. Nalovili so večje število otrok – šolarjev in jih gonili pred seboj. Tako so se hoteli zaščititi pred našim ognjem, na drugi strani pa prikazati štajerskemu ljudstvu, kako „partizani pobijajo nedolžne otroke“. Toda podli in nizkotni načrt se jim ni posrečil; res pa je, da so naši borci imeli precejšnje neprijetnosti. Pa kaj so hoteli. Morali so odpreti ogenj, čeprav so bila v nevarnosti življenja naših najmanjših. Da, težko je bilo trebiti med otroke pomešane Švabe. Ni mi podrobno znano kako se je pozneje izteklo s temi otroki, vem le, da so Nemci tukaj utrpeli velike izgube . . .“ (str. 31) – Hace: „Popoldne smo se spustili proti Rimskim Toplicam. Na križpotje smo poslali komandanta Badovinca, ki je dobro pregledal poti in z bataljonom zasedel cesto in globoko sotesko blizu Rimskih Toplic. Kmalu smo zaslišali streljanje. Badovinac se je udaril z Nemci. Z Luko sva stopila v neko gostilno . . . Opazila sva, kako so spodaj na cesti zmedeno tekali Nemci. Kmalu je streljanje prenehalo. Zaslišali smo presunljivo vpitje. Izza ovinka so prihiteli šolski otroci. Držali so roke kvišku in strahvito jokali. Nemci so jih gnali pred seboj, da bi jih zaščitili. Ta nečloveški prizor me je pretresel. Videl sem dosti mrtvih in ranjenih borcev in se temu privadil, toda kaj takega še nisem videl. Nekateri otroci so imeli okrvavljene prste. Naše bolničarke so prihitеле k njim, jih odpeljale v toplo gostilniško sobo in jih obvezale. Opazil sem, da so se bali nas in Nemcev. Šele ko so videli, da jim pomagamo, so se nekoliko pomirili. Toda še vedno so drgetali od mraza in strahu in lezli vase. Dva dečka sta imela prestreljene klobuke kakor Poljančev Cenček v Meškovihi mladinskih spisih.“ (str. 60–61) Slamič: „Nasproti gostilne, v smeri proti severu, je bil tretji krak ceste na tem križišču. Od tu se pride v Rimske Toplice. 100 m od križišča v mali soteski smo postavili zasedo 1. bataljona Šerčerjeve brigade, ki je imela med skalami krasen položaj. Na levi in na desni sta bila postavljena po en puškomitraljez in po en vod puškarjev. V slučaju potrebe je bila borcem dana možnost umika brez vsake izgube. Po tej cesti sta prišli iz Gračnice dve mladi dekleti, ki sta nam razodeli, da se pomika iz Rimskih Toplic močna kolona, najbrže cel regiment švabov. Luka je takoj stopil v akcijo. Zasedo je pojačal s tem, da ji je dodelil še štiri mitraljeze, desno in levo od ceste po dva. Komandantu Bračičeve brigade pa je naročil, da njegova edinica zavzame položaje nad cesto in vzporedno z njo, proti Rimskim Toplicam. Z nestrpnostjo so borci pričakovali prvi strel zasede, kajti ta bi pomenil signal za napad vzdolž ceste. Toda signala dolgo ni bilo slišati, vzrok temu je bila švabska nečloveška zvijača, ki so se jo ta dan poslužili, da bi ohranili svoja življenja. Po dolini v smeri proti Gračnici se je počasi plazila močna kolona fašistov. Pred njo so vsi prestrašeni hodili otroci, ki so jih Nemci mobilizirali v šoli. Ti naj bi bili zid, živi zid, ki naj bi ščitil okupatorske živali v človeški podobi. Ti brezsrčneži, katerim je bilo človeško življenje brez vrednosti, so sedaj hoteli žrtvovati nedolžne otročiče, da bi na ta način uničili odpor partizanov. Otroci naj bi s svojimi šibkimi slovenskimi prsmi ščitili to okupatorsko zverinsko golazen. Toda ta nečloveška zvijača se je izjalovila. Partizani so se sicer zgrozili nad tem zverinskim pojavom, toda glave niso izgubili. Pustili so švabom, da so prispeli čisto blizu in z dobro namerjenimi strelji, preko glav teh preplašenih in nedolžnih otrok, trebili sovražne vrste. Po celi dolini so odmevali glasovi dolgih rafalov in posameznih strelav pušk in dim se je mešal z meglo, ki je ležala nad dolino Savinje. Med streljanjem se je slišalo jokanje otročičev in zverinske glasove ranjenih fašistov. Že se je mračilo, ko je boj ponehal. Nemci so se v neredu umaknili na

Čeprav je šlo veliko in malo (baje je poveljeval enotam vermanshafta zvezni vodja Steindl¹⁹) takoj v kritje, je imel dogodek skrajno žalostne posledice. Sledi seznam zadetih:

16^h 15' – 16^h 30':

1. Ivan Lapornik, star 13 let, stanujoč v obč. Jurklošter, Paneče 25, 1. razred, je bil večkrat zadet in je kmalu na mestu umrl (izkrvavitev). V torek 15. 2. so ga na tistem pokopali na pokopališču v Lažišah.²⁰

2. Peter Deželak, star 14 let, stanujoč v obč. Rimske Toplice, Brodnice 18, 2. razred, je bil štirikrat ranjen (prestreljeni obe nogi, prestreljena leva laket in rana na levi roki). Z rešilnim avtom je bil prepeljan v Celje.^{20a}

3. Ivan Hliš, star 13 let, stanujoč v obč. Jurklošter, Paneče 20, 1. razred, je dobil strel skozi desno stran prsi. Prav tako prišel v bolnišnico Celje.

4. Ivan Požin, star 13 let, stanujoč v Lokavcu 48, 2. razred, je dobil strel v levo koleno, verjetno zadeta tudi leva golenica. Dečka so vzeli v domačo oskrbo. Njegovo stanje je pa resno, zato je treba računati, da ga bodo prepeljali v bolnišnico Celje.

5. Anton Belej, v 14. letu, stanujoč v obč. Jurklošter, Paneče 37, 1. razred, je dobil 2 drobca strela v desno lice, od teh je enega sam izgrebel, medtem ko je za drugega potrebna zdravniška pomoč. Belej zaradi rane ni ležal.²¹

Drugih 15 – 20 otrok je prišlo nepoškodovanih iz toče strelav.

Učitelj, ki je stanoval v tovarni podpetnikov, je bil od 16. ure pri čevljarskem mojstru Senici zaradi popravila gume pri kolesu. Premikanje vojaške skupine (s topovi) na

novе položaje bliže Toplicam in utihnili, otroci pa so pribežali v Gračnico.“ (gl. op. 11a) P. Deželak: „12. februarja pred 20 leti nas je nemški učitelj iz Lokavca peljal v Rimske Toplice oz. nekdanje lesno skladišče, gledat propagandni nemški film. Po predstavi smo se otroci vračali po soteski Gračnice proti domu. Malo pred Medvedovo gostilno (prav: domačijo, op. M. R.) so nas dohiteli nemški vojaki. Pograbili so vsak enega in nas začeli kot ščite porivati pred seboj. Nismo razumeli, kaj se dogaja. Začeli smo jokati in se upirati. Mene je pograbil visok, mrk vojak, mi zvil roko in me tiščal pred seboj. Naenkrat je naš jok prekinil rezek žvižg. Nato vzklik: „Otroci, bežite“. Potem je zagrmelo. Skupaj z vojakom sem padel na travnik ob Gračnici... Vse naokrog je pokalo, ropotalo, ljudje so padali, nato me je nekaj dvignilo.“

19. Steindlovo poveljevanje izpričuje polkovnik Treeck (gl. op. 16), poročilo štaba XVIII. polka deželnih strelcev (str. 322 in naša op. 23) in poročilo o akciji bojne skupine majorja Winklerja (Zbornik–VI–11–str. 382)

20. Mrliška matična knjiga Laško 1944 ima to smrt opisano pod št. 28. Po teh podatkih je bil Ivan Lapornik rojen 27. V. 1931 kot sin Jerneja Lapornika in Frančiške, roj. Knez. S pripombo „ustreljen od banditov“ navaja knjiga, da je smrt nastopila okr. 15. ure zaradi strela v prsi v bližini hiše Vodiško št. 12.

20a. P. Deželak: „Hlače na obeh stegnih so bile preluknjane, skozi obe nogi sem bil prestreljen. Ne vem, kako sem uspel stati. Spominjam pa se še, da sem takoj nato, ko sem prilezel na cesto, zopet padel... Nato me je neka partizanka–bolničarka dvignila v naročje in me odnesla v gostilno, kjer me je obvezala. Šele takrat sem ugotovil, da imam prestreljeno tudi roko. Ko sem se ponovno zbudil na klopi v gostilniškem vrtičku, je nekaj curjalo name. Pogledal sem kvišku in uzri tri nemške vojake, ki so si ožemali povojnice name. Nato so me odpeljali v bolnico.“

21. V. Avbelj–Rudi in T. Vidmar šolskih otrok ne omenjata, štab XIV. div. poroča o 3 ranjenih in ne omenja mrtvega šolarja (gl. op. 18), Muehleder poroča o enem ubitem in štirih ranjenih otrocih, medtem ko vsa ostala nemška poročila molčijo o šolarjih. – Terčak: „Dva otroka sta bila težje ranjena in sta umrla. Naše bolničarke so ranjenima malčkoma nudile prvo pomoč.“ (str. 46) Slamič: „Kljub dobro merjenim strelom sta bila 2 otroka lažje ranjena.“ Strle in Hace ne navajata nobenega števila (gl. op. 18). Ob 25-letnici je novinar Peter Kavalar obiskal domove mrtvega in ranjenih šolarjev, vendar obravnava reportaža bolj njihov socialni položaj. Otroci iz Živega zidu, Nedeljaki dnevnik VI/1969, št. 325 (30. XI.), str. 6.

desnem notranjem kolenu Savinje je smatral za varnostni ukrep.²² Ko se je po 16. uri začelo živahno streljanje, je menil, da so šolski otroci že zdavnaj zunaj kraja nevarnosti. Šele ko se je pojavilo 5 prestrašenih otrok, ki na ukaz vermanshafta niso smeli več nadaljevati poti domov, je zaslutil nekaj hudega. Teh 5 otrok je pridržala čez noč gospa Jožefa Dremšak. Učitelj pa se je nemudoma odpravil, da bi dognal, kje so otroci. Zaradi nevarnosti straža ni dovolila učitelju, da bi šel po soteski Gračnice. Tako je ostalo le eno: upanje na srečo!

Ker so partizani po tem dogodku nadaljevali pot čez Lažiše proti severu, so enote vermanshafta proti večeru lahko zasedle prostor okoli Blatnika.²³ Verjetno je večina prebivalcev legla oblečena v posteljo, vendar je noč minila „brez strela“.

V nedeljo zjutraj ob 1/2 8 uri je šel učitelj h gospe Dremšak zaradi 5 otrok, ki so [tam] prenočili. Ti pa so se že ob 7. uri odpravili na pot domov; pot je bila brez ovir. Učitelj je šel sedaj po soteski z namenom, da bi pri Blatniku kaj izvedel o drugih otrocih. Ko je došel na prizorišče spopada prejšnjega dne, so se iz gozda spet slišali strelji, zaradi katerih je bilo bolje obrniti se nazaj.

V nedeljo je bilo slišati razne govornice, ki so hudo zameglile pravi položaj. Učitelj se je v nedeljo popoldne dal na razpolago vodstvu krajevne skupine (Heimatbunda) v Zidanem mostu. V ponedeljek popoldne si je učitelj ogledal šolsko poslopje, da bi ugotovil, če je kaj škode. Druge škode ni bilo kot prej omenjeni vdor v kletne prostore (razbiti 2 šipi) in uplenitev nosilnice.

V torek je učitelj obiskal svoja 2 ranjena učenca v bolnišnici Celje. Napravila sta pomirljiv vtis.

V četrtek je bil učitelj telefonično poklican v Trbovlje (okrožno vodstvo). Na kolodvoru Rimske Toplice se je sešel s kolegom Reiterjem (Šmarjeta-Rimske Toplice) in izvedel o močnem negodovanju ljudi, ki so se tokrat obrnili proti učitelju po besedah: „Udari(te) poraženega.“²⁴ – V Trbovljah so učitelju sporočili: 1. Šola v Lokavcu se zapre, ker učitelj ni več varen. 2. Učitelj prevzame šolo pri Sv. Juriju [Podkum] (brez pouka od 12. 10. 1943) in tudi mesto vodje krajevne skupine [Heimatbunda]. 3. Vse, kar ima kako vrednost – med tem tudi pisalno mizo, omare, posteljo – je treba prenesti iz šole Lokavec v šolo Loka (pri Zidanem mostu). Zадnja zahteva je bila izpolnjena v torek 22. 2. 1944.

22. V. Avbelj-Rudi: „V eni uri iz Celja 30 kamionov. Od 11. na 12. t. m. 7 transportov iz Celja v Brežice. Proga zastražena. V Rim. Toplicah in Laškem imajo topove.“ Štab XIV. div. „... Savinja je močno zasedena...“ (str. 46) – Treeck: „Zaporno črto v dolini reke Save in v dolini reke Savinje so podaljšali od Parašuha do Marijagradca in od tam vzdolž ceste čez Sv. Lenart do Jurkloštra. Dne 12. II. so prispeli v spodnjo dolino Save deli XVIII. SS-oklepne grenadirske divizije.“ (str. 365) – Strle: „Razgled nam je segal prav do Savinje in železnice, kjer smo opazili ogromno sovražnikovega vojaštva, ki se je mrzlično vkopavalo“.
23. Muehleder: „Med spopadom se je večji del banditov, ki so prišli od Okroglice čez Lokavec umaknilo proti Sv. Lenartu na Vrhu“. – Treeck: „Banditi so bili odbiti in pognani v beg proti Lažišam“ (str. 365) – XVIII. polk: „Vermanshaft zveznega vodje Steindla je na cesti od Parašuha pri vasi Škofce nalezela na močnejšo banditsko skupino, ki je morala po poldrugournem boju zapustiti svoje položaje in pobegniti proti Sv. Miklavžu“ (str. 322)
24. Ta stavek je posebno značilen, ker kaže na učiteljev občutek krivde, saj je ves zapis namenjen temu, da bi učitelj dokazal svojo neodgovornost. Izrek „Richtet den Erschlagenen“ je težko prevesti. Če se nanaša na učitelja, bi se v prenešenem pomenu morda glasilo „Udari(te) poraženega“. Bolj bi bil ta izrek razumljiv, ko bi se glasilo „Raecht den Erschlagenen“, torej „maščujte ubitega“ in bi se nanašal na ubitega šolarja.

S tem je šla šola Lokavec za tokrat k počitku. Dne 12. 2. 1944 je nepričakovano končal živahno šolsko delovanje. Le malo dni je še manjkalo do obletnice, odkar je pisec teh vrst zopet začel s poukom. Kljub naporom je bilo to za učitelja razveseljivo leto, ki bi mu sledilo lahko še eno ali več takih let. Šola Lokavec je bila pravo oporišče za vzgojo mladine. Obiskovali so jo šolarji iz 4 občin (poleg Zidanega mosta tudi iz Rimskih Toplic, Jurkloštra, Laškega) in šola Lokavec je morala biti vzgajališče za šolarje zaprtih okoliških šol Lažiše, Sv. Lenart in Henina. Zdaj je porušen osrednji steber na 17 km dolgi progi Rimske Toplice – Jurklošter (od šole do šole), vendar tudi to zlo ne bo dolgo trajalo.

„Ko bodo zazvonili zvonovi zmage in ko bodo nemški narod in njegovi sobojevniki odprli svoja srca, da se zahvalijo svojemu Bogu, se bodo tudi vrata šol široko odprla, da bodo izobraževali mladino za to, kar je nujno potrebno „jutrišnji Nemčiji“.“

Da se potem tudi šola Lokavec častno uvrsti v vrsto vzgajališč Spodnje Štajerske, ni samo moja želja, temveč še bolj moje prepričanje.“

(...) ²⁴a

Heil Hitler!

22. 2. 1944.

Sepp Lautischer

Učiteljev podatek o mrtvem in ranjenih šolarjih je brez dvoma avtentičen, četudi je cilj zapisa v kroniki opravičevanje učitelja. Značilno je, da o okupatorjevih izgubah učitelj molči. Viktor Avbelj–Rudi poroča o najmanj 30 padlih Nemcih, T. Vidmar poroča, da je Šercerjeva brigada potolkla (30) 40 Nemcev in vermanov, ki so prišli iz Rimskih Toplic, ²⁵ štab 14. divizije poroča o 30 mrtvih sovražnikov, ²⁶ Strle piše, da so imeli Nemci nad 40 mrtvih in večje število ranjenih, ²⁷ Slamič poroča celo o več kot 50 mrtvih sovražnikov. Tudi tedanji šolarji so ob proslavi 30-letnice spopada zatrjevali, da so imeli vtis o tolikem številu mrtvih, ker so po cesti vseprek ležali vermani. Nemška poročila pa so glede tega vsa enotna in poročajo o 9 mrtvih in 12 ranjenih, ²⁸ le Muehleder poroča o „več mrtvih“ in „več ranjenih“ vermanih. Pravzaprav pa je bilo mrtvih 10 vermanov, ker tistega vermana, ki je padel v smer proti Jurkloštru, Nemci ne štejejo k drugim, čeprav Muehleder o njem poroča.

Mrliška matična knjiga v Laškem ima vpisane naslednje padle:

Gottfried Leben, obratni tehnik, roj. 8. X. 1905 v Mariboru, Magdalensko predmestje, član stranke, dobil strel v trebuh. ²⁹

Jernej Pleteršek, sedlar in jermenar, roj. 25. VII. 1903 v Mariboru – Studencih, strel v medenico in stegno. ³⁰

Alojz Mrak, tkalec, roj. 5. V. 1910 v Košakih, strelna poškodba vratu in prsi, smrt zaradi izkrvavitve. ³¹

Jožef Tomazič, slikar in pleskar, roj. 17. III. 1903 v Ptujju, strel v glavo. ³²

24a. Kronika ima še odstavek, ki pa ni v zvezi z obravnavanim dogodkom in ga zato izpuščam.

25. str. 276

26. str. 46

27. str. 31

28. Trecek str. 365, XVIII. polk str. 322

29. MMK 1944, št. 30; osmrtnica v Marburger Zeitung (MbgZ) LXXXIV/1944 št. 48 (17.II.), str. 4

30. MMK 1944 št. 31; MbgZ ibid., št. 50/51 (19./20.II.) str. 11.

31. MMK 1944 št. 32; MbgZ ibid., št. 49 (18. II.), str. 4

32. MMK 1944 št. 33; MbgZ ibid., št. 48 (17. II.), str. 4

Alojz Kebrič kleparski pomočnik, roj. 22. VI. 1907 pri Sv. Kungoti, strelna poškodba vratu, smrt zaradi izkrvavitve.³³

Ivan (v mesečnem poročilu in osmrtnici: Viliem) Stanoga, slikarski pomočnik, član stranke, roj. 10. I. 1910 na Tezнем, strel v glavo.³⁴

Dipl. ing. Alfred Busbach, vodja vodstvenega urada II. pri okrožnem vodstvu Heimatbunda v Brežicah, član stranke, roj. 28. IV. 1908 v Gradcu, strel v prsi.³⁵

Vsi navedeni razen Kebriča so omenjeni tudi v skupnem mesečnem poročilu padlih vermanov; v tem poročilu sta omenjena tudi Maks Kitek in Roman Blažič,³⁶ ki sta umrla verjetno v bolnišnici, zato nista vpisana v mrliški knjigi v Laškem. Tako dobimo skupno število 9 padlih. Iz uradnega mesečnega poročila padlih povzamemo, da so bili vsi vermani pripadniki alarmne čete Maribor–mesto, razen ing. Busbacha, ki je vodil brežiško četo. Vodstvo Heimatbunda je za vse omenjene padle objavilo skupno osmrtnico, kjer je naveden tudi Kebrič, ki ga v uradnem mesečnem poročilu ni.³⁷ Vsi mariborski vermani so bili pokopani 18. II. 1944 v Mariboru, ing. Busbach, ki je bil preseljeni kočevski Nemeц, pa 16. II. 1944 v Brežicah.³⁸ Štab 14. divizije navaja v poročilu o teh bojih: „Med drugimi je padel tudi Obersteindleiter, kateremu so napravili zelo slovesen pogreb v Jurkloštru.“³⁹ V opombi k temu stavku je navedeno: „Redakcija ni mogla ugotoviti, za koga gre.“ Poleg tega je navedba, da je več o tem v poročilu stražmojstra Muehledra, vendar v tem poročilu ni ničesar o kakšnem „Obersteindleiterju“. Mrliška knjiga v Laškem nima vpisanega nobenega padlega iz tega spopada, ki bi bil pokopan v Jurkloštru, prav tako nima mrliška knjiga iz Jurkloštra vpisanega iz tistih dni nobenega pripadnika okupatorskih enot.⁴⁰ Iz podatkov, ki so na razpolago, lahko sklepamo, da je štab 14. divizije štel za „Obersteindleiterja“ ing. Busbacha, ki je v mrliški knjigi vpisan kot „Kreisamtsleiter“ in je imel res zelo slovesen pogreb, sicer ne v Jurkloštru, temveč v Brežicah.⁴¹

T. Vidmar poroča, da je zaseda Bračičeve brigade proti Jurkloštru pobila 1 žandarja in mu zaplenila puško. Iz poročila stražmojstra Muehledra izvemo, da je bil ta pripadnik vermanšafte čete iz Rimskih Toplic, ki so ga našli ob cesti 2 km od gostilne Blatnik proti Jurkloštru delno brez uniforme in brez čevljev ter so ga domačini prepoznali kot Ivana Semeta z Vodiškega 7. Na ukaz vodje krajevne skupine Heimatbunda iz Rimskih Toplic dr. Uhljica je bil pokopan v Šmarjeti. Mrliška knjiga v Laškem ima Semeta vpisanega kot pomožnega delavca s Konca 38 (ne z Vodiškega 7), roj. 12. V. 1909 na Ojstrem pri Laškem; knjiga navaja, da je padel 12. II. 1944 približno ob 13. uri blizu Vodiškega „v spopadu z banditi“ in da je dobil strel v zgornjo čeljust.⁴² Čudno je, da Seme kot pripadnik vermanšafte ni v uradnem seznamu padlih in da ga Nemci ne prištevajo k tistim 9 padlim.

33. MMK 1944 št. 34; MbgZ ibid.

34. MMK 1944 št. 35; MbgZ ibid., št. 49 (18. II.), str. 4

35. MMK 1944 št. 48; MbgZ ibid., št. 46 (15. II.), str. 5

36. Befehlsblatt der Bundesfuehrung des Steirischen Heimatbundes 1944, Folge 3 Maerz; osmrtnici Kitek in Blažič v MbgZ št. 49 (18. II.), str. 4–5

37. MbgZ ibid., št. 49 (18. II.), str. 5

38. ibid., za Busbacha št. 46

39. str. 46 in op. 8 prav tam

40. sporočilo matičarja Janka Leskovška 12. II. 1974

41. Das letzte Geleit. Beisetzung des Parteingenossen Alfred Busbach, Rann, MbgZ ibid., št. 49 (18. II.), str. 3

42. MMK Laško 1944, št. 39

V tem prvem delu spopada niso imeli partizani nobene žrtve.⁴³ Učitelj je z navedbo časa 16.15–16.30. mislil seveda samo prvi del, v katerem je bila uničena oz. onemogočena predhodnica vermanskafta.⁴⁴ O drugem delu spopada učitelj nič ne poroča, čeprav je v kroniko narisal skico prvega dela spopada; tam je označena Medvedova domačija, ki je omenjena v nemškem uradnem poročilu o drugem delu spopada.⁴⁵ Kljub skopim podatkom v tem nemškem uradnem poročilu pa verno iz Terčakovih spominov, da se je vnel hud boj, ker je kolona vermanov, ki je bila mnogo številnejša in je imela težje orožje kot partizanska zaseda, zavzela višje ležeče položaje nad zasedo.⁴⁶ Štirinajsta divizija je tedaj že prešla Gračnico, zato se je tudi partizanska zaseda začela umikati.⁴⁷ Pri tem so imeli partizani nekaj žrtev, vendar učiteljevo poročilo ne omenja Ilija Badovinca, čeprav so ga Nemci pokopali na kraju smrti. Radijsko sporočilo V. Avblja–Rudija poroča o 4 mrtvih in 1 ranjenem, T. Vidmar beleži v svojem dnevniku 1 mrtvega (komisarja bataljona) in 2 težko ranjena iz Šerčerjeve brigade in 1 ranjenega iz Bračičeve brigade, o komandantu 1. bataljona Šerčerjeve brigade Iliju Badovincu pa piše, da je pogrešan.⁴⁸ Štab 14. divizije poroča o treh mrtvih in omenja med njimi komandanta bataljona Ilija Badovinca.⁴⁹ Nemški žandarmerijski stražmojster Muehleder poroča, da so v Gračnici našli truplo „nekega bandita“, ki ni imel pri sebi dokumentov. Po nalogi gestapa iz Trbovelj so ga 14. II. fotografirali in na mestu pokopali. Da je bil to Ilija Badovinc, poroča v svojih spominih več udeležencev pohoda.⁵⁰ V Vidmarjevem dnevniku omenjeni padli komisar bataljona je Mihael Srpčič–Martin, prav tako iz 1. bataljona, ki je bil v zasedi.⁵¹ Tretji med padlimi je bil Engelbert Ciuha–Ivo,⁵² ki je skupaj s Srpčičem pokopan na pokopališču v Lažišah (Sv. Miklavž nad Laškim)).⁵³ Čudno je, da Nemci kljub svoji natančnosti omenjenih treh padlih partizanov niso vpisali v mrliško knjigo. To je čudno zlasti glede Badovinca, ki so ga sami pokopali, saj so iz bojev naslednjega dne (13. II. 1944) vpisali v mrliško knjigo dva neznanca borca 14. divizije, ki sta padla pri Sv. Petru.⁵⁴ Treeckovo poročilo govori o „velikih izgubah banditov“ tega dne, kar je seveda pretirano, le podatek o „hudem boju, ki je trajal do mraka“,⁵⁵ bo držal.

43. Terčak: „Švabi niso odgovarjali, niti en strel ni počil proti našim položajem“ (str. 46)

44. Terčak: „Prvi del borbe je bil končan. Trajal je pet do šest minut. Zaseda je prerezala pot Švabom. Prvi del povelja je bil izvršen. Vsa njihova predhodnica kar jih je ostalo živih, teh pa je bilo malo, se je kopala v ledeni Gračnici. Na cesti pa so se motno lesketale švabske brzostrelke in puške, ki so jih odmetali Frici.“ (str. 46)

45. Muehleder: „Moštvo vermanskafta se je za tem umaknilo na kmetijo Alojza Medveda v Lokavcu šte. 44, od koder je sprejelo boj z banditi.“

46. Terčak: „Švabi so imeli velikansko premoč v težkem orožju. Z vsakim trenutkom so nas močnejše napadali (str. 46)

47. Terčak str. 46–47

48. str. 276–277

49. str. 46

50. Terčak str. 47; Sterle str. 31; Hace str. 61–62; T. Vidmar: Kako je padel Badovinc, Celjski tednik XVI/1964, št. 6 (14. II.) str. 3. Na Badovinčevem grobu je ZZZ Rimske Toplice postavila spomenik, gl. sliko v zborniku Rimske Toplice v borbi in svobodi str. 33

51. Terčak str. 47–48; Sterle str. 31

52. Hace poroča o komandirju Janezu, ki so ga težko ranjenega nesli proti Lažišam, kjer je umrl, star okrog 26 let (str. 62)

53. Podatki o Srpčičevem in Ciuhovem grobu so vzeti iz albuma, ki ga hrani občinski odbor ZZZ Laško.

54. MMK Laško 1944, št. 68–69.

55. str. 365

Učiteljeva kronika o spopadu s partizani torej ni niti zabeležila vseh dogodkov, ki so se 12. II. 1944 odigrali v soteski Gračnice. Kot že omenjeno, je zapis nastal z očitnim namenom, da bi učitelj odvrnil od sebe ljudsko jezo in se opral pred zgodovino. Primerjava z drugimi podatki, ki so na razpolago, nam pokaže, koliko temu zapisu lahko verjamemo.

V op. 17, 22 in 23 je navedeno v tam citiranih nemških dokumentih krajevno ime Parašuh. Danes skoraj nihče od domačinov ne ve več, kaj bi to pomenilo, le najstarejši prebivalci se spominjajo, da so pred I. svetovno vojno tako rekli mlinu na levem bregu Gračnice v bližini njenega izliva v Savinjo. Že v zadnjih letih avstroogrške monarhije ni bilo v mlinu več lastnika s tem priimkom, le mlinu so še rekli tako. Ta naziv je prišel v avstroogrške vojaške specialke (prvi podatek je iz leta 1881) in je kot krajevno oz. ledinsko ime napisano tako, da izgleda, kakor da se tako imenuje kraj ob izlivu Gračnice v Savinjo. Ta podatek so prevzele nato vse poznejše avstroogrške specialke in po njih tudi nemška iz leta 1943. Na teh zemljevidih je povsod napisano Parašuh (tako je tudi v Zborniku), čeprav pravijo stari ljudje Parašuh. Nemci so seveda v svojih poročilih to navajali kot kraj ob izlivu Gračnice; jugoslovanske specialke pa imajo na tem mestu napisano krajevno ime Gračnica.

DOKUMENT O OKUPATORJEVIH OPERACIJAH V SLOVENIJI LETA 1944

Tone Ferenc

V fondu glavnega personalnega urada SS, ki ga hrani Berlin Document Center v Zahodnem Berlinu, je tudi osebna mapa višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju, policijskega generala Erwina Roesenerja. Ta je bil na navedenem položaju od srede decembra 1941 pa vse do zloma nemškega rajha v maju 1945; leta 1946 ga je vojaško sodišče v Ljubljani kot vojnega zločinca obsodilo na smrt in je bil obešen. Med drugimi zanimivimi dokumenti v njegovi osebni mapi je tudi predlog, da bi ga odlikovali z visokim odlikovanjem — z nemškim križcem v zlatu. Za zgodovinarja narodnoosvobodilnega boja je zanimiva predvsem utemeljitev, v kateri so na kratko opisane najpomembnejše operacije proti NOV Slovenije v letu 1944, ki jih je Roesener kot poveljnik tako imenovanega operativnega štaba za boj proti tolпам (Fuehrungsstab fuer Bandenbekaempfung) v Ljubljani zasnoval ali celo osebno vodil.

Že dokument sam — utemeljitev predloga za odlikovanje — je take narave, da je treba gledati na podatke, ki jih navaja, zelo kritično in preverjati s pomočjo drugih podatkov. Vendar pa so v njem tudi podatki, ki jih nikakor ni mogoče dobiti iz drugih, do sedaj znanih ali dosegljivih virov. Posebno vrednost pa vsekakor pomenijo skice za posamezne operacije, ki so jih priložili k utemeljitvi v dvojniku. Zato bomo v opombah opozorili na posebno zanimive podatke, navedli literaturo ali vire, ki obravnavajo posamezne operacije, in opisali skice.

Kot vsak dokument, ima tudi ta svojo zgodovino. Ni še znano, zakaj so visoki nacistični funkcionarji začeli v letu 1944 Roesenerja vrednotiti drugače kot v letu 1943. Spomladi 1943 mu je namreč Himmler očital, da ni dosegal kakšnih pomembnejših uspehov v boju proti narodnoosvobodilni vojski v slovenskih pokrajinah, ki jih je moral 21. junija 1943 razglasiti za t. i. območja protipartizanskega vojskovanja. Dokazoval mu je tudi, da mu je na voljo več enot kot drugim policijskim poveljnikom na interesnem območju nemškega rajha. Svaril ga je tudi pred novim brodolomom v zakonskem življenju itd. Jeseni 1943 so Roesenerja tožili pri Himmlerju, češ da ni zadosti poskrbel za varnost spodnještajerske meje, prek katere sta v ofenzivni operaciji VII. korpusa oktobra 1943 vdrli 15. in 18. divizija. Kljub temu so ga decembra 1943 odlikovali z železnim križcem I. reda, dne 1. julija 1944 so ga povišali v generala oddelkov SS in policije, natanko čez mesec dni pa tudi v SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije, 12. avgusta so mu podelili še srebrno značko za boj proti partizanom. Julija 1944 so v vrhovnem poveljstvu šefa oddelkov za uničevanje tolп (Oberkommando Chef der Bandenkampfverbaende) sestavili prvi predlog za novo odlikovanje Roesenerja, in sicer za nemški križec v zlatu. Predlog je 30. julija podpisal šef tega poveljstva, SS-Obergruppenfuehrer in general policije Erich von dem Bach — Zalewski, ki je leto prej obiskal Bled in pomagal pri sestavljanju Roesenerjevega operativnega štaba za

uničevanje tolp. Dne 9. avgusta 1944 je njegov predlog prispel v Himmlerjev osebni štab (Persoenlicher Stab des Reichsfuehrers SS) in Himmler je dal posebno priporočilo za odlikovanje. Kaže, da so nato predlog obravnavali v vrhovnem poveljstvu kopne vojske, in ugotovili, da „v tej obliki ne ustreza pogojem za podelitev tega visokega odlikovanja za hrabrost“. Predlagali so, naj dodatno naštejejo še „nadaljnja posebna hrabra dejanja iz novejšega časa“ in nov predlog pošljejo Himmlerju, da ga bo priporočil.

V prvi utemeljitvi predloga so navedli šest pomembnejših operacij od februarja 1944 do julija 1944 in za vsako dodali lepo načrtano skico na ustrezni specialki.

Novi utemeljitvi, ki so jo sestavili januarja 1945 in jo je namesto Ericha von dem Bach-Zalewskega podpisal sam Himmler, so dodali le eno operacijo, in sicer ofenzivo proti IV. operativni coni od 27. novembra 1944 do 7. januarja 1945. Vendar pa zanjo niso priložili skice, kot so to storili poleti 1944 za dotedanje operacije. Vzrok, da so za drugo polovico leta 1944 navedli eno samo operacijo, za prvo polovico leta pa kar šest, je v tem, da je Roesener v prvi polovici avgusta 1944 zbolel za črevesnim legarjem in je bil bolan oziroma na bolniškem dopustu do oktobra ali novembra 1944. Tisti čas ga je nadomestoval SS-Brigadefuehrer in generalmajor policije Hermann Harm. Vendar so podatki za to operacijo in seveda Himmlerjev osebni predlog za odlikovanje zadoščali, da so Roesenerja 27. januarja 1945 odlikovali z nemaškim križcem v zlatu.

Tu navajamo drugo, tj. dopolnjeno utemeljitev iz januarja 1945. Če se podatki razlikujejo od prve, bomo na to opozorili v opombah.

Begründung:

SS – Obergruppenführer und General der Polizei Erwin Rösener hat mit den ihm unterstellten Einheiten gegen oft zahlenmäßig überlegene, mit dem Gelände vertraute, ortskundige und daher fast immer überraschend auftretende Gegner im Bandenkampf hervorragende Erfolge erzielt. In der Zeit vom 1. Jan. 1944 bis zum 7. Jan. 1945 wurden im Befehlsbereich 8 607 Banditen im Kampf erschossen, 4 543 gefangen genommen. Eine weitere Schwächung der Banden sind 1 344 Überläufer. Außerdem wurden 5 930 bandenverdächtige Personen festgenommen. Aus der Masse der Unternehmen gegen Banden sind nachstehende, besonders schwierige Einsätze im einzelnen herausgestellt.

1.) Zu einem großen Erfolg führte der Einsatz gegen die aus dem kroatischen Raume in das Gebiet der Untersteiermark eingedrungene XIV. Bandendivision in Stärke von etwa 1 200 Mann. In der Zeit vom 6. 2. bis 26. 2. 1944 kam es zu harten Kämpfen, die zur Zerschlagung der XIV. Bandendivision führten. Die Verluste der Banditen waren hoch und betrafen 600 Mann, an Toten, während 163 Gefangene eingebracht wurden. Erbeutet wurden 43 Pferde, 30 le. MG., 2 s. GrW., 1 Panzerbüchse, 280 Gewehre und eine große Menge Munition. Die Zerschlagung dieser Bande ist allein auf die überlegene Führung und das persönliche Draufgängertum des SS-Obergruppenführers Rösener zurückzuführen, der unter den schwersten Gelände- und Witterungsbedingungen diesen Einsatz persönlich leitete.

2.) Zur restlosen Vernichtung einer Bande führte der bis ins Kleinste vorbereitete Einsatz am 16. 3. 1944 in Jaurowitz, ostwärts Rudolfswerth. Das IV. Batl. der Cankar-Brigade hatte 132 Tote und wurde restlos vernichtet. An Beute wurden 1 s.GrW., 1 l.GrW., 1 Panzerbüchse, 2 s.MG., 6 10.MG., 82 Gewehre, viele Munition und verschiedenes Gerät eingebracht. Auch dieser Erfolg ist in erster Linie auf die hervorragende Führung und die taktisch richtige Anlage des Unternehmens zurückzuführen.

3.) Der Einsatz vom 23. 3. bis 25. 3. 1944 bei Rakitowitz, der unter denkbar schwierigsten Bedingungen erfolgte, führte zur Zersprengung einer etwa 300 – 400 Mann starken Bande. In erbitterten Nahkämpfen wurde der von den Banden besetzte Ort Rakitowitz von den eingesetzten Polizei-Einheiten im Sturm genommen. 98 gezählte tote Banditen bei 4 eigenen Gefallenen waren das Ergebnis. Die Anzahl der Feindtoten ist als bedeutend höher zu veranschlagen, da eine größere Anzahl in den brennenden Häusern umgekommen ist. Auch dieser Erfolg war durch die umsichtige Führung durch SS-Obergruppenführer und General der Polizei Rösener erreicht worden.

4.) Bei Aufklärungsvorstößen „Einsatz Seisenberg – Treffen“ vom 23. 4. bis 25. 4. 1944 wurden mehrere Bandengruppen zerschlagen. Mit 144 Toten, 19 Gefangenen sowie 72 Überläufern zahlte der Feind auch bei diesem Unternehmen einen hohen Blutzoll und einen erheblichen Personalausfall. Dieser Erfolg ist dem geschickten Ansetzen der Aufklärungskräfte durch SS-Obergruppenführer und General der Polizei Rösener zu verdanken.

5.) Ein erneuter Aufklärungsvorstoss führte in der Zeit vom 23. 4. bis 28. 4. 1944 zur Freikämpfung der Nachschubstrasse Laibach-Gotschee. Wiederum waren die blutigen Verluste des Feindes hoch. Er verlor 168 Mann an Toten und 41 Gefangene wurden eingebracht. 11 Banditen stellten sich den eingesetzten Polizei-Einheiten.

6.) Im Juni und Juli 1944 waren Polizei- und Wehrmachteinheiten in der Untersteiermark unter persönlicher Führung des SS-Obergruppenführers und Generals der Polizei Rösener eingesetzt. Unter schwierigsten Gelände- und Witterungsbedingungen gegen einen geschickt kämpfenden Feind ist es der hervorragenden Führung und persönlichen Tapferkeit des SS-Obergruppenführers und Generals der Polizei Rösener gelungen, folgende gezählte Verluste dem Gegner beizubringen: 216 Tote und 58 Gefangene bei nur 7 eigenen Verlusten. An Beute wurden eingebracht: 8 MG., 98 Gewehre, eine größere Anzahl Minen, Munition, Handgranaten, Pferde. Mehrere Zentner Sprengstoff wurden vernichtet, verschiedene Bandenlager wurden ausgehoben bzw. Bunker gesprengt. Der Erfolg dieses Unternehmens liegt vor allem darin, daß die aktivsten der sich in der Untersteiermark befindlichen Banden stark angeschlagen und zersprengt wurden.

7.) Am 27. 11. 1944 begann unter der Führung von SS-Obergruppenführer und General der Polizei Rösener im Gebiet des Höheren SS- und Polizeiführers Alpenland das Unternehmen „Schneeestöber“. Es hatte zum Ziel, den aus dem bandenbeherrschten Gebiet „Oberes Sanntal“ nach Osten vorstoßenden starken Bandenkraften, die Verbindung mit den aus der Gegend Plattensee – Fünfkirchen angreifenden russischen Armeen suchten, entgegenzutreten, sie anzugreifen und nach Westen zurückzuwerfen bzw. zu vernichten oder größte Verluste beizubringen. Dieses Ziel wurde nach wochenlangen schweren Kämpfen am 7. 1. 1945 erreicht und mit diesem Tage das Unternehmen abgeschlossen. Dem Gegner sind hohe blutige Verluste zugefügt worden. Er verlor 2 340 Tote, 1 764 Gefangene und festgenommene Bandenverdächtige. Demgegenüber können die eigenen Verluste mit 52 gefallenen deutschen Unterführern und Männern, sowie 3 verwundeten Offizieren und 212 deutschen Unterführern und Männern, sowie 14 gefallenen und 59 verwundeten Fremdvölkischen als sehr gering bezeichnet werden.

An Beute wurden eingebracht: 8 Panzerbüchsen, 11 GrW., 58 MG., 24 MPi., 461 Gewehre, 8 Pistolen, 407 Seitengewehre, sowie größere Mengen an Munition und Kriegsgeschütz aller Art (darunter 3200 kg. Sprengstoff). Erfasst wurden: 78 Pferde und Fohlen, über 2 000 Rinder, 629 Schafe und 83 Schweine. Sichergestellt wurden etwa 40 000 kg.

Getreide. Vernichtet wurden 6 Bandenlager, 40 Lazarett-, Wohn- und sonstige Bunker. An Arbeitskräften wurden 199 Personen erfasst.

Dieser Erfolg, der neben der großen Schwächung der Feindkräfte hauptsächlich aber in der Verhinderung einer Vereinigung dieser starken Bandenverbände mit den vorstoßenden russischen Armeen und in der Freilegung mehrerer wichtiger Querverbindungen für eigene operative Maßnahmen zu erblicken ist, ist zum größten Teil ein persönliches Verdienst des SS-Obergruppenführers und Generals der Polizei Rösener, der in der Anlage des Unternehmens die Voraussetzung für dessen Gelingen schuf und bei der Durchführung unter eigenem Oberbefehl durch persönliche hervorragende Führung und Tapferkeit jederzeit Garant für den erfolgreichen Ausgang war. Dieser in der Bandenbekämpfung im Bereich Alpenland bisher größte Erfolg hat SS-Obergruppenführer und General der Polizei Rösener als ausgezeichneten Taktiker gezeigt, der unter jederzeitigem vollen Einsatz seiner eigenen Person dem Gegner das Gesetz des Handelns aufzwang und von Anbeginn des Unternehmens den vollen Erfolg sicher in Händen hielt.

Prevod

Utemeljitev:

SS-Obergruppenführer in general policije Erwin Roesener je s podrejenimi mu enotami dosegel odlične uspehe v boju proti tolпам, ki so bile številčno čestokrat veliko močnejše, s terenom in s kraji dobro seznanjene in zato vedno nenadoma nastopajoč nasprotnik. V času od 1. januarja 1944 do 7. januarja 1945 so na poveljniškem območju ustrelili v boju 8.607 banditov, ujeli 4.543. Nadaljnjo oslabitev tolп pomeni 1.344 prebežnikov. Vrhu tega so prijeli 5.930 oseb, osumljenih sodelovanja s tolпami.¹

Iz množice akcij proti tolпам so prikazane še posebej podrobno te posebno težke akcije.

1) Do velikega uspeha je privedla akcija proti 14. banditski diviziji, ki je štela okrog 1.200 mož in je prodrla iz hrvaškega prostora na območje Spodnje Štajerske. Od 6. 2. do 26. 2. 1944 je prišlo do hudih bojov, ki so pripeljali do razbitja 14. banditske divizije. Izgube banditov so bile velike. imeli so 600 mrtvih, medtem ko je bilo 163 ujetih. Zaplenjeno je bilo 43 konj, 30 lahkih strojnih, 2 težka minometa, 1 protitankovska puška, 280 pušk in velika količina streliva. Razbitje te tolpe je pripisati samo premišljenemu vodstvu in osebni drznosti SS-Obergruppenführerja Roesenerja, ki je v težkih terenskih in vremenskih razmerah to akcijo vodil osebno.²

1. V prvi utemeljitvi z enakimi besedami navaja za čas od 1. januarja do 30. junija 1944 tele podatke: 6.267 partizanov ustreljenih v boju, 2.779 ujetih, 1.344 prebežnikov, 5.930 oseb, osumljenih sodelovanja s partizani, prijatih.

2. Zanimiv in nov je podatek, da je sam Roesener vodil operacije proti 14. diviziji februarja 1944. Iz do sedaj znanih virov smo vedeli, da se je sicer vmešaval v taktično vodenje operacij, ki je bilo v rokah polkovnika dr. Egon von Treecka, nismo pa vedeli, da je operacije vodil osebno in sodeloval tudi v bojih.

Priložena „skica k akciji proti 14. tolovajski diviziji (akcija Treeck)“ kaže pot 14. divizije od 6. do 26. februarja 1944, obkolitve in preboje ter Treeckova oziroma Roesenerjeva poveljniška mesta (Slivnica 7. 2., Planina 8.-9. 2., Pilštanj 14.-15. 2., Mislinja 16.-22. 2., Ljubno 24.-26. 2. 1944).

Boje 14. divizije je izčrpnjeje obdelal Lado Ambrožič-Novljan v svoji knjigi „Pohod štirinajste“, Nova Gorica 1967; okupatorjevi dokumenti pa so prevedeni in objavljeni v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjigi 11 in 12.

2) Do popolnega uničenja neke tolpe je pripeljala do podrobnosti pripravljena akcija dne 16. 3. 1944 na Javorovici, vzhodno od Novega mesta. Četrti bataljon Cankarjeve brigade je imel 132 mrtvih in je bil popolnoma uničen. Zaplenili so 1 težki minomet, 1 protitankovsko puško, 2 težki strojnici, 6 lahkih strojnic, 82 pušk, mnogo streliva in razne opreme. Tudi ta uspeh lahko pripišemo v prvi vrsti odličnemu vodstvu in taktično pravilni zasnovi akcije.³

3) Akcija od 23. 3. do 25. 3. 1944 na Rakitovcu, ki je bila izpeljana v izredno težavnih razmerah, je pripeljala do razbitja neke 300 – 400 mož močne tolpe. V zagrizenih bojih iz bližine so angažirane policijske enote z naskokom zavzele kraj Rakitovec, ki so ga imele zasedenega tolpe. Rezultat je bil 98 preštetih mrtvih banditov ob 4 lastnih padlih. Število mrtvih sovražnikov lahko ocenimo za precej višje, ker jih je precej umrlo v gorečih hišah. Tudi ta uspeh je bil dosežen zaradi preudarnega vodstva SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja.⁴

4) Pri ogledniških sunkih „Akcija Žužemberk – Trebnje“, od 23. 4. do 25. 4. 1944, je bilo razbitih več skupin tolp. Tudi v tej akciji je sovražnik plačal s 144 mrtvimi, 19 ujetimi in 72 prebežniki – visok krvni davek in imel občuten izpad moštva. Za ta uspeh se je treba zahvaliti spretni zasnovi ogledniških sil, ki jo je napravil SS-Obergruppenfuehrer in general policije Roesener.⁵

3. V tej operaciji je nemški policiji s pomočjo slovenskih domobrancev uspelo izslediti in popolnoma uničiti 4. bataljon Cankarjeve brigade. To je bil eden najhujših sovražnikovih udarcev proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije v letu 1944. „Skica k akciji okrepljenega I. bataljona 14. SS pol. polka od 16. do 17. 3. 1944“ prikazuje pot tega bataljona iz Novega mesta do Pleterij, kjer je bilo nato njegovo poveljniško mesto, in obroč okrog operacijskega območja. Ta obroč so sestavljale: bojna skupina Kostanjevica od Šentjerneja mimo Kostanjevice do Orehovice, bojna skupina Fritz od Orehovice med Malimi Vodenicami in Ržiščem, čez Ópatovo goro, Mirčev hrib, Lorčen in Pirčev hrib do Cerovega loga in bojna skupina Hirsch od Cerovega loga mimo Pleterij in do Šentjerneja. Četrti bataljon Cankarjeve brigade sta napadli levo krilo Fritzove in desno krilo Hirscheve bojne skupine.

Podatki na tej skici se precej ujemajo s podatki na skici, ki jo je napravil štab Cankarjeve brigade kot prilogo k svojemu poročilu z dne 29. marca 1944 in jo hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (part. arhiv, fasc. 189a/II).

Opis te sovražnikove akcije na temelju partizanskih dokumentov je v delu dr. Metoda Mikuža „Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji,“ knjiga IV., Ljubljana 1973, str. 15–18.

Prvo poročilo štaba Cankarjeve brigade – o tem dogodku z dne 17. marca 1944 – je v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, part. arhiv, fasc. 189a/II. Drugo poročilo štaba Cankarjeve brigade – o tej sovražnikovi akciji z dne 19. 3. 1944 – je objavljeno v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 12. dok. 80. Sovražnikove fotografije o napadu na IV. bataljon Cankarjeve brigade na Javorovici so v fototeki Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani.

4. Ta akcija je bila usmerjena proti Šlandrovi in Tomšičevi brigadi na Rakitovcu in v njegovi okolici. „Skica k akciji Tuhinjska dolina – Rakitovec od 23.–24. 3. 1944“ prikazuje smeri pohoda okupatorjevih enot na navedeno območje. Te enote so osredotočeno prodirale proti Rakitovcu, in sicer 2. rezervna orožniška motorizirana četa „Alpenland“ iz Kamnika skozi Tuhinjsko dolino in Pšajnovico, policijska četa planinskih lovcev „Alpenland“ iz Ločice pri Vranskem čez Slapnik, Špitalič in Špilik, 3. rezervna orožniška motorizirana četa „Alpenland“ iz Lukovice čez Krašnjo, Krajno brdo in Češnjice. Medtem je 1. bataljon SS policijskega polka „Todt“ hajkal od Blagovice na jug čez Križate in Poljane ter nato na vzhod do Drtije. Hude boje na Rakitovcu in v njegovi okolici opisuje dr. Miroslav Stiplovšek v svoji knjigi „Šlandrova brigada“, Ljubljana, Maribor 1971, str. 285–290.

5. To akcijo, v kateri je sovražnik izrabil odsotnost enot VII. korpusa, ki so napadale Ribnico na Dolenjskem, in zasedel Mirensko dolino, Trebnje in Žužemberk, je izvedel 14. SS policijski polk s tremi bataljoni in domobranskimi enotami. Priložena skica prikazuje območje severozahodno

5) Novi ogledniški sunek od 23. 4. do 28. 4. 1944 je pripeljal do osvoboditve oskrbovalne ceste Ljubljana–Kočevje. Spet je prišlo do velikih sovražnikovih krvnih izgub. Imel je 168 mrtvih in 41 ujetih; 11 banditov se je prijavilo angažiranim policijskim enotam.⁶

6) Junija in julija 1944 so bile policijske in vojaške enote v Spodnji Štajerski angažirane pod osebnim vodstvom SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja. V zelo težavnih terenskih in vremenskih razmerah proti spretno bojujočemu se sovražniku se je odličnemu vodstvu in osebnemu junaštvu SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja posrečilo prizadejati nasprotniku tele preštete izgube: 216 mrtvih in 58 ujetih, medtem ko je bilo pri nas izgubljenih le 7 mož. Zaplenili so: 8 strojnic, 98 pušk, precej min, strelivo, ročne bombe, konje. Uničili so več stotov razstreliva, izsledili različne banditske tabore oziroma razstrelili bunkerje. Uspeh te akcije je predvsem v tem, da so bile najbolj dejavne tolpe v Spodnji Štajerski zelo potolčene in razbite.⁷

od Trebnjega in Žužemberka, izhodišče za prodiranje proti tema dvema krajema (Kresnice – Šmartno pri Litiji) z vrisanimi težišči pri Jančjem, Ponovi vasi, Spodnjem Brezovem – Kriški vasi, Stični – Št. Vidu, Trebnjem, Zagradcu – Žužemberku.

Sovražnikov vđor na osvobojeno ozemlje Dolenjske opisuje Lado Ambrožič–Novljan v knjigi „Gubčeva brigada“, Ljubljana 1972, str. 628–630.

V zvezi s to sovražnikovo akcijo je ohranjeno povelje štaba VII. korpusa z dne 25. aprila 1944, objavljeno v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 13, dok. 30. Podatki o partizanskih izgubah so v dokumentu, ki ga objavljamo, zelo pretirani.

6. Misli na boje z 18. divizijo in delom 15. divizije NOV in PO Jugoslavije ob cesti Škofljica – Velike Lašče – Ribnica po neuspelem napadu VII. korpusa na Ribnico na Dolenjskem. „Skica o čiščenju ceste Kočevje – Ljubljana od 24. do 28. 4. 1944“ prikazuje prebijanje 8. čete 14. SS policijskega polka po cesti od Pijave gorice mimo Turjaka do Velikih Lašč (25.–27. 4. 1944) in položaje 9., 10. in 11. čete 14. policijskega polka SS v bojih med Velikimi Laščami in Ribnico. Boje 18. divizije prikazuje Ladislav Kiauta v svoji knjigi „Na bojni črti Osemnajste“, Ljubljana 1969, str. 415–418. Podatki o bojih enot 18. divizije (Levstikove brigade pri Kotu, Preski, Novi Štifti in Sinovici, 9. brigade pri Prapročah, Hudem koncu, Ortneku in Grabnu ter 10. brigade pri Marolčah in okrog Sv. Gregorja) so v poročilih te divizije z dne 24. in 28. aprila 1944, objavljenih v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 13, dok. 28 in 50, ter v poročilu štaba VII. korpusa z dne 25. aprila 1944, objavljenem v isti knjigi Zbornika, dok. 29. O bojih Cankarjeve in 12. brigade divizije pri Turjaku govorita poročila štaba te divizije z dne 27. in 28. aprila 1944, objavljeni v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 13, dok. 42 in 49. Štab VII. korpusa je 28. aprila 1944 umaknil te enote iz bojev, da jih zbere za napad na sovražnikovo postojanko v Žužemberku. Tudi za te boje so zelo pretirani podatki o partizanskih izgubah.
7. Besedilo o teh operacijah je enako v obeh utemeljitvah predloga za Roesenerjevo odlikovanje, v tisti iz julija 1944 in oni iz januarja 1945, čeprav bi lahko pričakovali, da bodo operacije v drugi utemeljitvi bolj konkretizirane. Te operacije so bile manj obsežne oz. obrambne, saj so bile enote IV. operativne cone na Štajerskem junija in julija 1944 v ofenzivi, in sicer junija proti sovražnikovim prometnim potem, konec julija pa za osvoboditev zgornjega dela Savinjske doline. K temu besedilu je priložena skica štev. 6, ki prikazuje premike nemških enot v operaciji na Pohorju od 26. do 30. junija 1944, in sicer 2. bataljona 13. SS-policijskega polka in 1. bataljona „Cholm“ 25. SS-policijskega polka s sedla Komisije proti vzhodu (29. 6.), 1. bataljona 14. SS-policijskega polka od Lukanje proti zahodu (27. 6.), 922. bataljona deželnih strelcev in 1. rezervne orožniške motorizirane čete „Alpenland“ od Hoč do Mrzlega studenca in dalje čez Veliki vrh do Oplotnice (29. 6.) in drugi dan od Smartnega na Pohorju do Mrzlega studenca, medtem ko je 48. bataljon tankovskih lovcev zapiral položaje ob Dravinji, severozahodno od Konjic.

7) Dne 27. 11. 1944 se je začela pod vodstvom SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja na območju višjega vodje SS in policije za alpske dežele akcija „Snežni metež“. Njen namen je bil nastopiti proti močnim silam band, ki so prodirale iz območja „Zgornja Savinjska dolina,“ zasedenega po njih, in iskale zvezo z ruskimi armadami, ki so napadle iz območja Blatno jezero – Pecs, napasti te banditske sile in jih vreči nazaj proti zahodu oziroma jih uničiti ali pa jim prizadejati kar največ izgub. Ta cilj je bil po več tednov trajajočih hudih bojih dne 7. 1. 1945 dosežen in tega dne je bila akcija končana. Nasprotniku so bile prizadejane hude krvave izgube. Izgubil je 2.340 mrtvih, 1.764 ujetih in prijetih oseb, osumljenih sodelovanja s tolpami. Nasprotno pa lahko beležimo zelo majhne lastne izgube: 52 padlih nemških podoficirjev in mož ter 3 ranjene oficirje in 212 nemških podoficirjev in mož kakor tudi 14 padlih in 59 ranjenih tujerodcev.

Zaplenili so: 8 protitankovskih pušk, 11 minometov, 58 strojnic, 24 brzostrelk, 461 pušk, 8 pištol, 407 bajonetov ter večje količine streliva ter različne vojne opreme (med tem 3200 kg razstreliva). Rekvirirali so: 78 konj in žrebet, več kot 2000 goved, 629 ovac in 83 svinj. Zasegli so okrog 40.000 kg zita. Uničili so 6 banditskih taborov, 40 bolniških, bivališčnih in drugih bunkerjev. Zajeli so 199 oseb delovne sile.

Ta uspeh, ki ga je poleg velike oslavitve sovražnikovih sil ocenjevati v glavnem tudi kot preprečenje združitve teh močnih banditnih oddelkov s prodirajočimi ruskimi armadami in kot osvoboditev večjih pomembnih prečnih zvez za lastne operativne ukrepe, je v največji meri osebna zasluga SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja, ki je v zasnovi akcije ustvaril pogoje za njen uspeh in je, ko so jo izvajali pod njegovim poveljstvom, s svojim odličnim osebnim vodstvom ter hrabrostjo vedno jamčil za njen uspešen izid. Ta, v bojevanju proti tolpam v alpskih deželah do sedaj največji uspeh, je pokazal SS-Obergruppenfuehrerja in generala policije Roesenerja kot izvrstnega taktika, ki je z vsakokratnim polnim angažiranjem svoje osebnosti vsilil nasprotniku svojo voljo in od vsega začetka akcije imel trdno v rokah njen polni uspeh.⁸

Menim, da SS-Obergruppenfuehrer in general policije Roesener zaradi svojih večkratnih odličnih zaslug pri vodenju enot in svoje vedno dokazane osebne hrabrosti v boju za prihodnost našega ljudstva posebno zasluži, da se mu podeli zlati nemški križ.

Tudi v tem primeru so podatki o izgubah partizanskih enot zelo pretirani. Iz drugih virov vemo, da je imel sovražnik v tej operaciji, ki je trajala do 2. julija 1944, mrtvih pet policistov in dva vermana, ranjenih pa 12 policistov in 7 vermanov. (Roesenerjevo poročilo o položaju z dne 4. julija 1944, arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta Beograd, nemški arhiv).

O boju Šercerjeve in Zidanškove brigade 26. junija 1944 pri Ostuščici in Plevniku je poročal štab IV. operativne cone 1. julija 1944; poročilo je objavljeno v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 14, dok. 99.

8. Ta sovražnikova ofenzivna operacija je bila vsekakor njegova najhujša operacija proti IV. operativni coni v letih 1944 in 1945. V naši literaturi ta operacija še ni obdelana in je zanjo ohranjeno ali dostopno razmeroma skromno gradivo. Pomembnejši dokumenti so objavljeni v Zborniku dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda, tom VI, knjiga 17, dok. 99, knjiga 18, dok. 6, 71 in 121.

V zvezi z dejavnostjo Šlandrove brigade je to sovražnikovo ofenzivo po razmeroma skromnih podatkih opisal dr. Miroslav Stiplošek v „Šlandrovi brigadi“, Ljubljana, Maribor 1971, str. 620-631.

POSVETOVANJA

Zapis o IX. mednarodni konferenci zgodovinarjev v Linzu od 11. do 15. septembra 1973

Tema IX. linske konference Razširjanje marksizma v letih 1890-1905 je nedvomno eno ključnih vprašanj v zgodovini delavskega gibanja in vsebuje še nešteto prav bistvenih nerešenih problemov. Glavni referat je pripravil znani angleški zgodovinar-marksist Eric Hobsbawm (slovenski javnosti poznan s knjigo Obdobje revolucije, DZS, Ljubljana 1968). Čeprav je omenjena tema izredno kompleksna in težavna, je referat zajel in prikazal vse bistvene probleme. To je pisec storil s takšnih idejnih pozicij in na tako visoki znanstveni ravni, da so referat sprejeli kot celoto vsi zgodovinarji, ki se opirajo na stališča nedogmatskega ustvarjalnega marksizma. V glavnem stvarna razprava ga je v nekaj posameznih točkah dopolnila ali navrgla drugačne poglede, ki jih je Hobsbawm večino sprejel. Mislim, da letošnja konferenca, referati na njej in raven diskusije pomenijo velik znanstveni korak naprej v proučevanju zgodovine delavskega gibanja in družbene relevance marksizma; predvsem pa odpirajo nove poti za takšno proučevanje.

Težko je na kratko prikazati vse bogastvo novih misli, ki jih je prinesel referat v zgoščeni obliki, ne da bi bili kaj izpustili.

Hobsbawm je v začetku referata pojasnil, da je treba pri proučevanju razširjanja marksizma gledati marksizem v širokem pomenu, se pravi dela Marxa in Engelsa in teoretikov, ki so se imeli za njune učence. V bistvu je to v tem času identično s socialno demokracijo. Ta definicija izključuje odkrite nasprotnike socializma desno od socialističnega in delavskega gibanja ali odkrite antimarksiste v soc. del. gibanju, kot so britanski fabijevci ali anarhisti v romanskih deželah. Za omenjeni čas se je izogibati razmejevanja med pravilnim in napačnim razlaganjem Marxovih misli, ki je bilo vnešeno v marksizem pozneje, zaradi poznejšega razvoja.

Če hočemo razumeti razširjanje marksizma, kaj je dejansko prodrlo v delavsko gibanje, se ne smemo ustaviti samo pri spisih marksističnih ideologov in voditeljev, ampak se moramo soočiti s konkretnimi realitetami socialnega položaja in boja delavcev in naukov, ki so jih iz tega potegnili. Tu pogrešamo še celo vrsto raziskav, da bi lahko opredelili ves učinek marksizma v teh letih.

Po Hobsbawmu je treba razlikovati med deželami severozahodne Evrope, kjer je kapitalizem kazal nekakšno sposobnost rešiti družbene in gospodarske probleme in med deželami vzhodne Evrope, ki je bila še pretežno agrarna. Avstro-Ogrska in Italija sta bili prehodno področje med tema dvema nasprotnima tipoma. V severozahodni Evropi so bile podane družbene in gospodarske dispozicije za razvoj revizionizma. Tu, npr. v Franciji, so z marksizmom konkurirale različne predmarksistične revolucionarne ideologije, ki jih je moč izpeljati iz levega krila jakobinstva, v Angliji pa so bile množice v delavskem gibanju pod vplivom liberalno-radikalnih ideologij. V romanskih deželah je anarhosindikalizem omejeval razmah marksizma ali pa ga je usmerjal v zmerne

reformistične tokove. Glavni konkurent marksizma v Srednji in Vzhodni Evropi je bil nacionalizem. Z njimi so se marksistične stranke spoprijemale teoretično in praktično, a niso vedno žele zmage. (O tej točki se je razvila pozneje diskusija, kar bomo še pokazali).

Kot eno najvažnejših vprašanj pri ugotavljanju razširjanja marksizma se postavlja vprašanje, kaj se je od marksizma uveljavilo v delavskem gibanju oziroma v socialno demokratskih vrstah in v družbi sploh, ter kaj je to pomenilo. Odgovori na to vprašanje so do danes zelo različni glede na to, s kakšnega idejnega stališča skušajo zgodovinarji nanj odgovoriti. Hobsbawm je tvegala odgovor, okoli katerega se je vnela najtemeljitejša diskusija, ki je pa njegov odgovor v bistvu potrdila, in v tem vidim glavni dosežek letošnje linške konference, ki nedvomno daleč presega svoje okvire: „Čeprav veliko vodilnih socialistov osebno ni poznalo Marxa in ni čitalo veliko njegovih spisov, lahko vseeno govorimo o razširjanju marksizma v socialističnem gibanju. Marksisti so poudarjali teorijo presežene vrednosti, teorijo družbenih razredov, razrednega boja in oznanjali zgodovinsko odrešilno vlogo delavskega razreda. To je bilo delavcem lahko razumljivo. Marksizem je za razliko od drugih ideologij gradil na viziji industrijske družbe in industrijskega proletariata ter je zato prevladal nad konkurenčnimi liberalno-radikalnimi in anarhističnimi doktrinami v delavskem gibanju. Celotno anarhistično teoretiko so sprejeli v svoj teoretični besednjak marksistične termine za družbeno analizo.“

Pomembna je Hobsbawmova trditev, ki je bila tudi obče sprejeta, da se je marksizem v tem času oprijel v bistvu le industrijski proletariati, čeprav se je marksizem v raznih romanskih deželah začel razširjati tudi med kmeti in kmečkim proletariatom. Inteligenca se je v razvitih deželah Angliji, Franciji in Nemčiji razmeroma malo opredeljevala za marksizem in še to zvečine za njegovo umerjeno reformno smer. V Rusiji in Italiji je bil v začetnem obdobju marksizem za inteligenco privlačna sila. V Rusiji je bil edina doktrina, ki je zagovarjala moderni kapitalistični gospodarski razvoj.

Hobsbawm je poudaril, da je teoretični prispevek ruskega marksizma ob prelomu stoletja neizmerno pomemben in velik. Zakaj je tako, zakaj je mogoče, da je prišel iz tako zaostale družbe, kot je bila ruska, je težko pojasniti, potrebna bo še zgodovinska raziskava. Dejstvo pa je, da je ruski impulz rešil marksizem 20. stoletja.

Ena izmed teh Hobsbawmova referata je vsekakor sporna. To je teza o treh geografskih središčih, iz katerih se je razširjal marksizem. Čeprav je v začetku teze Hobsbawm povedal, da je bil ob koncu stoletja marksizem v bistvu evropski fenomen ali fenomen v deželah z močno evropsko emigracijo – izjema je le Transkavkazija in Japonska – je nazadnje ugotovil tri enakovredne centre širjenja: 1. Srednja in Zahodna Evropa, 2. Rusija od koder se je širil v Transkavkazijo in na Balkan, in 3. ZDA od koder se je širil v pacifiški prostor in na Japonsko. V diskusiji nato tega stališča ni branil preveč odločno.

Hobsbawmov referat so dopolnili trije koreferati G. N. Golikova in B. G. Tartakovskega iz Sovjetske zveze, D. Frickeja iz Demokratične republike Nemčije in G. Haupta iz Francije. Žal o prvih dveh ni reči ničesar pohvalnega. Prinesla nista ničesar novega. Sovjetski referat je bil napisan preprosto, kot poglavje iz sovjetske srednješolske knjige o razširjanju marksizma. Zanj ni nobenih problemov: Marksizem, za vse mora biti jasno kakšen, se je uveljavljal prevladujoče v delavskem gibanju; ob prelomu stoletja je v Evropi zašel v oportunističnem in revizionizmu in medtem se je v Rusiji pojavil Lenin, ki je edini dal marksizmu znova njegovo pravo komponento revolucionarnosti, in revolucionarni center se je iz Zahodne in Srednje Evrope premaknil v Rusijo. O takšnem gledanju ni bilo seveda nobene diskusije, naj ga pač obdrži, kdor ga mora. Frickejev

referat je bil na enakem nivoju, le, da je svojo „pravilno leninistično gledanje“ še podkrepil z nekaterimi mislimi, ki so doživele zavrnitev, tako na primer teza, da je potrebno marksizem že v 90 letih ločiti na pravilen in napačen. To ločitev je zelo nerodno opredelil z odnosom na mnogo poznejšo oktobrsko revolucijo. Tudi druga njegova teza, da je bila nemška socialna demokracija zgrajena na marksističnih organizacijskih principih, je nevzdržna (kakšni so sploh marksistični organizacijski principi?).

Georges Haupt je v koreferatu navrgel precej novih misli in predlagal še dodatne nove raziskave za ugotavljanje razširjanja marksizma v delavskem gibanju oziroma marksistične zavesti med delavstvom (kot je to formuliral H. Steiner iz Avstrije). Takšne kvalitativne analize se je Haupt že lotil s svojo novo knjigo Program in resničnost, v kateri je prišel do rezultata, da so socialnodemokratske množice v 90 letih malo, zelo površno vedele o marksizmu. Delavci so se v prvi vrsti čutili pripadnike delavskega gibanja in šele nato socialdemokratske stranke.

Na'amon iz Izraela je ugotavljal, da je z analizo socialnodemokratskega časopisja, vodilnih letakov itd. težko priti do natančne podobe o marksistični zavesti, kajti tu so se precizni marksistični pojmi o presežni vrednosti, o nepremostljivem razrednem nasprotju in o revolucionarni rešitvi družbenih problemov, ki so jih delavci razumeli in sprejeli, umikali manj ostrim in tudi manj jasnim.

Hans Mommsen iz Zvezne republike Nemčije je ugotavljal troje tipov v delavskem gibanju: 1. angleško federalistično-tradeunionistični, 2. romansko sindikalistični in 3. srednjeevropski in prek njega vzhodnoevropsko socialdemokratski. V tretjem tipu je bil marksizem recepiran najprej in najpopolneje. Marksizem in socialna demokracija sta tu zrasla, ker je liberalna demokracija popolnoma kapitulirala. Socialna demokracija je živela v okvirih parlamentarnega sistema in se potegovala za uspeh na volitvah, s tem se pa še ne postavlja vprašanje reformizma in oportunitizma. Položaj se je spremenil šele na prelomu stoletja in tedaj se je pojavila v socialni demokraciji nova struja: Rosa Luxemburg in ruski boljševiki.

Peretz Merchav iz Izraela je poudaril, da se ne postavlja vprašanje, ali se je marksizem uveljavil; to da je vsekakor moč potrditi. Vprašanje je, kako globoko, s kakšno kvaliteto in intenzivnostjo se je uveljavil. Odgovor na to drugo vprašanje pa je, žal, bolj pesimističen. Tedaj – kakor danes – je prevladovala preoptimistična optika, in iz tega so sledile velike napake v strategiji delavskega gibanja (npr. teorija spontanosti pri Rosi Luxemburg ali preoptimistično ocenjevanje položaja pri avstromarksistih).

France Klopčič iz Ljubljane je polemiziral s Hobsbawmovo tezo, da so socialno demokratske stranke v Srednji in Vzhodni Evropi v veliki meri podlegale nacionalizmu. Opozoril je, da je treba biti pri uporabi pojma nacionalizem previden. Če zagovarjaš pravične zahteve svojega potlačenega naroda, ni to nič negativnega. Nacionalizem je negativen, če se ga polasti meščansko vodstvo in mu doda šovinistične in reakcionarne tendence.

V tem smislu so se oglašali tudi nekateri zgodovinarji iz Poljske, med njimi F. Tych in J. Kowalski, in iz Madžarske Jemnitz, zato je konferenca sklenila posvetiti svoje zasedanje čez dve leti temu izredno pomembnemu ter ne do kraja raziskanemu problemu II. internacionale in nacionalnega vprašanja, ki se je ponekod prepletalo z agrarnim vprašanjem.

Poleg omenjenih je še več diskutantov podalo svoje prispevke o razširjanju marksizma po posameznih državah in njegove posebnosti. Ta zapis bi preveč narasel, če bi hoteli podati vse te misli. Vsi, ki se posebno zanimajo za zgodovino, pa bodo lahko vse referate in diskusije našli v tiskani publikaciji, ki jo vsako leto pripravi linska konferenca.

Janko Prunk

MEDNARODNA ZNANSTVENA KONFERENCA V NEUDOERFLU PRI WIENER NEUSTADTU OD 17. – 19. 4. 1974 OB 100 LETNICI NEUDOERFLSKEGA KONGRESA

Društvo Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, ki priredi vsako leto konferenco v Linzu, je ob stoletnici kongresa v Neudoerflu, 5. – 6. aprila 1874, priredilo znanstveno konferenco, na kateri naj bi zgodovinarji Avstrije in nasledstvenih držav nekdanje monarhije razpravljali o pomenu tega kongresa in problematiki tedanjega delavskega gibanja. Konference se je udeležilo okrog 40 znanstvenikov iz Avstrije, ZR Nemčije, Poljske, Romunije ter dva zastopnika Jugoslavije. Čehi so poslali referate, vendar so v zadnjem hipu odpovedali prihod, prav tako ni bilo Madžarov, ki niso poslali niti referatov. Kot se je poluradno zvedelo, veljajo v teh državah in predvsem v SZ linske konference za preveč desno usmerjene, za odklon od pravega marksizma. Seveda se s tem mnenjem ne moremo strinjati, saj so linske konference postale že mednarodno znane po svoji strpnosti, odkriti izmenjavi mnenj in plodnem sodelovanju zgodovinarjev najrazličnejših usmeritev; tudi predstavniki vzhodnih držav so imeli na teh konferencah znaten delež.

Neudoerflski kongres je pri nas po krivici malo poznan, mnogo manj kot hainfeldski ali brnski, na katerem so sprejeli znani nacionalni program. Dejstvo je, da je neudoerflski kongres združil avstrijske delavce in ustanovil stranko, ki je bila prva internacionalistična, skupna organizacija delavcev v eni izmed mnogonacionalnih držav in ima zato tudi za mednarodno delavsko gibanje velik pomen. V njegovem programu je bila proklamirana pravica narodov do samoodločbe, točka programa, ki je ni vseboval noben drug program avstrijske socialne demokracije vse do zloma monarhije. Država se je hitro zavedela kako nevaren program so sprejeli delavci, in je neposredno po kongresu začela učinkovito preganjati delavske organizacije, tako da se delavsko gibanje ni moglo organizirati v skladu s sprejetim programom. Udarci so bili tako učinkoviti, da se je gibanje šele s hainfeldskim kongresom 1888/89 lahko organiziralo kot stranka. Pomen konference je visoko ocenil tudi Marx, ki je v pismu Sorgeju 4. 8. 1874 zapisal, da so v Avstriji dosegli velike uspehe v sila težavnih okoliščinah, namreč skupno delovanje nemških in slovanskih delavcev. Za takšno razumevanje si je on sam zaman prizadeval na zasedanju generalnega sveta v Londonu istega leta.

Osnovne tri referate so imeli znanstveniki iz Avstrije, in sicer je najprej E. Maerz podal pregled gospodarskega stanja, razvoj industrije v Avstriji po letu 1866, še posebej pa se je ustavil pri borznem polomu 1873 na Dunaju in krizi, ki je temu sledila. Gospodarski vzpon Avstrije se je začel neposredno po avstrijsko-pruski vojni, ki so ga še okrepila nemška investicijska vlaganja po prusko-francoski vojni. Ta razvoj je pospešil proletarizacijo rokodelcev in ostankov manufakturnih delavcev. Gospodarska konjunktura vse do srede leta 1873 je omogočila, da so delavci že dosegli nekatere

ugodnosti, kot npr. zvišanje mezd in skrajšanje delovnega časa, in to deloma s pogajanjem, deloma s štrajki. Pravzaprav je imel osrednji referat H. Steiner z naslovom Neudoerflski kongres in internacionalizem. Opozoril je, da delavske organizacije v Avstriji že od vsega začetka niso bile nikakršne sekte, temveč množične organizacije, čeprav so takšen značaj dobile šele kasneje. Delavsko gibanje je hitro dobilo svojo politično in organizatorično samostojnost, čeprav so ga skušale pridobiti razne meščanske stranke, predvsem liberalne. Pri vodilnih funkcionarjih je opazen močan vpliv marksizma, kar je posledica povezave s prvo internacionalo oziroma njeno nemško sekcijo v Ženevi. Ta vpliv je bil tudi med najbolj odločilnimi, da je v Neudoerflu prišlo do internacionalističnega principa v programu stranke. Velikonemške tendence so se namreč po pruskih zmagah okrepile zlasti med buržoazijo pa tudi med delom delavstva, kar se je odrazilo v konfliktu med Oberwinderjevo in Scheujevo strujo. Tedaj je tudi pojmovanje principa samoodločbe narodov dobilo novo obliko. Medtem ko je že resolucija avgusta 1868 na t. i. 9. dunajskem delavskem shodu govorila o samoodločbi in je bila ta mišljena še v smislu revolucionarnih tradicij leta 1848, pa je že novembra 1870 v zvezi s prusko-francosko vojno dunajsko delavstvo nastopilo proti odcepitvi Alzacije in Lorene od Francije, ker da je do nje prišlo proti volji prebivalstva, da je torej odcepitev napad na pravico do samoodločbe narodov. Ob vse večjem razmahu delavskega gibanja na Češkem, je bilo vse bolj potrebno najti skupni jezik – neudoerflski kongres je to v programu uresničil ter omogočil razvoj samostojnega gibanja na Češkem. Podrobnejši narodnostni program naj bi bil pripravljen za naslednji kongres 1875 v Marcheggju, ki pa ga je oblast prepovedala in iz vsega ni bilo nič. Kljub temu pa je neudoerflski kongres odprl nove perspektive za reševanje nacionalnega vprašanja v delavskem gibanju, vendar je razvoj vse do 1918 šel povsem v drugo smer. Ob tem je še treba dodati, da je princip pravice do samoodločbe v neudoerflskem programu ostal v našem delavskem gibanju, kot tudi v hrvaškem, povsem brez odneva, saj je bilo delavsko gibanje pri nas takrat še premalo zavedno, da bi tako kot češko dojelo pomen in dalekosežnost te zahteve. W. Goehring je govoril o političnem pomenu neudoerflskega kongresa za avstrijsko delavsko gibanje, o reagiranju oblasti in podjetnikov ter posledicah, ki so jih povzročila v delavskem gibanju preganjanja po neudoerflskemu kongresu. A. Wagner je obdelal reakcijo oblasti v Zgornji Avstriji kot posledice kongresa, delovanje delavskih društev v Linzu in Welsu ter vpliv Oberwinderjeve smeri proti kongresu v Neudoerflu. Zanimiv je bil referat K. Flannerja, ki je govoril o delavskem društvu Gleichheit iz Wiener Neustadta od ustanovitve 1866 do razpusta maja 1874. Delavsko gibanje v Wiener Neustadtu je bilo zaradi številnih tovarn primeroma zelo močno in dobro organizirano; v tem mestu je bil že l. 1870 izvoljen prvi občinski odbornik socialni demokrat v vsej monarhiji, in sicer v tretjem volilnem razredu. L. Hornik je primerjal različne avstrijske programe socialne demokracije z neudoerflskim. Tako je opozoril, da je bil npr. Hartungov program iz avgusta 1868 mnogo bolj lassallejanski in manj marksističen kot prav takrat sprejeti nuernberški nemške socialne demokracije. Neudoerflski program je močno sličen eisenaskemu, vendar je v njem že izpuščena lassallejanska zahteva, ki je še v eisenaskem, o svobodni ljudski državi. V nasprotju od Hartungovega programa, ki je za samoodločbo v mednarodnih odnosih, zahteva neudoerflski pravico do samoodločbe tudi v sami monarhiji. Opozoril je na velikonemške in nemškonacionalne tendence, ki so v avstrijskem delavskem gibanju obstajale od začetka pa do zloma monarhije in segale še v prvo republiko. Ni nevažno, da sta Hartung in Oberwinder prišla iz Nemčije, tudi Scheu je v mladih letih, čeprav kratek čas, gojil nemško idejo. Adler in Pernersdorfer sta bila, kot je znano, Schoenererjeva

sodelavca pri nemškonalcionalnem linškem programu l. 1882. Tudi Kautsky se je 1880 zavzemal za priključitev k „socialistični Nemčiji“, kar naj bi bila rešitev nacionalnih konfliktov v monarhiji. Tudi Hitlerjev anšlus so praznovali še kot „vsenemško revolucijo“. Hornik tudi meni, da je danes zmagala Lassalova svobodna ljudska država, saj je pod modernejšimi oznakami prišla v programe večine socialdemokratskih strank kot izraz integracije socialne demokracije v kapitalistični državi. Dejal je, da je v stoletni zgodovini delavskega gibanja v Avstriji očiten boj med strujo, ki skuša integrirati delavsko gibanje v kapitalistični sistem, in med revolucionarno strujo, ki teži po odpravi kapitalističnega sistema. Prva tendenca je tudi daljšala razdiralno delo nacionalističnih sil v delavskem gibanju, zlasti na Češkem, ter preprečila ustanovitev demokratske zveze nacionalnih držav 1918 s ciljem socialistične družbene ureditve. Oblasti so si že v sedemdesetih letih prizadevale, da bi se v delavskem gibanju izoblikovala delavska aristokracija, ki bi bila v bistvu na strani državi; o tem pričajo poslanice Beusta in Plennerja. Dejansko je socialna demokracija po Hainfeldu skušala doseči na osnovi obstoječega sistema spremembo gospodarskih in političnih razmer. Od poslanih čeških referatov je V. Peša obravnaval mesto neudoerflskega kongresa v razvoju delavskega gibanja 1867–1874, ki je v bistvu povzetek pregleda avstrijskega delavskega gibanja. F. Spurny je pisal o tedanjem delovanju severno moravskih in zahodno šlezjskih delavcev, medtem ko je P. Hapak obdelal odmev neudoerflskega kongresa v Bratislavi. Za naše zgodovinarje o delavskem gibanju je zanimiv podatek, da je mariborsko delavstvo edino nastopilo proti nameravanemu izdajanju časopisa Proletarec v Bratislavi in podprilo budimpeštansko Arbeiter–Wochen–Chronik, češ da je ta časopis sprejel tudi Neudoerfl kot strankin organ. Romuna I. Iacos in R. Pali sta govorila o socialdemokratski delavski stranki Romunije in njenih povezavah z avstrijskim delavskim gibanjem, referat, ki je bil edini vstran od tematike, saj se je nanašal na poznejši čas, predvsem od 1893–1907. C. Knapič–Krhin je govorila o delavskem gibanju na Hrvaškem in Slavoniji 1873–1875, predvsem o stališčih do neudoerflskega kongresa, in to Zagrebškega obrtniškega delavskega društva ter časopisa Radnički prijatelj. Neudoerflski program je obravnavala tudi prva hrvaška socialnodemokratska brošura Dragutina Kahleja Njekoliko rječi o društvenom životu. Ideje Neudoerfla je širil med drugim znani graški agitator Pravdica, ki je bil poletni 1874 v Petrinji, takrat pa je bil, kot je znano, tudi na agitacijskem potovanju na našem Štajerskem. Podpisani sem podal referat o odmevih neudoerflskega kongresa pri Slovencih, ki je bil dobro sprejet, saj je bilo delavsko gibanje na Štajerskem doslej tudi za avstrijske historike neobdelano področje.

V Neudoerflu je bil tudi sestanek odbora za zgodovino delavskega gibanja v nekdanji monarhiji. Na sestanku smo bili povabljeni tudi inozemci. Sestanka so se udeležili domala vsi najprominentnejši historiki Avstrije z vseh univerz in drugod, ki se ukvarjajo z 19. stoletjem (Plaschka, Zoellner, Wandruszka, Maerz, Brusatti, Neck, Steiner i. dr.). Zgodovina delavskega gibanja je široko zasnovana in je predvideno sodelovanje zgodovinarjev nasledstvenih držav. Vendar konkretnega programa skupnega dela še ni, vzpostavljeno je le medsebojno obveščanje in seznanjanje z rezultati raziskovanj.

Referate konference bo prireditelj ob pomoči gradiščanske deželne vlade izdal v posebni publikaciji.

Franc Rozman

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf 1974 od 1. – 5. julija 1974 v Sisku

Kaže, da se je vsakoletno srečanje zgodovinarjev Slovenije, Hrvaške, Avstrije in Madžarske, ki so se zdaj že četrtič zbrali na kulturnozgodovinskem simpoziju – po organizatorjih iz Mogersdorfa (Modvincev) je dobil kar naziv tega kraja – tako utrdilo, da se ni bati, da se ta srečanja ne bi še nadaljevala. Namen simpozija je obravnavanje in medsebojno spoznavanje z zgodovinsko in kulturno problematiko področja, ki obsega vzhodno Slovenijo, severozahodno Hrvatsko, Gradiščansko in deloma Štajersko v Avstriji ter komitata Vas in Szombathely na Madžarskem. Letos je simpozij, ki zaseda vsako leto v drugi deželi (najprej v Mogersdorfu, potem Koeszoku in Mariboru) s srečanjem v Sisku sklenil svoj prvi krog, drugi pa se bo začel spet v Mogersdorfu julija 1975. Geografsko področje, s katerega se zberejo znanstveniki na ta simpozij, je bilo v svoji dolgi zgodovini skoraj neprestano križišče več kultur, narodov in držav. To je seveda pustilo na njem neizbrisne posledice, ki ga še danes bolj ločijo kot pa združujejo. Vsekakor je prav, da se znanstveniki (predvsem zgodovinarji) trudijo osvetliti preteklost tega področja, iščejo skupne značilnosti, povezave in različnosti ter raziskujejo ta del Panonske nižine, ki je bil vse doslej vsaj pri nas precej zapostavljen v zgodovinskih raziskovanjih.

Tema letošnjega simpozija je bilo delavsko gibanje na tem področju od njegovih začetkov do konca prve svetovne vojne. Udeležencev je bilo okrog sto, predvsem je bilo mnogo srednješolskih profesorjev iz Gradiščanskega, najmanj pa je bilo nas Slovencev (le 6) in smo prispevali tudi en sam referat. Že zdaj naj opozorim, da materiale vsakoletnega simpozija organizator izda v posebni publikaciji.

Reči je treba, da so bili referati (skupaj jih je bilo 10) na letošnjem simpoziju na solidni znanstveni ravni in so pokazali, da se s problematiko tega področja zavzeto ukvarja nekaj raziskovalcev – predvsem mlajših – v vsaki od držav udeleženk. Večina referatov je bila napisana kot sad temeljitega dela na podlagi virov, ki za problematiko in to področje še niso bili obdelani.

V uvodnem referatu je Mirjana Gros govorila o ideologiji socialističnega gibanja na Hrvaškem do začetka prve svetovne vojne. Referentka je strnila rezultate svojih večletnih raziskav o hrvaški socialni demokraciji in poudarila, da ima socialna demokracija v političnem življenju pomen, ki je večji, kot je bila njena skromna moč, in da je do konca stoletja prevzemala vlogo meščanske politične stranke. Stranka je skušala zbrati okrog sebe vse drobno buržoazne sloje ter dosečiboljšanje življenjskih razmer delavcev, da bi tako dosegli možnosti za uspešnejše socialistično gibanje. Nadalje se je dotaknila splošnih karakteristik ideologije posameznih slojev v stranki, odnosa stranke do nacionalnega vprašanja, borbe proti madžarskim in nemškimi vladajočim slojem, odnosa do avstromarksizma, jugoslovanske ideologije itd. Ideologijo avstrijskega delavskega gibanja do konca prve svetovne vojne je obravnaval referat Erike Weinzierl, ki se simpozija žal ni udeležila, in tako o njenem referatu, ki se je ukvarjal predvsem z razvojem programa stranke, ni bilo nikakršne diskusije, čeprav je bilo nekaj misli v njem spornih. Mnogo novih detajlov je prišlo na dan v referatu Geralda Schlaga o delavskem gibanju v gradiščansko-zahodno madžarskem prostoru do konca prve svetovne vojne, ki je ob upoštevanju arhivskih virov podal celovit prikaz delavskega gibanja v tem prostoru s težiščem na 19. stoletju. Alois Adler je bil edini, ki se je ukvarjal z delavskim gibanjem nesocialistične smeri, in je podal zanimivo sliko začetkov delavskega gibanja na Štajerskem s posebnim ozirom na katoliški tabor. Obravnaval je le delavsko gibanje v

mejah današnje Avstrije. Delavske organizacije krščanskih socialcev, ki so nastajale predvsem po encikliki *Rerum novarum* iz leta 1891, so važne tudi za razumevanje zgodovine delavskega gibanja in politične ter socialne zgodovine sploh tudi za Slovence. Pri nas to področje še čaka na raziskovalca. Pregled političnega delovanja hrvaških socialnih demokratov je na simpoziju v obliki tez podal Vlado Oštrič, medtem ko je Cvetka Knapič-Krhen govorila o nekaterih odmevih hainfeldskega kongresa v Hrvatski in Slavoniji. Za nas je zanimiv detalj, ki ga je referentka našla v Adlerjevi *Arbeiter Zeitung* iz leta 1890, ki v notici iz Zagreba govori, da skušajo socialni demokrati v Ljubljani in Zagrebu izdajati skupno glasilo ter ustanoviti tudi skupno organizacijo. Kot je znano, iz vsega tega ni bilo nič. Žal pa za zdaj še ni drugih podatkov, ki bi omogočili vpogled v to na videz zanimivo akcijo. Podpisani sem pripravil referat o socialističnem delavskem gibanju na slovenskem Štajerskem od začetkov do leta 1914. Referat je bil izčrpnější predvsem do hainfeldskega kongresa, za kasnejše razdobje pa sem predvsem opozoril na nekatere probleme (zlasti razmejitve med slovenskimi in nemškimi organizacijami) ter podal sumaren pregled razvoja gibanja.

Diskusija ni bila preveč razgibana, opozorila pa je na nekatere probleme, ki so važni za ves prostor in tudi za slovenski del. Tako je Vanek Šiftar omenil potrebo po proučevanju migracij, ki so bile znatne npr. iz Prekmurja, tako na Ogrsko kot v Avstrijo. France Filipič pa je prikazal politično življenje med delavstvom v Mariboru po prevratu 1918, nekako do leta 1923. Zanimive podatke je dal Karoly Voeroes, ki je v svojih raziskavah zasledil prve slovenske delavske kolonije severno od Budimpešte že v 80 letih minulega stoletja. Ti delavci so sodelovali pri regulaciji Tise in delali v rudnikih. Najbrže gre za Prekmurce, in ti podatki doslej niso bili znani. Ferenc Horvath iz Szombathelyja je opozoril na podatke v reškem arhivu, ki govore o propagandnih akcijah madžarskih socialnih demokratov med delavci, ki so znali madžarsko, spet zvečine Prekmurcev, v Mariboru, Celju in Ptujju.

Omeniti moramo tudi tri referate s področja delavske kulture. Ernoe Kabos je pripravil pravo metodološko shemo, kako naj bi proučeval delavsko kulturo, ki velja tudi za nas. Njegov model je temeljil seveda na madžarskih razmerah in v madžarskem delavskem gibanju. Kakšno naj bi bilo to raziskovanje v praktičnem smislu, je pokazal Akos Doemoeter, ki je zelo zanimivo nanizal podrobne podatke, ki jih je zbral in ki so nam pričarali zelo plastično sliko življenja madžarskega delavca v času dualizma: kaj in kako je jedel, kako se je oblačil, kje in kako je stanoval, kakšno je bilo njegovo kulturno izživljanje. Zares zgledna zgodovinsko-etnografska slika. O odnosu hrvaških socialnih demokratov do kulture je pripravila koreferat Branka Pribič. Žal je slovenski referent Janko Liška poslal samo teze o začetkih slovenskega izobraževalnega dela med delavci na spodnjem Štajerskem in Koroški, ki pa so obetale zelo zanimiv referat.

Ob koncu naj rečem le to, da je škoda, da se ni več Slovencev udeležilo tega simpozija.

Franz Rozman

OCENE IN POROČILA

Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest. Rasprave i članci 1. Zagreb 1972; strani 365.

Delo uglednega zagrebskega gospodarskega zgodovinarja ni monografija, ampak zbornik razprav in referatov, ki jih je avtor že objavil ali imel na raznih posvetovanjih. Čeprav je moral, kot sam pravi, za knjižno objavo marsikaj predelati ali napisati posebej, je vendar ohranil obliko, predvsem pa naslove posameznih razprav. Posamezna dejstva so zato večkrat omenjena, kar pa delu le koristi, saj v množici podatkov bralec marsikaj pozabi.

Rahel pomislek nastane ob naslovu zbornika, ki je nekoliko preširok. Nekatera področja, zlasti kmetijstvo, so puščena precej ob strani. Res je, da sta kljub večini agrarnega prebivalstva Hrvaške za njeno prihodnost pomembna nastanek ter razvoj večjih kapitalov ter da je predvsem razvoj neagrarnega gospodarstva vplival na položaj hrvaške vasi in ne obratno, vendar ne moremo puščati ob strani gospodarskih razmer večine Hrvatov. Če pogledamo, koliko prostora je avtor odmeril razvoju hrvaške družbe v 19. stoletju, spoznamo osnovni namen Karamanove knjige: prikazati razvoj neagrarnega gospodarstva in posebej tistih poglavitnih črt celotnega gospodarskega in družbenega razvoja Hrvatov, ki so bistveno vplivale na današnjo podobo sosednje republike.

V razvoju hrvaškega gospodarstva loči Karaman naslednja obdobja, ki jih določajo politični in gospodarski pretresi hrvaške družbe.

Prvo, predindustrijsko obdobje obsega čas od 1815-1848. Prva letnica ne pomeni samo dunajskega kongresa, ampak tudi združitev vseh hrvaških dežel pod enim vladarjem; druga pa ne pomeni samo buržoazne revolucije, ampak predvsem odpravo fevdalizma in vdor liberalnih načel v gospodarstvo. Kljub tej časovni omejitvi je potrebno imeti pred seboj nekdanjo politično razdelitev Hrvaške, ki kljub združitvi v eno državo ni nikoli postala enotna dežela z enotnim upravnim aparatom in enim središčem. Zato je razvoj drugačen v Slavoniji kot v severni Hrvaški in drugačen v Dalmaciji kot v Vojni krajini. Značilno za celo hrvaško ozemlje je, da avtarktičnost vasi ni ustvarila večjih notranjih tržišč, ki bi pospeševala razvoj manufaktur. Zato je cvetela tranzitna trgovina z žitom in drugimi kmetijskimi pridelki. Pomembna je tudi trgovina s hrastovim lesom. Smeri trgovine določajo vodne in kopne poti, ob njihovih križiščih narašča vloga mest: Osijek, Karlovca, Senja in Reke. Konkurenca ruskega žita je omrtvila tovrstno hrvaško trgovino, okreplila pa je lesno. Hitrejše izboljšanje posledic celinske blokade v Dalmaciji onemogoča prepoved trgovine s turškimi zaledjem. Proti sredini stoletja se je položaj trgovske mornarice – zlasti v južni Dalmaciji – precej popravil. Eksporta agrarnih produktov (vina, olja) ne določajo njihovi viški, ampak potrebe po žitu. Vodilni gospodarski mislec in organizator te dobe je veletrgovec Ambroz Vranjican, ki s svojim delovanjem sega tudi v naslednje obdobje.

1848-1873. Zadnje letnico določa dunajski borzni zlom pa tudi vse bolj jasne posledice hrvaško-ogrske nagodbe. Vsebinsko mu daje v teoriji vdor gospodarskega liberalizma, v praksi pa zmaga železa in pare kot bistvenih fenomenov industrijske revolucije. Razvoj domačega bančništva in hranilnic ni omogočil nastanka večjih obratov, še manj pa nujno potrebnih železniških zvez, ki postanejo najpomembnejše področje vpliva dunajskih oziroma budimpeštanskih političnih sil na gospodarsko dogajanje na Hrvaškem. V trgovini nastali domači kapital se vključuje v razvoj majhnih, le na pol industrijskih obratov, ki pa se že srečujejo s hudo tujo konkurenco. Tako češka tekstilna industrija kot madžarsko mlinarstvo sta preprečila razvoj teh panog na Hrvaškem. Najpomembnejša postane lesna predelovalna industrija. Izvoz hrastovega lesa iz Slavonije prinaša ogromne dobičke, ki jih skuša Dunaj z dograditvijo krakov južne železnice do Siska (1862) in Karlovca (1865) preusmeriti na Trst. Dalmacija začneja čutiti posledice napačnih investicij v jadrnice, kar povzroči izjemoma nagel zlom trgovske mornarice dalmatinskih mest ter spremeni deželo v eno najbolj zaostalih pokrajin monarhije.

Začetek obdobja 1873-1914 pomeni borzni zlom, ki zanj Hrvaška ni bila kriva, je pa krepko čutila njegove posledice. Istočasno namreč pomeni to tudi zlom domačih začetkov bančništva in industrije, katerim so zasekale dodatno rano še popolnoma neugodne posledice nagodbe. Potegnitev železnice do Reke (1873) je v prvi fazi zaradi tarifne politike južnih železnic manjvredna, kot kaže na prvi pogled. K večjemu razvoju Reke je bistveno prispevalo šele to, da je progo Zagreb-Karlovac prevzela ogrska vlada. Nerazumevanje Budimpešte za prometne potrebe Hrvaške je skušal domači kapital premostiti z nekaterimi medmestnimi železnicami, z graditvijo proge Zemun-Reka (kapital dajo gozdovi ukinjene Vojne krajine), vse to pa je bilo premalo, da bi enakopravno vključil v gospodarski razvoj svoje dežele, kjer je neomejeno začel gospodariti tuj kapital. Še vedno je najpomembnejša lesno predelovalna industrija, ki se razvija izven mest. Konec prvega desetletja našega stoletja je prišlo v njej do velike krize, kar pa je na Hrvaškem omilil razvoj drugih industrijskih panog, ki so se začele razvijati v mestih.

Dalmacija zaradi pomanjkanja železniških zvez stagnira. Delno so tega položaja kriva tudi posamezna mesta, ker se niso mogla zediniti za en načrt in je ostala dežela do zloma monarhije brez železniških zvez s Hrvaško. Značilen je razvoj prehranske industrije (konzerviranje rib, likerji), pomemben pa je razmah cementarn, vendar vse najpomembnejše obrate kontrolira tuj kapital.

Karamanov knjiga je obsežno in tehtno delo. Čeprav avtor že v uvodu opozarja, da manjka za nekatera področja podrobnejših študij, je dvomljivo, da bi lahko v prihodnje ugotovili neke nove smeri v razvoju hrvaškega gospodarstva. Za slovenskega zgodovinarja pa je knjiga še posebno pomembna iz dveh ozirov. Avtorjev način dela kaže na izredno uporabnost tiskanih poročil trgovskih in obrtnih zbornic ter tiskanih publikacij ob gospodarskih razstavah. Vsebinsko pa Karaman obdeluje nekatere gospodarske probleme, ki so bili izredno pomembni tudi za naše dežele, pa pri nas še niso raziskani.

Stane Granda

Dr. Ivan Kovačević, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914. Institut za savremenu istoriju i NIP Export - press, Beograd 1972; strani 470.

Obsežno delo Ivana Kovačevića je časovno omejeno na obdobje med nastankom najstarejšega delavskega društva na Hrvaškem in prvo svetovno vojno, teritorialno pa na ozemlje, ki je z uvedbo dualizma prišlo pod upravo Ogrske, razen Reke. Medtem ko je teritorialna omejitev razumljiva, je manj jasna časovna razdelitev. Avtor deli obravnavano delo v dve fazi: začetki delavskega gibanja 1867 – 1903 in krepitev delavskega gibanja 1904 - 1914. Skrajni časovni meji sta prepričljivi, le da je za leto 1867 zelo pomembna tudi uvedba dualizma. Manj jasna pa je letnica, ki loči obe fazi, čeprav je res, da se druga začenja s poletom svetovne ekonomike po triletni splošni gospodarski krizi in z dobo največjega vzpona hrvaškega delavskega gibanja do prve svetovne vojne.

Kovačević je obdelal skoraj pet desetletij trajajoče obdobje takole. Najprej je prikazal bistvene značilnosti ekonomskega razvoja, nato je raziskal številčno stanje delavskega razreda, njegovo razporeditev glede na teritorij in gospodarske panoge ter spol in starost, dolžino delovnega dne, plače, njihovo kupno moč in cene, vprašanje socialne zaščite in zavarovanja ter boj delavcev za boljše delovne oziroma življenjske možnosti. Njegovo pojmovanje delavskega razreda ne zajema le industrijskih delavcev, ampak vse tiste, ki so odvisni izključno od prodaje svojih fizičnih sil kapitalu. Zajema torej kmečki proletariat (delavce brez zemlje ali z majhno ohišnico in kmečki polproletariat), obrtne delavce, kamor šteje tudi tiste obrtnike, ki delajo brez pomočnikov ali vajencev, in pravi industrijski proletariat. Zelo je pozoren tudi do mladoletnih delavcev in žensk.

Avtor poudarja, da ima večino v vsem obravnavanem obdobju kmečki proletariat. Tako stanje ne izvira le iz agrarne strukture Hrvaške in Slavonije, kjer so velika veleposestva zahtevala ogromno delovne sile, ampak tudi iz stalne proletarizacije malih kmetov. To je sprožilo tudi neka migracijska gibanja iz prenaseljenih županij Hrvaške proti vzhodu. Tudi mesta so privabljala veliko prebivalstva, čeprav se je hrvaška veleindustrija v prvi fazi razvijala na podeželju (lesno predelovalna industrija). Konec prejšnjega stoletja pa se je začel večati delež mestnega proletariata, k čemur je delno pripomogla tudi kriza v lesno-predelovalni industriji.

Delovni čas je bil zlasti v prvem obdobju izredno dolg in je bilo malo razlik med kmečkim in industrijskim proletariatom. Oboji so delali po 13 do 18 ur. Z industrijskim razvojem se je delovni čas industrijskega delavstva vse bolj krajšal, medtem ko je položaj kmečkih delavcev še naprej ostajal slab, pridružili pa so se jim še delavci iz tistih obrti, na katere je pritiskala konkurenca industrijske produkcije.

Zaradi velikega pritiska delovne sile je bila mezda zelo nizka. V obdobju do 1900 je tako nominalno kot relativno celo padla. Kovačević poudarja, da je bilo hrvaško delavstvo med najslabše plačanimi v Evropi. Izboljšanja so dosegli le v nekaterih industrijskih panogah, vendar je bilo to posledica večje intenzivnosti dela, tehnološkega razvoja in v zadnjem obdobju tudi delavskega gibanja. Nekatere kategorije so se skušale reševati celo s korakom nazaj. Avtor poudarja, da so morali delavci v čevljarski, tkalski, mizarski in še v nekaterih drugih vrstah obrti delati celo ob nedeljah, da so se lahko preživeli.

Delavstvo je dobilo osebno svobodo že veliko pred uvedbo dualizma, vendar Kovačević ugotavlja, da je bila fevdalna tradicija zelo močna. Čutili so jo zlasti poljedelski delavci, hlapce in deklice pa primerja celo s sužnji. Tudi cehovskih spon se obrtno delavstvo dolgo časa ni moglo otresti. Na podlagi sicer redkih poročil delavskih

inšpektorjev avtor dokazuje, da je bila oblast izredno popustljiva glede izvajanja obrtnega reda in obrtnih zakonov, ki so urejali delovne in življenjske razmere delavcev. Varstva mladine in žena skoraj ni bilo. Zakonodaja je sicer prepovedovala njihovo zaposlovanje na izpostavljenih mestih, vendar je hkrati dopuščala toliko izjem, da so te postale skoraj pravilo.

O kakšni obsežni socialni zakonodaji seveda ne more biti govora, čeprav se je v letih pred prvo svetovno vojno začelo rahlo spreminjati na boljše. Bratovske zakladnice in druge oblike vzajemne delavske pomoči so imele v prvem obdobju še močno cehovsko tradicijo, zato so težko prestopale okvire obrata ali stroke. Do opaznih premikov je prišlo pod vplivom mednarodnega delavskega, zlasti sindikalnega gibanja. Država je izdala zakon o ureditvi zdravstvenega in neugodnega zavarovanja, vendar Kovačević dokazuje, da so zakone izvajali površno.

Prva delavska društva na Hrvaškem, ki so nastala konec šestdesetih let, spominjajo avtorja bolj na cehovske bratovščine kot na organizirane oblike delavskega gibanja. Prevladujoč vpliv so imeli namreč obrtniški delavci in celo mojstri. Šele pod vplivom delavskega gibanja na Madžarskem je prišlo do sprememb tudi na Hrvaškem. Razmah je onemogočala zakonodaja, saj so obrtni red in zakoni najstrože prepovedovali politično delovanje delavstva. Kljub vsemu je prišlo v letih 1889-1894 do vala mezdnih gibanj, kar je imelo za posledico ne samo izboljšanje mezd, ampak tudi sklenitev prvih kolektivnih pogodb. Na začetku devetdesetih let je delavsko vrenje zajelo podeželje v Hrvaškem Zagorju, severovzhodni Slavoniji in Sremu. Vanj se je vključila tudi 1894. nastala socialdemokratska stranka. Na njenem drugem kongresu so sklenili, da je treba ustanoviti po vaseh socialistične klube. Tega gibanja nista mogla zatreti niti prvi proces v Mitrovici 1895., ne drugi šidski dve leti kasneje. Leta 1904 je prišlo do novega vala, zaradi česar je morala stranka ustanoviti 1906 posebni sekretariat za kmete.

Legalizacija sindikatov 1907. leta je dala delavskemu gibanju nov zalet. Delavski razred je postajal čedalje pomembnejši politični dejavnik. Kovačević poudarja, da je bilo gibanje vseskozi zelo internacionalno, zato ni bilo imuno pred nekaterimi revizionističnimi nazori nemškega in avstrijskega socialističnega gibanja.

Avtor pri svoji analizi delavskega razreda dokumentira vse trditve s podatki, ki jih uvršča v tabele med tekstom, in s triinridesetimi posebnimi tabelami na koncu knjige. Zato imajo njegove trditve o neugodnem položaju delavstva vse drugačno težo, kot smo sicer vajeni. S prikazom delavčevega delovnega mesta, njegovega delavnika, nominalne in relativne mezde, njegovega stanovanja, življenja zunaj tovarne, nevarnosti, ki pretijo njegovemu zdravju, in končno vzrokov njegove smrti, je pokazal na tiste momente, ki edini razložijo vzroke za njegovo politično delovanje. S tem sicer ne trdimo, da je delo popolno in brez pomanjkljivosti. Kovačeviću pa moramo izreči priznanje za izredno težavno in zahtevno delo, mimo katerega ne bo mogel noben zgodovinar delavskega gibanja pri nas.

Stane Granda

Desanka Savićević: Društvena i politička teorija i kritika u radovima Dimitrija Tucovića, Beograd 1972, izdal Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, zbirka Monografije 6, 191 s.

D. Savićević je svojo monografijo zasnovala kot prikaz teoretične interpretacije in anatomije Tucovićeve misli, in to v vsej kompleksnosti njegovega gledanja na svet, družbo, človeka ter nadaljnji revolucionarni razvoj Srbije, jugoslovanskih in drugih balkanskih dežel. To, po svoji zasnovi vsega spoštovanja vredno delo, je razdelila na tri glavna poglavja: Tucovićeve kritika imperializma, kolonializma in vojne (s. 11–71), Tucovićeve kritika družbenega in političnega razvoja Srbije v začetku dvajsetega stoletja (s. 71–143) ter Stranka srbskega proletariata in delovnih množic srbskega naroda (s. 145–178). Tem trem poglavjem so dodani Zaključek, povzetek v francoščini in register imen.

Avtorica sama je v uvodu povedala, da je njeno delo „teoretičnega in idejnega, ne pa zgodovinskega značaja.“ Menim, da je prav v tem glavna pomanjkljivost dela, ki te v mnogočem razočara. Avtorica je imela na razpolago doslej neznano ali vsaj nedostopno in neobjavljeno Tucovićevo korespondenco ter zapisnike glavne uprave srbske socialdemokratske stranke. Vendar iz vsega tega novega gradiva – da ne omenjam že doslej znanega – ni izluščila tistega, kar bi bila po vsej verjetnosti lahko. Predvsem menim, da avtorici ni uspelo pokazati specifičnosti Tucovićeve misli do vseh zgoraj naštetih vprašanj. Ob številnih citatih iz njegovih člankov (kar je pohvaliti le zato, ker so tako ponatisnjeni deli Tucovićevih člankov, med njimi tudi nekaj doslej neobjavljenih) njena sklepanja in interpretacija ne presegajo splošno znane slike, ki jo je še v času Tucovića ali malo kasneje podala marksistična znanost in publicistika. Pozna se, da avtorica ne pozna, ali pa pozna zelo površno, brez potrebne afinitete do historičnega razvoja, tedanjih konkretnih zgodovinskih dejstev v svetu in še posebej na Balkanu ter v mednarodnem delavskem gibanju. Vsi njeni sklepi temeljijo bolj na pavšalnih sodbah, ki jih povzema v glavnem po Leninu, ne pa na študiju konkretnega gradiva. Ob vsej nabrekli marksološki frazeologiji zbledijo same Tucovićeve misli, ki se bralcu prikažejo sicer res povsem marksističnoleninistične, toda ves pomen in originalnost Tucovića sta na ta način zabrisana. Ob vsem tem je razumljivo, da ne dobimo prave slike o razmerah na Balkanu, o tem, zakaj so bila stališča drugih balkanskih socialnih demokratov kdaj pa kdaj različna od Tucovićevih, v čem in zakaj je odstopal od linije npr. druge internacionale. Ponekod se to sicer vidi, vendar je povedano dostikrat naivno in bi bilo to težko znanstveno zagovarjati. Res škoda, da tako zanimiva in problemsko zastavljena tema ni obdelana bolje

Franc Rozman

Andrej Mitrović, Jugoslavija na konferenciji mira. 1919–1920. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije 1969. VIII+278 str. 80.

Knjiga A. Mitrovića Jugoslavija na konferenciji mira je prva jugoslovanska monografija, ki obravnava delovanje jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Versailles. Delo je dokaj obširno, grajeno na bogatih virih jugoslovanskih arhivov, omejuje pa se zgolj na opisovanje politike jugoslovanske delegacije od njenega imenovanja, decembra 1918. leta, do razpusta, julija 1920. leta. Kratki uvod prikazuje novo večnoacionalno državo, njene značilnosti, položaj v mednarodni politiki, pomen v povojni situaciji v jugovzhodni

Evropi in osnove, na katerih je jugoslovanska delegacija vodila politiko na mirovni konferenci.

Monografijo začenja poglavje o sestavi delegacije, s posebnim ozirom na narodnostno zastopanost in politični ugled delegatov, ter o organizaciji s podrobno analizo politične delegacije in njenih številnih sekcij (etnološko-zgodovinska, sekcija za mednarodno pravo, vojna sekcija, sekcija za tisk, sekcija za trgovsko mornarico, ekonomsko-financijska in prometna sekcija . . .).

Drugo poglavje je namenjeno vprašanju pripravljenosti jugoslovanske delegacije na mirovno konferenco glede zbranega gradiva in sposobnosti samih delegatov.

Odnos med delegacijo in vlado v Beogradu je prikazan v naslednjem poglavju. Na vprašanje, kdo je vodil jugoslovansko politiko v Parizu, je Mitrović odgovoril, da sta bili to delegacija in vlada skupaj. Čeprav podrejena vladi, je bila delegacija kot boljša poznavalka problemov v središču dogajanja, pravi tvorec politike, vendar je v primerih nesoglasja z vlado morala prepustiti končno odločitev prav tej.

Jugoslovanska delegacija je nastopala na mirovni konferenci pod imenom „Delegacija kraljevine SHS“, kljub temu pa so jo ostale delegacije nazivale „Delegacija kraljevine Srbije“, dokler ni bilo po nenehnih jugoslovanskih pritožbah tik pred podpisom sporazuma z Nemčijo tudi to vprašanje ugodno rešeno.

Mitrović piše v naslednjem poglavju o udeležbi jugoslovanske delegacije, o njenem delu in vplivu na odločitve konference in o sporih z njo (londonski sporazum, plebiscit na Koroškem, 51. točka mirovnega sporazuma z Avstrijo). Na konferenci so se izoblikovala načela javne diplomacije, enakopravnosti narodov, pravica do samoodločbe . . ., ki naj bi privedla do pravičnega miru in so se nanje sklicevali vsi udeleženci konference. Za jugoslovansko delegacijo je pa bila mirovna konferenca predvsem „skup na kome snaga, moč i veština igraju najveću i odlučujoću ulogu, a ideali služe jedino kao dobro idejno-psihološko sredstvo borbe, propagande i sakrivanja pravih namera“. Poleg teh javnih načel so se izoblikovala tudi načela, ki javno niso bila priznana, v resnici pa so vodila politiko konference: zanimanje samo za svoj ozki državni in nacionalni interes, poseben položaj zmagovitih držav, upoštevanja tajnih sporazumov . . . Mitrović je podrobno prikazal odnos, ki so ga zavzeli člani jugoslovanske delegacije do teh načel. Tudi oni so se pri mejnem vprašanju sklicevali na vsa javno izražena načela, predvsem na načela narodnosti. Edina izjema je bil srbski general Pešić, ki je skušal izkoristiti položaj kraljevine SHS kot zmagovalke in na osnovi strateškega načela pridobiti čimveč ozemlja.

Posebno poglavje posveča Mitrović jugoslovanskim nasprotnikom in zaveznikom na konferenci. Italija, kot jugoslovanska sosedna in zmagovita država, udeleženka zaprtih sej „velike četverice“, ki je dejansko odločala na konferenci, je s svojimi ozemeljskimi zahtevami in prizadevanjem, da razbije novo državo – kot so njeno delovanje razumeli jugoslovanski politični vrhovi – pomenila ogromno nevarnost. Jugoslovanska delegacija je, sklicujoč se na načelo enakopravnosti narodov in držav, zahtevala, da tudi sama sodeluje na konferenci pri reševanju jadranskega vprašanja, toda zaman. Italija je Jugoslavijo odkrito imenovala sovražnico in jugoslovanske delegate za predstavnike premagane države. V taki situaciji je jugoslovanska delegacija iskala zaščitnico med velesilami, pri čemer sta se zaradi mnogostranosti jugoslovanskih interesov izoblikovali profrancoska in proameriška orientacija. Avtor navaja vzroke, ki so odločili pri končni izbiri zaščitnice, njuno kratkotrajno sodelovanje in počasno odmikanje jugoslovanske delegacije od ZDA.

Najobsežnejše poglavje obravnava boj jugoslovanske delegacije za ozemlja, naseljena z jugoslovanskim prebivalstvom. Svoje zahteve po ozemljih je delegacija izražala v memorandumih o teritorialnih vprašanjih in v notah, ki jih je izročala mirovni konferenci. Ob določanju meje jugoslovanske države je prišlo v delegaciji do mnogih nesoglasij. Mitrovića ni zanimalo samo delovanje delegacije kot celote, temveč tudi obnašanje njenih posameznih delegatov. Že na začetku določanja meja se je pojavilo vprašanje, katero načelo upoštevati. Zahteve po ozemljih, ki so jih postavljali jugoslovanski delegati, so lahko opravičevala različna načela. Medtem ko so se hrvaški in slovenski delegati sklicevali samo na etnično načelo, so srbski svoje neupravičene zahteve opirali le na strateška načela. Hrvaški in slovenski delegati se s temi načeli niso mogli strinjati, ker bi priznavanje strateškega načela dajalo tudi Italiji pravico zahtevati dele jugoslovanskega zahodnega in jadranskega ozemlja. Pojavil se je problem prvenstva med zahodnimi in vzhodnimi mejami. Do začasnega nesoglasja v delegaciji je prišlo zaradi Trsta in zahodne Istre, ki ga kljub upoštevanju nacionalnega načela delegati niso znali uspešno rešiti. Najhujši spor pa je povzročil srbski delegat, ko je zahteval popuščanje Italiji na zahodu, da bi laže dobili ozemlja na vzhodu. Pojavila se je dilema Reka ali Skadar. Pri njenem reševanju ni hotela popuščati nobena stran in so pogajanja naposled zašla v slepo ulico.

V zadnjih poglavjih govori Mitrović o vzrokih, ki so sprva branili Jugoslaviji, nato pa povzročili njeno intervencijo proti socialistični Madžarski, o jugoslovanskem delovanju proti Habsburžanom, o odgovornosti za vojno in o vojnih zločinih, o zaščiti manjšin in svobodnem prometu ter o razpustitvi delegacije.

Mitrović je ob uporabi domače in tuje literature in jugoslovanskih virov napisal delo, ki je pomemben prispevek k zgodovini jugoslovanske države. Osnova, na kateri je gradil, je bilo gradivo jugoslovanskih arhivov (Arhiv Vojne misije, Arhiv Delegacije, Arhiv Londonskega poslanstva, Arhiv Pariškega poslanstva, zapuščine Jovanovića, Trumbića, Cvijića itd.), ki je tudi določalo vsebino knjigi, saj je avtor pisal samo o stvareh, za katere je dobil gradivo v teh arhivih in se v druge probleme, sicer povezane z jugoslovansko državo in mirovno konferenco, ni spuščal (črnogorsko vprašanje, reparacije . . .). Tuji arhivi, ki jih, žal, ni uporabljal — nekaterih tudi ni mogel — bi lahko prikazali odnos drugih držav na konferenci do delegacije kraljevine SHS in tako osvetlili delovanje jugoslovanske delegacije tudi z druge, ne samo jugoslovanske strani.

Nataša Kandus

Labinska republika 1921, Zbornik radova — problemi sjevernog Jadrana, svezak 2, izdal Sjeverojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka 1972, 410 strani.

Ob 50-letnici „Labinske republike“ je Sjeverojadranski institut JAZU na Reki organiziral znanstveno posvetovanje v Rabcu, od 2. — 3. marca 1971¹. Posvetovanje naj bi prikazalo najnovejše izsledke zgodovinskih raziskav o vzrokih in okoliščinah, ki so privedli do revolucionarnega gibanja labinskih rudarjev in kmetov iz sosednjih vasi Proštine leta 1921, zlasti pa o organizaciji in delovanju delavske samouprave v t. i. Labinski republiki. Organizator je sklep, da bo vse gradivo objavil v posebnem zborniku, tudi izpolnil.

Izšel je obsežen zbornik gradiva, 21 prispevkov, ki podajajo izčrpen pregled gospodarskih, socialnih, političnih in kulturnih dogajanj tako v Istri kakor tudi na širšem

območju pred obstojem „Labinske republike“, med njim in po njem. Na podlagi novih virov ali kritičnejše analize že znanih ter znanstvenega pristopa k problematiki nastanka, pomena in značaja labinskega gibanja, je v prispevkih razjasnjenih, bolje osvetljenih in poglobljenih vrsta vprašanj in problemov. Referentom je bilo omogočeno, da so pred objavo svoje prispevke dopolnili ali razširili in tako lahko upoštevali tudi pripombe diskutantov.

Akademik prof. dr. Ferdo Čulinović je v prispevku Labinska republika (na posvetovanju je bil to uvodni referat) podal izčrpno analizo dogodkov v Labinu in Proštini v marcu in aprilu 1921.

Dr. Ivan Erceg je v svojem prispevku Materijalni uvjeti života i stanovništvo Labinštine (XIX. stoljeće) prikazal eksistenčne razmere labinskega prebivalstva, ki so temeljile na zemlji, živinoreji, domači obrti in trgovini, ter pregled porasta prebivalstva v Labinu in okolici, h kateremu je poleg povečane natalitete pripomogla zlasti v Labinu tudi velika imigracija proti koncu 19. stoletja.

O nastanku in delovanju prvih delavskih društev v Istri (Prva radnička društva u Istri) v drugi polovici 19. stoletja govori sestavek prof. Toneta Crnoborija iz Pulja.

Dr. Miroslava Despot je v prispevku O štrajkovima labinskih rudara do prvog svjetskog rata najprej podala kratko zgodovino lastništva labinskih premogovnikov, ki so leta 1881 prišli v last Trboveljske premogokopne družbe. Od tedaj so bili labinski rudarji tesno povezani z bolj organiziranimi trboveljskimi rudarji in jim sledili v boju za boljše socialne in ekonomske razmere. Prav temu dejstvu daje avtorica precejšen pomen pri nastanku stavkovnih gibanj v labinskem bazenu. Na koncu je dodan kronološki pregled stavk od prve znane leta 1890 v Krapnu do leta 1910 s kratko navedbo zahtev in dosežkov rudarjev.

O življenju in delovanju labinske rojakinje in velike istrske revolucionarke Giuseppine Martinuzzi (1844–1925) sta v zborniku dva prispevka. Avtorica prvega pod naslovom Giuseppina Martinuzzi labinska revolucionarka je sodelavka Študijske knjižnice v Pulju Marija Kopitar–Cetina, ki že vrsto let preučuje, zbira in objavlja dokumente o delu in življenju te izredne ženske. Dr. Teodoro Sala, docent tržaške univerze, pa je v kratkem prispevku Zabilješke o djelu i vremenu Giuseppine Martinuzzi opozoril predvsem na vrednost njenih publicističnih sestavkov, ki zaradi analize nekaterih socialnih in političnih problemov presegajo regionalni okvir.

Povezanost in sodelovanje Hrvatskega tipografskega društva, ki je delovalo od leta 1870 do 1920 z grafičnimi organizacijami v Primorju (Istri, Trstu, Gorici), je orisal Vlado Oštrić, sodelavec Inštituta za delavsko gibanje v Zagrebu, v prispevku O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičnih radnika do prvog svjetskog rata. Ravnatelj Državnega arhiva Hrvatske Bernard Stulli je v članku Revolucionarno previranje u Istri 1917. – 1918. godine podal pregled in oceno revolucionarnih gibanj, ki so zajele Istro zadnji dve leti obstoja Avstroogrške monarhije.

Prispevek dr. Vjekoslava Bratulića Političke stranke u Istri 1918. – 1923. godine daje izčrpen pregled meščanskih in socialističnih strank v Istri. Na isto razdobje (1918–1923) se nanašata tudi prispevka dr. Juraja Madariča Ekonomski i socijalni odnosi u Istri 1918–1923. godine in Marka Legovića. Stanje u poljoprivredi Istre 1918. – 1923. godine.

Dr. Milica Kacin–Wohinz obravnava v prispevku Revolucionarno gibanje v Julijski Krajini v letih 1920 in 1921 močno revolucionarno delavsko gibanje v Julijski Krajini v tem času.

Novinarja reškega časopisa *La voce del popolo* Giacomo Scotti in Luciano Giuricin sta v zborniku objavila dve deli: *Pokret zauzimanja tvornica u Italiji* i „*Labinska republika*“, ter oris delovanja Giovannija Pippana, tajnika Udruženja labinskih rudara in prvo-navedenega obtoženca v procesu proti labinskim rudarjem. V prvem avtorja predvsem poudarjata izjemen pomen „*Labinske republike*“ glede na dejstvo, da je bila Istra kot na novo priključena pokrajina nekak poskusni kamen, na katerem so italijanske oblasti najprej preizkušale vse metode raznarodovanja slovanskega življa z odpravo njegovih narodnih, jezikovnih in tudi državljijskih pravic. Vstajo v jugovzhodnem delu Istre smatra za naravno nadaljevanje revolucionarnega delavskega gibanja, ki je na jesen leta 1920 zajelo Italijo, čeprav je dozorela v posebnih okoliščinah in časovno kasnela.

Jakov Jelinčič, sodelavec istrskega Arhiva v Pazinu, je v faktografskem prikazu *Proces protiv labinskih rudara pred Okružnim sudom u Puli od 16. studenog do 3. prosinca 1921* obnovil potek procesa proti 52 obtoženim rudarjem. Kot vir mu je rabilo arhivsko gradivo Okrožnega sodišča v Pulju in takratno puljsko ter tržaško dnevno časopisje.

Upor kmetov v proštanskih vaseh, potek oboroženega odpora proti fašističnemu nasilju in posledice upora obravnava v zborniku dva avtorja. Miroslav Bertoša je pod naslovom *Antifašistička obrana Proštine 1921. godine* objavil le eno izmed poglavij svoje monografije o antifašističnem gibanju proštinskih kmetov, ki je pripravljena za tisk v *Istarskom mozaiku*, Herman Bursić pa je v *Događjaj u Proštini 1921. godine* dodal potek samih dogodkov v aprilu leta 1921 v vaseh Proštine, ki deloma slone na izjavah nekaterih udeležencev v tem uporu.

V prispevku *Saopćenje o našim ljudima iz Istre i Hrvatskog primorja – učesnicima oktobarske revolucije* je prof. Josip Demarin – tudi sam je bil udeleženec oktobrske revolucije v Rusiji – je opozoril na pomembno in častno vlogo udeležencev iz Istre in Hrvatskega Primorja, ki so se kot vojni ujetniki avstro-ogrske vojske v Rusiji prostovoljno priključili Rdeči armadi in potem kot povratniki v domovini postali vidni nosilci boljševiške ideje ter aktivni sodelavci v delavskem in socialističnem gibanju.

Sovjete, ki so po zgledu na sovjetske sovjete, postali nekakšen nov tip državne oblasti in pogoj proletarske demokracije v Evropi, obravnava prispevek prof. Enza Collottija iz Milana.

Mesto, ki ga je zavzel upor labinskih rudarjev kot eden od zadnjih uporov, preden je fašizem prevzel oblast v Italiji, v okviru celotnega italijanskega revolucionarnega gibanja, je prikazal sodelavec Instituta „Antonio Gramsci“ Cesare Colombo v članku „*Labinska republika*“ i Talijanski revolucionarni pokret. Povezanost gibanja labinskih rudarjev s takratnim delavskim razredom Jugoslavije in njegovo mesto v zgodovini jugoslovanskega delavskega gibanja pa obravnava dr. Branko Djukić v prispevku *Radnički pokret Jugoslavije* i „*Labinska republika*“.

Referati v italijanščini so v zborniku prevedeni v srbohrvaščino, prispevek dr. Milice Kacin-Wohinz je objavljen v slovenščini. Predvidena je tudi objava celotnega zbornika v italijanščini.

Marjeta Adamič

1. Glej poročilo dr. Milice Kacin-Wohinzeve Znanstveni posvetovanji zgodovinarjev ob 50. obletnici uporov v Istri, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1971–1972, letnik XI–XII, štev. 1–2, str. 407–411.

Kizling Rudolf, Die militaerische Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929-1937. Mit drei Karten. Verlag R. Oldenbourg Muenchen 1959. (Suedosteuropaeische Arbeiten. 54.) VII + 91 str. + 3 pril.

Le po naključju, kot pravi avtor v uvodu, so prišli med vojno za nekaj časa v njegove roke originalni protokoli tajnih dogovorov šefov generalštabov članic Male antante. Ker pa zapisniki ne vsebujejo statistike o vojaški moči teh držav, se je pri tem oprl na druge vire, ki jih pa ne navaja. V uvodu prikazuje prve poizkuse, da bi kasnejše zaveznice skupno nastopale, in to že pred koncem vojne, posebno močne težnje po političnem sodelovanju pa so vidne na pariških mirovnih pogajanjih. Strah pred skupno nevarnostjo – restavracijo Habsburžanov ter Madžarsko, v kateri vidijo naslednico tendenc propadle monarhije – naposled 23. aprila 1921 združi Jugoslavijo, ČSR in Romunijo. Delo Male antante do 1929. leta prikaže avtor bolj na splošno, ker je njegov namen, prikazati delo šefov generalštabov treh zaveznic od prvega sestanka maja 1929 v Bukarešti do zadnjega v letu 1937. Vseh desetero konferenc, ki so bile izmenoma v glavnih mestih članic, ima podoben potek. Najprej obravnavajo vprašanje o vojaški zmogljivosti Madžarske in Bolgarije ter v kakšnem času bi se mogli nasprotniki pripraviti na napad. Pogodbeno so zaveznice obvezane pomagati tretji le tedaj, če ta ni napadalka ali izzivalka. To je tudi izhodišče pri pripravi operacijskih načrtov za 19 variant, kolikor so jih obravnavali na teh konferencah. Glavni nasprotnik ostaja slej ko prej Madžarska, spreminja se le obseg vojne. Na prvih treh konferencah se ukvarjajo le z možnostjo lokalne vojne, ki bi zajela le jugovzhodno Evropo in eventuelno Nemčijo, že četrta konferenca pa se znajde pred problemom evropske vojne; ta možnost ostaja v ospredju ves nadaljnji čas. Na posameznih konferencah razčlenjujejo v prvi vrsti probleme in variante, kjer velja glavni napad sovražnika državi – gostiteljici konference. Operacijski načrti predvidevajo možne smeri sovražnega napada, obrambo in medsebojno pomoč zaveznic, upoštevajo pa tudi reakcijo sosednjih držav. Nadvse pomembno je, da bi bil čas za mobilizacijo sil čim krajši.

Šesta konferenca iz marca 1934. leta pomeni prelomnico v taktiki zaveznic – nič več čakanja, da Madžarska prva napade. Šefi generalštabov se odločijo za ofenzivno taktiko proti Madžarski v primeru, če bi bila Mala antanta prisiljena, da se vplete v evropsko vojno. Po zasedi bi si članice razdelile Madžarsko po conah, določenih že na četrti konferenci.

Šele na predzadnji konferenci, 1. 1936, v Bukarešti, se dogovore, da bi imeli v primeru vojne skupno vrhovno vojaško vodstvo, potegujejo pa se tudi za skupni oborožitveni program. Zadnja konferenca ne prinese nič novega.

Vojaška politika Male antante propade že ob prvem udarcu – sudetski krizi. Postalo je očitno, da sta Nemčija in Italija Mali antanti mnogo nevarnejši kot pa Madžarska, vendar pa zavezniki na tak razvoj dogodkov niso pripravljene ter ne reagirajo niti tedaj, ko Nemčija zasede ČSR.

Trije zemljevidi v knjigi prikazujejo politično situacijo v tem delu Evrope; dodana pa sta še prevoda vojaških konvencij, prva iz 11. maja 1931 med tremi zaveznicami ter druga, ki sta jo na isti dan podpisala vojaška predstavnik Romunije in Jugoslavije.

Vesna Čuk

Arnold Reisberg, Februar 1934, Hintergründe und Folgen. Globus Verlag, Wien 1974, str. 254.

Že naslov opredeljuje problematiko zajeto v nakazani knjigi. Gre za oris ter opredelitev dogajanja, ki je februarja 1934 vodilo k razbitju in prepovedi socialdemokratske stranke Avstrije. Njen avtor je viden predvojni delavec Komunistične stranke Avstrije, danes pa živi kot znanstveni delavec v Nemški demokratični republiki. Tako v knjigi povezuje študij dogajanja na avstrijskem prostoru po letu 1918 z lastnimi takratnimi spoznanji. Delo sicer ne poudarja kritičnega aparata, vendarle pa sloni na študiju zadevne dokumentacije in literature. V nekem smislu knjiga tudi ni strogo historično delo, saj sega s kritičnimi opozorili tudi v današnji čas ter tako aktualizira problematiko današnje avstrijske socialistične stranke, naslednice predvojne socialne demokracije. Tako je knjiga marksistična kritika predvojnih razmer v avstrijskem delavskem gibanju in družbi. Reisberg še posebej poudarja, da želi pokazati zgodovinsko resnico dogajanja med prvo svetovno vojno in po nji ter temu sledeči razvoj. – Ta pa kaže, da februarski dogodki leta 1934 niso izoliran pojav, ampak segajo nazaj vsaj do pričetka prve svetovne vojne in v celotnem dogajanju vse do februarja 1934. Ob orisu političnega razvoja je avtorjeva pozornost usmerjena predvsem na oris in kritiko stališč avstrijske socialne demokracije kot najmočnejše politične sile avstrijskega delavskega razreda, ki pa se ni znala (ali pa ni hotela) postaviti v bran pred nasprotniki in je tako nakazovala smer desničarskega usmerjanja države, katerega vrh pomeni sredi tridesetih let avstrofašizem (če seveda odmislimo nacizem in njegovo ravnanje). Tako pomeni razbitje socialnodemokratske stranke logično posledico razvoja, ki mu Reisberg sledi ves čas prve avstrijske republike. Za same dogodke leta 1934 avtor nakazuje dejstvo, da je bilo delavstvo pripravljeno boriti se za svoje pravice, da pa je odpovedalo vodstvo stranke. Edini vidnejši strankin funkcionar, ki je aktivno nastopil proti režimu, je bil Koloman Walisch na Zgornjem Štajerskem; ob tem Reisberg posebej podčrtuje, da je bila med (in pred) februarskimi dogodki vodilna parola socialdemokratske stranke „imeti puško ob nogi“, dejstvo, ki je vodilo do tragičnih dogodkov. Za dogajanje leta 1918 pa opozarja, da je bila takratna avstrijska revolucija posledica narodnostnih in socialnih bojov, ki jih je socialna demokracija v bistvu zavirala, namesto da bi vodila revoluciarno akcijo. Težka napaka stranke je bilo tudi dejstvo, da je po zlomu monarhije vpeljala v novo republiko institucije starega reda.

Posebna Reisbergova ostrica pa je usmerjena proti medvojnemu stališču o neživljenjski prve avstrijske republike, ki ga je še zlasti zastopala socialna demokracija in po katerem naj bi se bila prva avstrijska republika priključila nemški državi (anšlus). Avtor ob tem zagovarja in utemeljuje stališče o samostojni avstrijski naciji, stališče, ki je začelo prodirati v tridesetih letih. Dodajmo, da so bili zagovorniki tega stališča po eni strani posamezniki iz krščanskosocialnih krogov, po drugi pa stranka avstrijskih komunistov; izhodišče obojim pa je bila bramba samostojne avstrijske državnosti pred nastopajočo nacistično nevarnostjo. Omeniti velja tudi, da je nakazano stališče pričelo širje prodirati šele po drugi svetovni vojni, deloma tudi v obliki pripadnosti k posebni avstrijski državi (ob sočasni nemški narodnosti).

Nadalje je posebno mesto posvečeno v knjigi stališčem komunistične stranke do življenjskih vprašanj avstrijskega političnega življenja, po februarju 1934 pa tudi stikom

obeh političnih strank avstrijskega delavskega razreda (socialdemokratske in komunistične) tako v odnosu do vladajočega režima kot v odnosu do nastopajočega nacizma v letih 1934–1938.

Tone Zorn

Franz Goldner, Die oesterreichische Emigration 1938 bis 1945., Wien 1972, strani 348 (zbirka Das einsame Gewissen, knjiga 6).

Zbirka, v kateri je izšla Goldnerjeva knjiga, je namenjena predvsem delom, ki zajemajo problematiko dogajanja na avstrijskem prostoru med drugo svetovno vojno. V tem okviru se Goldnerjeva knjiga dotika nekaterih vprašanj avstrijske politične emigracije po letu 1938, in to tistega njenega dela, ki se je zavzemal za obnovo avstrijske državnosti. Kot vir za ta prikaz je poleg ohranjenega dokumentarnega gradiva avstrijske emigracije rabila predvsem dostopna ameriška dokumentacija. Glavni poudarek je v knjigi namenjen predvsem delovanju in položaju avstrijske politične emigracije neposredno po anšlusu v Franciji in zatem v Združenih državah Amerike, medtem ko je emigracija v drugih državah zajeta le v manjši meri.

Za proučevalca avstrijskega razvoja v času po anšlusu bodo nedvomno zanimiva Goldnerjeva opozorila na politične usmeritve avstrijske politične emigracije. Tu velja predvsem opozoriti na stališče dotedanjih socialnih demokratov, predvsem pa dr. Friedricha Adlerja, ki je vseskozi zagovarjal upravičenost anšlusa, torej usmeritev, ki jo je večinsko zagovarjala socialdemokratska emigracija (pa tudi tisti socialni demokrati, ki so ostali v domovini). Nasprotno pa najdemo prizadevanja za obnovo avstrijske državnosti pri predstavnikih nekdanjih krščanskih socialcev. Še posebej so v Goldnerjevi knjigi opisana prizadevanja Otta Habsburškega, da bi nastopal kot reprezentant nekdanjega avstrijstva iz širšega podonavskega prostora. Nadrobno so orisani njegovi napor za ustanovitev posebnega avstrijskega bataljona v okviru vojske ZDA, se pravi vojaške enote, katere ustanovitev je še posebej podprl ameriški predsednik Roosevelt. Vendar je bila ustanovitev te vojaške enote pod nesrečno zvezdo: dejstvo, da je nastopal kot njen pobudnik Otto Habsburški, je imelo za posledico ne le nasprotovanje avstrijskih socialnih demokratov (na primer Juliusa Deutscha), ampak tudi predstavnikov nasledstvenih držav, tako Čehov in Jugoslovancev (na primer decembra 1942). Posebej je omenjen protest „enega jugoslovanskih združenj“ – poslan je bil 6. decembra 1942 amerišskemu obrambnemu ministru Henryju L. Stimsonu – proti temu, da bi vključevali v bataljon pripadnike nekdanje habsburške monarhije. Na začetku januarja 1943 je v tej zvezi omenjen minister jugoslovanske emigrantske vlade Save N. Kosanović. Posebno zanimiv pa je povzetek spomenice ameriškega obrambnega ministrstva iz začetka februarja 1943, po kateri je bil načrtovani bataljon avstrijski le po imenu, saj so bili vključeni vanj tudi Poljaki in Čehi, se pravi pripadniki narodov razpadle monarhije. Podatki tudi kažejo, da je bilo do aprila 1943 v bataljon vključenih le 25 prostovoljcev, medtem ko je celoten bataljon štel 199 mož. Posledica vsega nakazanega je bila skorajšnja razpustitev bataljona, prostovoljcem pa prepuščeno, da se vključijo v druge vojaške enote.

Za slovenskega bralca je tudi zanimivo poglavje o avstrijski emigraciji na Švedskem, in to predvsem s stališča prizadevanj po ohranitvi predvojne avstrijsko-jugoslovanske

meje. V mislih imam predvsem izjavo avstrijskega kanclerja dr. Kreiskega iz leta 1972 o prizadevanjih te vrste. Prav ob tem pa nam Goldnerjeva knjiga pokaže na dokajšnjo nevplivnost avstrijske emigracije tudi na Švedskem. To dejstvo v marsičem izpodbija nasprotno izjavo avstrijskega kanclerja, dano v času znane „koroške jeseni“ 1972.

Tone Zorn

Dietrich A. Loeber, Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Neumuenster 1972, str. 60 + 787.

Znano je, da je nemški nacizem s preselitvijo nemških manjšin iz treh baltskih držav, t. j. iz Estonije, Latvije in Litve v letih 1939 – 1941, dejansko uničil tamkajšnje nemštvo. Že naslov gornje knjige opozarja, da je posvečena temu vprašanju. Gre za obsežno zbirko virov, med njimi tudi neobjavljenih, o usodi baltskega nemštva od priprav na njegovo preselitev na območje tretjega rajha (oz. bolje na območje okupirane Poljske) pa vse tja do napada nacistične Nemčije za ZSSR poleti 1941. leta, ko o preseljevanju ni več govora in ko nastopijo novi momenti, med njimi tudi vprašanje, ali je oportuno, da se preseljenci vrnejo na prostor, ki so ga nedavno zapustili. Poleg tega nudi dokumentacija zanimiv vpogled v strukturo baltskega nemštva do preselitve v Hitlerjevo Nemčijo.

Gledano s stališča usode nemških manjšin na drugem evropskem prostoru (vštevši južno Tirolsko), pomeni Loeberjeva zbirka virov delo, ki omogoča primerjavo nacistične politike do sorojakov v treh baltskih državah in drugod po Evropi. Še bolj zanimivi pa so posamezni dokumenti, ki se dotikajo tudi Jugoslavije. Prvi med njimi je dopis nemškega državnega tajnika zunanjega ministrstva Weizsaeckerja z dne 3. novembra 1939 vrsti nemških diplomatskih predstavništev o rajhovski politiki do nemških manjšin izven rajha. Dokument uvodoma pravi, da „kljub pravočasnemu informiranju tujega tiska . . . o novi ureditvi etnografskih razmerij s preselitvijo narodnosti“ zadevno Hitlerjevo izjavo večkrat „zmotno ali zlobno razlagajo“ (mišljena je Hitlerjeva izjava v rajhstagu dne 6. oktobra 1939, ki je le deloma povzeta v Loeberjevo zbirko). Weizsaecker je dalje poudarjal, da pomeni preselitvena akcija prispevek k pomiritvi Evrope. Posebej so bile poudarjene Hitlerjeve besede, da pomenijo drobci nemškega življa na območju vzhodne in jugovzhodne Evrope vzrok stalnih meddržavnih „motenj“. „V času narodnostnega načela in rasne misli je utopično misliti, da je brez nadaljnega mogoče asimilirati pripadnike tega visokovrednega ljudstva. Zato spada k nalogam dalekovidne ureditve evropskega življenja izpeljava preselitev ter na tak način odprava vzrokov evropskih konfliktov (Konfliktstoff)“. In dalje: „Ureditev celotnega zemljinega prostora po narodnostih, kar pomeni: ureditev tistih manjšinskih vprašanj, ki se ne dotikajo le tega prostora, ampak skoro vse južne in jugovzhodnoevropske države“. Dopis je opozarjal, da se Nemčija pogovarja o preselitvi „le z Italijo, Rusijo, Estonijo in Latvijo“, medtem ko nadaljnje preselitve niso aktualne in „se jih ne diskutira“.

Za takratna gledanja NSDAP na problematiko nemških manjšin zunaj rajha je vsekakor značilno, da se je tretji rajh narodnostno odrekoval vsem tistim Nemcem, ki so odklonili preselitev vanj. Za stališča nemškega koroškega nacionalizma do slovenskega vprašanja, ki skuša uveljaviti za slovensko skupnost izključno subjektivni (priznavalni) princip pripadnosti posameznika k določeni narodnosti, je vsekakor več kot zanimiv nemško-estonski dogovor (protokol) z dne 15. oktobra 1939 o preselitvi tamkajšnjih Nemcev v tretji rajh. Kot je znano, so uživali estonski Nemci do tega časa posebno

kulturno avtonomijo, katere odmeve najdemo po letu 1925 tudi na Koroškem, vendar do podobne ureditve slovenskega vprašanja ni nikoli prišlo. Znano je, da bi po koroški inačici mogli uživati manjšinsko varstvo (ter bi bili s tem priznani za pripadnike manjšine) le tisti Slovenci, ki bi se vpisali v poseben narodnostni kataster, pri čemer bi v nasprotju z Estonijo upoštevali za znak pripadnosti k manjšini izključno subjektivno izjavo posameznika. Protokol iz oktobra 1939 kaže, da je moral biti zunaj estonskega narodnega katastra določen del pripadnikov nemške manjšine. Slednje dokazuje določilo, da se morajo preseliti v tretji rajh tudi tisti pripadniki nemške skupnosti „ki jim je notranje ministrstvo izstavilo spričevalo o njihovi pripadnosti nemškemu ljudstvu“.

Zanimiv je tudi ponatis poročil o delovanju Nemške preselitvene družbe (DUT) v letu 1941, žal pa so iz objavljenega dela poročila izpuščeni odstavki o preselitvi kočevskih in ljubljanskih Nemcev (Laibach-Gotschee), ki jih dokument drugače zajema.

Tone Zorn

I processi di Mosca (1936–1938), pripravil Pier Luigi Contessi. Bologna, il Mulino 1970.

Težišče knjige so zloglasni procesi, s katerimi je stalinizem temeljito uničil vrsto dejanskih ali potencialnih nasprotnikov. Poleg samega Stalina in tožilca Višinskega nastopajo tu še Trockij, Zinovjev, Buharin, Radek, Tuhačevski in druge znane osebe, tako da je knjiga zanimiv in relativno podroben (545 strani) pregled dogajanj v vodstvu Sovjetske zveze med obema vojnama. Vsebuje tudi govor Hruščeva na XX. kongresu Komunistične partije Sovjetske zveze, kratko kronologijo notranje političnih dogodkov med leti 1917 in 1940 in seznam s kratko biografijo velikega števila sovjetskih voditeljev, tako rabljev kot obsojencev.

Uvod v knjigo skuša razložiti vzroke, ki so zibelko svobode – za kar se je proglašala – socialistično Sovjetsko zvezo, spremenili v njeno pokopališče. Po zmagi revolucije navadno odpadejo mnogi, ki so v njej sodelovali, kajti za njeno izvedbo so potrebni idealistični fantasti, za njeno ohranitev pa mnogokrat preračunljivi ciniki. Nekaj podobnega se je zgodilo v Sovjetski zvezi po smrti Lenina, ki mu je še uspelo obdržati ravnotežje konfliktnih tendenc in izbruhnila so nasprotja med grupami in osebami, sprva na ravni diskusije in filipik. Stalin, ki ga zaradi teoretične nepodkovanosti kolegi sprva niso jemali posebno resno, se je vmešal po svoje. Na videz le organizacijsko mesto generalnega sekretarja je spremenil v točko, s katere je vsilil Sovjetski zvezi ogromen birokratski aparat ter z njim brezkompromisno in brutalno odpravil mnogo problemov, ustvaril pa je hkrati nove, katerih posledice čuti Sovjetska zveza še danes. Sistem terorja s čistkami in špijonažo med državljani je onemogočal akcije proti režimu, in padli sta okrog dve tretjini vodilnih komunistov, ki bi bili lahko ogrozili Stalinovo pozicijo. Ob vsem tem spoznamo še konkretne metode stalinistov, od mučenja jetnikov in političnih umorov (primer Kirova) do procesov, ki so si po obliki in vsebini, čeprav je šlo za zelo različne obtožence, zelo podobni. Kako je ob vsem tem živel preprosti človek, se knjiga v glavnem ne sprašuje, saj to ni njen namen. Le tu in tam, na primer v zvezi z dokumenti iz Smolenska, se nam nekoliko prikaže njegovo bedno življenje in zanimive so omembe organizacije Narodna volja, ki naj bi delovala tudi še v obdobju stalinizma. Seveda se o tem ve zelo malo. Knjiga je domiselno urejena zbirka dokumentov in človeku pušča

veliko prostora za razmišljanje o stalinizmu, njegovih vzrokih, ideologiji, metodah in posledicah. V meni je še povečala odpor proti sistemom, ki v imenu nekih idealov jemljejo ljudem tisto kar bi predvsem morali imeti: sproščene odnose med sabo in svoboden osebnostni razvoj.

Janez Peršič

Vid Vremec, Andrej Manfreda, kobarški protifašist in drugi. Partizanska knjiga. Ljubljana 1973. 200 strani, 21 slik.

Težko bi natančno določili, v katero literarno zvrst ali področje sodi knjiga, o kateri poročamo. Že v njenem uvodu je rečeno, da to ni zgodovinska razprava, čeprav najbrž ni dvoma, da je bila napisana iz zgodovinarske ambicije, se pravi, približati nam neko okolje in ljudi v nekem času. Vendar avtor pri tem ni ostal pri zgodovinskih metodah ali, bolje rečeno, v precejšnji meri jih sploh ni uporabil – tu mislimo na vsestransko uporabo virov (in literature) ter na njihovo interpretacijo. V knjigi o Andreju Manfredi je precej t. i. „literarnih“ elementov v ožjem smislu, saj srečamo tu pripoved celo s pomočjo dialogov, ki so gotovo izmišljeni, čeprav vsaj nekateri slone na tako ali drugače izpričanih dejstvih. Tu gre bolj za neke vrste dramatizirano reportažo, kjer posamezne slike iz konkretnega, vsakdanjega življenja povezujejo orisi družbenopolitičnih razmer v širšem in ožjem okviru. To je življenjepisa, ki seveda mora biti naslonjen na vire, a skuša pri tem glavnega junaka in njegov čas približati bralcu na bolj neposreden, „človeški“ način, a s tem seveda zapade v nevarnost subjektivnega in pomanjkljivega prikazovanja.

Knjige, ki opisujejo življenje in usodo naših ljudi na Primorskem med obema vojnama, se pravi pod Italijo in pod fašizmom, niso ravno redke, vendar je treba reči, da so po svojem namenu, okviru in metodah zelo različne. Znanstvenega dela, ki bi v celoti obravnavalo to področje in ta čas, pravzaprav še nimamo, začetek v tem smislu pa je prav gotovo delo Milice Kacin-Wohinz, predvsem njena knjiga Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918 – 1921, Ljubljana 1972. Pričujoči poskus monografije oz. življenjepisa o enem izmed mnogih revolucionarjev (Manfreda niti ni najpomembnejši) pa utegne biti tudi eden od kamnov v tem bodočem mozaiku, zgodovini primorskih Slovencev pod Italijo, čeprav seveda nikakor ne temeljni kamen.

V uvodu avtor najprej navaja vzroke, ki so ga napotili k temu pisanju, opisuje težave pri zbiranju gradiva ter to sklene z besedami: „V tem spisu sem se trudil skupaj s številnimi sodelavci biti veren resnici in sem skušal prikazati v njem vsaj drobec iz težkega, z enkratnimi žrtvami prežetega boja za našo narodno in socialno osvoboditev, katerega težo in usodnost zmeraj znova spoznavamo.“ Gradivo, ki ga je pisec uporabljal, so v dobri meri zapisane izjave domačinov, sodobnikov in sodelavcev Andreja Manfrede, pa tudi drugih, ki jih vse hrani Goriški muzej – oddelek za Tolminsko v Tolminu. Za druge podatke splošnejšega značaja seveda uporablja literaturo, ki pa je ostala deloma neizkoriščena. Na razpolago pa je pisec imel tudi nekaj originalnih uradnih dokumentov ter predvsem pisma obeh bratov Manfreda iz ječe.

V začetku sledimo še kar dobremu opisu in zgodovinskemu pregledu te deželice pod Krmom od avstrijskih časov pa do nastopa nasilnega fašizma že pod italijansko zasedbo. Na kratko so predstavljeni tudi ljudje, ki so tamkaj živeli, zato je v tem opisu precej prvin narodopisja, kar je pri predstavitvi tako majhnega področja najbrž nujno. Verjetno na tem mestu ni potrebe, da bi napravili podrobno obnovo knjige oziroma Andrejevega življenja, zato naj samo na kratko označimo važnejše elemente te revolucionarne poti.

Najprej je opisano njegovo otroštvo (sicer zelo fragmentarno) in pa dijaška leta, kjer dobimo sicer nekam nejasno, ohlapno sliko, vendar vidimo, kako je mladi Andrej čutil vse krivice (najprej seveda v ozjem okviru), ki so se dogajale Slovincem na Primorskem, in kako ga je to nagnilo k razmišljanju, h kljubovalnosti, h konkretnim uporniškimi in zarotniškimi akcijam ter ga na koncu tega razdobja tudi pripeljalo v vrste tajne revolucionarne organizacije TIGR. Kot človek širokega pogleda in srca si je med ljudmi kmalu pridobil ugled ter spoštovanje in je postal pravi voditelj. Opisane so tudi nekatere njegove akcije in zveze po vsej Primorski, kar vse pa je tudi povzročilo, da je postal policiji zelo sumljiv. Tako ga pot pripelje kot univerzitetnega študenta pred posebno fašistično sodišče na t. i. prvem tržaškem procesu, kjer je bil med drugimi obsojen na dolgoletno ječo. Ta proces, mimogrede rečeno, tudi še čaka na pravo zgodovinsko obravnavo. Potem sledijo Andrejeva leta po raznih italijanskih zaporih, ki so nam na neki način že znani, npr. iz Čermeljevih spominov. Ker je bil stalno bolan, je bil zapor zanj še toliko večja muka, kljub premestitvam v različne „zdraviliške“ ječe. Značilna za to razdobje – in to je za nas še posebej zanimivo – pa je njegova postopna preobrazba v idejnem smislu: iz narodnega revolucionarja v člana Komunistične partije Italije. Tu so seveda imeli odločujočo vlogo stiki s številnimi zaprtimi in že prekaljenimi italijanskimi revolucionarji ter v tej zvezi navdušenja polno študijsko ozračje v tedanjih ječah. Ta razvoj je deloma razviden iz objavljenih pisem, ki jih je Andrej pisal svojim domačim ali pa posebej bratu. Prav usoda njegovega brata Janka je zelo zanimiva, saj je šel skoraj dobesedno po stopinjah starejšega brata. Vrnitev iz ječe domov je pravzaprav le intermezzo, saj ni mogel zatajiti samega sebe in je bil kmalu spet zaprt in obsojen. Še vedno ga je spremljala bolezen in poleti 1943 je umrl, tik preden je osovraženi fašizem doživel zlom in malo preden se mu je iztekla kazen. V knjigi nato sledi še kratek opis NOB na Kobariskem, ki je seveda pomanjkljiv, a nam vendar pove, da je bil duh Andreja Manfrede še naprej živ, saj se je kobariški bataljon imenoval po njem.

Sedaj se postavlja vprašanje, koliko nam je ta knjiga Vida Vremca uspela prikazati, kar se je avtor z njo namenil. Če gledamo čisto formalno in v ta namen pogledamo v uvod, kaj je avtor nameraval („vsaj drobec . . .“), je odgovor vsekakor pritrđen. Vendar ni moč ostati samo pri tem, še manj pa bi to moralo veljati za avtorja, ki je slej ko prej izpustil priložnost, da bi nam podal celovito in vsestransko utemeljeno sliko nekega gibanja – organizacije TIGR, pa čeprav na ozkem kobariškem področju. Vendar to verjetno res ni bil avtorjev namen, zato pa je treba reči, da kljub vsemu Andrej Manfreda, objektivno gledano, ni bil tako pomembna revolucionarna osebnost, da bi v eni knjigi opisovali samo njegovo življenje, saj nam to jasno pove že preprosto dejstvo, da je Andrej večino svojega revolucionarnega „staža“ prebil v ječi. Kot je bilo že omenjeno, pa avtor ni šel po poti celovitega prikaza gibanja v določenem času ter na vsaj omejenem področju, in to je škoda. Zato menimo, da bi bil tekst bolj primeren za objavo v periodičnem tisku, vsaj v takšni obliki. Kljub vsemu pa je knjiga le prijetna za branje in jo velja priporočiti vsem mladim ljudem na Tolminskem.

Ob koncu je treba reči še to, da je v knjigi kar obupno veliko tiskarskih napak, kar ni za Tiskarno Toneta Tomšiča prav nič pohvalno.

Boris Mlakar

Jože Bajec, Slovenski časniki in časopisi 1937 – 1945. Izdala Narodna in univerzitetna knjižnica. Ljubljana 1974, 357 strani.

Slovenski periodični tisk je bil že nekajkrat sistematično pregledan in bibliografsko obdelan bodisi po obdobjih ali po pokrajinah ali po tematiki. Nacionalno obeležje pa imajo le nekatere bibliografije slovenskih tiskov od pričetka izhajanja do danes. Vsi tiski po osvoboditvi leta 1945 so obdelani v letni tekoči Slovenski bibliografiji, ki jo izdaja osrednja slovenska knjižnica Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Na tem mestu pa se bomo omejili le na bibliografije slovenskih tiskov do leta 1945.

Med prve take sistematične preglede slovenskih časnikov in časopisov sodi publikacija Ivana Vrhovnika: O stoletnici Vodnikovih „Lublanskih Noviz“ Ljubljana 1897, strani 87. Delo je bilo izdano ob 100-letnici izida Vodnikovih Ljubljanskih novic 1797. V njem je poleg orisa razvoja slovenske publicistike tudi bibliografski pregled slovenskih časnikov in časopisov od leta 1797 – 1897, str. 44 – 78. Ta pregled obsega 148 tiskov in je vsebinsko razdeljen na 8 strokovnih skupin (politični, leposlovni, znanstveni, umetnostni, razni strokovni listi, zakonodajni, humoristični in poglavitni raznojezični časniki pisani tudi v slovenščini). Na koncu so dodani statistični podatki, imena slovenskih časopisov in pripombe. Izmed poznejših bibliografij časopisja naj omenim nepogrešljivo in zelo uporabno delo Janka Šlebingerja: Slovenski časniki in časopisi, bibliografski pregled od 1797 do 1936, v knjigi Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937. Knjiga je izšla ob 140-letnici Vodnikovih Novic in 30-letnici stanovske organizacije slovenskih novinarjev. To bibliografsko gradivo ima 1074 enot slovenskih časniških in časopisnih tiskov za obdobje 140 let. Šlebinger se je torej znova lotil popisa celotnega tiska, začevši s tednikom, kasneje poltednikom Novicami. Dotedanje bibliografske preglede je moral zaradi enotne bibliografske obdelave izpopolniti in podatke primerjati z izvirniki. Obdelal pa je tudi še neevidentirani periodični tisk, ki se je zlasti razrasel in številčno okreplil po prvi svetovni vojni in je kajpada terjal že sistematični pregled. Kljub obilici gradiva je Šlebinger zajel skoraj vse razen tiskov v širšem smislu. To so periodični tiski, ki so izhajali letno ali v še daljših presledkih, almanahi in knjižnične zbirke četudi so imele časopisni značaj. Vključeni pa so časniki in časopisi enodnevnice, časniki z zabavno vsebino, rokopisne dijaške liste in podobno. V celoti je izpuščena tudi drugojezična publicistika na Slovenskem.

V letih 1961 do 1969 so izšle v Sloveniji nekatere pokrajinske ali tematske bibliografije, ki so sicer dale pomemben prispevek k nadaljnjemu sistematičnemu pregledu in poznavanju slovenskih tiskov, niso pa v celoti prikazale, kar pa tudi ni bil njihov namen. Od teh naj omenim le nekatere: Jože Munda, Bibliografija slovenskega marksističnega tiska. 11. april 1920 – 26. marec 1941. Knjige, brušure, časopisje. Ljubljana 1969; Miša Šalamun, Slovensko primorsko časopisje. Zgodovinski pregled in bibliografski opis. Koper 1961 in izčrpni bibliografski popis narodnoosvobodilnega tiska za obdobje 1941 – 1945, ki so ga pripravili sodelavci Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in ga v celoti objavili v Bibliografiji izdanja u narodnoosvobodilačkom ratu 1941 – 1945. Beograd, Vojnoistorijski institut 1964.

Jože Bajec je objavil bibliografijo Slovensko izseljensko časopisje 1891 – 1945. Seznam časnikov in časopisov, ki so v ljubljanskih knjižnicah, v Slovenskem izseljenskem koledarju 1965. Z namenom, da zadosti občutni potrebi po celovitem pregledu slovenskega tiska med leti 1936 in 1945, se je lotil zahtevne in pomembne naloge. Sicer ne

časovno strnjeno, temveč s presledki je avtor več ko dvanajst let, iskal in zbiral podatke o tisku pri ustreznih ustanovah in posameznikih. Tako mu je uspelo sestaviti bibliografijo, ki ima nacionalno obeležje. V publikaciji z naslovom Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1. januarja 1937 do osvoboditve 9. maja 1945 in v Dodatku drugojezičnega časopisja Slovenije in drugojezičnega časopisja slovenskih izdajateljev v tujini je Bajec zajel prav vse časopisne tiske, tako meščansko in delavsko kot kontrarevolucionarno, revolucionarno in narodnoosvobodilno časopisje med vojno. Avtor je pri obdelavi gradiva upošteval iste kriterije, kot jih upošteva letna tekoča Slovenska bibliografija, ki izhaja od osvoboditve (9. maja 1945). Časopisje je ločeno obdelano po letih in znotraj le-teh po abecedi tiskov. Za vsako leto posebej je najprej prikazano časopisje, ki se nadaljuje iz prejšnjih let, nato je obdelano časopisje, ki je pričelo na novo izhajati v obravnavanem letu. Vseh bibliografskih enot je 663, vsak opis ima naslov, kraj in čas izhajanja, poleg tega pa še nadrobnejšo oznako oziroma podatke o časniku in časopisu in na koncu opisa še bibliografsko opombo. Te opombe so toliko bolj dragocene, ker v vseh primerih opozorijo, kje je hranišče obravnavanega lista, in to po možnosti s signaturo, koliko je izšlo posameznih letnikov in koliko je ohranjenih, kje je bil list že bibliografsko obdelan ali morda označen v literaturi. Množina vseh teh podatkov priča o avtorjevem vztrajnem in zamudnem iskanju ter dopolnjevanju podatkov in o prizadevanju, da bi čimbolj izčrpno prikazal časopisje za omenjeno obdobje. Tak nadroben opis z opombo pa ni upoštevan pri prikazu revolucionarnega in narodnoosvobodilnega tiska, ker je, kot smo že uvodoma povedali, izčrpno prikazan v drugi publikaciji. Nadrobna in zelo uporabna so kazala, ki jih je avtor pripravil kar šest. Sprva nas seznanj s statističnim pregledom izhajanja slovenskih in drugih tiskov v letih 1937 – 1945, dalje s pregledom strok po UDK; sestavlja je kazalo urednikov, kazalo izdajateljev, lastnikov in založnikov ter krajev izida in tiska, kazalo tiskarn in nazadnje kazalo naslovov tiska.

Dober poznavalec obdobja 1937 – 1945 ali določene stroke in hkrati njene publicistike bo morda zasledil tu in tam kakšno majhno netočnost, ki pa se nehote vrine pri tako nadrobnem in obsežnem delu. Sicer pa bibliografiji ni kaj očitati. Ker ima zlasti danes časopisje prvorazredno historično poslanstvo in je med drugim kazalec kulturne moči vsakega naroda, so sistematični pregledi časopisja predvsem za male narode toliko bolj dobrodošli in skoraj nepogrešljivi. Slovenci smo z Bajčevo bibliografijo dobili pomembno dopolnilo in prispevek k celovitejšemu poznavanju slovenske in drugojezične publicistike. Tako nam je omogočen njen nadaljnji študij. Hkrati s tem pa je v bibliografiji tudi posredno prikazan odsev družbeno-političnih, gospodarskih in kulturnih razmer na Slovenskem v letih 1937 – 1945.

Upamo, da bomo kmalu dobili tudi dopolnilo k že omenjeni Šlebingerjevi bibliografiji časnikov in časopisov, ki ga, kot kaže, avtor pripravlja.

Anka Vidovič-Miklavčič

Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, izd. Institut za savremenu istoriju i NIP export press, Beograd 1973, 426 strani.

Po kapitulaciji Jugoslavije in njenem razkosanju, ko je bilo zaradi uspehov fašističnih sil opaziti kolebanje ponekod tudi med jugoslovansko mladino in ko so okupatorji in domači izdajalci poskušali mobilizirati mladino za svoje programe, sta si

KPJ in SKOJ prizadevala, da bi združila mladino na osnovi narodnoosvobodilnega boja. Prizadevanje je uspelo. Mladina je bila glavna osnova v oboroženih partizanskih enotah in v množičnih uporih v posameznih krajih Jugoslavije. Boj proti okupatorju je bila tista široka osnova, na kateri sta KPJ in SKOJ skušala združiti mladino v borbene antifašistične organizacije ter s tem tudi preprečiti ustvarjanje t. i. sredine med narodnoosvobodilnim gibanjem in okupatorsko kvizlinškimi silami. Že konec leta 1941 so nastale posamezne narodne in pokrajinske organizacije. V Sloveniji je tako nastala Mladinska Osvobodilna fronta, katere izvršilni odbor so tvorili Lidija Šentjunc, Franjo Lubej in Jože Zemljak. Program Mladinske OF je bil mobilizacija vseh mladih sil v skupen odpor proti okupatorju in bojkot vsega, kar je fašistično ali italijansko.

Monografija je nastala kot del raziskovanja teme o udeleženosti mladine v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji jugoslovanskih narodov 1941 – 1945. Po prvotnem načrtu naj bi bila obdelana v dveh delih, prvi do ustanovitve USAOJ decembra 1942, drugi od 1943 do konca vojne. Avtor je bil sam skojevec in udeleženec narodnoosvobodilnega boja. Smrt mu je leta 1969 sredi dela iztrgala pero iz rok, ko je končeval obdelavo leta 1941. Delo nas prepriča, da leto 1941, od okupacije in začetkov upora do ustanovitve množičnih mladinskih borbenih organizacij, zasluži obdelavo v samostojni knjigi. Avtorju je uspelo analizirati nekaj najpomembnejših vprašanj v tej dobi, kot so položaj mladine pod okupacijo, aktivnost SKOJ v pripravah na oboroženi boj, vlogo mladine v oboroženih partizanskih formacijah, prizadevanje KPJ in SKOJ, da bi združila mladino v borbene antifašistične organizacije.

Avtor je zbral dokaj bogato dokumentarno gradivo, vendar se je mogel opreti le na redka temeljita, monografska dela. Podatke o predvojnem SKOJ v Sloveniji je npr. črpal iz publikacije Pomniki naše revolucije (Ljubljana 1961).

Besedilo je na škodo preglednosti razdeljeno na drobna poglavja in podpoglavja. Motijo napake, zlasti pri osebnih in zemljepisnih imenih npr. Klavona (Klavora), Kočevlje (Kočevje), Dok na Dolenjskem (Dvor na Dolenjskem); kraj Kolut (str. 43) zaman iščeš v Sloveniji.

Marija Oblak-Čarni

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knjiga 1, Beograd 1973, str. 934, pl.

Vojaški zgodovinski inštitut JLA v Beogradu že več kot 20 let izdaja Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, v katerem objavlja naše in nasprotnikove dokumente o oboroženem boju jugoslovanskih narodov proti okupatorjem in njihovim sodelavcem. Za vsako republiko je zasnoval poseben del (tom), v en del (tom) pa je vključil dokumente vrhovnega štaba NOV in POJ. Dokumenti iz Slovenije so v šestem delu, od katerega je izšlo že 17 knjig v srbohrvaščini in 14 v slovenščini. Pri tem naj poudarimo, da je slovenska izdaja, pri kateri sodeluje tudi Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, izvirnejša. Dokumente ustanov in enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije ima namreč v izvirnem jeziku, medtem ko jih ima srbohrvatska izdaja prevedene v srbohrvaščino. Vsa edicija nedvomno pomeni edinstveno velikopotezno akcijo, saj do sedaj nobena država ni objavila toliko dokumentov iz tako kratkega obdobja svoje zgodovine kot Jugoslavija.

Iz razumljivih in upoštevanja vrednih razlogov, med katerimi je na prvem mestu nedostopnost arhivskega gradiva, niso prišli v edicijo, kakršna je bila zasnovana, vsi dokumenti, ki sodijo vanjo. Večina domačih arhivov je bila sicer odprta, vendar v njih še niso utegnili evidentirati in urediti gradiva, arhivi v tujini pa so se v glavnem odprli šele tedaj, ko je objavljane dokumentov že zajelo leto 1944. Ugotovili smo, da hranijo tuji arhivi velike količine gradiva, brez katerega ni mogoče dati popolnejše slike narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Zategadelj je Vojaški zgodovinski inštitut v Beogradu zasnoval nove dele (tome), in sicer po drugačnih kriterijih; v XI. del uvršča dokumente o sklepnih operacijah za osvoboditev Jugoslavije, v XII. del dokumente nemškega in v XIII. del dokumente italijanskega okupatorja v letih 1941-1945.

V letu 1973 je izšla prva knjiga XII. dela Zbornika dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, ki ima podnaslov „dokumenti nemačkog rajha 1941“ in jo je uredil podpolkovnik Antun Miletić. Vsebuje 294 dokumentov nemškega okupatorja o oboroženem boju v Jugoslaviji leta 1941. Da bi dobil uporabnik pregled nad vsemi do sedaj v Zborniku objavljenimi dokumenti nemškega okupatorja za leto 1941, je kot priloga dodan pregled 195 dokumentov s podatki, v katerem delu in v kateri knjigi so objavljeni: 62 dokumentov nemškega okupatorja za Slovenijo v letu 1941 je bilo objavljenih v 1. knjigi VI. dela Zbornika.

V uvodu k XII. delu Zbornika je uredništvo pojasnilo namen izdaje tega posebnega dela, in sicer, „da se znanstveni javnosti da na voljo dokumentacija, ki ni objavljena v dosedanjih delih Zbornika, ker je Vojaški zgodovinski inštitut ni imel na voljo“.

Upravičeno bi lahko pričakovali, da bo urednik pri izbiri dokumentov, ki naj bi jih objavil v XII. delu Zbornika, upošteval enake kriterije, kot so jih upoštevali uredniki drugih delov Zbornika, v katerih so objavljeni dokumenti nemškega okupatorja. Vendar je bil njegov izbor nekoliko širši. Upošteval je namreč tudi dokumente, ki se nanašajo na okupacijo in razkosanje Jugoslavije, na organizacijo nemške okupacijske uprave v posameznih pokrajinah, na organizacijo in razmestitev nemških enot, na vojno gospodarske zadeve, na nemško-italijanske odnose itd., torej na vprašanja, o katerih dokumenti nemškega okupatorja, objavljeni v nekaterih delih Zbornika (npr. v VI. delu) ne govorijo. Ne vem, zakaj se je uredništvo odločilo razširiti tematsko zasnovo tega dela Zbornika, saj bi bilo bolje, da bi za nekatere vrste dokumentov zasnovalo nov del. Ob razširitvi zasnove je namreč objavilo nekaj dokumentov, ki jih je imel Vojaški zgodovinski inštitut na voljo že 25 let. V 1. knjigi XII. dela Zbornika je objavljenih 17 dokumentov, ki se v celoti ali deloma nanašajo na Slovenijo.

Vendar ne moremo biti zadovoljni niti z izborom dokumentov, ki se nanašajo na Slovenijo, niti z njihovo obdelavo. Pomanjkljivosti in napake so tako hude, da jih ne moremo popraviti. Na tem mestu bomo navedli le največje.

I. Pomanjkljiv izbor dokumentov

1. Potem ko je leta 1952 izšla prva knjiga šestega dela Zbornika, ki vsebuje dokumente iz leta 1941, smo za Slovenijo našli še precej dokumentov nemškega okupatorja, ki bi spadali v to knjigo. Ob razpravi o ponatisu slovenske izdaje te knjige leta 1965 smo nekateri menili, naj bi raje knjigo dopolnili, kot pa le ponatisnili. Toda uredništvo nam je v uvodu k ponatisu zagotovilo, da bo pozneje izšla posebna knjiga z najvažnejšimi neobjavljenimi dokumenti, ki so že ali pa bodo odkriti. Kaže, da takrat še ni mislilo na XII. del Zbornika, temveč na dopolnilno knjigo VI. dela Zbornika. Gre

najprej za 78 dokumentov nemških orožniških in policijskih ustanov iz slovenske Štajerske o sabotažnih in diverzantskih akcijah ter bojih partizanskih enot v letu 1941. Dokumente sem prevedel v slovenski jezik in jih s pojasnili objavil v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, letnik 1961, številki 1-2 stran 239-369. Ti dokumenti, ki so primarni vir, vsekakor bolj sodijo v knjigo kakor pa nekatera poročila šefa varnostne policije in varnostne službe (t. i. Ereignismeldungen UdSSR), v katerih so že povzeti podatki iz poročil nižjih policijskih in orožniških ustanov.

2. Sodim, da bi kazalo objaviti v tej knjigi tudi četrto Heydrichovih poročil o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, ki jih je Heydrich poslal 24. oktobra, 7. novembra in 4. decembra 1941 ter 30. januarja 1942 v vednost nemškemu zunanjemu ministru von Ribbentropu. Prevedel sem jih v slovenščino in s pojasnili objavil v Časopisu za zgodovino in narodopisje, letnik 1965, stran 189-208. Ta poročila so zanimiva tudi zato, ker vsebujejo oceno razmer v posameznih zasedenih pokrajinah Jugoslavije in imajo tudi sumarne ter podrobne podatke o partizanskih akcijah.

3. V naših in tujih arhivih je še nekaj dokumentov nemškega okupatorja, ki bi jih morali objaviti v tej knjigi. Sam sem jih nekaj prevedel v slovenščino in objavil ob raznih priložnostih, npr. poročila o nemški hajki proti Cankarjevemu bataljonu na Jelovici, Pokljuki in Mežaklji 8. in 9. avgusta 1941 (Borec, 1971, št. 10, str. 613-619), o napadu na orožnika Žnidaršiča pri Tacnu 22. julija 1941 (Borec, 1971, št. 6-7, str. 426-430), o napadu Rašiške čete na nemški avtomobil (Borec, 1971 št. 8-9, str. 520-534), o ustanovitvi policijskega akcijskega štaba „Jugovzhod“ 16. decembra 1941 (Borec, 1971, št. 12, str. 757). Nekaj zanimivih nemških dokumentov o akcijah partizanskih enot na Gorenjskem je še v arhivskih fondih nemških orožniških ustanov, ki jih hranita arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in Gorenjski muzej v Kranju in do sedaj še niso bili objavljeni.

Opravičila, da uredništvo navedenih dokumentov ni objavilo zategadelj, ker so že bili objavljeni, ne bi mogli upoštevati, ker je uredništvo objavilo celo dokument, ki je bil že objavljen v prvi knjigi šestega dela Zbornika (proglas šefa civilne uprave za Spod. Štajersko z dne 20. oktobra 1941 o izgonu prebivalstva iz obsavskega in obsoteljskega pasu). Tudi iz nobene opombe ali pojasnila ne bi mogli sklepati, da uredništvo prej navedene dokumente, objavljene zunaj Zbornika, vsaj pozna. V tem primeru bi namreč moralo vsaj opozoriti nanje.

Sodim, da v prvi knjigi XII. dela Zbornika manjka okrog sto dokumentov nemškega okupatorja, ki so primarni vir za preučevanje dejavnosti partizanskih enot v slovenski Štajerski in Gorenjski in letu 1941.

4. V prvi knjigi XII. dela Zbornika, ki je predmet te kritike, je objavljenih nekaj nemških dokumentov o množičnem izganjanju Slovencev (npr. poročila o konferenci v Mariboru 6. maja 1941, o konferenci v Zagrebu 4. junija 1941, zapisnik konference v Zagrebu 22. septembra 1941 in proglas šefa civilne uprave za Spod. Štajersko z dne 20. oktobra 1941). Če je uredništvo objavilo te dokumente o množičnem izganjanju Slovencev, bi moralo še nekaj drugih, npr. Himmlerjeve smernice za izgon slovenskega prebivalstva z dne 18. aprila in 7. julija 1941, zapisnik konference v Zagrebu 4. junija 1941, Himmlerjevo naredbo o ustavitvi množičnega izganjanja in njegovo odložitve na Gorenjskem na čas po vojni z dne 25. avgusta 1941, Heydrichovo brzojavko o vprašanju nadaljevanja množičnega izganjanja v jugovzhodni Evropi z dne 26. septembra 1941, Himmlerjevo naredbo o izgonu prebivalcev obsavskega in obsoteljskega pasu z dne 18.

oktobra 1941 itd., itd.. Niso mi znani razlogi, zakaj uredništvo teh dokumentov ni objavilo. Verjetno jih ni poznalo, kot ne pozna novejše literature o množičnem izganjanju Slovencev. Pri dokumentu št. 46 (poročilo o konferenci v Mariboru 6. maja 1941) v pojasnilu navaja, da je nemški okupator v prvem valu izgnal iz zasedenih slovenskih pokrajin v Srbijo 5. julija 1941 okrog 5000 politično „nezanesljivih“ Slovencev, da je v drugem valu, od 10. julija do 30. avgusta 1941, izgnal v NDH okrog 10.000 Slovencev in da je bilo v tretjem valu „okrog 34.000 kmetov iz Posavja preseljenih v Šlezijo“. In nato doda: „Opširnije o tome vidi Zbornik sećanja: Ustanak naroda Jugoslavije 1941., knjigu prvu, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd, 1962, str. 544-547.“ Naj povemo, da gre za članek Borisa Čizmeke „Ustanak u Štajerskoj“, ki ima na treh straneh osnovne podatke o raznarodovalni politiki nemškega okupatorja v slovenski Štajerski. Resnica je vendar drugačna. Nemški okupator je od 7. junija do 10. julija 1941 izgnal v Srbijo več kot 7.000 Slovencev, nato pa od 11. julija do 30. septembra 1941 v t. i. NDH več kot 10.000 oseb. V tretjem valu množičnega izganjanja Slovencev ni odpeljal izgnancev samo v Šlezijo, temveč tudi v druge nemške pokrajine.

Pri dokumentu št. 38 (dopis vrhovnega poveljstva nemške kopne vojske z dne 30. aprila 1941) v pojasnilu navaja, da je več o preganjanju Slovencev mogoče najti v delu dr. Metoda Mikuža „Pregled razvoja NOB u Sloveniji“, Vojno delo, Beograd, 1956, str. 64-68.

Pri dokumentu št. 58 (poročilo o konferenci v Zagrebu 4. junija 1941) navaja le delo Andrija-Ljubomira Lisca, Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, objavljeno v Historijskem zborniku Povijesnog društva Hrvatske, 1 - 4, Zagreb 1956.

Uredništvo pa v pojasnilih k dokumentom o množičnem izganjanju Slovencev sploh ne omenja niti razprave Franceta Škerla „Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941“, objavljene v Zgodovinskem časopisu, 1952/53, str. 768-796, ki je bila dolgo temeljna razprava o tem vprašanju, niti moje knjige „Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 - 1945“, Maribor 1968, v kateri je kar celo III. poglavje (str. 174 - 416) posvečeno množičnemu izganjanju Slovencev. Hočem opozoriti na to, da bi pri objavljanju virov moralo uredništvo vendarle opozoriti na znanstvene razprave ali monografije, če so te objavljene.

II. Pomanjkljiva obdelava dokumentov

Uredništvu prve knjige XII. dela Zbornika bi storili krivico, če bi trdili, da si ni prizadevalo obogatiti vsebine objavljenih dokumentov z opozorili na druge dostopne dokumente, ali pa je v pojasnilih celo povzelo njihovo vsebino. Vendar so objavljeni dokumenti, ki se nanašajo na Slovenijo, obdelani pomanjkljivo. Navedli bomo nekaj primerov. V dokumentu št. 100 je podatek, da je nemški okupator „u šumi Gurkfeld“ ujel 9 moških in eno žensko. V pojasnilu je uredništvo zapisalo le to, da ni moglo ugotoviti, za kateri gozd gre. Podobno je v kazalu krajevnih imen na strani 882 navedlo „Gurkfeld (šuma)“. Po tem lahko sklepamo, da uredništvo ni vedelo, da je Gurkfeld nemško ime za Krško, niti da se razglas, objavljen v prvi knjigi šestega dela Zbornika, ki govori o usmrtni krške partizanske skupine 30. julija 1941 (dok. št. 113), nanaša na omenjenih 9 moških in eno žensko, ujetih v gozdu nad Krškim. V dokumentu št. 121 je ob podatku o partizanskem napadu na vodjo obratne zaščite v Zagorju ob Savi, 23. avgusta 1941, uredništvo v pojasnilu navedlo, da gre za akcijo Celjske in Revirske čete in opozorilo na podatek na strani 81 v prvi knjigi VI. dela Zbornika. Toda tam gre za

podatek o napadu Savinjske in dela Revirske čete na obratno zaščito premogovnika Zabukovica. Uredništvo bi moralo povedati, da so vodjo obratne straže v Zagorju ob Savi 22. avgusta 1941 proti večeru justificirali borci Revirske čete (Celjske čete ni bilo tam) in da je nemška policija ujela bivša borca te čete Petra in Ludvika Drgana ter ju drugi dan ubila na Dobovcu pod Kumom. O tem govore poročila orožniškega okrožja Trbovlje in orožniške postaje Zagorje ob Savi 22. in 27. avgusta 1941 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V dokumentu št. 129 uredništvo ni pojasnilo okupatorjevih podatkov o celi vrsti partizanskih akcij na Gorenjskem in tudi ne podatka o padcu ostanka Celjske partizanske čete v Zavškovem mlinu pri Št. Rupertu. V dokumentu št. 151 je pri okupatorjevem podatku, da so na Gorenjskem po sodbi izrednega sodišča dne 4. septembra 1941 ustrelili „ukupno 10 komunista na mestima gde su počinili nasilje“, uredništvo v pojasnilu opozorilo na okupatorjev razglas o ustrelitvi 10 talcev v Celju. Če bi bilo uredništvo bolj pozorno, bi ugotovilo, da je v dokumentu, ki ga je objavilo, podatek naveden pod Gorenjsko, da na Spodnjem Štajerskem ni bilo izrednega sodišča in da je podatek razumeti tako, da so talce ustrelili na dveh ali več krajih. V prvi knjigi VI. dela Zbornika sta objavljena dva okupatorjeva razglasa o ustrelitvi petih talcev v Lescah pri Bledu (dok. št. 150) in drugih petih v Koroški Beli (dok. št. 151) dne 4. septembra 1941. O zelo zanimivem napadu Pohorske čete na nemško vojaško postojanko na Klopnem vrhu na Pohorju 17. septembra 1941 uredništvo v dok. št. 160 ni imelo nobenega pojasnila, navedlo ni niti tega, kdo je akcijo izvedel. To, da je okupator iz maščevanja ustrelil 10 talcev, je navedlo pri nekem dokumentu pozneje, brez zveze z njegovo vsebino (prim. dok. št. 168). Kdo je napadel Klopni vrh, je pojasnjeno šele pri dok. št. 169, ki ima tudi podatek o tem partizanskem napadu. V dokumentu št. 168 je slabo preveden podatek o napadu Rašiške čete na avtomobil v bližini Most pri Komendi, 15. septembra 1941, kot da bi „streljali na avtomobil iz zasede na železniški progi Moste-Vodice“, vendar tam ni železniške proge. Uredništvo tudi ni povedalo, kdo je napadel avto. Uredništvo se ni potrudilo, da bi pri večini podatkov, ki navajajo partizanske akcije v zasedenih slovenskih pokrajinah, pojasnilo vsaj to, kdo je akcijo izvedel.

Številne so tudi napake pri prevajanju krajevnih in osebnih imen.

a) V nekaterih primerih uredništvo krajevnih imen sploh ni prevedlo, temveč jih je pustilo v nemščini, npr. Gurkfeld (Krško) na str. 261, Tifer (Tueffer = Laško) na str. 342, St. Martin (Šmartno ob Paki) na str. 448, Frieda (Friedau = Ormož) na str. 831, Radkersburg (Radgona) na str. 831. Tudi ime St. Georgen (Šentjur ob Južni železnici) je pustilo v nemščini, v oglatem oklepaju pa je kot pojasnilo navedlo Đurdevac. Ime za grad Betnava je uredništvo pustilo kar v nemščini: Vindenau (opština Radovina), na str. 280; pravilno ime za občino je Radvanje.

b) Dravograd, za katerega je nemški okupator uporabljal ime Unterdrauburg, je uredništvo prevajalo dobesedno v Donji Dravograd (str. 116, 281, 341 in 448).

c) Gutendorf, ki ga navaja dok. št. 103 na str. 268, ni Dobriša vas pri Žalcu, temveč Gotovlje. V istem dokumentu uredništvo res ni moglo prevesti imena Lemdorf, ker gre za Lendorf, tj. Levec pri Celju.

č) Celo vrsto hudih napak je zagrešilo uredništvo pri objavi razglasa šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko o izgonu prebivalstva iz obsavskega in obsotelskega pasu z dne 20. oktobra 1941, to je dok. št. 204. Ne samo, da je ponovno objavilo že v prvi knjigi VI. dela Zbornika objavljen dokument, temveč je popačilo kar 4 krajevna imena. Namesto Boštanj je zapisalo Šoštanj, namesto Studenec Studenac, namesto Leskovec

Leskovac, ~~namesto~~ Sremič Semič (in je nato tudi v registru krajevnih imen zapisalo „Semič (kod Črnomlja)“, kakor je v istem registru tudi za Pleterje pri Krškem navedlo „Pleterje (kod Novog mesta)“.

Popačenih krajevnih imen je v knjigi še več, npr. namesto Srednja Dobrava je Srednja Dobrova (str. 340), namesto Križe je Križ (str. 397), namesto Črnuče je Črnuč (str. 426), namesto Skorno je Skorna (str. 448).

Razmeroma precej je popačenih tudi osebnih imen. Največ jih najdemo v dokumentu št. 164: namesto Nowak je zapisano Noank, namesto Lürker je „Like (Lueke)“, namesto dr. Seidl je dr. „Pajdl – Peidl“, namesto Urbantke je „Urbanke“; kar preveč napak v enem dokumentu.

Dokumentov, ki se nanašajo na Slovenijo, je v knjigi, ki jo obravnavamo, razmeroma malo, in zato o njeni celotni vrednosti ne moremo soditi samo po izboru in obdelavi teh dokumentov. Škoda pa je, da takšna objava dokumentov za Slovenijo nima nobene vrednosti za znanstveno javnost. Ta del knjige ne izpolnjuje namena, ki ga je uredništvo razglasilo v uvodni besedi.

Tone Ferenc

Leon Poliakov, *Il nazismo e lo sterminio degli Ebrei* (prevod iz francoščine). Torino, Einaudi 1971. 414 str. 3. izd.

Knjiga govori o nacističnem antisemitizmu in uničevanju Židov med vzponom nacizma do konca druge svetovne vojne, zadnjih nekaj deset strani pa prepusti razmišljanju o židovskem problemu nasploh, kot ga je avtor videl leta 1950, ko je knjigo pisal. Veliko prostora je odmerjeno uničevanju Židov v Nemčiji, Franciji, na Poljskem in v Rusiji, mnogo manj pa njih tragediji drugod, tako da je Jugoslavija omenjena le tu in tam, vendar je poudarjena zasluga partizanskega gibanja, ki mu je uspelo absorbirati precej Židov, katerih življenje bi se bilo sicer končalo v plinskih celicah. Avtor precej piše o različnih načrtih, ki so jih nacisti imeli z Židi (na primer, da bi jih preselili na Madagaskar), preden so se odločili za genocid, o premišljenem vsakovrstnem in vsakodnevem nasilju, ki so ga morali pretrpeti Židje, preden so odšli v smrt, o zaplembah njihovega premoženja itd. Posebej se avtor ustavi ob getih na Poljskem, predvsem ob varšavskem in ob Auschwitzu kot najbolj tipičnem nacističnem taborišču. Zelo zanimivo je vprašanje o odnosu do deportacij, mučenja in ubijanja Židov pri narodih, med katerimi so živeli. Odnos Poljakov je bil precej apatičen, v Ukrajini in v baltskih deželah so bili ponekod celo pogromi proti Židom, ki so jih zanetili nacisti, podobno je bilo tudi v Romuniji. Nasprotno pa je Žide ščitilo in skrivalo prebivalstvo v deželah zahodne Evrope in v Bolgariji, na Madžarskem pa celo Horthyjev režim, tako da je bila „končna rešitev“ Židovskega vprašanja na Madžarskem izvedena le deloma. Tudi Italijani niso hoteli izročiti nacistom svojih Židov, v svoji conii na Hrvaškem pa so jih ščitili pred ustaši. Papež in visoki kler sta po avtorjevem mnenju storila premalo za pomoč trpečim Židom, pač pa so jim nesebično pomagali mnogi duhovniki in menihi.

V času nacizma so Židje potencirano doživeli najbolj absurdno preganjanje, ki je možno, preganjanje zaradi „tega, kar so bili in ne zaradi tega, kar so počeli“. Kaj je pripravilo nemške nacistične do takega nastopa proti njim? Najbolj zanesljiv odgovor na to nam verjetno lahko da psihoanalitična metoda, ki so jo uporabili mnogi avtorji, katerih sklepe povzema Poliakov. Zanimivo je namreč, da so nacistični voditelji izšli večinoma iz

moralno strogega krščanskega okolja z močnim pridihom nemške zavrte agresivnosti in klasičnega antisemitizma. Poliakova kot avtorja mnogih del o židovski zgodovini odlikuje koncizno pisanje, smisel za prava razmerja in težo dogodkov ter prijeten slog. Za kompleksno, vendar ne prepodrobno poznavanje množičnega genocida nad Židi v času nacizma je obravnavana knjiga velikega pomena.

Janez Peršič

Dalla guerra fascista al campo di sterminio della Risiera (Od fašistične vojne do uničevalnega taborišča v Rižarni) Friuli – Venezia Giulia 1940 – 1945

V drugem zvezku zbirke „Quaderni della Resistenza“, ki jo izdaja Deželni odbor ANPI za Furlanijo–Julijsko krajino je 1973 izšel sestavek z gornjim naslovom. Izšel je v sodelovanju z Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli e Venezia Giulia, avtorji sestavka pa niso navedeni.

Sestavek vsebuje sedemnajst poglavij. V prvih avtorji pojasnjujejo današnjemu rodu vzroke nastanka fašizma. Navajajo razloge, zaradi katerih antifašisti okrog leta 1920 niso znali ali utegnili reagirati. Nedvomno drži, da je proletariat izgubil Gramscija, najbolj temeljitega teoretika antifašizma. To vprašanje posebej aplicirajo na Julijsko krajino, kar je za nas najbolj zanimivo. Priznavajo brez zadržkov nacionalno zatiranje in naštevajo prve borce proti fašizmu na oblasti, med katerimi so bili v prvih vrstah komunisti. Posebej omenjajo tiste, ki o se borili v Španiji in Franciji. Ne pozabljajo na organizacijo TIGR, iz katere so delno izvirali prvi revolucionarji. Naštevajo potem tudi Gortana in žrtve tržaškega procesa leta 1941. Pri tem uporabljajo, kot je navedeno v opombi št. 6, tudi jugoslovanske vire.

Posebno pozornost posvečajo napadu na staro Jugoslavijo. (Poglavje 2) Omenjajo Roatto in njegov ukaz za interniranje prebivalcev na zasedenem teritoriju. Dokazujejo, kako je bila Mussolinijeva „vzporedna vojna“ na Balkanu neuspešna, saj se je kljub njej razvilo partizanstvo. Avtorji s tem priznavajo tudi prvenstvo slovenskih partizanov na področju tedanje goriške in tržaške ter reške pokrajine. Enako odkrito pojasnjujejo svojim sonarodnjakom resnico o taboriščih (predvsem o Rabu) in smešijo misli glavnega urednika Rina Alessija pri dnevniku „Il Piccolo“, ki je napovedal „rimski red“ zaslužjenim ljudstvom onstran italijanske meje. Omenjajo, kako je tržaški prefekt Tamburini leta 1942 predlagal uporabo bojnega strupa iperita v boju proti partizanom. Javnosti odkrivajo zločine, ki jih je zakrivil reški prefekt nad prebivalstvom v okolici Kastava. Posebno poglavje posvečajo delovanju „posebnega inšpektorata javne varnosti“ (i.s.P.S) ki je bil ustanovljen le v Julijski krajini in ki je zakrivil številne zločine.

Slovenski zgodovinar se mora upreti ugotovitvi avtorjev, da so se Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine dokončno obrnili proti Italiji šele po njeni kapitulaciji in da je bil fašizem tisti, ki je s svojo dvajsetletno politiko nasilja zakrivil izgubo ozemlja s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Mi vemo, da so bili naši ljudje stoodstotno za odcepitev od Italije in za priključitev k Jugoslaviji že leta 1919.

Bolj srečno roko imajo avtorji pri opisu „goriške fronte“. Za enoten nastop in kot vodilno silo odpora priznavajo Slovence, pa tudi Hrvate v Istri. Pravilno opisujejo vzroke za ustanovitev in razvoj nacistične „Adriatisches Kuestenland“, pri čemer se sklicujejo tudi na delo T. Ferenca in razne slovenske vire. Namen te upravne in vojaške ureditve je

bil zatreti po vojaški in politični strani odpor Slovencev, Hrvatov in Italijanov v Julijski krajini. Kot dokaz navajajo veliki pokol v Lipi 1944. Omenjajo vlogo našega 9. korpusa in svobodnih ozemelj v Furlaniji in Kamiji. Antifašisti so onemogočili nacifašistično „normalizacijo“ tega ozemlja.

Kljub skromnemu obsegu sestavka so avtorji v relativno zadovoljivem obsegu osvetlili delovanje Odila Globocnika. Omenjajo njegova prizadevanja za „prevoznost cest v Istri“. Za nadaljnje oblike terorja in uničevanja antifasistov je pomemben prihod Christiana Wirtha in policijskih „ekspertov“ za genocide s Poljskega. Njihovo dejavnost bi bilo vredno posebej preučiti tako z naše (nekaj je pisal T. Ferenc v nadaljevanjih v reviji Borec — št. 3,4,5 ter 6,7 1974) kot z italijanske strani.

Opisujejo tudi, kako so se tržaški kapitalisti (Coceani, Cosulich itd.) postavili na stran Rainerja in njegovih načrtov za priključitev tega ozemlja nemškemu Reichu: Tja jih je gnal silen strah pred „slovensko komunistično nevarnostjo“. Menim, da bi temu poglavju posebno mi Jugoslavlani morali posvetiti še večjo pozornost. Sicer pa to za tržaške nacionaliste delikatno vprašanje obravnavajo objektivno in dovolj dokumentirano kljub pomanjkanju prostora v brošuri.

S takšnim prikazom privedejo avtorji bralce v 15. poglavju k taborišču v stari Rižarni pri Sv. Soboti (S. Sabba). Avtorji omenjajo zapore in krematorij, kjer naj bi našlo smrt najmanj 4.000 do 5.000 ljudi. Po ugotovitvah T. Ferencja bi jih moralo biti znatno več. Italijanski avtorji samo nakazujejo, da je krematorij utegnil začeti delovati pred junijem 1944. Med izjavami prič naštevajo številne Slovence in Hrvate.

Zvezek in sestavek v njem je namenjen v prvi vrsti Italijanom. Avtorji izkazujejo v njem veliko dobre volje, ker se ne branijo naših virov. V tem je njegov pomen tudi za naše zgodovinopisce. Avtorji poskušajo pridobiti na svojo stran čimveč javnega mnenja, da bi razkrili fašiste in ljudi, ki so se zgovarjali na nevarnost „slovanskega komunizma“. Kljub premajhnemu upoštevanju naslova — kajti zelo malo omenjajo taborišče v Rižarni — so avtorji dosegli svoj namen: mobilizirali so javnost za proces proti nacistom in s tem proti domačim fašistom. Niso razpolagali z zadostnim prostorom, saj obsega brošura komaj 60 strani, toda s stališča zgodovinarja bi se morali bolj poglobiti v bistvo raznih vprašanj in biti bolj precizni. Tako niso glede terorja nacistične policije in njenih pomagačev uporabili ugotovitev naše komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo. Res je, da smo bili tudi mi pri ugotavljanju Wirthove vloge precej kasni (glej T. Ferenc; Borec 3,4,5,6-7), vendar bi bilo treba v večji meri upoštevati relativno številne dokumente, ki so javnosti že na razpolago. Večkrat so avtorji tudi površni. Tako se glede Wirthove vloge zadovoljijo le z izjavo esesovca Konrada Morgen-a na Nuerenberškem procesu, ki jo navaja v svoji knjigi italijanski zgodovinar E. Collotti. V tej izjavi se Wirthu pripisuje predvsem vloga pri skrbi za varnost cest na partizanskem teritoriju v Istri. T. Ferenc pa v svojem sestavku o C. Wirthu (Borec 3-7 1974) citira po raznih virih, da so bili oddelki SS, organizirani v Einsatz Kommando, tisti, ki so nadzirali velike prometne poti . . . izvrševali so racije v hišah in posestvih Židov, vzpostavljali „delovna taborišča“ itd. C. Wirth je bil z Globočnikovim poveljem določen za zavarovalnega komandanta za cesto Trst—Reka šele maja 1944. Na tej cesti so ga partizani 26. maja 1944 ubili.

Takšnih in sličnih podatkov v brošuri sicer ne najdemo, njena vrednost je torej le v splošnem pregledu dogodkov, ki se v glavnem skladajo z ugotovitvami iz drugih virov.

Nada Kobal

Božo Lazarević, Vazduhoplovstvo u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972. 302 strani.

Večkrat beremo, slišimo in sploh poudarjamo, kako se je naša NOV ob koncu vojne razvila v veliko (800 000 borcev) in tudi moderno armado, ki je držala fronto v Sremu in se bojevala še povsod po zahodni Jugoslaviji kot samostojno povezana celota in enakopraven del zavezniške fronte – tu mislimo na zavezniško fronto v Italiji in na 3. ukrajinsko fronto maršala Tolbuhina na Madžarskem. Mogoče je tisto o modernosti malce pretirano, če vemo, kako je nastajala naša NOV in s kakšnimi težavami se je morala spoprijemati, ko se je oboroževala. Vendar je v razdobju 1944/45 naša vojska že povsod izgubljala svoj prvotni partizansko-gverilski značaj in se polagoma spremenila v operativno armado, ki se je morala in se tudi hotela soočiti s sovražnikom v frontalnem boju. Zato in tudi zaradi drugih vzrokov nas ne preseneča dejstvo, da so bile leta 1944 v sestavi JA tudi že močne artilerijske, oklepne in posredno tudi letalske enote. Tokrat nas zanimajo prav slednje, kajti pred sabo imamo knjigo o vlogi letalstva v narodnoosvobodilni borbi, se pravi v obdobju 1941 do 1945.

Avtor Božo Lazarević, ki je tudi sam sodeloval pri letalstvu, je že prej objavil knjigo in več člankov o našem vojnem letalstvu tistega časa v raznih vojaških strokovnih glasilih. Pri tem lahko ugotovimo, da imamo tudi na slovenskem knjižnem trgu pomemben prispevek k zgodovini našega letalstva med NOB. Gre za knjigo Rafaela Perhauca (*Letalci prekomorci*, Nova Gorica 1968), ki je izšla v Knjižnici NOV in POS. Ta sicer zajema ožje področje kot pričujoča monografija, je pa posebej zanimiva za Slovence, kajti med prekomorci—letalci je bilo mnogo Slovencev iz Slovenskega primorja – bivših italijanskih vojakov, kakor tudi Slovencev iz stare Jugoslavije, ki so se na poziv Vrhovnega štaba odpravili iz Slovenije na dolgo pot prek Bosne in Italije v Afriko; tam so se šolali in se pozneje vključili v različne letalske enote (po Perhaucu je bilo takih letalcev kar 480).

Avtor se je pri sestavljanju monografije naslanjal predvsem na vire, in sicer najprej na arhivske, ki jih je našel v Beogradu, ter na spomine in izjave pripadnikov nekdanjih letalskih enot. Ne uporablja pa sovjetskih virov, ki so za nekatera področja te problematike precej važni – predvsem gre tu za za šolanje naših letalskih strokovnjakov v Sovjetski zvezi in za formiranje Skupine letalskih divizij leta 1945. Navaja pa tudi precej strokovne in druge literature, tuje in tudi domače; tu pa ima važno vlogo že omenjena knjiga Rafaela Perhauca. Seveda je vsebinski obseg Lazarevićeve knjige precej širši, saj zajema celoten kompleks letalstva in letalske problematike na ozemlju Jugoslavije pa tudi v zvezi z Jugoslovani zunaj njenih meja od napada na Jugoslavijo 6. aprila 1941 do končne osvoboditve oziroma do 25. maja 1945, ko so se vojaške operacije na ozemlju Jugoslavije končale.

Svoj pregled pričenja pisec z napadom sil Osi na Jugoslavijo in seveda opisuje predvsem zračne operacije. Tu vidimo, da je imelo tudi letalstvo stare Jugoslavije podobne hibe kot celotna kraljeva vojska, pa tudi nekatere specifične. Tudi tu je prišlo do posameznih, a tudi junaških, celo samomorilskih akcij nekaterih pilotov in manjših enot. Letalstvo npr. ni sodelovalo s kopenskimi silami in obratno, bombniki so se odpravili v boj brez spremstva lovcev itd. Ob upoštevanju vsega tega in, če vemo, kolikšna je bila sovražna premoč (skoraj 10 : 1), je jasno, da je prišlo tudi do naglega zloma kraljevega letalstva, pa čeprav je razpolagalo s precejšnjim številom modernih aparatov. Vendar so številni letalci rešili sebe in tudi letala pred uničenjem: prebežali so k Angležem, najprej v Grčijo, nato pa v Afriko. Posebej uspešen je bil pobeg pomorskih

letalcev (hidroplanov) iz Boke Kotorske v Aleksandrijo. Nekaj letal se je prebilo tudi v SZ, ki tedaj še ni bila v vojni. Omeniti pa moramo tudi to, da je imelo vojaško letalstvo tedaj tudi precejšnjo vlogo pri begu vladajočih struktur stare Jugoslavije z nikšičkega letališča.

Naslednje poglavje opisuje stanje v domovini po porazu s stališča letalskih operacij. Naštete so vse okupatorske enote in njihove akcije, predvsem pa je omenjeno letalstvo NDH, ki sicer ni imelo bogve kakšne operativne vrednosti, pomembno pa je bilo, da so se iz njegovih vrst rekrutirali prvi partizanski letalci, ki so z letali prebežali na osvobojena partizanska letališča in tudi sodelovali v bojih na strani NOV. Znan sta predvsem narodna heroja Franjo Kluz in Rudi Čajavec, ki sta poleti 1942 napravila več akcij proti sovražniku, predvsem Kluz, kajti Čajavec je junaško umrl že pri prvi akciji. Ta prva partizanska letalska baza je bila seveda kmalu uničena, saj ni bilo možnosti za njen razvoj in obstanek – predvsem zaradi značaja osvobojenega ozemlja, še bolj pa zaradi pomanjkanja vsakršnega materiala za oskrbovanje. Bilo pa je ogromnega moralnega pomena, ko so partizani videli na nebu letala z rdečo zvezdo.

V operativnem smislu je tak položaj trajal še naprej, kar pa ne pomeni, da Vrhovni štab ni mislil na letalstvo in na perspektive v tej zvezi, saj je ustanovil Letalski odsek VŠ in potem še Prvo letalsko bazo. Tu je šlo predvsem za uporabo morebitnih letal in letališč, za njihovo oskrbo, za zbiranje in usposabljanje letalskega osebja itd. Posebno je važen in značilen poziv vsem letalcem v NOV in POJ oktobra 1943, naj se prebijejo k Prvi bazi v Livno. Prav ti letalci pa so tvorili eno izmed važnih jeder vseh naših poznejših letalskih enot, npr. 1. in 2. eskadrilje.

Položaj se je povsem spremenil po kapitulaciji Italije, ko so sile NOV prišle v neposreden stik z zavezniki, predvsem z Britanci v Italiji in na Bližnjem Vzhodu. Prišlo je do sporazumov med našim vojaškim vodstvom in britanskimi poveljstvi o njihovih letalskih operacijah nad Jugoslavijo, v Kairo pa je odpotovala naša vojna misija (Velebit, Milojević). Tam je bilo tudi dogovorjeno, da se bo ustanovila BAF – Balkan Air Force – za operacije nad našim ozemljem in za sodelovanje z našo vojsko. Posebno pa je bil pomemben sporazum marca 1944 med Titom, polkovnikom Pircem in brigadirjem Macleanom o formiranju posebnih eskadrilj iz naših letalcev, ki bodo v administrativnem in operativnem pogledu sicer podrejene britanskim letalskim silam, a jim bodo dodeljevali naloge po možnosti vedno nad Jugoslavijo in v skladu z zahtevami naših štabov.

Knjiga se potem v svojem osrednjem delu nadaljuje s podrobnim opisom vseh etap, ki so vodile k formiranju slavne 1. in 2. eskadrilje. Tu gre omeniti preselitev Prve letalske baze v Italijo ter nato v Afriko, tamkajšnje šolanje naših letalskih strokovnjakov vseh vrst. S tem je povezano pridobivanje kadra iz vrst bivših italijanskih vojakov – Istranov in Slovencev – ter vsi problemi, ki so nastajali okrog kraljevega jugoslovanskega letalstva na Bližnjem vzhodu. Avtor potem omenja tudi plebiscite v različnih taboriščih in letališčih za Tita in novo Jugoslavijo, težave z britanskimi oblastmi (dogodki v Maison Blanche itd.). Ne zanemarija pa tudi drugih vidikov letalske dejavnosti, ki so bili za naš NOB prav tako važni kot npr. ureditev letališč na osvobojenih ozemljih, oskrbovanje enot NOV ter evakuacija ranjencev po zračni poti, organizacija meteorološke službe, kakor tudi nasploh delovanje britanskih in sovjetskih zračnih sil nad Jugoslavijo. Tu pridemo tudi do šolanja letalcev v SZ, ki so tja prišli po dolgi poti ter čakanju v Italiji in Egiptu ter so se potem raje odpravili v SZ kot pa v Južno Afriko. Njih šolanje pa je bilo končano šele po vojni. Pri našem vrhovnem vojaškem vodstvu se je medtem formirala eskadrilja za zvezo VŠ, formiral se je letalski štab NOVJ s transportno skupino, v katero se je vključila tudi

eskadrilja za zvezo. Zanimiv pojav v tem kompleksu je bila tedaj eskadrilja V. korpusa, ki je bil zajel precej nepoškodovanih ustaških letal in je precej časa z njimi operiral, uporabljaljoč svoja osvobodjena letališča.

Sledi obširno poglavje, posvečeno samo 1. in 2. eskadrilji. Tu se seznanjamo s šolanjem letalcev, formiranjem eskadrilj (na letališču Benina pri Benghaziju), z njihovo oborožitvijo in formacijo. Omenimo lahko, da je bila 1. eskadrilja oborožena z letali spitfire VI, ki so bila tedaj že zastarela in je z njimi letela do konca vojne kot edina eskadrilja na evropskem bojišču. Druga eskadrilja pa je imela letala hurricane MK – 4. To so bili lovci bombniki (raketniki), prav tako zastareli. Vse intervencije in zahteve po modernejših aparatih – tudi zahteve Vrhovnega štaba – so ostale bez učinka. V jeseni 1944 sta se eskadrilji lotili bojnih akcij. Najprej sta vzletali z letališča Canne v južni Italiji, nato pa z Visa in nazadnje z letališč pri Zadru. Razvidno je, da sta bili eskadrilji pravzaprav v čudnem položaju, saj sta spadali k RAF (k 281. wingu), torej sta bili podrejeni britanskemu poveljstvu, a nekateri emblemi, nacionalnost ter značaj akcij – to je bilo pa jugoslovansko. Prihajalo je tudi do sporov iz političnih razlogov (zaradi Trsta). Zadnje dneve vojne eskadrilji sploh nista operirali. Končno sta 16. maja 1945 v Zadru prešli izpod poveljstva in sestava RAF ter sta takoj postali jedro polka novega jugoslovanskega vojnega letalstva.

Drug važen kompleks obsega poglavje z naslovom „Grupa vazduhoplovnih divizija“. Po sporazumu med Tolbuhinom in Titom oktobra 1944 je 17. sovjetska zračna armada predala za potrebe Jugoslavije 10. gardno jurišno in 236. lovsko letalsko divizijo ter 9. rajonsko letalsko bazo z vsemi enotami in materialom. To je bila baza, osnova za formiranje naše skupine letalskih divizij. V osvobodjeni Vojvodini se je takoj pričelo pospešeno šolanje naših letalskih strokovnjakov (ki so prišli tudi iz Afrike) in je trajalo do januarja 1945. Praktičnemu delu pa so se letalci privajali tako, da so jih dodelili omenjenim sovjetskim enotam in so tam delovali povsem tako kot sovjetski letalci – po sistemu dubliranja. V tem smislu so bile že v decembru 1944 ustanovljene: 42. jurišna letalska divizija, 11. lovska letalska divizija ter 9. letalska baza. V marcu so te enote že povsem samostojno opravljale svoje bojne naloge, vendar jih sovjetske vojaške oblasti nikakor niso pustile izpod svojega poveljstva ter so bile vezane na t. i. skupino „Vitruk“. Samostojne so postale te enote šele po končani vojni.

Avtor opisuje še vse operacije Skupine letalskih divizij, kjer omenja med drugim tudi razne pomanjkljivosti, npr. majhen radius, pomanjkanje goriva (a ne za sovjetske enote) in v tej v zvezi le neznatno letalsko podporo našim enotam predvsem naši 3. armadi pri prodoru na severozahod. Nazadnje pa so naše letalske sile še do 25. maja 1945 pomagale III. korpusu pri likvidaciji ustašev in četnikov v Bosni. Knjiga se končuje z različnimi statističnimi razpredelnicami, ki ponazarjajo uspehe naših letalskih enot, z naštevanjem komandnega kadra, z različnimi indeksi.

Sklenemo lahko s tem, da je poleg vsega drugega naše vojno letalstvo predvsem ob koncu vojne precej pripomoglo k osvoboditvi naše domovine, čeprav je treba reči s stališča letalstva samega, da je bila sovražna aviacija tedaj tako šibka, da se sploh ni spuščala v boj, in tako si naše lovske eskadrilje sploh niso pridobile bojnih izkušenj. Pisec Božo Lazarević je svoj namen – podati dober pregled o vlogi vojnega letalstva v NOB, ki naj bi bil hkrati tudi monografija – v dobršni meri tudi dosegel. Včasih nas moti nekam

preveč faktografsko opisovanje, ki se mu je sicer ob taki temi teže izogniti. Ponekje sploh ne bi škodovala ustrezna kritična nota spričo takratnih dogajanj. Skratka, pogrešamo analizo.

Boris Mlakar

William Craig, Enemy at the Gates – The Battle for Stalingrad. Hodder and Stoughton. London. Sydney – Auckland. Toronto

Knjiga je prikaz bitke za Stalingrad v drugi svetovni vojni. Tekst je zaobsežen na 395 straneh, epilog o preživelih borbih od 396 do 407, obsežna bibliografija od strani 400 do 420, opombe k posameznim poglavjem od 421 do 437, indeks imen od 441 do 457 ter na zadnji strani še kratka avtorjeva biografija:

William Craig je bil rojen v Concord, Massachusetts, doktoriral je na univerzi Columbia. Njegova prva knjiga je bila Padec Japonske (The Fall of Japan). Leta 1971 je objavil prvi roman Taškentska kriza (The Taskent Crisis), medtem ko je delo Bitka za Stalingrad oziroma Sovražnik pred vrati (Enemy at the Gates) doseglo vrh njegovega petletnega raziskovalnega dela.

Dogajanje, ki je vsebina Craigove knjige, je dobro poznano. Dne 5. avgusta 1942 se je nemška armada pod poveljstvom generalnega polkovnika Fridricha von Paulusa pričela prek stepe valiti proti Volgi. Tam je bil njen cilj Stalingrad. Prvotno v nemških načrtih te ofenzive ni bilo. Ko pa so odkrili pomanjkljivosti sovjetske obrambe na tem področju, so armado preusmerili od Kavkaza k severneje ležečim strateškim ciljem.

Petnajst poglavij knjige je posvečeno nemškemu napredovanju k Stalingradu, vdoru v mesto in osvojitvi njegovih posameznih predelov ter zagrizenemu, odločnemu in junaškemu odporu njegovih branilcev.

V teh poglavjih prepleta avtor dogajanje pri obeh sovražnikih od spodaj navzgor in obratno, torej od vojaka in oficirja na pohodu, prek poveljujočih štabov v spopad zapletenih armad pa tudi vlogo in odločitve vrhovnih poveljstev. Vtis imamo, da je v podatkih za nemško stran nekoliko izdatnejši. Verjetno je laže prišel do zaželenih virov.

V drugem in tretjem poglavju poskuša orisati vzdušje in način delovanja Hitlerjevega poveljstva v Vinici in Stalina ter njegovih sodelavcev.

Sovjetski odpor v bitkah do Stalingrajskih predmestij se mu ne zdi vreden večje pozornosti. Saj že 23. avgusta 1942 v popoldanskih urah dosežejo von Paulusovi oddelki krajši odsek Volge, severno od Stalingrada. Nemci Stalingrad strahotno, uničujoče bombardirajo. Hkrati pa v naslednjih dneh pospešeno prodirajo tako v koridorju med Donom in Volgo kakor tudi nekoliko južneje od mesta.

Sele v smrtni nevarnosti se zgane mesto k obrambi. Poveljujoča Jeremenko in Hruščev (zadnji kot član vojnega sveta stalingrajske fronte) se sicer preselita prek Volge, vendar zamenjata Golikova z V. I. Čujkovim, ki postane neomajen branilec mesta. Po devetem poglavju so opisane številne podrobnosti nemškega prodiranja v mesto in boja za vsako ulico, vsako hišo, pozneje pa boji v industrijskem delu Stalingrada. Nemci so postopoma zasedli sicer devet desetih mesta, vendar je branilec uspelo obdržati področja velikih tovarn: tovarne traktorjev, kemično tovarno Lazur, tovarno „Rdeči oktober“ in tovarno topov „Barikady“.

Avtor je v to obdobje vpletel na desetine drobnih zgodb junaštva in odločnosti, seveda na obeh straneh.

V drugem delu, ki prav tako obsega petnajst poglavij, opisuje avtor sovjetsko ofenzivo, obkolitev šeste armade, poskuse, da bi jo rešili obkolitve, njeno agonijo, vdajo in posledice ujetništva nemških, italijanskih in romunskih vojakov.

Bitka za Stalingrad je po svoji srditosti ena največjih bitk v zgodovini človeštva. Njene posledice so bile za obe strani odločilnega pomena: za Nemce je pomenila zaton „tisočletnega Reicha“, za Sovjete vzpon k vlogi supersile. Terjala je skoraj dva milijona življenj. Statistike vsekakor niso popolnoma točne. Vendar drži podatek, da je od 120.000 Italijanov le 12.000 nekdanjih vojakov spet videlo domovino.

Craig je uporabil posebno metodo, ki utegne biti v zgodovinopisju sporna. Tako rekoč iz tedna v teden, včasih celo iz dneva v dan plete zgodbo iz stoterih podrobnosti, pri čemer upošteva dogajanja na obeh straneh, od poveljstev do zanimivih doživetij navedenih vojakov in nižjih poveljnikov. Svojih virov ne navaja neposredno, najdemo jih šele med opombami. Tako je zgodovinarje sicer prikrajšal za skladnost z znanstveno metodologijo, ustvaril pa je zares živo in napeto pripoved, bolj roman, ki pa bazira na resničnem dogajanju. Ali je na kakšnem mestu prizadeta znanstvena resnica na račun kakšnega bolj svobodnega interpretiranja dogodkov, ni mogoče ugotoviti brez hkratnega komparativnega študija obstoječih virov.

Za še vedno čustveno opredeljenega bralca je v Craigovem delu poudarek na nemški strani. Na voljo je imel več nemških virov in osebnih izpovedi; navsezadnje se je Stalingrad za Nemce spremenil v pošasten kolektivni grob.

Knjigi Williama Craiga ni mogoče odrekati vrednosti, tako zaradi vrste novih, doslej nepoznatih dogodkov, kakor zaradi nove osvetlitve okoliščin. Avtor je gotovo dosegel svoj namen. Za obdelavo svoje knjige je porabil polnih pet let, obiskal tri kontinente in intervjuval na stotine preživelih borcev; dalje je, kar je razvidno iz njegove obsežne bibliografije, pregledal arhiva v Freiburgu in Washingtonu, obiskal dokumentacijski center v Izraelu ter današnji Volgograd v Sovjetski zvezi.

Nada Kobal

Dore Klemenčič – Maj: Izgubljeni zapiski, Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1972, str. 353.

Spomini so zasnovani na dnevniških zapiskih, ki jih avtor piše vse življenje. So zapiski človeka, ki je predvsem umetnik, ki riše, piše in razmišlja. Med vojno pa mu je propadlo sedem dnevniških zvezkov.

Njegovo delo bi lahko razdelili na obdobje pred II. svetovno vojno, ko je bival v Banjaluki kot gimnazijski profesor risanja, na čas orožnih vaj v Delnicah, v II. planinskem polku, na obdobje po aprilu 1941, po zlomu stare Jugoslavije, na nemško vojno ujetništvo, na vrnitev v Banjaluko, na služenje vojaščine v tem mestu, na ustaške zapore, na bivanje med četniki, odhod iz Bosne ter prihod in srečanje s slovenskimi partizani 25. aprila 1943 v Bojancih ter na začetek partizanstva v Šerčerjevi brigadi.

Spomini se vrste, tako kot je potekala njegova pestra medvojna pot. Ob razpadu Jugoslavije je na poti iz Delnic padel v Novem mestu v nemško ujetništvo. Prek Celja in Wolfsberga (tu je bil 5 dni) so ga poslali v taborišče vojnih ujetnikov Oflag 6 B pri vasi Doëssel v Westfaliji. Iz tega časa je zanimivo predvsem njegovo umetniško ustvarjanje. V taborišču so pripravili tudi umetniško razstavo. Poleg Klemenčiča so razstavljali Marij Pregelj, Slavko Pengov, karikaturist Ježa Lucić ter Kastelančič iz Zagreba in drugi

amaterji. Oktobra 1941 so ga premestili v taborišče Oflag XIII B Langwasser–Nuernberg. Tu je doživel sredi oktobra zavezniško bombardiranje taborišča. Novembra 1941 je bil izpuščen na prošnjo, ki so jo poslali njegovi banjaluški kolegi na Oberkommando der Wehrmacht (OKW) v Berlinu. Banjaluka je tedaj spadala pod Nezavisno državo Hrvatsko. Prek taborišča Gaensendorf pri Dunaju se je pripeljal 6. ali 7. decembra 1941 v Zagreb, dne 9. decembra pa v Banjaluko. Januarja 1942 je bil mobiliziran v hrvaške domobrance. Tu se je povezal z domačini, ki so sodelovali v odporniškem gibanju. Sredi marca 1942 je bila njegova četa premeščena iz banjaluške kasarne na hrib Šibove nad Saturlijo, kot nekakšna predstraža mesta Banjaluke. Tu je poiskal stike s četniki in partizani.

Na strani 276. pravi: „– Končno, vse sem delal iz lastnega nagiba, samoiniciativno, kakor se pravi temu. Nobenih nasvetov, nobenih direktiv nisem bil deležen od kogarkoli, a tudi ne pomoči od kakšne organizacije. In vsi, ki so delali z mano so bili prav taki. Sami prostovoljci in svojevójci. –“

Dne 24. aprila 1942 so ga aretirali in odvedli v zapor Stari Kaštel. Premestili so ga v Črno hišo (Crna kuća), prišel je pred naglo sodišče ter bil zaradi pomanjkanja dokazov 9. septembra izpuščen. Čez nekaj dni je zapustil Banjaluko ter se znašel med četniki Manjačkega odreda v Han koli. Najprej je bil intendant, nato pa pisar v štabu. Zanimivo je njegovo razmišljanje o vzrokih in nastankih četništva. Izjemni so zapisi njegovega bivanja med četniki, prikaz organizacije in vojskovanja četniških vojaških enot ter njihove poveljniške sestave. Predstavi nam Jova Mišića, Vukašina Marčetića, Branka Lazičića, glavnega poveljnika krajiških četnikov, ter majorja Vranjevića, ki se je znašel po vojni kot pajdaš Draže Mihailovića na procesu proti vojnim zločincem 1945 v Beogradu.

Februarja 1943 mu je postalo med četniki prenevarno, zaradi sodelovanja s partizani. Ko so ga četniki hoteli odvesti v njihov glavni štab v Jošavki, mu je uspelo s pomočjo partizanskega kurirja pobegniti na Kozaro. Dne 13. marca je prišel k partizanom v 4. bataljon Krajiške–kozarske udarne brigade, ki je bil v vasi Jablanica. Od tod pa je krenil čez področje Grmeča v Slovenijo. Blizu vasi Ataševci se je ustavil v štabu I. korpusa. Tu se je srečal z bosanskim slikarjem Ismetom Mujezinovićem. Od tod je odšel proti Liki, v Belih potokih je v Glavnem štabu Hrvatske dobil pošto za CK KP Slovenije in za Glavni štab NOV in PO Slovenije. Pot je nadaljeval prek Korduna ter prišel v Bosiljevo in Bojance. Tu se je prvič srečal s slovenskimi partizani v Šerčerjevi brigadi.

Besedilo spremljajo avtorjevi likovni dosežki. V knjigi je 77 reprodukcij, ena fotokopija dokumenta, štiri fotografije in en zemljevid. Med reprodukcijami so štiri risbe Marija Preglja in en portret bosanskega slikarja Ismeta Mujezinovića, štiri slike pa so barvne.

O spominih in njihovi vrednosti za zgodovinarja na tem mestu ni potrebno govoriti. Njegovo pričevanje je upoštevanja vreden doprinos k zgodovini narodnoosvobodilnega boja. Dragocen je njegov medvojni likovni prispevek kot dokument slovenske in evropske medvojne zgodovine.

Na koncu moramo omeniti tudi literarno vrednost knjige, njeno umetniško besedo. Nepozabni bodo ostali mnogi opisi, zlasti opisi narodnih običajev ter podobe iz življenja preprostih ljudi tam okoli Banjaluke.

Še drobna opomba. V že doslej objavljeni literaturi o avtorju – Vera Visočnik: Slikar in grafik Dore Klemenčič–Maj, Borec 1971 št. 10 str. 647–652 ter št. 11. str. 771–714, kjer je avtorica dokumentirala avtorjevo medvojno delovanje z arhivskimi viri – se nekateri datumi dogodkov ne ujemajo s tistimi, ki so navedeni v Izgubljenih zapiskih.

V pripravi je drugi del zapiskov, ki bo obsegal obdobje od spomladi 1943 do konca vojne in bo prinesel še en prikaz slovenskega partizanstva, kot ga je doživljal ta znani slikar in grafik ter publicist.

Štefka Zadnik

Ključne besede: Glavni štab, Ljubljana (Združeno PTT podjetje Ljubljana) 1972, 733 str. s slik. + 1 zemlj.

Odbor za pokroviteljstvo nad kurirji in vezisti NOV Slovenije pri Združenem PTT podjetju Ljubljana je izdal zbornik z gornjim naslovom, namenjen nekdanjim kurirjem telefonistom, radiotelegrafistom in drugim pripadnikom enot za zveze NOV in PO Slovenije. Za prvi del zbornika (str. 7–186) je napisal, na osnovi ohranjenega arhivskega gradiva in spominskih pričevanj nekdanjih zveznikov in kurirjev, kratek zgodovinski oris partizanskih zvez v Sloveniji urednik zbornika Stanko Petelin.

V tem prvem delu zbornika obravnava partizanske zveze od začetka narodnoosvobodilnega gibanja do konca vojne. Najprej opiše partizanske zveze v letu 1941 in v prvi polovici 1942, ko so obstajale le tako imenovane zveze Centralne tehnike KPS, ki je skrbelo v prvem obdobju, ko je bilo vodstvo osvobodilnega gibanja še v Ljubljani, za povezavo s pokrajinami s svojimi specialnimi zvezami prek t. i. javk. Po teh zvezah so pošiljali vso pošto in ves potreben narodnoosvobodilni tisk, tiskan ali razmnožen v ilegalnih tehnikah in tiskarnah v Ljubljani, in so bile „zveze povsem prilagojene razmeram ilegalnega življenja in boja.“

Po ustanovitvi glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet je bilo treba misliti tudi na posebne vojaške zveze, ki naj bi direktno povezovale glavno poveljstvo s partizanskimi enotami na terenu. Ker je bilo sprva na terenu le malo čet, so povečini uporabljali že utečene zveze Centralne tehnike ali pa so pošiljali iz Ljubljane prek osrednjih javk k svojim enotam ali obratno, posebne kurirje, večinoma še z ustnimi naročili ali poročili. Enotnega sistema zvez v prvem obdobju še ni bilo in so jih sproti prilagajali krajevnim razmeram ali svojim potrebam.

Za drugo obdobje od pomladi 1942 do kapitulacije Italije, septembra 1943, ko so obstajala že nekatera osvobojena in polosvobojena ozemlja ter se je partizanska vojska razvila že na višjo stopnjo z ustanovitvijo odredov, grup odredov, brigad in divizij, so se morale vojaške enote tudi medsebojno povezati s posebnimi kurirji. Uporabljali pa so tudi že nekatera druga sredstva za zvezo. Težja je bila zaradi oddaljenosti teh enot povezava z glavnim poveljstvom, ki je spomladi 1942 prišlo z vodstvom osvobodilnega gibanja na osvobojeno ozemlje v Kočevski Rog. Po italijanski in nemški ofenzivi poleti 1942 na Dolenjskem in Gorenjskem, ko se je vodstvo osvobodilnega gibanja in glavno poveljstvo premaknilo iz Roga v Dolomite, so morali misliti tudi na zvezo z oddaljenimi štabi posameznih partizanskih enot. Zato so že v jeseni 1942 ustanovili tako imenovane kurirske relejne zveze, ki so jih med zimo in na pomlad 1943 razširili na vse slovenske pokrajine ter tako ustanovili pet relejnih sektorjev (dolenjsko-notranjski, gorenjski, primorski, štajerski in koroški). Pošto ali druga obvestila in literaturo so prenašali od ene relejne postaje do druge in oddajali po štafetnem sistemu iz rok v roke. Te nove terenske zveze niso spadale pod glavno poveljstvo, ampak pod Centralno tehniko KPS, saj je bilo vojaške pošte še razmeroma malo, veliko več pa je bilo direktivnega in propagandnega narodnoosvobodilnega tiska, ki ga je bilo treba razširiti po vsej Sloveniji.

Vse do kapitulacije Italije v septembru 1943 glede kurirskih zvez ni bilo večjih sprememb. Glavno poveljstvo je hotelo ustvariti za hitrejšo povezavo s svojimi enotami radijske zveze, posebno pa še zvezo z vrhovnim štabom NOV in POJ. Radijski tehniki so sestavili na Rogu radijsko sprejemno in oddajno postajo, s katero so sredi julija 1942 dobili zvezo s Kominterno v Moskvi in prek nje tudi z vrhovnim štabom NOV in POJ. Italijanska ofenziva pa je že mesec nato preprečila to zvezo.

Po italijanski ofenzivi se je preselilo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Dolomite, kjer je imelo kratkotrajno radijsko zvezo z Moskvo in vrhovnim štabom. Ko pa so Italijani spomladi 1943 izvedli ofenzivo v Dolomite, se je vodstvo ponovno preselilo v Kočevski Rog, kjer je nato radijska ekipa znova vzpostavila zvezo ne samo z Moskvo, temveč tudi direktno z vrhovnim štabom NOV in POJ. To je pomenilo glede na nerednost in počasnost kurirskih zvez med glavnim poveljstvom oz. poznejšim glavnim štabom NOV in POS in vrhovnim štabom NOV in POJ, velik napredek. Načrt glavnega štaba, po katerem naj bi imela vsaka večja slovenska enota NOV lastno radijsko postajo, tedaj še ni uspel.

V tretjem poglavju opisuje avtor razvoj zvez od kapitulacije Italije do osvoboditve. Najprej prikazuje nagel razvoj in porast NOV, ko sta bila na Slovenskem formirana iz nastalih novih divizij kar dva korpusa (VII. na Dolenjskem in IX. v Slov. primorju) ter IV. operativna cona (na Štajerskem) in organizacijo vojaških zvez, potem ko je zaplenila NOV po kapitulaciji italijanske vojske velike količine tehničnega gradiva, ki ga je glavni štab uporabil za boljše in hitrejšo zveze s podrejenimi enotami.

V nadaljnjih poglavjih in podpoglavjih je opisana organizacija vojaških zvez v glavnem štabu NOV in POS s posebnim oddelkom za zveze, ki je poskrbel za organiziranje posebnih odsekov za zveze v štabih korpusov in divizij ter v nižjih vojaških formacijah tako v operativni kot v zaledni vojski, pa skrb za usposabljanje kadrov za zveze v oficirski šoli glavnega štaba oziroma v okviru korpusnih ali divizijskih podoficirskih šol s posebnimi višjimi in nižjimi tečaji za zveze. Še posebno skrb so posvetili radiotelegrafskim tečajem in radiotehničnim delavnicam. Ker so bile terenske kurirske postaje (TV) in linije preobremenjene z raznašanjem civilne pošte in literature, so vojaške enote uporabljale lastno kurirsko organizacijo, uporabljale pa so tudi telefone, predvsem pa radijske zveze, še posebno proti koncu vojne, ko je bilo na razpolago dovolj prenosnih radijskih sprejemnih in oddajnih aparatov.

Posebno obsežno poglavje (str. 82–186) pa je v zborniku posvečeno partizanskim kurirskim zvezam, ki so ves čas narodnoosvobodilnega boja imele najvažnejšo vlogo v organizaciji zvez in v medsebojni povezavi vsega slovenskega etničnega ozemlja.

Ko je italijanski okupator po svoji poletni ofenzivi l. 1942 razbil osvobojeno ozemlje in vzpostavil na njem vrsto svojih postojank ter ustanovil iz domačih reakcionarnih elementov oborožene oddelke MVAC, ki so teren in razmere poznali bolje kot okupator, je moralo vodstvo osvobodilnega gibanja misliti na poseben sistem zvez. Partizanski kurirji so zaradi nepoznavanja terena in razmer ter izdajstva, ki se je po ofenzivi vse česče pojavljalo, padali v sovražnikove zasede in umirali pod krogli sovražnika. Njihovo delo pri prenašanju pošte in propagandne literature, potrebne aktivistom OF ter pri iskanju mobilnih enot NOV, je bilo zelo naporno.

Ko opiše avtor prve začetke novega sistema zvez z ustanovitvijo takoiimenovanih terenskih vodov (TV) na Dolenjskem in Notranjskem in ustanovitev kurirskih postaj s kurirji domačini na posebno skritih mestih, od katerih je imela vsaka svojo številko in so bile oddaljene druga od druge za noč hoda, opiše še štafetni sistem kurirjev in tako

imenovanih javk med dvema postajama, kjer so kurirji izmenjavali pošto, zavoje z narodnoosvobodilnim tiskom in drugim gradivom. Nadalje prikaže kurirje kot spremljevalce vodilnih vojaških in političnih funkcionarjev po terenu in kot dobre obveščevalce, njihovo politično delovanje med prebivalstvom in njihove vojaške akcije, ki so jih izvrševali s svojo zvižčnostjo in drznostjo sami ali pa v povezavi s partizanskimi enotami ali aktivisti. Že v prvem letu je bilo na Dolenjskem in Notranjskem kakšnih dvajset postaj z okoli 140 kurirji, ki so bili direktno podrejeni Centralni tehniki KPS, v drugih slovenskih pokrajinah pa pokrajinskim komitejem.

Po kapitulaciji Italije, ko so se razmere na Dolenjskem, Notranjskem in v Slovenskem primorju bistveno spremenile na obsežnem osvobojenem ozemlju in se je NOV številčno okrepila, so se morali tem razmeram prilagoditi tudi kurirji, ki so prišli iz svojih skrivališč v mesta in vasi. Potem pa jih je pregnala nazaj v gozdove nemška jesenska ofenziva in so morali zopet uporabljati tajne zveze in javke.

V dneh svobode po kapitulaciji Italije je prišlo do številnih sprememb. Od Centralne tehnike je prevzel terenske kurirske zveze v Sloveniji poseben oddelek za zveze pri glavnem štabu NOV in POS, medtem ko so bile v drugih pokrajinah podrejene štabom tamkajšnjih operativnih con. Že novembra 1943 pa so te zveze prešle zopet v sklop Centralne tehnike. Kmalu nato je bila ustanovljena posebna Komanda relejnih postaj Slovenije, ki je prevzela odgovornost za organiziranje in delovanje kurirskega omrežja ter za vojaško in politično vzgojo kurirjev, saj je bilo tedaj v Sloveniji že okoli sto kurirskih postaj z okoli 800 kurirji.

Ker tolikšne organizacije ni bilo več moč voditi iz enega samega centra, so razdelili organizacijo na posamezne sektorje tj. na dolenjsko-notranjski, primorsko-gorenjski in štajersko-koroški. Sektorje pa so razdelili na posamezne linije, ki so vzdrževale zvezo s posameznimi postajami.

Spomladi 1944 so reorganizirali kurirsko službo in so bile kurirske postaje s komando relejnih postaj Slovenije podrejene v disciplinskem in vojaškem pogledu Vojski državne varnosti (VDV), ki je kasneje postala II. divizija korpusa narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ). Organizacijsko pa so še vedno spadale k Centralni tehniki KPS, ki je odločala o njihovem poslovanju. Tedaj so povečali tudi število linij, in sicer je imel dolenjsko-notranjski sektor štiri linije s šestindvajsetimi postajami, ki so imele na Dolenjskem in Notranjskem oznako TV z ustrežno številko (TV 1 – TV 18a), na Primorskem pet linij z osemtridesetimi postajami (z oznako P 1 – P 35), na Gorenjskem štiri linije s šestintridesetimi postajami (z oznako G 1 – G 36), na Štajerskem pet linij z osemtridesetimi postajami (z oznako S 1 – S 30) ter koroški sektor z dvema linijama in šestnajstimi postajami (z oznako K 1 – K 18).

Opisu prvih organizatorjev in vodstva kurirskih zvez sledijo še posamezne kurirske postaje. Avtor navaja čas njihove ustanovitve, kraj ali vsaj območje, kjer je bila postaja nameščena, razne preselitve postaje na druga mesta, število kurirjev, ki so vzdrževali zvezo, in zveze, ki so jih vzdrževale posamezne postaje s sosednjimi kurirskimi postajami. Ker o delovanju nekaterih postaj ni skoraj nobenih izvornih dokumentov, se je avtor oprl predvsem na pričevanja nekdanjih kurirjev in vodij postaj, ki so jih pripovedovali ali napisali in objavili po osvoboditvi. Tako je avtor nanizal zgoraj navedene podatke za vse kurirske postaje vseh kurirskih linij v vsej Sloveniji.

Temu zgodovinskemu orisu sledi v obsežnejšem drugem delu zbornika pod naslovom „Spomini borcev“ sto enajst najzanimivejših opisov z vseh vrst partizanskih zvez in iz vseh slovenskih pokrajin, ki so jih napisali sami kurirji, zvezniki in organizatorji

partizanskih zvez (str. 187 – 723). Od teh spominskih sestavkov je bilo 49 že objavljenih v raznih časnikih, časopisih in zbornikih po osvoboditvi, druge pa je izbral iz obsežnega spominskega gradiva in objavil v zborniku urednik zbornika.

Zbornik je bogato opremljen s fotografijami, ki prikazujejo kurirje in prizore iz kurirskega življenja na posameznih kurirskih postajah oz. karavljah, partizanske delavnice, v katerih so sestavljali razne tehnične pripomočke za radijske in telefonske zveze, organizatorje partizanskih zvez, tečajnike raznih tečajev za zveze idr. Poleg tega je knjiga opremljena še s štirimi skicami radijskih zvez glavnega štaba NOV in POS s podrejenimi vojaškimi enotami in ustanovami, na koncu pa ji je dodan še zemljevid Slovenije z vrisanimi kurirskimi postajami in zvezami ter s telefonskimi centralami in linijami, ki so obstajale v drugi polovici leta 1944 in so jih uporabljale poleg naše narodnoosvobodilne vojske tudi druge ustanove za hitrejše medsebojno sporazumevanje. Poleg tega so vrisane na zemljevidu tudi še vse sovražnikove postojanke, ki so bile takrat razmeščene po vsej Sloveniji, še posebno ob glavnih komunikacijah, ki jih je bil okupator primoran držati v svojih rokah, če je hotel biti povezan s svojimi glavnimi frontami.

Zbornik je s svojim zgodovinskim pregledom in orisom partizanskih zvez v prvem delu in s spominskimi sestavki v drugem, ki prvega dopolnjujejo, pomembno delo za bodoči popoln prikaz razvoja in rasti našega narodnoosvobodilnega gibanja in boja za osvoboditev slovenskega naroda v skupnem boju svobodoljubnih narodov v drugi svetovni vojni.

Jože Krall

Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, II – primorske tiskarne Partizanska knjiga (Knjižnica NOV in POS 40/II) Ljubljana 1973, str. 429, ilustr.

Razmeroma kmalu zatem, ko je izšla Krallova knjiga o osrednjih partizanskih tiskarnah v Ljubljani in Dolenjski (glej poročilo v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, XIII/1973, št. 1–2, str. 368–369), je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani izdal drugo njegovo knjigo, ki obravnava partizanske tiskarne v Slovenskem primorju. Predvidevamo, da bo kmalu izšla še tretja, ki bo obravnavala partizanske tiskarne v Gorenjski in Štajerski in s katero bo zgodovina partizanskih tiskarn na Slovenskem sklenjena.

Krall je razpravo o partizanskih tiskarnah v Slovenskem primorju zasnoval na podoben način kot že navedeno zgodovino osrednjih partizanskih tiskarn v Ljubljani in Dolenjski. Z namenom, da bi podal čim popolnejšo podobo razvoja in dela primorskih partizanskih tiskarn, je opisal prizadevanja pokrajinske tehnike KPS za Primorsko za vzpostavitev posameznih partizanskih tiskarn, njihov nastanek, razvoj in delo v posameznih razdobjih narodnoosvobodilnega boja po italijanski kapitulaciji. Tiske vseh štirih primorskih partizanskih tiskarn („Ančka 222“, „Julij 63“, „Slovenija“ in „Doberdob“) je v posameznih mesecih razvrstil po časovnem zaporedju in jih je spremljal od sprejema rokopisa v pokrajinski tehniki oziroma dodelitvi v tisk posamezni tiskarni pa vse dotlej, ko so stiskane odposlali iz tiskarne. S tem načinom obravnave je najboljše prikazal čas, potreben za natis nekega tiska, razmere, v katerih so ga natisnili, in veliko breme ter delež osebja, ki je bilo zaposleno pri tiskanju, izdajanju in širjenju narodnoosvobodilnega tiska. Za prepoznavanje posameznih tiskov je Krall pri vsakem izmed njih podal njegove najnujnejše bibliografske podatke in, kjer je bilo treba, tudi

glavno vsebino. S Krallovim delom smo tako posredno dobili tudi natančno bibliografijo narodnoosvobodilnega tiska posameznih primorskih partizanskih tiskarn.

Svojo razpravo je Krall razdelil v osem poglavij. V prvih dveh poglavjih (str. 11–48) riše politični in vojaški položaj v Slovenskem primorju pred italijansko kapitulacijo in po njej ter daje kratek pregled 24 ilegalnih ciklostilnih tehnik. Ciklostilnih tehnik v Slovenskem primorju je bilo še več in bo njihovo delo treba obdelati v posebni razpravi, ki se je je Krall že lotil. V tretjem poglavju (str. 49–62) prikazuje ustanovitev prve primorske partizanske tiskarne „Ančka 222“ na Vogrskem, marca 1944, in njeno delo v prvih dveh mesecih obstoja. V četrtem poglavju (str. 63–88) razpravlja o preureditvi pokrajinske tehnike KPS za Primorsko v organizacijsko središče vsega partizanskega tiskarstva na Primorskem, o delu tiskarne „Ančka 222“ v juniju 1944 in o ustanovitvi vojaške partizanske tiskarne „Julij 63“ v Govcu pri Gorenji Trebuši ter njenem delu v maju in juniju 1944. Peto poglavje (str. 89–125) je Krall posvetil pripravam za postavitve tiskarne „Slovenija“ pod Ogalci pri Vojskem in delu obeh že obstoječih tiskarn „Ančka 222“ in „Julij 63“ poleti 1944. V šestem poglavju (str. 126 – 195) opisuje začetek obratovanja tiskarne „Slovenija“ v drugi polovici septembra 1944 in delo pokrajinske tehnike v zadnji tretjini leta 1944. V sedmem poglavju (str. 196–270) obravnava partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju od začetka leta 1945 do marca 1945, ko je pri Stopniku v bližini Šebrelj začela obratovati četrta partizanska tiskarna „Doberdob“, v osmem poglavju (str. 271–369) pa poslednjo nemško ofenzivo na Primorskem ter delo partizanskih tiskarn do osvoboditve. Delo pokrajinske tehnike KPS za Primorsko in primorskih partizanskih tiskarn opisuje v okviru vsakokratnih političnih in vojaških razmer v zahodnih predelih Slovenije, posebej pa še na območjih teh tiskarn. Ne zanemarija prizadevanj in dela tiskarskih delavcev, saj je v besedilu razprave mogoče najti tudi njihova imena. V sklepu (str. 370–376) pa najdemo skupne podatke o natisnjenih tiskih v vsaki tiskarni posebej.

Ugotovil je, da so v tiskarni „Ančka 222“ od marca do avgusta 1944 natisnili 35 različnih tiskov na 246 straneh v 211.350 izvodih, v tiskarni „Julij 63“ so od maja do septembra 1944 natisnili 64 različnih tiskov na 99 straneh v skupni nakladi 259.350 izvodov, v največji in tehnično najbolj opremljeni primorski partizanski tiskarni „Sloveniji“, ki je bila od srede septembra 1944 do konca januarja 1945 edina partizanska tiskarna v Slovenskem primorju, so natisnili 313 različnih tiskov na 1247 straneh v 1.394.311 izvodih, v tiskarni „Doberdob“ pa so od januarja do aprila 1945 natisnili 92 različnih tiskov na 183 straneh v 261.588 izvodih. Vse navedene partizanske tiskarne v Slovenskem primorju so torej natisnile 504 tiske na 1775 straneh v 2.126.599 izvodih. Med temi tiski – in to Krall na koncu poudarja posebej – je tudi Partizanski dnevnik, verjetno edini dnevnik osvobodilnega gibanja v tem delu zasedene Evrope, ki je bil tudi v tiskarskem pogledu na zavidljivi ravni.

Krall je svojo razpravo napisal na podlagi skrbno pregledanega arhivskega in drugega dokumentarnega gradiva, saj navedene podatke utemeljuje kar s 789 navedbami virov in literature, v seznamu uporabljene literature pa navaja naslove 109 knjig, razprav in člankov. Razprava vzbuja vtis vestno in natančno zasnovanega ter nadrobno in zanesljivo stkanega dela, ki ni samo prikaz enega od pomembnejših področij narodnoosvobodilnega boja v zahodnih predelih Slovenije, temveč tudi osnova za nadaljnje raziskovanje vsebine in pomena narodnoosvobodilnega tiska. Želimo, da bi Krall enako skrbno in vestno prikazal tudi delovanje ciklostilnih tehnik v Slovenskem primorju, da bi dobili celotno

sliko prizadevanj narodnoosvobodilnega gibanja na enem od pomembnejših področjih, in to prav za območje, kjer je ljudstvo po trdih raznarodovalnih ukrepih fašističnega režima kar hlepelo po slovenski tiskani besedi.

Tone Ferenc

Počkar Jože in Marta Paulin-Brina: Pohod štirinajste divizije, Ljubljana (Zavod SR Slovenije za šolstvo) 1974, 40 str.

V zbirki Novi vidiki Zavoda SR Slovenije za šolstvo je izšla knjižica Pohod štirinajste divizije. Zavod in komisija za tradicije NOB pri Republiški konferenci SZDL sta namreč ugotovila, da bi bilo treba organizirati vrsto predavanj iz zgodovine narodnoosvobodilnega boja in sicer sočasno s pomembnimi obletnicami. Predavatelji naj bi bili izključno udeleženci narodnoosvobodilnega boja, namreč zato, da bi predstavili pomembnost zgodovinskih dogodkov z lastnimi pogledi na dogajanja in jih zbranim kot osebne priče živahno podajali.

Tako je bil ob 30-letnici znamenitega pohoda Štirinajste divizije organiziran seminar za učitelje – zgodovinarje in slaviste v Velenju, 27. in 28. marca 1974. Predavala sta prof. Jože Počkar, nekdanji bataljonski politični komisar 14. divizije, in prof. Marta Paulin-Brina, članica kulturniške skupine te divizije. Obe predavanji sta bili zaradi svoje aktualnosti publicirani v knjižici pod skupnim naslovom: Pohod štirinajste divizije.

Avtor prvega sestavka „S štirinajsto divizijo na Štajersko“ je Jože Počkar. Uvodoma pove, da je sicer obširno opisal zgodovino pohoda Lado Ambrožič-Novljan v knjigi Pohod na Štajersko (Nova Gorica 1967, 302 str.), da je krajši opis podal Zdravko Klanjšček v reviji Borec (Zdravko Klanjšček: Štirinajsta na Štajerskem, Borec XXVI/1974, št. 2, str. 79–91), njegov namen pa je, opisati dogodke in borbe med pohodom tako, kakor jih je doživljal sam. Počkar, ki se je pohoda udeležil kot politični komisar 3. bataljona 13. slovenske narodnoosvobodilne brigade „Mirka Bračiča“ v sestavi 14. divizije NOV in POJ, pripoveduje na kratko o pripravah na pohod in o sestavi divizije. Obširneje pa govori o pohodu divizije iz Bele krajine skozi Hrvaško na Štajersko in njenih bojih od 6. januarja do 26. februarja 1944, o odnosu prebivalstva do partizanov in o pogumu in požrtvovalnosti borcev. Iz razumljivih vzrokov govori tudi o dejavnosti svojega bataljona. Poudarjena je tudi vloga komunistov v borbah in v delu enot divizije. Na koncu govori avtor o pomenu pohoda divizije. Sestavek je napisan tekoče in brez odvečnih dodatkov, preglednost pa povečujejo še na ustreznih mestih natisnjene marginalije.

Isto velja za sestavek Marte Paulin-Brine „V kulturniški skupini štirinajste divizije“. Avtorica začne svojo pripoved s prikazom odnosa kulturnikov do osvobodilnega boja. Govori o odhodu v partizane in o srečanju z drugimi kulturniki, zlasti s Karlom Destovnikom-Kajuhom, kar ji je vse ostalo v živem spominu. Paulinova obširno opisuje dejavnost kulturniške skupine 14. divizije od septembra 1943 do kulturniškega kongresa v Semiču v noči od 4. na 5. januar 1944. Pripoveduje o nastopih skupine, katerih datume in kraje si je zapisovala v droben zvezek. V ta zvezek si je zapisala tudi tekst himne Štirinajste divizije, ki jo je sestavil Kajuh, uglasbil pa Sveto Marolt-Špik. Zabeležila si je tudi nekaj Kajuhovih besedil, prirejenih k pesmim po ruskih napevih. Sploh pa je avtorica precej obširno, doživeto, s spoštovanjem in toplo opisala Kajuha – pesnika, človeka, borca in misleca. Sam opis pohoda divizije je zelo kratek, zakaj dejavnost skupine na tem

pohodu, polnem borb in premagovanja raznih težav, je prišla delno do izraza le na pohodu skozi Hrvaško.

Žal je v knjižici tiskarski spodrslijaj: avtor Počkar je v kazalu in nad sestavkom spremenjen v Počkaj.

Kot spominsko gradivo bo moral knjižico, ki prinaša pričevanja dveh udeležencev pohoda, upoštevati tudi zgodovinar, ki se bo ukvarjal s to tematiko. Izšla je kot drugi zvezek zbirke Novi vidiki Zavoda SRS za šolstvo. V zbirki bo izhajala različna priročna literatura za učno vzgojno prakso. Prvi priročnik v tej zbirki „Problemi sodobnega sveta“ pa prinaša gradivo s seminarja, na katerem so predavatelji govorili o sedanjih dogajanjih doma in po svetu.

Knjižice s podobno tematiko, kot jo prinaša obravnavani 2. zvezek nove zbirke, za zdaj v nadaljnjem programu niso predvidene. Pač pa bo verjetno, kot je dejala odgovorna urednica zbirke Majda Zavašnik, izšla še kakšna taka publikacija, saj so pred nami pomembne obletnice.

Sonja Reisp

Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947–1972. Savezni zavod za statistiko, Beograd 1973. 282 strani.

Družbeni razvoj SR Slovenije 1947–1972. Za tisk pripravila: Zavod SR za planiranje in Zavod SR za statistiko; urednik: Franček Brglez. ČZP Komunist, Ljubljana 1974, 261 strani.

V naslovu navedeni publikaciji sta izšli kot gradivo za letošnji jugoslovanski in slovenski kongres Zveze komunistov. Zaradi tehtnosti in vsebinske zasnove obeh razprav bosta knjigi nedvomno uporaben priročnik za vse, ki se ukvarjajo z našo najnovejšo zgodovino, in potemtakem velja opozoriti na nekatere njune značilnosti. Vendar res le opozoriti, zakaj povzemati obširno v sebinsko obeh del bi bilo tudi na razmeroma daljšem prostoru nemogoče in celo nepotrebno.

Vsebinski in metodološki zasnovi obeh razprav sta si podobni in očitno medsebojno usklajeni. Sumarnemu uvodnemu pregledu osnovnih značilnosti povojnega materialnega in družbenega razvoja Jugoslavije oz. Slovenije sledijo poglavja o družbenopolitični ureditvi in rasti samoupravljanja, prebivalstvu in zaposlenosti, dalje nadrobno obdelani kazalci gospodarskega razvoja ter elementi življenjskega standarda. Zadnji poglavji o osnovnih kazalcih razvoja socialističnih republik in avtonomnih pokrajin ter o mednarodnih primerjavah sta v slovenski publikaciji prevzeti iz skupne jugoslovanske, z edino razliko, da so primerjavam SFRJ s svetom dodani tu še ustrezni podatki o SRS. V ljubljanski publikaciji je novo tudi poglavje o regionalnem razvoju Slovenije, o urbanizaciji in varstvu okolja.

Tokratni kongresni materiali se tako kot prejšnji podobni pregledi razlikujejo od standardnih izdaj statističnih zavodov (npr. Jugoslavija 1945–1964, Beograd 1965); izpuščeni so pregledi površja in klime, predvsem pa v pričujočih dveh delih ne gre za objavo celotnih statističnih serij. Podatki izbranih let, koeficienti in indeksi za posamezna značilna obdobja razvoja rabijo tu avtorjem kot izhodišče za komentar in analizo statistično prikazanih pojavov. Številke in tekst še dopolnjujejo razni grafični in kartografski prikazi, v čemer očitno prednjači slovenska izdaja, ki je tudi drugače opremljena bolj reprezentativno (od tod tudi razlika v ceni, 70 oz. 200 dinarjev).

O tem, da sta tako Slovenija kot Jugoslavija v celoti po letu 1945 doživeli temeljito preobrazbo tako v gospodarskem kot v družbenem pogledu, ne more biti dvoma. Nekoliko vprašljivo pa je, če ravno statistični podatki o številu in strukturi članov delavskih svetov, predstavništev družbeno-političnih skupnosti ali teritorialnih enot na različnih stopnjah najbolj izražajo bistvo revolucionarnih sprememb tega časa, pa čeprav jih spremljajo ustrezni, širše zastavljeni teksti. Verjetno so nekoliko bolj zgovorni podatki o temah, ki so se jih ti različni odbori lotevali v posameznih povojnih razdobjih. Tudi podatki o izidih delovnih sporov sodijo med zanimivejše v poglavju o samoupravljanju. Na drugi strani pa bi zgodovinarja analiza nekaterih statističnih podatkov lahko privedla do sklepa, da je samoupravljanja čedalje manj; najbolj očitna primera za to sta upadajoča zastopanost žensk in mladine v predstaviških telesih. (Pri tem je zanimivo, da je mladina še razmeroma najbolj zastopana – 13-odstotno – v organih znanstvenih inštitucij.) Ponuja se potemtakem sklep, da samo statistične raziskave niso ravno najprimernejša možnost za preučevanje samouprave, zgodovinar bo nujno moral upoštevati tudi rezultate raziskav drugih družboslovnih ved.

Drugačen je primer z razvojem gospodarstva, civilizacijskega in kulturnega nivoja, prikazanega v naslednjih poglavjih. Ne da bi obravnavali „resnico“ o statistiki kot tretji stopnji laži, je treba ugotoviti, da bo zgodovinar tu moral začeti prav s številkami. Številke o tonah, kilometrih in drugih konstantnih enotah pa kažejo nedvomno v večini primerov impresivno sliko razvoja. To velja tako za proizvodnjo kakor za potrošnjo. Družbeni produkt se je tako v Jugoslaviji v letih 1947–1972 povečal v celoti za 4,8-krat, v Sloveniji celo 5-krat; v poprečju letno za 6,6 odst. oziroma za 7,4 odst., v zadnjem času celo nekoliko več, kar nas uvršča po dinamiki razvoja med prve na svetu. Prednjačila je seveda industrija. Samo od leta 1952 se je njen obseg v Sloveniji povečal za več kot 6-krat, v slovenski elektroindustriji npr. kar za 45-krat. Ob upoštevanju tovrstnih podatkov postanejo jasni veliki premiki v strukturi gospodarstva, zaposlenosti prebivalstva in drugem razvoju, izhajajočem iz napredka družbeno-ekonomske baze. Razumljivi postajajo različni „boomi“ v potrošnji (avtomobili ipd.), v družbenem in individualnem standardu nasploh.

Ob pripombah glede skoraj neizogibnih tiskovnih napak bi bilo moč razpravljati tudi o tem, da ni vedno povsem jasno, zakaj so bila izbrana posamezna leta, podana v statističnem prikazu. Poleg pohvalnega objavljjanja primerjalnih podatkov za leta neposredno pred drugo svetovno vojno in po njej so nekatere razpredelnice iz nepojasnjenih razlogov omejene le na nekaj zadnjih let. Spet druge upoštevajo starejša obdobja, izpuščajo pa najnovejše podatke, ki so za vse uporabnike najbolj zanimivi. Verjetno izhajajo posamezne navedene pomanjkljivosti iz težav dinamično se razvijajoče statistične službe in njenih metod, saj je na splošno opazno, da so se izdajatelji potrudili vključiti tudi nekatere podatke iz leta 1973. V nizu pripomb je verjetno pomembno tudi to, da objave nekaterih podatkov v enotah, ki niso konstantne (npr. vrednost dinarja), znatno otežujejo primerjave, čeprav drži, da je večina tovrstnih števil preračunana na določeno stalno osnovo. Medtem ko je poglavje primerjave republik in pokrajin dovolj obsežno in v slovenski publikaciji poleg tega tudi že v tekstu posameznih poglavij nastopajo primerjave s svetom; z Jugoslavijo kot celoto in s posameznimi njenimi deli, bi verjetno moralo biti sklepno poglavje z mednarodnimi primerjavami nekoliko daljše; dalo bi se tudi razpravljati o izboru primerjanih statističnih pojavov. Za svojo strokovno rabo se zgodovinarji pač moramo zavarovati pred morebitnimi statističnimi „zankami“, ki bi

utegnile sliko razvoja predstaviti še bolj optimistično, kot dejansko je. Prav primerjave z enako nesporno znatnimi dosežki drugih držav bi utegnile objektivizirati sliko, ki nam jo kaže naša publikacija.

Kljub vsemu drži, da se avtorji niso izogibali temnejših plati našega razvoja, npr. dejstva, da so se razlike med razvitimi in nerazvitimi deli države kljub vsem prizadevanjem družbe absolutno še povečale, iz števil in analiz so razvidne slabosti našega kmetijstva, ukrepov v posameznih etapah gospodarskega razvoja. Veliko prostora je posvečeno zdomstvu, nepismenosti in podobnim spremljajočim negativnim družbenim pojavom.

Da ne bi našega poročila sklepali z nadaljnjim nadrobnim naštevanjem podatkov ali preprosto z nekaj velikimi besedami o velikem času, kakršen obravnavani je, naj zapišemo le ugotovitev, da smo marsikatero številko in njihove interpretacije iz obravnavanih dveh knjig že srečali v dnevnem in revialnem tisku. Zgodovinarji, ki se bodo ukvarjali s posameznimi specialnimi vprašanji našega povojnega razvoja, bodo nedvomno morali uporabljati tudi tematske izdaje statističnih zavodov in se ne bodo mogli zadovoljiti s tovrstnimi sumarnimi pregledi. Drži pa, da sta ocenjeni knjigi zelo dobrodošel priročnik za vse jugoslovanske in slovenske družboslovce in da se nekaterih tu objavljenih analiz pri nadaljnjem delu, tako političnem kakor tudi strokovnem, ne bo mogoče izogniti.

Janez Stergar

UDK 342.534(45=86) "1921/1923"

Milica KACIN-WOHINZ, znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Yu

SLOVENSKI POSLANCI V ITALIJANSKEM PARLAMENTU V PREDFAŠISTIČNI DOBI

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), str. 109 – 136

Na volitvah v italijansko poslansko zbornico so bili 1921. leta izvoljeni štirje Slovenci na Goriškem in en Hrvat v Istri. Avtorica spremlja njihov boj za kulturne in gospodarske pravice manjšine. Ugotavlja, da je bilo njihovo delo neuspešno ne samo zaradi ostrega nasprotovanja fašistov, temveč tudi zaradi idejnih nasprotij znotraj slovenske poslanske skupine.

UDK 323.225(447.12) "1940":338.5

Alenka NEDOG, strokovni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Yu

PROTIDRAGIJSKE AKCIJE NA SLOVENSKEM LETA 1940

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), str. 137 – 156

Konec leta 1939 je Jugoslavija prešla na vojno gospodarstvo, kar je povzročilo naglo večanje brezposelnosti in podražitev življenjskih potrebščin. V boj za izboljšanje življenjskih pogojev je posegla tudi KPJ, ki je gledala nanj kot na sestavni del splošnega boja delovnega ljudstva. S tem je nastajala ne samo težnja po enotnosti delovnega ljudstva ne glede na strankarsko pripadnost, ampak se je utrjevalo tudi vodstvo komunistov v boju vsega delavskega razreda.

UDK 341.223.2(430:497.12) "1941/1943"

Tone FERENC, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Yu

VPRAŠANJE PRIKLJUČITVE SLOVENSKIH POKRAJIN K NEMŠKEMU RAJHU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), str. 157 – 202

Avtor na podlagi novega gradiva obravnava vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin (spodnje Štajerske in Gorenjske) k nemškemu rajhu in ugotavlja vzroke za odložitve priključitve. Ugotavlja, da so bili za prvi dve odložitvi odločilni zakonskotehnični razlogi, za tretjo ter dokončno odložitve pa narodnoosvobodilni boj.

UDK 323.13(=86) (497.12) "1941/1943"

France ŠKERL, znanstveni svetnik v pokoju, 61000 Ljubljana, Yu

JUGOSLOVANSKE IDEJE PRI SLOVENCIH V DOBI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA DO II. ZASEDANJA AVNOJ

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), str. 203 – 239

Avtor govori o krepitvi jugoslovanske ideje pri Slovencih, v času, ko se je zdelo, da je misel o skupni državni skupnosti z ostalimi jugoslovanskimi narodi za vedno odstranjena iz njihove zavesti in ko so bile vse sile usmerjene v osvoboditev in revolucijo.

UDC 342.534(45=86)"1921/1923"

Milica KACIN-WOHINZ, research associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

DEPUTIES OF THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY IN THE ITALIAN PARLIAMENT IN THE PREFASCIST PERIOD.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), page 109 – 136

In the elections for the Italian House of Commons in 1921 four Slovenes in the Gorizia province and one Croat in Istria were elected. The author traces their struggle for cultural and economic minority rights. She establishes that their efforts failed not only because of the fierce opposition of the fascists but also because of the ideological differences within the Slovene deputy group.

UDC 323.225(297.12) "1940" :338.5

Alenka NEDOG, research Caucillor, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

ACTIONS AGAINST THE HIGH COST OF LIVING IN SLOVENIA IN 1940.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), page 137 – 156

Towards the end of 1939 Yugoslavia was forced to adopt war economy. This situation caused a fast increase of unemployment and a higher cost of living. The Yugoslav Communist Party too, joined in the struggle to improve the standard of living; it considered this struggle as an essential part of the general labour movement. Due to this fact there not only appeared a tendency towards the unity of the working population irrespective of the party affiliation, the leadership of the communists in the struggle of the entire workers' class was being strengthened as well.

UDC 341.223.2(430:497.12)"1941/1943"

Tone FERENC, senior research associate, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

THE QUESTION OF THE ANNEXATION THE SLOVENE PROVINCES TO THE THIRD REICH.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), page 157 – 202

On the basis of new material the author discusses the question of the annexation of the occupied Slovene provinces (Lower Styria and Upper Carniola) to the Third Reich, establishing the reasons for the postponement of the annexation. The paper establishes that legal and technical reasons were decisive for the first two postponements and the national war of liberation for the third and final postponement.

UDC 323.13(=86)(497.12)"1941/1943"

France ŠKERL, scientific consultant, retired, 61000 Ljubljana, Yu:

YUGOSLAV IDEAS AMONG THE SLOVENES IN THE PERIOD OF THE NATIONAL LIBERATION WAR UNTIL THE IInd SESSION OF THE ANTIFASCIST COUNCIL OF THE NATIONAL LIBERATION OF YUGOSLAVIA (AVNOJ).

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV (1974), page 203 – 239

The author discusses the strengthening of the Yugoslav idea in Slovenia at a time when it seemed that all thoughts of a federation formed with the other Yugoslav nations had disappeared for ever from the consciousness of the Slovenes and when all the efforts were directed towards liberation and revolution.

